ئۇيغۇر سەنئىتىگە دۇنياۋى شەرەپ كەلتۈرگەن سىرىك چولپىنى روشەنگۈل ئەبەيدۇللا

2-3
1998

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

XINJIANG CIVILIZATION

ئالىملىرىمىز

ئارخېئولوگ ئابدۇقەييۇم خوجا

شىنجاڭ مەدەنىيىتى
47 - يىل نەشرى

قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال
1998 - يىل 2 -، 3 - سان (ئومۇمىي231 -، 232 - سان)

بۇسانداا

چولپانلار شەجەرىسى

زېمىن تۇغقان چولپانلار ..... ئەنۋەر ئابدۇرېھىم، گۈلچېھرە ئەزىز 2

كۆڭۈل ئىزھارى

تەبرىك ۋە ئۈمىد..... مىجىت ناسىر 10

ئەدەبىيات گۈلزارى

ئىككى ھېكايە ..... مەمتىمىن ھوشۇر 13
نەسرىلەر ..... ئەخمەت ئىمىن 27
نەسرىلەر ۋە ئەدەبىي پارچىلار ..... غ. مۇھەممەت 29
ر. قايىنامى، م. ۋارىسى، ي. سەيدۇل، ئا. ئابدۇراھمان، ھ. خوجا، ت. توختى،
ئا. رېشىت، ئا. ئەبەيدۇللا، ئۆ. ئەخمەدى، د. ياسىن، ت. كەنجى
ھايۋاناتلاردىكى پاراسەت ۋە تەك كېچىدىكى ناخشا ..... ئابلىكىم ئوبۇلھەسەنھاجى 32
ئامالتۇرك ۋە ئۇرۇمچى ..... يالقۇن روزى 6
ئىرۇە شېئىر يازمايدىغان كىشىلەر ..... بوغدا ئابدۇللا 0
ئايلەر ھەققىدە «ھېكايە»لەر..... ئابلەت قەييۇم 2
ئىن ئامېرىكىسىنىڭ غېرىبلىقى ..... گارسىيا ماركوس 45
ئەقانىيەت ئۆلمەيدۇ ..... نەجىب مەھفۇز48

مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن

نىيا خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ رەتلەشتە تېپىلغان يادىكارلىقلار ... ئا. خوجا 51
قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىن قىسقىچە بايان ..... ئىمىن تۇرسۇن 82

مۇھاكىمە

20 - ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق ..... ئەسەت سۇلايمان 105

ئويلىنىش ۋە ئىزدىنىش

«كرىزىس ۋە ئويلىنىش»تىن تەرجىمىلەر ..... خي شىن 137
شېئىرىي مىللەتتىن پەلسەپىۋى مىللەتكە ئايلىنىش-دەۋرىنىڭ تەلىپى..... شەرىپقان ئەبدالي 141
ئادەت كۆچى ۋە تەپەككۇردىن ياتلىشىش ..... تۇرسۇنمۇھەممەت توختى 147

دانالار خەزىنىسى

ھايات ھەققەتلىرى ..... نەيىرلىغۇچىلار: ئە. ناشتۇمۇر 152
ش. ئابدۇلئەھەد، ئى. ئاخۇنباي، ئى. كېرەم، د. قۇربان، ر. راھمان، ئە. توختى، ئىلتىكىن
مۇقاۋا سۈرىتىنى فاتىخ شەرف تارتقان. ژۇرنال نامىنى خالمۇرات قەييۇمبەگ يازغان. مۇقاۋالايىھىلىگۈچى:
رىسالەت مۇھەممەت

باش مۇھەررىر: مۇھەممەت زۇنۇن مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر: قۇربان مامۇت (ئىجرائىيە)
مۇھەررلەر ۋە كاتىپ: رىسالەت مۇھەممەت مەركۇز سانىنىڭ مەسئۇل مۇھەررلىرى ۋە نېخرىداكتورى: قۇربان مامۇت

زېمىن تۇغقان چولپانلار

(ئوچېرك)

ئەنۋەر ئابدۇرېھىم، گۈلچېھرە ئەزىز

ئەسىرلەر بويى قوياش تۇغۇپ ھالسىرىمىغان بۇ قۇدرەتلىك ئانا زېمىن ئۇلارنىمۇ تۇغدى. گۈزەللىككە خۇشتار، ئىجادكار، ئەمگەكچان خەلق ياراتقان تەڭداشسىز باي سەنئەت ئۇلارغا قانات بەردى. شۇڭا ئۇلار ئۇلۇغ ئانا زېمىننىڭ ئىسسىق بۆشۈكىدە، سەنئەت خۇمار مىللەتنىڭ ئىللىق باغرىدا ئوزۇقلىنىپ، زۇۋانغا كىرىپ، ھۆسن تۇزەپ، ماھارەت يېتىلدۇرۇپ، بىپايان سەنئەت كۆكىدە ئەركىن پەرۋاز قىلىپ، چولپان كەبى چاقناپ، ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ ئۆزگىچە سېھرىي كۈچى بىلەن جاھان ئەھلىنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالالىدى.

سېھىر پەرىسى

ئاجايىپ يۇقىرى ماھارەتكە ئىگە بۇ سېركچى - سېھىرگەر قىز 1997 - يىلى ئامېرىكىنىڭ نيۇ - يورك شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن 69 - نۆۋەتلىك خەلقئارا سېھىرگەرلىك ساھەسىدىكى ئېسىل نومۇرلار مۇسابىقىسىدە ئۆزىنىڭ قالتىس نەتىجىسى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنى، ئۇيغۇر سەنئىتىنى دۇنياغا تېخىمۇ تونۇتتى.

ئوتتۇز نەچچە دۆلەتتىن كەلگەن سىرلىق كەسىپ ئەھلى، مىڭلىغان تاماشىبىن بىلەن لىق تولغان زال، ئۇچىسىغا خوتەن ئەتلىسىدىن يارىشىملىق ئۇزۇن كۆڭلەك، بېشىغا چىرايلىق چىمەن دوپپا كىيگەن جەزبىدار ئۇيغۇر قىزى روشەنگۈل ئەبەيدۇللا ئۆتكۈر كۆزلىرىنى يېرىم يۇمغان ھالدا تەڭرىدىن ئۆزىگە كۈچ - قۇۋۋەت، غەيرەت - جاسارەت ئاتا قىلىشىنى تىلەپ، ئاستا شۇنىرلىماقتا. ئۇنىڭ يېنىدا شۇ تاپتا ئۇنىڭغا ئىلھام بېرىدىغان نە بىرەر ۋەتەنداش كەسىپدىشى، نە بىرەر تونۇش چىراي يوق ئىدى. جۇڭگونىڭ دۆلەت بايرىقى قېشىدا پەقەت بىر قىز — چىمەن دوپپىلىق بىر ئۇيغۇر قىزى، ئۇنىڭ ھەمرىيى 12 قاپ رەڭلىك قارتا. ئامېرىكا ئاسمىنىدا تۇيۇقسىز چاقنىغان بۇ يۇلتۇز كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدىغان ئۇيغۇر مۇزىكىسى ساداسى ئىچىدە ياپېشىل سەھنە كىيىمى كىيگەن رەڭدار توزدەك لەرزان ئۇيغۇر ئۇسسۇلى بىلەن سەھنىدە پەيدا بولدى. ئادەم پارچىلاش ئۇسكۇنىلىرىنى ئىتتىرىپ، كەپتەر قوندۇرىدىغان تاياقلارنى ئېلىپ، جىددىي سەھنىگە چىقىدىغان سېھىرگەرلەر بۇ «ئۇسسۇلچى قىز» غا قاراپ ئەجەبلەندى. ھەيرانلىققا تولغان كۆزلەر توزغاقتەك ئۇچۇپ چۈشۈاتقان قارتىلارغا قاراپ ئۇلگۈرەلمىدى. بۇ قىز ئۇسسۇل ئوينىۋاتامدۇ ياكى ۋۇجۇدىدىن قارتا چىقىرىۋاتامدۇ؟! ئەينەكتەك كەڭ سەھنە بىردەمدىلا قارتقا توشۇپ كەتتى. تېڭىرقاپ قالغان تاماشىبىنلار ئېسىنى يىغقىچە، ئوك قولىنى قارتا بۇلىقى — ئاتەش كۆكسىگە قويۇپ، ئىللىق سالام قىلغان ئۇيغۇر قىزى روشەنگۈل سەھنىدىن ئايرىلدى. گۈلدۇراس ئالقىش سادالىرى، ھاياجانلىق قىقاس - چۇقانلار روشەنگۈل ئەبەيدۇللانى

چولپانلار شەجەرىسى

سەھنىگە ئۇچ قېتىم ئېلىپ چىقتى. خەلقئارا سېھىرگەرلەر جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بىر بىرگروئام ئەپەندى روشەنگۈلگە ئەڭ ئالىي مۇكاپات بۇيۇمىنى، ئۇنىڭ دۇنيادىكى ئەڭ مەشھۇر 10 سېھىرگەر ئارتىستىنىڭ يەتتىنچىسى بولغانلىقى توغرىسىدىكى گۇۋاھنامىنى بەرگەندە، قەدىمىي يىپەك يولى، تەڭرىتېغىنىڭ گۈل - گۈلىستانلىق ئېتەكلىرى زىلزىلىگە كەلدى.

ئۇ بىزنىڭ قىزىمىز، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىزى. ئۇ مۇشۇ زېمىندا تۇغۇلغان، مۇشۇ زېمىندا ئۆسكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ جاپالىق ئەجرى، ئۆچمەس تارىخىي تۆھپىسى ئارقىلىق ئانا زېمىننىڭ چەكسىز ئىللىق مېھىر - شەپقىتىگە جاۋاب قايتۇردى. يۇرتىمىزنى، خەلقىمىزنى، سەنئىتىمىزنى، ماھارىتىمىزنى دۇنياغا تونۇتتى.

جاھان ئەھلىنىڭ ئاغزىدا «غەربىي دىيارنىڭ ئالتۇن مېداللىق سېھىر پەرىسى»، «ئۇچقۇر قارتا پەرىشتىسى» دەپ تەرىپلىنىۋاتقان بۇ تالانت ئىگىسىنىڭ مول مەزمۇنلۇق، پەخىرلىنەرلىك ھايات مۇساپىسىگە قاراپ باقايلى.

1967 - يىلى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن بۆشۈكى قەشقەردە ئوماق بىر قىز دۇنياغا كەلدى. تۇمەن دەرياسىنىڭ ئەلۋەك سۈيىنى ئىچىپ، مۇنبەت تۇپراق، كەڭرى قۇچىقىدا ئۆسۈۋاتقان 8 ياشلىق روشەنگۈل 1976 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سېرك ئۆمىكىگە تاللاپ ئېلىپ كېلىندى. «بولىدىغان زىرائەت كۆكىدىن مەلۇم» دېگەندەك، ئۆسمۈر روشەنگۈلنىڭ سېرك ئۆمىكىدە ھاردىم - تالدىم دېمەي قەيسەرلىك بىلەن مەشىق قىلىشى، جاپالىق ئىزدىنىشى ئۇنىڭ گۈزەل ئەتىسىدىن بىشارەت بەردى.

ئۇ 14 ياشقا تولغان يىلى — 1981 - يىلى لەنجۇدا ئۆتكۈزۈلگەن 1 - نۆۋەتلىك جۇڭگو سېرك مۇسابىقىسىدە سەھنىدە تۇنجى قېتىم مۇستەقىل ھالدا ماھارەت كۆرسىتىپ، ئەڭ يۇقىرى ئورۇنداش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇ شۇ قېتىم كۆرسەتكەن قول ماھارىتى بىلەن يالغۇز كىشىلىك قاڭشار تىرەش ماھارىتى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى مۇتەخەسسىسلەر بىلەن كەسىپداشلىرىنى ھەيران قالدۇردى.

بۇ تالانتلىق قىز 1989 - يىلى شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىيىسى چاغاننى كۈتىۋېلىش مۇناسىۋىتى بىلەن تەييارلىغان «تەڭرىتاغ جاھانغا تۇتاش» ناملىق ئەدەبىيات - سەنئەت كېچىلىكىدە ئۇيغۇر سېركچىلىكى سەھنىسىدە يېڭىدىن پارلىغان چولپان سۈپىتىدە ۋاللىدە چاقناپ، ھەر مىللەت تاماشىبىنلىرىنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس ئىز قالدۇردى.

ھەر قانداق قاتماللىق، مۇتەئەسسىپلىك ئىزدىنىش روھى بىلەن سىغىشالمايدۇ، سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا پۇتلىكاشاڭ بولىدۇ. روشەنگۈل ماھارەت يېتىلدۈرۈش جەريانىدا قارتا ئۆزگەرتىش سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىۋى چەمبىرىكىنى دادىللىق بىلەن بۇزۇپ تاشلاپ، قارتا سېھىرگەرلىكىنى ئۇيغۇر ئۇسسۇلى ھەم مۇزىكىسى بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ، قارتا ئۇچۇرۇش سەنئىتىنىڭ روشەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە يېڭى شەكلىنى ئىجاد قىلىپ، روشەن خاسلىققا، قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئۇيغۇر سېركچىلىكىنى زامانىۋى يۈكسەكلىككە، خەلقئارا سەۋىيىگە كۆتۈردى.

روشەنگۈل ئەبەيدۇللا ئۆز كەسپىدە قازانغان زور نەتىجە، شان - شۆھرىتى بىلەن 1991 - يىلى «دۆلەتلىك 1 - دەرىجىلىك ئارتىس» كەسپىي ئۇنۋانىغا، 1991 - يىلى 5 - ئايدا، ۋۇخەندە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك 3 - نۆۋەتلىك سېرك مۇسابىقىسىنىڭ ئەڭ ئالىي مۇكاپاتى — «ئالتۇن شىر» مۇكاپاتىغا، مەملىكەت بويىچە «ئالاھىدە سېھىرگەرلىك مۇكاپاتى» غا ۋە شۇندىن كېيىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «مۇنەۋۋەر كەسىپىي - تېخنىكا خادىمى»، ئاپتونوم رايون بويىچە «ئىلغار خىزمەتچى» دېگەن شەرەپلەرگە، «شىنجاڭنى ئېچىش - گۈللەندۈرۈش مېدالى» غا، «گەۋدىلىك تۆھپىسى بار ياش، ئوتتۇرا ياش مۇتەخەسسىس» دېگەن نامغا، «1 - ماي ئەمگەك مېدالى» غا، گوۋۇيۇەننىڭ ئالاھىدە

تەمناتىغا ئېرىشتى.

ئۇ ئۆزىنىڭ ئادەمنىي تاك قالدۇرىدىغان قارتا ئۇچۇرۇش ماھارىتىنى مەملىكەت ئىچىدىلا ئەمەس، لىۋىيە، گېرىتسىيە، پولشا، مالتا، يۇگوسلاۋىيە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۆپلىگەن جۇمھۇرىيەتلىرى، ياپونىيە، تايلاند، مالايسىيا قاتارلىق دۆلەتلەردىمۇ كەينىدىن كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر سېھىرگەرلىك سەنئىتىنىڭ بۇ ئۆزگىچە ھەم يېڭى شەكلى ئارقىلىق دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ قەلب ئالىمىگە ئەقىل - پاراسەتلىك، سەنئەت خۇمار، ئىجادكار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىلماس ئوبرازىنى تىكلىدى.

بىز ياشاۋاتقان يەر شارىدا نەچچە يۈزلىگەن دۆلەت ھەم رايون؛ مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان ماھىر، ئاتاقلىق سېھىركچى ھەم سېھىرگەر بار. سىرلىق ھەم سۈرلۈك تۈس ئالغان سېھىرگەرلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تالانتلىق، دۇنياۋى مەشھۇر سەنئەتكارلارنىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى 10 ماھىرنىڭ ئارىسىدىن ئورۇن ئېلىش ھەقىقەتەن قالتىس مۆجىزە. بۇنداق ئامەت، بۇنداق دۇنياۋى نەتىجە ھەممىلا دۆلەتكە، ھەممىلا مىللەتكە نېسىپ بولىۋەرمەيدۇ. ئۇيغۇر قىزى روشەنگۈل ئامېرىكىنىڭ نيۇ - يورك شەھىرىدە ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ماھارىتى ھەم ئۆزگىچە ئىجادىيىتى بىلەن جۇڭخۇا خەلق مەۋرىيىتىنى دۇنيا سېھىرگەرلىكىنىڭ ئالدىنقى ارىغا ئۆتكۈزۈپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيەت - ئنەت تارىخىغا مەڭگۈ ئۆچمەس، بىباھا، يېڭى ەھىپە قوشتى.

شىنجاڭ سېرىك سەنئەتكارلىرى جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، جۇڭگو سېرىك سەنئەتكارلىرى جەمئىيىتى، جۇڭگو سېھىرگەرلىك سەنئەتكارلىرى جەمئىيىتى ۋە خەلقئارا سېھىرگەرلىك سەنئەتكارلىرى جەمئىيەتلىرىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ياشلار بىرلەشمىسىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، مەملىكەتلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى روشەنگۈل ئەبەيدۇللا — شىنجاڭ ئۇيغۇر خانىم - قىزلىرىنىڭ پەخرى، غۇرۇرى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر سېھىرگەرلىكىگە دۇنياۋى شۆھرەت كەلتۈرەلىشىدە ھېچقانداق سىر يوق. بۇ تىرىشچان قىزنىڭ خاراكتېرىدىكى، تۇرمۇشىدىكى بەزى ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش سەۋەبلىرىنى تېپىپ چىقىشىمىزغا يارەم بېرەلەيدۇ. ئۇنىڭ بەختلىك، ئىناق ئائىلىسى، كۆيۈمچان، ۋاپادار ئېرى ۋە ئوماق، چېچەن پەرزەنتىدىن باشقا ئۆز ئوغلىدىنمۇ بەك ئارزۇلاپ باقىدىغان نەچچە 10 كەپتىرى بار. بۇ — ئۇ يېتىلدۈرگەن كەپتەر چىقىرىش ماھارىتىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى. ئۇ، سەھنىدە ماھارەت كۆرسىتىش جەريانىدا 10 مىنۇتتا چېچىپ بولغان قارتىلارنى يېرىم سائەت ئىچىدە تېرىپ بولىدۇ. ئالدىن يېزىپ تەييارلىغان ھەر بىر قارتادىكى بىر ئىنگلىزچە خام سۆزنى قارتانى تېرىپ سۈرتكىچە بولغان ئارىلىقتا يادلاپ بولىدۇ. زوك ئولتۇرۇپ مۇكچەيگەن بەلىنىڭ ئاغرىقىمۇ بۇ قىزغىن ئۆگىنىش كەيپىياتىدا ئۇنىڭغا ھېچ توسقۇن بولالمايدۇ. شۇڭا ئۇ يۈرەكلىك ھالدا ئامېرىكىغا چىقىپ، ئىنگلىزتىلى بىلەن ئۆزىنىڭ مۇددىئاسىنى، ئارزۇ - ئارمىنىنى ئەركىن ئىپادىلەپ، 69 - نۆۋەتلىك خەلقئارا سېھىرگەرلىك ساھەسىدىكى ئېسىل نومۇرلار مۇسابىقىسىگە ئوتۇشلۇق قاتنىشىپ، دۇنيانىڭ ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى 10 مەشھۇر سېھىرگەرنىڭ ئارىسىدىن ئورۇن ئالالىدى. ئۇچىسىغا خوتەن ئەتلىسىدىن يارىشىملىق ئۇزۇن كۆڭلەك، بېشىغا چىرايلىق چىمەن دوپپا كىيگەن بۇ تالانتلىق قىز ئۆزى ئىجاد قىلغان قارتا سېھىرگەرلىكىنى تەڭرىتېغىنىڭ توزدەك نەپىس ئىككى قانىتىغا ماكانلاشقان سەنئەت خۇمار مىللەتنىڭ تەڭداشسىز گۈزەل سەنئەت شەكلى بىلەن بىرلەشتۈرگەن ھالدا نيۇ - يورك سەھنىسىدە پەيدا بولغاندا، زالغا لىق تولغان چەت ئەللىك تاماشىبىنلار بۇ ناتونۇش سېھىرگەرنىڭ بۇنچىۋالا يۈكسەك ماھارەتنى قانداق يېتىلدۈرگەنلىكىنى تېگىگە يېتەلمەي ھاڭ - تاڭ قېلىشتى. ئەمەلىيەتتە بۇ تىرىشچان قىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نەپىس ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن بۇ ئۆزگىچە ماھارەتنى قەيسەر بۇۋىلارنى ئىختىيارسىز ئەسكە سالىدىغان ئاق باشلىق، مەغرۇر بوغدا چوققىلىرىنىڭ يېنىدا؛ خەلقىمىزنىڭ قايغۇ ھەم شادلىق ياشلىرى ئەسىرلەر بويى تېمىپ كەلگەن تارىم دەرياسىنىڭ بويلىرىدا؛ تۇمارىستەك، ئىپارخانەك، نوزۇگۈمدەك، ئامانىنسادەك يۈكسەك غايىلىك، پەرىشتە سۈپەت، شىر يۈرەك قىزلارنى تۇغقان قۇدرەتلىك ئانا تۇپراقنىڭ قۇچىقىدا پەيدىنپەي ئېگىلىگەنىدى. پۇتمەس - تۇگىمەس باي خەزىنىگە ئىگە ئانا سەنئەت ئۇنىڭغا ئوزۇق بەرگەن، ئىلھام بەرگەن، مادار بەرگەن؛ ئەجدادلار روھى، خەلقنىڭ ئىشەنچىسى، ئۇستازلار شەپقىتى ئۇنىڭ ئۇمىد يۇلتۇزىنى چاقناتقان، جاسارەت خەنجىرىنى ئۆتكۈرلەشتۈرگەن، غايە گۈلخانىنى لاۋۇلداتقانىدى. شۇڭا ئۇ ئايالالار پەقەت بالا بېقىش، تاماق ئېتىش، كىر يۇيۇش، ئەرلەرنى كۈتۈش ئۈچۈنلا يارىتىلمىغانلىقىنى؛ ئانىلارمۇ بۇ دۇنيانىڭ نى - نى ئىشلىرىنى تەۋرىتىپ، ئەرلەر چىقالمىغان، ھەتتا خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغان ئاجايىپ يۈكسەك چوققىلارغا چىقالايدىغانلىقىنى ئۆزىنىڭ دۇنيا سەھنىسىدىكى قالتىس نەتىجىسى ئارقىلىق يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىدى.

ئۇنىڭ پەرۋازى

1997 - يىلى سېنتەبرنىڭ شوخ شامالىرى ئۇنى يات بىر ئەلگە ئۇچۇرۇپ ئېلىپ كەتتى. سەنئەتنىڭ بىپايان كۆكىدە ئەركىن پەرۋاز قىلىشىنى ئۇنىڭغا گۈزەللىككە باي، مېھرى ئوتلۇق ئانا يەر، سەنئەتنى چىنىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدىغان جاپاكەش خەلق، قىممەتلىك ھاياتىنى سەنئەتكە بېغىشلىغان پىداكار، ماھارەتلىك ئاتا - ئانا ئۆگەتكەنىدى. ئۇنىڭ چوغدەك يۇرىكى چەكسىز ھاياجان ئىلكىدە يېنىك تىتىرىدى. ئوتقاشتەك جۇلالاپ تۇرغان قىپقىزىل سەھنە كۆڭلىكى شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئوماققىنە جىسمىغا ئاجايىپ بىر جەزبە ئاتا قىلغانىدى.

بۇ تالانتلىق ياش ئۇسسۇلچى نۇرغۇن ئەلنىڭ سەھنىلىرىدە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، تالاي قارا،

قوڭۇر، كۆك كۆزلەرنى ھەيرەتتە قالدۇرۇپ، گېزىت-ژۇرناللاردا «شەرق چولپىنى» دەپ تونۇشتۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ، ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۈكسەك ئوبرازىنى تىكلىگەن؛ ياپونىيە، مىسىر، فرانسىيە، ئىتالىيە قاتارلىق 20 نەچچە دۆلەتنىڭ سەھنىلىرىدە ئۇنىڭ قەدەم ئىزلىرى، گۈزەل سىماسى قالغان؛ ئۇنىڭ قۇچاقلىرى چەت ئەللىك دوستلار تۇتقان دەستە - دەستە خۇشپۇراق، رەڭدار گۈللەرگە تولغان؛ ھەر قايسى ئەللەرنىڭ ئۇيغۇر سەنئىتىگە بولغان چەكسىز قايىللىقى، يۈكسەك ھۆرمىتى، تەڭداشسىز باھاسى سەنئەتكە بارلىقىنى بېغىشلىغان بۇ ياش تالانت ئىگىسىنىڭ قەلبىنى تالاي قېتىم لەرزىگە سالغانىدى. ئۇ بۇگۈنمۇ ھاياجان، تەشۋىش، ئەندىشە، شادلىق، ئۈمىد، ئىشەنچ ئارىلاش بىر خىل مۇرەككەپ روھىي ھالەتنى باشتىن كەچۈرمەكتە.

ئۇ، ئىششىپ كەتكەن پۇتىنى ئاستا سىلىدى. سەپەرگە چىقىشتىن بۇرۇن كۆز تەگكەندەك ئۇنىڭ ئوك پۇتى قايرىلىپ كەتكەنىدى، لېكىن ۋەتەنگە، مىللەتكە شان - شەرەپ كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت يۈكسەك غايە ئالدىدا ئۇ تېخىمۇ قەيسەرلىشىپ كەتتى. سەھنە كىيىمى ئۇنىڭغا ھەممىنى ئۇنتۇلدۇرىدى. ئاغرىق ئازابى ئۇنىڭ ئىرادە پىچىقىنى ئۆتكۈرلەشتۈرىدىغان بىلەيگە ئايلاندى. ئۇنىڭ قاپقارا، چوك كۆزلىرىدە ئالماس قەترىلەر يالتىرىدى. بۇ، ئانا يۈرت ئىشقىدا لاۋۇلداۋاتقان بىر ساپ قەلبتىن ئۇرغۇپ چىقىۋاتقان ھاياجان ياشلىرى ئىدى.

سەنئەتتىن، گۈزەللىكتىن قالتىس زوقلانىدىغان، ھوزۇرلىنىدىغان تاماشىبىنلار ئاتاقلىق ئۇسسۇلچى دىلنار ئابدۇللانى گۈلدۇراس ئالقىش سادالىرى ئىچىدە كۈتىۋالدى. ئۇنىڭ ئاجايىپ سېھرىي كۈچ يوشۇرۇنغان ئىللىق تەبەسسۇمى بىلەن باشلانغان «ناغرا ئۇسسۇلى» غا تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن چاۋاكلىرى، ھاياجانلىق سوققان يۈرەك رېتىمى جۇر بولدى.

شۇ تاپتا سەھنىدە قىز ئەمەس، بەلكى بىر رەڭدار كېپىنەك پەرۋاز قىلىۋاتاتتى. گىرىمسەن سەھنە چىراقلىرى ئاستىدا ئۇچۇۋاتقان بۇ كېپىنەك يۈكسەك ھۆرمەت، ئېتىقادقا تولغان خەلق قەلبىگە قوندى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «ناغرا ئۇسسۇلى» دىن قالتىس زوقلانغان، تاڭ قالغان ياپونىيە خەلقى بىلەن ياپونىيىدە ئوقۇۋاتقان ۋەتەنداشلار دەستە - دەستە قىزىلگۈل ئارىسىدا جۇلالاپ تۇرغان بۇ ئۇسسۇل پەرىسىنى تەرەپ - تەرەپتىن ئورىۋالدى . . .

ئۇ يەنە بىر قېتىم غەلبە قىلىپ، ئۇيغۇر سەنئىتىگە دۇنياۋى شەرەپ كەلتۈردى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىنىڭ بۇ تالانتلىق ياش ئۇسسۇلچىسى ياپونىيىنىڭ ئوساكا شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا سەنئەت فېستىۋالىدا «ئەڭ ئالىي ئورۇن-داش مۇكاپاتى» غا ئېرىشىپ، خەلقىمىز-نىڭ يۈزىنى يورۇق، قەلبىنى شاد، روھىنى ئۇستۇن قىلدى.

ئۇ، 1997 - يىلى 22 - سېنتەبردە ياپونىيىدە قولغا كەلتۈرگەن بۇ ئاجايىپ غەلبە ئۇنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى، تىرىشچانلىقى، ئۇنىڭ يۈمران قەلبى-گە سەنئەت ئۇرۇقىنى تۇنجى قېتىم چاچقان مەرھۇم ئاتىسى ئابدۇللا ھامۇت بىلەن ئانىسى ھۆرىيەت خانىمنىڭ سەممىي تەربىيىسى ھەم ئۈمىدى، ئېسىل ئەنئەنىلەرگە باي ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ چوڭقۇر تەسىرى، ئۆمۈر يولدىشى نىجات ئىسمائىل ئەپەندىنىڭ يالقۇنلۇق مۇھەببە-تى، ئوماق ئىككى قىزىنىڭ چۇچۇك تىللىرى بىلەن يېقىملىق ۋېچىرلاپ، تۇغمەس شادلىق بېغىشلىشى ۋە ئاقكۆڭۈل كەسىپداشلىرىنىڭ، بولۇپمۇ ئۇستازلىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن ئىلھاملاندۇرۇشىنىڭ مەھسۇلىدۇر. شۇنداق، سەنئەتكارلار ئائىلىسىنىڭ تۇنجى مۇھەببەت گۈلى بولغان دىلنار پەقەت سەنئەتكار ئاتا - ئانىسىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن تارىخقا، پۇتمەس - تۇگمەس باي خەزىنىگە، ئېسىل ھەم قىممەتلىك ئەنئەنىگە، تەبىئىي ئىقتىدارى ئۇرغۇپ تۇرغان غايەت زور قوشۇنغا ئىگە ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ ھەقىقىي ۋارىسىدۇر.

ئۇ، 1982 - يىلى مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئۇسسۇل فاكۇلتېتىنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملاپ، شىنجاڭ ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكىگە تەقسىم قىلىنىدى.

مەرھۇم دادىسى، جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە

تونۇلغان ئاتاقلىق چالغۇچى ئابدۇللا ھامۇتنىڭ ئۇسسۇل سەنئىتى ھەققىدە ئېيتقانلىرى ئۇنىڭ كەسپىي ئەخلاق دەستۇرىغا ئايلاندى. ئەنە ئۇنىڭ دادىسىنىڭكىگە ئوخشايدىغان قاپقارا كۆزلىرى، ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ يالقۇنلۇق ئىشقىدا يېلىنجاپ تۇرغان يۈرىكى مەرھۇم دادىنىڭ — ھارماس ئۇستازنىڭ چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلىرىنى تەكرارلىماقتا: «ئۇيغۇر سەنئىتى توختىماس سۈزۈك ئېقىنغا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ ساپلىقىنى ساقلاش، ئۇنى قۇرىتىپ قويماسلىق، ئۇنى لاي - لاتقىلار بىلەن بۇلغىماسلىق بىزنىڭ ئورتاق مەجبۇرىيىتىمىز»، «سېنىڭ سەھنىدىكى ئۇسسۇلۇڭ قىياپىتىڭنىلا ئەمەس، مۇھىمى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىقتىدارىنى، قايغۇ ھەم شادلىقىنى، ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى، غورۇرىنى، خىسلىتىنى، ئىرادىسىنى، گۈزەللىككە بولغان ئىنتىلىشىنى نامايان قىلىپ بېرىشى كېرەك.»

سەنئەتكار دادىنىڭ يۈرىكىدىن ئۇرغۇپ چىققان بۇ سۆزلەر ئۇنىڭغا پۈتمەس - تۈگىمەس كۈچ - قۇۋۋەت بېغىشلىدى، كۆچلۈك ئىلھام بەردى. كۆكتىكى ئاي ۋە سانسىز يۇلتۇز دىلنارنىڭ جاپالىق مەشقىنىڭ گۇۋاھچىسىغا ئايلاندى. بۇ تىرىشچان ياش نوتا 1985 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدا يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئۇسسۇل سەھنىسىدىكى تالانتىنى تۇنجى قېتىم روشەن نامايان قىلدى. ئۇسسۇل كېچىلىكى ئاخىرلاشقاندا مەرھۇم ئۇسسۇل ئۇستازى قەمبەرخانىم پىشانىسىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان بۇ ئوماق قىزنى چىڭ قۇچاقلىغان ھالدا يىغلاپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى: «سىز شۇنچىلىك كىچىك تۇرۇپ، مۇۋەپپەقىيەت قازاندىڭىز. مەن ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ سىزدەك ۋارىسىدىن پەخىرلىنىمەن. ئىزىمنىڭ ئۆچۈپ قالمايدىغانلىقىغا ئىشەندىم. مەن خاتىرجەم بولدۇم.» پېشقەدەم ئۇستازنىڭ بۇ تەسىرلىك سۆزلىرى دىلنارنىڭ غەيرەت - جاسارىتىنى، مەجبۇرىيەت ۋە بۇرچ تۇيغۇسىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتتى. ئۇنىڭ زىممىسىگە يەنە بىر ئېغىر يۈك — ئۇستاز تاپشۇرغان مۇشكۇل ۋەزىپە يۈكلەندى. ئۇ، ئەجدادلاردىن تاپشۇرۇالغان ئۇسسۇل ئەنگۈشتىرىنى ئەۋلادلارغا ئوخشاشلۇق ئۆتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك. نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەت ئۇنىڭ ئىرادىسىنى سىنىدى، غەيرىتى بىلەن كۈچ سىناشتى. يۈكسەك غايە نۇرلۇق مايا كىتەك ئۇنىڭ ئىزدىنىش يولىنى، ئىلگىرىلەش نىشانىسىنى يورۇتتى. ئاتا - بوۋىلارنىڭ «تىرىشقان تاپار، تاشقا مىڭنى قاقار» دېگىنىدەك، دىلنارنىڭ كۆچلۈك كەسپىچانلىق، تىرىشچانلىق، چىدامچانلىق روھى ئۇنىڭغا مول ھوسۇللۇق يىللارنى كەينى - كەينىدىن تەقدىم قىلدى.

دىلنار ئابدۇللا 1986 - يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەت بويىچە 2 - نۆۋەتلىك ئۇسسۇل مۇسابىقىسىدە «ئارزۇيۇم» ناملىق ئۇسسۇلى بىلەن 3 - دەرىجىلىك ئورۇنداش مۇكاپاتىغا، 1990 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى نۆۋەتلىك «يىپەك يولىدىكى چېچەكلەر» ئۇسسۇل مۇسابىقىسىدە 10 ياخشى ئارتىستنىڭ بىرى بولۇپ بىرىنچى دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. 1992 - يىلى 10 - ئايدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى گۇۋۇيۈەنى تەرىپىدىن «دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت ئىشلىرى ئۈچۈن ئالاھىدە تۆھپە قوشقان» دەپ ئەنگە ئېلىنىدى ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئالاھىدە تەمىناتىدىن بەھرىمەن قىلىنىدى. 1995 - يىلى 16 - مايدا مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى ئۆتكۈزگەن 5 - نۆۋەتلىك «مەدەنىيەتلىك جۇڭخۇا» مۇكاپاتى بويىچە سەنئەت نومۇرلىرىنى باھالاش پائالىيىتىدە چوڭ تېپتىكى مىللى مۇزىكىلىق ناخشا - ئۇسسۇل «تەڭرىتاغدىكى ھەسەن - ھۈسەن» نىڭ باش ئۇسسۇلچىسى سۈپىتىدە «مەدەنىيەتلىك جۇڭخۇا ئورۇنداش مۇكاپاتى» غا ئېرىشتى. شۇ يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە «ئىلغار خىزمەتچى» بولۇپ باھالاندى ھەم تەقدىرلەندى. مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇنىڭغا «تەكلىپ قىلىنغان فروفېسسور» ئۇنۋانى بەردى.

ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ماھارىتى بىلەن ئۇزۇن مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك، مەڭگۈ ئۆلمەس سەنئەت دۇردانىلىرىنى دۇنيا سەھنىسىدە جۇلالاندۇرۇۋاتقان بۇ تەلەپچان سەنئەتكار ئالقىش، مەدھىيە سادالىرى ئالدىدا خۇددىنى يوقاتماي، مەغرۇرلىنىپ كەتمەي، تاماشىبىنلارغا جاپالىق ئەجرىنىڭ شېرىن مېۋىلىرىنى ئۇزلۇكسىز تەقدىم قىلدى. ئۇ، 1995 - يىلى 20 - ئىيۇندا بېيجىڭدىكى مىللەتلەر مەدەنىيەت سارىيىدا «تەڭرىتاغدىكى قارلەيلىسى» ناملىق يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل كېچىلىكى ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ئىقتىدارى بىلەن پايتەخت خەلقىنى ئالدىدا ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تەڭداشسىز قۇدرىتىنى، نەپىسلىكىنى يەنە بىر قېتىم روشەن نامايان قىلدى. جۇڭگو ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق تۆت ئورۇن بىرلىكتە ئۇيۇشتۇرغان بۇ كېچىلىكتە ئۇ ئاجايىپ يېقىملىق ھەم بەكمۇ نازۇك ئۇسسۇللىرى ئارقىلىق زىلزىلە پەيدا قىلىپ، جۇڭگو ۋە چەت ئەللىك مەشھۇر سەنئەتكارلار بىلەن ھەر ساھە تاماشىبىنلىرىنىڭ يۈكسەك باھاسىغا ئېرىشتى.

ياپونىيىلىك مەشھۇر زات ۋۇشياڭجىڭ سەنجى ئەر - ئايال مەخسۇس ئايرۇپلان بىلەن توكيۇدىن ئۇنىڭ ئۇسسۇل كېچىلىكىنى كۆرۈشكە كەلدى ۋە دىلنارغا كەچلىك زىياپەت بەردى، شۇنىڭدەك ئۇنى ياپونىيىگە بېرىپ ئۇسسۇل كېچىلىكى ئۆتكۈزۈشكە تەكلىپ قىلدى.

ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ سەنئىتى ئۇنىڭ تالانتلىق، ماھىر، تىرىشچان، جۇرئەتلىك، تەدبىرلىك سەنئەتكارلىرى ئارقىلىق يۈكسەك پەللىگە كۆتىرىلەلەيدۇ، سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلالايدۇ ھەم باشقا مىللەتلەرنىڭ قەلبىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالالايدۇ.

ۋۇجۇدىغا ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈزەللىكى مۇجەسسەملەشكەن، مېھرى ئىسسىق ياش سەنئەتكار دىلنار ئابدۇللانىڭ سۆرىتى بېسىلغان چەت ئەل گېزىت - ژۇرناللىرىدىكى ئۇيغۇر سەنئىتىگە بېرىلگەن ئاجايىپ يۈكسەك باھالار كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ تەسىرلەندۈرىدۇ ھەم ئېختىيارسىز چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. قاراڭ، چەت

ئەللىكلەر ئۇيغۇر سەنئىتىنى، جۇملىدىن ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنى دۇنيا بويىچە ئەڭ تەرەققىي قىلغان دېيىلىدىغان ئىسپان ئۇسسۇلىدىنمۇ يۇقىرى ئورۇنغا قويۇپ، ئۇنى بەس - بەس بىلەن شۇنچە ماختاپ كېتىپتۇ. ئۇلار تېخى چەت ئەلدىن مەخسۇس ئايرۇپلان بىلەن كېلىپ، بىزنىڭ سەنئىتىمىزدىن شۇنچىۋالا زوقلىنىپتۇ. لېكىن بىزچۇ؟ بىز ئۆزىمىزنىڭ سەنئىتىنى، ئۆزىمىزنىڭ ئىقتىدارلىق، تىرىشچان، تۆھپىكار سەنئەتكارلىرىمىزنى زادى قانچىلىك قەدىرلەۋاتىمىز؟! بىزنىڭ ئارىمىزدا ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىرلىقىمىزنىمۇ بىر خىل ئاجىزلىق، نۇقسان ھېسابلاپ، ئۇنى خەلقىمىزنى چۆكۈرۈشنىڭ، كەمسىتىشنىڭ ۋاستىسىغا ئايلاندۇرۇۋالغانلار يوقمۇ؟! بەزىلەر ھازىر ئۆزىمىزنىڭ دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان ناخشا - ئۇسسۇللىرىمىزدىن، مۇقاملىرىمىزدىن چەت ئەللىكلەرنىڭ تولغىما ئۇسسۇلىنى، ئادەمنىڭ مېڭىسىنى يەيدىغان غەيرى، غەلىتە، قوپال، يېقىمسىز ناخشا - مۇزىكىلىرىنى ئەۋزەل كۆرۈۋاتامدۇ؟! بەزىلەر ئۇغۇرلانغان، سەللا پەردازلانغان ياكى پۈتۈنلەي بۇزۇۋېتىلگەن چەت ئەل ناخشا - مۇزىكىلىرىنى قىلچە ئۇيالماستىن، تەپتارتماستىن «ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇلى» دەپ بازارغا سېلىۋاتقانلارغا ھەدەپ يول قويۇپ، سەھنە ھازىرلاپ بېرىۋاتامدۇ؟! بىزنىڭ پەرزەنتلىرىمىز، ئۆز باسارلىرىمىز نېمىشقا يېتەرلىك مىللىي سەنئەت تەربىيىسىگە ئىگە قىلىنمايدۇ؟! ياشلىرىمىزنىڭ ئارىسىغا قىلچە مىللىي پۇرىقى بولمىغان، ئاھاڭى يات، تېكىستلىرى مەنتىقىسىز ناخشىلار نېمە ئۈچۈن شۇنچە تېز يامراپ كېتىدۇ؟! سەنئەتنى چاكىنىلاشتۇرىدىغان، ناخشا - ئۇسسۇللارنى پاخالاشتۇرىدىغان، مىللىي ئالاھىدىلىكنى چەتكە قاقىدىغان، باشقا مىللەتلەرنىڭ ناخشا - مۇزىكىلىرىنى، ئۇسسۇللىرىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىپ، كەلسە - كەلمەس يىرتىپ - ياماپ، ئۆزىنىڭ ئىجادىيىتى سۇپىتىدە سورۇنغا يولسىزلارچە سۆرەپ چىقىدىغان نۇرمالسىز، قانۇنسىز قىلىقلار ئالدىدا قاچانغىچە سۈكۈت قىلىمىز؟! باشقىلار سەنئىتىمىز ئارقىلىق بىزنى، مىللىتىمىزنى تونۇۋاتسا، بىز نېمە سەۋەبتىن ئۆزىمىزنىڭ سەنئىتىنى، ئۆزىمىزنىڭ سەنئەتكارلىرىنى چۆكۈرۈشكە، ئىنكار قىلىشقا شۇنچە بېرىلىپ كېتىمىز؟! سەنئەتكارلىرىمىزدىن بىرەرسى سەھنىدە چولپان كەبى چاقنىسا، خۇشال بولۇشنىڭ ئورنىغا نېمىشقا ئۇنىڭغا تەرەپ - تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ھەدەپ سېسىتىمىز؟! سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ بىرەر ھەرىكىتى ئۆزىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئەخلاق رامكىمىزغا سەللا چۈشمەي قالسا، نېمىشقا ئۇلارغا بىشەملىك بىلەن «شاللاق» دېگەن بەدنامنى چاپلايمىز؟!

دىلنار ئابدۇللانىڭ دۇنياۋى شۆھرەت قازىنالىشىدىكى تۈپكى سەۋەب شۇ يەردىكى، ئۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئانا سەنئەتتىن يېتەرلىك ئوزۇق ئالغان. روشەن مىللىي ئالاھىدىلىك دىلنار ئوينىغان ئۇسسۇللارنىڭ تومۇرىدا جۇشقۇنلاپ ئېقىۋاتقان قان. موشۇ قان ماھىر سەنئەتكارغا دۇنيا سەھنىسىدە قانات بولدى. شۇڭا ئۇنىڭ ھەر بىر نازۇك ئۇسسۇل ھەرىكىتىدىن ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ ئەڭ ئېسىل جەۋھەرلىرى چاقناپ تۇردى. بۇ ئېسىل جەۋھەرلەر خاسلىقىغا، رەڭدارلىقىغا خۇشتار ئىنسانلارغا ئۆزگىچە زوق بېغىشلىيالىدى. تالانتلىق سەنئەتكار دىلنار ئۆزىنىڭ جاپالىق ئەجرى، تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ ھۆسنىگە ھۆسن قوشقان بولسىمۇ، لېكىن ئېسىل ئەنئەنىلەر زېمىنىدىن، ئانا سەنئەتتىن، مىللىي ئالاھىدىلىكتىن بىر كۈنمۇ ئالاقىسىنى ئۈزگىنى يوق. شۇڭا ئۇ ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆز مىللىتىنىمۇ، باشقا مىللەتلەرنىمۇ جەلپ قىلالىدى، زوقلاندۇرالىدى.

ھەر قانداق مىللىي سەنئەتنىڭ ئۆزلۈكسىز بېيىپ، تولۇقلىنىپ، يېڭىلىنىپ، تاكامۇللىشىپ بارىدىغانلىقىدا شەك يوق، لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، مىللىي ئالاھىدىلىكتىن، ئېسىل ئەنئەنىدىن ئايرىلغان سەنئەت، ئەمەلىيەتتە، يىلتىزىدىن ئايرىلغان، ھالاكەتكە يۈزلەنگەن سەنئەتتۇر. شۇڭا ئۇھەر قانداق پەرداز، چىرايلىق نام ھەم قىقاس - چۇقانلار بىلەن ئوتتۇرىغا چىقسىمۇ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بەربىر پاخالغا ئايلىنىپ قالىدۇ، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ. ئاتا - بوۋىلارنىڭ «ئات ئايلىنىپ ئوقۇرنى تاپار» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنى ئىنسانىيەتنىڭ سەنئەت تەرەققىياتىدىكى يېڭى يۈزلىنىشلەرنىڭ ئوبرازلىق يەكۈنى دېيىشكە بولىدۇ.

لەپەر — ناخشا بىلەن ئۇسسۇلنىڭ بىرىكىشىدىن كېلىپ چىققان بىر خىل قىزىقارلىق سەنئەت شەكلى. خەلقىمىز سەنئەتنىڭ بۇ ئالاھىدە تۈرىگە بەكمۇ قىزىقىدۇ. بىزدە لەپەر ئورۇنداشنىڭ ئۆزگىچە ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن سەنئەتكارلار خېلى بار. دىلنار ئابدۇللا بىلەن ئۇنىڭ كەسىپدىشى ئەسقەر رەقىپ ئىجراسىدىكى «گۈل بىلەن ياپراق»، «سۆيگۈ» نامىلە لەپەرلەرنى كۆرگەن تاماشىبىنلار بۇ ياش سەنئەتكارلارنىڭ ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ بۇ ئۆزگىچە شەكلىنى تېخىمۇ جانلاندۇرۇپ، ئۇنى ئېسىل ئەنئەنىلەر ئاساسىدا دادىللىق بىلەن يېڭىلاپ، گۈزەل مىللىي ئۇسلۇبقا روشەن زامانىۋى تۈس بەرگەنلىكىنى، لەپەرچىلىكىمىزدە ساقلىنىۋاتقان قاتمالليق ۋە قېلىپبازلىقنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇنى دەۋر يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرگەنلىكىنى ھېس قىلىپ، بۇ سەنئەتكارلارنىڭ سەھنە ئوبرازى يارىتىش ماھارىتىگە ئىختىيارسىز ئاپىرىن ئوقۇيدۇ. ئۇلار ئىنتايىن يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئورۇندىغان بۇ لەپەرلەر تاماشىبىنلارغا بەزىدە شېرىن مۇھەببەتنىڭ گۈزەل خاتىرىلىرىنى ئەسلەتسە، بەزىدە ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا بەختلىك، ئىناق، شاد - خۇرام ئائىلىنىڭ كۆركەم مەنزىرىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

يېڭى زامان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئەتكارلىرىنىڭ تۆتىنچى ئەۋلادى بولغان دىلنار ئابدۇللا يېڭىدىن پارلىغان چولپان سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ يۈكسەك تارىخىي بۇرچىنى ئادا قىلىپ، ئۇسسۇل سەنئىتىمىزنىڭ يېڭى تەرەققىياتى ئۈستىدە كېچە - كۈندۈز جاپالىق ئىزدەنمەكتە. بىز قەلبىمگە كەلگۈسىدە ئۆزى قۇرۇشنى پىلانلىغان ئۇسسۇل مەكتىپىدە ئوقۇپ چىققان سەنئەت نوتىلىرىنىڭ مول نەتىجىلىرىنى

كۆرۈشتىن ئىبارەت يۈكسەك غايىنى پۈككەن بۇ تىرىشچان، ئالىجاناب سەنئەتكارىمىزنىڭ ئۇيغۇر ئۇسسۇل سەنئىتىنى تېخىمۇ يۈكسەك تارىخىي پەللىگە كۆتۈرەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز ۋە ئۆزىنىڭ ئاجايىپ تالانتى بىلەن ئۇيغۇر سەنئىتىنى دۇنيا سەھنىلىرىدە پارلاتقان دىلنار ئابدۇللا، تۇرسۇنئاي ئىبراھىمجاندەك ئۇسسۇل چولپانلىرىمىزدىن مەڭگۈ پەخىرلىنىمىز.

ئۇنىڭ جاۋابى

«سەنئەتنىڭ چېكى يوق. مەن ھەرگىزمۇ سەنئەتنىڭ پەللىسىگە يەتتىم دېيەلمەيمەن. بۇ پەقەت بىر نەچچە يىللىق تىرىشچانلىقىمنىڭ نەتىجىسى، خالاس. مەندىن يۇقىرى سەۋىيە-لىك نۇرغۇن تالانت ئىگىلىرى بار. مېنىڭ بۇنداق دۇنياۋى شۆھرەتكە ئېرىشەلىگەنلىكىم ئۆمەك تەشكىلىنىڭ ماڭا ياخشى شارائىت، ياخشى سورۇن ھازىرلاپ بەرگەنلىكىدىن.»

مانا بۇ — ئۇنىڭ دۇنياۋى نەتىجىگە بەرگەن جاۋابى. كەم-تەرلىك بىلەن بېرىلگەن بۇ جاۋاب ئۇنىڭ خاراك-تېرىنىڭ بىر قىسمىنى يورىتىپ بەردى. تالانت-لىق ياش سەنئەتكارنىڭ دۇنياۋى شۆھرەتكە تۇت-قان بۇ خىل سەممىي، ئالىيجاناب پوزىتسىيە-سى ئالدىدا شۇنچىكى تۆھپىسىگە ئالەمچە مەدھىيە تەلەپ قىلىدە-غان، ئەرزىمەس نەتىجە-سىدىن كېرىلىپ، يەر - جاھانغا پاتماي قالىدىغان شەخسلەر ئازراقمۇ خىجالەت بولماسمۇ؟!

ئارىمىزدىكى بەزى «ئەدىب»، «سەنئەتكار» لار ئۆزى جىن چىراقتەك پىلدىرلاپ تۇرسىمۇ، ھەدەپ چولپان بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرىدۇ؛ ئەل قەلبىنى ئاللىقاچان ئىللىتقان گۈلخانلارنى مەسخىرە، پىتنە - پاسات، تۆھمەت، تىل - ئاھانەت بورانلىرى ئارقىلىق ئۆچۈرۈپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇدۇ؛ بىر سىقىم مېۋىگە بىر باغنىڭ ھەققىنى يولسىزلىق بىلەن تەلەپ قىلىدۇ؛ ھۆرمەت تەختىگە چىققانلارنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەپ، شۆھرەت تاجىنى پەقەت ئۆزىنىڭ بېشىغا كىيىشنىلا ئويلايدۇ؛ ئۆزىنى يۆلىگەن، قوللىغان، ئىلھاملاندۇرغان، ھۆرمەتلىگەن ئۇستازلىرىدىنمۇ، سەپداشلىرىدىنمۇ يۈز ئۆرۈپ، ئۆزىنىڭ يېرىم چېلەك سۇ ئىكەنلىكىنىمۇ ئۇنتۇپ، كۆرۈنگەنلا جايدا شالاقشىپ يۈرىدۇ. شۇڭا ئوڭايلا چۈشكۈنلىشىپ، پۈچەكلىشىپ، ئەلنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ. لېكىن بۇ كەمتەر، ئېھتىياتچان، تىرىشچان، ئىجتىھاتلىق قىز ئۇلارغا زادىلا ئوخشىمايتتى. شۇڭا ئۇ 1997 - يىلى 28 - ئىيۇلدىن 5 - ئاۋغۇستقىچە كۈبا پايتەختى ھاۋانادا ئۆتكۈزۈلگەن 14 - نۆۋەتلىك خەلقئارا ياشلار - ئوقۇغۇچىلار سەنئەت فېستىۋالىدا، يۇقىرى ماھارەت تەلەپ قىلىدىغان «تاغ سۇلىرى»، «گۈلمەرەم» قاتارلىق ناخشىلارنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئېيتىپ، «كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەتكارلار ئالىي مۇكاپاتى» غا ئېرىشىپ، ۋەتەنگە، مىللەتكە، ئۇيغۇر سەنئىتىگە دۇنياۋى شان - شۆھرەت كەلتۈردى.

ھەر بىر دۆلەتنىڭ گۈزەل تاغ - دەريالىرى، ھەيۋەتلىك ئېقىنلىرى بولىدۇ. ئۇرۇمچى شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تالانتلىق ياش ناخشىچىسى ئايتۇرسۇن نىياز كۈيلىگەن تاغ سۇيى، ئۇ سىزغان ئاجايىپ كۆركەم سەنئەت كارتىنىسى ئۆزىنىڭ غايەت زور سېھرىي كۈچى بىلەن يات ئەلدىكى تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە مەپتۇن ئەيلىدى. ئۇ، ھاۋانادا قايناق ھېسسىيات بىلەن ئورۇندىغان مەشھۇر ئۇيغۇر خەلق ناخشىسى «گۈلمەرەم» ئۆزىنىڭ روشەن خاسلىقى، ئاجايىپ يېقىملىق-لىقى، مۇڭلۇقلۇقى، تەڭداشسىز نەپىسلىكى، ئېسىللىقى بىلەن چەت ئەللىك دوستلارنىڭ ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالدى.

1963 - يىلى ئۇچتۇرپان ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، يېزىنىڭ ساپ ھاۋاسىنى سۈمۈرۈپ، ئەركەك سۆيىنى ئىچىپ، نەمخۇش توپىسىغا دەسسەپ، ئۆز ئەركى بويىچە توۋلاپ، سەكرەپ چوك بولغان بۇ قىزنىڭ يۈمران قەلبىگە ئۇنىڭ دادىسى ئوما مەزگىللىدە خامان تەپكەچ ئېيتىدىغان «لاي - لاي» ناخشىسى ئارقىلىق سەنئەتنىڭ تۇنجى ئۇرۇقى چېچىلغانىدى. ئەمگەكنىڭ سەنئەت بىلەن گىرەلەشكەن بۇ كۆرۈنۈشى ئۇنىڭغا ئاجايىپ كۈچلۈك ئىلھام بېغىشلىغانىدى. ئۇنىڭ ناخشىسى بىلەن ئۇسسۇلغا چۈشكەن بۇغدايلار، بۇ سادالارنى يىراق تاغلارغا يەتكۈزگەن ئويناق شامالالار ئۇنىڭ شېرىن بالىلىق ئەسلىمىلىرىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلانغانىدى.

1974 - يىلى قالىغاچلار پىشايۋانلارغا ئۇۋا سېلىپ، ئۇنىڭ ناخشىسىغا جۇر بولۇۋاتقان ئايلاردا تېخى باشلانغۇچ مەكتەپنىمۇ پۈتتۈرمىگەن بۇ يۇمران نوتا شىنجاڭ سەنئەت ئىنىستىتۇتىنىڭ ئۇسسۇل

كەسپىگە قوبۇل قىلىندى ۋە 1977 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىگە تەقسىم قىلىندى. ئۇ، 1981 - يىلى ئانا مەكتىپىنىڭ ناخشا كەسپىدە بىر يىل، شۇنىڭدىن مۇزىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ناخشا كەسپىدە ئىككى يىل بىلىم ئاشۇردى. ئۇزۇلمەي ئاققان تەرلەر، توختىماي چەككەن جاپالار بىكارغا كەتمىدى. . .

بۇ تىرىشچان ياش سەنئەتكار 1985 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق سەنئەت بايرىمىدا «زەپ چىرايلىق كەلدى باھار» ناخشىسى بىلەن بىرىنچى دەرىجىلىك ئورۇندىش مۇكاپاتىغا، 1986 - يىلى ئۇچىنچى نۆۋەتلىك «تەڭرىتاغ ساداسى» ناخشا كېچىلىكىدە «تاڭ شامىلى» ناخشىسى بىلەن «ئالتۇن بۇلبۇل» بىرىنچى دەرىجىلىك ئورۇندىش مۇكاپاتىغا، 1987 - يىلى غەربىي - شىمالدىكى بەش ئۆلكە، ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىش مۇسابىقىسىدە «ئوما ناخشىسى» بىلەن ئالاھىدە ئورۇندىش مۇكاپاتىغا، 1989 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ياش ناخشىچىلارنىڭ تېلېۋىزوردا ناخشا ئېيتىش مۇسابىقىسىدە كەسپىي گۇرۇپپىنىڭ مىللىي ئۇسلۇبتا ناخشا ئېيتىش تۈرى بويىچە ئىككىنچى دەرىجىلىك ئورۇندىش مۇكاپاتىغا، 1992 - يىلى «تۇلپار» لوڭقىسىنى تالىشىش بويىچە مىللىي ئۇسلۇبتا ناخشا ئېيتىش مۇسابىقىسىدە «قەدىردان ئانا شىنجاڭ» ناخشىسى بىلەن ئىككىنچى دەرىجىلىك ئورۇندىش مۇكاپاتىغا، يەنە شۇ يىلى مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، رادىئو - كىنو - تېلېۋىزىيە مىنىستىرلىكى بىرلىكتە ئۇيۇشتۇرغان سەنئەت كۆرىكىدە ياشلار گۇرۇپپىسى بويىچە مىللىي ئۇسلۇبتا ناخشا ئېيتىش تۇرىدە ئىككىنچى دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى. كەينى - كەينىدىن كەلگەن شان - شەرەپ ئۇنىڭ ئىشەنچىسىنى، ئىرادىسىنى كۈچەيتىپ، تالانتىنى تېخىمۇ ئۇرغۇتتى. ھەقىقىي تۆھپىكارلار ئەل - يۇرتنىڭ ھۆرمىتىگە، قەدىرلىشىگە، مۇكاپاتىغا ئېرىشمەي قالمايدۇ. 1993 - يىلى ئۇ گۇۋۇيۈەن تەرىپىدىن «دۆلىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ئالاھىدە تۆھپە قوشقان شەخس» دەپ ئەنگە ئېلىنىدى ۋە دۆلەتنىڭ ئالاھىدە تەمىناتىدىن بەھرىمەن قىلىندى.

ناخشا - قوشاقلار — تارىخ گۇۋاھچىسى، ئۆلمەس مىراسنامە. ئۇ، ئەسىرلەردىن بۇيان «خەزىنە بۆشۈكى» دەپ تەرىپلىنىپ كەلمەكتە. بۇ مۇقەددەس «خەزىنە بۆشۈكى» تارىختا ئايتۇرسۇن نىيازدەك قانچىلىغان مەشھۇر ناخشىچىلارنى يېتىلدۈرگەندۇ - ھە! شۇڭلاشقا ئۇيغۇر سەنئىتىنى ئۆزنگە خاس ماھارەت بىلەن دۇنيا سەھنىسىگە ئېلىپ چىققان ئايتۇرسۇن ئېرىشكەن ئۇتۇقلار بىلەن شان - شەرەپلەر ئالدى بىلەن ئۇنىڭغا سۈت بەرگەن ئۇلۇغ ئانا سەنئەتكە، بۇ تالانتلىق ناخشىچىنى قوللىغان، ئۇنىڭغا مەدەت بەرگەن سەنئەت خۇمار ئۇيغۇر خەلقىگە مەنسۇپ. خەلققە گۈزەللىك زوقى بېغىشلاشنى ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك مۇقەددەس كەسپىي بۇرچى ھېسابلىغان؛ تۇرمۇشنىڭ ئېغىر-چىلىقى، قايغۇسى ئالدىدا مەيۇسلىنىپ، بوشىشىپ قالماي، غايە مەشئىلىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈپ، تىنىمسىز ئالغا ئىلگىرىلىگەن، شامدەك خىسلەتلىك، ئۆمىدۋار قىز ئايتۇرسۇن، جانىجان ئانا يۇرتىنىڭ ئىللىق باغرىدا، ئالاھىدە ماھارەت، يۈكسەك ئەقىل - پاراسەت تەلەپ قىلىدىغان دۇنيا سەھنىلىرىدە بۇلبۇل كەبى مەڭگۈ خەندان ئۇرۇڭ! سىزگە بەخت ھەم مۇۋەپپەقىيەت مەڭگۈ يار بولسۇن!

چولپانلىرىمىز تېخىمۇ چاقنىسۇن

سەنئەت ئىنسانلارغا ئۇزەللىك تۇيغۇسى بېغىشلىيالايدىغانلىقى ئۈچۈن قىممەتلىك ھەم قۇدرەتلىك. شۇڭا قۇدرەتلىك سەنئەتنى يارىتالىغان خەلق باشقا ئۇلۇغ ئىشلارنىمۇ جەزمەن ۋۇجۇدقا چىقىرالايدۇ.

سەنئەت ئىنسانغا ئارام، مادار، ئۆمىدۋارلىق، شادلىق، ئىجادكارلىق، ئۇيۇشقاقلىق روھى تەقدىم قىلىدۇ. ئۇستى - بېشىنى چاك - توزان باسقان، پۈت - قوللىرى يېرىلىپ كەتكەن، جاپا - مۇشەققەت تاغلىرىنى يۇدۇپ يۇرگەن ئاشۇ جاسارەتلىك ئاتا - بوۋىلار يارانقان ئاجايىپ ئېسىل، تەڭداشسىز باي سەنئەت خەزىنىسى بولغاچقا، تۇرسۇنئاي ئىبراھىمجاندەك، دىلنار ئابدۇللادەك، ئايتۇرسۇن نىيازدەك مەشھۇر سەنئەتكارلىرىمىز دۇنيا سەھنىسىدە چولپاندەك چاقناپ، خەلقىمىزنىڭ چىرايىغا كۈلكە قوندۇردى ئەمەسمۇ؟! خەلقىمىزنى دۇنياغا تونۇتقان مەشھۇر سېرىك - سېھىرگەرلىك ماھىرى روشەنگۈل ئەبەيدۇللا يېتىلدۈرگەن قارتا ئۇچۇرۇش ماھارىتىگىمۇ ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ جەۋھەرلىرى مۇجەسسەملەشكەن. شۇڭا بۇ سەنئەتكار سېھىرگەرلىك دۇنياسىدىكى نى - نى چولپانلارنى پەستە قالدۇرۇپ، ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر شەھىرىنى زىلزىلىگە سالالىدى.

نۇر قارا ئۇغۇلۇقنى يورىتىدۇ. شۇڭا ئىنسانلارنىڭ قەلبى ئۇنىڭغا ئىنتىلىدۇ، لېكىن يورۇقلۇقنى توسۇشقا ئۇرۇنىدىغانلارمۇ يوق ئەمەس. چۈنكى بەزى كىشىلەرنىڭ يۈرىكىمۇ، نىيىتىمۇ، يۈزىمۇ تۇن بىلەن رەڭداش كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆمرى باشقىلارغا، بولۇپمۇ ھاياتلىق ئالمىدە چولپان كەبى چاقناشقا باشلىغانلارغا زاۋاللىق تىلەش بىلەنلا ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇڭا ئۇلار تۇرمۇشنىڭ لەززىتىدىن، شېرىن مېۋىلىرىدىن، مول سوۋغىلىرىدىن قۇرۇق قالىدۇ. كىشىلەرنىڭ كۆكۈلىسىغا ئېسىلىۋەرگەن قول پاسكىنىچىلىقتىن مەڭگۈ قۇتۇلالمايدۇ. شۇڭا ئەۋلادلارغا ۋەسىيەت سۈپىتىدە مۇنداق قۇرلارنى تەقدىم قىلغۇمىز كېلىۋاتىدۇ: ئىنسانلار قۇياشقىمۇ، ئايغىمۇ، يۇلتۇزلارغىمۇ ئامراق، چۈنكى ئۇلار ھاياتلىق ئالىمىگە يورۇق بېرىدۇ. خۇدايىم ئاسماندىن قۇياشقىمۇ، ئايغىمۇ، يۇلتۇزلارغىمۇ ئورۇن بەرگەن. چۈنكى ئۇلار كائىناتقا ھۆسن بېرىدۇ. بىزمۇ چولپانلىرىمىزنى بېشىمىزدا كۆتۈرەيلى، ھۆرمەت چوققىلىرىغا چىقىرايلى. ئۇلار يۇرتىمىزنى، قەلبىمىزنى، يۈزىمىزنى تېخىمۇ يورۇق قىلسۇن. تالانت ئىگىلىرى ئېرىشكەن شان-شەرەپتىن ھۇزۇر ھەم شادلىق تاپالايدىغانلارغا قەلبىمىزنىڭ تۆرىدىن ئورۇن بېرەيلى. چۈنكى بۇ ئالەم مۇھەببەت ئەھلى بىلەن شەرىن، مەنىلىك، قىممەتلىك ھەمگۈزەلدۇر. (M2)

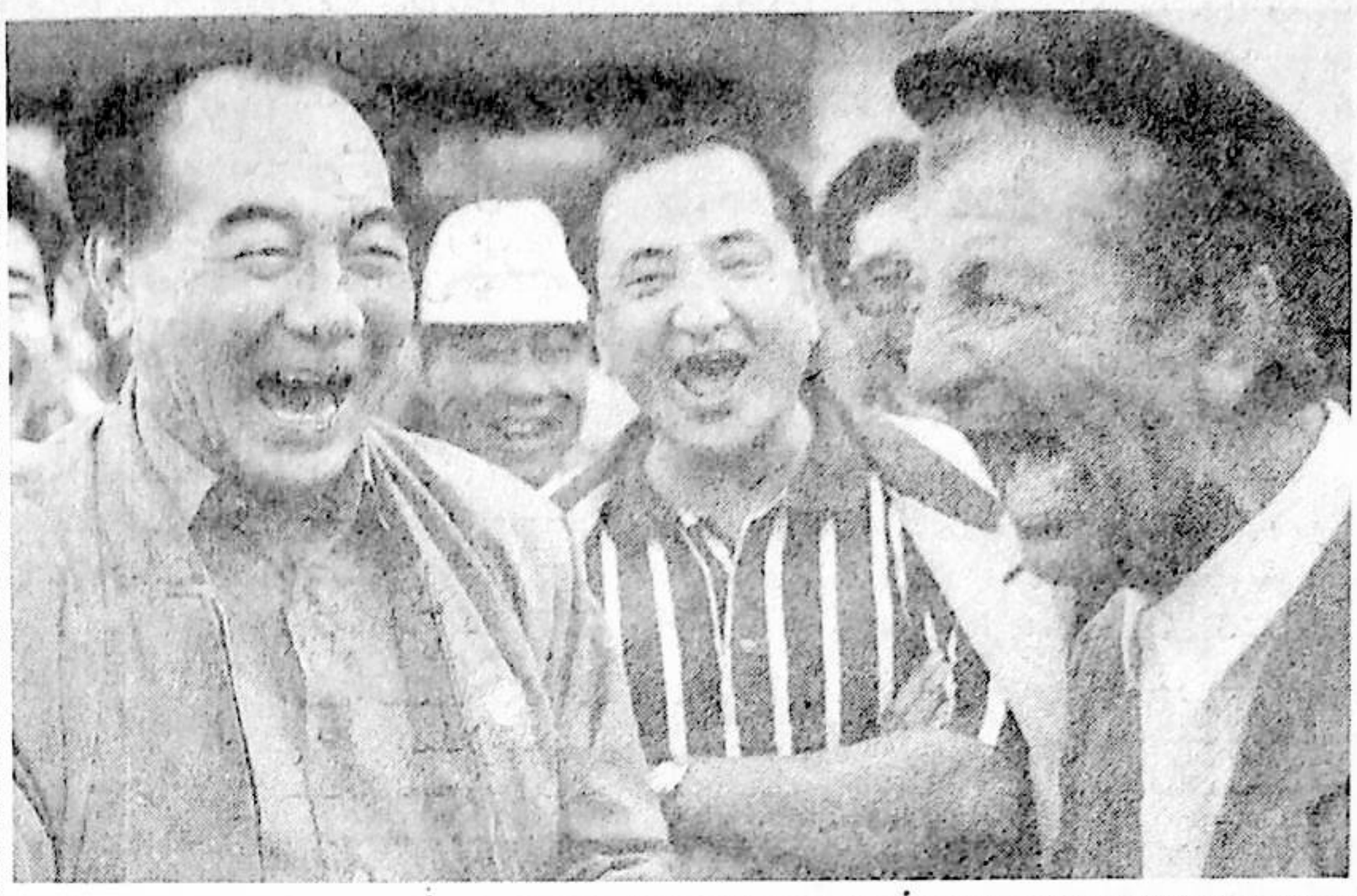

تەبرىك ۋە ئۈمىد

مىجىت ناسىر

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئۆتكۈزگەن ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتى بويىچە خۇلاسىلەش ۋە تەقدىرلەش يىغىنىدا سۆزلەنگەن خۇلاسە سۆز

يولداشلار، دوستلار:

سىلەر ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش دەۋرىدىكى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ھەر قايسى سەپلىرىدە، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بوستانلىرى ھەم چاڭقىغان چۆللىرىدە ئىجادىيەت ۋە ئورۇنداشتىكى كامالەتكە يەتكەن ماھارىتىڭلار بىلەن ئىناقلىقنى قوغداپ، رەزىللىككە ئوت ئېچىپ خەلقىمىزگە مەدەت ۋە ئىلھام بېرىپ، مىللىي روھنى ئۇرغىتىش ئارقىلىق سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشتۇڭلار.

سىلەر مەملىكىتىمىز سەھنىلىرى ۋە خەلقئارا سەھنىلەردە شىنجاڭنىڭ سېھرىي كۈچىنى - سەنئەت ئەۋزەللىكىنى نامايان قىلىپ، دۆلەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردە قىزغىن ئالقىش، يۈكسەك باھاغا ئېرىشىپ، خەلقىمىز ئۈچۈن دۇنياۋى شان - شەرەپ كەلتۈرۈپ، قەددىمىزنى كۆتۈردۈڭلار. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە، سەنئەتكارلىرىمىز يۈكسەك ماھارەت بىلەن ئورۇندىغان ئەمما مۇكاپاتلانمىغان، لېكىن خەلقىمىز ياقتۇرۇپ، كۆڭلىدە مۇكاپاتلايدىغان، تەسىرى ئىنتايىن كۈچلۈك نۇرغۇن ئېسىل سەنئەت نومۇرلىرى بار. مەيلى مۇكاپاتلانغان ياكى مۇكاپاتلانمىغان بولسۇن، ئېسىل سەنئەت ئەسەرلىرى ئىجادكارلىرى ۋە ئورۇندىغۇچىلىرىغا خەلقىمىز ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى، رەئىس ئابلەت ئابدۇرېشىت نامىدىن يەنە بىر نۆۋەت تەشەككۈر ئېيتىمەن. چىن قەلبىمدىن ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرىمەن.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىدە زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش داۋامىدا ئىدىيىنى دادىل ئازاد قىلىپ، جاسارەت بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەپ، مۇنەۋۋەر مىللىي مەدەنىيەتنى زور كۈچ بىلەن جارى قىلدۇرۇپ، شىنجاڭ تۇپرىقىدا ئەسىرلەر داۋامىدا جۇغلانغان ئېسىل مەدەنىيەت - سەنئەت مىراسلىرىمىزغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىپ، خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى ئۈزلۈكسىز بېيىتتى؛ جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى، گۈللىنىشىنى، مەدەنىيەتلىك بولۇشىنى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىككى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپە قوشتى. نۇرغۇن مۇنەۋۋەر ئويۇن (نومۇرلار) دۆلەت ئىچى ۋە خەلقئارادىكى چوڭ سەنئەت پائالىيەتلىرىدە ئالىي مۇكاپاتلارغا ئېرىشىپ، «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» بولغان شىنجاڭنىڭ شۆھرىتىنى نامايان قىلدى.

ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن بۇ زور مۇۋەپپەقىيەتلەر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز مىللىي سەنئىتىنىڭ يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈلگەنلىكىدىن، شۇنداقلا سەنئەت كەسپى بويىچە يېقىنقى يىللاردا خەلقئارا ۋە دۆلەت دەرىجىلىك ئەڭ يۇقىرى، كاتتا مۇكاپاتقا ئېرىشەلمەسلىكتەك ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. بۇ، سەنئەتكارلىرىمىزنىڭ يۈكسەك تارىخىي بۇرچ تۇيغۇسى بىلەن جاپالىق ئىزدەنگەنلىكىنىڭ، روشەن مىللىي ئالاھىدىلىككە، يۇقىرى بەدىئىي سۈپەتكە ئىگە نادىر سەنئەت ئەسەر (نومۇر) لىرىنى ئىجاد قىلىپ ۋە ئورۇنداپ، شىنجاڭنىڭ سەنئەت سەۋىيىسىنى مەملىكەت بويىچە ئالدىنقى سەۋىيىگە يەتكۈزۈش، شۇ

كۆڭۈل ئىزھارى

ئاساستا يېڭى ۋە يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈپ پۈتكۈل مەملىكەتكە ۋە دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش ئۈچۈن باتۇرلۇق بىلەن كۆرەش قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى؛ شۇنداقلا تارىختىن بۇيان ئالەمگە مەشھۇر «مۇقام - مەشرەپ دىيارى»، «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دەپ شۆھرەتلەنگەن دىيارىمىزنىڭ گۈزەل تەبىئىي مۇھىتى، ئۇزۇن تارىخى بىزگە ئاتا قىلغان يۈكسەك ئىچكى تۈيغۇ - ھېسسىياتلارنىڭ ۋە قەدىمىي يېپەك يولى مەدەنىيىتى - سەنئىتىنىڭ يېڭى دەۋردىكى مېلودىك پارتلىشى، ئەجدادلار مۇڭلىنىڭ ئەۋلادلار ئاۋازىدا قايتا ياڭرىشىدۇر.

بىز بۇندىن كېيىنكى ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىدە نەتىجىلىرىمىزدىن قانائەتلەنمەي، شان - شەرەپنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ قىلىشىمىز، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 15 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، يەنىمۇ يۇقىرى سەۋىيىلىك ئېسىل ئەسەر (نومۇر) لار بىلەن ئەسىر ھالقىپ، 21 - ئەسىر مېلودىيىسىنى تېخىمۇ كۈچلۈك ياڭرىتىشىمىز لازىم.

مەن مۇشۇ مەنىلىك يىللاردا بىر سەپتە سىلەرگە زامانداش بولۇپ، سىلەر ئۈچۈن نەتىجىلىك بولمىسىمۇ بىر مەزگىل خىزمەت قىلغانلىقىمدىن پەخىرلىنىمەن.

ئۇزۇندىن بېرى مەيلى تونۇشايلى - تونۇشمايلى ئەسەرلىرىڭلار، ئىجادىيەت مېۋىلىرىڭلار، يېقىملىق نومۇرلىرىڭلاردىن تۇرمۇشنىڭ جاپالىق كۈنلىرىدە روھىي مەدەت، خۇشال كۈنلەردە زوق ئېلىپ، ئۇنى خىزمەت ئىشلەشنىڭ، پاك ياشاشنىڭ بىر مۇھىم تاشقى ئامىلى قىلىپ كەلدىم. سىلەر داۋاملىق يېراقتىن مۇناسىپ مەنىۋى يارەمدە بولدۇڭلار. شۇ يىللاردا كۆڭلىمىز بىرگە بولدى. بۇنىڭ ئۈچۈن سىلەرگە — سىز ئەزىز قەدىردانلارغا شەخسەن ئۆز نامىمدىن ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن، ئالىي ئېھتىرام بىلدۇرىمەن. ماڭا قالدۇرغان ئاشۇ ئونتۇلغۇسىز ياخشى تەسىراتلار ۋە ئېسىل ئوبرازلار بىلەن سىلەرنى دائىم ئەسلەپ تۇرىمەن. شۇ يىللاردا رەنجىتكەن يەرلىرىم بولسا ئەپۇ قىلىسىلار.

تېنىڭلارغا سالامەتلىك، خىزمىتىڭلارغا مۇۋەپپەقىيەت، ئائىلەڭلەرگە خاتىرجەملىك تىلەيمەن.

كېلىش ئالدىدا تۇرغان يېڭى يىل، روزا ھېيت ۋە چاغان مۇناسىۋىتى بىلەن ئالدىنئالا سىلەرنى تەبرىكلەيمەن.

1997 - يىل 24 - دېكابىر

1998 - يىللىق چاغان مۇناسىۋىتى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۈتكۈچى ئۆتكۈزگەن كوللېكتىپ چايدا سۆزلەنگەن سۆز

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي خىزمەتلىرى بەش يىلدىن بۇيان ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۈستىگە يۈكلەنگەن شەرەپلىك ھەم مۇشەققەتلىك 8 - بەش يىللىق ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ستراتېگىيىلىك تەرەققىيات پىلانلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملاپ، خەلق ئۈچۈن نۇرغۇن ئەمەلىي ياخشى ئىشلارنى قىلىپ، ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 100 مىليارد يۈەنلىك ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ، يەنى 57.5% ئاشۇرۇپ ئورۇندىشىتەك زور نەتىجىلەر بىلەن قانۇن نۆۋەت تەرتىپى بويىچە ئوكۇشلۇق نۆۋەت ئالمىشىپ، 9 - نۆۋەتلىك ھۆكۈمەت ۋاقىت جەھەتتە 9 - بەش يىللىق پىلانغا ئوكۇشلۇق ئۇلىنىپ، دەۋر جەھەتتىن 21 - ئەسىرگە، تەرەققىيات جەھەتتىن ھاللىق سەۋىيە قۇرۇلۇشىغا تەدرىجىي يۈزلەندى.

بۇ نەتىجىلەرنىڭ قولغا كېلىشى — پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ توغرا يېتەكچىلىكى ۋە غەمخورلۇقى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ توغرا رەھبەرلىكى، شۇنداقلا دېموكراتىك، كەمتەرىن، ئىنتايىن سالماق، كۆكسى - قارنى كەڭ، قابىلىيەتلىك، خىزمەتتە ئەستايىدىل، پارتىيە ۋە خەلققە سادىق رەئىسىمىز، دوستىمىز ئابلەت ئابدۇرېشىت بەنجاڭلىقىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ دېموكراتىك، ئىنتىپاق خىزمەت كوللېكتىپى بولۇپ ئۇيۇشۇپ بىجاندىل خىزمەت ئىشلىگەنلىكى، ھەر قايسى فونكسىيىلىك تارماقلارنىڭ كۈچلۈك ماسلاشقانلىقى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىرىنىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلغانلىقى، شۇنداقلا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنىدىكى ھەر قايسى ئورۇن، باشقارمىلارنىڭ مەسئۇللىرى ۋە خادىملارنىڭ ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ، جاپالىق ئىشلىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى.

بۇ يىللاردا، بەزى مۇرەككەپ - ئوڭۇشسىز جەريانلار بولسۇن خىزمىتىمىز ئوڭۇشلۇق، ئىشلىرىمىز ئۇنۇملۇك، مۇناسىۋىتىمىز ئىناق، ھاياتىمىز قاينام ۋە مەنىلىك، تۇرمۇشىمىز جىددىي ئەمما كۆڭۈللۈك، زىددىيەت ۋە مەسىلىلەرنىڭ ھەل قىلىنىشى ئىلمىي بولدى، كۆڭلىمىز ئىنتايىن ئازادە ئۆتتى.

بىز بۇ بەش يىلدىن بۇيان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ رەھبەرلىك مەركىزىدە ئىشلەشتىن سىرت تۇرۇپ - ئاساسىي قاتلامغا چۈشۈپ، چەت - يىراق يېزا - قىشلاق، يايلاق، زاۋۇت - كان، گازارما، چېگرا مۇداپىئە پونكىتلىرى، ئىلىم - پەن ئورۇنلىرىدا قىيىن - مۇشكۈل شارائىتتا شىنجاڭنى ئورتاق گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ۋەزىپىنى ئۆچۈن ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا جانپىدالىق بىلەن ئىشلەۋاتقان، ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ئەمگەكچان، ئاق كۆڭۈل، پاك، ئىنتىزامچان، سەۋرچان ئىشچى، دېھقان، ئەسكەرلەر ۋە زىيالىيلاردىن، ئۇلارنىڭ ئالىيجاناب روھىدىن چوڭقۇر تەربىيە، زور ئىلھام ئالدۇق، قەلبىمىزدە ئۇلارغا، شۇنداقلا بىپايان ئانا يۇرتىمىزنىڭ ھەيۋەت، گۈزەل تاغ - دەريالىرى، چەكسىز كەتكەن بوستانلار ۋە قۇم بارخانلىرى، كەم ئۇچرايدىغان ئۆزگىچە ھاياتلىق ئېكولوگىيىسىگە مېھىر - مۇھەببىتىمىز ھەسسىلەپ ئاشتى. شەخسەن ئۆزۈم

بۇ توختاۋسىز جەڭگىۋار يۈرۈشلەردىن تارىخنى ياراتقۇچى خەلقنىڭ ھەقىقەتەن ئۇلۇغلۇقىنى؛ قوينى پوتمەس بايلىق، نازۇ - نېمەتلەرگە تولغان، خەلقى ئەمگەكچان، سېخىي، مەرد بۇ ئانا تۇپراقنىڭ نەقەدەر سۆيۈملۈك ۋە مۇقەددەسلىكىنى بارغانسېرى چوڭقۇر ھېس قىلماقتىمەن.

بىز ئەجدادلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئەۋلادلارغا يول ئېچىپ، بۇ يول، بۇ ئىزلاردا قان - تەرىمىز، ئەقىل - ئىدرىكىمىز، ئەجرىمىز بەھرىدىن كېيىنكى ئەۋلادلارغا، ئانا يۇرتىمىزغا چىرايلىق تىزىلغان خۇش پۇراق گۈلدەستىلەر، سايىبان كۆچەتلەرنى خاتىرە قىلىپ قالدۇردۇق. كېيىنكى ئەۋلادلار ناۋادا ۋاقتى يېتىپ شۇ يىللاردىكى تارىخ سەھىپىسىنى ۋاراقلىغاندا جاپا چەككەن، تەرتۆككەن ھازىرقىلارنى ئەسلىسۇن ياكى ئەسلىمىسۇن ئاز - تولا مەمنۇن بولسىلا بۇ مەمنۇنلۇق ئۆمرىمىزنىڭ شۇ قىسمىنىڭ بىكار ئۆتمەي مەلۇم ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى قىلغانلىقىنىڭ ئىسپاتى بولۇپ قالار.

يولداشلار، دوستلار:

بىز خۇددى ئۆز ئائىلىمىزدەك مۇشۇ چوڭ قورۇ، مۇشۇ قۇياشلىق شەھەردە بەش قېتىم تەبىئەتنىڭ تۆت پەسلىنى، بەش باھارنى، بىر جەڭدىن كېيىن يەنە بىر جەڭنى، تاغ ئارقىسىدىن سەھەردە كۆتۈرۈلگەن قۇياشنى بىرلىكتە كۈتۈۋالدۇق، قايغۇ ۋە خۇشاللىقتا ئورتاقلىشىپ، قېرىنداشلارچە ئۆز ئارا مەدەت بېرىشىپ، قايسىبىرلىرىمىزنى، ئارىمىزدىن كەتكەنلەرنى كۆزىمىز قىيمىغان ھالدا قايغۇ - ھەسرەت بىلەن ئۇزاتقان بولساق، يېڭى كەلگەنلەرنى. مۇبارەك مەرىكىلەرنى تەنتەنە، خۇشاللىق بىلەن بىرگە كۈتۈۋالدۇق.

ھەر كۈنى دېگۈدەك قەدىمىمىز چۈشۈپ تۇرىدىغان شۇ قورۇ، شۇ تۇپراقتا ئۆز ئارا ئەدەپ - قائىدە سالىمى، ئىللىق چىراي، چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن ئۆز ئارا تونۇشۇپ ھاك - مۇڭ ئېيتىپ، دەردى - ھالىمىزغا يېتىپ، بىر - بىرىمىزگە ئىناقلىق، مېھرىبانلىق، چوڭقۇر دوستلۇقتىن قىممەتلىك ئەستىلىكلەرنى قالدۇرۇشتۇق.

شۇ يىللاردا رەئىستىن تارتىپ مۇلازىمەتچىلەر- گىچە ھەممىگىلارنىڭ خۇش مۇئامىلە، غەمخورلۇق، مەنىۋى، ئەمەلىي ياردىمىگىلارغا ئېرىشكەنلىكىمدىن، شۇنىڭدەك ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا سىلەردەك قەدىردانلار بىلەن زاماناداش بولۇپ ئۆتكەنلىكىمدىن ئىنتايىن پەخىرلىنىمەن. ئۆتكەن ئۆمرۈمنىڭ بۇ ئۆزگىچە مەنىلىك باسقۇچىدا، قەلبىمنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا قالدۇرغان سەمىمىي، ئېسىل ئوبرازلىرىڭلار، قىلغان ياخشىلىقلىرىڭلار بىلەن سىلەرنى مەڭگۈ سېغىنىپ ئەسلەپ قالىمەن. ھەممىڭلارغا يولداشلارچە ھۆرمەت، ئاتەشىن ھېسسىيات ئىلكىدە چىندىن تەشەككۇر، ئالىي ئېھتىرام بىلدۇرىمەن.

رەئىس ئابلەت ئابدۇرېشىت باشچىلىقىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق 9 - نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىنى رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ تېخىمۇ ئىتتىپاقلىشىپ، دېڭ شىياۋپىڭ نەزەريىسى ئۇلۇغ بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 15 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئەسىر ھالقىيدىغان شەرەپلىك ئەمما مۇشەققەتلىك ۋەزىپىلەرنى غەلىبىلىك ئورۇندىشىغا تىلەكداشمەن ھەم بۇنىڭغا ئىشەنچىم كامىل.

ياشلارنىڭ دەۋرىمىزنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، تەرەققىيات جەھەتلەردىكى ئەۋزەللىكىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۆز ساپاسىنى داۋاملىق ئۆستۈرۈپ، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇلاردىن ئېشىپ چۈشۈپ، تىللاردا داستان بولغىدەك زور نەتىجىلەر بىلەن شان - شەرەپ قۇچۇپ، ئەسىر ھالقىشتىن ئىبارەت بۇ ئېغىر ئەمما شەرەپلىك تارىخىي بۇرچنى دادىللىق بىلەن ئۈستىگە ئېلىشى ئۈچۈن ھازىردىن باشلاپ پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ جاسارەت بىلەن ئۆگىنىشى، ئىجتىھات بىلەن ئىشلىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئەپسۇس، بىر قىسىم يولداشلار بىلەن ياخشى تونۇشالمىدىم، شۇنداقلا جەمئىيەت ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش كۆز قارىشىمىنىڭ چەكلىك بولۇشى سەۋەبلىك، يولداشلارنى رەنجىتكەن، كۆڭلىگە ئاراز بەرگەن يەرلىرىم بولسا، يولداشلاردىن بۇ غەرەزسىز ئۆتكەن سەۋەنلىكلىرىم ئۈچۈن ئەپۇ سورايمەن.

ھەممىمىز يېڭى نەتىجىلەر بىلەن 20 - ئەسىرنى ئۇزىتىپ، غەلىبە بىلەن 21 - ئەسىرنى بىرلىكتە كۈتۈۋالايلى.

يولداشلارنىڭ ئائىلىسىگە خاتىرجەملىك، تېنىگە سالامەتلىك، خىزمىتىگە مۇۋەپپەقىيەت تىلەيمەن.

روزاھىيەت ۋە چاغىنىڭلارغا مۇبارەك بولسۇن.

1998 - يىل 25 - يانۋار (M1)

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى. بۇ ئىككى نۇتۇقنى ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى ئۆتەۋاتقان مەزگىلىدە سۆزلىگەنىدى.

ماۋزۇ سۇرىتىدە: مىجىت ناسىر ئەپەندى (سولدىكى كىشى) ئاتاقلىق خەلق قىزىقچىسى ھىسام قۇربان (ئوڭدىكى كىشى) ۋە ئەدىبلەر بىلەن بىللە.

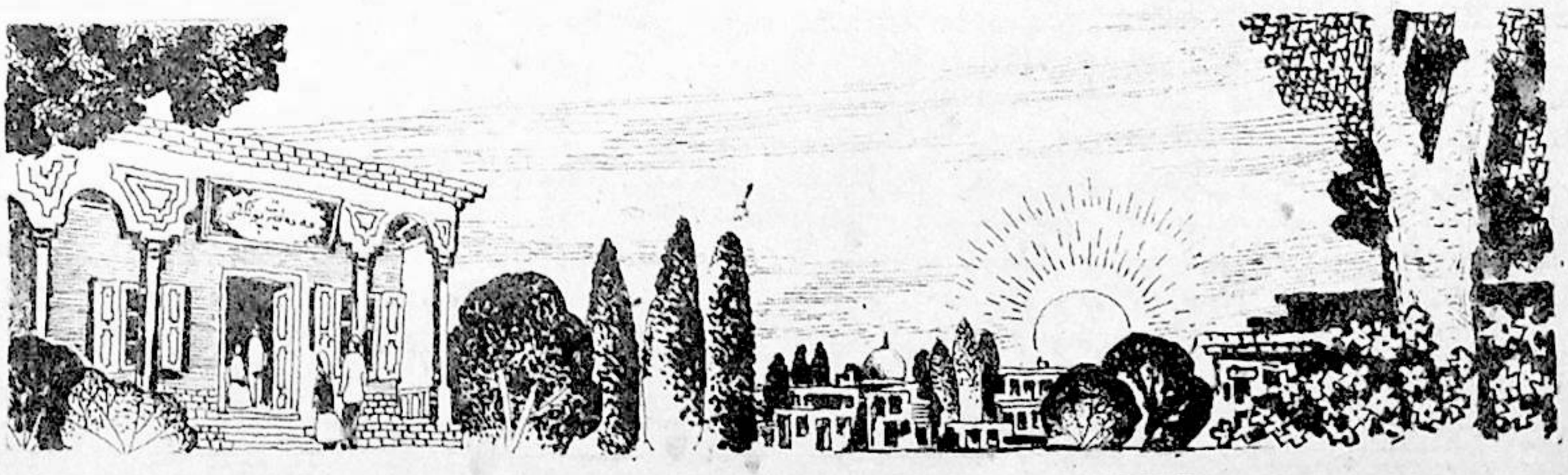

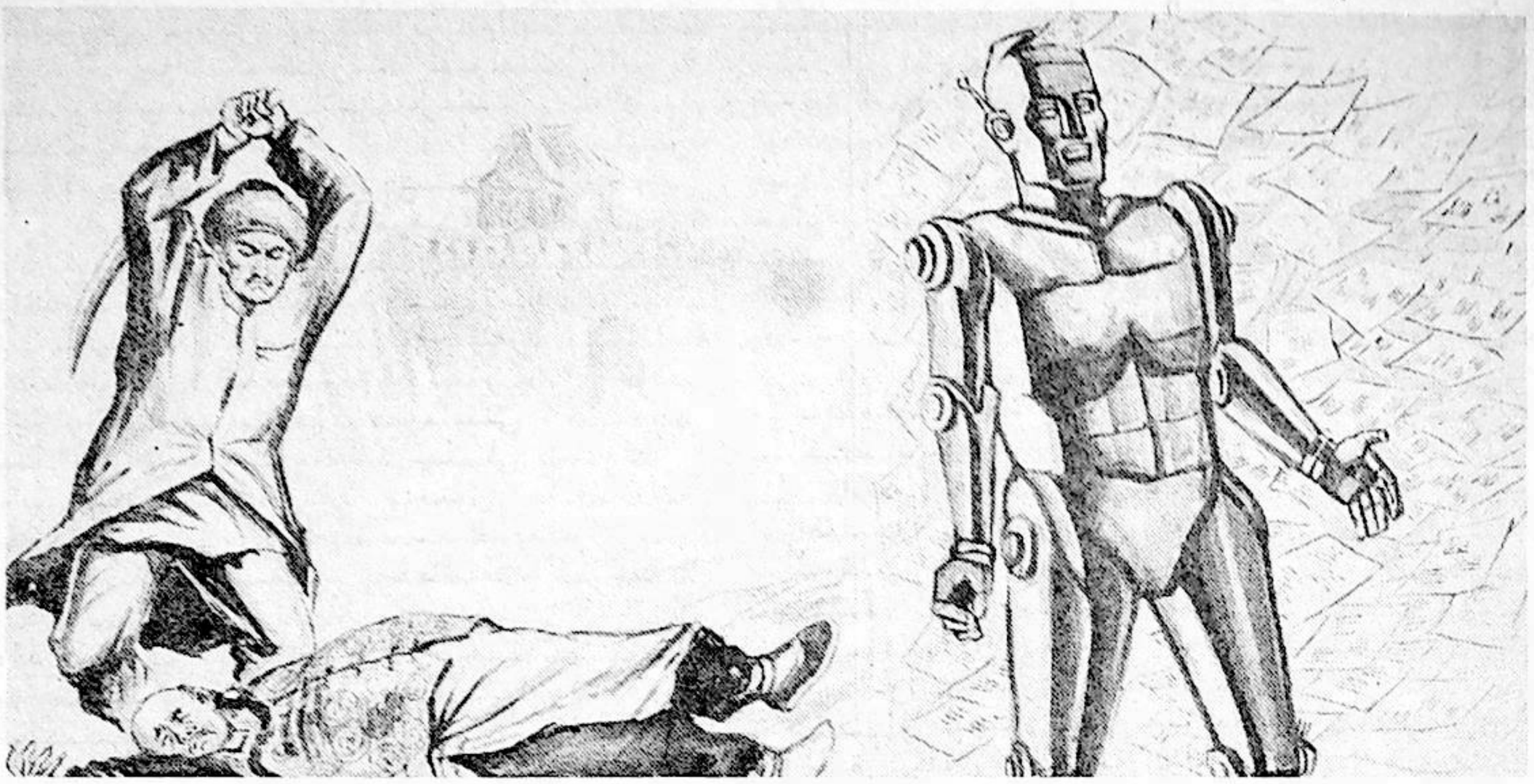

ئىككى ھېكايە

مەمتىمىن ھوشۇر

تەييارباي

غۇلجا شەھىرىدىن 40 كىلومېتىرچە يىراقلىقتا، ئىلى — ئۈرۈمچى تاشيولىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە «كۆرە» دېگەن بىر يەر بار. ھازىر ئۆنى ئانچىمۇ كۆزگە چېلىقمايدىغان ئاددىي بىر يېزا دېيىشكە بولىدۇ. ئەمما، چىڭ خاندانلىقى شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر يېرىم ئەسىردىن ئوشۇق ۋاقىتتا بۇ يەر شىنجاڭنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى تۇرىدىغان مۇھىم ئورۇن بولۇپ كەلگەنىدى. چىڭ ئوردىسىنىڭ بېيجىڭدىن تەيىنلەپ ئەۋەتكەن جياڭجۈنلىرى مانا مۇشۇ يەردە تۇرۇپ، تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا ھوقۇق يۈرگۈزەتتى.

كۆرە — كونا كۆرە، يېڭى كۆرە دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. كونا كۆرە قەلئەسى ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا بولۇپ، 1860 - يىلدىن كېيىن كۆتۈرۈلگەن ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى (كونىلارنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا «سادىر پالۋان سوقۇشى») دا ۋەيران بولغان. بۇ سوقۇشتا چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلىدىكى قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي تار مار بولۇپ، شۇ چاغدىكى كۆرەدە تۇرۇشلۇق ئىلى جياڭجۈنى مىڭ شۇي بالا - چاقىسىنى ئېلىپ ئوق - دورا ئامبىرىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ، دورىغا ئوت يېقىشنى بۇيرۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتىكەن. شۇ قېتىمقى پارتلاشتا كۆرەنىڭ ئەتراپى يەر تەۋرىگەندەك سىلكىنىپ، چېرىكلەرنىڭ پارە - پارە بولۇپ كەتكەن پۈت - قوللىرى نەچچە چاقىرىم يەرگە ئۇچۇپ چۈشكەن، قەلئە ئىچىدىكى پۈتۈن ئىمارەتلەر كۆيۈپ تۈگەشكەن، دېيىشىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن 1890 - يىللىرى ئەتراپىدا ھازىرقى يېڭى كۆرە قەلئەسى سېلىنغانىدى.

ئىككى ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت، دېمەك ئوڭايمۇ دەيسىلەر؟ ئىچكىرىدىن ھەر بىر يېڭى جياڭجۈن يېتىپ كەلگەندە، بۇ يەردە داقا - دۇمباقلار چېلىنىپ، تەنتەنىلىك قارشى ئېلىش مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلەتتىكەن. بىرەر جايدا پۇقرالارنىڭ ئازىراقلا ئىش تېرىغانلىقى ئاڭلانسا، كۆرەنىڭ دەرۋازىلىرىدىن دۆيۈرلەپ قوشۇنلار چىقىپ تەرەپ - تەرەپكە يۈرۈش قىلاتتىكەن. شۇ يىللاردا يۈز بەرگەن قانچە قانلىق ۋەقەلەرنىڭ پىلانى مانا مۇشۇ كونا - يېڭى كۆرەدە تۈزۈلگەن؛ قانچە كۈلكىلىك كومېدىيىلەر مانا مۇشۇ ھۆكۈمرانلار ئۇۋۇسىدا ئويىنالغان. بۇ ئىشلارنى تەپسىلىي يېزىشنى بىز ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئۆزىدىن يوغان كىتابلار ئارىسىدا ئۆتكۈزۈپ، بېشىنىڭ تۈكى قالمايۋاتقان تارىخچىلارغا قويۇپ، ئۆزىمىزنىڭ گېپىگە كەلسەك، شۇ يىللاردا يېڭى كۆرە قەلئەسىدە «تەييارباي» دېگەن بىر كىشى ئۆتكەن. بىزنىڭ بۇ ھېكايىمىز چوڭ ئىشلار ئۆتكەن شۇ قەلئەدىكى ئاشۇ ئاددىي بىر پۇقرانىڭ ھاياتىغا بېغىشلانغان.

1

يېڭى كۆرە قەلئەسى ناھايىتى ھەيۋەتلىك

ئەدەبىيات گۈلزارى

سېلىنغاندى. قەلئەنىڭ سېپىللىرى ئېگىز، مۇستەھكەم بولۇپ، شەھەر ئىچىدىكى تۆت چوڭ كوچا تۆت تەرەپتىكى سېپىل دەرۋازىلىرىنى بىر بىرىگە تۇتاشتۇراتتى. چوڭ كوچىلارنىڭ كېسىشكەن جايى - كۇرەنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۆت قەۋەت ھەشەمەتلىك بىر راۋاق قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى، ئۇ، «قوڭغۇراق راۋۇقى» دەپ ئاتىلاتتى. سېپىلنىڭ ئىچى - تېشىدا ھەربىي گازارمىلار بار ئىدى. قەلئە ئىچىدىكى چوڭ - كىچىك ياموللار، ئوق - دورا ئىسكىلاتلىرى، ئوزۇق - تۈلۈك ساقلىنىدىغان ئامبارلارنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا پوست تۇراتتى. سېپىل دەرۋازىسىنىڭ ئۈستى ۋە سېپىلنىڭ تۆت دوقمۇشىدىكى كۆزەتخانىلاردىمۇ كېچە - كۈندۈز قاراۋۇل ئۆزگەرتىتى. ھۆكۈمەت يېڭى كۇرەنى ئاۋاتلاشتۇرۇش ئۈچۈن چوڭ كوچىلارغا دۇكان - سارايلارنى ئېچىپ بەرگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ دۇكان - سارايلارنى ئاچىدىغان سودىگەرلەرنىڭ تولىسى چىڭ خاندانلىقىنىڭ زوزۇڭتاڭ، لىيۇجىڭتاڭ دېگەن ئەمەلدارلىرى شىنجاڭدىكى توپىلاڭلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئەسكەر ئېلىپ چىققاندا قوشۇنغا ئەگىشىپ كەلگەن ئادەملەرئىكەن.

غۇلجىغا كېتىدىغان شەرقىي دەرۋازىنىڭ سىرتىغا ئۇيغۇر تىجارەتچىلەر ۋە ئاھالىلەر كېلىپ ئولتۇراقلاشقانىدى؛ سۈيدۈڭگە قاتنايدىغان دەرۋازىنىڭ سىرتىدا خەنزۇ، خۇيزۇ ئاھالىلىرى بىر قەدەر كۆپرەك ئىدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى ئۈچ پو ئېتىلىشى بىلەن سېپىل دەرۋازىلىرى ئېچىلىپ، سىرتتىكىلەر قەلئە ئىچىگە ئېقىپ كىرىشكە باشلايتتى. دۇكانلار ئېچىلىپ سودا - سېتىق قىزىپ كېتەتتى. ئىچكىرىنىڭ چاي، دورا - دەرمان، يىپەك ماللىرى، شىنجاڭنىڭ ئاشلىق، تېرە - يۇڭ، قۇرۇق مېۋىلىرى قولدىن - قولغا ئۆتۈپ سودا بولاتتى. ئاشپۇزۇل، قاۋاقخانىلار - نىڭ چۆرىسىگە قىزىل پەرەڭ تۇتۇلغان ئۇيغۇسكىلىرى لەرزان پۇلاڭشىپ، خېرىدارلارنى ئىختىيارسىز جەلپ قىلاتتى. بۇ يەرگە ئەمەل تۇتۇپ كەلگەن ئامبالار ئەتراپتىكى يېزا - قىشلاقلارغا چىقىپ بىر ئايلىنىپ كەلسىلا، يېغۇلىنغان باج - سېلىق، سوۋغا - سالام بىلەن يانچۇقى يامبۇغا توشۇپ كېتەتتى. تەكرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى شەھەرلەرنىڭ بىرەرسىگە بېرىپ، بىر - ئىككى يىل ئەمەل تۇتۇپ قايتقانلار بىر ئۆمۈر يەتكۈدەك مال - دۇنياغا ئىگە بولاتتى. كۇرەدىكى قىمارخانىلار بىلەن قاۋاق، ئەپيۇنخانىلارنىڭ چىراغلىرى تاڭ ئاتقىچە ئۆچمەيتتى. ھارامدىن كەلگەن يامبۇلار بۇ يەردە شاراقشىپ تۆكۈلۈپ سۇدەك ئاقاتتى. شۇڭا، ئىچكىرىدىن كەلگەنلەر كۇرەنى «كىچىك بېيجىڭ» دەپمۇ قويۇشاتتى. ئاۋاتچىلىققا كەلگەندە ئەينى يىللاردىكى ئۇرۇمچى شەھىرى ئۇنىڭ قولىغا سۇمۇ قۇيۇپ بېرەلمەيتتى. بۇ يەردىن خېبىي - خېنەن، خۇبېي - خۇنەن، شەنشي - سەنشى، سىچۇەن، گەنسۇ دېگەندەك ھەممە بۇلۇڭ - پۇشقاقلارنىڭ ئادەملىرىنى تاپقىلى بولاتتى. كاتتا ئەمەلدارلار، ئاددىي ئەسكەرلەر، مال - دۇنيا قوغلىشىپ يۇرگەن سودىگەرلەردىن باشقا يەنە خىلمۇ خىل جاھانكەزدىلەر، يۇرتىدىن تەزگەن مۇساپىرلار، خەۋپ - خەتەرنى ئىزدەپ يۇرۇدىغان تەۋەككۈلچىلەرمۇ ئۇچراپ تۇراتتى. تەيىبا باي ئەنە شۇيىللاردا كۇرەدە پەيدا بولۇپ قالغان ئادەملەرنىڭ بىرى ئىدى.

تەيىبايىنىڭ ئايالى بەي خېنىم خەنزۇ بىلەن مانجۇنىڭ ئارىسىدىن تۇغۇلغان بېيجىڭلىق ئايال بولۇپ، قامىتى كېلىشكەن بۇ ئايال گەرچە تەيىبايدىن ئون ياشچە چوڭ بولسىمۇ، يەنە ناھايىتى گۈزەل كۆرۈنەتتى. بەي خېنىم شەرقىي كوچىدىكى تىككۈچىلەر قاتارىدا بىر دۇكان ئاچقانىدى. دۇكاندا ئىككى - ئۈچ تىكمىچىلەر ئىش تىكەتتى. بەي خېنىم ئۆزى ئىش كېسەتتى. جىياڭجۇن مەھكىمىسىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ مانجۇ پاسونىدىكى ھەر خىل كىيىملىرى، چاڭپاۋ، كەنجەر، خېنىملارنىڭ ھەر خىل پاسوندىكى يىپەك كۆڭلەكلىرى مۇشۇ دۇكاندىن پۈتۈپ چىقاتتى.

ئۇ يىللاردا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۇرە ئىچىدە ئولتۇراقلىشىشى مەنئى قىلىنغانىدى. بەي خېنىمنىڭ يۇزى بىلەن تەيىبايىنىڭ ئائىلىسىگە كۇرە ئىچىدە تۇرۇشقا رۇخسەت قىلىنغانىدى. تەيىباي ئۆزىمۇ ئاق يۇزلۇك، قاپقارا بۇرۇت قويغان، ئوتتۇرا بوي، كېلىشكەن ئادەم ئىدى. خەنزۇ، مانجۇ تىللىرىدا راۋان سۆزلىيەلەيتتى. قىلىدىغان مۇقىم ئىشىمۇ يوق ئىدى. ھەر كۈنى ئەتىگىنى بەي خېنىمنىڭ بەرگەن پۇلىنى يانچۇقىغا سېلىپ، ئىچكىرىنىڭ قانداقتۇر بىر ناخشىسىغا غىڭشىغىنىچە ئۆيدىن چىقاتتى:

بۇتخانا ئىدى ھەيۋەت،
يېشىللىق ئارا خىلۋەت . . .

ئاندىن كۇرەنىڭ بازارلىرىنى ئارىلاپ، ئاشخانا، قىمارخانا ۋە راۋاق ئەتراپىدىكى قىزىقچىلىقلارنى تاماشا قىلىپ يۇرەتتى. بەي خېنىم ئۇنىڭغا ئارتۇقچە تەلەپمۇ قويمايتتى، پەقەت يامان ئىشلارغا ئارىلاشماي، كەچتە ئۆيگە ۋاقتىدا قايتىپ كەلسىلا رازى بولاتتى. تەيىباي ئۆزىمۇ قالايمىقانچىلىقتىن قاچىدىغان يۇۋاش ئادەم ئىدى. «ئەلگە كىرسەك ئېلىڭچە . . . » دەپ، چاغان كەلسە خوتۇنىنىڭ كۆڭلى ئۈچۈن بىرەر جوزا چاغانلىق نەرسىلەرنى راسلاپ قوياتتى. ئۆزى ھاراق دېگەننى ئاغزىغا ئالمايتتى. ھېيت كەلگەندە يەنە راۋۇرۇس تەيىارلىق قىلىپ ھېيت قىلاتتى. ئەل - ئاغىنىلىرى بىلەن بىللە بولغاندا ئانچە - مۇنچە قىزىقچىلىقلارنىمۇ قىلىپ قوياتتى. ھەر قېتىم چاغان يېقىنلىشىپ قالغاندا بەزىلەر ئۇنىڭغا چاقچاق قىلىپ:

— تەيىباي، بۇداقى چاغاندا قانچىلىك پوجاڭزا ئاتارسەن؟ — دەپ سورىسا، ئۇ:

— 20 - 30 تىزىق پوجاڭزا ئېلىپ قويدۇم. ئەر - خوتۇن بېلىمىزگە باغلاپ ئۈچىغا ئوت يېقىۋېتەيلىمىكىن دەيمىنا، — دەپ كۈلدۇرەتتى.

بىكارچىلار يىغىلىپ قالغان بەزى سورۇنلاردا تەيىباي بېيجىڭ چاڭچىللىرىگە تەقلىد قىلىپ، خېبىي باڭزىنىڭ ناخشىلىرىنى خېلىلا قاملاشتۇرۇپ ئېيتىپ قوياتتى:

بۇ جاھاندا ئەسلىدە قانۇن - مىزاندىن يوق ئەسەر،
بەزىبىر نائەھلىلەر پۇقرانى قىينىركەن بەتەر.
ھەي ئېسىت، بىلسەم ئەگەر بالدۇرلا زالىم پەيلىنى،
مەرد بولۇپ تاغلار ئارا، كەلمەس ئىكەنمەن بۇ سەپەر.
. . . . .
كۆپىيەر ئوغرى - قاراقچى، يولىدىن تايسا زامان،
ئوغرى بولماقتىن پۇل تۆلەپ بەگ بولۇش بەكمۇ ئاسان . . .

تەيىباي ئاغزىدا چاڭچىلىكەشلەرنىڭ داقا - دۇمباق، غىجەكلىرىنىڭ دوراپ چېلىپ، نەچچە پىرقىراپ موللاق ئېتىپ تىك تۇرالايتتى. ئۇ، ناخشىلارنىڭ ئاخىرىدىكى «ئا - ئا - ئى - ى . . . » دەيدىغان يەرلىرىنى نەپەس ئالماي، بىر نەچچە دەقىقىغىچە سوزۇپ چۇشۇرگەندە، ئاڭلاپ تۇرغانلار ئىختىيارسىز چاۋاك چېلىپ سەكرىشىپ كېتەتتى. خەنزۇ چاڭچىلە ناخشىلىرىنى بىر ئۇيغۇرنىڭ

مۇشۇنچىلىك قاملاشتۇرۇپ ئېيتالىغىنى ئۇلارغا تېخىمۇ قىزىق تۇيۇلاتتى.

«تەييابايى» دېگەن تەييابايىنىڭ ئىسمىمۇ ياكى لەقىمىمۇ؟ بۇنى ھېچكىم ئېنىق دەپ بېرەلمەيتتى. بەزىلەر: تەييابايىنىڭ ئەسلى ئىسمى تاھىر. تەييابايى بەي خېنىمغا ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭ تەييار پۇلى بىلەن بايۋەچچىلەردەك ئويناپ - كۈلۈپ يۈرگەچكە، باشقىلار ئۇنى: «تەييابايى» دەۋالغان، دېيىشەتتى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تەييابايى ئەسلى كۈچالىق ئادەم ئىكەن. ئون نەچچە ياش ۋاقتىدا، كىراكەشلىك قىلىدىغان دادىسىغا ئەگىشىپ بېيجىڭغا بېرىپ قالغانىكەن. ئۇ چاغلاردا ھەرقايسى جايلاردىكى بەگلەرنىڭ ئۆز دەرىجىسىگە قاراپ 3 - 4 يىلدا بىر قېتىم پايتەختكە بېرىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلىدىغان تۈزۈمى بار ئىكەن. شۇ قېتىمدا تەييابايىنىڭ دادىسى ئوغلىنى ئېلىپ، بىر بەگنىڭ خانغا ئېلىپ ماڭغان سوۋغاتلىرىنى كىرا قىلىپ بېيجىڭغا مېڭىپتۇ. يولدا قانچە بېكەتلەردە ئات يەڭگۈشلەپ، مىڭبىر جاپادا ئاران مەنزىلگە يېتىپتۇ. قايتىدىغان ۋاقىتتا «يۇرتتا ئوپۇر - توپۇرچىلىق بولۇپ كېتىپتۇدەك» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، كېتەلمەي بېيجىڭدا تۇرۇپ قاپتۇ. ئۇ چاغلاردا بېيجىڭدىمۇ كىراكەشلىك يامان ئەمەس بولسا كېرەك، ئاتا - بالا ئىككىيلەن بۇ يەردە يەنە بىر مەزگىل كىرا كەشلىك قىلىپ جان بېقىپتۇ. كۈتۈلمىگەندە تەييابايىنىڭ دادىسى بىر - ئىككى كۈن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپلا ئۆلۈپ كېتىپتۇ. تەييارباي ئات - ھارۋىنى تاراقلىتىپ بىرەر يىلچە كىراكەشلىك قىلىپ بېقىپ قاملاشتۇرالماي، ئات - ھارۋىنى سېتىپ، پۇلنى بەلگە تۈگۈپ، چاڭچىلىخانىلاردا ئويۇن كۆرۈپ، ناخشا تىڭشاپ، چايخانىلاردا مەدداھلارنىڭ جەڭنامىلىرىنى ئاڭلاپ، بېيجىڭنىڭ كوچىلىرىنى ئالا قويماي ئارىلاپ ئاۋات قىلىپ يۈرۈپتۇ. ئاز ئۆتمەيلا ھەممە پۇل تۈگەپ، تەييابايى تازا تەس كۈنگە قالغاندا ئۇنىڭغا بەي خېنىم يولۇقۇپ قالغانىكەن.

ئۇ چاغ تەييابايىنىڭ 20 گە يېقىنلىشىپ، بەي خېنىمنىڭ يېشى ئەمدىلا 30 دىن ئاشقان ۋاقىتلار ئىكەن. بەي خېنىم بۇرۇتلىرى يېڭىدىن خەت تارتقان، يوغان قارا كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان بۇ يىگىتكە ئاشىق بولۇپ قاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا زادى قانچىلىك مۇھەببەت ۋەقەلىرىنىڭ سادىر بولغانلىقى كىشىلەرگە قاراڭغۇ. ئەمما، ئېرىدىن ياشلا تۇل قالغان بەي خېنىم پۈتۈن مال - مۈلكى بىلەن ئۆزىنى تەييابايغا تاپشۇرۇۋەتكەندەك كۆرۈنىدۇ. تەييا باي بۇ خېنىمنىڭ پۇلىنى بۇزۇپ - چېچىپ، ھەر كۈنى ئۇنىڭ قېشىغا مەست كېلىدىكەن. بەي خېنىم:

كىشى قەدرىنى بىلمەيدۇ، يار كىچىك، نادان كەلدى.
بېرىپ مەيلىنى شارابقا، مەست بولۇپ ئاران كەلدى . . .

دېگىنىچە يەنە ئۇنى خۇشخۇيلۇق بىلەن كۈتۈۋالىدىكەن.

ئارىدىن يەنە بىر نەچچە يىل ئۆتۈپتۇ. تەييا باي بارغانسېرى كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ كېتىپتۇ. «يۇرت تىنچلىنىپتۇ» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ: «يۇرتۇمغا كېتىمەن» دەپ چاتاق سالىدىغان بوپتۇ. تەييابايدىن ئايرىلىپ قىلىشقا كۆڭلى قىيمىغان بەي خېنىم: «يۇرتىڭىزغا بارساق بارايلى، ئەمما، بىرىنچىدىن يۇرتقا بېرىۋېلىپلا مېنى تاشلىۋەتمەيسىز؛ ئىككىنچىدىن، ھاراق دېگەننى ئاغزىڭىزغا ئالمايسىز» دەپ شەرت قويۇپ، تەييابايغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا چىققانىكەن. ئۇلارنى ئاۋۋال تەييابايىنىڭ يۇرتى كۈچاغا بېرىپ ئورۇنلاشقان، دېيىشىدۇ. لېكىن، تەييابايىنىڭ ئانىسى بىر يىل ئىلگىرىلا ئالەمدىن ئۆتكەنىكەن. تەييابايىنىڭ يات دىندىكى بىر خوتۇننى ئەگەشتۇرۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرۈپ، يۇرتداشلىرى ئۇنىڭغا ئانچە ياخشى كۆز بىلەن قارىماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئايلىنىپ مۇشۇ كۈرەگە كېلىپ توختاپ قالغانىكەن.

تەييابايى دائىم ياخشى ئاتتىن ئايرىلمايتتى. ئېتىنىڭ ئېگەر - جابدۇقىنىمۇ ناھايىتى تاللايتتى. بەزىدە ئېتىنى مىنىپ سۈيدۆڭ، غۇلجا شەھەرلىرىگە باراتتى ياكى بولمىسا خەنزۇ جەڭنامىلىرىدىكى ناخشىلارغا توۋلاپ:

مەرد ئىكەن چىڭ جى ئاجايىپ، خىسلىتى پالۋانغا باب،
گېلىغا شەمشەر سۈرۈپ ئۇ، بەردى زەپ خانغا جاۋاب.
ئەھدىدىن قايتمىدى ئەسلا يەتسىمۇ ھەتتا ئەجەل،
قالغۇسى نامى جاھاندا داڭقى ئالەمگە تاراپ.
. . . . . .
كەلمىدى كارغا ئىسىت! ۋېي بەگلىكى سەرداری . . .

دېگىنىچە دالىلارغا چىقىپ بولۇشىغا ئات چاپتۇراتتى. يەردە تۇرۇپ بىر موللاق ئېتىپ دەل ئىگەرنىڭ ئۈستىگە مىنىۋالالايدىغان، يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدىن موللاق ئېتىپ يەرگە تىك چۈشۈپ تۇرالايدىغان ھۈنەرلىرىمۇ بار ئىدى. بۇ ھۈنەرلەرنى ئۇ بالا ۋاقتىدا كۈچادىكى دارۋازلار، يەرلىك سېرك ئۈستىلىرىدىن ئۆگەنگەنىدى.

يۈگۈرۈپ كېتىپ بارغان ئاتنىڭ ئۈستىدىن موللاق ئېتىپ چۈشۈشنىڭ زادى قانچىلىك ھۈنەر ئىكەنلىكىنى ئات بىلەن ھەپىلىشىپ باقمىغان ئادەملەر بىلمەسلىكى مۇمكىن. بىر يىلى كۈرەدە گەنسۇلۇق بىر چامباشچى پەيدا بولۇپ قالدى. ئەسلىدە ئۇ چاڭچىلىلەردە ئالاچىپار يۈزلۈكلەرنىڭ رولىنى ئالىدىغان ئۇستا چامباشچىلاردىن ئىكەن. ئۇ، تەييابايىنىڭ ئات ئۈستىدىن موللاق ئېتىپ تىك چۈشەلەيدىغانلىقىنى ئاڭلاپ: «بۇ ئىشنىڭ نېمە ھەيران قالغۇچىلىكى بار» دەپ نەزەرىگىمۇ ئىلىپ كەتمىدى. بىر قېتىم ئۇ قوڭغۇراق راۋىقى يېنىدىكى قاۋاقلارنىڭ بىرىدە ھاراق ئىچىپ ئولتۇرۇپ: «ئەمدى مېنىڭ بىڭسىمنى بىر كۆرۈپ بېقىڭلار - ھە!» دەپ، ئاغىنىلىرىنى سېپىلنىڭ يېنىغا باشلاپ باردى. ئاندىن ئۆزى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ، پۇت - قوللىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، تازا چىڭقىلىپ كۈچ يىغقاندىن كېيىن، سېپىلنىڭ ئۈستىدىن موللاق ئېتىپ يەرگە تىككىدە چۈشتى. ئەتراپتىكىلەر: پاھ، پاھ، پاھ! دەپ چۇقان سېلىشىپ كەتتى. تەييابايمۇ بىر چەتتە تورۇق ئاتنىڭ ئۈستىدە قىڭغىيىپ ئولتۇرۇپ بۇ تاماشىنى كۆرۈۋاتاتتى. بىر چاغدا ھېلىقى چامباشچىنىڭ كۆزى ئۇنىڭغا چۈشۈپ قالدى.

— ھوي، ئىسمىڭ نېمىدا سېنىڭ؟ قېنى ئېتىڭنى بۇياققا ئەكەلمەمسەن، — دېدى ئۇ تەييابايغا قولىنى شىلتىپ.

تەييابايى ئېتىنى دىۋېتىپ كېلىپ، ئاتتىن چۈشۈپ چۇلۋۇرىنى چامباشچىغا تۇتقۇزدى. چامباشچى ئاتقا مىنەر - مىنمەستىنلا تورۇق ئات تۇيۇقسىز يۈگۈرۈپ كېتىۋېدى، چامباشچى ئوڭدىسىغا ئۇچۇپ چۈشتى. ھەممەيلەن پاراققىدە كۈلۈۋېتىشتى. بىر - ئىككىيلەن كېلىپ چەمباشچىنى يۆلەپ:

— بىر يەرلىرى زەخمىلەنمىگەندۇ؟ — دەپ كۆڭۈل سوراشتى.

— ھېچ گەپ يوق، ھېچ گەپ يوق، — دەپ چاپانلىرىنى قاقتى چامباشچى، — تازا تەربىيە

كۆرمىگەن ئاتكەن — دە بۇ! قېنى ئەمدى ئەكىلىڭلار.
تەيياباي ئېتىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، چامباشچى مىنىۋالغىچە بېشىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇردى - دە، ئاندىن ئاتنىڭ ساغرىسىغا يېنىڭ شاپىلاقلاپ قويۇۋەتتى. تورۇق ئات باشتا سىلىق يورغىلاپ مېڭىپ ئېتتىكلەپ كەتتى. چامباشچى مەيداننى بىر ئايلىنىپ، كۆپچىلىكنىڭ ئالدىغا ئاتنى ئوقتەك چاپتۇرۇپ كەلدى - دە، ئېگەردىن كۆتۇرۇلۇپ، ھاۋادا بىر موللاق ئېتىپ يەرگە تەككىدە چۇشتى - يۇ، تەڭپۇڭلۇقىنى تەڭشىيەلمەي، ئالدىغا مۆدۈرۇپ يەرگە بېشىچىلاپ يىقىلدى. ئادەملەر يۈگۈرۈشۈپ يېتىپ كەلگىچە ئۇ يۇز - كۆزى توپا، پېشانىسى يېرىلغان پېتى ئورنىدىن قوپتى. بەزىلەر پىخىلداپ كۈلۈپ ئاغزىنى تۇتۇشتى، بەزىلەر: «يامان بولدى - ھە، يامان بولدى!» دېگىنىچە بىرىپ ئۇنى قايتا يۆلىدى. بۇ ئىش ھېلىقى چامباشچىغا قاتتىق ھار كەلگەن چېغى، ئەتىسىدىن باشلاپ ئۇ كۆرەدە كۆرۈنمىدى. تەيياباينىڭ ئات ئۇستىدىن موللاق ئېتىپ چۇشىدىغان ھۈنىرى شۇنىڭدىن باشلاپ كۆرەدە ئالاھىدە ماھارەت ھېسابلىنىدىغان بولدى.
تەيياباي بەي خېنىمنىڭ دۆلىتىدە كۆرەدە ئويناپ - كۈلۈپ، ئەنە شۇنداق غەمسىز خېلى يىللارنى ئۆتكۈزگەنىدى.

2

چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە ھۆكۈمەتنىڭ ھالى خاراپلىشىپ كەتتى. بەكمۇ ئۇزۇن يىل ھۆكۈم سۈرۈپ كەتكەن بۇ خاندانلىق ئەمدى نېرىپ ماغدۇرىدىن كەتكەندەك قىلاتتى . . .
كۆرەدىكى ئەسكەرلەرگە بەزىدە تاماق راسخوتمۇ تارقىتىلماي قالاتتى. كۆرە بازىرىدىكى ئاۋاتچىلىقلار سۇسلىشىپ، قوڭغۇراق راۋۇقى ئەتراپىدا بولىدىغان كېچىلىك تىجارەتلەر بالدۇرلا يېغىشتۇرۇلىدىغان بولۇپ قالدى. بۇ كۆڭۈلسىزلىكلەرنى ئاز دەپ، بەي خېنىم ئاغرىپ ئۇزۇنغىچە ياخشى بولالمىدى. ئاخىرىدا ئۇ تەيياباينىڭ: «مېنى كۆزۈمنىڭ ئوچۇقىدا بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ قويۇڭ، ئۆلگەندە بولسىمۇ ئۇرۇق - ئەۋلادىمنىڭ قېشىدا ياتاي!» دەپ يۈرەك سۆزىنى ئېيتتى. تەيياباي ئۆزىگە بىر ئۆمۈر پاسىۋان بولغان بۇ ئايالىنى مەپىگە سېلىپ، جيۇچۇەن ئەتراپىغا يېتىپ بارغاندا بەي خېنىم جان ئۈزدى. بۇ، يازنىڭ تازا دىمىق ئىسسىق كۈنلىرى ئىدى، جەسەتنى بېيجىڭغا يەتكۈزۈشنىڭ ھېچبىر ئامالى يوقتى. ئاخىرى تەيىا باي ئايالىنى ئىلاجسىز جيۇچۇەنگە دەپنە قىلىپ يەنە كۆرەگە قايتىپ كەلدى.
بەي خېنىم كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ تىككۈچىلىك دۇكىنىمۇ تاقىلىپ قالدى. تەيياباي ۋاپادار ئايالىدىن ئايرىلغاندىن كېيىنلا ئۆزىنىڭ ھېچ نېمىگە كارغا كەلمەيدىغان بىر ئادەم بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئەمدى ئۇنىڭ ھۈنەر ئۆگىنىپ، بىرەر ئىشنى باشتىن باشلايدىغان ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەنىدى. سودا - سېتىق قىلىپ 5 -10 تەڭگە پايدا كۆرۈش ياكى بىرەرسىنىڭ ھاجىتىدىن چىقىپ پۇل تېپىشمۇ ئۇنىڭ قولىدىن كەلمەيتتى. دەسلەپكى كۈنلەردە ئۇ بەي خېنىمدىن قالغان ئالتۇن - كۈمۈشنى خەجلەپ، ئۆيدىكى بەزى ئوشۇقچە جابدۇقلارنى سېتىپ كۈن ئالدى. لېكىن، يېتىپ يېسە تاغمۇ توشمايدۇ - دە!
يوقسۇزچىلىق جېنىغا پاتقانسېرى تەيياباي بەي خېنىمنى بەكرەك سېغىنىدىغان بولۇپ قالدى. ھازىر ئۇنىڭ بىردىنبىر ھەمراھى ئاق بوز ئات ئىدى. بۇ ئاتنى بەي خېنىم ئۆزى ئاغرىق ياتقان ۋاقتىدا: «تورۇق ئېتىڭىز قېرىپ قالدى، ئوبدانراق بىر ئات سېتىۋېلىڭ» دەپ ئېلىپ بەرگەنىدى. شۇڭا تەيياباي بۇ ئاتنى ناھايىتى ئەتىۋارلايتتى.
— ھەمراھ! — دەپ چاقىراتتى ئۇ ئېتىنى، — مانا، خېنىمدىن ئايرىلىپ ئىككىمىز يېتىم بولۇپ قالدۇق. كۆپار بولسىمۇ ئۇ ناھايىتى ئىنساپلىق، ساداقەتمەن خوتۇن ئىدى . . .
تەيياباي ئېتىنىڭ بېشىنى سىيلاپ، ئۇنىڭغا خوتۇنىنىڭ ياخشى گەپلىرىنى ئۇزاقتىن - ئۇزاق سۆزلەيتتى، بوزئاتمۇ ئۇنىڭ گەپلىرىنى چۈشىنىۋاتقاندەك بېشىنى سىلكىپ، پۇتلىرى بىلەن يەرنى تېپىپ - تېپىپ قوياتتى.
بىر كۈنى، تەيياباي كۆرەنىڭ غۇلجىغا كېتىدىغان دەرۋازىسى سىرتىدىكى بىر ئاشخانىغا تاماق يېمەكچى بولۇپ كىردى. بۇلۇڭدىكى شىرەدە بىر قانچەيلەن ھاراق ئىچىپ ئولتۇرۇشاتتى.
— ھاي تەيىا باي ! — دەپ قىچقىرىشتى ئۇلار،
— بۇ ياققا كەل.
— خوش ئاغىنىلەر، بىرەر خىزمەت بارمىدى؟
— دەپ ئۇلارنىڭ قېشىغا باردى تەيياباي.
— ئازراق ئىچىپ قويمامسەن؟
— بىلىسىلەرغۇ، مەن بۇ نېمىنى ئاغزىمغا ئالمايمەن.
— خوتۇنۇڭدىن ئايرىلغاندىن بېرى بەك غېرىبسىنىپ قالدىڭ، ئازراق كۆڭۈللۈك ئېچىلىپ قالسۇن دەيمىزا . . .
تەيياباي تۇرۇپ قالدى. يېقىندىن بېرى ئۇ ئۆزىمۇ: «ئازراق ھاراق ئىچىپ باقسام قانداق بولار، كۆڭلۈمگە ئارام بولارمۇ؟» دەپ ئويلايدىغان بولۇپ قالغانىدى. تەيياباينىڭ ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالغىنىنى كۆرۈپ ھېلىقىلار ھېجىرغا يېرىم قۇيۇلغان ھاراقنى تەڭلىدى:
— قېنى تەيياباي، كۆتۈرۈۋەت. بىزمۇ جىق ئىچمەيمىز. تاماقنىڭ ئالدىدىن ئازراق . . .
تەيياباي ھاراقنى قولىغا ئېلىپ بىراقلا كۆتۈرۈۋەتتى.
— بەللى، بەللى! ، — دېيىشتى شىرەدىكىلەر،
— قېنى ئولتۇر، تاماق ھازىرلا كېلىدۇ.
ئازراق ھاراق ئىچىپ تەيياباي ئوبدانلا كەيىپ بولدى. ئاشخانىدىن چىققاندا ئۇ ئاغىنىلىرىگە ناخشا ئېيتىپ بەرمەكچى بولدى. ئۇنىڭ چاڭچىلە ناخشىلىرىنى ئېيتىپ باقمىغىنىغمۇ ئۇزۇن بولۇپ قالغانىدى. ئەتراپقا ئۆتكەن — كەچكەنلەردىن يەنە بىر نەچچەيلەن ئولاشتى.
تا ئەزەلدىن ھەر گۈناھقا مەي سەۋەب دەپ ئېيتىلار،
بىر سۆزۈم بار ئاڭلىساڭلار سىر شۇنىڭدىن يېشىلەر.
بەزىلەر مەي شۆھرىتىدىن تاپتى شانۇ - ئېپتىخار،
زور پالاكەت كەلتۈرۈپ مەي بەزىلەرنى قىلدى خار،
كۆڭلى سۇنۇق بەزىلەرگە قىلدى شادلىق ئىختىيار،
مەي كىشىنى مەست قىلالماس، مەينى ئادەم مەست قىلار . . .
دەل شۇ چاغدا، ئاشخانا ئالدىغا چىرايلىق بىر پەيتۇن كېلىپ توختىدى. پەيتۇندىن قارا تاۋار چاپان كىيگەن، ئۇزۇن ئۆرۈمە چېچى كەينىگە تاشلانغان بىرەيلەن چۈشۈپ كەلدى. تەيياباينىڭ ناخشىسىنى ئاڭلاۋاتقانلار: «گۈاڭ بېگىم، گۈاڭ بېگىم!» دېگىنىچە سالام بېرىپ يول بوشاتتى. بۇ يەردە تۇرۇپ قالغان بىر نەچچە ئەسكەر ئالمان - تالمان ئۆزىنى يەرگە

ئېتىپ باش قويدى. بۇ كەلگەن كىشى شۇ يىللاردىكى ئىلى جياڭجۇنى كۆزاڭ فۇ ئىدى.

— بۇ نېمە ئادەم؟ — دەپ سورىدى جياڭجۇن ئوتتۇرىدا نېمە قىلارنى بىلمەي تېڭىرقاپ قالغان تەييابايىنى كۆرسىتىپ:

— بۇ كىشى مۇشۇ كۆرەلىك تەييابای بولىدۇ، — دەپ تونۇشتۇردى جياڭجۇنگە بىرەيلەن، — بىز ئۇنىڭ ناخشىسىنى تىڭشاپ تۇرۇۋېدۇق. ئۆزى ئۇيغۇر، خەنزۇ، مانجۇ تىللىرىنى سۇدەك بىلىدۇ. ياش ۋاقتىلىرىدا بېيجىڭدا تۇرغان، خېبېي باڭزىلىرىغا ئوبدانلا توۋلاپ قويىدۇ . . .

— تەييابای ئات بېقىشقىمۇ ئۇستا، ئات ئۇستىدە موللاقمۇ ئاتالايدۇ . . . — دېگەنلەرنى قوشۇمچە قىلىپ قويدى يەنە بىرەيلەن.

— ۋاھ! — دەپ ھەيران بولدى جياڭجۇن، — ئۇنداقتا، سەن مەھكىمىنىڭ ئاتلىرىنى بېقىپ بەرسەڭ بولمامدۇ؟ ئوبدانراق بىر ئاتباقار تاپالمای يۈرىمىز.

بار بىساتىنى سېتىپ خەجلەپ قۇرۇقدىنىپ قالغان تەييا باي بۇ تەكلىپنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى.

3

گۇاڭ جياڭجۇن ئەسكەرلىكتىن ئۆسۈپ چىققان ئادەم ئىدى. ھەممە ئۇنى ئاقكۆڭۈل، كەمتەر، كىبىرسىز يوق كىشى، دەپ ماختىشاتتى. جياڭجۇن دائىم تاماكا خالتىسى بىلەن ئۇزۇن غاڭزىسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، كۆرەنىڭ ئىچىنى پىيادە ئايلىناتتى. كەمبەغەللەر ئۇچرىسا سەدىقە بېرەتتى. جياڭجۇن بولماستىن ئىلگىرى ئۇ دوتۇڭ ئىدى. ھازىرمۇ دوتۇڭ مەھكىمىسىدە تۇراتتى. ھەر ئاينىڭ بەشى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا جياڭجۇن مەھكىمىسىگە كېلىپ ئىشلارنى باشقۇرۇپ قويىاتتى. تەييابای بۇ جياڭجۇن بىلەن ئوبدان چىقىشىپ قالدى. گۇاڭ فۇ بەزىدە ئۇنى ئالدىغا چاقىرتىپ، چاڭچىلە ناخشىلىرىنى ئېيتقۇزۇپ ئاڭلاپ، كۈلۈپ كېتەتتى.

تەييابايىنىڭ ئاتخانىدا قىلىدىغان ئىشلىرىمۇ ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. جياڭجۇننىڭ مەپىگە قاتتىدىغان بىر قانچە ئېتىنى باقاتتى. بېدە توغرايدىغان، ئېغىللارنى تازىلايدىغان ئىشلارنى يامۇلدىكى جىنايەتچىلەر بېجىرەتتى. تەييابای ئاتلارغا ۋاقتى - قارارىدا يەم - خەشەك بېرىپ، يۇيۇپ پاكىز باقاتتى. ھارۋا جابدۇقلىرىنىمۇ مايلاپ پارقىرىتىۋېتەتتى. ئۆزىنىڭ ئاق بوز ئېتىمۇ مۇشۇ قاتاردا بېقىلىپ كېتەتتى. جياڭجۇننىڭ ئۇنىڭغا ئاجرىتىپ بەرگەن ئايلىق ئىش ھەققىمۇ يېتەرلىك ئىدى.

بەزىدە ئۇ ئىشلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئازراق ھاراق ئىچىۋېلىپ، خۇش پۇراق چېچىپ تۇرغان بېدىنىڭ ئۈستىدە يېتىپ خىيالغا كېتىپ قالاتتى. كۆز ئالدىغا ۋاپادار خوتۇنى بەي خېنىم بىلەن دەسلەپكى تونۇشقان چاغلىرى كېلەتتى. ئاۋات بېيجىڭ كوچىلىرىدىكى تەنزىكەشلەر، خۇيزۇلار ئولتۇراقلاشقان كوچىلاردىكى شورپا بىلەن يۇمشاق قۇيماق ساتىدىغان ئاشخانىلار، ۋاڭ - چۈڭلۇق چايخانىلار، ئاەملەر دائىم تىقما - تىقماق بولۇپ تۇرىدىغان چاڭچىلىخانىلار، ھارىقى تەملىك قاۋاقلار ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ناھايىتىمۇ جانلىق گەۋدىلىنەتتى. كۆزىنى يۇمسىلا، چايخانىلاردا مەدداھلارنىڭ ۋارقىراپ تۇرۇپ «ئۇچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» دىن ھېكايىلەرنى سۆزلىگىنى قۇلىقىغا ئاڭلانغاندەك بولاتتى. بۇ مەدداھلار جەڭنامىلەرنىڭ تازا قىزىق يېرىگە كەلگەندە:

قايسىبىر مەغرۇر قوشۇن جەڭدە قۇچۇپ باققان زەپەر،
يەڭگىنى بار جەڭدە كىم سەل چاغلىسا باۋنى ئەگەر.

كىم يېڭىپ، كىمنىڭ يېڭىلگەنلىكىنى ئەتە كېلىپ ئاڭلىغايسىز، دەپ ھېكايىسىنى توختىتىۋالاتتى. ئادەملەر: «ئاپلا!» دېيىشكىنىچە سورۇندىن كۆزى قىيماي تارقىلىشاتتى — دە، ئەتىسى دېگەن ۋاقتىدا يەنە كېلىپ ھېكايە تىڭشايتتى. تەييابای دادىسىدىن ئايرىلىپ، ئات - ھارۋىنى سېتىپ، بار پۇلىنى ئەنە شۇنداق سورۇنلاردا خەجلەپ تۈگەتكەنىدى. ئەگەر شۇ چاغدا ئۇنىڭغا بەي خېنىم باشپاناھ بولمىغان بولسا، ئىشنىڭ ئاقىۋىتى قانداق بولاتتىكىن؟ . . .

بەي خېنىمنىڭ ئاۋات كوچىلارنىڭ بىرىدە تىككۈچىلىك دۇكىنى بار ئىدى. دۇكاننىڭ ئارقا ئىشىكىدىن چاققانغىنا بىر ھويلىغا چىققىلى بولاتتى. قەدىمىي پاسۇندا سېلىنغان بۇ تۆت چاسا قورۇنىڭ ئاستىغا تۆت بۇرجەك چوڭ خىشلار يانتۇزۇلغان بولۇپ، ھويلىنى ئايلاندۇرۇپ سېلىنغان تۆۋرۈكلۈك ئۆيلەر ناھايىتىمۇ كۆركەم ئىدى. پېشايۋانلاردىكى يوغان پېڭلاردا گۈللەر ئېچىلىپ تۇراتتى. ھەممە نەرسە شۇنچە پاكىز، رەتلىك ئىدى. تەييابای تۇنجى قېتىم بۇ يەرگە مال كىرا قىلىپ كېلىپ قالدى. بەي خېنىم غەربىي يۈرتتىن كەلگەن بۇ يىگىتنىڭ كېلىشكەن بەستىگە ھەيران بولۇپ قاراۋلا قالدى ۋە ئۇنى ئۆيگە باشلاپ مېھمان قىلدى.

— پات — پات كېلىپ ئۇقۇشۇپ تۇرۇڭ. دۇكىنىمىزنىڭ كىرا ئىشلىرى چىقىپ تۇرىدۇ، — دەپ ئۇنىڭغا شۇ قېتىمدا ئوبدان ھەق تۆلىدى.

تەييابای بۇ ئايالنىڭ ماللىرىنى يەنە بىر نەچچە قېتىم توشۇدى. ھەر قېتىم ئايال ئۇنى ياخشى كۈتەتتى. ئوبدان ھەق بېرىپ يەنە كېلىشىنى تاپىلايتتى. تەييابای كېيىن ئات - ھارۋىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولۇپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە بەي خېنىمنىڭ ئۆيىگە مەست كېلىپ قالدى. مەستچىلىكتە ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ يەرگە نېمە ئۈچۈن، نېمىدەپ كەلگەنلىكىنى ئۇقمايتتى. بەي خېنىم ئۇنىڭ ئات - ھارۋىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ كۈلدى. ئاچچىق چاي دەملەپ ئۇنىڭ مەستلىكىنى قايتۇردى. ئاندىن قايتىدىن جوزا راسلاپ يەنە ھاراق كەلتۈردى. ھاراق ئىچىپ ئولتۇرۇپ خېنىم ئۆزىنىڭ بۇ ئۆيدە يالغۇزلۇقىنى، بۇ قورۇ - جاي، مۇلۇكلەرنىڭ ئۇنىڭغا ئېرىدىن قالغانلىقىنى، ئېرىنىڭ ئىككى يىلنىڭ ئالدىدا ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى، بالىسىمۇ يوق، ناھايىتى غېرىبسىنىدىغانلىقىنى ئېيتىپ يىغلىدى. شۇ كېچە تەييابای بەي خېنىمنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالدى. ئەتىسى بەي خېنىم ئۇنى پاكىز يۇيۇندۇرۇپ، خىرجەت ئۈچۈن يانچۇقىغا پۇل سېلىپ، يەنە كېلىشىنى ئۆتۈنۈپ يولغا سېلىپ قويدى.

تەييابای شۇ قېتىم ئۆيدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ، ئەمدى بۇ ئۆيگە ئىككىنچى دەسسىمەي، دېگەننى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بىراق ھەر قېتىم جىقراق ئىچىپ قويغان كۈنى ئۇ يەنە بەي خېنىمنىڭ ئىشكى ئالدىدا پەيدا بولۇپ قالاتتى. بەي خېنىم ئۇنى ھەر قېتىمدا ئوخشاشلا خۇشخۇي كۈتۈۋالاتتى. چاي دەملەپ ئۇنىڭ مەستلىكىنى قايتۇرۇپ، يەنە جوزا راسلاپ ھاراق كەلتۈرەتتى، يەنە ئىچىپ يەنە مەست بولۇشاتتى.

بىر قېتىم تەييابای خېلى ئۇزاق كۈنلەرگىچە كەلمەي قالدى. بەي خېنىم ئۇنى چايخانا، چاڭچىلىخانىلار ۋە قاۋاقلاردىن ئىزدەپ تاپالمىدى. شۇ

كۈنلەردە تەيياباي ئۆزى تۈرۈۋاتقان سارايدا ئاغرىپ ياتاتتى. ئۇ، ئوت - كاۋاپ قىزىپ جۆيلۈيتتى. سارايۇەن قاينىتىپ بەرگەن دورىلارمۇ كار قىلمىغاندى. ئەنە شۇ چاغدا ئۇنىڭ ياتقىنىڭ بوسۇغىسىدا بەي خېنىم پەيدا بولۇپ قالدى. ھارۋا كىرا قىلىپ تەيياباينى ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كەتتى.

تەيياباي بەي خېنىمنىڭ ئۆيىدە يەنە بىر ئايچە يېتىپ، ياخشى بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. بەي خېنىم چىرايلىق ۋە ناھايىتى قائىدە - يوسۇنلۇق ئايال ئىدى. ئۇنىڭ سىياقىدا مانجۇ قىزلىرىغا خاس قامەت، خەنزۇ جانانلىرىنىڭكىدەك ئاق - سۇزۇك چىراي مۇجەسسەم ئىدى. بۇ ئايال ئۆزىنىڭ ۋاپادارلىقى، تەيياباينى بولغان قىزغىن مۇھەببىتى بىلەن ئاخىرى تەيياباينى ئۆزىگە رام قىلىۋالدى. ئۇلار بىر خۇيزۇ ئاخۇنۇمنى چاقىرىپ، ئىسلام دىنىي قائىدىسى بويىچە نىكاھ ئوقۇتۇپ ئەر - خوتۇن بولۇشقاندى . . .

4

يېقىندىن بېرى تەيياباينىڭ جاھان ئۆزگىرىپ كېتىۋاتقاندەك بىلىنىدىغان بولۇپ قالدى. كىشىلەر ئارىسىدا: «ۋۇچاڭدا توپلاڭ بوپتۇدەك①، خانىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايمىز دەيدىغان باتۇرلار چىقىپتۇمىش. . . .» دېگەندەك مىش - مىش پاراڭلار ئېقىپ يۈرەتتى. يامۇللارنىڭ ئىچىدە بوينىغا تاقاق، پۇتىغا ئېغىر كىشەنلەر سېلىنغان جىنايەتچىلەر كۆپىيىپ قالغىلى تۇردى. ئىچكىرىدىن ئىلىنغا پالانغان جىنايەتچىلەرنى توشۇيدىغان يېڭاچ شادىلىق مەھبۇس ھارۋىلىرى كۇرەنىڭ كوچىلىرىدىن پات - پات ئۆتۈپ قالاتتى. مەھبۇس ھارۋىلىرىدىكى چاچلىرى ئۆسۈپ چىگىلىشىپ كەتكەن جىنايەتچىلەرنى كۆرگەندە تەيياباينىڭ ئېسىگە قايسىبىر جەڭنامىدىكى:

تەلىيى كاج بەھلۇاننىڭ باتۇرلۇقى بىر تېسىن،
بەگ - غوجاملار ھېيلىسى كۆپ، قۇتۇلمىقى بەك قېيىن . . .

دېگەن نەزمىلەر كېلەتتى.

شۇ يىللىرى، گۇاڭ فۇ جياڭجۇننىڭ ئورنىغا خاڭجۇدىن جى رۇي دېگەن بىر جياڭجۇن يۆتكىلىپ كەلدى. «جى رۇي جياڭجۇن خان جەمەتىدىن بولىدۇ، ئوردىنىڭ دۇۋان مىرزىسى بولغان» دەپ ھەممىلا ئادەم ئۇنىڭدىن چۆچۈيتتى. بەزىلەر ئۇنى: «خانىش چىڭ جىننىڭ ئىنىسى» مۇ دېيىشەتتى. بۇ جياڭجۇن كېلىشى بىلەنلا كۇرەنىڭ تىنچلىقى بۇزۇلدى. ئۇ تولىمۇ رەھىمسىز، تەكەببۇر ئادەم كۆرۈنەتتى. قوشۇننى تەرتىپكە سالمەن، دېگەننى باھانە قىلىپ، بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى قىسقارتىۋەتمەكچى بولدى. بۇ قېتىم - قېتىمدا ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتىغا ئامان يېتىپ بارمىقى مۇشكۈل ئىدى. ئەسكەرلەرنىڭ ئايلىقىمۇ ۋاقتىدا تارقىتىلماي، ئاشلىق تەمىناتى قىسۋېتىلدى.

قىشنىڭ سوغۇقىدەك ئايدىڭ بىر كېچىسى، كېچىچە كۇرە ئىچىدە ئوق ئاۋازى بېسىلماي ئەنسىزچىلىك بولدى.

— كېچە نېمە ئىش بولدى؟ — دەپ سوردى تەيياباي ئەتىگەندە يان قوشنىلىرىدىن.

— نېمە ئىش بولغانلىقىنى بىلمىدىڭمۇ؟ — دېيىشتى قوشنىلار، — بۈگۈن كېچە سوقۇش بولدى، — سوقۇش!

— ئۇرۇش دېگەن شۇنداق بولامدۇ؟ — دەپ ھەيران بولۇپ سوردى تەيياباي.

— ئەمىسە، سېنىڭچە قانداق بولسا بولاتتى؟ — دەپ قىزىقسىنىپ سوردى قوشنىلىرى.

تەيياباي ئۆزى ئاڭلىغان جەڭنامىلەردىكى ئۇرۇشنى مىسال قىلىپ سۆزلەپ كەتتى:

— ئۇرۇش دېگەندە ئىككى تەرەپنىڭ سەردارلىرى ئاۋۋال لەشكەرلىرىنى كەڭرى بىر مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ، بىر - بىرىگە قارىتىپ سەپ قىلىپ تىزىدۇ. ئاندىن ئىككى تەرەپتىن ئىككى پەھلىۋان ئوتتۇرىغا چۇشۇپ يەكمۇ يەك ئېلىشىدۇ. كىمنىڭ پەھلىۋىنى يېقىلسا، شۇ تەرەپ يېڭىلگەن بولىدۇ. ئۇنىڭغىمۇ قايىل بولمىسا، سەردارلار ئۆزلىرى باشلاپ ئات سېلىپ جەڭگە كىرىدۇ. مانا بۇ ئۇرۇش. شەيتاندەك تامىنىڭ كەينىگە ئۆتۈشۈۋېلىپ، تاڭ - توك ئېتىشىپ قويغانمۇ ئۇرۇشقا ھېسابمۇ؟! . . . ھەي، جاھان دېگەندە مەردلەر راستلا قالمىغىلى تۇرۇپتۇ — دە!

بۇ گەپنى ئاڭلىغانلار كۈلۈشۈپ كەتتى. ئاندىن بىرەيلەن:

- تەيياباي، سوقۇشقانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىمىزنىڭ ئەسكەرلىرى. ھەربىي مەكتەپتىكىلەر② بىلەن خەنزۇ ئەسكەرلەر تۈتۈشۈپ قاپتۇ، — دېدى.

— ئۆزىنىڭ ئادەملىرى بىلەن ئۆزى سوقۇشىدىغان بۇقانداق ئۇرۇش؟ . . . ئەسكەرلەرنىڭ بېشى ئايلىنىپ قېلىۋاتقان ئوخشىمامدۇ؟ . . .

تەيياباي يەنە نېمىلەرنىدۇ دېگىنىچە بوز ئېتىغا مىنىپ، ئاتخانىغا قاراپ كەتتى.

تەيياباي ئاتخانىغا كىرىپ ئەمدىلا ئاتتىن چۈشەي دەپ تەمشىلىپ تۇراتتى، ئۇزۇن تاۋار چاپان كىيگەن، 50 ياشلار چامىسىدىكى بىر كىشى كەينىگە بىرنەچچە ئەمەلدارلارنى ئەگەشتۈرۈپ ئاتخانىغا كىرىپ كەلدى. بۇ، جى رۇي جياڭجۇن ئىدى. كېچىدىكى قالايمىقانچىلىقتىن قاتتىق خاپا بولغان جياڭجۇن ئۆزى يامۇلمۇ يامۇل كىرىپ تەكشۈرۈپ يۈرەتتى. تەيياباي بۇ يېڭى جياڭجۇننى تېخى كۆرۈپ باقمىغانىدى. جياڭجۇن ئاتخانىغا كىرىپلا، ئات ئۈستىدە بىخىرامان ئولتۇرغان تەيياباينىڭ كۆزى چۈشۈپ تۇرۇپ قالدى.

— سەن نېمە ئادەمسەن؟ — دەپ ۋارقىرىدى جياڭجۇن.

— مەن مۇشۇ يامۇلنىڭ ئاتباقارى.

— ئاتباقار بولساڭ، ئىشىكنى قىلماي ئاتنىڭ ئۈستىدە نېمە قىلىپ يۈرۈيسەن؟

— بۇ، بۇ، بۇ دېگەن ئۆزۈمنىڭ ئېتى — دە!

— سېنىڭ ئېتىڭ يامۇلنىڭ ئاتخانىسىدا نېمە قىلىدۇ؟

— گۇاڭ بېگىم ئۆزى بۇ ئاتنى يامۇلنىڭ ئاتلىرى قاتارىدا بېقىپ، مىنىپ يۈرۈشۈمگە رۇخسەت قىلغان.

— ئۇنداقتا، بۇ ئېتىڭ خىلىدىن بېرى يامۇلنىڭ ئوت - بوغۇزىنى يەپ يۈرگەنىكەن — دە؟! . . . بۇنىڭ ئېتىنى مۇسادىر قىلىپ، ئۆزىنى مەن بىلەن ئات ئۈستىدە تۈرۈپ تاكاللاشقىنىغا ئۇچۇن 40 غولدا ئۇرۇڭلار!

بىر نەچچە چېرىك يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، تەيياباينى ئاتتىن سۆرەپ چۈشۈرۈپ، سۆرەپ ئېلىپ ماڭدى. خېلى ياشلارغا كېلىپ قالغان تەيياباي ئەگەر بۇ 40 غولدىنى يەيدىغان بولسا، مەڭگۈ ئورنىدىن تۇرالماسلىقى تۇرغانلا گەپ ئىدى.

— ماڭا ئۇۋال بولدى، بېگىم، ئۇۋال! مەن سىلىنىڭ يېڭىسى كەلگەن جياڭجۇن جانابلىرى ئىكەنلىكلىرىنى بىلمەپتىمەن. بولمىسا ئاتتىن چۈشۈپ، يۈكۈنمەي ھەددىمىدى! — دەپ ئاۋازىنىڭ بارىچە ناله قىلدى تەيياباي.

— توختا! — دەپ قولىنى كۆتۈردى جياڭجۇن، — ئۇنىڭ مېنى تونىمايلا قالغىنىمۇ راستۇ، قويۇپ

بېرىڭلار. گۇاڭ دېگەن كالۋا مالايلارنى قانداق ئىشلىتىشنىمۇ بىلمەيدىغان ئوخشايدۇ. مەن ئۇنىڭغا ئاتباقار دېگەننىڭ زادى نېمە ئىش قىلىدىغىنىنى بىر كۆرسىتىپ قوياي.

شۇ كۈندىن باشلاپ تەييباي ئاق بوز ئېتىدىن ئايرىلدى. جى رۈي جياڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ كونا قائىدە - تۈزۈملىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنىدى. ئۇ، سىرتقا چىقسا ھەشىمەتلىك مەپىگە ئولتۇراتتى. ئالدىدا 40 - 50 ئاتلىق ئەسكەر، ئوتتۇرىدا مۇزىكا ئەترىتى، كەينىدە يەنە بىر مۇنچە مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇلۇپ ماڭاتتى. جياڭجۈن يامۇل دەرۋازىسىدىن چىقىشىغا ئالتە پاي پو ئېتىلىپ، كۈرەدىكى بارلىق ئىش - ھەرىكەتلەر توختاپ، كىشىلەر جياڭجۈن ئۆتۈپ كەتكىچە سالام بېرىپ تۇرۇشى لازىم ئىدى. مەھكىمىگە قايتىپ كەلگەندىمۇ ئۈچ پاي پو ئېتىلاتتى. جياڭجۈن يولغا چىققاندا تەييباي ھەممىنىڭ كەينىدە، توپا - چاڭغا كۆمۈلۈپ يۈگۈرەيتتى. مەپە نەدە توختىسا ئۇنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، شۇ يەردىلا دۈم ياتاتتى. جياڭجۈن ئۇنى پەلەمپەي قىلىپ دەسسەپ يەرگە چۈشەتتى. ئاتخانىدا تاكاللاشقىنى ئۈچۈن تەييباينى جى رۈي ئەنە شۇنداق خورلۇققا سالغانىدى. تەييباي توپىغا مىلىنىپ دۈم ياتقان چاغلىرىدا ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، ئۈستىدىكى جياڭجۈننى موللاق ئاتقۇزۇۋېتىپ، ئەتراپىدىكى چېرىكلەرنىمۇ يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، بىر كارامەت كۆرسەتكۈسى كېلىپ كېتەتتى. لېكىن بۇ جەڭنامىدىكى پەھلىۋانلارنىڭ ھېكايىلىرىنى كۆپ ئاڭلاپ كەتكەن تەييباينىڭ قۇرۇق خىيالىلا بولۇپ، ئۆزىدە مۇنچىلىك جاسارەت يوق ئىدى.

تەييباي ھەر كۈنى ئۆيىگە ھارغىن ھالدا قايتاتتى. ئۆزىنى قاتتىق ھاقارەتلەنگەن ھېس قىلىپ، ھېچكىمنىڭ چىرايىغىمۇ قارىيالمايتتى. «ياشىنىپ قالغاندا بۇ خورلۇقلارنى تارتقىچە، ھېلىقى 40 غولدىنى يەپ ئۆلۈپلا كەتسەم بوپتىكەن» دەپمۇ ئويلايتتى. ئىشنى خاتا قىلىپ قويۇشتىن قورقۇپ، كۈندۈزلىرى ھاراق ئىچىشكىمۇ جۈرئەت قىلالمايتتى. پەقەت كەچلىكى ئۆيگەقايتقاندا، ئازراقلا بىر نېمە يەپ، يېرىم ھېجىر ھاراقنى ئىچىۋېتىپ، ئۆزىنى چۈشەككە ئاتاتتى. ئۈستىخانلىرى سىرقىراپ ئاغرىپ ئۇنى بىئارام قىلاتتى.

بىر كۈنى، قاراڭغۇ چۈشەر - چۈشمەستىنلا كۈرەنىڭ ئىچىدە ئوق ئاۋازى ياڭراپ، گۈلدۈرلەپ زەمبىرەكلەر ئېتىلىشقا باشلىدى. نېمە بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىش ئۈچۈن تەييا باي كوچىغا يۈگۈرۈپ چىقتى. دۇكانلار ئاللىبۇرۇن تاقالغان، خەقلەر ئىشىكلىرىنى مەھكەم ئېتىۋېلىشقانىدى. جياڭجۈن يامۇلى تەرەپتىن ئۈزۈلمەي ئوق ئاۋازى كېلىپ تۇراتتى. بەزىدە نەلەرگىدۇر چۈشۈپ يېرىلغان زەمبىرەك ئوقى يەرلەرنى تىترىتىۋېتەتتى. قايسىبىر تەرەپتىن كۆتۈرۈلگەن ئوت ئەتراپنى يورۇتماقتا ئىدى. «كۆيە، كۆيۈپ كۈل بول!» دەيتتى تەييباي ئىچىدە.

تەييباي بىر قاۋاقنىڭ ئالدىغا يېتىپ بېرىپ، دۇكاننىڭ كېچىلىك خېرىدارلارغا ھاراق ساتىدىغان كىچىك تۆشۈكىنى مۇشتلىدى. بىر چاغدا تۆشۈك ئېچىلىپ دۇكاندارنىڭ يۈزى كۆرۈندى.

— تەييباي، ئۆيۈڭدە جىم ياتماي نېمە قىلىپ يۈرۈسەن؟ — دېدى دۇكاندار، — جېنىڭدىن تويدۇڭمۇ؟

— بىر ھېجىر ھاراق سۇنۇۋەتكىنە، — دېدى تەييباي، - ئۆيدە ھارىقىم قالماپتىكەن . . . نېمە ئىشلار بولۇۋاتىدۇ، خۇدا ھەققى؟

— ياڭ قوماندانىنىڭ③ ئادەملىرى جى رۈي جياڭجۈن بىلەن سوقۇشۇۋاتىدۇ. بۇگۈن كېچە جياڭجۈننى تۇتىدىكەن، — دەپ چۈشەندۈردى دۇكاندار.

— جياڭجۈننى تۇتۇپ نېمە قىلغۇدەك؟ — دەپ سورىدى تەييباي دۇكاندار سۇنغان ھېجىرنى قولىغا ئېلىپ تۇرۇپ.

— جازاغا تارتقۇدەك. ئەمدى شەھەرنى ياڭ قوماندانىنىڭ ئادەملىرى سورىغۇدەك.

— ئۇلار سورىسا قانداق سورىغۇدەك؟

— ئەمدى پۇقرالار ئەمەلدارلارغا باش ئۇرىدىغان ئىشلار تۈگىگۈدەك، ئەرلەر ئۇزۇن چاچلىرىنى چۈشۈرۈۋېتىدىكەن، ئاياللارمۇ پۇتىنى بوغىدىغان ئىشلار بولمايدىكەن. يامۇلنىڭ دەرۋازىسىدا پوستمۇ تۇرمىغۇدەك، كىمنىڭ ئەرزى - ھالى بولسا ئامباللارغا ئۇدۇل كىرىپ ئېيتىۋېرىدىكەن.

— ئۇنداقتا، ئەمەلدارلار مەپىدىن ئادەمنىڭ دۈمبىسىگە دەسسەپ چۈشىدىغان ئىشلارمۇ تۇگەر؟ . . .

دۇكاندار تەييباينىڭ سوئالىغا جاۋابمۇ بەرمەي «تاراققىدە» قىلىپ تۆشۈكنى ئېتىۋەتتى.

تەييباي قولىدىكى ھاراقنى بىراقلا كۆتۈرۈۋېتىپ، ھېجىرنى پىرقىرىتىپ ئاتتى. شۇ چاغدا قاتتىق گۈمبۈرلىگەن ئاۋاز بىلەن تەڭ يامۇل تەرەپتىن ئوت كۆتۈرۈلدى - دە، ئەتراپنى يەنە ئاپئاق يورۇتۇۋەتتى.

قاپلاپ شەھەرنى قارا ئىس - تۇمان،
راۋاقلار كۆيۈپ ياسىدى گۈلخان.
سۇندى چىرايلىق، رەڭدار كاھىشلار،
كۈلگە ئايلاندى ياقۇتۇ - مارجان.
قىزىلگۈل كەبى قىزلار - چوكانلار،
قىلىندى ھالاك، چەيلەندى شۇئان.
نى - نى ئەمەلدار، قىران يىگىتلەر -
ئايرىلدى جاندىن، سەلدەك ئاقتى قان . . .

بۇ نەزمىنى تەييباي قايسى جەڭنامىدە ئاڭلىغانلىقىنى ئېسىگە ئالالمىدى.

تەييباي ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ، يەنە ئۇزاققىچە ئۇخلىيالمىدى. ئۇ، خاننىڭ بېيجىڭدىكى ھەشىمەتلىك ئوردىلىرىنى، قوۋۇقلاردىن ئايىغى ئۈزۈلمەي كىرىپ - چىقىپ تۇرىدىغان سانسىز لەشكەرلەرنى كۆرگەنىدى. ئەگەر ئىلىدەك بىر كىچىك ئورۇندا ئىش تېرىپ، خاننى ئاغدۇرۇۋېتىمەن، دېگەن بولسا، ياڭ قوماندان دېگەننىڭمۇ يۈرىكى قاپتەك بارىكەن - دە، دەپ ئويلايتتى ئۇ. شۇ كېچە ھېچكىم چىراغ يېقىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. زەمبىرەكلەرنىڭ گۆلدۈرلىگەن ئاۋازى تۈن بويى توختىمىدى. تۇرۇپ - تۇرۇپ كوچىدا ئات تۇياقلىرىنىڭ دۆپۈرلىگەن ئاۋازى پەيدا بولاتتى - دە، يەنە يىراقلاپ كېتەتتى.

5

تەييباي قايسى ۋاقىتتا كۆزىنىڭ ئۇيقۇغا ئىلىنىپ قالغانلىقىنى بىلمەي قالدى. ئۇ ئويغانغاندا تاڭ تېخى تولۇق ئاتمىغان بولسىمۇ، غەربكە قىيسايغان ئاي نۇرى تالانى ئېنىق يورۇتۇپ تۇراتتى. تەييباي ئورنىدىن تۇرۇپ، يۈز - كۆزىنى ئالدىراپلا يۇدى — دە، ناشتىمۇ قىلماي ئاتخانىغا قاراپ يۈگۈردى. سىرتتا ئوق ئاۋازى جىمىپ قالغانىدى. تەييباي كېچىچە ئاتخانىدىكى ئاتلار نېمە بولغاندۇ؟ دەپ ئەنسىرەيتتى. شۇ ئاتلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئاق بوز ئېتىمۇ بار — دە! ئاسمان — پەلەك

بىده — چوڭ دۆۋلىۋېتىلگەن ئاتخانىغا بىرەر تال ئۇچقۇن چۈشۈپ كەتسىلا ھەممە نېمە كۆيۈپ كۈل بولاتتى.

تەييارلىق ئاتخانىغا يېتىپ كېلىپ ھەيران بولدى. بۇ يەردە ھېچنېمە كۆيمىگەن بولسىمۇ، دەرۋازا يوغان ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، ئوقۇردىكى ئاتلارنىڭ بىرىمۇ كۆرۈنمەيتتى. تەييارلىق ھەيران بولۇپ يەنە كوچىغا قايتىپ چىقتى. قەيەرلەردىدۇ توتەپ كۆيۈۋاتقان بىر نەرسىلەرنىڭ ئاچچىق ھىدى دىماققا ئۇرۇلاتتى. كوچىلاردا سەھەرلەپ ئولجا ئىزدەپ چىققان ئەسكەرلەر، كۆيگەن چامادان، ساندۇق، پۈرلەشكەن كىيىم - كېچەكلەرنى كۆتۈرۈشۈۋالغان ئادەملەر غىل — پال كۆزگە چېلىقىپ قالاتتى . . . تەييارلىق ئاتخانىدىن ئانچە يىراق بولمىغان بىر كوچىدا كېتىۋېتىپ، بوز ئاتنىڭ كىشىنىگەن ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالغاندەك بولدى - دە، توختاپ قالدى. ئالدىدا يوغان بىر دەرۋازىلىق ھويلا تۇراتتى. تەييارلىق دەرۋازىنىڭ يوچۇقىدىن ھويلا ئىچىگە قارىدى. راست دېگەندەك، ھويلىدىكى پىشايۋان تۆۋرۈكىدە ئۇنىڭ بوز ئېتى باغلاقلىق تۇراتتى. ئات تەييارلىقنى تونىقىنى ئېلىپ، دەرۋازا تەرەپكە قاراپ كىشنەپ، يەرنى توختىماي تەپچىمەكتە ئىدى. ئات ئۇستىدە جياڭجۈننىڭ ياسداق ئېگەر - جابدۇقلىرى توقۇقلۇق تۇراتتى. شۇڭا كوچىنىڭ بېشىدا بىر نەچچە ئەسكەر پەيدا بولدى. ئۇلار ئۇدۇل ھېلىقى ھويلىغا كىرىشتى — دە، ئۇياق - بۇياققا قاراپ قويۇپ، بوز ئاتنى يېشىپ ئېلىپ كوچىغا چىقتى. «ماۋۇ ئات مېنىڭ» دېسە ئاتنى ئالالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن تەييارلىق:

— ئاتنى نەگە ئاپىرىسىلەر؟ بۇ جياڭجۈننىڭ ئېتى جۇمۇ! — دەپ ئۇلارغا ۋارقىرىدى.

— جياڭجۈننىڭ ئېتى! ؟ — ئۇلار توختاپ تەييارلىققا قارىدى، — ھوي، بۇ، يامۇلنىڭ ئاتباقارىغۇ، بۇ راستلا جياڭجۈننىڭ ئېتىمۇ؟

— جياڭجۈننىڭ بولماي، ئۇستىدىكى ئېگەر - جابدۇقلىرىغا قارىمامسەن.

— ئۇنداقتا، جياڭجۈنمۇ مۇشۇ ئەتراپتا ئوخشىمامدۇ؟

— بېشىڭلار ئايلىنىپ قالدىمۇ؟ ئېتى نەدە بولسا، ئۆزىمۇ شۇ يەردە بولمامدۇ!

مۇشۇ بىر ئېغىز گېپىي بىلەن تەييارلىق ئىنقىلابچىلارنىڭ جياڭجۈننى تۇتۇش ئىشىغا قانچىلىك ھەسسە قوشقىنىنى ئۆزىمۇ بىلمەي قالدى. ھېلىقى ئەسكەرلەر ئاتنى تەييارلىققا تۇتقۇزۇپ قويۇپ، ھويلىغا قايتىپ ئوقتەك ئېتىلىپ كىرىپ كېتىشتى. ھەممە يەرنى ئالا قويماي ئاختۇرۇپ، ئاخىرىدا ھويلىنىڭ بىر بۇلۇڭىغا تىكلەپ قويغان قومۇش دۆۋىسى ئىچىدىن جي رۇي جياڭجۈننى تېپىپ چىقىشتى. جياڭجۈننىڭ ئۈستىدە ھاۋارەڭ ئۈزۈن تاۋار چاپان تۇراتتى. پۇتىدىكى ئايىغى قومۇش ئىچىدە سۇغۇرۇلۇپ قالغان بولسا كېرەك، ئاق پايپاق بىلەن يەر دەسسەپ تۇراتتى. باش - كۆزىگە قومۇش پۆپۈكىنىڭ توزۇندىلىرى يېپىشىپ قالغانىدى. چېرىكلەر ئۇنى دەرۋازا ئالدىغا ھەيدەپ چىققاندا، جياڭجۈننىڭ كۆزى ئاق بوز ئاتنى تۇتۇپ تۇرغان تەييارلىققا چۈشتى — دە، ئىختىيارسىز يەرگە قارىۋالدى. ئۇنچىقماي ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى. ئەسكەرلەر ئەمدى ئاتنى ئونتۇشقانىدى. . .

ئەسكەرلەر جياڭجۈننى چوڭ كوچىغا ئېلىپ چىققاندا، ئۇ: «مېنى مۇنداق سۆرەپ يۈرگىچە ئۆلتۈرۈۋەتسەڭلەر بولمامدۇ!» دەپ ۋارقىرىدى. تەييارلىق ئۇلارنىڭ جياڭجۈننى قانداق جازالايدىغانلىقىنى ئويلاپ يېتەلمىدى. «جادۇدا توغرارمۇ ياكى قىلىچ بىلەن قەتلى قىلارمۇ؟ . . . قوڭغۇراق راۋانقى تەرەپكە ئېلىپ كېتىشىۋاتقىنىغا قارىغاندا، راۋاققا ئېسىپ ئۆلتۈرسە كېرەك» دەپ پەرەز قىلاتتى ئۇ. شۇڭا چاغدا ئۇنىڭ ئېسىگە جەڭنامىلەردىكى:

غولىغان ھاڭغا تۆمەنمىڭ ھارۋىلار بۇندىن بۇرۇن،
ئىز بېسىپ ماڭغانلىرىمۇ ئالغۇسى شۇندىن ئورۇن.

دېگەن مىسرالار كەلدى.

راست دېگەندەك، ئەسكەرلەر جياڭجۈننى راۋاق ئالدىغىچە سۆرەشتۇرۇپ ئاپاردى. شۇ يەرگە بارغاندا جياڭجۈن تىرەجەپ تۇرۇۋېلىپ ماڭغىلى ئۇنىمىغان بولسا كېرەك، «پاك - پۇك» قىلغان ئىككى پاي ئوقنىڭ ئاۋازى چىقتى - دە، يول ئۈستىدە ھېچكىمنىڭ قارىسى كۆرۈنمەي، ئەتراپ جىمجىت كەتتى. تەييارلىق ئىشىنىڭ مۇنداق ئاددىي ئاخىرلىشىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. ئۇ، ئېتىغا سەكرەپ مىندى - دە، راۋاق يېنىغا ئۇچقاندەك يېتىپ باردى. ئەسكەرلەر جياڭجۈننى ئېتىپ، شۇ يەرگە تاشلاپ كېتىشكەنىدى. ئۇنىڭ ئېسىگە بىر نەزمىدىكى:

بەك كۆرەڭلەپ كەتسە ئادەم بولغۇسىدۇر ئۆزى لەت،
خەقنى بوزەك ئېيلىگەنگە ياخشى كۈن يوق ئاقىۋەت.

دېگەن مىسرالار كەلدى.

جياڭجۈننىڭ بۇرۇن تۆشۈكچىلىرىنىڭ بىلىنەر - بىلىنمەس لىپىلداپ تۇرغىنىغا قارىغاندا، ئۇ تېخى تولۇق جان ئۈزمىگەندەك قىلاتتى. تەييارلىق قەيەردىندۇر كەلگەن غەيرەت بىلەن ئات ئۈستىدىن موللاق ئېتىپ چۈشتى. جياڭجۈننىڭ جەستى يېنىدا ھازىرلا پەيدا بولۇپ، ھاڭۇېقىپ قاراپ قالغان بىر ئەسكەرنىڭ يېنىدىكى قىلىچىنى سۇغۇرۇلۇپ ئالدى - دە، جياڭجۈننىڭ يۈزىگە ئەڭ ئاخىرقى ئەجەللىك بىر تىغنى ئۇردى. قىلىچنى ئەسكەرگە تاشلاپ بېرىپ، يەنە موللاق ئېتىپ ئات ئۈستىگە چىقتى - دە، ئالدى - كەينىگە قارىماي چاپتۇرۇپ، كۆرەنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىدىن چىقىپ كەتتى.

6

تەييارلىق ئوق يەپ يىقىلغان جياڭجۈنگە تۆپىلەپ قىلىچ ئۇرۇشى كىشىگە خۇددى ئۆلگەن يولۋاسنى كالتەكلىگەندەكلا كۆلكىلىك تۇيۇلىدۇ. بۇ، پەقەت خورلانغانلىقنىڭ ئەتتىنى ئېلىش ئۈچۈنلا قىلىنغان ھەرىكەت ئىدى. تەييارلىق ئۈچۈن بۇنىمۇ بىر قەھرىمانلىق دېمەي بولمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە جياڭجۈننىڭ تۇتۇلۇشىدىمۇ ئۇنىڭ تۆھپىسى بار — دە! كىم بىلىدۇ، شۇ چاغدا تەييارلىق ھېلىقى ئەسكەرلەرگە شۇ ھويلىدا جياڭجۈننىڭ بار بولۇشى مۇمكىنلىكىنى ئەسكەرتمىگەن بولسا، جياڭجۈن قېچىپ چىقىپ كېتىپ، يەنە قانداق پاراكەندىچىلىكلەر يۈز بېرەتتىكىن.

تەييارلىق جياڭجۈنگە بىر قىلىچ ئۇرۇپ قويۇپ سەل قورقۇپ قالدىمۇ ياكى ئۇنىڭ كۆرەدىن كۆڭلى سۇۋۇپ كەتكەنمۇ؟ ئۇ، كۆرە دەرۋازىسىدىن چىقىپ ئۇدۇل غۇلجا شەھىرىگە قاراپ ماڭدى. ئەتىگەنلىك قۇياش شەرقتىن ئاستا - ئاستا كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى، غەربىي ئاسماندا بولسا ئاي تېخىچە ئېسىلىپ تۇراتتى. تەييارلىق ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ، ئېگەرنىڭ تازا راۋۇرۇس توقۇلمىغانلىقىنى ھېس قىلدى. يولنىڭ چېتىگە چىقىپ ئاتتىن چۈشتى. «ھەي ھاماقەت جياڭجۈن! — دېدى تەييارلىق ئۆز - ئۆزىگە، — ئېگەرنىمۇ ئوڭلاپ توقۇيالمىغىنىنى قارا . . . »

تۇيۇقسىز ئۇ يوپۇقنىڭ ئاستىدا تۇرغان بىر خورجۇننى كۆرۈپ قالدى. خورجۇننى سۇغۇرۇۋېلىپ ئاغزىنى ئاچتى - دە، پېشانىسىگە بىرنى ئۇرۇپ ئىزىغا ئولتۇرۇپ قالدى. خورجۇننىڭ ئىككى بېشى ئالتۇن جابدۇقلار بىلەن لىق تولغانىدى. «بۇ، تەقدىرنىڭ مەسخىرىسىمۇ ياكى خۇدانىڭ ئىلتىپاتىمۇ؟ — دەپ ئويلايتتى تەييباي، — ماڭا دائىملا مۇشۇنداق تەييار بايلىق ئۇچرامدۇ؟! . . . »

ئۇ ئەمدى بۇ بايلىقنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ئۈستىدە بىر ھازا ئويلاندى. ئاخىرىدا نەدىندۇر ئېسىگە چۈشۈپ قالغان:

ئۆزگىنىڭ ھەققىغە چاڭ سالغان ئەمەلدار ئوغرىدۇر،
توپلىسا كىمكى ھارام مال، تارتىۋالماق توغرىدۇر.

دېگەن نەزمىنى تەكرارلىدى - دە، ئاتقا ئىرغىپ مىنىپ يولىغا راۋان بولدى.

* * *

كېيىنكىلەرنىڭ گەپلىرىگە قارىغاندا، تەييباي شۇ قىشنى غۇلجىدا ئۆتكۈزۈپ، يازغا چىققاندا ئاق بوز ئېتىنى مىنىپ، جەڭنامىلەردىكى نەزمىلەرگە توۋلاپ، مۇز داۋان ئارقىلىق يۇرتىغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. كۈچادا كاتتا بىر مەسچىت سالدۇرۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىنى ناھايىتى تەقۋادارلىق بىلەن ئۆتكۈزۈپتۇ. يەنە بەزىلەرنىڭ سۆزىگە قارىغاندا تەييباي شۇ قېتىم كۈرەدىن چىققىنىچە ئۇدۇل جيۇچۇەنگە يېتىپ بېرىپ، بەي خېنىمنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە ھەشىمەتلىك بىر گۈمبەز ياسىتىپتۇ. كېيىن جيۇچۇەن بىلەن قۇمۇل ئارىسىدا قاتناپ سودا قىلىپ، تېخىمۇ بېيىپ كېتىپتۇ.

شاھ ۋە قاغا

«بورادۇ» دەپ ئاتىلىدىغان كىچىك بىر پادىشاھلىق بار. ياش چوڭ بولغانسېرى ئادەمنىڭ زېھنىمۇ ئاجىزلاپ كېتىدىغان گەپكەن، مەن بەزىدە ئۆزۈمنىڭ يېقىن ئاغىنىلىرىمنىڭمۇ ئىسمىنى ئۇنتۇپ قالىدىغان بولۇپ قالدىم. بۇ دۆلەتنىڭ ئىسمى «بورادۇ» مۇ، باشقا نېمىمۇ؟ ئۇنىڭ ئورنى دۇنيا خەرىتىسىنىڭ قايسى بۇرجىكىگە توغرا كېلىدۇ؟ تازا ئېسىمدە قالماپتۇ. ئىشقىلىپ، ئۇنىڭ نامى «بورادۇ» غا يېقىنراق بىر نېمە. ھازىرچە بىز ئۇنىڭ ئىسمىنى «بورادۇ» دەپلا تۇرايلى. بىز ھېكايە قىلماقچى بولغان ۋەقە مانا مۇشۇ يەردە يۈز بەرگەن.

«بورادۇ» شاھىنىڭ ئوردىسى ئىچىدە شاھنىڭ ئارام ئېلىشى ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان بىر باغچا بار. مۇبادا تەلىيىڭىز ئوڭ كېلىپ بۇ خاس باغچىغا تاسادىپىي بىرەر نۆۋەت قەدەم بېسىش پۇرسىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ قالسىڭىز، جەننەت دېگەن ھەر قانچە گۈزەل بولسا مۇشۇنچىلىك بولار، دەپ ئويلاپ قالىسىز. بۇ يەردە قۇياش نۇرىغا تويۇنۇپ تۇرغان رەڭمۇرەڭ گۈللەر، تۆت پەسىل كۆكىرىپ تۇرىدىغان دەل - دەرەخلەر، ياپيېشىل چىملىقلار، سۈپسۈزۈك سۇلار تولدۇرۇلغان چۆمۈلۈش كۆللىرىنى كۆرىسىز. شاھ خۇش كەيىپ چاغلىرىدا ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى بۇ باغقا چاقىرىپ سۆھبەت ئېلىپ بارىدۇ. كاتتا زىياپەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ كۆڭلى تارتقان مېھمانلار بىلەن بىللە بولىدۇ، نەغمىچىلەرنىڭ كىشىنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇپ ئەرشكە ئېلىپ كېتىدىغان نەغمە - ناۋالىرىنى تىڭشاپ، ساھىبجاماللارنىڭ بەللىرىنى تولغاپ، ساغرىلىرىنى سىلكىپ ئوينىغان ئۇسسۇللىرىدىن ھۇزۇرلىنىدۇ.

سىز بىلەن بىز: دۇنيادا ئەڭ ھۇزۇر - ھالاۋەتلىك ياشاۋاتقانلار ئاشۇ شاھلار بولسا كېرەك، دەپ ئويلايمىز. ئەمەلىيەتتە شاھلارنىڭمۇ ئۆزىگە چۈشلۈق دەردى، زېرىكىدىغان، ئىچى پۇشىدىغان، كېچىلىرى ئارامسىزلىنىپ ئۇخلىيالمايدىغان، ئەتراپىدىكى ئۆزى تىكلىگەن مەۋجۇت نەرسىلەردىن بىزار بولىدىغان چاغلىرى بولىدۇ. مۇنداق چاغلاردا «بورادۇ» شاھى ھەممىنى قوغلاپ چىقىرىپ، باغچىدىكى يېشىل چىملىقلار ئارىسىدىن كەتكەن ئاياغ يوللاردا تەنھا مېڭىپ خىيال سۈرىدۇ. كۆپكۆك ئاسمان، قۇياش نۇرىغا چۆمۈلۈپ سۈكۈتتە تۇرغان گۈل - گىياھلاردىن ئۆزىگە ئاراملىق ئىزدەيدۇ. بۇ دەقىقىلەردە، شاھنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ ھېچكىم بۇ باغقا ئاياغ بېسىشقا جۇرئەت قىلالمايدۇ.

بۇگۈنمۇ بورادۇ شاھى خاس باغچىدىكى ھېلىقى چىملىقلار ئارىسىدىن كەتكەن يولدا تەنھا مېڭىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ چىرايى ئۆڭگەن، قوشۇمىلىرى تۈرۈلگەن بولۇپ، قانداقتۇر بىر دەردنىڭ ئۇنىڭ يۈرىكىنى تاتىلاۋاتقانلىقى ئېنىق ئىدى.

«جاھان بۇرۇنقىغا ئوخشىماي قېلىۋاتىدۇ، — دەپ ئويلايتتى شاھ، — بورادۇدەك ئۆزىنىڭ شاھلىق سەلتەنىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان دۆلەتلەردىن ھازىر دۇنيادا زادى نەچچىسى بار؟ . . . ناھايىتىمۇ ئاز قالدى. ئەمدىلىكتە قەدىمىڭنى ئەتراپىڭدىكى ئەللەرنىڭ قەدىمىگە ماسلاشتۇرۇپ ماڭمىساڭ كۈلكىگە قالىسەن . . . » شۇ سەۋەبتىن شاھ مەملىكەت ئىچىدە ئانچە - مۇنچە ئۆزگىرىشلەرنى قىلىشقا مەجبۇر بولۇۋېدى، پۇقرالار بارغانسېرى ھەددىدىن ئېشىپ، ئۇنىڭدىن تېخىمۇ چوڭ ئەركىنلىك تەلەپ قىلغىلى تۇردى. ۋەزىرلەر، ئەمەلدارلار، ھەتتا ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى ئالدىدا ھەدەپ قويۇپ، ئارقىدىن ئۆزى بىلگىنىچە ئىش قىلىشاتتى. دۆلەت خەزىنىسى بارغانسېرى قۇرۇقدالماقتا ئىدى . . . ھەممە مەخلۇقات شاھنىڭ ئايىغىغا شەرتسىز باش قويىدىغان ئۆتمۈشنىڭ ئۆزى قانچىلىك گۈزەل - ھە! . . . ھازىرچۇ؟ مۇشۇ «ھازىر» دېگەن سۆزنىڭ ئۆزى بىر دەھشەت! ھازىر شاھ ئۆز دۆلىتىنى ئەتراپى غايەت زور دولقۇنلار بىلەن قورشالغان يىگانە ئارالدەك ھېس قىلىدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ئارال بارغانسېرى قاتتىق داۋالغۇپ ئۇنى ئارامسىزلاندۇرماقتا ئىدى.

شۇ خىياللار بىلەن شاھ باغدىكى يوغان بىر تۈپ چىنار دەرىخىنىڭ ئاستىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى. شاھنىڭ مۈرىسىگە يۇقىرىدىن بىر نەرسە پوككىدە چۈشكەندەك قىپقالدى. شاھ چۆچۈپ قاراپ، شاھلىق تون ئۈستىدىن ئېقىپ چۈشۈۋاتقان ئاپئاق سۈيۇقلۇقنى كۆردى. بۇ بىر قۇش مايىقى ئىدى. دەل شاھنىڭ بېشى ئۈستىدىكى چىنار شېخىدا بىر قاغا قانات - قۇيرۇقىنى تۈزەشتۈرۈپ ئولتۇراتتى. شاھ غەزەپ بىلەن قولىنى كۆتۈرۈۋېدى، قاغا ئېرىنچەكلىك بىلەن ئاستا ئورنىدىن قوزغىلىپ ھاۋاغا ئۆرلەپ كەتتى. بۇ ئىش شاھنىڭ كەيپىنى تېخىمۇ قاتتىق ئۇچۇردى.

— هاي لەشكىرىي ئىشلار ۋەزىرى! — دەپ ۋارقىرىدى شاھ.

يىراقتا، باغنىڭ ئىشكىسى ئالدىدا شاھنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتۈپ تۇرغان مۇلازىم يۈگۈرۈپ دېگۈدەك يېتىپ كېلىپ تىز چۆكتى.

— خوش، شاھ ئالىيلىرى.

— ۋەزىرنى، لەشكىرىي ئىشلار ۋەزىرىنى دەۋاتىمەن.

مۇلازىم ئارقىغا يېنىپ، مىنۇت ئۆتمەي لەشكىرىي ئىشلار ۋەزىرىنى تېپىپ كەلدى. لەشكىرىي ئىشلار ۋەزىرى ساقاللىق، بەستلىك كەلگەن ئادەم ئىدى. ئۇ، ھاسىرىغىنىچە كېلىپ شاھنىڭ ئالدىدا يۆكۈندى. ياش ۋاقتىلىرىدا جەڭ مەيدانلىرىدا ئاجايىپ قەھرىمانلىقلارنى كۆرسەتكەن بۇ ئادەم ھەر قېتىم شاھنىڭ ئالدىدا مۇشۇنداق تىزلىنىشقا مەجبۇر بولغاندا قاتتىق خورلۇق ھېس قىلاتتى.

— بۇ نېمە؟ — دەپ ئۇستىدىكى تونىنى كۆرسەتتى شاھ.

— بۇ . . . بۇ . . . — دەپ ھودۇقۇپ قالدى ۋەزىر، — بۇ، جانابلىرىنىڭ ئۇستىدىكى مۇبارەك شاھلىق تون.

— مەن تونىنىڭ گېپىنى قىلىۋاتقىنىم يوق ! . . ئۇنىڭ ئۇستىدىكى نېمە؟ !

شۇ چاغدا ۋەزىر تونىدىكى ئاقۇش داغنى كۆردى — يۇ، دەماللىققا ئۇنىڭ نېمىلىكىنى ئىلغا قىلالمىدى.

— ئەقىلسىز قۇللىرىنى كەچۈرسىلە، — ئۇ يەردە ئاقۇش بىر داغ تۇرۇپتۇ. نېمىلىكىنى ھەقىقەتەن ئىلغا قىلالمىدىم.

— قۇشنىڭ مايىقى، ئەقىلسىز! . . . مۇشۇ چىنار شېخىدا ئولتۇرغان ئەرزىمەس بىر قاغا ھېلىلا مېنىڭ ئۇستۇمگە نىجاسىتىنى چېچىپ قويۇپ ئۇچۇپ كەتتى . . . شۇ بىر قۇش چېغىدا مېنى كۆزگە ئىلمىسا - ھە! . . . بۇ جاھان زادى نېمە بولۇپ كېتىۋاتىدۇ! ؟ . . . يوقات، مەملىكەت ئىچىدىكى، قولۇڭدىن كەلسە دۇنيادىكى قاغا ئەۋلادىنىڭ ھەممىسىنى يوقات! . . . مۇنىڭدىن كېيىن مېنىڭ كۆزۈم قاغا - پاغا دېگەننى كۆرگۈچى بولمىسۇن!

لەشكىرىي ئىشلار ۋەزىرى بىر دەقىقە تېڭىرقىغىنىچە تۇرۇپ قالدى — دە، دەرھال ئېسىنى يىغىپ: «خوپ!» دېگىنىچە ئوردىغا قاراپ يۈگۈردى.

* * *

شاھ ئۆزىنىڭ خاس باغچىسىدا قاغىلارنى يوقىتىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈۋاتقان شۇ مىنۇتلاردا يەنە بىر ۋەزىر — تەرغىبات ئىشلىرى ۋەزىرىمۇ ئۆزىنىڭ ئىشخانىسىدا قولىنى ئارقىسىغا تۇتقىنىچە ئۇياقتىن - بۇياققا تېپىرلاپ مېڭىپ يۈرەتتى. شۇ تاپتا ئۇ شاھنىڭ كەيپىنى مۇنچە ئۇچۇرۇۋاتقان ئىشلارنىڭ زادى نېمىلىكى ئۈستىدە ئويلاپ ئاۋارە ئىدى. تىت - تىت بولغان ۋەزىر ئاخىرى ئۆز ئىشخانىسىدىن چىقىپ، قىپقىزىل پايانداز لار سېلىنغان زالدىن ئۆتۈپ تەرەققىيات ۋەزىرىنىڭ ئىشخانىسىغا كىرىپ كەلدى. تەرغىبات ۋەزىرى پات - پات باشقىلار بىلەن چاقچاقلىشىپ قىزىقچىلىق قىلىپ قويىدىغان، يېقىندىن بېرى ناھايىتى كېلەڭسىز سەمىرىپ كەتكەن، پاكار، دوغلاق ئادەم ئىدى. شاھ ئۇنىڭ باشقىلارغا قىلغان قىزىق چاقچاقلىرىنى ئاڭلاش ئۈچۈن ئۇنى زىيادە سورۇنلىرىغا چاقىرماي قويمايتتى. بۇ ۋەزىر ئۆزىنىڭ شۇنچە سەمىرىپ كېتىۋاتقىنىغا قارىماي، گۆشنى كۆرگەندە زادىلا نەپسىنى يىغىۋالالمايتتى. شاھقا ئەيمىنىپ - ئەيمىنىپ قاراپ قويۇپ، گۆش تارتىلغان تاۋاقلار قۇرۇقدىلىپ بولغاندىلا داستىخاندىن نېرى بولاتتى. تەرەققىيات ۋەزىرى بولسا، ئورۇق كەلگەن ئېگىز ئادەم ئىدى. ئۇ، ياش چاغلىرىدا چەت ئەللەردە ئوقۇغان، ھازىرمۇ خىزمەت ئېھتىياجى سەۋەبىدىن چەت ئەللىكلەر بىلەن ئۇچرىشىپ تۇراتتى. شۇلارنىڭ تەسىرىدىنمۇ ئۇ تاماقتا ئۆلچەمگە ناھايىتى دىققەت قىلاتتى. بۇ ئىككى ۋەزىر بوي - تۇرقى، مىجەز - خۇلقىدىكى شۇنچە ئوخشىماسلىقلارغا قارىماي ناھايىتى ئەپ ئۆتۈشەتتى. كۆڭلىدىكى گەپلەرنى قورۇنماي ئېيتىشالايتتى. ئوردىدا شاھ بولمىغان پۇرسەتلەردە بىر - بىرىنىڭ قېشىغا كىرىپ كۈسۈلدىشىپ ئوردىدىكى كۆڭۈلنى غەش قىلىدىغان ئىشلار، مەملىكەتتىكى قالايمىقانچىلىق، شاھنىڭ بىلىمسىزلىكى، شاھ جەمەتىدىكى كىملەرنىڭ قانچىلىك پۇلنى قايسى دۆلەتنىڭ بانكىسىغا يۆتكەپ كەتكەنلىكى، شاھ ھەرەمخانىسىدىكى تېخى شاھ ئۆزىگىمۇ مەلۇم بولمىغان سەتچىلىكلەر دېگەندەك نۇرغۇن ئىشلار توغرىسىدا ھارغىچە غەيۋەت قىلىشىپ، شاھ ئۇستىدىن ئاچچىق كۈلۈپ قورسىقىنى بوشىتىۋېلىشاتتى.

تەرەققىيات ۋەزىرى تەرغىبات ۋەزىرى بىلەن سالاملىشىپ، ئۇنى مەخمەل بىلەن قاپلانغان يۇمشاق دىۋانغا تەكلىپ قىلدى.

— شاھ ئالىيلىرىغا نېمە بوپتۇ؟ — دەپ سورىدى تەرەققىيات ۋەزىرى، — ئۇ، ھەممە قاغىلارنى يوقىتىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈپتۇدەكقۇ؟

— قاغىلارنى . . . ئاسماندا ئۇچۇپ يۈرگەن قاغىلارنى دەمسىز؟

— قاغا دېگەن ئاسماندا ئۇچماي سىزگە ئوخشاش ئوردا ئىچىدە يۈگۈرۈپ يۈرىدۇ، دېۋېدىكىزمۇ؟

— كىمدىن ئاڭلىدىكىز؟

— تېخى ھېلىلا . . . لەشكىرىي ئىشلار ۋەزىرىدىن.

— ھەي - ي، جانابىي تەرەققىيات ۋەزىرى دوستۇم، — پىشانىسىدىن تەپچىپ چىقىۋاتقان ئۇششاق تەرتامچىلىرىنى يىپەك ياغلىقى بىلەن سۈرتتى تەرغىبات ۋەزىرى، — شاھنىڭ كۆزدە تۇتۇۋاتقىنى ئاسماندا ئۇچۇپ يۈرگەن قاغىلا ئەمەس، قاغىدەك ئاغزى بەسلىماي قاقىلدايدىغان شائىرلار!

— شائىرلار؟ . . . شائىرلارغا نېمە بوپتۇ؟ !

— شائىرلارنىڭ ئىشى مېنىڭ باشقۇرۇش دائىرەمدىكى مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلمىسىز؟

— شۇنداق، سىز تەرغىبات ئىشلىرى ۋەزىرى بولغاندىكىن، ئەلۋەتتە شائىرلارنىمۇ باشقۇرىسىز — دە!

— راستىنى ئېيتسام، دوستۇم، بۇ شائىر دېگەنلەرنىڭ بىر مەملىكەت ئۈچۈن زادى نېمىگە لازىمى بولىدىغانلىقىنى ئۆزۈممۇ چۈشەنمەيمەن.

تەرەققىيات ۋەزىرى بۇ سۆزنى ئاڭلاپ قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتتى.

— زامان — زامانلاردىن بېرى، — دەپ چۈشەندۈردى تەرەققىيات ۋەزىرى — شاھلار ئۆز ئوردىلىرىدا يۈزلەپ شائىرلارنىڭ قورسىقىنى بېقىپ كەلگەن.

— نېمە ئۈچۈن؟ — دېدى تەرغىبات ۋەزىرى.

— شۇنىڭ ئۈچۈنكى، شاھلار ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلۇقى، ئادالەتپەرۋەرلىكىنى ئۆزى كۆچىغا چىقىپ جار سېلىپ يۈرسە بولمايدۇ - دە! ئۇنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى

باشقىلار ماختىشى كېرەك. شائىرلار شاھنىڭ ئۆزلىرىگە قىلغان مېھرىبانلىقلىرىنىڭ بەدىلىگە تەرەپ - تەرەپتىن چۈقان سېلىشىپ، شاھنىڭ چەكسىز قۇدرىتى، ئېسىل پەزىلەت، تەڭداشسىز ئالىيجانابلىقىنى كۆككە كۆتۈرۈپ شېئىرلار يېزىشىدۇ، ئۇنىڭ شەنىگە دەستە - دەستە داستانلارنى پۈتىدۇ.

— توغرا ئېيتتىڭىز، ھازىرچە؟ . . . ھازىر . . . ھەي تەرەققىيات ۋەزىرى دوستۇم، بۇ شائىر دېگەنلەرنى باشقۇرماقنىڭ مۇشكۈللۈكىنى سىزتېخى چۈشەنمەيسىز. شائىر دېگەنىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ چاتىقى تولا خەق. يېقىندىن بېرى بۇ كارغا كەلمەسلەر ئۆزىنىڭ بۇرچىنى ئۇنتۇپ خىيالىغا كەلگەن نېمىنى يازىدىغان بولۇۋالدى . . . سەن ئۆزۈڭ بىلەن ئۆزۈڭ يالغۇز قالغاندا نېمىلەرنى ئويلىدىڭ، كېچىسى خوتۇنۇڭ بىلەن يوتقاندا يېتىپ نېمىلەر ھەققىدە پىچىرلاشتىڭ، بىز بۇنىڭغا ئارىلاشتۇقمۇ؟ شۇنچە چوڭ ئەركىنلىكنىڭ قەدرىگە يەتمەي، خۇددى مېنىڭ نېمىلەر ھەققىدە تەپەككۇر قىلىۋاتقىنىمنى باشقىلار بىلمەي قالمىسۇن، دەپ كۆرەڭلىگەندەك، ئۆزۈڭنىڭ ئوڭدا يېتىپ ئويلىغانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى شېئىر قىلىپ يازغىلى تۇرساڭ، بۇ دۆلەتنىڭ ئىگىسى يوقمۇ؟ . . . گېزىت - ژۇرناللار ئۇچۇن پۇل خەجلەۋاتقان شاھنىڭ غەزىپى كەلمەمدۇ؟ . . .

— شۇنچە خاپا بولغۇدەك ئۇلار نېمىلەرنى يېزىپتۇ؟

— ئوقۇپ باقسىڭىز ھەممىسى چۈشىنىكسىز بىرنېمىلەر. ئۇلارچە گەپنى قانچە ياپتا قىلسا، سۆز - ئىبارىلىرى قانچە چۈشىنىكسىز بولسا، شېئىر دېگەن شۇنچە پاساھەتلىك چىقارمىش؛ قانچە ئېگىز يەرگە پۈت ئاتسا، شۇنچە ئابرويلۇق بولارمىش. بۇ خەقنىڭ ھالىغا باقماي تۆت ئادەم جەم بولغان سورۇنلاردىكى گەپلىرىنىڭ يوغانلىقىنى دېمەمسىز. خۇددى ئۇلار شېئىر يازمىسا بۇ ئالەمنۇ ئالەم بولماي قالىدىغاندەك يوغان گەپلەرنى قىلىپ باشقىلارنىڭ يېغىرىغا تېگىدۇ.

— شاھىمىزنىڭ ئۇلارنىڭ شېئىرلىرىنى ئوقۇپ ئولتۇرۇشقا شۇنچە كۆپ ۋاقتى يارمىكەن؟

— ئۇ چۈپرەندىلەرنىڭ بىر نېمىلىرىنى ئوقۇپ ئولتۇرۇشقا شاھىمىزنىڭ نەدىمۇ ۋاقتى بولسۇن، ئوقۇغان تەقدىردىمۇ ئۇ نېمىنى چۈشىنەتتى. قاپىيىسى يوق سۆزلەرنى ئاھاڭغا سېلىپ ئوقۇپ بەرسىڭىزمۇ قالتىس شېئىر ئىكەن، دەپ ئاڭلاپ ئولتۇرۇۋېرىدۇ . . .

— ئەمسە، سىز ئېيتقان ھېلىقى ياپتا شېئىرلارنىڭ مەنىسىنى ئۇنىڭغا كىم يېشىپ چۈشەندۈرۈپتۇ؟

— ھەممىسى ھېلىقى شۇمبۇيىنىڭ ئىشى بولمامدۇ!

تەرغىبات ۋەزىرىنىڭ «شۇمبۇيا» دېگىنى مەخپىي ئىشلار ۋەزىرى ئىدى. مەخپىي ئىشلار ۋەزىرى شاھنىڭ يېنىغا ھەر قانداق ۋاقىتتا ئىجازەتسىز كىرىپ - چىقالايتتى. پادىشاھلىقنىڭ ئامانلىقى، شاھنىڭ ئىززەت - ئابرويىغا بىرىپ تاقىلىدىغان ئىشلارنى ئەنە شۇ مەخپىي ئىشلار ۋەزىرى شاھنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلايتتى. ئوردىدىكى ۋەزىرلەرنىڭ ھەممىسى بۇ ئىلمەك بۇرۇن، قويۇق قاشلىرى ئاستىدىن كىشىگە ئوغرىدەك قارايدىغان ئادەمدىن ھەزەر ئەيلىشەتتى ۋە ئۇنى ئارقىسىدىن: «شۇمبۇيا» دەپ تىللىشاتتى. لېكىن، شاھتىن باشقا ھېچكىمنىڭ ئوردىدىكى بۇ شۇمبۇيىنى يۇلۇپ تاشلاشقا قۇربى يەتمەيتتى.

— بۇ، مەخپىي ئىشلار ۋەزىرى ئارىلاشقۇدەك شۇنچە چوڭ ئىشمىكەن؟ — دەپ سوردى تەرەققىيات ۋەزىرى يەنە.

— مەن سىزگە چۈشەندۈرۈپ ئېيتسام، بۇ چۈشىنىكسىز بىر نېمىلەر گېزىت - ژۇرناللىرىمىزدا بېسىلىشقا باشلىغىدى، ئۇزۇندىن بېرى قىلىدىغان ئىش تاپالماي ئىچى پۇشۇپ ئولتۇرغان تەنقىدچى دېگەن نېمىلەر بىرسى ماختاپ، بىرسى قۇسۇر تېپىپ تەرەپ - تەرەپتىن چۈقان كۆتۈرگىلى تۇردى. سىز بىلمىسىز، ھازىرقى ۋاقىتتا گېزىت - ژۇرناللاردا كىمنىڭ ئۇستىدە چۈقان - سۇرەن كۆپ بولسا، شۇنىڭ ئابرويى ئۆسكىلى تۇرىدۇ. ياپتا شېئىرچىلارنىڭ ئابرويى ئۆسۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ باشقا شائىرلار ئولتۇرالماي قالدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەرز - شىكايەتلىرىنى كۆتۈرۈپ ئوردىغچە يېتىپ كەپتۇ. بۇنچىلىك ئىش دېگەن شۇمبۇيىغا تېپىلغۇسىز — دە! ئۇنىڭ شاھنىڭ قولىغا: ياپتا شېئىرلارنىڭ تېغ ئۇچى سىزنىڭ مۇبارەك نامىڭىزغا، شاھلىق تەختكە قارىتىلغان، دەپ پىچىرلىغىنى ئېنىق.

— ئۇ نېمىشقا شۇنداق قىلىدىغاندۇ؟

— نېمىشقا شۇنداق قىلاتتى، مۇشۇ پۇرسەتتە مېنىڭ ئەدىپىمنى بەرمەكچى!؟

— سىزنىڭ!؟

— شۇنداق، مېنىڭ

— سىزگە ئۇ نېمانچە ئۆچمەنلىك قىلىدىكەن؟

— ئاڭلىسام، ئۇ «شۇمبۇيا» دېگەن لەقەمنى مېنى چىقاردى، دەپ يۈرگۈدەك.

— بۇ لەقەمنى سىز چىقارغانمىدىڭىز؟

— خۇدايا توۋا دەڭ، مەن نېمىدەپ ئۇنىڭ ئۈستىدىن لەقەم توقۇپ يۈرگىدەكمەن.

— ياق، ئەمدى، مۇنداقلا بىر يەردە، قىزىقچىلىق قىلىمەن دەپ ئاغزىڭىزدىن چىقىپ كەتتىمىكىن دەيمەنا؟

— سىز مېنى شۇنچە ئەخمەق كۆرەمسىز؟ . . .

شۇ چاغدا تەرغىبات ۋەزىرىنىڭ كۆزى تەرەققىيات ۋەزىرىنىڭ ئالدىدىكى مەرمەر ئۈستەل ئۈستىدە تۇرغان بىر پارچە قەغەزگە چۈشۈپ قالدى. قەغەزگە قانداقتۇر بىر ماللارنىڭ تىزىملىكى رەتلىك يېزىلغانىدى.

— جانابىي ۋەزىر، بۇ نېمە؟ — دەپ سوردى تەرغىبات ۋەزىرى ھېلىقى تىزىملىكنى كۆرسىتىپ.

— بۇ، بىز يېقىندا چەت ئەلدىن كىرگۈزمەكچى بولۇۋاتقان نازۇك تېخنىكىلىق ئەسۋابلارنىڭ تىزىملىكى، — دېدى تەرەققىيات ۋەزىرى.

— ماۋۇ «ماشىنا ئادەم» دېگىنىڭىز قانداق ئادەم، ئەمدى ئادەملەرنىمۇ چەتتىن كىرگۈزىدىغان بوپتىمىزمۇ؟

— ماشىنا ئادەم دېگىنى ئادەم ئەمەس، ئۇ بىر ماشىنا.

— ئۇ قانداق ماشىنا؟ نېمىشقا ئۇنى ئادەم دەيدۇ؟

— ئۇ ئادەتتىكى ماشىنا ئەمەس، تەقسىر. ئۇ، نان يېمەيدىغان، چاي ئىچمەيدىغان، ئەمما ئادەملەر قىلىدىغان ھەر قانداق ئىشنى قىلالايدىغان ماشىنا. بىز خەتىرى چوڭ ئىشلارنى قىلغۇزۇشقا مۇشۇنداق ماشىنا ئادەملەردىن بىر نەچچىنى ئەكىلىپ سىناق قىلىپ باقماقچىمىز.

— پاھ! - دەۋەتتى تەرغىبات ۋەزىرى، — ئالەم تەرەققىي قىلىپ نەلەرگە كېتىپ قالغان — ھە! بىز

تېخى بۇ يەردە شېئىر - پېئىر دېگەنلەرنىڭ پىتىنى بېقىپ ئولتۇرۇپتىمىز . . . بۇ ئىشتىن تېخى جانابىي ئالىيلىرىنىڭ خەۋىرى يوق ئوخشىمامدۇ؟

— قانداق دەيسىز؟

- ئۇنىڭ خەۋىرى بولغان بولسا، ھەرەمخانىسىغا جەزمەن بىر نەچچە ماشىنا خېنىملارنىمۇ زاكاز قىلدۇرغان بولاتتى، — دەپ پىخىلداپ كۈلدى تەرغىبات ۋەزىرى، — ھەرەمخانىدىمۇ خەتەرلىك ئىشلار كۆپ . . .

— شۇنداق، خەۋىرى يوق. بىز بۇ ماشىنا ئادەملەرنى ئىشلىتىپ كۆرۈپ، سىناقتىن ئۆتكەندىن كېيىن جانابىي ئالىيلىرىنى خەۋەرلەندۇمەكچىمىز.

— قاراپ تۇرۇڭ، ئۇ تازا نازلىق ماشىنا خېنىملاردىن بىر نەچچىنى زاكاز قىلماي قالمايدۇ. شۇ چاغدا تەرغىبات ۋەزىرى دوستۇم راست ئېيتىپتىكەن، دەپ قالمىسۇن.

— بۇرادەر، — دەپ كۈلدى تەرەققىيات ۋەزىرى، — ماشىنا خېنىمنى ھەر قانچە چىرايلىق ياسىغان بىلەنمۇ ئۇ بەربىر مېتال - دە! ئۇنىڭدا قان بىلەن گۆشتىن پۈتۈلگەن ئادەمدەك نازۇك ھېسسىيات بولمايدۇ، ئۇنى قۇچاقلاپ ياتقان ئادەممۇ ھېچقانداق لەززەت ئالالمايدۇ.

— شاھمىزنىڭ خۇيىنى بىلمەمسىز؟ ھەرەمخانىسىغا ئايال تاللاشتا ئۇ قانداق مىللەتتىن، قانداق رەڭدە بولۇشىغا قارىمايدۇ. ھەر قايسىسىنىڭ لەززىتى باشقا — دە! . . . مەن دېدىمغۇ . . . قاراپ تۇرۇڭ، ئۇمېتال خېنىمنى قۇچاقلاپ بېقىشتىنمۇ يانمايدۇ.

— بەلكىم، — دەپ دوستىنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى تەرەققىيات ۋەزىرى.

شۇ چاغدا تەرغىبات ۋەزىرىنىڭ كاللىسىدا بىر پىكىر چاقماقتەك يالتىرىدى — دە، ھاياجاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

— جانابىي تەرەققىيات ۋەزىرى، سۆيۈملۈك دوستۇم، — دېدى ئۇ خۇشاللىقتىن قوللىرىنى ئىشقىلاپ، — مۇمكىن بولسا، شۇ ماللارنىڭ تىزىملىكى ئېچىگە بىر شائىرنىمۇ قوشۇپ تىزىملاپ قويسىڭىز.

— نېمە شائىر ئۇ؟ — دېدى تەرەققىيات ۋەزىرى ھەيران بولۇپ.

— ھېلىقى سىز چەت ئەلدىن ئەكەلدۇرۇمەكچى بولۇۋاتقان ماشىنا ئادەملەر ئېچىدە . . . سىزگە مەقسىتىمىنى قانداق چۈشەندۈرسەم بولار . . . دېمەكچىمەنكى . . . ھە، شۇ زاكاز قىلىنماقچى بولغان ماشىنا ئادەملەرنىڭ ئېچىدە بىر ماشىنا شائىرمۇ بولسۇن.

— ماشىنا شائىر!؟

— ھە، شېئىر يازالايدىغان ماشىنا ئادەم دېمەكچىمەن. ئەلۋەتتە، ھازىرچە بۇ ئىشىمىزنى شاھمۇ بىلمىسۇن. ئۇ ماشىنا ئادەمنىڭ پەقەت بىزنىڭ ئارزۇيىمىز بويىچە، شاھنى مەدھىيىلەپ ئاسمانغا چىقىرىۋېتىدىغان شېئىرلارنى بىز قانچىلىك دېسەك شۇنچىلىك تۆكۈۋېتىدىغان شائىر بولسۇن. گېپىمنى چۈشەنگەنسىز؟ ئۆتۈنۈپ قالاي، دوستلۇقىمىزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن جەزمەن شۇنداق ئاجايىپ شائىردىن بىرنى قوشۇپ زاكاز قىلىۋېتىڭ!

* * *

شۇنداق قىلىپ، تەرغىبات ۋەزىرى بىلەن بولغان دوستلۇقنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن تەرەققىيات ۋەزىرى بىر شائىر ماشىنا ئادەمنى زاكاز قىلىپ كىرگۈزدى. تەرغىبات ۋەزىرى چەت ئەلدىن كەلگەن بۇ «شائىر» نى چەت ئەلچە پۇزۇر كىيىنگەن، بوينىغا ئالا - بۇلماچ گالستۇك تاقىغان، ئۇستەلگە ئېگىشىپ ئولتۇرۇپ شېئىر يېزىۋەرگەچكە پېشانىسى ئالدىغا ساقىپ بۆرتۈپ چىققان، چېچى چۈشۈپ گەجگىسىدە بىر تۇتام تۆكى قېپىقالغان، ئورۇق بىر ئادەم سىياقىدا كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن سالاملىشىپ، ئۇنىڭدىن كۇتىدىغان ئۈمىدلىرىنى ئىزھار قىلماقچى بولدى. ئۆزىنىڭ ساۋاتسىزلىقىنى چاندۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن «شائىر» بىلەن كۆرۈشكەندە دەيدىغان گەپ - سۆزلىرىنى كېچىچە يادلاپ چىقتى. ئەتىسى، بۇ «شائىر» نى ئورۇنلاشتۇرغان ئالاھىدە ئىشخانىغا كىرىپلا بىر قىسما بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئالدىدا شەكلى ئادەمگە سەل ئوخشىتىپ ياسالغان، ئۆزىگە ئوخشاش پاكار، دوغلاق بىر مەخلۇق تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۇستىدە نە كىيىم، نە ئالا - بۇلماچ گالستۇك يوق ئىدى. ئىككى قولى گۆشى شىلۈپلىنىغان ئۇستىخاندەك ئىككى تەرەپكە تاشلىنىپ تۇراتتى. باش قىسمىدا ئېغىز، بۇرۇن، قاش - كىرپىك دېگەندىن ئەسەر يوق، كۆزىنىڭ ئورنىدا ئىككى قىزىل لامپا لىپىلداپ يېنىپ تۇراتتى. تەرغىبات ۋەزىرى شۇركىنىپ كەتتى. بۇ «شائىر» نىڭ سىياقى ئۇ كىچىك چېغىدا چۈشىدە پات - پات كۆرىدىغان ئالۋاستىغا ئوخشاپ كېتەتتى.

— تەرەققىيات ۋەزىرى دوستۇم، ھېلىقى بىز زاكاز قىلغان ماشىنا شائىرىمىز مۇشۇمۇ؟ — دەپ سورىدى تەرغىبات ۋەزىرى.

— مۇشۇ، — دېدى تەرەققىيات ۋەزىرى، — ئۇنىڭ كارامىتىنى ھازىر كۆرىسىز.

تەرەققىيات ۋەزىرى «شائىر» نىڭ قانداقتۇر بىر كونۇپكىسىنى بېسىپ قويۇۋېدى، ئۇ غەلىتە ئاۋازدا شېئىر ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئاۋازى خۇددى قۇدۇقتىنمۇ ئېچىدىن كېلىۋاتقاندەك بوغۇق ئىدى. ئوقۇغان شېئىرلىرى كىنىدىكىگە ئورنىتىلغان قانداقتۇر بىر تۆشۈكتىن ئاق قەغەزگە رەتلىك يېزىلىپ چىقىپ تۇراتتى.

— سىز بۇ «شائىر» نىمىزنىڭ كارامىتىنى سەل چاغلىماڭ! — دېدى تەرەققىيات ۋەزىرى، — ئۇنىڭ مېڭىسىگە دۇنيادىكى بۇرۇن ئۆتكەن ۋە ھازىر ياشاۋاتقان بارلىق مەشھۇر ئوردا شائىرلىرىنىڭ ئۆز شاھلىرىنى ماختاپ خۇش قىلىدىغان شېئىرىي پىكىرلىرى قاچىلانغان. بىز ئۇنىڭغا شاھنى قايسى تەرەپتىن، قايسى تەرىقىدە ماختاش كېرەكلىكى توغرىسىدىكى بۇيرۇقنى كىرگۈزسەكلا، ئارزۇيىمىزدىكى مىڭلاپ كۇبلىت شېئىر بىرەمدىلا ھازىر بولىدۇ.

ماشىنا شائىر ئىشقا چۈشۈپ ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ دۆلەتنىڭ پۈتۈن گېزىت - ژۇرناللىرىنى ئۆزىنىڭ مەدھىيە شېئىرلىرى بىلەن كۆمۈۋەتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ ياپتا يازىدىغان، ئوچۇق يازىدىغان، ئەنئەنىچى، ھازىرقى زامانچە بارلىق شائىرلارنىڭ بازىرى كاساتلاشتى. ماشىنا شائىر شېئىرىي ژانىرنىڭ ھەممە شەكىللىرىدە يازالايتتى. بۇ شېئىرلارنىڭ قۇرۇلمىسى شۇنچىلىك پۇختا ئىدىكى، ئۇنىڭدىكى بىرەر سۆزنى تۇرماق، چېكىت، پەشلىرىنىمۇ ئېلىۋەتكىلى بولمايتتى. ماشىنا شائىر شېئىرلىرىدا شاھنىڭ تاغلارنى لەرزىگە سالىدىغان قۇدرىتى، ئالىيجاناب پەزىلىتى، بوي - بەستىنىڭ شۇنچە گۈزەللىكى، ھەتتا

ئۇنىڭ بۇرۇن تۆشۈكلىرىدىكى تۈكلەرنىڭمۇ ئۆزىگە خوپ ياراشقانلىقى دېگەندەك ئاجايىپ - غارايىپ نەرسىلەر ھەققىدە مەدھىيە ئوقۇيتتى. پۇقرالارغا بۇ مەملىكەتتە پەقەت جانابىي شاھ ھايات بولغاچقىلا پۈتۈن ئاسمان - زېمىن، جانلىقلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى ھەر كۈنى ئەسكەرتىپ تۇراتتى. شاھنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىش ئۈچۈن ئوردا خۇشامەتچىلىرى ھەر كۈنى ئۇنىڭغا بۇ يېڭى شېئىرلارنى تېپىپ كېلىپ ئوقۇپ بېرىپ تۇرىدىغان بولدى.

* * *

بۇگۈن شاھ يەنە خاس باغچىدىكى خىلۋەت ئاياغ يوللاردا تەنھا مېڭىپ يۈرەتتى. ئەتراپتا قۇشلار كۆڭۈللۈك چۇرۇقلىشاتتى، يېشىل چىملىقلار قۇياش نۇرىغا چۆمۈلۈپ ئۈگدەيتتى، باغنىڭ ھاۋاسى گۈللەرنىڭ خۇش پۇرىقىغا تويۇنغانىدى. شائىرلارنىڭ يېقىندىن بېرى يېزىۋاتقان شېئىرلىرىدىكى ئۆزىگە ئوقۇلغان ئاجايىپ مەدھىيىلەرنى ئويلاپ شاھنىڭ بەدىنىگە شادلىق يامراپ، چىرايى ئاپتاپتەك ئېچىلىپ كەتكەنىدى. شۇتاپتا ئۇنىڭ بىرەرىنىڭ كۆرۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرىمىسە، شۇ چىملىقلار ئۈستىدە كىچىك بالىدەك دومىلاپ، ھەر تەرەپكە قىيغىتىپ باققۇسى بار ئىدى. لېكىن، ئۇ شاھتە! شاھلىق تاجىنىڭ ئۆزىمۇ ئىنسان ئۈچۈن ئېغىر يۈك . . .

شاھ چىتار دەرىخى ئاستىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ چىنار شېخىغا قونۇپ ئولتۇرغان ھېلىقى قاغىنى يەنە كۆردى. بۇ قېتىم ئۇنىڭ ئاچچىقى كەلمىدى. بۇ قاغىدا شاھلىق تونىغا چىچىپ قويۇشنىڭ ئېغىر گۇناھ ئىكەنلىكىنى بىلگۈدەك ئەقىل بولسا شۇنداق قىلاتتىمۇ؟ پەقەت ئەقىل ئىگىلىرىلا شاھنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا تىتىرەپ تۇرمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلالايدۇ. مانا، شائىرلار يەنە ئۆز ئەقلىنى تېپىپ، شاھنىڭ شەنىگە ئەڭ ئۇلۇغ سۆزلەر بىلەن مەدھىيە ئوقۇشنى باشلىۋەتتى . . .

شاھ مېڭىشتىن توختاپ تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ دانا كاللىسىغا تۇيۇقسىز بىر پىكىر كەلگەنىدى. ئۇ بىردەم ئويلىنىۋالدى - دە، ئالدىراپ ئوردىغا قايتتى. دەرھال ۋەزىرلەرنى ئالدىغا چاقىرتىپ، يېقىندىن بېرى ئاجايىپ شېئىرلارنى يېزىپ خىزمەت كۆرسەتكەن شائىرلارنى مۇكاپاتلىماقچى ئىكەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ مەخپىي ئىشلار ۋەزىرىنىڭ ئىچى لازا سۈركىگەندەك ئېچىشىپ كەتتى - دە، ئاستا شاھ تەرەپكە سۈرۈلدى. جانابىي شاھقا ئەڭ يېقىن چەكتە يېقىنلىشىش ۋە ئۇنىڭ قۇلىقىغا شىۋىرلاش ھوقۇقى پەقەت ئاشۇ مەخپىي ئىشلار ۋەزىرىگىلا بېرىلگەنىدى.

— ئېھ، قۇدرىتى تەڭداشسىز جانابىي شاھ! — دەپ پىچىرلىدى مەخپىي ئىشلار ۋەزىرى، — ئۇ شائىرلارنى تارتۇقلاش ئۇشۇقچىمىكىن، دەيمەن.

— نېمىشقا؟! — دەپ مەخپىي ئىشلار ۋەزىرىگە ئالايدى شاھ، — سېنىڭ ئاغزىڭدىن: پۇقرالارنىڭ نىيىتى يامانلاشتى، دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قېلىۋاتىدۇ، جاھان بۇزۇلۇۋاتىدۇ . . . دېگەندەك ۋەھىمە، شىكايەتتىن باشقا نېمە چىقمايدۇ. مەن ھەممىڭدىن بىزار بولدۇم. شۇ كۈنلەردە كىم مېنى شۇ شائىرلارچىلىك خۇش قىلالاپتۇ!؟

«شۇمبۇيا» نىڭ شاھتىن دەككىسىنى يېگەنلىكىنى كۆرۈپ باشقا ۋەزىرلەرنىڭ چىرايىغا بىلىنەر - بىلىنمەس كۈلكە يۈگۈردى. مەخپىي ئىشلار ۋەزىرىنىڭ قويۇق قاشلىرى ئاستىدىكى كۆزلىرى بۇ مەسخىرىلىك كۈلكىلەرنى كۆرۈپ ئۈلگۈردى.

— چۇ . . . چۇ . . . چۇنكى، — دەپ دۇدۇقلاپ قالدى مەخپىي ئىشلار ۋەزىرى، — شاھ ئالىيلىرى، راست گەپنى ئېيتىش مېنىڭ بۇرچۇم . . . بۇ يەردە ھېچقانداق شائىر - پائىر دېگەن نېمە مەۋجۇت ئەمەس.

— بۇ نېمە دېگىنىڭ؟! — دەپ ھەيران بولدى شاھ.

— جانابلىرى ئوقۇغان شېئىرلارنى يېزىۋاتقىنى بىر ماشىنا ئادەم.

— ماشىنا ئادەم!؟

— شۇنداق، جانابىي ئالىيلىرى، - ئۇ بىر ماشىنا ئادەم.

— ماشىنا ئادەم دېگىنىڭ قانداق ئادەم؟

— بۇنىڭ ئىنچىكە يەرلىرىنى مەنمۇ تازا چۈشىنىپ كەتمەيمەن. بۇ توغرىسىدا بەلكىم تەرەققىيات ۋەزىرى تولۇقراق چۈشەنچە بېرەر، — دەپ يەرگە قارىدى مەخپىي ئىشلار ۋەزىرى.

ئەمدى شاھنىڭ نەزەرى تەرەققىيات ۋەزىرىگە ئاغدۇزۇلدى.

— ماشىنا ئادەم دېگىنىمىز، — دەپ گېلىنى قىردى تەرەققىيات ۋەزىرى، — ئۇ بىر ماشىنا. ئادەملەر قىلىدىغان ھەممە ئىشنى قىلالايدىغان ماشىنا. شۇڭا ئۇنى «ماشىنا ئادەم» دەيمىز. ئۇنى يىراقتىن تۇرۇپلا بىر كونۇپكىنى بېسىپ باشقۇرۇپ، ھەر قانداق ئىشقا سالغىلى بولىدۇ. ئۇ ئەڭ ئىنچىكە، تېخنىكىلىق ئىشلانىڭمۇ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ. بىز جانابىي ئالىيلىرىنىڭ: «تەرەققىياتتا قوشنا ئەللەردىن قالماسلىق» دېگەن دانا يولىيورۇقلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، شۇنداق ماشىنا ئادەملەردىن بىر نەچچىنى چەتتىن كىرگۈزگەنىدۇق. بۇ ماشىنا ئادەملەرنىڭ ئىچىدە تەرغىبات ۋەزىرىنىڭ ئۆتۈنۈشىگە ئاساسەن كىرگۈزۈلگەن بىر ماشىنا شائىرمۇ بار ئىدى . . .

— مۇنداق دېگىن، — دەپ تەرەققىيات ۋەزىرىنىڭ سۆزىنى بۆلدى شاھ، — نېمىشقا بۇ ئىشتىن مېنىڭ ھازىرغىچە خەۋىرىم يوق؟

— ماشىنا ئادەملەرنى ئاۋۋال ئىشلىتىپ كۆرۈپ، سىناقتىن ئۆتسە، خىزمىتىمىزنىڭ نەتىجىسىدىن جانابىي ئالىيلىرىغا خەۋەر بەرمەكچى ئىدۇق. ئىنشائاللا، سىنىقىمىز نەتىجىلىك بولدى. مىسالى: مانا ھازىر گېپى بولغان «ماشىنا شائىر» نى ئالايلى، ماشىنا شائىرنىڭ ئاجايىپ شېئىرلىرى جانابىي ئالىيلىرىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. تەرغىبات ۋەزىرى ئىشخانىسىدا ئولتۇرۇپ بىر كونۇپكىنى باسسىلا، ماشىنا شائىر مۇنداق گۈزەل مىسرالار بىلەن تولغان شېئىرلاردىن مىڭلاپ كۇبلىت چىقىرىپ بېرەلەيدۇ.

باياتىدىن بېرى شاھقا بىرەر پايدىلىق ئەقىل كۆرسىتىپ شاھنىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشىش پۇرسىتىنى كۆتۈپ تۇرغان مەخپىي ئىشلار ۋەزىرىنىڭ كۆڭلىدىن بىر شۇملۇق كەچتى - دە، شاھ تەرەپكە سۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ قۇلىقىغا يەنە بىرنېمىلەرنى شىۋىرلىدى. شاھ بىردىنلا ئەقىلگە كېلىپ، خۇشاللىقىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

— توغرا، تىرىك ئادەملەرنى گەپكە كىرگۈزمەك تەس، ماشىنا ئادەملەرنى بولسا بىر كونۇپكىنى بېسىپلا ھەرقانداق ئىشقا سالغىلى بولىدۇ — ھە؟ بۇ نېمىدېگەن كارامەت كەشپىيات! — دەۋەتتى شاھ، — قوشنا ئەللەر نېمىشقا شۇنچە تېز ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتىدىكىن

دېسەم، ئەسلى گەپ بۇ يەردە ئىكەن — دە! . . . قېنى سەن پەرمانچى، پەرمانىمنى ياز! . . . شۇنداق ماشىنا ئادەملەردىن يەنە مىڭلاپ كىشى كۆزۈلسۇن! ئۇنىڭ ئىچىدە ماشىنا ۋەزىر، ماشىنا مۇلازىم، ماشىنا ئەسكەر، ماشىنا ساتىراش، موزدۇز - تۆمۈرچى . . . يەنە بىزنىڭ ھەربىمىزگە چىرايلىق ماشىنا خېنىملار . . . ھە، ئېشىپ قالغىنىنىڭ ھەممىسى يەر تەربىدىغان ماشىنا پۇقرالار بولسۇن. ئۇلارنى باشقۇرىدىغان كونۇپكىنى دەل مېنىڭ مۇشۇ تەختىمنىڭ ئۈزىگە ئورنىتىڭلار. ماڭا غەيۋەتخور ۋەزىر، باشباشتاق پۇقرا، خىيانەتكار خوتۇنلارنىڭ نېمە لازىمى. ھەممىڭ كۆزۈمدىن يوقال!!

ۋەزىرلەر نېمە دېيىشنى بىلمەي قېتىپ تۇرۇپلا قېلىشتى.

* * *

شۇ كۈندىن باشلاپ «بورادۇ» پادىشاھلىقىنىڭ ئىچى قالايمىقانلىشىپ كەتتى. كېچىدە، «شۇمبۇيا» دەپ ئاتىلىدىغان ھېلىقى مەخپىي ئىشلار ۋەزىرنىڭ قاغىلارنى ئېتىپ زېرىككەن لەشكىرىي ئىشلار ۋەزىرى ئۆز قولى بىلەن بوغۇزلاپ تاشلىدى. ھېلىقى ماشىنا شائىرمۇ كىملەر تەرىپىدىندۇر چۈۋۈپ تاشلاندى. ئۇنىڭ ئىچىدىن چىققان قانداقتۇر ئۇششاق ۋېنتا، ۋۇرزۇنا، ئىنچىكە سىم دېگەندەك نەرسىلەر تەرەپ ەرەپكە چېچىلىپ، خۇددى ئۇچەي - باغرى چۈۋۈلۈپ كەتكەن مەخلۇقتەك سۇنايلىنىپ يېتىپ قالدى. شاھنىڭ ھەممە تىرىك جانىنى ماشىنا ئادەمگە ئالماشتۇرماقچى بولغانلىقىنى ئۇققان پۇقرالار بىردىنلا كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن پادىشاھلىق لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئوت ئىچىدە قالدى. شاھ تەختى ئاستىدىكى مەخپىي يول بىلەن ئوردىدىن قېچىپ چىقىۋېلىشقا ئارانلا ئۈلگۈردى.

يەر ئاستى يول شاھنى شەھەر سىرتىغا ئېلىپ چىقتى. ئۇ قانداقتۇر بىر چاتقاللىقلار، دۆڭلۈكلەر ئارىسىدا تەمتىرەپ يۈرۈپ، تاڭ يورۇشى بىلەن بىر ئوچۇقچىلىققا چىقىپ قالدى. شۇڭاق قاپلىغان دۆڭلۈكنىڭ يانباغرىدا باراقسان ئۆسكەن بىر تۈپ قارىياغاچ تۇراتتى. شاھ قارىياغاچ تۈۋىگە يېتىپ بېرىپ، ئۇنىڭ غولىغا يۆلەنگىنىچە ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇ ھارغاندى. بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىياغاچنىڭ قۇرۇپ قالغان بىر تال شېخىغا قونۇپ ئولتۇرغان قاغىنى كۆردى، بۇ ھېلىقى ئوردا باغچىسىدىكى چىنار شېخىغا قونۇپ ئولتۇرىدىغان قاغا بەكمۇ ئوخشاپ كېتەتتى. شاھ غەلىتە كۈلۈمسىرەپ قويدى. ئۇنىڭ ئېسىگە بالىلىق چاغلىرى كەلدى. بالىلىق چاغلىرىدا ئۆزىنىڭ ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ كۆزىنى غەلەت قىلىپ قېچىپ چىقىپ، دەرەخلەرگە، يارلىقلارغا يامىشىپ، قۇشلارنىڭ چۆچىلىرىنى تۇتۇپ كېلىپ باققانلىرىنى ئەسلىدى . . .

شاھ شېرىن ئەسلىمىلەردىن ئېسىنى يىغىپ كۆزىنى ئاچقاندا ئۆزىگە تىكىلىپ قاراپ تۇرغان بىر ئادەمنى كۆردى. شاھنىڭ ئالدىدا تۇرغان بۇ ئادەمنىڭ چىرايى ئاپتاپتا قارىداپ كەتكەن، ئۇستىدىكى كىيىم - كېچەكلىرى ياماق چۈشۈۋېرىپ توقۇملاشقان، ساقال - بۇرۇتلىرى ئۆسۈپ، كۆلاسىدىن چىقىپ تۇرغان چاچلىرى گەدىنىگە چۈشكەنىدى. ئۇنىڭ بىر قولىدا ئۇزۇن بىر تاياق، يەنە بىر قولىدا قانداقتۇر بىر خالتا تۇراتتى. شۇ تۇرقىدا ئۇنى پادىچى، دېۋانە ياكى بىر جاھانكەزدى ئاشقىقمۇ ئوخشىتىشقا بولاتتى. بۇ ئادەمنىڭ سىياقىنى كۆرۈپ شاھقا ۋاقىت نەچچە ئەسىر كەينىگە چېكىنىپ كەتكەندەك بىلىنىپ كەتتى. ئۇ: «نېمە ئادەمسەن؟» دەپ سورىماقچى ئىدى، لېكىن ھېلىقى غەلىتە ئادەم ئاۋۋال ئېغىز ئېچىپ:

— نېمە ئادەمسەن؟ . . . ئۇستۇڭدىكى چاپان — چارىلىرىڭغا قارىغاندا، دۆلەتمەن غوجىلاردەك قىلىپ تۇرىسەن، بۇ يەردە نېمىگە توپىغا مىلىنىپ ياتىسەن؟ — دەپ سورىدى.

شاھ بېشىدىكى شاھلىق تاجىسىنى ئوردىغا تاشلاپ چىققان، ئۇستىدىكى تونىنى ئۆرۈپ كىيىۋالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كىيىملىرىنىڭ ئېسىللىقى يەنىلا بىلىنىپ تۇراتتى.

— كەل، ئۇستىمىزدىكى كىيىملىرىمىزنى تېگىشەيلى، — دېدى شاھ.

سەن نېمە قىلماقچى؟ — دەپ ھەيران بولدى ھېلىقى ئادەم، — قارىغاندا، بېشىڭدىن ئامەت قۇشى ئۇچۇپ كەتكەندەك قىلىدۇ. ئەمدى مېنىڭ بۇ جۇلدۇر كىيىملىرىمنى كىيىپ تىلەمچىلىك قىلماقچىمۇ سەن؟

— بىلمەيمەن.

— تىلەمچىلىكمۇ ئاقمايدۇ. شاھنىڭ ھەممەتىرىك جانىنى قانداقتۇر بىر ئۆزى ياسىۋالغان ماشىنىغا ئالماشتۇرماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ ئەمدى كوچىلارغىمۇ شۇ ماشىنىلار چىقىپ تىلەمچىلىك قىلغۇدەك. سەدىقە پۇللارنىڭ ھەممىسى ئۇدۇل شاھنىڭ خەزىنىسىگە كىرىم بولارمىش.

— شاھ شۇنداق پەرمان چۈشۈرۈپتۇمۇ؟ — دەپ ھەيران بولدى شاھ.

— شۇنداق پەرمان چۈشۈرۈپتۇ.

— ئەمىسە، شاھ سارايغا بوپتۇ.

— سەن شاھنى ساق دېگەنمىدىڭ!؟

ھېلىقى ئادەم شۇنداق دېدى — دە، ئارقىسىغىمۇ قارىماي يىراقلاپ كەتتى. ئەتراپنى ئېغىر سۈكۈت باستى. شاھ بېشىنى كۆتۈرۈپ، قارىياغاچ شېخىغا قونۇپ ئولتۇرغان قاغىنىڭمۇ ئاللىبۇرۇن ئۇچۇپ كەتكەنلىكىنى كۆردى — دە، ئۆزىنى بەكمۇ بىچارە ۋە يالغۇز ھېس قىلدى.

رەسسام: پەرھات ئىبراھىم(M1)

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى

ئىزاھلار:

① ۋۇچاڭ — 1911 - يىلى 10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ۋۇچاڭدا چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندى. ② ئەينى يىللاردا كۆرەدىكى ھەربىي مەكتەپتە شىبە، مانجۇ، موڭغۇل بالىلىرى ئوقۇيتتى. ③ ياڭ قوماندان — ياڭ زەنشۇي. ئۇ، 1911 - يىلى 12 - ئايدا ئىلى شىنخەي ئىنقىلابىنى قوزغاپ، چىڭ خاندانلىقىنىڭ كۆرەدىكى ئەڭ ئاخىرقى جياڭجۈنى جى رۇينى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان. ئىلى ئەسكەرلىرىنىڭ قوماندانى.

نەسىر لەر

ئەخمەت ئىمىن

چېچەك يەسلىدىكى خىياللار

يۇر، دوستۇم، يۇر، باھارنىڭ گۈل پەسلى يېتىپ كەلدى، بىز كۆكلەم كۆلگەن باغقا بارايلى.

ئاپئاق ئېچىلىپ كەتكەن چېچەكلەرگە قاراپ كۆز ئالدىڭغا نېمە كېلىۋاتىدىغاندۇ؟ قىشتىكى پاك، تازا قارلارمۇ ياكى ئاسماندىكى پاختىدەك ئاق بۇلۇتلارمۇ؟ غوزا يېرىپ چىققان كېۋەزلەر خۇددى بۇ باغقا كۆچۈپ كېلىۋالغاندەك بىر تەسىراتلارغىمۇ چۆمۈۋاتامدىغاندەك! ئامۇت چېچەكلىرىنىڭ ئاقلىقى ساڭا ئانىمىزنىڭ ئاق سۈتىنىمۇ ئەسلەتمۇ؟ . . . مەن نۇرغۇن نەرسىلەردىن ئانامنىڭ سۈپەتلىرىنى كۆرىمەن. شۇنداقتا باغنى، يوللارنى، مەكتىپىمنى، ئۆيۈمنى، ئىشقىلىپ ھەممىنى ئۆز قۇچىقىدا ياپرىتىۋاتقان گۈزەل باھار ئىللىق مېھرى بىلەن ئانامغىلا ئوخشايدۇ. مەيىن شامال ماڭلىيىمدىن سۆيگەندە، مەن خۇددى ئانام سۆيگەندەكلا خۇش بولىمەن. چېچەك پۇراقلىرى دىماغىمغا ئۇرۇلسا، مەن خۇددى ئانامنىڭ خۇش بۇيىنى ھىدلىغاندەك زوقلىنىمەن. شۇنداقتا بۇ چېچەك ئاچقان باغ -- بۇ پېقىملىق ئاق دۇنيا ماڭا ئانامنىڭ بىغۇبار ئاق كۆڭلىنىڭ سۈرىتىدەكلا بىلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىمىزنى ئۇچۇن چېچەكلەيدۇ، ئۆز مېۋىسى ئۇچۇن تۆكۈلىدۇ. . .

ۋاھ، دوستۇم، قارا، قارا! ئۆرۈك، ئامۇتلارغا جاھاندىكى ھەممە ئاق كىپىنەكلەر ئۇچۇپ كېلىۋالغاندەك بىر خىيالغىمۇ كېلىۋاتامسەن؟ كىپىنەكمۇ ئەك گۈزەل باغقا ئىنتىلسە كېرەك. ھە! شۇنداقتا ھويلا-ئارامىلرىنىڭ ھەممىسى بۇككىدە چېچەكلەپ كەتكەن قەشقىرىم دىيارىمىزنىڭ ئەك گۈزەل باغچىسى ئەمەسمىدۇ! ؟ بىز مۇشۇ باغدا تۇغۇلدۇق، مۇشۇ باغدا چوك بولدۇق. بۇ بىغىمىزنىڭ سۈپىتى بىزنىڭ پۇتۇن ۋۇجۇدىمىزغا سىڭگەن: مەكتەبلىرىمىز ئانارغا ئوخشايدۇ، قاپاقلىرىمىز بادامغا ئوخشايدۇ، يۈزلىرىمىز توغاچتەك، لەۋلىرىمىز گىلاستەك، تىللىرىمىز ئەنجۇردەك تاتلىق، دىلىمىزدا ھەمىشە شادلىق.

سەن يەردە قاردەك ياتقان چېچەكلەرگە قاراپ، ھەي، ياز پەسلىنى كۆرمەي بالدۇر تۆكۈلگەن چېچەكلەر، دەپ ناله قىلمايۋاتقانسەن. ئۇلارنىڭ ھەر بىر تۆكۈلگەن ئىزىدا شېرىن مېۋىلرىنىڭ ئۇندۇرمىسى قالغان. ئۇلارنىڭ خىسلىتى مەردانە ئېپتېخار ناخشىسىنى ئېيتىپ بۇ جاھاندىن خوشلاشقان ئەزىزلىرىمىزنىڭ روھىغىلا ئوخشايدۇ. بىز مۇشۇ چېچەكلەرگە رەڭداش ئاپئاق دەپتەرلىرىمىزگە ئۇلارنىڭ تۆھپىسىنى پۈتۈپ قويايلى. ئۇ بىزگە ياشاشنىڭ قىممىتىنى ئەسلىتىپ تۇرىدۇ. يىلتىزلىرى بىلەن بىرمۇنچە دەرەخنى تۇتاشتۇرۇپ ھېلىمۇ مېۋىلىرى بىلەن ئۆز مەۋجۇتلىقىنى نامايەن قىلىپ تۇرغان ئاۋۇ قەدىمكى ياڭاق دەرەخلىرىگە قاراپ ئۇلۇغ ئەقدادلىرىمىنى ئەسلىگۈم كېلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرىدەك بوۋىلىرىمىزنىڭ روھىغا سېغىنغۇم، ئاشۇلاردەك ياشاپ، ئاشۇلاردەك جاھاندىن ئۆتكۈم كېلىدۇ. ياش كۆچەتلەرمۇ مېۋىلىك باراخسان دەرەخ بولۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ، مەنمۇ قەشقەر گۈلىستانىدىكى بىر كۆچەتقۇ!

دوستۇم، يۇر، بىز بۇ كۆچەتلەردىن ئاجايىپ بەھىر ئالدۇق، ئەمدى بېرىپ بېدە تېرىۋالايلى. ئانىلىرىمىز ئۇنى تۇگۇپ، مۇشۇ چېچەكتەك ئاپئاق داستىخانغا بېدە چۆچۈرىسى ئەكەلگەندە، بىز بۇ خىياللىرىمىزنى ئۇلارغا ئېيتىپ بېرىمىز. ئۇلار چوقۇم بىزنى سۆيۈپ-سۆيۈپ قويىدۇ. ئۇلار كۈلگەندە بىزمۇ ئارزۇلىرىمىز كۈلگەندەك شادلىققا چۆمىمىز. يۇر!

قارغا خىتاب

ئەي، قار! ئۇستۇڭگە چۈشكەن ئىزلىرىمىنى كۆمۈۋېتەلەيمەن دەمسەن؟

ياق، مەن سەندىن يول ئاچىمەن. يوللارنى قار ھېچقاچان كۆمۈۋېتەلىگەن ئەمەس. چۈنكى بۇ بىر-بىرىنىڭ ئىزىنى بېسىپ كېلىۋاتقان ئىنسانىيەتنىڭ يولى!

بېسىمىڭدىن پۈتلىرىڭغا باش قويۇۋاتقان قاپاق سۆگەتلەرگە قاراپ ئۆزۈڭچە كۆرەڭلەۋاتامسەن؟ ئۇ تەبىئەت دەھشىتىدىن قەددى پۈكۈلگەن بىچارە، ھەرگىزمۇ غەيۇر ئورمانىنىڭ قەيسەر ئوغلانى ئەمەس.

مەن يۇرىكىڭگە دەسسەپ مېڭىۋاتقىنىمدا، قەددىنى تىك تۇتۇپ تۇرغان مەغرۇر شەمشادقا قارا. ئۇ مېنىڭ

سۇرىتىم، زىممىسىدىن مۇشكۇلات قورام تاشلىرى بىسىپ تۇرسىمۇ پۇكۇلمەي كېلىۋاتقان ئىنسانلىقنىڭ سۇرىتى!

بۇيۇكلۇكتىن گىدىيىپ چۈشۈۋاتقىنىڭدا زېمىندا ئۇششاق كۆرۈنگەن ئىنسانلىقنىڭ ئاياغ ئاستىدا چەيلىنىۋاتقانلىقىنى ئويلاپ باققان بولغىيمتتىڭ؟!

شۇڭقار

شۇڭقار دەرەخنىڭ ئۈستىدە ئولتۇراتتى، كاككۇك كېلىپ ئۇنىڭغا ئەرز قىلدى:

— بىر دۇشمەن ئۇۋامدىكى تۇخۇمنى يەۋاپتۇ. ئۇنى تۇتۇپ ئەنتىمنى ئېلىپ بەرسەڭ.

— بولىدۇ، — دەپلا، شۇڭقار قانىتىنى كېرىپ ئۇچتى. كاككۇك ئۇنى تۆۋەندىن بىر دۇشمەننى تۇتۇۋالىدۇ، دەپ ئويلىغانىدى، لېكىن شۇڭقار ھەدىگەندىلا يۇقىرىغا ئۆرلەپ كەتتى. ئۇنىڭ يەر يۈزىدىن بەك ئېگىزگە چىقىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، كاككۇك ئۇنى ئاسمانغا ئوينىغىلى چىقىپ كەتكەن بولسا كېرەك، دەپ گۇمان قىلىپ تۇرۋېدى، تۇيۇقسىز شۇڭقار پەسكە ئوقتەك ئۇچۇپ چۈشۈپ، قورام تاشلار ئارىسىدىن ھەش-پەش دېگىچە بىر زەھەرلىك قارا يىلاننى تۇتۇپ چىقتى ۋە ئۇنى كاككۇكنىڭ ئالدىغا ئەكېلىپ قارىنىنى يارىدى. يىلاننىڭ قارنىدىن كاككۇكنىڭ تۇخۇمى چىقتى. كاككۇك ئۇنىڭ بۇ كارامىتىگە ھەيران بولۇپ سورىدى:

— بۇ دۇشمەننى قانداق تاپالىدىڭ؟

— ئېگىزدىن قارىغاچقا، - دېدى شۇڭقار كۈلۈپ تۇرۇپ، — ھەممىنى پەرق قىلاي دېسەڭ، بۇيۇكلۇككە كۆتۈرۈلۈشۈڭ كېرەك.

— قارا قورام تاشنىڭ ئارىسىدىن قارا يىلاننى قانداقمۇ پەرق قىلغانسەن؟

— ئىلاھ ياراتقان كۆز بىلەن، — دېدى شۇڭقار. كاككۇك بۇ گەپنىڭ تېگىگە يېتەلمەي ھاڭۇنقىپ تۇرۇپ قالدى.

— ئىلاھ قاپقاراڭغۇ كېچىدە قارا قورام تاشنىڭ ئۈستىدىكى قارا چۆمۈلىنى پەرق ئەتكۈچىدۇر، دېگەن ھېكمەتنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ، — دېدى شۇڭقار چۈشەندۈرۈپ، — ئىلاھ قاپقاراڭغۇ كېچىدە شۇنچە كىچىك قارا چۆمۈلىنى كۆرگەن يەردە، مەن يورۇق كۈندۈزدە تۇرۇپ شۇنچە يوغان يىلاننى كۆرەلمىسەم، مېنى ياراتقان ئىلاھقا قانداقمۇ يۈز كېلەلەيمەن!

خەۋپلىك جىمجىتلىق

بىر پاشا پاقىنىڭ يېنىغا قونۇپ جىممىدە تۇرۋاتقانىدى، پاقا ئۇنى كۆرمىدى. باياتىن بېرى شاللىقتا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان پاشىلارنى بىر ئەپچىل تۇتۇپ يېگەن پاقىنىڭ قېشىدىلا تۇرغان پاشىنى كۆرمەيۋاتقانلىقىغا ئىچى پۇشقان ئۆردەك ئۇنىڭغا كايىدى:

— يېنىڭدىكى دۇشمەنگە ئەجەب پەرۋا قىلمايسەنغۇ؟

— مەن ھەربىرىكەتتىكى دۇشمەنلا كۆرەلەيمەن. دۇشمەن جىم بولۇۋالسا، يېنىمدا تۇرسىمۇ كۆرمەيمەن، — دېدى پاقا ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن ئەيىبىنى بوينىغا ئېلىپ.

— ئەمىسە، دۇشمىنىڭ جىم بولۇۋالسا، سەن جىم بولۇۋالما، — دېدى ئۆردەك، — بەزەن جىمجىتلىق خەۋپلىك بولىدۇ. خەۋپلىك جىمجىتلىقنى بۇزساڭ، دۇشمىنىڭ ئۆزىنى ئاشكارىلايدۇ.

ئاپتور: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ كاندىدات ئالىي مۇھەررىرى (M2)

بوۋا

(نەسىر)

ئەنۋەر قۇتلۇق نەزەرى

ھەممە ئادەم ئەتراپىڭغا ئولىشۋالمىغاندا، تېخى تىلىڭ تۇتۇلۇپ قالمىغاندى، بوۋا!

سەن شۇكۇندىن كېيىن — ھەممە ئادەم سېنىڭ كۆزۈڭگە كىرىۋالغان كۈندىن تارتىپ تا بۇگۈنگىچە چەۋرىلىرىڭنىڭ يېشىغا تەگمىگەن ئوغۇل - قىز پەرزەنتلىرىگە گەپ - سۆز قىلغاندىن باشقا، ئۇچ - تۆت ياشقا كىرىپ قالغان گۈدەك بالىلارغىمۇ گەپ قىلىشقا ئۇنىمىدىڭ.

جېنىم بوۋا، سەن بۇنداق جىم تۇرۇۋالساڭ، ئىچىمىز سىيرىلىپ كېتىدىكەن؟!

بوۋا، سېنىڭ بۇ قىلىقىڭ ئەمدى زادىلا قاملاشمىدى. مانا، ئەمدىلىكتە پۈتكۈل توققۇز يېزىدا بىرلا سېنىڭ سۆز - چۆچىكىڭ!

بوۋا، سېنىڭ بۇ قىلىقىڭ راستىنلا چەكتىن ئېشىپ كەتتى. يەتتە ئەۋلاد قىسچە ياشاپ كەلگەن تار، زەيكەش ھەم سوغۇق ئۆيىمىزگە — باري - يوقى ئۈچ ئېغىزلىق ئۆيىمىزگە بىردىنلا تارىخچىلار، پەيلاسوپلار، داڭلىق گېزىتلەرنىڭ مۇخبىرلىرى، سېنى كۆرىدىغان ئادەملەر يېغىپ كەتكەن، سېنىڭ ۋە مېھمانلارنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايمىز دەپ تۆت ساقچى كېلىۋېلىپ ئارامىڭ بۇزۇلغاندىن بۇيان بۇ يامان خۇينى چىقىرىۋالدىڭ.

بوۋا، بۇ توققۇز يېزىدا سېنىڭ تەڭ - دېمەتلىكلىرىڭ تۆگۈل، 40 يېشىڭدا كۆرگەن تۇنجى پەرزەنتىڭ - ئوغلۇڭ ياشارنىڭمۇ تەڭتۇشلىرى قالمىدى؛ بوۋا، سەن ئىشەنگۈسىز دەرىجىدە قېرىپ كېتىۋاتقانلىقىڭ ھەققىدە خىيال سۈرگىنىڭدە، 130 ياشىمۇ تېخى ھېچ نېمە ئەمەس ئىكەنا دەپ يۈرىدىغانسەن، بەلكىم . . . بوۋا، سەن يەنىلا بىزنى — ئىنسانلارنى مەسخىرە قىلىۋاتسەن. تۇرۇپ - تۇرۇپ تىلى چىقمىغان بوۋاقلارغا گەپ ئۆگىتىپ كېتىسەن، كىمدۇ بىرى بىر نەرسە سورىغۇدەك بولسا، گەپ - سۆز قىلمىغانلىڭ ئۈستىگە جىمىپلا كېتىسەن.

بوۋا، سەن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان چاغلاردا ساڭا تۇيدۇرماي، يۈرت ئاقساقاللىرىڭ مەسلىھەتى بىلەن توققۇز گۈمبەز زاراتگاھلىقىغا ئۇدا توققۇز قېتىم يەرلىكىڭنى كولىدۇق. كىم بىلسۇن، ئۆمرۇڭنىڭ بۇنداق ئۇزۇنلۇقىنى ؟! بوۋا، مانا ئەمدىلىكتە ساڭا يەرلىك كولاشتىنمۇ ئەيمىنىدىغان بولۇپ قالدۇق. نېمىشقا دەسسەن بوۋا، تۇنجى ئوغلۇڭ ساڭا كولىغان بىرىنچى يەرلىكىڭ ئېغىزىنى خام كېسەك تىزىپ ئەتكەندى، يەتتە كۈندىن كېيىن ئۇنىڭغا شۇ يەرلىكتە يېتىش نېسىپ بولدى. ئىككىنچى يەرلىكتە، ساڭا ئەڭ ئۆچ بولۇپ كەتكەن مەرھۇم يېزا باشلىقى ياتتى (شۇ يەرلىكىڭ ئورنىنى ئاشۇ كىشى كۆرسۈتۈپ بەرگەندى). جېنىم بوۋا، قالغان يەرلىكلىرىڭدىمۇ ئاشۇ يەرلىكلەرنى قېزىشقا باش بولغان كىشىلەر ياتتى!

بوۋا، توققۇز يېزا، توققۇز بۇلاق، توققۇز دۆڭە، توققۇز داۋان، توققۇز تاغ، توققۇز ئەگىم، توققۇز جىلغا، توققۇز ساي، توققۇز ئۆتەڭدە بىرلا سېنىڭ سۆز - چۆچىكىڭ!

بوۋا، بىزنى ساراسىمگە سالماي، گەپ قىلساڭچۇ، بوۋا !

نەسىرلەر ۋە ئەدەبىي پارچىلار

ئەينەك كەينىدىكى كۆلەڭگىلەر

غوجمۇھەممەت مۇھەممەت ئاجىزلىق

سەدىقە بېرىشىم كېرەك يول بويىدىكى ئۆكتەم تىلەمچىلەرگە، ئۇلارنىڭ مۇشتۇملىرى تۇگۇكلۇك ھامان مەخسۇس بېقىلغان قوچقار مۇڭگۈزلىرىدەك. ئىئانە بېرىشىم كېرەك مەسچىت - خانىقالارغا، دوزاخ مۇئەككىلى چارلايدۇ مېنى ھىلال ئاي شەكىللىك مەسچىت مۇنارىدا. قول ياندۇرماسلىقىم كېرەك سارالڭغا، ھەقىقەتنىڭ ھۆكمىگە قىلىپ ئىتائەت.

ئىچ - ئىچىمدىن پۇكۇلگىنىمچە مەغرۇرانە تۇتۇپ قەددىمنى كۇتۇۋېلىشىم كېرەك ھەر بىر شەيئىنى. تا ھازىرغىچە ئۆزۇمدىن ئاجىزراق بىرەر مەخلۇقنى ئۇچرىتىپ باقمىدىم، مەغرۇرلۇقىم بەلكىم شۇنىڭ ئۇچۇندۇر.

تۇن باغلىرى

تۇن باغلىرىدىكى بۇلبۇل پىغانى تەكرار مۇقامىڭغا ئەسلا ئوخشىماس. ئارىمىزدا مەۋجۇت شۇنداق بىر ئىشەنچ، تۇلكە بالىسى ئۆز ئانىسىغا ئىشەنمىگەندەك. چوققىدىكى بۇركۇت كۆزلىرى قەپەزسىلىرىدىن ھالقىپ ئۆتەلمەس. ساڭا دەستە - دەستە نۇرىنى سوغا قىلغان باھادىر قۇياش ئەسلا ۋە ئەسلا تۇنلىرىڭگە ھامىي بولالماس. بېغىشلانغان نەرسىلەر ئۆلۇكتۇر ھامان. ئىلاھسىز ئىنسان ئىلاھتۇر شەكسىز.

كالا ئېيتار: بويۇنتۇرۇقتا ساپان سۆرەيمىز، تاتلىق بولغاچقا سارغايغان سامان.

ئىت ئېيتار: زەنجىرگە رازىمىز يۇمشاق بولغاچقا ئاپئاق ئۇستىخان.

بىز ئېيتارمىز: بەختلىكمىز، كالا، ئىت ئەمەس بولغاچقا ئىنسان. لېكىن، كالا ۋە بىز، بىز ۋە ئىت . . . ئايرىماق تەستۇر ئۆزگىچە ھامان.

روھ يامغۇرى

رەخىم ياسىن (قاينامى)

ئۇ يەنىلا غەلىبە قىلدى. چۇنكى ئۇ، دۇشمىنىنى ساراسىمىگە سېلىپ قويغانىدى.

* * *

جاھاندا ھەق سۆزلەيدىغان بىرمۇ ئادەم قالمىغاندا، تەڭرى ئەڭ بۇيۇك ھەقىقەتنى نامايەن قىلىدۇ.

* * *

كەڭرى كەتكەن ئورمانلىقتىكى بىرلا دەرەخنىڭ يىقىلىشى ھېچقانچە گەپ ئەمەس. ئەمما، ئەشۇ بىر تۈپ دەرەخكە ئوت تۇتىشىپ قېلىشى تولىمۇ خەۋپلىك . . . ئەشۇ ئوت يامراپ بارلىق ئورماننى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلمۇھتىشى مۇمكىن . . .

* * *

قانائەتسىز تىلەمچى ئەڭ ئاخىرىدا ئۆز ئىشىكىنى چېكىپ قالىدۇ.

* * *

بىز ھەممىمىز تىلەمچى. بەزىمىز باشقىلاردىن تىلەيمىز، يەنە بەزىمىز ئۆز - ئۆزىمىزدىن تىلەيمىز.

* * *

بىز ھەممىمىز ئوغرى! پەرقىمىز پەقەت، بەزىمىز باشقىلارنىڭ مېلىنى ئوغرىلايمىز، يەنە بەزىمىز ئۆز - ئۆزىمىزنىڭ مېلىنى ئوغرىلايمىز.

* * *

بىز ئەرلەر تولا چاغلاردا ئاياللار ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇدلىقىمىزنى ھېس قىلالايمىز.

* * *

باشقىلارنى كۆزىتىشتە ئەخلاق نۇقتىسىدىنلا قارىۋالماسلىق كېرەك! چۈنكى، ماھىيەتتە ھېچكىمنىڭ ئۆزىنى ئەخلاقلىقمەن دەپ ئېيتالمايدۇ.

* * *

بۇگۈنكى رېئاللىقتا داۋالاش مۇمكىن بولمايدىغان كېسەللەر ئۇچۇن ئەتىنىڭ شىپالىرى شىپالىق مەلھەم بولىدۇ.

* * *

بىز بىر ئۆمۇر تىرىشىپ - تىرمىشىپ كۆرەش قىلىپ ھاياتلىق مەركىزىگە يەتكەندە ئۆزىمىزنىڭ ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمىگەنلىكىمىزنى ھېس قىلىپ قېلىشىمىز مۇمكىن.

* * *

مەنمەنلەرنىڭ ئالدىدا كەمتەرلىك قىلىشنىڭ ئۆزى ئەخمەقلىق ياكى پەسكەشلىك.

* * *

تاسادىپىي غەلىبە - يېرىم غەلىبىدۇر.

* * *

سېنىڭ بىراۋنى ئەسەبىيلەرچە سۆيۈپ قېلىشىڭ، بىر بولسا سېنى سارايغا قىلىپ قويىدۇ، يەنە بىر بولسا سېنى دانا كىشىلەردىن قىلىپ قويىدۇ.

* * *

قانائەت - مەغلۇبىيەتنىڭ چۈمپەردىسى.
ياشاش - موھتاجلىقنىڭ سۈرىتى.

* * *

غەپلەت ئۇيقۇسىدىكى ئىنسان - بەجايىكى ئۆلۈم بوسۇغىسىدىكى ئىنساندۇر.

* * *

ئۆسال -- مارافونچە يۈگرەشنىڭ خاتىمىسى.

* * *

ئادەملەر كۆپىنچە ئۆزى يارىتقان نەرسىلەرنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

* * *

سەن ھاياتقا قانداق كۆزدە قارىساڭ، ھاياتمۇ ساڭا شۇنداق كۆزدە قارايدۇ.

* * *

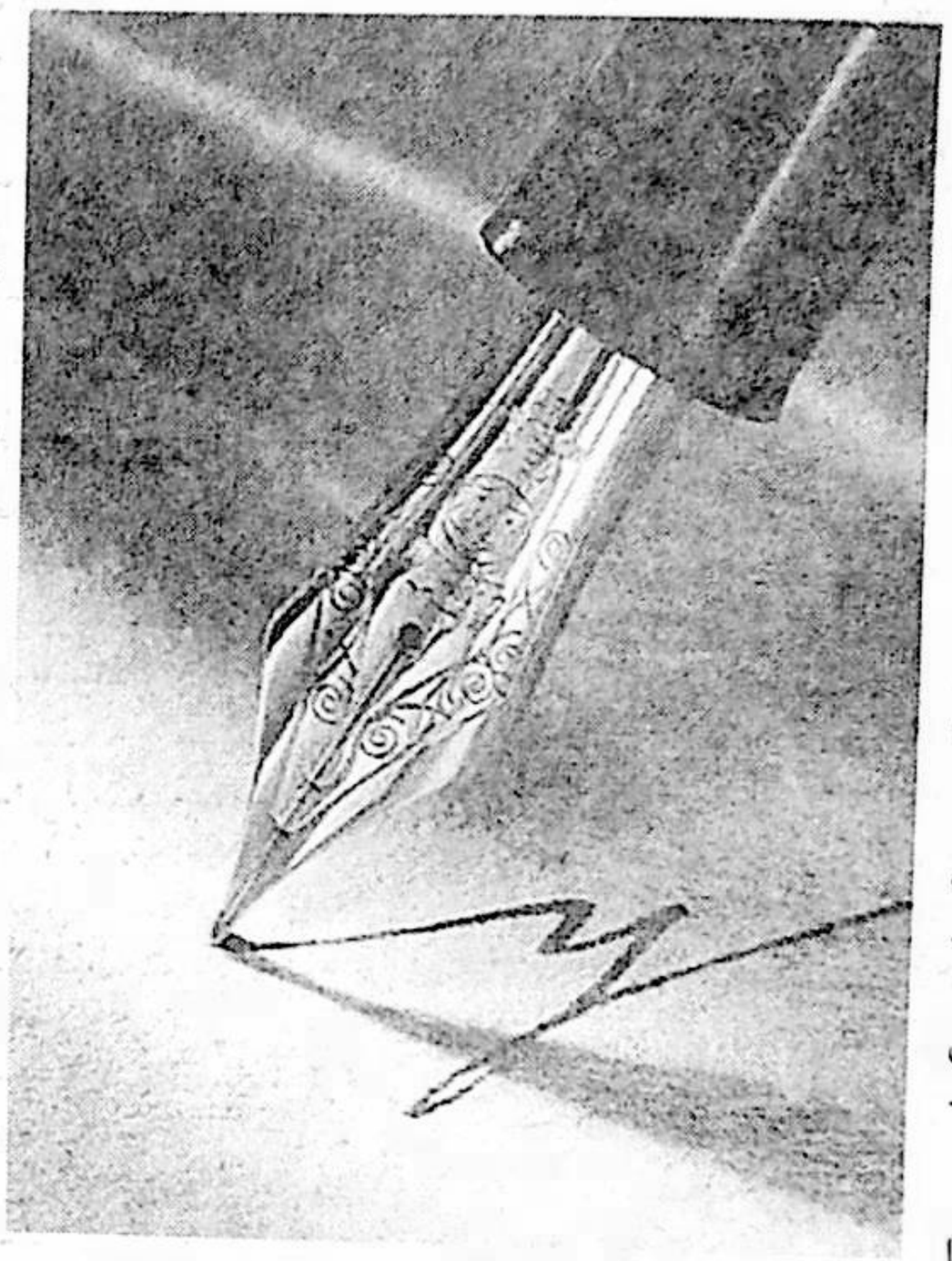

سەن تىلەمچىلىك قىلماسلىق ئۈچۈن ۋىجدان سېتىۋاتىسەن، ئۇ، ۋىجدان ساتماسلىق ئۈچۈن تىلەمچىلىك قىلىۋاتىدۇ.

* * *

ئۆزۈم ئالۋاستىغا ئايلىنىپ قالغىنىمدىلا ئۇنىڭ شەيتان ئىكەنلىكىگە ئىشەندىم.

* * *

ئەركىنلىكنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى قەپەزدىكى قۇشلاردىن سورىغىن.

* * *

ساقچىلار تۆنۈگۈن كېلىپ ئوغلۇمنى تۇتۇپ كەتتى. مەن ئەمدى ھۇجرامدا يالغۇز ئولتۇرۇپ ئەڭ ئادىل سوديىنىڭ ئۇستۇمدىن ھۆكۈم چىقىرىشىنى كۈتۈۋاتىمەن.

* * *

ئانامنى يوقۇپ ھەرەمگە ئاپىرىشنى ئويلايمەن. لېكىن شۇ كەمگىچە ئانامنى يوقۇپ كېچىككىنە ھويلامنى بىرەر قېتىم ئايلاندۇرغانلىقىمنى ئەسلىيەلمىدىم.

* * *

قاۋاقخانىلاردىن ياڭرايدىغىنى ھەمىشە ماتەم مۇزىكىسى

پارچىلار

مۇھەممەت كېرىم ۋارىسى

مەستلىك -- زەھەرلىنىش بەدىلىگە ئىگە بولغان ئەركىنلىك.

* * *

سېنى ئوخشايسىز ھالەتتە قالدۇرۇپ نەسىھەت قىلغۇچى دەل سېنىڭ دۈشمىنىڭدۇر.

يەلسەپە

ياقۇپ سەيدۇل

توكۇر ئۆز ھاياتىدا دائىم مۇنداق ئويىنىڭ ئىسكەنجىسىدە بولىدۇ: بىرى، بارلىق ساغلام كىشىلەردەك نورمال مېڭىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە

بولۇش؛ يەنە بىرى، بارلىق ساغلام كىشىلەرنىڭمۇ ئۆزىگە ئوخشاش توكۇر بولۇپ شۇ ئارقىلىق تەڭ - باراۋەرلىككە ئېرىشىشنى تىلەش .

پارچىلار

ئابدۇلباست ئابدۇراھمان

قاۋاش ۋە چىللاش

ئىتنىڭ جان - جەھلى بىلەن قاۋاپ كېتىشى بىرەر ۋەھىمدىن دېرەك بېرىدۇ، خورازنىڭ چىللىشى بۇنىڭ ئەكسىچە.

يىغا

بوۋاقنىڭ تۇغۇلۇش ۋاقتىدىكى ۋەھىمىلىك يىغىسى كەلگۈسى ئاچچىق تۇرمۇشقا بولغان نارازىلىق ئىنكاسىدىن ئىبارەت.

ئەجەبلىنىش

ھەبىبۇللا خوجا

بۇگۈن ئانامنىڭ ماڭا مەسىلىكى كېلىپ قالدىمۇ قانداق، ماڭا ئۇزاق قاراپ تۇرغاندىن كېيىن مېھرىبانلىق بىلەن بېشىمنى سىلاپ تۇرۇپ: «ئوغلۇم، كىشىلەرنىڭ مەسىلىكى كەلگۈدەك نەۋقىران يىگىت بولۇپ قالدىڭ، دادامغا زەپمۇ ئوخشايسەن، ئەما ئۆمرۈڭ ئوخشىمىسۇن . . . » دېدى چوڭقۇر ئۇھ تارتىپ.

مەن ئانامنىڭ ئاخىرقى سۆزلىرىدىن ئەجەبلىنىپ ئۇنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلدىم.

ئۆز ھالاكىتىنى ياراتقۇچىلار

تۇرسۇننىياز توختى (ئوغۇز)

بىر كۈنى بىر پەيلاسوپ ئۆلۈپ كېتىپتۇ. بىراق ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى ھېچكىم بىلمەيلا قاپتۇ. بىلگەنلەرمۇ ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە كېلىپ قويماپتۇ. چۈنكى، ھەممە ئۇنى: « بىر ئۆمۈر ئاغزىغا كەلگەننى بىلجىرلاپ ئۆتكەن نېمە » دەپ قارايدىكەن.

ئۇزاق ئۆتمەي بىر ناخشىچى ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئاجايىپ داغدۇغىلىق ئۇزىتىلىپتۇ. كەلمىگەن ھېچكىم قالماپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن تەڭرى بۇ قەۋمنى « ناخشا ئېيتىپلا ئۆتۈپ كېتەرسەن » دەپ قارغىۋېتىپتۇ.

پارچىلار

ئەي ئىنسان، توخۇغا ئوخشاش ھەردائىم ئۆز ئالدىڭغا تاتلاۋەرمە، خەلقە پايدىلىق نەرسىلەر كۆمۈلۈپ قالىدۇ.

ئالىمجان رېشىت

ئادەم ئۆزى ئويلاپ يېتەلمىگەن ئىشلارنى تەقدىر دەپ چۈشىنىدۇ.

ئابدۇكېرىم ئەبەيدۇللا

باشقىلار سېنىڭ ئىزلىرىڭدىن، كىشىلەر سەن ھەققىدە قالدۇرغان خاتىرىلەردىن سېنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىڭنى بىلىۋالىدۇ. ھەرگىز ئۆزۈڭ ئۈچۈن خاتىرە تېشى قالدۇرمەن دېمە.

ئۆمەر يۈسۈپ ئەخمەدى

ئاۋامنىڭ ئاھىنى ئاڭلىماسلىق ئاقىۋەتتە ئاپەت ئاھاڭىنى ئاڭلىتىدۇ.

* * *

گۈناھسىزلارنىڭ گۈناھى - گوللۇق.

* * *

تىلىكىڭنى تەڭرىدىن تىلەپ، تەقدىرىڭدىن تەشۋىشلىنىپ، تائەت - ئىبادەتتە تۇگۈلۈپ، تىنەپ - تەمتىرەپ، تىرناق تاتلىغىچە، تەدبىرىڭگە تايان.

دولقۇن ياسىن

راست ۋە يالغان ئارىلىقىدا

ئابدۇرېشىت ئىلى

بىز زار - تەشنا بولغان نەرسىمىزگە ئېرىشكەن چېغىمىزدا، ئۇنىڭ بىز ئۈچۈن ئانچە ئەھمىيىتىنىڭ قالمىغانلىقىنى ئەپسۇسلۇق ئىچىدە ھېس قىلىشقاباشلايمىز.

* * *

ئۆزىنى سۆيمىگەن ئادەم باشقىلارنىمۇ سۆيەلمەيدۇ.

* * *

ئەخمەق كۈتكىنىگە ئېرىشكەندە كۈلىدۇ، ئاقىل كۈتكىنىگە ئېرىشكەندە يىغلايدۇ.

* * *

ھەقىقەتچى كۆپ ھاللاردا سارالىق دەپ قارىلىدۇ.

غەل - پال چېقىن - شوللار

تەلئەت جېلىل كەنجى

ئالدىنايدۇ تۇلكە تۇلكىنى،
بىلىشكەچكە مىجەز - خۇلقىنى.

* * *

ئېشەك مىنسەم ئات مىندىڭ، ئات مىنسەم تۆگە،
چىقتى بىزنىڭ ھەسەتتىن نېمىمىز تۆرگە؟

* * *

بىز ھەممىنى تەقدىردىن كۆرۈپ،
كەتمەكتىمىز تەدبىرسىز ئۆلۈپ.

* * *

چاقچاق بولۇر كۇلكىگە ئۇزۇق،
ئەگەر نىيەت بولمىسا بۇزۇق.

* * *

قىلىچنى بىلەپ تۇر ئىشلەتمىسەڭمۇ،
بوپ قالار ئۇشتۇمتۇت ئۇرۇش ۋە جەڭمۇ.

(M1)

ژۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ نەشر ھوقۇقى ژۇرنىلىمىزغىلا تەۋە

هايۋاناتلاردىكى پاراسەت ۋە تەڭ كېچىدىكى ناخشا

(ئوچرك)

ئابلىكىم ئوبۇلھەسەنھاجى

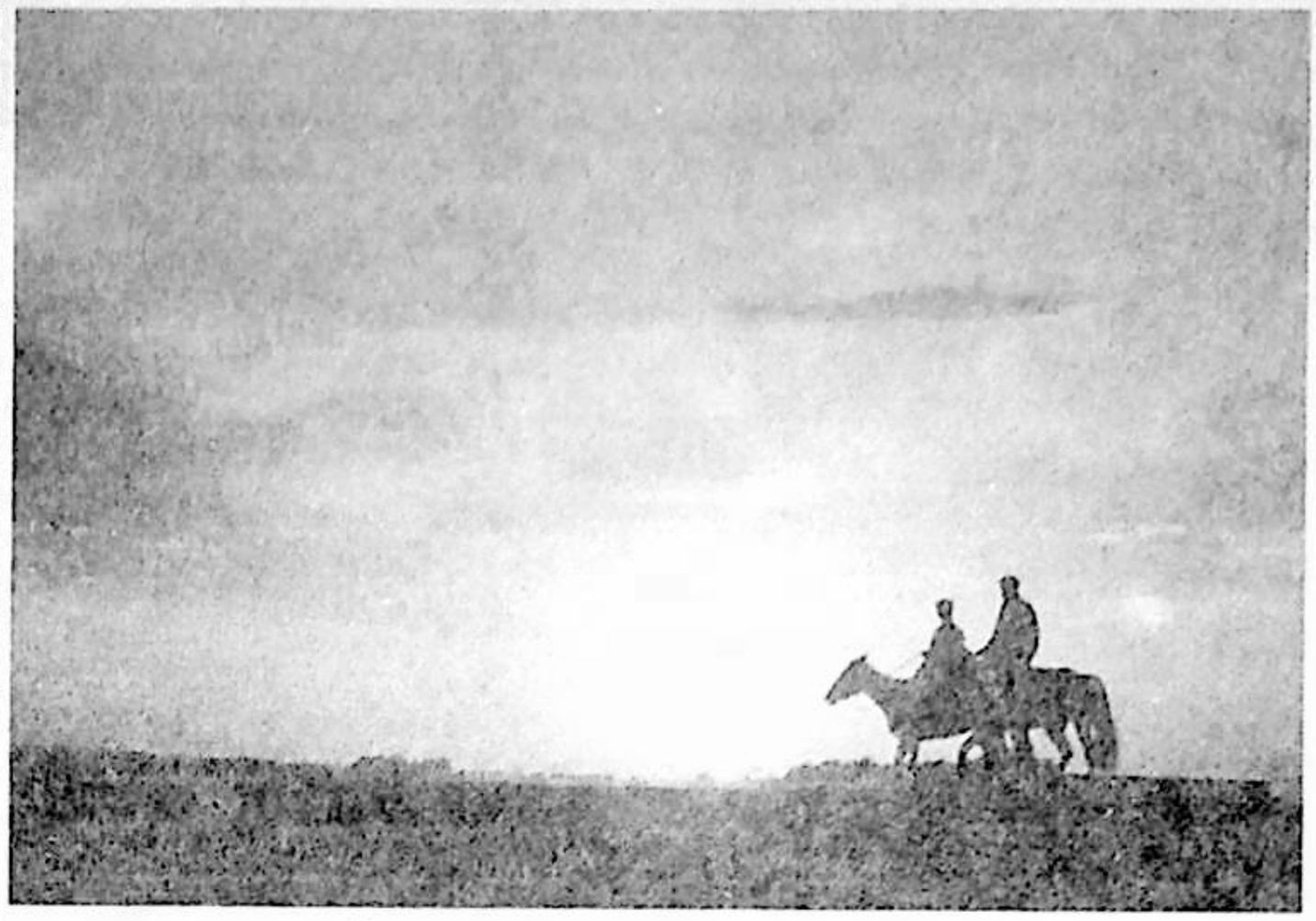

مۇقەددىمە

هايۋاناتلارنىڭ تۈرى، شەكلى، رەڭگى، ئىقتىدارى، ياشاش مۇھىتى، مېجەز-خاراكتېرى، ئەۋلاد قالدۇرۇشى، خۇسۇسىيەتلىرى قاتارلىقلارنى ئەدەبىيات ژانېرىغا كىرگۈزۈپ يېزىشقا بولامدۇ ياكى بولمامدۇ، دېگەن مەسىلىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى خېلىلا ھەڭدەيدۇ. چۈنكى بىز كەينىمىزگە بۇرۇلۇپ ئۇيغۇر ئەدەبىيات قەسىرىنى ئارىلايدىغان بولساق، هايۋاناتنى پەقەت ئادەم ئوبرازىنىڭ ئاستىغا قويۇپ، ئادەم ئوبرازىنى ۋايىغا يەتكۈزۈشتىكى ياردەمچى ئوبراز قىلغان ۋە ياكى «ئوبرازنىڭ يادروسى ئادەم» دېگەن پىرىنسىپ بويىچە هايۋاناتلارنى «ئادەملەشتۈرگەن» ئىزنالارنى كۆرەلەيمىز.

ئەپسۇسكى، هايۋاناتلارنى نوقۇل زوئولوگىيە نۇقتىسىدىن كۆزىتىپ ئاندىن ئۇلارنى ۋە ئۇلاردىكى خۇسۇسىيەتلەرنى بەدىئىي تىل بىلەن يۇغۇرۇپ، ئەدەبىيات كاتېگورىيىسىگە يەككە هالەتتە ئېلىپ كىرىلگەن ئىزنالارنى ئۇچرىتالمايمىز. بۇ ئەھۋال باشقا مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدا بولۇپمۇ خەنزۇ، روس ئەدەبىياتىدا ئاللىقاچان هەل قىلىنىپ، نۇرغۇنلىغان ئېسىل ئەسەرلەر ئىجاد ئېتىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ئوقۇرمەنلىرىگە بەكرەك تونۇشلۇق بولغان خەنزۇلاردىكى «شىجىڭ» ① نى، رۇسلاردىكى تۇرگېنىۋ يازغان يازغان «ئوۋچى خاتىرىلىرى»، مامىن سېبىرەك يازغان «هېكايىلەر» نى مىسالغا ئېلىشقا بولىدۇ.

ئەلۋەتتە، ئۇ خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇنداق ژانېردىكى ئېپىك ئەسەرلەردىن پايدىلىنىپ تەبىئەت ۋە هايۋانات توغرىسىدا مول، قىزىقارلىق بەدىئىي بىلىمگە ئېرىشكەنلىكىدە شەك يوق.

مەن 1977-يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماتېماتىكا فاكۇلتېتىنىڭ 2-يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان مەزگىلىمدە «گۈل ئاشىقى» دەپ تەرىپلىنىدىغان بۇلبۇلنىڭ زادى بار قۇش ياكى يوق قۇش ئىكەنلىكىنى تالىشىپ، ساۋاقداشلار ئارا مۇشتلاش چىقىپ كەتكەنلىكى هېلىمۇ يادىمدا تۇرۇپتۇ. ئەگەر شۇ چاغدا هايۋانات- قۇشلار هەققىدە بىرەر مەلۇمات بېرىدىغان ئوچېرك بولسا ئىدى، «مانا، كىتابقا قاراڭ» دەپلا جېدەلنى تۈگەتكەن بولاتتۇق.

شۇ ئىشلارنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە 20يىل بولاي دەپ قاپتۇ... هېلىمۇ ياخشى، ئەدەبىياتىمىزدىكى بۇ پۈتەي يولنى ئۇستاز شەرىپىددىن ئۆمەرنىڭ «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 1995-يىل 12-فېۋرال سانىغا بېسىلغان «قىسقا ئوچېركلار» دېگەن ئەسىرى يېگانە ئېچىپ بەردى.

ئۇستاز شەرىپىددىن ئۆمەر «قىسقا ئوچېرك» دا بورتالا ئارشىڭىدا كۆرگەن سۈڭگۈچ، سېرىق يىلان، ئاق تۆشلۈك كەسلەنچۈكلەرنى بىۋاسىتە يېزىپ، ئۇلارنىڭ ياشاش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان بىر قاتار پائالىيەتلىرىنى قەلىمىدىن گۈل تۆكۈپ تەسۋىرلەپ، ئوقۇرمەنلەرگە يېڭى بىر ساۋات، يېڭى بىر غۇنچە تەقدىم ئەتتى.

قىسقىسى، بۇنداق ئەسەرلەر هادىسىلەرگە باي سەھرا ۋە دالا تۇرمۇشىدىن كۈنسايىن يىراقلاپ چوڭ بولىۋاتقان ياش ئەۋلادلارغا مول بىلىم، گۈزەللىك زوقى بېرىپ، ئۇلارنىڭ هەرتەرەپلىمە قىزىقىشىنى قوزغاپ، ئۇلارنى نەزەر دائىرىسى كەڭ، كۆرگەن-ئاڭ-لىغىنى كۆپ، تەبىئەتنى سۆيۈدىغان يارامليق كىشىلەردىن بولۇشقا ئۈندەيدۇ.

«ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» هايۋاناتلار توغرىسىدىكى مۇشۇنداق ياخشى ئەسەرنى بىرىنچى بولۇپ ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈپ ياخشى قىلدى، توغرا قىلدى.

تۆۋەندە مەنمۇ قەلەم قۇۋۋىتىمنىڭ ئاجىزلىقىغا قارىماي، «قايتا تەربىيە» ئېلىۋاتقان يىللىرىمدا ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن ئىككى ئىشنى يېزىپ چىقىشنى لايىق تاپتىم.

ئەگەرچەندە «قىسقا ئوچېركلار» نى ئوقۇش

پۇرستىنگە ئىگە بولالمىغان بولساق، مەن كۆرگەن ئىشلارمۇ يامغۇردا قالغان چوغدەك كۆز يۇمۇپ مەڭگۈ ئۇنتۇلار ئىدى.

يېيى توزۇغان قۇچقاچ

1969-يىلى ئىيۇلنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرى كۆكخوتقۇر② دىن نىلقا ناھىيە بازىرىغا بېرىپ ئاتنى تاقىلىتىپ بولغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىۋاتاتتىم.

ئۇ ۋاقىتلاردا ئاھالە شالاڭ بولغانلىقى ئۈستىگە ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى ئاساسەن كۆرگىلى بولمايتتى. يامغۇر كۆپ ياغاتتى، ۋاقتىدا ياغاتتى. بىنەم بۇغدايلىرى، ئوت-چۆپلەر ئېگىز، بولۇق، پاكىز ئۆسەتتى.

ھاۋامۇ بەزىدە چىدىغۇسىز ئىسسىپ قالاتتى. يەرلىك خەلق ھەممە ئىشنى ئات ھەم ئۆكۈزدىن پايدىلىنىپ پۈتتۈرەتتى.

چىكىتى چۆشىنىڭ تىنجىق ئاپتىپى مېنى ۋە ئاتنى قىينىماقتا. يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئوت-چۆپلەر، قورايلار، گۈللەرمۇ پىژغىرىم ئاپتاپتىن سولاشقان بولۇپ، قۇشلارنىڭ ئاۋازىمۇ ئاڭلانمايتتى.

ماڭا ئاتلىق ياكى ئۆكۈزلۈك ماڭغان بىرەر يولۇچىمۇ ئۇچرىمىدى. شۇ تاپتا مېنىڭ ئېس-يادىم زېرىكىشلىك تىم سۈكۈناتتىن تېز قۇتۇلۇپ، كۆكخوتقۇرغا تېز يېتىۋېلىش ئىدى.

تۈيۇقسىز قۇشقاچنىڭ چۇرۇقلىشى، چۇرۇقلىغاندىمۇ ئەنسىز چۇرۇقلىشى مېنى خىيالدىن ئويغاتتى.

مۇئەللەقتە ئەيتاۋۇر پۇرقىراپ پەي توزۇۋاتاتتى. باشتا مەن نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرالمىدىم. تازا قادىلىپ قارىغاندىن كېيىن، توزۇۋاتقان پەي ئىچىدىن توختىماي پىلدىرلاپ قانات قېقىپ تۇرغان قۇشقاچنى كۆردۈم.

بىچارە قۇشقاچنىڭ چۇرۇقلىشىنىڭ رېتىمى تېزلىشىپ پەريادقا ئۆرۈلدى.

شۇ لەھزىدە ئاتقا كۆزۈم چۈشتى.

ئات ئىككى قۇلىقىنى شىكىتايتىپ ئالتە چامدامچە نېرىدىكى يول ئىچىگىرەك ئۆسۈپ قالغان ياش، شېپتىراڭغۇ ئاچا سۆگەتنىڭ تۈۋىگە قارايتتى.

ئات مېڭىشتىن توختىغاندى. مېنى سۈر باستى. يىلان!

يىلاننىڭ بېشىدىن تۆۋەن قىسمى قاپاق چۆمۈچىنىڭ نوگىيىدەك كۆپۈپ كەتكەن بولۇپ، سۆگەت ئاچىسىغا يۆلەنگەن ھالدا قۇيرۇقى بىلەن يەر بېسىپ چىكىلىشتىن گەۋدىسى تىك ھالەتتە سەل-پەل تەۋرىنىپ تۇراتتى.

قۇرۇغان سۆگەتنىڭ ئۈستىدە-بوشلۇقتا كۆزگە كۆرۈنمەس جەھەننەم تورى ئەشۇ تەرىقىدە داۋاملىق يېيىلماقتا ئىدى. ئات خارتىلداپ، مېڭىشتىن توختىدى.

پۈتۈن زېھنى بىلەن ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتكەن بۇ يىلان ئاتنىڭ خارتىلدىشىنىمۇ سەزمىدى!

مېنى بىر ھەيرانلىق ۋەسۋەسىسى قىينىماقتائىدى. ئاخىرى تۆمۈرچى ئۈستام بەرگەن ئىككى تال ئالمىنىڭ بىرىنى يانچۇقۇمدىن ئالمان-تالمان ئالدىم-دە يىلانغا قارىتىپ ئاتتىم... «شالدىر» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ قۇشقاچنىڭ پەريادى توختىدى، تېخى ھېلىلا جان قايغۇسى بولۇۋاتقان ئاسماندا لەيلەپ چۈشۈۋاتقان ئۇششاق پەيدىن ئۆزگە ھېچنېمە كۆرۈنمەيتتى.

دېمەك قۇشقاچ خەتەردىن قۇتۇلغانىدى. لېكىن مەن يىلاننىڭ نەگە مۆكۈنگەنلىكى ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋاتاتتىم.

بۇ ئىش قانچە دەقىقىلەردە يۈز بېرىپ تاماملاندى، ماڭا بۇ ھازىرغىچە بىر سىر.

ئات بىردىن بايا ماڭغىلى ئۇنىمىغان قۇرۇق سۆگەت تەرەپكە ھۇركۈپ داجۇندى، تۈيىقى ئاستىدىن چاڭ كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئەمدىلىكتە سۆگەتكە يېقىنلاپ يولغا كۆندىلەڭ ھالەتتە تۇرۇپ قالدۇق. بۇ ئىشنى كۆرۈڭ.

بايىقى يىلان يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا بېشىنى كۆتۈرگەن پېتى بىزگە قارىغىنىچە سېنوس ئەگرى سىزىقىدەك تولغۇشۇپ يولنىڭ ئۇقېتىغا قۇشقاچ ئۇچقان تەرەپتىكى چۆپلۈكنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئەشۇ مېڭىشى كەينىچە قاراپ قېچىۋاتقان ئادەمگە ئوخشاپ قالاتتى.

كۆكخوتقۇرغا بېرىۋالغاندىن كېيىن، يولدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشنى دادامغا ئالدىراپ سۆزلەپ بەردىم.

- ئاتتىن چۈشمەي توغرا قىپسەن، - دېدى دادام،

- ئۇنداق ۋاقىتتا يىلان ئاچچىقىدا ئادەم ياكى ھايۋانغا ئېتىلىشتىن يانمايدۇ. تۇرغان ئورنىڭلارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىش سەۋەبىمۇ شۇنىڭدىن. سەن يىلاننىڭ قۇشقاچنى دەم تارتقىنىنى كۆرۈپسەن، بالام. ئەگەر بىر ئاز سەۋرى قىلىپ يىلانغا شەپە بەرمىگەن بولساڭ، قۇشقاچ پەيلىرى توزۇپ كۆتۈرۈلۈش كۈچىدىن بىراقلا ئايرىلاتتى-دە يىلاننىڭ ئاغزىغا قېپقىزىل گۆش بولۇپ چۈشەتتى.

ئۇكا، بىزنى ئات قۇتقۇزدى

ئاق كۆڭۈل، ۋىجدانلىق ئادەملەر ئۆزىنى خىجالەتتىن، تۆھمەتتىن، بەختسىزلىكتىن، قارا قاناتلىرىنى سوزۇپ كېلىۋاتقان ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرغان راۋاۋەتچىسىنى ئۇلۇغلايدۇ، ھۆرمەتلەيدۇ، سۆيىدۇ، مەڭگۈ ئۇنتۇمايدىغان تۇرىدۇ.

راۋاۋەتچىسىز ئادەم بولمايدىغان ھايۋان بولۇپ قالسىمۇ ئوخشاشلا ئۇلۇغلايسىز، ئۇنى سۆيىسىز، يادلايسىز.

1973-يىلى يانۋارنىڭ بىر ئەتىگىنى نىلقا بال فېرما چارۋا ئەترىتىنىڭ بوغالتىرى ئابلىمىت قاھار بىلەن ئىككىمىز كۆكيار③ دىكى ئىككى قوي قوشىغا تۇز يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن ئالغان نەرسىلەرنى ئاتقا بۆكتەرلەپ يولغا چىقتۇق.

بىز تۇرغان چارۋا ئەترەت بىلەن كۆكيارنىڭ قوي قوشىنىڭ ئارىلىقى 40كىلومېتر يول ئىدى. قىش كۈنلىرى قىسقا يول خەتەر بولسىمۇ، يەنىلا قىسقا يولنى تاللىدۇق. چۈنكى قىسقا يول بىلەن يۈرگەندە يول 20كىلومېتردەك قىسقىرايتتى.

بىز چادىرتال④ نىڭ چېپىش ھەم توقايلىقلىرىنى ئارقىمىزدا قالدۇرۇپ، ئارسلان⑤ سۈيىنى كېچىپ

ئۆتۈپ، موڭغۇللار تېۋىنىدىغان «تەڭگىر» تېشىنى ئايلىنىپ، كۈن قايرىلغاندا كۆكيارنىڭ يارداڭلىق يالغۇز ئاياغ يولىغا ياماشتۇق. ئاستىمىزدا قاش دەريانىڭ شارقىرىشى بوش ئاڭلىناتتى.

بۇنداق يولدا ئادەم ئۆزىنى ئانقا تاپشۇرماقتىن باشقا ئامال يوق. ئەگەر ئات سۈرۈنۈپ كەتسە ياكى پۇتلاشسا سوغاقتىن يېرىلىپ هور كۆتۈرۈلۈپ ئېقىۋاتقان قاش دەريا سىغا غۇلاپ جان بېرىدىغان گەپ. ئىشقىلىپ كۆزلىگەن نىشانغىمۇ ئامان-ئېسەن يەتتۇق.

ئەتىسى گەرچە بىزنىڭ ۋەزىيىمىز بولمىسىمۇ، مالچىلىرىمىزنىڭ بۇزۇلغان قورۇلىرىنىڭ قاشالىرىنى قاشالاشتۇق، قويلارغا تۇز بەردۇق، چۆپ چاچتۇق، قار كۆرىدۇق. ئۇلارنىڭ تۇرلۇك سەۋەبلەر بىلەن يېتىشەلمەيۋاتقان ئىشلىرىغا هەمكارلىشىپ كەچ كىرىپ قالدى. غىزالىنىپ مالچىلار تۇرغان يەردىن يولغا چىققۇچە قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتتى. بىز يەنە تۆۋەنلىدۇق. شۇ كۈنى بەختىمىزگە تولىمۇ ئايدىڭ بولدى. ئابلىمىت ئاكام ئىككىمىزنىڭ ئۈستىدىلا راساتولغان ئاي نۇرچېچىپ تۇراتتى، كۆكيار ئورمانلىقى ئارىسىدىن-نەچچە يۈزلىگەن دەرەخ غوللىرى ئىچىدىن قاش سۈيىنىڭ جۇۋىرلاپ ئېقىشى كۆرۈنۈپ تۇراتتى.

سولغا بۇرۇلساق خەتەر يولغا، ئوڭغا بۇرۇلساق ئۇزۇن يولغا چۈشەتتۇق.

ئىككىمىز ئۈنى دېيىشىپ - بۇنى دېيىشىپ ئاخىرى ئورمانلىقنى ئارلاپ قاش سۈيىنىڭ مۇز قاتىدىغان بوغۇزىدىن ئۆدۈل ئۆتۈپ، ئاندىن دېھقانچىلىق 2-ئەترىتىنىڭ مەھەللىسى بىلەن مېڭىپ چوڭ يولغا چىقىۋالماقچى بولدۇق.

قاتقان مۇز ئۈستىدە ئاي نۇرى يالىلداپ تۇراتتى. مۇز بىز پەرەز قىلغاندىنمۇ قېلىنراق، كەڭ دائىرىدە قاتقاندەك قىلاتتى. ئالدى بىلەن ئابلىمىت ئاكام ئات سالدى.

ئاق قاردىن كىيىم كىيىپ، ئالامەت باغجانلاپ هەيۋەت ئۆسكەن ياۋا تېرەكنىڭ مۇز ئۈستىدىكى سايىسىنى كەينىمىزدە قالدۇرۇپ، مۇزنىڭ ئوتتۇرىسىغا - ئاي شولىسى تولىمۇ چىرايلىق چۈشكەن يەرگە كەلگىنىمىزدە، ئابلىمىت ئاكامنىڭ ئېتى ئۆزىچىلا تىزگىن سۆرەپ مۇزنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە ئېلىپ قاچتى. ئاتنىڭ كۈتمىگەندە بۇنداق بۇرۇلۇشىدىن ئابلىمىت ئاكام ئىگەرده ئوبدانلا قېيىپ، ئۆزىنى ئارانلا ئوڭشىۋالدى. روسچە ئات تاقىسىنىڭ كۆك مۇزغا ئۇرۇلۇشىدىن تاقىلداپ چىققان غەلىتە ئاۋاز ئىنسى - جىن يوق بۇ كېچىدە ۋەھىمە پەيدا قىلاتتى. مېنىڭ ئېتىمۇ ئۇنىڭ كەينىدىن جېدەللەپ قاتىرىدى. تىزگىننى بەك تارتماي ئاتنىڭ مەيلىگە قويۇپ بەردىم. بۇنداق قىلىشىم تايغاق يولدا تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ مېڭىشقا پايدىلىق ئىدى. نىشان قىلغان يەردىن ئەمەس باشقىلا بىر يەردىن ئۇقاتقا ئۆتتۇق.

ئابلىمىت ئاكام رەنجىپلا كەتتى:

- قارىمامسىز ئۇكام... - مۇنۇ سارىڭ ئېلىپ قېچىپ... -- ئۇنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرى تۇگىمەي تۇرۇپلا «چارس» قىلغان بىر ئاۋاز ئۇچۇپ ئۆتتى.

ئاتلارمۇ چۆچۈپ كەتتى. يېنىڭ تەۋرىگەن هاۋا دولقۇنى يۈزىمىزنى سىپىغاندەك بىر خىل سېزىم قالدۇردى.

بىز بايا ئۆتمەكچى بولۇپ نىشان قىلغان يەرنىڭ مۇزى چورتلا ئويۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەنىدى. ئۆي ئورنىدەك ئويۇل مۇز سۇنىڭ ئېقىمى دەم تارتىپ تۇرغان يوچۇقتا كەپلىشىپ كۆتۈرۈلۈپ، قۇيرۇقىدىن ئاسمانغا قاراپ قالدى. مۇز ئۈستىگە تاشقىنلىغان سۇ «شار» قىلغان ساداً بېرىپ جىمىپلا كەتتى.

بايىلا ئاي شولىسىنىڭ نازغىتىشىدىن ئەينەكتەك پارقىراپ تۇرغان تاختا مۇز ئورنى ئۆلۈم چىللاپ لەپەڭشۇاتقان كاچكۆلگە ئايلانغانىدى.

ئابلىمىت ئاكام ساقاللىق يۈزىنى ماڭا ئۆرۈپ:

- يائاللا... ئۇكام... ئات بويى بەرمەي كەتكەنتى... يائاللا بىزنى ئات قۇتقۇزدى جۇمۇ... - دەۋەتتى. قاسات كېچىپ دېھقانچىلىق 2 - ئەترىتىنىڭ سوقماق يولىغا چۈشۈۋېلىپ مەھەللە يولىغا كىردۇق. ئەل ئۇيقۇغا چۆككەن، ئەتراپ تىمتاس ئىدى. كېچە جىمىلىقىنى پەقەت ئات تۇيىقىنىڭ چىڭدالغان قارنى غۇرچ-غۇرچ قىلىپ يەنچىشىلا بۇزۇپ تۇراتتى.

ئابلىمىت ئاكام مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قارا توڭغىلاق يەرگە كەلگەندە ئېتىنى توختىتىپ:

- ئابلىكىم، بىر پەيزى قىلمايمىزمۇ، -دەپ قالدى.

مەندە بايىقى ئىشنىڭ ئەندىشىسى يوقالمىغاچقا، گەپ كوچىلاپ يۈرمەيلا ماقۇل بولدۇم. ئارکچىلاپ يېپىلغان، ئىشكى كۈنچىقىشقا قارىغان ئىككى ئېغىز ئۆينىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشتۇق. مەن ئاتلارنى خادىغا باغلاپ ئۇلاڭلىرىنى بوشاتتىم. ئابلىمىت ئاكام ئۆي ئىگىسىنى ئويغاتتى.

دېرىزە تەكچىسىدە لامپا يورۇدى.

بىز ئۆي ئىگىسى بىلەن ئىسەنلىك سوراشقاندىن كېيىن جۇۋىمىزنى يېشىۋېتىپ دالان ئۆيگە جايلاشتۇق. بۇ، تۇردى تۆمۈرچى دېگەن كىشىنىڭ ئۆيى ئىكەن. بۇ كىشىنى مەن چارۋا ئەترەتتە ئابلىمىت ئاكامنىڭ ئۆيىدە بىرقانچە قېتىم كۆرگەنىدىم.

تۇردى تۆمۈرچى ئايالىنىڭ بالىلىرىنى ئېلىپ قەيەرگىدۇ بىر يەرگە كەتكەنلىكىنى ئېيتقاچ كەسلەنگەن قارىغايىنى يوغان مەشكە توشقۇزۇپ سالدى.

- قىزىق چاي دېدىڭما، ئۇنىڭدىن قىزىقى بولسىمۇ ئەكەل، - دېدى ئابلىمىت ئاكام. ئىككىسى قارىغاندا قەدىناستەك قىلاتتى.

تۇردى تۆمۈرچى كىچىك شىرە قويۇپ داستىخان سالدى-دە ئىككى نان بىلەن قۇرت قويدى. گەپ تەبىئىكى بايىقى خەتەرگە يۆتكەلدى. تۇردى تۆمۈرچى ئۇزۇن كونياك بوتۇلكىسىنىڭ مەدەك ئاغزىنى يۇلۇپ ئېلىپ هاراق قۇيغاچ ئات توغرىسىدا بىرنەچچە قىزىقارلىق پاراڭ سېلىپ بەردى. ئۇنىڭ ئېيتقانلىرى بۇۋىبۇلاق ⑥ تەۋەسىدە بىر ئاقساقال ئېتىنى ئېغىلغا كىرگۈزەلمەي ساۋاپ كەتكەنلىكى، شۇ ئەسنادا ئېغىلنىڭ گۈمۈرۈلۈپ چۈشۈپ ئات ۋە ئادەمنىڭ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغانلىقى، قايسىدۇر بىر ئاۋۇلدا قاراشەھەرگە سېتىلغان بىر ئاتنىڭ يەتتە ئايدىن كېيىن قېچىپ كەلگەنلىكىدەك پاراڭلار ئىدى.

هاراق كىرسىن تۇڭغا قاچىلانغان هاراق ئىكەن، شۇڭا كىرسىن تېتىپ تۇراتتى.

ئاچچىق چاي، ئاچچىق موخۇركا، قۇرۇت زاكوسكا قىلىندى.

ئۇلار مېنى هاراققا زورلىمايلا ئىختىيارىمغا قويدى.

هاراق يېرىملاپ كەيپ كۆتۈرۈلگەندە تۇردى تۆمۈرچى مۇرابىا پىيالىسىدىكى هاراقنى كۆتۈرۈۋېتىپ، ئابلىمىت ئاكامغا قاراپ:

- ئادىشوي، ئېيتمايمىزمۇ، - دېدى - دە ئىچكەركى ئۆيدىن دۇتار ئېلىپ چىقتى. دۇتار ياخشى

ساقلانغان يېڭى دۇتار ئىكەن.

تۇردى تۆمۈرچى دۇتارنى سازلاۋاتقاندا ئۇنىڭغا زەڭ سالدىم. ئوتقا كۆپ قارىغاچقىمۇ ئىككى كۆزى ھەمىشە قىزىرىپ تۇراتتى. رەڭگى سولغۇن ئىدى. ئۇ، 60 - يىللاردا قەشقەردىن چىقىپ، ئاخىرىدا مۇشۇ يەردە توختاپ قېلىپ ئۆي-ئوچاقلىق بولغانىكەن. تۇردى تۆمۈرچى دۇتارنى سازلاپ بولۇپ تورۇسقا سەل قاراپ، نىلقا ئۇيغۇرلىرى كۆپ ئېيتىدىغان قەدىم ناخشىدىن بىرنى باشلىدى:

غاز قاناتى قات-قات بولۇر،
ئەر قاناتى ئات بولۇر.
يات يەرلەردە ئۇزۇن يۈرسەڭ،
ئۆز دوستلىرىڭ يات بولۇر.

ئۇنىڭ ئېيتىۋاتقىنى ماڭا ناخشا ئەمەس، زاردەك ئىشتىلدى. دىمىقىمدىن قۇيۇلغان تۇزلۇق ياشنى ئەلەم ئىچىدە يۇتىۋەتتىم. ناخشىدىن كېيىن كۈينى تولۇقى بىلەن ئورۇنداپ پائوزا بەردى. ئۇنىڭ قول ئۇرۇشى چىڭ، پەدە يۆتكىشى تېز ھەم سىيلىق ئىدى. دۇتارچىلارنىڭ تولىسى «سېيرىپ بۇقۇلدۇتۇپ» چالدىم دەپ كۈي ئاساسىنى يوقىتىۋېتىپ، نېمىگە چېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرالماس قىلىۋېتىدۇ. ئەمما تۇردى ئۇستامنىڭ چېلىشى دۇتارنىڭ ئوركېستىر ئالدىدىكى ئابرويىنى بەش گەز ئۆستۈرىدىغان چېلىش ئىدى. ئابلىمىت ئاكام ناخشىنىڭ قايتارمىسىنى ئەپچىللىك بىلەن ئۇلىدى:

قايتارىڭدا جانىم،
خوش دېمىگەن خانىم،
قانداق رازى بولارمەن.

ئۇلارنىڭ ئاۋازى مۆلدۈرلەپ ئاققان تاغ سۇلىرىدەك قېتىلىپ، ناخشا ئاھاڭلىرىنىڭ ئەڭ گۈزەل مەۋجىنى ھاسىل قىلاتتى.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، دېھقانچىلىق 2-ئەترەت خەنزۇلاردىن تەشكىللەنگەن ئەترەت بولغاچقا، بىرى ئورازقان دېگەن قىرغىزكىشىدىن، يەنە بىرى مۇشۇ تۇردى تۆمۈرچىدىن باشقا مىللىي ئائىلىلىك يوق ئىدى. شۇڭا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» تازا غالجىرلىشىپ «كۈرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش» بولىۋاتقان بۇ يىللاردا دېرىزىگە قۇلاق ياقىدىغان تاكتاكچىلار يوق ئىدى. «سېرىق ناخشىلار»نى بىسوراق - خاتىرجەم ئېيتسا بولىۋېرەتتى.

غاز قانىتى ئەي... قاتقاندا،
سۇزۇلۇپ تاڭلار ئاتقاندا.
ئەر يىگىتلەر ناخشا ئېيتار،
ئۆز قۇربىنى تاپقاندا.

ھايۋانات ۋە تەبىئەتنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى، ئىنسان دوستلۇقىنىڭ بۇيۇكلىكىنى ئاددىي ئەمما راۋان تىل ئارقىلىق ئېچىپ بەرگەن بۇ ناخشا كىشىگە ئۈمىد بېغىشلاپ، دۇنيانى تېخىمۇ گۈزەل ۋە سۆيۈملۈك چۈشىنىشكە ئۈندەيتتى. بىردىن خىياللىرىم قۇمدەك چېچىلىپ كەتتى. تۇرۇپلا مەش يوچۇقىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئالتۇندەك چوغلار ئىچىدىن قارا كۆلەڭگىسى لەپەڭشىگەن كاچكۆل چىقىۋاتقاندەك تېنىم شۇركىنىپ كېتەتتى.

نېمە ئۈچۈن ھايۋاناتلار ئالاھىدە پاراسەتكە ئىگە، نېمە ئۈچۈن خەۋپنى ئالدىن سېزىدۇ، نېمە ئۈچۈن بۇرۇن ماڭغان يولنى ئۇنتۇماي ئەسلى ئىگىسىنىڭ ئۆيىگە قېچىپ كېلەلەيدۇ؟

نېمە ئۈچۈن لاپلا قىلىپ تاڭ ئاتماي سۈزۈلۈپ تاڭ ئاتىدۇ؟...

بۇ سوئاللارغا جاۋاب تاپالماي قۇرۇت شۈمىگەچ ئالتۇن چوغلار ئىچىگە قارايتتىم.

تاڭ سۈزۈلۈشتىن بەلگە بەرگەندە - چولپان ھۈركىگەندە ئاتلاندۇق.

چوڭ يولنىڭ ئۇ قېتىدىن - بۇۋبۇلاق تەرەپتىكى چەكسىز سوزۇلغان قارلىق تۆپىلىكنىڭ قاراڭغۇ ئۇپۇقىدىن بۆرىنىڭ ھۇۋلىشى ئاڭلىنىپ قالاتتى. ئات ئۈستىدە قوقۇيۇپ ئولتۇرۇپ ھېچ ئىش بولمىغاندەك كېتىپ باراتتۇق...

خاتىمە

كۆرمىگەنلەر تەكلىماكان قۇملۇقلىرىدا توغراقنىڭ تۆمۈردەك مۇستەھكەم، قارىغايدەك ئېگىز ئۆسىدىغانلىقىنى، كېلەنىڭ ئوغلاقتەك چوڭىيىدىغانلىقىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلمەيدۇ جۇڭغار ۋادىلىرىدا ياۋا توڭگۇز بىلەن ئېيىقنىڭ ئېلشىدىغانلىقىنى، قارلىغاچ ئۆز بالىپانلىرىنى يىلاننىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداش ئۈچۈن ياچىۋەگنى ياردەمگە ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئويلاپ يېتەلمەيدۇ.

مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلارنى بىلىش ۋە تەتقىق قىلىش، جەلپ قىلارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ چىقىش دۆلىتىمىزدە تەبىئىي مۇھىت، ھايۋاناتلارنى قوغداش تەكىتلىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك. بۇلار خاس تەبىئەتنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بېۋاسىتە ھېس قىلدۇرىدۇ. كۆپنى كۆرگەن، كۆپ ئاڭلىغان كىشىلەرنىڭ بۇ ھەقتە ئۆزى يازالىسا ئۆزى يېزىپ، ئۆزى يازالمىسا يازالايدىغانلارغا ئەينەن ۋە ئوبدان يازدۇرۇپ، بالا-چاقىلىرىغا ساقلاپ قويغىنى ياكى ئالاقىدار مەتبۇئاتلارغا ئەۋەتىپ بېرىپ ئەپكار ئاممىنى خەۋەردار قىلغىنى ھەقىقەتەن ئەھمىيىتى بار ئىشتۇر. چۈنكى ھەقىقىي تارىخچى، يازغۇچى ۋ. گ. يان مۇنداق دېگەنىدى: «ئاجايىپ ۋەقەلەرنى باشتىن كەچۈرگەن تۇرۇقلۇق بۇ ھەقتە ئۈندىمەي ئۆتۈپ كەتكەن كىشى... خۇددى قىممەتلىك بۇيۇمنى ئەسكى چاپانغا ئوراپ چوڭقۇر يەرگە كۆمۈۋەتكەن بېخىل ئادەمگە ئوخشايدۇ». (M1)

ماۋزۇسۇرىتىدە: قايتىش. دىڭ چاڭمېڭ فوتوسى

ئاپتور: شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ مۇخبىرى

ئىزاھلار:

① «شىجىڭ»دا بەزى كىشىلەرنىڭ ستاتىستىكا قىلىشىچە، 150خىل ھايۋانات توغرىسىدا ھېكايە بار ئىكەن («ئەدەبىيات نەزەرىيىسىنىڭ ئوچېركلىرى» I كىتاب 1-قىسىم، 1963-يىل نەشرى 125-بەت، شىنجاڭ رادىئوپېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى). ② كۆكخوتقۇر، ③ كۆكيار، ④ چادىرتال، ⑤ ئارسلان، ⑥بۇۋبۇلاق - نىلقىدىكى يەر ئىسىملىرى.

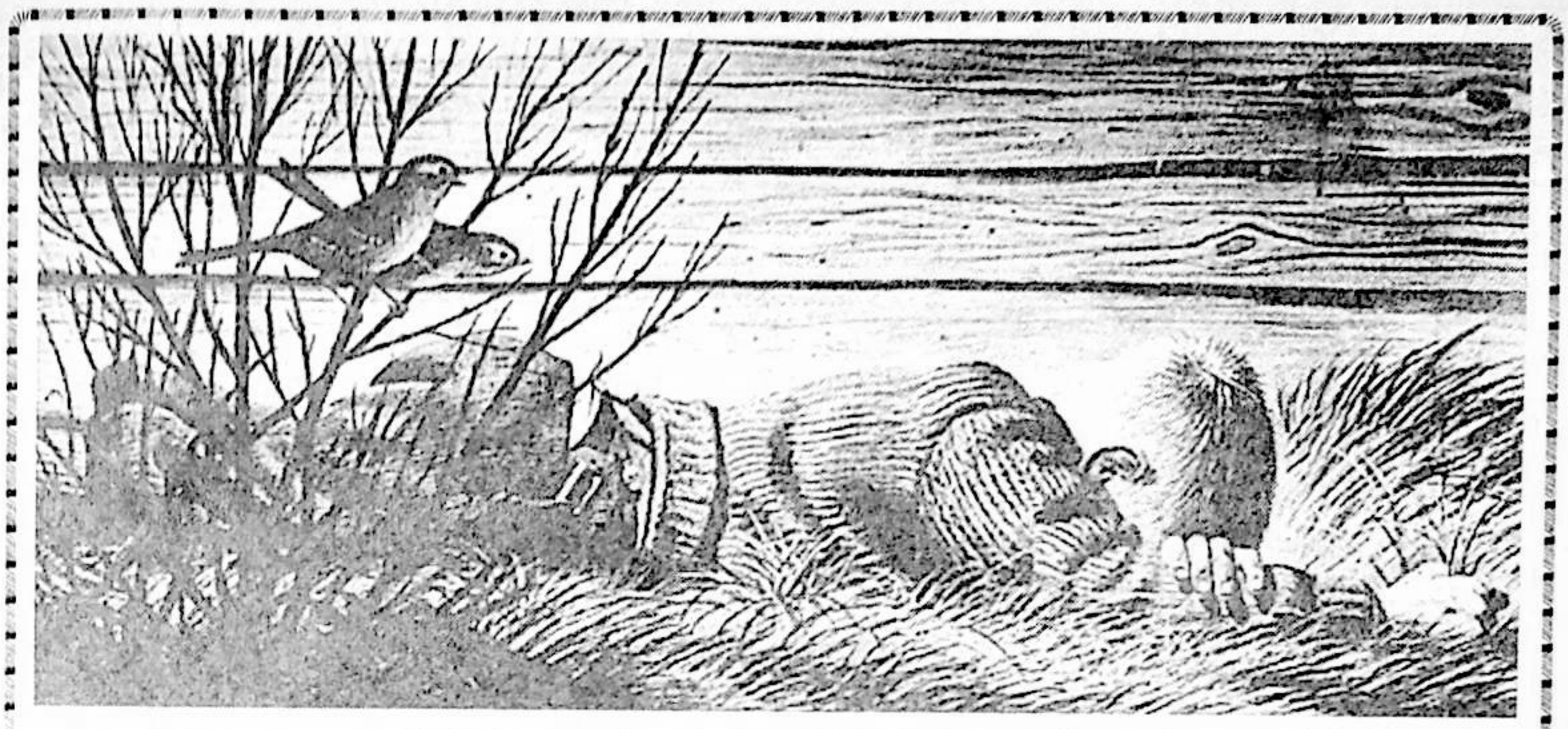

كامالىتۇرك ۋە ئۇرۇمچى

يالقۇن روزى

بوشلۇق مۇھتى بىپايان بولغان يېزا - سەھرالىرىمىزغا سېلىشتۇرغاندا، ئاسمىنىدىن ئىس - تۈتەك كەتمەيدىغان ئۇرۇمچى تولىمۇ قىستا - قىستاك شەھەر. ھازىرغىچە بولغان ھايات مۇساپىمىدە، ماڭا تېخى ئۇرۇمچىدىن چوڭراق بىرەر شەھەرنى كۆرۈش پۇرستى نېسىپ بولمىدى. شۇڭا، ئۇرۇمچىنى باشقا خەقلەرنىڭ شەھەرلىرىگە سېلىشتۇرۇپ ئارتۇق - كەم يەرلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما ھاسىلات پەيدا قىلغىدەك ئىمكانىيەتكە ئېرىشەلمىدىم. ئەمما، ھازىرغىچە ئېسىمدىن كەتمەيدىغىنى، مەلۇم بىر روسىيەلىك مۇخبىرنىڭ بۇنىڭدىن 3 - 4 يىل ئىلگىرى ئۇرۇمچى ھەققىدە يازغان، «ئاسىيا كېنىكى» گېزىتىگە بېسىلغان زىيارەت خاتىرىسىدىكى بىر ئابزاس تەسۋىرى. بۇ مۇخبىر ئۆز تەسراتىنى يازغاندا: ئۇرۇمچى ئاسمىنىغا يېتىپ كەلگەندە ئايروپىلان دېرىزىسىدىن بۇ شەھەرگە قارىسام، قاپقارا ئىس - تۈتەكلەرگە چۈمكەلگەن بۇ شەھەرنىڭ ئاسمىنى ماڭا خۇددى دوزاخنىڭ دەرۋازىسىدەك تۇيۇلۇپ كەتتى، دېگەن. پراۋوسلاۋىيە دىنىدا دوزاخنىڭ دەرۋازىسى قاپقارا ئىس - تۈتەك بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، دەپ تەسۋىرلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ رۇس مۇخبىرنىڭ ئوخشىتىشى ئۆز مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن، ئەلۋەتتە.

مەن شۇندىن بۇيان رۇس مۇخبىرنىڭ نەزەرىدىكى بۇ «دوزاخ» ھەققىدە ئويلايدىغان بولۇپ قالدىم. كۆرۈمسىز ئاسمىندا تۈكلىرى ئىسلىشىپ كەتكەن سەرگەردان قۇشقاچلاردىن باشقا ھاياتلىقنى ئۇچرىتىش مۇشكۈل بولغان ئۇرۇمچى مېنى تەگسىز خىياللارغا بەنت قىلاتتى. ئەندىشە ۋە ۋەھىمە بىلەن تولغان خاتىرجەمسىز ئىچكى كەيپىيات ۋۇجۇدۇمنى بارغانسېرى قاتتىق چىرمايتتى.

مەن توپ - توپ قۇشقاچلار پۇرۇلداپ ئۇچۇشۇپ تۇرىدىغان، ئاسمىنى كەك قەدىمىي سەھرادا تۇغۇلغان. يالىڭاچلانغان ئېتىزلىقلاردا ۋاللەي ئويناپ، تاغۇ - تاشلاردا پادا بېقىپ، چاڭقىسام ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە دۇم يېتىپ غۇرتۇلدىتىپ سۇ ئىچىپ، بېخىل قوشنىلارنىڭ بېغىدىن ئالما - ئۆرۈك ۋە ئەترەتنىڭ قوغۇنلۇقىدىن سويما ئوغۇرلاپ، كۈندۈزلىرى بولسا قاتار ئۇچقان تۇرنىلارنىڭ پەرۋازىغا زوقلىنىپ قاراپ، كېچىلىرى يېڭىدىن توي قىلغان قىز - يىگىتلەرنىڭ ھوجرىسىنى قىزىقسىنىپ ماراپ، خامان ساقلاپ ياتقاندا، ئۆمۈر بويى يالاڭ ئاياغ يەر دەسسەپ تاپىنى يېرىلىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقال بوۋايلارنىڭ گۈزەل چۆچەكلىرىنى ئاڭلاپ ، قېلىن يەرلىرىگە كەلگەندە پىخىلداپ كۈلۈپ چوڭ بولغان. ئۇ چاغلاردا ماڭا، يېزىمىزنى ئوراپ تۇرغان تاغلارنىڭ كەينىدىكى دۇنيا تېپىشماقتەك تۇيۇلاتتى. ئۇرۇمچى چۈشۈمدىكى شەھەر ئىدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى لاۋۇلداپ چوغ بولۇپ ئۇپۇقتىن كۆتۈرۈلۈپ يەر - زېمىننى نۇرلاندۇرىدىغان قۇياش، ماڭا خۇددى ئۇ تاغنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، بۇ تاغنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ غايىب بولىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. سىرلىق تەبىئەت بالىلارغا خاس ساددا تەسەۋۋۇرلىرىمنىڭ يۇمران قاناتلىرىنى يېشىپ، خىيال ئېكرانىمنى تۈگۈمەس گۈزەل كۆرۈنۈشلەر بىلەن تولدۇراتتى. ياز كۈنلىرى ئۆگزىدە ئۇخلاش ئەڭ كۆڭۈللۈك ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى. مۇنداق بولغاندا ئەتراپتىن پۈتكۈل تەبىئەتنىڭ تىنىقى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇستۇڭدىكى يۇلتۇز بىلەن تولغان قاراڭغۇ ئاسماننىڭ قەرىدە ئۇ باشتىن بۇ باشقا سوزۇلۇپ ئاقىرىپ تۇرغان سامان يولى بالىلىق قەلبىڭدە تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولغۇسىز بىر خىل يۇكسەكلىكنى ئويغىتاتتى. يىراقلاردىن، بالاغەتكە يېتىپ خىيال كىرىپ قالغان سۇچى يىگىتنىڭ ئىشتىياق بىلەن

يالقۇن روزى

بوشلۇق مۇھتى بىپايان بولغان يېزا - سەھرالىرىمىزغا سېلىشتۇرغاندا، ئاسمىنىدىن ئىس - تۈتەك كەتمەيدىغان ئۇرۇمچى تولىمۇ قىستا - قىستاك شەھەر. ھازىرغىچە بولغان ھايات مۇساپىمىدە، ماڭا تېخى ئۇرۇمچىدىن چوڭراق بىرەر شەھەرنى كۆرۈش پۇرستى نېسىپ بولمىدى. شۇڭا، ئۇرۇمچىنى باشقا خەقلەرنىڭ شەھەرلىرىگە سېلىشتۇرۇپ ئارتۇق - كەم يەرلىرى ئۈستىدە سېلىشتۇرما ھاسىلات پەيدا قىلغىدەك ئىمكانىيەتكە ئېرىشەلمىدىم. ئەمما، ھازىرغىچە ئېسىمدىن كەتمەيدىغىنى، مەلۇم بىر روسىيەلىك مۇخبىرنىڭ بۇنىڭدىن 3 - 4 يىل ئىلگىرى ئۇرۇمچى ھەققىدە يازغان، «ئاسىيا كېنىكى» گېزىتىگە بېسىلغان زىيارەت خاتىرىسىدىكى بىر ئابزاس تەسۋىرى. بۇ مۇخبىر ئۆز تەسراتىنى يازغاندا: ئۇرۇمچى ئاسمىنىغا يېتىپ كەلگەندە ئايروپىلان دېرىزىسىدىن بۇ شەھەرگە قارىسام، قاپقارا ئىس - تۈتەكلەرگە چۈمكەلگەن بۇ شەھەرنىڭ ئاسمىنى ماڭا خۇددى دوزاخنىڭ دەرۋازىسىدەك تۇيۇلۇپ كەتتى، دېگەن. پراۋوسلاۋىيە دىنىدا دوزاخنىڭ دەرۋازىسى قاپقارا ئىس - تۈتەك بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، دەپ تەسۋىرلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ رۇس مۇخبىرنىڭ ئوخشىتىشى ئۆز مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن، ئەلۋەتتە.

مەن شۇندىن بۇيان رۇس مۇخبىرنىڭ نەزەرىدىكى بۇ «دوزاخ» ھەققىدە ئويلايدىغان بولۇپ قالدىم. كۆرۈمسىز ئاسمىندا تۈكلىرى ئىسلىشىپ كەتكەن سەرگەردان قۇشقاچلاردىن باشقا ھاياتلىقنى ئۇچرىتىش مۇشكۈل بولغان ئۇرۇمچى مېنى تەگسىز خىياللارغا بەنت قىلاتتى. ئەندىشە ۋە ۋەھىمە بىلەن تولغان خاتىرجەمسىز ئىچكى كەيپىيات ۋۇجۇدۇمنى بارغانسېرى قاتتىق چىرمايتتى.

مەن توپ - توپ قۇشقاچلار پۇرۇلداپ ئۇچۇشۇپ تۇرىدىغان، ئاسمىنى كەك قەدىمىي سەھرادا تۇغۇلغان. يالىڭاچلانغان ئېتىزلىقلاردا ۋاللەي ئويناپ، تاغۇ - تاشلاردا پادا بېقىپ، چاڭقىسام ئېرىق - ئۆستەڭلەرگە دۇم يېتىپ غۇرتۇلدىتىپ سۇ ئىچىپ، بېخىل قوشنىلارنىڭ بېغىدىن ئالما - ئۆرۈك ۋە ئەترەتنىڭ قوغۇنلۇقىدىن سويما ئوغۇرلاپ، كۈندۈزلىرى بولسا قاتار ئۇچقان تۇرنىلارنىڭ پەرۋازىغا زوقلىنىپ قاراپ، كېچىلىرى يېڭىدىن توي قىلغان قىز - يىگىتلەرنىڭ ھوجرىسىنى قىزىقسىنىپ ماراپ، خامان ساقلاپ ياتقاندا، ئۆمۈر بويى يالاڭ ئاياغ يەر دەسسەپ تاپىنى يېرىلىپ كەتكەن ئۇزۇن ساقال بوۋايلارنىڭ گۈزەل چۆچەكلىرىنى ئاڭلاپ ، قېلىن يەرلىرىگە كەلگەندە پىخىلداپ كۈلۈپ چوڭ بولغان. ئۇ چاغلاردا ماڭا، يېزىمىزنى ئوراپ تۇرغان تاغلارنىڭ كەينىدىكى دۇنيا تېپىشماقتەك تۇيۇلاتتى. ئۇرۇمچى چۈشۈمدىكى شەھەر ئىدى. ھەر كۈنى ئەتىگەنلىكى لاۋۇلداپ چوغ بولۇپ ئۇپۇقتىن كۆتۈرۈلۈپ يەر - زېمىننى نۇرلاندۇرىدىغان قۇياش، ماڭا خۇددى ئۇ تاغنىڭ ئارقىسىدىن چىقىپ، بۇ تاغنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ غايىب بولىدىغاندەك تۇيۇلاتتى. سىرلىق تەبىئەت بالىلارغا خاس ساددا تەسەۋۋۇرلىرىمنىڭ يۇمران قاناتلىرىنى يېشىپ، خىيال ئېكرانىمنى تۈگۈمەس گۈزەل كۆرۈنۈشلەر بىلەن تولدۇراتتى. ياز كۈنلىرى ئۆگزىدە ئۇخلاش ئەڭ كۆڭۈللۈك ئىشلارنىڭ بىرى ئىدى. مۇنداق بولغاندا ئەتراپتىن پۈتكۈل تەبىئەتنىڭ تىنىقى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ئۇستۇڭدىكى يۇلتۇز بىلەن تولغان قاراڭغۇ ئاسماننىڭ قەرىدە ئۇ باشتىن بۇ باشقا سوزۇلۇپ ئاقىرىپ تۇرغان سامان يولى بالىلىق قەلبىڭدە تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولغۇسىز بىر خىل يۇكسەكلىكنى ئويغىتاتتى. يىراقلاردىن، بالاغەتكە يېتىپ خىيال كىرىپ قالغان سۇچى يىگىتنىڭ ئىشتىياق بىلەن

ئېيتقان لەرزان ناخشىسى ئاڭلىناتتى. سالقىن شامال يۇزۇڭنى سۆيۈپ، ھەممە نەرسىگە سەگەك تۇرىدىغان چۆچۈرىدەك قۇلاقلىرىڭغا نېمىلەرنىدۇ شۇرلاپ ئۆتەتتى. بۇنداق چاغدا كىشى ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئۇلۇغ تەبىئەتنىڭ بىر زەررىسى ئىكەنلىكىنى شەك - شۇبھىسىز ھالدا چوڭقۇر ھېس قىلماي قالمايدۇ.

مېنىڭ ئەكسىمچە ئوغلۇم كامالتۇرك شاۋقۇن - سۇرەنلىك ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇغۇلدى. ئۇنىڭ بالىلىق ھاياتى ھايۋانلار باغچىسىدا چوڭ - كىچىك قەپەزلەرگە سولىنىپ يانغان ھەر خىل ھايۋانلارنى كۆرۈش، تېلېۋىزور ئالدىدا سائەتلەپ ئولتۇرۇپ قونچاق فىلىملىرىدىن ھۇزۇرلىنىش، يەسلىدە ياغاچ ئاتقا مىنىپ ئويناش، سۇلىياۋ خالتىغا قاچىلانغان كالا سۈتىنى ئىچىش، ئانىسىنىڭ زۇكامداپ قېلىشتىن ساقلىنىش كېرەكلىكى ھەققىدىكى تەكرار ئاگاھلاندۇرۇشلىرىنى ئاڭلاش، ئىستولبىلارغا چاپلانغان ئادەم ئىزدەش ئېلانلىرىنى كۆرۈش بىلەن ئۆتۈۋاتىدۇ. قېلىپلىشىپ، رېتىملىشىپ كەتكەن كۈندۇلۈك تۇرمۇش، يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزىدىغان تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش ئادىتى، مەكتەپكە يولنىڭ چېتى بىلەن ئۇدۇل بېرىپ، ئۇدۇل قايتىپ كېلىدىغان ئۆزگەرمەس قائىدە، ئوقۇتقۇچىسىنىڭ «گەپ ئاڭلايدىغان ئوبدان بالا» بولۇش ھەققىدىكى پەند - نەسىھەتلىرى، بەدىنى قىزىپ قالسا دەرھال دورا يېيىش ئۇنىڭ بالىلىق دۇنياسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى. گەرچە، ئوغلۇم يەتتە ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ تېخىچە قۇياش كۆتۈرۈلگەن پارلاق سەھەرنى كۆرۈپ باققىنى يوق. چۈنكى، بۇ شەھەردە قۇياش چەكسىز ئۇپۇقنىڭ قويىنىدىن ئەمەس مەلۇم بىر ئىدارىنىڭ بىناسىنىڭ ئارقىسىدىن كۆتۈرىلىدۇ. شارقىراپ ياغقان يامغۇرنى كۆرگەن بولسىمۇ لېكىن ھاۋانىڭ گۈلدۇرلىگەن ھەيۋەتلىك ساداسىنى ئاڭلىغىنى، تۇن قويىنىنى يېرىپ، يەر - زېمىنىنى زىلزىلىگە سالىدىغان چاقماقنىڭ نۇرىنى ياكى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ھەسەن - ھۈسەننى ۋە ياكى يامراپ كەلگەن شىددەتلىك كەلكۈننى كۆرۈپ باققىنى يوق. بۇنداق ۋەھىمىلىك مەنزىرىلەر تېخى بىرەر قېتىممۇ ئۇنىڭ بالىلىق قەلبىنى زىلزىلىگە سېلىپ باقمىدى. شۇبھىسىزكى، ۋەھىمىدىن يۇكسەك كەيپىيات تۇغۇلاتتى. بۇ خىل ۋەھىمىدىن تۇغۇلغان يۇكسەك كەيپىيات ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا تەبىئەتنىڭ چەكسىز كۈچ - قۇدرىتىنى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى ھېس قىلدۇراتتى. تەبىئەتنىڭ ھەيۋەتلىك ھادىسىلىرى ۋە تاسادىپىي ئۆزگىرىشلىرىنى بىرەر قېتىم بولسىمۇ كۆرۈش بەختىگە مۇيەسسەر بولالمىغان ئوغلۇم كامالتۇرك ئېنىقكى تەبىئەت ھەققىدە چوڭقۇر ھەم ئۆزگىچە تەسىراتلارغىمۇ ئىگە ئەمەس. تا بۈگۈنگىچە بىرەر قېتىممۇ يالاڭ ئاياغ ھالدا چىلان تۇپراقىنى دەسسەپ باقمىغان، دەريا - ئۆستەڭلەرگە چۆمۈلۈپ باقمىغان ئوغلۇمغا قاراپ ئىچ - ئىچىمدىن پۇچۇلىنىپ كېتىمەن. تەشتەكتىكى گۈللەر بىلەن ئەينەك قاچىدىكى كۆزلىرىنى پارقىرىتىپ تۇرغان رەڭدار بېلىنجانلار ئۇ كۈندە ھەپىلىشىدىغان بىردىنبىر تەبىئەت. ئەسلىدە ئوغلۇم تەبىئەتنىڭ قۇچىقىدا ئۆسۈشى كېرەك ئىدى. ئەپسۇسكى، ھازىر تەبىئەت ئۇنىڭ قۇچىقىغا بەنت بولۇپ قالدى. كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرىدۇكى تەبىئەتنىڭ بۇ تەتۇر قىسمىتى ھامىنى بىر كۈنى ئۆز قىساسىنى ئالماي قويمايدۇ. شۇبھىسىزكى، ئۇرۇمچىنىڭ بۇ ئاتالمىش زامانىۋى مەدەنىيىتى، زامانىۋى تۇرمۇش شەكلى ۋە ھەقىقى، ساپ تەبىئەتتىن مۇستەسنا بولغان مۇھىتى ئوغلۇمنى يەپ كېتىۋاتىدۇ. چوڭلارمۇ بۇ خىل رېئاللىقتىن خالىي ئەمەس، ئەلۋەتتە. ئادىمىگەرچىلىك كۈنسايىن سۇسلىشىپ، ئىجتىمائىي ئەخلاق بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىپ، ئىنسانلار ئۆز تەبىئىتىدىن ياتلىشىپ كېتىۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىت بۇنىڭ دەلىلى.

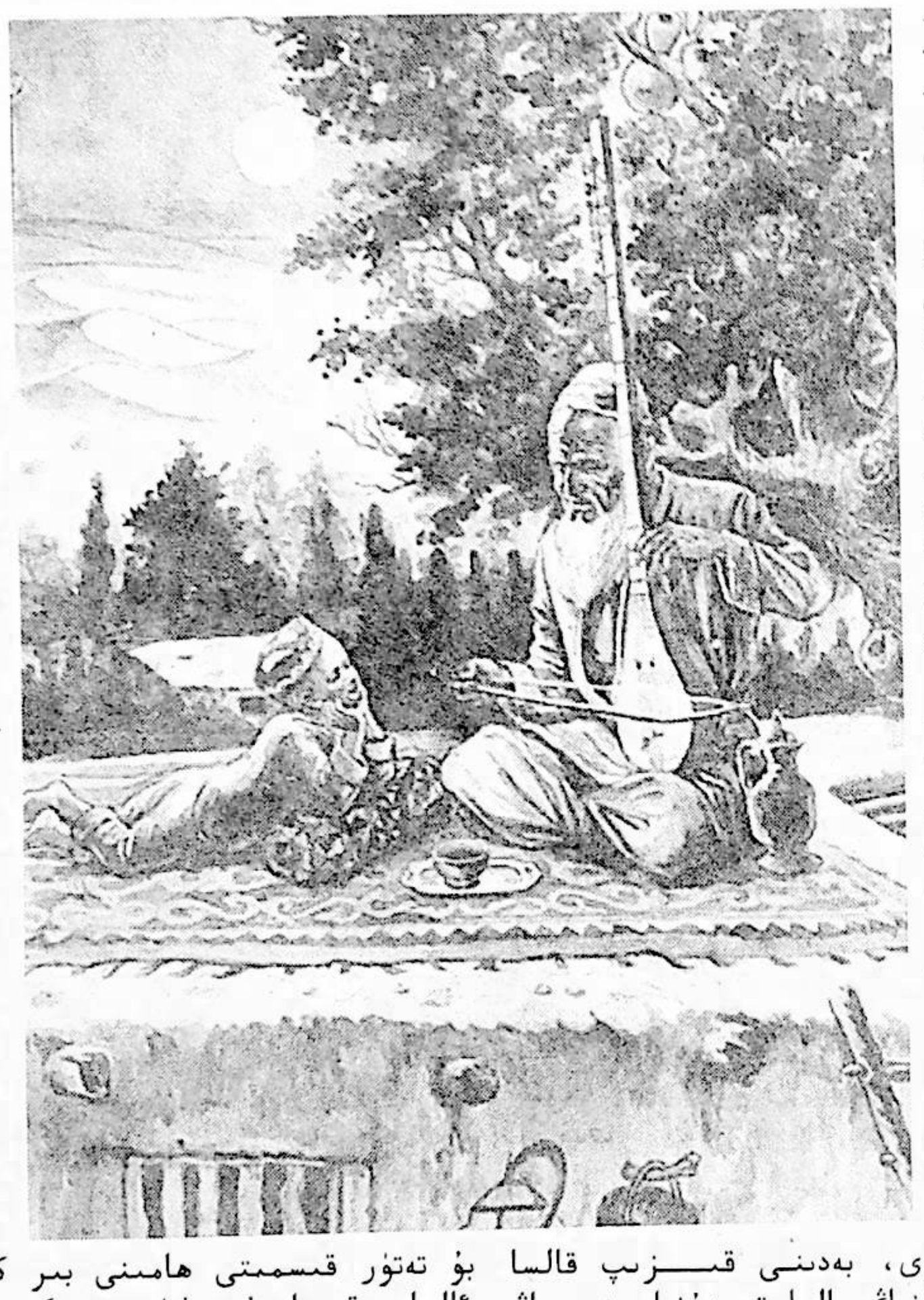

تەبىئەت — دۇنيادا جەلپ قىلىش كۈچى ئەڭ يۇقىرى بولغان تەربىيىچى. ئۇنىڭ تەربىيىلەش

دائىرىسى ئىنتايىن چەكسىز، تەربىيىلەش مەزمۇنى ئىنتايىن مول، تەربىيىلەش ۋاستىسى ئىنتايىن كۆپ. ئەپسۇسكى، ئۇرۇمچىدە بۇ تەربىيىچىنىڭ ھالى بەك خاراب. ئېنىقكى، مەكتەپلەر ھەرقانچە تىرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ بۇ تەربىيىچىنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ. چۈنكى، مەكتەپلەر ئەزەلدىن بالىلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى ئېچىشنى زىيادە قوغلىشىپ، ھېسسىيات (مېھرى - مۇھەببەت) تەربىيىسىگە سەل قارايدۇ.

ئىنسان ئەقىل بىلەن ھېسسىيات جەھەتتە تەڭ تەربىيىلەنمىسە پاجىئەدىن قۇتۇلالمايدۇ. ھەممە جەھەتتە يۇكسەك تەرەققىياتقا ئېرىشكەن ئامېرىكىلىقلار، يۇقىرى تېخنىكا شارائىتىدا چوڭقۇر ھېسسىيات ئاجىزلىشىپ كەتسە ماددىي رېئاللىق بىلەن مەنىۋى رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ، ئېرىشكىنى بىلەن يوقاتقىنى تەڭلىشىپ قالمىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن، «چوڭقۇر ھېسسىيات» تەربىيىسى ئىلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى ھېس قىلىپ بۇ جەھەتتىكى تەربىينى مۇھىم كۈن تەرتىپكە كىرگۈزگەن. ئۇلار بۇ جەھەتتە شۇنچىلىك ئىنچىكىلىگەنكى، ھەتتا ھامىلدار ئاياللارنى دوختۇرخانىدا ئەمەس ئائىلىدە بوشاندۇرۇش ئائىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا چوڭقۇر ھېسسىيات پىتىلدۇرۇشكە پايدىلىق دېگەننى تەشەببۇس قىلىشقان. ئۇلارنىڭ چۈشەندۈرۈشچە، ھامىلدار ئاياللارنى ئائىلىدە بوشاندۇرغاندا، بارلىق ئائىلە ئەزالىرى يېڭى بىر جاتنىڭ يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىشىنىڭ قانچىلىك مۇشكۇل بولىدىغانلىقىنى، ئانا بولغۇچىنىڭ بۇ جەريانداغا قانچىلىك ئازاپ چېكىدىغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىسا ھاياتنىڭ قىممىتىنى چۈشىنىش، ئۆز ئارا كۆيۈنۈش، ئانىلارنى ئۇلۇغلاش، ئۇرۇق - تۇغقانلىق مېھرىنى قەدىرلەش جەھەتتە بىر قېتىم چوڭقۇر ھېسسىيات تەربىيىسىگە ئىگە بولىدىكەن. ئەگەر ھامىلدار ئايال دوختۇرخانىدا تۇغدۇرۇلۇپ، ھەپتىدىن كېيىن بالىسىنى يۆگەككە ئوراپ كۆتۈرۈپ، بازاردىن كاللەك بەسەي سېتىۋالغان كىشىدەك كۇلۇپ ئۆيگە قايتىپ كەلسە، ئائىلە ئەزالىرى ھېچقانچە چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولمايدىكەن.

چەت ئەللىكلەرنىڭ سەيلە - ساياھەتكە كۆپ چىقىشىدىكى ئالاھىدە مەقسەتلەرنىڭ بىرى، دەل تەبىئەت بىلەن كۆپ ئۇچرىشىپ ئۆزگىچە ھەم مول تەسىرلىنىشلەرگە مۇيەسسەر بولۇش ئۈچۈندۇر. ھەقىقەتەنمۇ شەھەر مۇھىتى ئادەمنى ھەممە ئىشتا تەھلىل بىلەن ياشاشقا، قائىدە - تۈزۈملەرگە ئەمەل قىلىپ ئۆتۈشكە مەجبۇرقىلىدۇ. شەھەرلىكلەر بىلەن توختاملىشىپ مۇئامىلە قىلمىسالىڭ، لەۋزىگە ئىشىنىش مۇمكىن ئەمەس. شەھەر كوچىلىرىدا سەھرانىڭ توپلىق يولىدا ماڭغاندەك ئەركىن خىيال سۈرۈپ مېڭىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ئەمدىلەتىن بىر خىيالغا چۆكۈپ كېتىۋاتساڭ كۆزۈڭگە «يەر ئاستى يولى بىلەن مېڭىڭ» دېگەن خەتلەر چېلىقىدۇ - دە، ئۆزۈڭگە كېلىشكە مەجبۇر بولىسەن. شەھەردە قىزىل - يېشىل چىراقلار بىلەن ئالا - بالداق يول بەلگىلىرىگە ئەمەل قىلىپ مېڭىشنىڭ ئۆزىلا كىشىنى چارچىتىۋېتىدۇ. شاۋقۇن - سۈرەنلىڭ قۇلاق - مېڭەڭنى يېيىشى، كىشىلەرنىڭ سېنى قېقىپ - سوقۇپ ئۆتۈشلىرى ۋە تونۇش - بىلىش چىرايلارغا راست - يالغان تەبەسسۇم قىلىپ مېڭىشلار تېخى بۇنىڭ سىرتىدا. شۇنداق قىلىپ ھېرىپ - ئېچىپ ئۆيىڭگە كېلىسەندە، ياكى بېغى، ياكى ھويلىسى يوق قەپەزدەك تار ئۆيىڭدە پۇت - قولۇڭنى سوزۇپ يېتىپ «يۇكسەك ئاپتونومىيە» دىن تولۇق بەھرىمەن بولىسەن. مانا بۇ دەل بەختسىزلىك ئىچىدىكى بەخت!

تەبىئەت بىلەن ئۇچرىشىپ تۇرمىغان كىشىنىڭ قەلبى قۇرغاقلىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا جىنايەت ۋە شۇملۇقلار كۆپىنچە شەھەرلەردە يۈز بېرىدۇ. ساختىپەزلىك ۋە كاززاپلىقلارغا شەھەر كوچىلىرىدا كۆپرەك دۇچ كېلىسەن. نامەردلىك ۋە شەپقەتسىزلىكلەرنىڭ شەھەر نوپۇسىغا ئۆتكەنلىكىنى كۆرۈپ، ھەيرەتكە تولىسەن . . .

ئاتا - ئانىلىرىمىز 20 - 30 يىللاپ «تاغ - دەريالارنى بويسۇندۇرۇپ، تەبىئەت ئۈستىدىن غالىب كېلىمىز» دېگەندەك ئاتالمىش ئىنقىلابىي ئىرادىنى نامايەن قىلىدىغان شوئارلارنى توۋلىغان. بۇگۈنكى كۈندىكى يېڭى قاراش بولسا، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋىتى تەبىئەتنى بويسۇندۇرغۇچىدىن تەبىئەت بىلەن ھەمكارلاشقۇچىغا ئايلىنىشتىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلىماقتا. بۇ بىزنىڭ بېشىمىزدىن نۇرغۇن كۈلپەتلەر ئۆتكەندىن كېيىن ئېرىشكەن ئېتىقادىمىزدۇر. تەبىئەتنى تالان - تاراج قىلىش ۋە ئىقتىسادنىڭ ئايلار - يىللار بويىچە ئۈدا ئېشىشىنى قوغلىشىپ مۇھىتنىڭ بۇلغۇنىشىغا پەسەنت قىلماسلىق، ئاخىرىدا ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش پۈتكۈل ئىنسانىيەت دۇچ كەلگەن ئېغىر مەسىلە. بۇ بىرخىل مۇقەررەر ھالاكەت بولۇش پەلسەپىسىنىڭ دەسلەپكى نەتىجىسى.

گورباچېۋ «ئىسلاھات ۋە يېڭى تەپەككۇر» ناملىق كىتابىدا «بىز ھەممىمىز يەر شارىدىن ئىبارەت بۇ كېمىدىكى يولۇچىلارمىز. شۇڭا، بۇ كېمىنى غەرق قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس» دەپ خىتاب قىلغان. بۇ خىتاب پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ نۆۋەتتىكى يەر شارى مۇھىتىنىڭ ناچارلىشىشى ھەققىدىكى ئەندىشە ئېڭىنى ئىپادىلەپ بەرگەن. ئەپسۇسكى، تەبىئىي مۇھىتى كۈنسېرى بەتتەرلىشىپ كېتىۋاتقان ئۇرۇمچىدە «مەدەنىيەتلىك ئۇرۇمچىلىكلەر - دىن بولايلى» دەپ تاملارنى شوئار بىلەن تولدۇرۇۋالىدىغان ئۇرۇمچىلىكلەرنىڭ ئېڭىدا تېخى بۇنداق ئاڭ شەكىللەنمەيۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇگۈنكى دۇنيادا مۇھىت ئېڭىغا ئىگە بولمىغان ئادەمنى «مەدەنىيەتلىك ئادەم» دېگىلى بولمايدۇ. پەرەز قىلىش تەس ئەمەسكى، ئىس - تۈتەككە تولغان بۇ شەھەر مۆلچەرلىگۈسىز كېلەچەككە دۇچ كېلىۋاتىدۇ.

بۇلغانغان تەبىئىي مۇھىت بىزنى جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتە كاردىن چىقارماقتا. كۆپىنچە كۆرگەن پىشقەدەملەر: «60 - يىللاردىن ئىلگىرى ئۇرۇمچى تۇلىمۇ گۈزەل شەھەر ئىدى، بۇلبۇللار چاقىلداپ سايراپ تۇراتتى، مەھەللە - كويلار ياپيېشىل قارىياغاچلار بىلەن قاپلىنىپ تۇراتتى، كوچىلاردا ئادەملەر شالاڭ ئىدى. كىشىلەر ئاساسەن دېگۈدەك بىر بىرى بىلەن تونۇشاتتى» دېيىشىپ هەسرەت چېكىشمەكتە . . .

مەن هەمىشە ئوغلۇم كامالتۇركنىڭ تەقدىرى بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ رېئاللىقىنى بىرلەشتۇرۇپ خىيالغا پاتىمەن. بىز ئەلۋەتتە رەھىمسىز تەقدىرنىڭ مەۋجۇتلۇقىمىزغا سېلىۋاتقان تەھدىتىگە ئۆزىمىزنىڭ ئۇسۇلى ئارقىلىق تاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك. نۇرغۇن كىشىلەر ئۆزىنى بىزار قىلىپ كەلگەن مەسىلىلەرنى هەمىشە ۋاقىتنىڭ ۋە ئالەمنىڭ كەينىدىكى كۈچنىڭ هەل قىلىشىغا قالدۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ تېپىك ئىنكاسى «غەزەپ بىلەن سۈكۈت قىلىش» تىن ئىبارەت. مېنىڭچە، شەخسنىڭ ئەندىشىگە ۋە خەۋپكە تولغان مۇھىتنى ئىداره قىلىشقا چامى يەتمىسمۇ، لېكىن، ئۆزىنى ئىداره قىلىشقا ۋە ئۆزىنى يارىتىشقا چامى يېتىدۇ.

ئۇرۇمچىنىڭ بۇلغانغان تەبىئىي مۇھىتى ۋە قاششاق ئىجتىمائىي مۇھىتى هەر بىر ئادەمنىڭ جىسمانىيىتى ۋە روھىيىتىگە تەھدىت سالماقتا. مەن ئوغلۇم كامالتۇركنىڭ ئىنسانغا خاس قەلبكە ۋە ئالىيجاناب مەنىۋى دۇنياغا ئىگە بولۇشىنى كۆزلەپ ئۇنىڭغا ئالدى بىلەن تەبىئەتنى تونۇتۇش جەھەتتە نۇرغۇن ئۇرۇنۇشلارنى قىلدىم. هەتتا، سىم تورغا سولاپ ئۆيۈمدە نەچچە ئاي كىرپە باقتىم. مەن بۇ ئىشلىرىمنى بىھۇدە دەپ قارىمايمەن. چۈنكى بالىلىق قەلب تەبىئەتتىن تىل بىلەن ئىپادىلەپ بولمايدىغان نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىدۇ. تاسادىپى پۇرسەتتە، قوينىڭ قوزىلىشىغا «تۇغۇت ئانىسى» بولۇپ قالغان بىر بالا ئۇچۇن ئېيتقاندا مۇنداق مەنزىره ئۇنىڭ ئېسىدە مەڭگۈ ساقلىنىپ قالىدۇ هەم ۋاناً - بالىلىق مۇھەببەتنىڭ يارقىن سىماسى بولۇپ ئورناپ قالىدۇ. مەن مۇشۇنداق ئەھۋالغا بىۋاستە ئىشتىراك قىلىپ كۆرگەن بولغاچقا، ئىشەنچ بىلەن شۇنداق ئېيتالايمەن. تەبىئەت — ئىنسانلار ئۆز تەرەققىيات تارىخىدا تۇنجى قېتىم ئوقۇغان، شۇنداقلا مەڭگۈ ئوقۇپ تۇگىتىپ بولالمايدىغان بىباها قامۇس. شۇبھىسىزكى، هەر بىر كىشىنىڭ ئۆزىمۇ ئاشۇ قامۇسنىڭ بىر ۋارىقى. شۇڭا، پەيلاسوپلار تەبىئەتنى چۈشەنمىگەن ئادەم ئۆزىنى چۈشەنمەيدۇ، ئۆزىنى چۈشەنمىگەن ئادەم تەبىئەتنى چۈشەنمەيدۇ، دەپ ئېيتىشىدۇ.

ئۇرۇمچىدەك بىر شەھەردە تەبىئەتنى تونۇش ۋە چۈشىنىش زور چەكلىمىگە ئىگە بولىدۇ. بالىلارغا كۆكتاتچىلاردىن ئالغان سەۋزە - چامغۇرنى تونۇتساقمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ كۆكتاتچىنىڭ هارۋىسىغا چىققىچە قانداق «كۈنلەر»نى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈشكە ئامالسىز قالىمىز. تېلېۋىزوردا بىرەر هايۋان كۆرۈنۈپ قالغۇدەك بولسا، «ئەنە ئاۋۇ پۈكۈنى هايۋان» دەپ ئالدىراپ - سالدىراپ كۆرسىتىپ قويىمىز، ئەمما، ئادەت - خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بولالمايمىز. قاپاق تېرەكلىك هويلىنى كۆرسىتىشنى بولسا، تۇغقان يوقلاپ يۇرتقا بارغاندا كۆرسىتىمەن، دەپ كۆڭلىمىزگە پۈكۈپ قويۇشقا مەجبۇر بولىمىز. تەبىئەتنىڭ مۆجىزىدەك مەنزىرىلىرىنى ۋە هادىسىلىرىنى كۆرسىتىشكە پۇتۇنلەي ئامالسىز قالىمىز. چۈنكى ئىنقتىسادىي جەھەتتىكى نامراتلىق بىزنى يوتقانغا قاراپ پۇت سۇنۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. قارىغاندا كامالتۇركنى سەھرانىمۇ چۈشىنىدىغان، شەھەرنىمۇ چۈشىنىدىغان، تەبىئەتنىمۇ چۈشىنىدىغان، جەمئىيەتنىمۇ چۈشىنىدىغان قىلىش بەكمۇ قىيىن ئوخشايدۇ. شۇنىسى ماڭا ئايانكى، بۇ مەقسەتكە يەتمەي بولمايدۇ. چۈنكى ئەسلەشكە ئەرزىگۈدەك ئۆزگىچىلىكى بولمىغان، بالىلىق مەزگىلگە خاس مەزمۇنى بولمىغان، ساددا قەلبى تەبىئەت بىلەن تويۇنمىغان قاتمال، مەنسىز بالىلىق هايات ئىنسانىنى مەڭگۈ هەسرەتكە هامىلدار قىلىدۇ.

هەي، ئۇرۇمچى، هەي، كامالتۇرك!

1998 - يىل 1 - مارت، ئۇرۇمچى

(M1) ئاپتور: «شىنجاڭ ماۋارىپ گېزىتى»نىڭ مۇھەررىرى

ژۇرنىلىمىز تەھرىر بۆلۈمى كۆچكەنلىكى توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش

ژۇرنىلىمىز تەھرىر بۆلۈمى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى خىزمەت بىناسىغا كۆچتى. ۋاقىپلىنىپ قېلىشىڭىزلەرنى سورايمىز.

ئادرېسىمىز: ئۇرۇمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 193 - قورۇ، پوچتا نومۇرى: 830001، تېلېفون نومۇرى: 2856942، ئالاقىلاشقۇچى: قۇربان مامۇت، رىسالەت مۇھەممەت.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى

شېئىر ۋە شېئىر يازمايدىغان كىشىلەر

بۇغدا ئابدۇللا

ھەر بىر پارچە شېئىر ئۆزىگە تەۋە بولغان مىللىي تۇپراقتىن تۆرۈلىدۇ! ئەگەر بىز بۆشۈكتە ياتقان چېغىمىزنى ئەسلىيەلىسەك، ئانىلار ئېيتقان ئەللەي ناخشىسىدىن تارتىپ ئەڭ ئاخىرقى مەنزىلگە تاۋۇتتا كېتىۋېتىپ ئېيتىلغان مەرسىيە - قوشاقلارنى ئاڭلىيالىساق، شەك - شۈبھىسىزكى شېئىر ئىنسانغا بىر ئۆمۈر ھەمراھ بولىدۇ، دېگەن خۇلاسىغا كېلىمىز.

بوۋاقلارنىڭ تىلى چىقىشقا باشلىغاندىن تارتىپلا ئۇلار ئادەم ۋە شەيئىلەرگە ئات قويۇشقا باشلايدۇ. بىز تازا دىققەت قىلساق، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى چۈشەنچىلىرى ئاھاڭ، رېتىم، ئۇرغۇغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا بىمەنە بولسىمۇ تەبىئىي قاپىيىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى شېئىرنىڭ ئامىللىرى بولۇپ، بۇ بىر خىل تۇغما قىزىقىشنى ئىپادىلەشتىن دالالەت بەرسە كېرەك. دېمەك، ئىنسان ئۆزى ھېس قىلمىغان ھالدا تا ئۆزى تاكاممۇللاشقىچە ۋە ئاخىرىغىچە شېئىر مۇھىتىدا ياشايدۇ. ھەر قانداق كىشى مۇقەررەر ھالدا ئاز دېگەندە ئۆز مىللىتىنىڭ بىر قانچە كوبلىت قوشاق، بېيىتىنى، غەزىلىنى تەبىئىي ھالدا بىلىدۇ. ئۇ، خۇشال يا خاپا بولغاندا، يا نۇتۇق سۆزلىگەندە بۇلاردىن پايدىلانماي قالمايدۇ.

ئادەتتە كىشىلەر شېئىرنى شائىر يېزىپ چىقىدۇ، دەپ ئويلايدۇ، بۇ راست، لېكىن شېئىرنىڭ ماتېرىيالى بۇ ئەسلى شائىرنىڭ كاللىسىدىكى تەييار نەرسە ئەمەس، ئۇ تەبىئەتتە، جەمىئىيەتتە بىز كۆرۈپ تۇرۇپ ھەقىقىي كۆرمەيۋاتقان، بىز ئاڭلاپ تۇرۇپ ھەقىقىي ئاڭلىمايۋاتقان شەيئى.

سىز شېئىر يازماسلىقىڭىز مۇمكىن، لېكىن سىزدە شېئىرىي ھېسسىيات، نۇتۇق، پىكىر، ئاساس يوق دېسە ھېچكىم ئىشەنمەيدۇ، بۇنىڭدىكى گەپ ھەر كىمنىڭ ئۆزىگە دىققەت قىلمىغانلىقىدا.

بىر پارچە شېئىرنىڭ پۈتۈشى ئاپتور بىلەنلا مۇناسىۋەتلىكمۇ؟ ئۇنداق ئەمەس، ئەگەر شائىر پەقەت قۇرۇق كاللىسىغا تايانسا ئۇنىڭدىن نېمە چىقاتتى. تۇرمۇش رەڭگا - رەڭ بولىدۇ، ھەر بىر كۈن، ھەر بىر دەقىقە بىزنى بىز ئويلىمىغان، كۈتمىگەن ۋەقە، ھادىسىلەر بىلەن ئۇچراشتۇرىدۇ ھەمدە بىزنىڭ ھاياتقا بولغان تونۇشىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ،

تەپەككۇرىمىزنى جانلاندۇرىدۇ. يۇزەكى تۇرمۇش تەجرىبىسى بىلەن ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدۇ، تۇرمۇشنى مەڭگۈ ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش كېرەك. شېئىر، بىر ئادەم يازىدىغان ھەممە ئادەم باھالايدىغان ساھە.

ئادەتتە، شائىرنىڭ دىققىتى ھەر قانداق نەرسىدە بولىدۇ، ئۇ قانداقتۇر بىر نەرسىنى ئىزدەيدۇ، مانا بۇ، ئۇ ئىزدەپ يۈرگەن «گۈھەر». بۇ، شائىر تۇرمۇشىدىكى ئاساس، خېمىر تۇرۇچ. مەسىلە، پەقەت بۇ «گۈھەر» نىڭ دەرىجىسىنى قانداق بېكىتىش ياكى ئۇنى قانداق تاللىۋېلىش.

تىپىن ئىبارەت. شائىر ئۇنى قايتا پىششىقلاپ بىر خىل مەنىۋى مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرغاندا، بۇنىڭ قىممىتىنى بىلىدىغانلار ياچقىدۇ، يا چىقمايدۇ. بايقىغۇچى بولمىسا يەنە بولمايدۇ، چۈشەنگۈچى بولمىسا يەنە بولمايدۇ. چۈنكى شېئىر ھاياتقا تۈس كىرگۈزىدۇ ھەم ھاياتنى بىلگۈزىدۇ. خەلق بولمىسا شېئىر بولمايدۇ، مىللىي تۇپراق بولمىسا شېئىر تېخىمۇ بولمايدۇ. ھايات شېئىرنى يارىتىپ تۇرىدۇ.

قەدىمدە «ئۆي-شېئىرنىڭ بۆشۈكى» دەيدىغان تەمسىل بار ئىكەن. چۈنكى ئائىلە جەمئىيەت ۋە مىللەتنىڭ ئەڭ كىچىك ھۈجەيرىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھاياتلىقنى ۋە شېئىرىيەتنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شائىر ئۆز شېئىرلىرى بىلەن ئائىلە قۇرىدۇ. ھەر بىر ئائىلە شېئىرىي مۇھىتتا ياشايدۇ ھەمدە شېئىرىي پەلسەپىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرىدۇ، بۇ، ھەر بىر ئائىلە ئەزاسىنىڭ يېتىلىشىدە كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم بىر ھالقا. خەلق قوشاقلىرىنى ئىجاد قىلىدىغان، تولۇقلايدىغان، مۇكەممەللەشتۈرىدىغان ھەم ئۇنىڭغا رەڭ بېرىدىغانمۇ ئائىلە ئەزالىرىدۇر. شۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئائىلىنى ئەڭ كىچىك روھ بىرلىكى دېيىشكىمۇ بولىدۇ.

ئانا ئائىلىدە ئەڭ ئاساسلىق، بىلىملىك مۇئەللىم بولۇشى كېرەك، ئەگەر ئۇ ساۋاتسىز، نادان، ھەر نەرسىدىن بىخەۋەر بولسا، ئۇ چاغدا ئەۋلاد بەربىر نادان، قارا قورساق بولۇپ قالىۋېرىدۇ. ئانا ئەۋلادنىڭ مۇكەممەل يېتىلىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. ھەر بىر ئانا ئالدى بىلەن شائىر، ئۇ، ئۆزىنىڭ ئىسسىق قانىتى بىلەن ئائىلىسىگە شېئىرىي گۈزەللىك يارىتىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ كۆيۈمچانلىقى، مېھرىبانلىقى، ئاقكۆڭۈللۈكى، پىداكارلىقى، ئۆزىنى قۇربان قىلىش روھى شېئىرنىڭ مەڭگۈلۈك تېمىسى. شېئىر ئۆلمىسە ئانا ئۆلمەيدۇ، ئانىلار مەۋجۇت بولۇپلا تۇرىدىكەن، شېئىر كۆكلەپلا تۇرىدۇ. شائىرنىڭ داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقىنىمۇ ئانا ئارقىلىق قانغا ئۆتكەن ھېسسىيات، سەمىمىيەت، پاكلىق، مۇھەببەت، ھەققانىيلىق. شائىرنىي تۇغقانمۇ ئانا، شائىر ئانىنىڭ كۆزى، ئانا شائىرنىڭ كۆزى. ئەگەر شائىر ئاشۇ كۆز بىلەن دۇنيانى كۆزەتمەيدىغان بولسا سەنئەت يارىتالمايدۇ. يۇقىرىقى ئاساسلار بويىچە ئېيتقاندا، ھەر بىر ئائىلە خۇددى شېئىرىي مەنزىرىدەك دۇنياغا كېلىدۇ ۋە يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ.

ھەر كىم دۇنيادا بىر ئارمان بىلەن ياشايدۇ. كىشىلەرگە تەقدىرنىڭ قانداق مۇئامىلە قىلىشىدىن قەتئىنەزەر، مەيلى ئۇ ئېرىشەلىسۇن ياكى ئېرىشەلمىسۇن، ئۇلار ئوخشاش بولمىغان ھېسسىيات دولقۇنىدا شېئىردىن بىر خىل گۈزەللىكنى ئىزدەيدۇ. چۈنكى ئۇنىڭدا ئىپادىلىنىۋاتقان مەزمۇن بىر خىل تارىخىي تەجرىبىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۇرمۇش پەلسەپىسىدىن ئىبارەت. بىزگە ئەڭ ئەسقاتىدىغىنى يەنىلا خەلقنىڭ پەلسەپىسى. بۇ، ئىسپات تەلەپ قىلمايدىغان ھەقىقەت. دەرۋەقە، ساغلام پىسخىكىدىن ساغلام پەلسەپە تۇغۇلىدۇ، شېئىر بۇ يەردە پەقەت ئۇنى ئىپادىلەيدىغان بىر ۋاسىتە.

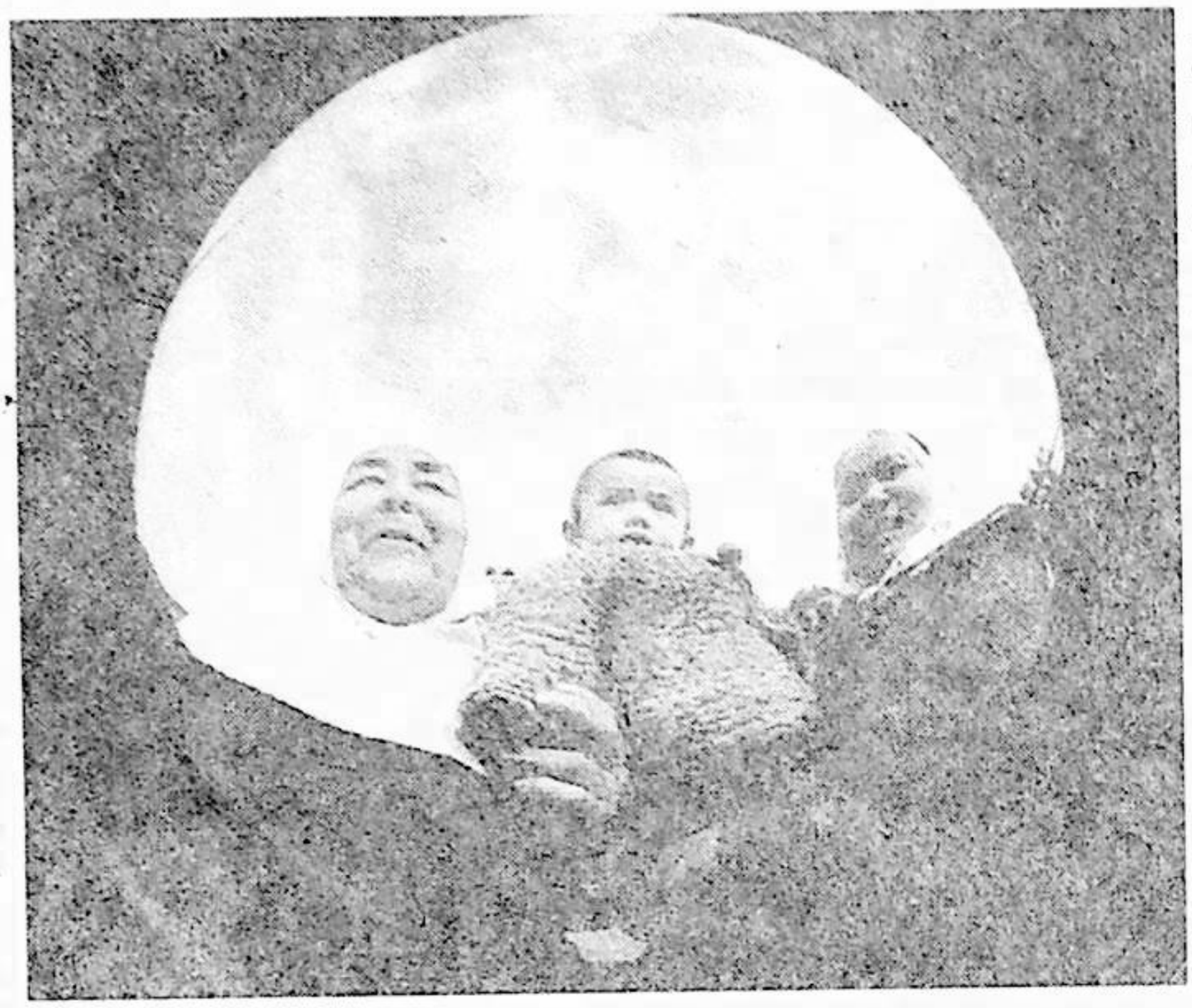

مەن شۇنداق پەخىرلىنىمەنكى، بىزدە شېئىر يازمايدىغان كىشىلەر شېئىرىي مۇھىتتا ياشايدۇ، شېئىرىي ھېسسىياتتا گەپ قىلىدۇ، يېڭىدىن يېڭى ئوبرازلارنى يارىتىدۇ.

بۇ دۇنيادا سەنئەت، شېئىر ھېچنېمىنى نېسى قويمايدۇ. شېئىر بىلگەن خەلق غالىب خەلقتۇر. شېئىر دېگەن قەدىم، شېئىر دېگەن تەسەللىي، شېئىر دېگەن كېلەچەك. (M1)

1998 - يىل 13 - يانۋار، ئۈرۈمچى
ئابلىز خوجامنىياز فوتوسى

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى

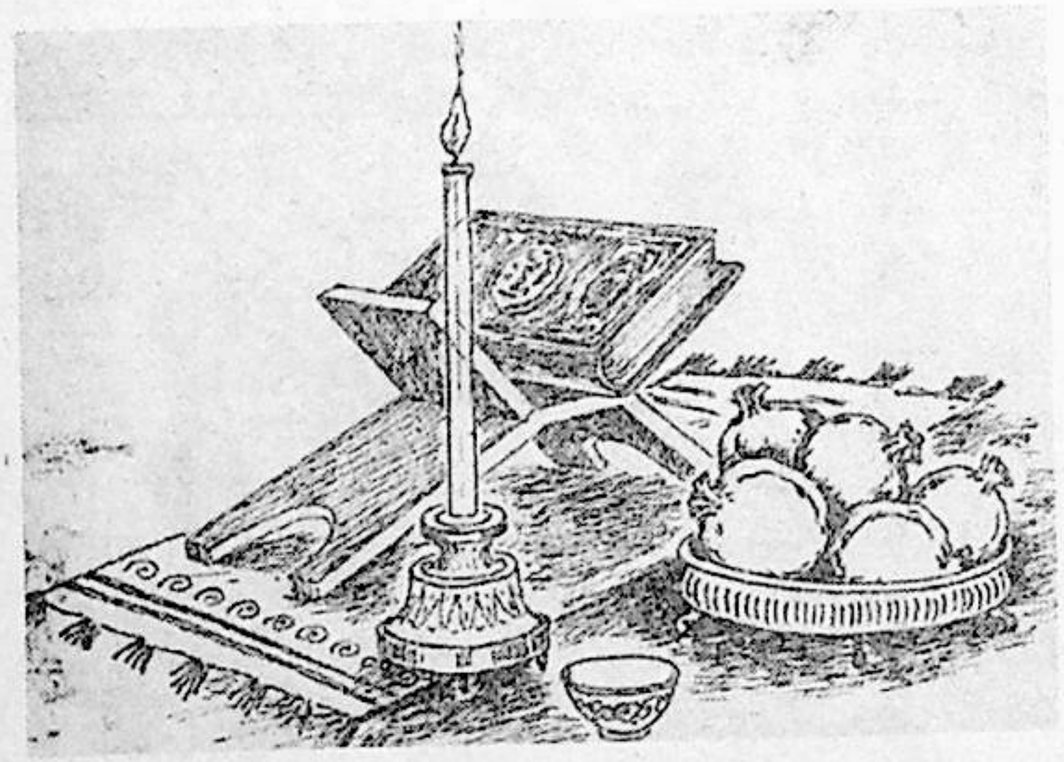

ھېكايىلەر ھەققىدە «ھېكايە» لەر

ئابلەت قەييۇم

مەسىلە ئىككى: بىرى تورغاي پاجىئەسى، يەنە بىرى تورغاي قىساسى. تورغايلار ئۇچالماس بولۇپ قالدى. بۇ، تورغاي پاجىئەسى. «ئۇ» (راھمان تورغاي) قاماققا چۈشتى. بۇ، تورغاي قىساسى. تورغاي پاجىئەسىنىڭ جاۋابكارى كىم؟ تورغاي ساسىنىڭ جىددىي سىگنالى نېمە؟

تورغاي پاجىئەسىنىڭ جاۋابكارى تورغايلارنىڭ ئۆزى. چۈنكى مەسىلىنىڭ ئاساسلىق تەرىپى تورغايلارنىڭ قەپەزگە چۈشۈرۈلگەنلىكى ئەمەس، قانداق قىلىپ قەپەزگە چۈشۈپ قالغانلىقى. ئۇنداقتا تورغايلار نېمە ئۈچۈن قەپەزگە چۈشتى؟ بەلكىم نەپسىنى دەپ «ئۇ» نىڭ قىلتىقىغا دەسسىگەن گەپ. تورغايلار نېمە ئۈچۈن ئۇچالمىدى؟ چۈنكى ئۇلار قەپەزگە چۈشكەندىن كېيىن ئەركىن پەرۋاز قىلىش روھىنى يوقاتتى، قەپەزگە كۆندى. ئۇنداق بولمىغىندا، ئۇلار قەپەزدىن قۇتۇلۇپ، ئەركىن پەرۋاز قىلىشقا ئىنتىلگەن، قەپەزدىن ئازاد بولغىندا، پەرۋاز قىلىپ ئۇچالىغان، ئۇچالمىغان ھالەتتىمۇ يۈگرۈپ قەپەزگە كىرىۋالمىغان بولاتتى. بۇ مەندىن ئىبىتقاندا، تورغايلارنى ئۇچالمىدى دېگەندىن كۆرە ئۇچمىدى دېگەن تۈزۈك.

«ئۇ» نېمە ئۈچۈن تورغاي قىساسىنى تارتتى؟ بۇ، زوراۋانلىقنىڭ مۇقەررەر ئاقىۋىتى.

تورغاي قىساسىنىڭ جىددىي سىگنالى نېمە؟ قەپەزچىلىكتىن قول ئۈزۈشكە ئاگاھلاندۇرۇش. ئۇنىڭ تورغايلارنى ئازاد قىلىشى ئاگاھلاندۇرۇشقا پەسەنت قىلغانلىقىمۇ؟ ياق. بولمىسا ئۇ نېمە ئۈچۈن تورغايلارنى ئازاد قىلدى؟ چۈنكى ئۇ ئۆزىنىڭ قاماققا ئېلىنىشىنى تورغايلارنى قەپەزگە سولىغانلىقتىن كۆردى. لېكىن ئۇنىڭ تورغايلارنى ئازاد قىلىشى گۇناھىنى تونۇپ، توۋا قىلغانلىقى بولماستىن، بەلكى ئۆزىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرىشى. تورغايلار چۈشكەن قەپەز بىلەن «ئۇ» چۈشكەن «قەپەز» نىڭ پەرقى نېمە؟ تورغاي قىساسى ھەققىدىكى گىپىمىزنىڭ دەۋرلىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قەپەزگە مەھكۇم بولۇشىدىكى سەۋەبلەرگە كۆرە، تورغايلار چۈشكەن قەپەزنى زۇلۇم ۋە زورلۇق قەپەزى دېسەك، «ئۇ» چۈشكەن قەپەزنىڭ ھەققانىيەتنىڭ قەپەزى دېمەي، قىساس قەپەزى دەپ تۇرايلى.

تورغايلار ئۇچالمىدى. بۇنىڭغا خوپ بوپتۇ، دېدىم. «ئۇ» قاماقتا ياتتى. بۇنىڭغىمۇ خوپ بوپتۇ، دېدىم. «ئۇ» تورغاي سولانغان قەپەزنى، مەن «ئۇ» سۇلانغان قەپەزنى تۇتۇپ ئولتۇراتتىم. «ئۇ» بىردىنلا تورغايغا ئايلاندى. مەن چۆچۈپ كەتتىم. مەنمۇ تورغاي قىساسىغا قالارمەنمۇ؟

«ئۇ» تورغاي سولانغان قەپەزنى، مەن «ئۇ» سولانغان قەپەزنى تۇتۇپ چوك بىر قەپەزنىڭ ئىچىدە ئولتۇراتتىم. ئەگەر بۇنى جازالاش دېسە، كىمنىڭ ھەقلىق جازاغا لايىق ئىكەنلىكىنى، شۇتاپتا كىمنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى تارتىۋاتقانلىقىنى ئاڭقىرالمايتتىم. ئۆزۈم سولانغان قەپەزگە قارىدىم. ھەممىمىزنىڭ بىر - بىرىمىزنى قەپەزگە سولىۋالغانلىقىمىزنى، ھېچكىمنىڭمۇ قەپەزنىڭ سىرتىدا ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدىم. مانا بۇ تورغاي قىساسى ئەمەسمۇ دەپ ئويلىدىم.

«ئۇ» تورغاينى قويۇۋەتتى. مەن «ئۇ» نى قويۇۋەتتىم. قەپەزلەر كۆرۈنمەيتتى، «ئۇمۇ»، ئۆزۈممۇ كۆرۈنمەيتتىم. پەقەت بىر تورغاي ئۇچۇپ يۈرەتتى. ئۇنى كىم كۆردى؟ ئۆزىنى ئۆزى.

ئويغىنىپ كەتتىم. چۈش كۆرۈپتىمەن. يېنىمدا ئۇخلاشتىن ئىلگىرى ئوقۇغان «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىنىڭ 1995 - يىللىق 1 - سانى تۇراتتى. ئۇنىڭ ئىچىقلىق بېتىدىكى ماۋزۇغا كۆزۈم چۈشتى: «تورغاي».

2

«يامان چۈش»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1997 - يىل 6 - سان.

يامان چۈش بىشارەت بەرگەن يامان ئىش ئاخىرى يۈز بەردى. بوۋاي ئۇچۇن قىممەتلىك بايلىق، ئەڭ زور ئىپتىخار، مۇقەددەس تەۋەررۈك بولغان يەرنى ئوغلى سېتىۋەتتى. بوۋاي بىلەن ئوغلى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن ئىختىلاپ تۇغۇلدى. بوۋاي بىلەن ئوغلى ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ تۆۋەندىكى تەرەپلەردە

ئىپادىلەندى:

بىرىنچى، خاراكتېرى جەھەتتە

بوۋاي خۇراپىي ئىدى، شۇڭا يامان چوش ئۇنى قاتتىق ئەنسىزچىلىككە سالدى. ئوغلى ئېتىقادسىز ئىدى، شۇڭا ياماں چوش كۆرۈپ قېلىشتىنمۇ ئەنسىرىمەيتتى.

بوۋاي قانائەتچان ئىدى. ئۇ، ئۆزلىرىگە جان ئۇزۇقى بولۇپ كېلىۋاتقان بىر پارچە يېرىدىن قانائەتلىنەتتى؛ ئوغلى ناشۇكرى ئىدى. ئۇ، يەر بىلەن ئۆتكەن كۈنىدىن قانائەتلەنمەيتتى.

بوۋاي ئىخلاسمەن ئىدى. ئۇنىڭ يەرگە بولغان ئىخلاسىغا ئەجدادلىرىغا بولغان ئىخلاسى يۇغۇرۇلۇپ كەتكەنىدى؛ ئوغلى ئىخلاسسىز ئىدى، ئۇ، قانچە ئەۋلاد ئەجدادىنىڭ قان - تەرى سىڭگەن يەردىن مېھرىنى ئۈزۈشتىن يانمىدى.

بوۋاي مۇتەئەسسىپ ئىدى. ئۇ، ئەجدادلىرىنىڭ يەر - ئېگىلىكىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەجداد ھالىتىدە قېتىپ قالغانىدى؛ ئوغلى ئىنكارچى ئىدى. ئۇ، ئەجداد ئۇدۇمىدىن ھالقىمىدى، بەلكى ئۇنىڭدىن ياتلىشىپ كەتتى.

بوۋاي ئىشچان ئىدى. ئۇ، ئۆز يېرىگە ئەجدادلىرىغا ئوخشاش قان - تەر تۆكۈپ ياشاپ كېلىۋاتاتتى؛ ئوغلى ھۇرۇن ئىدى. ئۇ، يەر تېرىپ جان بېقىشقا چىدىمايتتى.

بوۋاي يىراقنى كۆرەتتى. شۇڭا ئۇ ھەر قانداق شارائىتتا يەردىن كەچمەيتتى؛ ئوغلى كالتا پەم ئىدى، شۇڭا ئۇ يەرگە يېنىكلىك بىلەن مۇئامىلە قىلدى.

ئىككىنچى، ياشاش پەلسەپىسى جەھەتتە

بوۋاي يەرنى تەڭداشسىز بايلىق، ھاياتلىق بۇلىقى دەپ ھېسابلايدۇ. يەرنى ساتقانلىق جاننى ساتقانلىق، دەپ قارايدۇ. ئوغلى: «ئۆلۈدىغان جاھاندا جاننى مۇنچە قىمىناپ نېمە كەپتۇ، ئويناپ - كۈلۈپ ئۆتكۈلۈك . . . » دەپ ئويلايدۇ.

ئۈچىنچى، يەر مۇئامىلىسىدە

بوۋاي يەرنى قەدىرلەيتتى. چۈنكى بوۋاي يەرنىڭ قەدىر - قىممىتىنى چۈشىنەتتى، يەرگە كۆپ ئەجرى سىڭگەنىدى؛ ئوغلى يەرنى قەدىرلىمەيتتى. چۈنكى ئۇ يەرنىڭ قەدىر - قىممىتىنى بىلمەيتتى، يەرگىمۇ تۇزۇك ئەجرى سىڭمىگەنىدى.

بوۋاي بىلەن ئوغلىنىڭ خاراكتېر سۈپىتى، ياشاش پەلسەپىسى، يەر مۇئامىلىسىدىكى ئوت بىلەن سۇدەك مۇناسىۋەتتى ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى چوڭقۇر ھاڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. بۇ كۆرۈلمىش ئەۋلاد مەسىلىرىنىڭ ئەڭ نېگىزلىك نۇقتىسىنى ئەكس ئەتتۇرەتتى. بىراق «ياماں چوش» مەسىلىنىڭ بۇتەرىپىگە دىققەت قىلماي، ئىجابىي ھەم سەلبىي پەرقلەر ئېتىبارىدىن ئەل قاتارى پىكىر قىلدى.

بوۋاي بىلەن «ياماں چوش» نىڭ پىكرى بىر دەك. بوۋايمۇ ئوغلىنى ئەيىپلەيدۇ. «ياماں چوش» مۇ بوۋاينىڭ ئوغلىنى ئەيىپلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئەيىپلەش ئاساسلىرىمۇ ئوخشاش، ھەر ئىككىسىلا بالىنىڭ «دۆت، خام كاللا، ناكەس، تايىنى يوق، ئىش ياقماس، قولىدىن ئىش كەلمەس» لىكىنى ئەيىپلەيدۇ. بوۋاينىڭ ئوغلىنى ئەيىپلىشى جەمئىيەت خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي مەسىلە. لېكىن «ياماں چوش» كىمنى ئەيىپلەش كېرەكلىكى ئۈستىدە ياخشىراق ئويلاپ باققىنىدا، مەسىلىنىڭ نېگىزلىك نۇقتىسىغا يۈزلىنەلىگەن بولاتتى.

ياماں چوشنى بوۋاي كۆرسە، نېمە ئۈچۈن ئوغلى ئەيىپلىنىدۇ، دېيىلسە، بىمەنىدەك تۇيۇلىدۇ. چۈنكى ياماں چوشنى بوۋاي كۆرگەن بىلەن، ياماں چوش بىشارەت بەرگەن ياماں ئىشنى ئوغلى قىلغان. شۇنداقتىمۇ ئىشنىڭ باش جاۋابكارلىقىنى بوۋايدىن كۆرمىكىمىز ھەق. بوۋاينىڭ كۆرگەن ياماں چوشى ئوغلىنىڭ ياماں ئىشى ئەمەس بەلكى ئوغلىنىڭ كېلەچىكى، ئۆز گۇناھىنىڭ ئەۋلاد بېشىدىكى ئاقىۋىتى. ئۇنداقتا بوۋاينىڭ گۇناھى نېمە؟ ئاتىنىڭ پەرزەنت ئالدىدىكى بۇرچىنى تولۇق ئادا قىلمىغانلىقى. ئوغلىنىڭ يەرنى سېتىۋەتكەنلىكى ئوغلىنىڭ «دۆت، خام كاللا» لىقىدىن بولدى. ئوغلىنىڭ «دۆت، خام كاللا» لىقى نېمىدىن بولدى؟ بۇنى بوۋاينىڭ خام كاللىلىقىدىن بولدى، دېيىش كېرەك.

بوۋاي بالا تېپىش، بالا بېقىشنىلا ئاتىنىڭ بالا ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتى دەپ چۈشىنەتتى. شۇڭا ئوغلىنىڭ «دۆت، خام كاللا، ناكەس، تايىنى يوق، ئىشتىن قاچىدىغان، ئەمگەك دېسە بېشى ئاغرىيدىغان، تەييارنى يەڭ دېسە ئالدىدا، ئويۇن - تاماشا، غەيۋەت - شىكايەت دېسە يەڭ تۇرۇپ چىقىدىغان، يەر تېرىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان» ئادەم بولۇپ چىقىشىنى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئۆزىگە باغلىق دەپ قارايتتى. «ياماں چوش» نىڭ مەنتىقىسىمۇ بوۋاينىڭكى بىلەن ئوخشايتتى. ئەمدى بىز رېئاللىققا قاراپ باقايلى.

ئەۋلاد خۇنۇكلىكىدىن زارلىنىش كۆز ئالدىمىزدىكى دەۋر ھالىتى. ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنىڭ باش - باشتاقلىقىدىن دادلايدۇ، ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ غايىسىزلىكىدىن قاقشايدۇ، جەمئىيەت بالىلار ۋە ياشلارنىڭ ئاڭسىزلىقىدىن بىزار. ئەۋلادلارنىڭ شۇ قەدەر خۇنۇكلىك ئىچىدە قېلىشىدىكى سەۋەب ئەجدادلارنىڭ ئەۋلادلار ئالدىدىكى تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلماسلىقىدىن ئىبارەت.

ئەجدادلارنىڭ ئەۋلادلار ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتى تارىخ بىلەن كەلگۈسىنى، ئەنئەنە بىلەن تەرەققىياتنى، مىللىي مەدەنىيەت بىلەن دۇنياۋى مەدەنىيەتنى ئۇلاش، مىللەتنىڭ ساغلام پىسخىكىسى، ئالىيجاناب روھىنى پاكىزىيىتى ئەۋلادلارغا سىڭدۈرۈش، مىللەتنى ئەۋلادلارغا دۇرۇس ھالەتتە تاپشۇرۇپ بېرىش. شۇڭا، ئەۋلادلارنىڭ مىللەت ئۇدۇملىرىدىن ياتلىشىپ كېتىشىنى ئەۋلادلاردىن كۆرە، مۇھىمى ئەجدادلارنىڭ ھالقىلىق رول ئوينىيالمىغانلىقىدىن كۆرۈش كېرەك.

ئىككى ئەۋلادنىڭ كېلىشەلمەسلىكى، بىر - بىرى بىلەن رەقىبلەردەك بولۇپ قېلىشى ئەجداد بىلەن ئەۋلاد ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇكچىلىكنىڭ ئىپادىسى. بۇنداق ئۇزۇكچىلىكنىڭ جاۋابكارلىرى ئەجدادلار، بۇنداق ئۇزۇكچىلىكتىن ئەڭ چوڭ زىيانغا ئۇچرايدىغىنى ئەۋلادلاردۇر. دېمەك قارىماققا مەسىلە ئەۋلادلاردىدەك كۆرۈنىدۇ. ماھىيەتتە بۇ مەسىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا ئەجدادلارنىڭ مەسئۇلىيىتى چوڭ بولىدۇ. . .

بوۋاي بۇ نۇقتىنى چۈشەنمەيدۇ، شۇڭا ئۇ: «ھازىرقى بالىلار نېمانداق ئادەم بولىدىغاندۇ؟» دەپ ئەقلىنى يەتكۈزەلمەيدۇ. «ياماں چوش» مۇ بوۋايغا بۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ قويالمايدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، «ياماں چوش»نى ئەۋلاد خۇنۇكلىكىدىن دادلاۋاتقان رېئال كۆرۈنۈشلەرنىڭ كۆچۈرۈلمىسى دېيىشكە بولىدۇ.

دېگەنلىرىمىز ئوغلى قىلغان ئىشنىڭ جاۋابكارلىقىغا بوۋاينى تارتىپ، ئەۋلاد خۇنۇكلىكىنىڭ

جاۋابكارلىقىنى بوۋاي ئارقىلىق تامامەن ئاتا - ئانىلارغىلا ئارتقاندەك تۇيۇلۇپ قالىدۇ. ئەگەر بوۋاي پەقەت ئاتا - ئانىلارغىلا ۋەكىللىك قىلىدۇ دېيىلسە، ئاتا - ئانىلار بالىلار پاجىئەلىرىنىڭ تېگىشلىك مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ناۋادا بوۋاينى ئۇچ ئاتا (ئاتا - ئانىلار، مائارىپ، جەمئىيەت) نىڭ ۋەكىلى دەپ چۈشەنسەك، ئۇنىڭ بالىلار پاجىئەسىگە نىسبەتەن جاۋابكارلىق سالاھىيىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ.

«يامان چۈش» سىمۋوللۇق تۈستە ئاخىرلىشىدۇ. بوۋاي قەبرە توپىلىرى ئارىسىدىكى يۇمران بىخلارنى كۆرىدۇ. بۇ بىخلاردىن ئۈمىدلىنىپ كۆكلى يورۇغاندەك بولىدۇ. بىراق بوۋاينىڭ كۆكلىنى يورۇتقان بىخلارنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسىنى بوۋاي ئۇقمايدۇ. چۈنكى بىخ بوۋاينىڭ كۆكلىگە سىغمايدۇ. شۇڭا، ئۇنى روھىي غالىبىيەتچىلىك تىپىدىكى تەسەللى (ئەجداد مەدىتى) دېگىلى بولمايدۇ. ئۇ، بوۋاينىڭ ئوغلىنىڭ كېلەچىكىدىن ئۈمىدۋار بولۇشىمۇ ئەمەس. ئۇ، دەرمەھەللىككە بېخلىنىۋاتقان ئەجداد روھىدەك سېزىلسىمۇ ياكى كۆمۈلۈپ قالغان ئەجداد روھىنىڭ كۈندە كۆكلەپ باراقسانلىشىدىغانلىقىغا بولغان ئۈمىدۋارلىقتا ئوخشىسىمۇ، بوۋاي ئۇنى ئۆزىنىڭ ئۆچكەن روھىدىن چىلىقتۇرالمايدۇ. «يامان چۈش» مۇ بىخلارنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسىنى ياتلاپراق تۇرىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسىدىن گۇمانلىنىلسا، ئۇ «يامان چۈش» كە چۈشكەن ياماقتەك بولۇپ قالىدۇ. شۇنداقراق تۇيغۇ بىلەن قۇلاق سالساق، بوۋاينىڭ قۇلاق تۇۋىدە مۇنداق شۇرلاشلار ئاڭلىنىدۇ:

يىلتىزلار ھايات، بىخلارمۇ بار. بوۋاينىڭ ئۈمىدى بىخ بولسا، بىخنىڭ ئۈمىدى يەر ۋە باھار.

مېنىڭمۇ تەخىرسىزلىك بىلەن مۇنداق دەپ پىچىرلاپ قويغۇم كېلىدۇ:

بىخنىڭ ئۈمىدى يەر ۋە باھار بولسا، يەر ۋە باھارنىڭ ئۈمىدى بوۋاي.

3

زوراۋان، قارا قورساق، ساختىپەز، نەپسانىيەتچى ھاۋاز سېكرېتار . . .

خارلىنىش، ناھەقچىلىك، بوزەكچىلىككەرگە ۋىجدانەن ئىنكاس قايتۇرۇش تۇگۇل ھايۋانچىلىكىمۇ (مۇشۇكچىلىكىمۇ) ئىنكاسى بولمىغان نادان كىشىلەر . . .

يولسىز جورۇقلارغا قارشىلىق كۆرسىتىشتىن قورقايدىغان داۋۇت داڭقان . . .

ئۆزلىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان مۇشۇككە مەغرۇرلۇق، مەسخىرىلىك، ياراتمىغاندەك نەزەردە قاراپ قويۇپ، غەمسىز، خەۋپسىز، بەخىرامان ھالدا نان غاجاۋاتقان تولۇم چاشقانلار . . .

چاشقانلارنىڭ شەپىسىدىن سەگەكلەشكەن كۆزلىرىدىن نەپرەتلىك نۇر چاچراپ، كۆكرىكىنى قەپەزگە ئۇرۇۋاتقان، قەپەزدىن چىقالماي، بېزەك چاشقانلارغا غەزەپ بىلەن تىكىلىپ تۇرغان قەپەزدىكى مۇشۇك . . .

مانا بۇلار «چاشقان ئايىتى» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1997 - يىل 6 - سان) نىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى. بۇ كۆرۈنۈشلەرنىڭ مەنىسى مۇنداق:

زومىگەرلىك، قارا قورساقلىق، ساختىپەزلىك، نەپسانىيەتچىلىك . . . — ئىجتىمائىي ئاپەت.

خارلىنىش، مەھكۇملۇق، نامراتلىق . . . — ئىجتىمائىي كرىزىس.

نادانلىق، ئىنسانىي خۇنۇكلىك، يۇرەكزادىلىك، قۇلچىلىق . . . — ئىجتىمائىي ئاپەت، ئىجتىمائىي كرىزىسلەرنىڭ ئۇلى ۋە مەھسۇلى.

«داڭقانپۇتى گەپ» لەر ئىجتىمائىي ئاپەتلەر بىلەن ئىجتىمائىي كرىزىسلەرنىڭ سەۋەب — نەتىجىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ دەلىلى.

ئىجتىمائىي ئاپەت ۋە ئىجتىمائىي كرىزىسلەرنىڭ سەۋەبى نېمە؟ سەۋەب ئىجتىمائىي ئېكولوگىيىنىڭ بۇزۇلغانلىقىدۇر. مۇشۇك بىلەن چاشقانلار ئېكولوگىيىسىنىڭ بۇزۇلۇشى مۇشۇ خىل ھادىسىنىڭ تەمسىلى.

مۇشۇك بىلەن چاشقان ئېكولوگىيىلىك مۇچىلەر. چاشقان ئاپىتىنىڭ ئەۋج ئېلىشى مۇشۇكلەرنىڭ ئېكولوگىيىلىك نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ. نەتىجىدە مۇشۇك بىلەن چاشقانىنىڭ سان جەھەتتىكى نىسبەت پەرقى چوڭلاپ كېتىدۇ ياكى مۇشۇكلەر چاشقان تۇتمايدىغان بولۇپ قالىدۇ.

— چاشقان ئاپىتى شۇ قەدەر ئەۋج ئېلىپ كېتىۋاتسا، مۇشۇك نېمە ئۈچۈن قەپەزگە سولاپ قويۇلىدۇ؟

— مۇشۇكنى قوغداش ئۈچۈن (زەھەرلىنىپ ئۆلگەن چاشقانلارنى يەپ ئۆلمەسلىكى ئۈچۈن).

مۇشۇك نېمە ئۈچۈن قوغدىلىدۇ؟

— چاشقان ئاپىتىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن.

راست، مۇشۇكنى قوغدىغانلىق ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغدىغانلىق. لېكىن ئۇنى قەپەزگە سولاپ باققانلىق ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى قوغدىغانلىق ئەمەس. بۇ نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ مۇشۇكنىڭ ئورنىغا زەھەرنى دەسسىتىش، ئېكولوگىيىلىك قانۇنىيەتكە ھۆرمەت قىلمىغانلىق، بەلكى ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن دېرەك بېرىدۇ. ئىجتىمائىي ئېكولوگىيە مەسىلىلىرىمۇ مۇشۇ تەقلىتتە يۈزبېرىدۇ.

تولۇم چاشقانلارنىڭ يامراپ كېتىشى زوراۋانلىق، قارا قورساقلىق، ساختىپەزلىك، نەپسانىيەتچىلىكنىڭ يامراپ كېتىشىگە ئوخشايدۇ.

مۇشۇك سولانغان قەپەز زەھەر ۋەھىمىسى بىلەن نادانلىق — ئىنسانىي خۇنۇكلىك، جۇرئەتسىزلىكنىڭ گىرەلەشمىسىدىن شەكىللەنگەن قاششاق مۇھىتقا ئوخشايدۇ.

قەپەزدىكى مۇشۇك نېمىگە ئوخشايدۇ؟

مېنىڭ ئۇنى سەلبىيەتلەردىن يىرگىنىپ، ناھەقچىلىكلەرگە غەزەپلىنىپ، ئاچچىق يۈتۈپ لەختە بولۇپ كېتىۋاتقان يۈرەككە ئوخشاتقۇم كېلىۋاتىدۇ.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇربان ئازسانلىق مىللەتلەر باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەش مەركىزىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى (M1)

مەشھۇر نۇتۇقلار

-- نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن يازغۇچىلارنىڭ نۇتۇقلىرىدىن

لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ غېرىبلىقى

-- گارسىيا ماركوسنىڭ نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن نۇتقى

ماگىلان بىلەن تۇنجى قېتىم يەر شارى سەپىرى قىلغان فلورونسىيىلىك دېڭىزچى ئانتونىنى پىكاپېتتا جەنۇبىي ئامېرىكا قىتئەسىدىن ئۆتكەندە كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى ئەينەن خاتىرىلەپ قالدۇرغان. ئوقۇماققا ئۇنىڭ يازغانلىرى توقۇپ چىقىرىلغان خىيالىي خاتىرىلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ يېزىشىچە، ئۇ، دۇمبىسىدە كىندىكى بار توڭگۇزلارنى، پۇتى يوق قۇشلارنى كۆرگەن. بۇ قۇشلارنىڭ چىشىلىرى تۇخۇمنى ئەركىكىنىڭ دۇمبىسىگە تۇغىدىكەن. يەنە تىلى يوق ساقا قۇشلارمۇ بولۇپ، تۇمشۇقى بەئەينى قوشۇققا ئوخشايدىكەن. ئۇ، يەنە مۇنداق بىر غەلىتە ھايۋاننىمۇ كۆرگەن، ئۇنىڭ بېشى ۋە قۇلىقى ئېشەكنىڭكىگە، بەدىنى تۆگىنىڭكىگە، پۇتى بۇغىنىڭكىگە، ئاۋازى ئاتنىڭكىگە ئوخشايدىكەن. ئۇنىڭ يەنە تەسۋىرلىشىچە، بىر پارچە ئەينەكنى پاتاگونىيە يايلىقىدا تۇنجى قېتىم ئۇچراتقان يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئالدىغا قويغاندا، بىر كۈچتۈڭگۈر ئەر ئۆز ئەكسىنى ئەينەكتىن كۆرۈپ روھى چىقىپ كەتكىلى تاس قالغان.

بۇ ئاددىي ئەمما جەلپكارانە ساياھەت خاتىرىسى بۇگۈنكى پروزىچىلىقنىڭ جەۋھىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. لېكىن، ئۇنىڭ بايانلىرى ئەينى دەۋر تۇرمۇشىدىكى ئەڭ غارايىپ ئىشلار ئەمەس ئىدى. غەربىي ھىندىچىنى تاقىم ئاراللىرىغا دائىر خاتىرىلەردە، تارىخچىلار بىزگە تېخىمۇ كۆپ غەلىتە ئىشلارنى سۆزلەپ بىرىدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر ئاچكۆزلۈك بىلەن ئالتۇن دۆلىتىنى ئىزدىگەچكە، ئەسلىدىلا مەۋجۇت بولمىغان بۇ زېمىن نۇرغۇن يىللاردىن بېرى تۈرلۈك خەرىتىلەردە پەيدا بولدى. بۇ زېمىن خەرىتە سىزغۇچىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئورنى ۋە شەكلىنى توختىماي ئۆزگەرتىپ تۇردى. رىۋايەتلەردىكى ئالۋار. نونىس. كاۋسا داپپاككا ئابىھايات ئىزدەپ مېكسىكىنىڭ شىمالىدا 8يىل ئېكسپېدىتسىيە ئېلىپ بارغان. بۇ قېتىمقى ئەسەبىي يۈرۈشتە، ئۇ باشلاپ ماڭغان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى بىر-بىرىنى ئۆزئارا قىرىشقان ئۇلار مەنزىلگە يېتىپ بارغاندا ئەسلىدىكى 00، ئادەمدىن پەقەت بەشىلا ئامان قالغان. تىلسىماتلاردىن مۇنداق بىرسى ھازىرغا قەدەر ئېچىلمىدى: بىر كۈنى 100بوندتىن ئالتۇن ئارتىلغان 11000 تۇياق خېچىر پېرۇنىڭ كۈسكو دېگەن يېرىدىن يولغا چىقىپ، ئىنىگا ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى ئاتتاۋالپانى ھەق تۆلەپ قايتۇرۇپ كەلمەكچى بولۇشقانىدى. لېكىن بۇ ئەترەت نىشانغا يېتىپ بارمايلا غايىب بولۇپ كەتكەن. كېيىن، مۇستەملىكە دەۋرىدە كولومبىيىنىڭ شىمالىدىكى كارتاگېنادا بەزىلەر لاتقىدا بېقىلغان مىكىيانلارنى ساتقان، كېيىن ئۇ مىكىيانلارنىڭ تاشلىقىدىن ئالتۇن چىققان. يېقىنقى يىللارغا قەدەر ئەتراپىمىزدا ئەنە شۇنداق نۇرغۇن ئالتۇن خۇمارلار بارئىدى. X IX ئەسىردە، پاناما بوغۇزىدىن ئۆتىدىغان تۆمۈر يول لايىھىسىنى تەتقىق قىلىدىغان گېرمانىيىلىك ئۆمەك ئۆز تەكشۈرۈشلىرىدىن مۇنداق بىر خۇلاسىنى چىقارغان: بۇ رايوندا تۆمۈر كانلىرى ئاز بولۇپ، رېلىسنى ئالتۇندىن ياسىغاندىلا مەزكۇر لايىھىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

ئىسپانىيە مۇستەملىكىسىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولۇشىمىز بىزنى بۇنداق ئەسەبىي ھالەتتىن خالاس قىلالمىدى. 3-قېتىملىق مېكسىكا زۇڭتۇڭى، چوڭ مۇستەبىت ئانتوننىئو. نودې. سانىتانا گېنېرال ئۆزى «پېچىنە-پىرەنىك ئۇرۇشى» دەپ تەرىپلىۋالغان

ئۇرۇشتا يوقىتىپ قويغان ئوك پۇتى ئۈچۈن ئىنتايىن ھەشەمەتلىك ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. ئېكۇاتورنى 16يىلدىن بېرى مۇستەبىتلىك بىلەن سوربغان گابرىئىل . گا . مونىرو گېنېرال ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئوردىنلار بىلەن تولغان ھەربىيچە فورمىسى بىلەن ياساندۇرۇلۇپ تەختكە ئولتۇرغۇزۇلغان. سالۋادورنىڭ تېئۇسۇف دېگەن يېرىدىن چىققان ئاتالمىش «ئىلاھقا تەئداش »مۇستەبىت ماكسىمىليانو . ئې . مارتېنىز گېنېرال بىر قېتىملىق ئەسەبىي قىرغىندا 30 مىڭ دېھقاننىڭ جېنىغا زامىن بولغان. ئۇ ئۆزى كەشپ قىلغان مايانىڭ ئارقىلىق ، تامىقىغا زەھەر سالغانلارنىڭ بار -يوقلىقىنى سىنىغان. ئۇ يەنە كوچا چىراقلىرىنى قىزىل قەغەز بىلەن ئوراشقا بۇيرۇق قىلىپ ، سىكارلاتىنا بەزگىنىڭ تارقىلىشىنى توسماقچى بولغان. ھوندۇراسنىڭ پايتەختىنى تېگۇ سىگالىپادىكى مەركىزىي مەيدانغا تىكلەنگەن فرانسىسكو مورازان گېنېرالنىڭ ھەيكىلى ئەمەلىيەتتە پارىژدىكى كونا مىلىچاللار دۇكىنىدىن سېتىۋېلىپ ئەكىلىنگەن فرانسىيە مارشالى نايىنىڭ ھەيكىلىدۇر.

11يىل بۇرۇن ، زامانىمىزنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن شائىرلىرىدىن بىرى ، چىلىلىق پابلو. نېرۇدا مۇشۇ مۇنبەردىكى ئاجايىپ نۇتقىدا كىشىلەرگە لاتىن ئامېرىكىسى توغرىسىدىكى ئۈچۈرلارنى يەتكۈزگەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ، ياۋروپالىقلار ياخشى ياكى يامان نىيەتتە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر لاتىن ئامېرىكىسىدىن ئىبارەت بۇ سىرلىق زېمىندىكى مۆجىزىلەرگە دىققەت قىلدى. بۇيەردىكى سېھىرلىك تەسەۋۋۇرلارغا باي ئەرلەر ۋە تارىخ تۇيغۇسىغا باي ئاياللارنىڭ جاھىللىقى ۋە يەكدىللىقى بەئەينى ئەپسانىدەك ئىدى. بىز تېخى ئارام تېپىپ باقمىدۇق. ھۆرمەتكە سازاۋەر پرومىتېچە بىر زۇلۇمكار ھەتتا ئوت يالقۇنى بىلەن قاپلانغان زۇلۇمكار مەھكىمىسىدە پۇتۇن ئارمىيىسى بىلەن قارشىلىشىپ ئاخىرى قازا تاپتى. كىشىنى گۇمانلاندۇرىدىغان، ئېنىقلاش تەس بولغان ئىككى قېتىملىق ئاۋارىيىدە بىر دانا زۇلۇمكار ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ غورۇرى ئۈچۈن جەڭ قىلغان دېموكراتىك ئەسكەر ھاياتىدىن ئايرىلغان. بۇ ئارىدا 5 قېتىم ئۇرۇش ۋە 16 قېتىم ھەربىي ئۆزگۈرۈش يۈز بەردى. يەنە ئالۋاستى كەبىي بىر مۇستەبىت خۇدانىڭ نامىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، بۇگۈنكى لاتىن ئامېرىكىسىدا بىر قېتىملىق ئىرقى يوقىتىش ئېلىپ باردى . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ،20مىليون بالا ئىككى ياشقا توشمايلا قازا تاپتى . بۇ سان 1979-يىلدىن ئېتىبارەن ياۋروپادا تۇغۇلغان بالىلارنىڭ ئومۇمىي سانىدىنمۇ كۆپ. ھۆكۈمەتنىڭ سۈيىقەستى بىلەن يوقىلىپ كەتكەنلەر 120مىڭ بولۇپ ، ئۇمو ئۇ شەھىرىدىكى پۇتكۈل خەلقنىڭ يوقىلىپ كېتىشى بىلەن باراۋەر. ئارگېنتىنا تۇرمىلىرىدە بوشانغان نۇرغۇن ئاياللار ئۆزلىرى تۇغقان يۇرەك پارچىلىرىنىڭ ئىز-دېرىكى ۋە سالاھىيىتىنى ئۇقمايدۇ . ھەربىي دائىرىلەرنىڭ بۇيرۇقى ئارقىلىق بۇ بالىلار باشقىلارنىڭ بېقىۋېلىشىغا ھەمدە دارىلئېتاملارغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن. پۈتكۈل قۇرۇقلۇقتىكى 200 مىڭ ئادەم مۇشۇ خىل قىسمەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن جىننىي قۇربان قىلدى. بۇلارنىڭ يېرىمى ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسىدىكى خالىغانچە ئادەم ئۆلتۈرىدىغان نىكاراگۇئا، سالۋادور، گىۋاتىمالا قاتارلىق ئۈچ كىچىك دۆلەتتە ھالاك قىلىندى.

چىلى ئۆزىنىڭ مېھماندوستلۇق ئادىتى بىلەن مەشھۇر. لېكىن بۇ دۆلەتنىڭ 1 مىليونەك ئادىمى سىرتلاردا سەرگەردان، بۇلار پۈتكۈل دۆلەت نوپۇسىنىڭ 10%ىنى ئىگىلەيدۇ . بۇ قۇرۇقلۇقتا ئەڭ مەدەنىيەتلىك دۆلەت دەپ قارالغان ئوروگۋاينىڭ 2.5 مىليون نوپۇسىنىڭ بەشتىن بىر قىسمى سىرتتا ئېقىپ يۈرىدۇ.

1979 - يىلدىن بۇيان سالۋادوردا يۈز بەرگەن ئىچكى ئۇرۇش ھەر 20مىنوتتا بىر مۇساپىر ئاۋامنى پەيدا قىلدى. ئەگەر بۇ قىتئەلىك بىچارە كۆچمەنلەر ۋە ئاققۇنلارنى تەشكىللەپ بىر دۆلەت قۇرسا، بۇ دۆلەتنىڭ نوپۇسى نورۋېگىيىنىڭ نوپۇسىدىنمۇ كۆپ بولىدۇ.

جەزم قىلالايمەنكى ، شۇنتىسىيە ئەدەبىيات ئاكادېمىيىسىنىڭ ئېتىبارىغا ئېرىشكىنى لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ ئەدەبىياتىلا بولۇپ قالماي، بەلكى ئالاھىدە رېئاللىقتۇر. بۇ رېئاللىق قەغەز يۈزىدىلا ئىپادىلىنىپ قالماستىن، بەلكى بىزنىڭ قەلبىمىزدە ياشايدۇ، ئۇ ھەر سائەت، ھەر بىر دەقىقىدە نۇرغۇن ھالاكەتلەرنى پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. شۇنداقلا ئۇ گۈزەللىك ۋە ھەسرەتكە تولغان ئەبەدىي خورىماس ئىجادىيەت بۇلىقىنى ئاچتى. شۇڭا، ماڭا ئوخشاش سەرسانە، يۈرت سېغىنچى بىلەن ئازابلىنىۋاتقان بىر كولۇمبىيىلىكنىڭ بېشىغا ئاشۇ بۇلاقنىڭ خاسىيىتىدىن ھومۇ قۇشى قونۇپ قالدى. بۇ بىمەنە دۇنيادا بىز مەيلى شائىر بولامدۇق ياكى قەلەندەر، مۇزىكانت بولامدۇق ياكى مۇنەججىم ، ئەسكەر بولامدۇق ۋەياكى لۇكچەك ھەممىمىزگە تەسەۋۋۇرنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى بىز دۇچ كېلىۋاتقان ئەڭ زور مەسىلە كىشىلەرنى تۇرمۇش رېئاللىقىمىزغا ئىشەندۇرىدىغان مۇۋاپىق ۋاستىگە ئېرىشەلمەسلىك. دوستلار، مانا بۇ بىزگە تەنھالىق ھېس قىلدۇرىدىغان سەۋەبنىڭ دەل ئۆزى.

ئەگەر بىز تارتىۋاتقان زۇلۇم - سىتەملىرىمىزنى مۇۋاپىق ئىپادىلەپ بېرىشكە قادىر بولالمىساق، ئۇنداقتا دۇنيانىڭ يەنە بىر ياقىسىدا ياشاپ ئۆز مەدەنىيىتىدىن ھوزۇرلىنىپ مەست بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ لاتىن ئامېرىكىسىنى چۈشەنمەسلىكىنى توغرا چۈشەنسەك بولىدۇ. ئوخشاشلا ئۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆلچىمى ئارقىلىق بىزنى ئۆلچەيدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆز ھاياتىدا دۇچ كەلگەن كۈلپەتلىرىنىڭ ئۆزئارا ئوخشىمايدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ كەتكەنلىكى، بىزدىكى باراۋەرلىك ئىزدەش جەريانىنىڭ تېخىمۇ تەس، تېخىمۇ ئوقۇبەتلىك ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغانلىقى ناھايىتى چۈشىنىشلىك بولۇپ قالىدۇ. ئۆزىمىزگە

مەنسۇپ بولمىغان ئەندىزە بىلەن رېئاللىقىمىزنى چۈشەندۈرۈش بىزنى تېخىمۇ چۈشۈنۈكسىز، تېخىمۇ يېتىم ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئەگەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە ياۋروپا ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشىنى بۈگۈنىمىز بىلەن سېلىشتۇرسا، ئۇلارنىڭ بىزنى چۈشىنىش ئىقتىدارى بىر قەدەر ئۆسكەن بولاتتى. ئۇلار ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەككى، لوندۇننىڭ بىنا بولۇشى ئۈچۈن 300 يىل ۋاقىت كەتكەن، بۇ يەردە بىر باش روھانىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن يەنە 300 يىل ۋاقىت كەتكەن. رۇمدا بىر پادىشاھ تارىخىي سەلتەنەت تۇرغۇزۇشتىن بۇرۇن 2000يىللىق جاھالەتنى باشتىن كەچۈردى. تىنچ-ئەمىنلىكنى، پىشلاق ۋە سائەتنى ياخشى كۆرۈشى بىلەن داڭ چىقارغان بۈگۈنكى شۇنتسارىيىلىكلەر 16-ئەسىردىكى ياۋروپانى خۇددى ۋەھشىي ئەسكەرلەردەك قانغا غەرق قىلدى. ھەتتا ئەدەبىي گۈللىنىش ھەرىكىتى يۈقۇرىپەللىگە كۆتۈرۈلگەن مەزگىللەردە شەرقىي رۇم ئىمپېرىيىسى يالغۇز ئالغان گېرمانىيىلىك 12مىڭ ئەسكەر رۇمدا قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىپ، 8000 پۇقرانى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى.

53يىل ئاۋۋال توماس‌مان ئۆز قەھرىمانى تونىيا كىروگېرنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى دەل مۇشۇ مۇنبەردە تەرىپلەپ ئۆتكەنىدى. ئۇ، سانتا شىمال بىلەن قىزىققان جەنۇبنى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغانىدى. مەنده بۇنداق خام خىياللار يوق. لېكىن شۇنىڭغا ئىشىنىمەنكى، تېخىمۇ ئادالەتلىك، تېخىمۇ ئىنسانىي جەمئىيەت قۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىشنى ئارزۇ قىلىدىغان ئۆتكۈر نەزەرلىك ياۋروپالىقلار بىزگە بولغان كۆزىتىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتسىلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ بىزگە ئۇنۇملۇك ياردەم بېرەلىشىدىن ئۈمىد كۈتكىلى بولىدۇ. لاتىن ئامېرىكىسىدىكى خەلقلەر دۇنيا تارىخىدا مۇناسىپ ئورۇن تۇتۇشنى ئارزۇ قىلىدۇ، ئەگەر دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەر بىزگە كونكرېت ياردەم بەرمەي، پەقەت ئارزۇلىرىمىزغا ھېسداشلىق قىلىش بىلەنلا چەكلەنسە بىزنىڭ غېرىبلىق تۇيغۇمىز تۇگىمەيدۇ.

لاتىن ئامېرىكىسى باشقىلارنىڭ خالىغانچە ئەخمەق قىلىشىغا قاراپ تۇرالمايدۇ. ئۇنىڭ مۇستەقىل خوجىلىق ئورنىنى قوغداشتىن باشقا ئەمەلىي ئارزۇسى يوق. دېگىز ئىشلىرى پەن-تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرى ئارىسىدىكى جۇغراپىيىلىك مۇساپىنى قىسقارتقان بولسىمۇ، مەدەنىيەت ئارىلىقىمىز بارغانسېرى يىراقلاشتى. ئەجىبا، كىشىلەردە ئەدەبىياتىمىزدىكى ئالاھىدىلىكلەرگە زوقلىنىش ۋە كەڭ قورساقلىق بولىدۇ-يۇ، نېمىشقا ئۇلار مۇستەقىل ئۆز-ئۆزىگە خوجا بولۇش ئىسلاھاتلىرىمىزنى رەت قىلىدۇ؟ ئىلغار ياۋروپالىقلار ئۆز دۆلەتلىرىدە تېكلىگەن ئادالەتنى ئۆزگىچە شەكىل ۋە شەرت-شارائىتتا لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ نىشانى قىلسا، نېمە ئۈچۈن بولمايدۇ؟ ياق، تارىخىمىزدىكى زوراۋانلىقلار ۋە ئازابلارنى ئۆز تارىخىمىزدىكى ئادالەتسىزلىك ۋە زۇلۇمنىڭ مەھسۇلاتى دېيىشكە بولىدۇكى، ئۇلار ھەرگىزمۇ باشقا يەردىن كەلگەن سۈيىقەست ئەمەس. ئەپسۇسكى، ياۋروپادىكى نۇرغۇن رەھبەرلەر ۋە مۇتەپەككۇرلار بۇنداق ئويلىمايدۇ. ئۇلار ئەجدادلىرىنىڭ ئەسەبىيلىكىنى تەكرارلىدى. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىدىن باشقا ئامال يوق. دوستلار، مانا بۇ بىزنىڭ غېرىب - تەنھالىقىمىزنىڭ سەۋەبى.

ھەر خىل بېسىم، بۇلاڭچىلىق ۋە كەمسىتىشلەرگە قارىتا بىزنىڭ بېرىدىغان جاۋابىمىز قەتئىي تۇرده ياشاشتىن ئىبارەت. سۇ ئاپىتى، يۇقۇملۇق كېسەل، ئاچارچىلىق، توپىلاڭلار ھەتتا بىر قانچە ئەسىرلىك ئۇرۇشلار ھاياتنىڭ مامات ئۇستىدىن غەلىبە قىلىشىدەك ئەۋزەللىكىنى ئاجىزلاشتۇرالمىدى. بۇ ئەۋزەللىك يۇقۇرى سۈرئەت بىلەن ئاشماقتا: دۇنيا بويىچە ھەر يىلى تۇغۇلىۋاتقانلارنىڭ سانى ئۆلگەنلەرنىڭ سانىدىن 74مىليون ئارتۇق بولماقتا. بۇ سان نيۇ-يورك ئاھالە ئۆسۈمىنىڭ تەخمىنەن 7ھەسسىسىگە باراۋەر كېلىدۇ. بۇ بالىلارنىڭ كۆپ قىسمى نامرات لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىدە تۇغۇلغان. ئەكسىچە، ئەڭ باي دۆلەتلەر بىز ئىنسانلارنى ھالاك قىلىشتا تاشلايدىغان ھەتتا بەختسىز يەر شارىمىزدا ياشاۋاتقان بارلىق جانلىقلارنىڭ نەسلىنى كۆيدۈرۈۋېتەلەيدىغار بۇزغۇنچى كۈچنى كۈچىنىڭ بارىچە توپلىدى.

ھۆرمەتلىك ئۇستازىم ۋىليام فولكنېر ئەينى يىللاردا دەل مۇشۇ سارايدا: «مەن ئىنسانىيەتنىڭ قىيامىتىنى رەت قىلىمەن» دېگەنىدى. 32يىل بۇرۇن ئۇ رەت قىلغان بۇ تراگېدىيە بۈگۈنىنىڭ ئۆزىدە پەن-تېخنىكا جەھەتتىكى مۇمكىنلىككە ئايلاندى. ھاياتلىق تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئىنسانىيەت ئەنه شۇنداق ۋەيران قىلىش كۈچىگە تۇنجى قېتىم ئېرىشكەن بولدى. ئەگەر مەن بۇ نۇقتىنى تولۇق تونۇپ يەتمىسەم فولكنېر تۇرغان مۇشۇ مۇنبەردە تۇرۇشقا لايىقىتىم بار دەپ قارىمايمەن. مۇشۇنداق ئىشەنگۈسىز دەرىجىدىكى قورقۇنچلۇق رېئاللىققا دۇچ كەلگەنده تەمسىل ئىجادچىلىرى بولمىش بىز يازغۇچىلار شۇنداق ئېيتىشقا ھەقلىقمىز: رېئاللىقنىڭ ئەكسى بولغان غايىۋى دۇنيانى يارىتىشنىڭ پەيتى تېخى ئۆتۈپ كەتمىدى. ئۇ يەردە ھەر قانداق ئادەمنىڭ باشقىلارنىڭ ھايات - ماماتىغا ئارىلىشىش ھوقۇقى بولمايدۇ. ئۇ يەردە مۇھەببەت ھەقىقىي رېئاللىققا، بەخت - سائادەت مۇمكىنلىككە ئايلىنىدۇ. ئۇ يەردە، 100يىللىق غېرىبلىقنى شۇكرى - قانائەت بىلەن قوبۇل قىلغان جەمەتلەر ئاخىرى بۇ يەرشارىدىكى مەڭگۈلۈك ھاياتنىڭ يەنە بىر قېتىملىق پۇرستىگە ئېرىشەلەيدۇ.

هەققانىيەت ئۆلمەيدۇ

-- نەجىب مەھفۇزنىڭ نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىنى قوبۇل قىلىش مۇراسىمىدا سۆزلىگەن نۇتقى

ئالدى بىلەن مەن شۇنتسىيە ئەدەبىيات ئاكادېمىيسى نوبېل مۇكاپاتى كومىتېتىنىڭ پېقىرنىڭ ئۇزۇن مەزگىللىك ئەجرىگە بىلدۇرگەن ھۆرمىتىگە تەشەككۈر ئېيتىمەن . مەن سورۇن ئەھلىنىڭ ئىلتىپات بىلەن قۇلاق سېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن، چۈنكى مەن سۆزلەۋاتقان تىل كۆپرەك كىشىلەرگە ناتونۇش. لېكىن، بۇ تىل ئۇشبۇ مۇكاپاتنىڭ ھەقىقىي ساھىبىدۇر. ئۇ، بۇ مەدەنىيەت بوستانىدا تۇنجى قېتىم دىلرەبا بىر تۇس بىلەن ياڭرىشى كېرەك. مەن بۇنىڭ ئاخىرقى قېتىم بولۇپ قالماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن، شۇنداقلا دۆلىتىمدىكى ئەدىبلەرنىڭ سىلەردەك دۇنياۋى يازغۇچىلار (غەم- ھەسرەتكە تولغان دۇنياغا شادلىق ۋە ئەقىل - پاراسەتنىڭ خۇش پۇراقلىرىنى چاچقۇچىلار) بىلەن شەرەپلىك ھالدا بىر سەپتە تۇرۇش لايىقتىگە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلىمەن.

مەلۇم بىر چەتئەل گېزىتىنىڭ قاھىرەدە ئورۇشلۇق مۇخبىرىنىڭ ئېيتىشىچە، مېنىڭ ئىسمىم نوبېل مۇكاپاتى بىلەن باغلانغان شۇ دەقىقىدە پۈتۈن دۇنيادان جەمئىي كېتىپتۇ، كىشىلەر مېنىڭ قانداق ئادەملىكىمنى بىر-بىرىدىن سوراپ بىلىشمەكچى بوپتۇ. مېنىڭ ئۆز-ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇشۇمغا ئىنسانىي تەبىئەتكە سىغدۇرغان پوزىتسىيە بىلەن رۇخسەت قىلىشىڭىزلارنى سورايمەن. مەن بولسام ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ پەرزەنتى. تارىختا بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەت گۈزەل بىر قۇرۇلۇشنى رويابقا چىقاردى. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، 7000 يىللىق تارىخقائىگە پىرئەۋن مەدەنىيىتى، ئىككىنچىسى، 1400 يىللىق تارىخقا ئىگە ئىسلام مەدەنىيىتى. ھەر قايسىڭىزلار ئەدەبىيات مۇنبىرىنىڭ سەرخىللىرى ۋە ئەللامىلىرى، بۇ مەدەنىيەت ھەققىدە ھەرقايسىڭىزلارغا سۆزلەپ ئولتۇرۇش ئارتۇقچە. بىراق، بۇ شەرەپلىك دىدارى مۇلاقەت پەيتىدەبىر قانچە كەلىمە قىستۇرما قىلسام ئەيب بولماس.

پىرئەۋن مەدەنىيىتىدىن سۆزئاچقاندا، پېقىر ئىستېلاھلار ۋە تارىخىي ئىمپېرىيەلەر ھەققىدە سۆزلەشنى راۋا كۆرمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى خاراب بولغان شەرەپلىك تارىختۇر. ئاللاغا شۈكرىكى، زامانىمىزنىڭ ۋىجدانى ئۇلار ھەققىدە گەپ ئېچىشنى لايىق كۆرمەيدۇ. مەنمۇ ئۇلارنىڭ ئاللانىڭ بەرىكاتى بىلەن ئىنسانىيەت ۋىجدانىنىڭ سۈبھىسىنى ئاچقانلىقى ھەققىدە توختالماي. ئۇ بەكمۇ ئۇزۇن تارىخ. كۆپچىلىك پادىشاھ ئېھناتۇن (قەدىمكى مىسىرنىڭ 18-سۇلالىسىنىڭ 10-نۆۋەتلىك پىرئەۋنى) ھەققىدىكى قىسسىنى ئوبدان بىلىدۇ. مەن ھەتتا بۇ مەدەنىيەتنىڭ سەنئەت ۋە ئەدەبىيات ساھەلىرىدىكى نەتىجىلىرى ۋە ئەلئىھرام، سفىنكس، كاناك ئىبادەتخانىسى قاتارلىق مۇجىزىلىرى ھەققىدە سۆزلىمەكچى ئەمەس. بۇ مۇجىزىلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈش تەلىيىگە ئېرىشەلمىگەن كىشىلەرمۇ بۇ ھەقتىكى ماتېرىياللارنى ۋە سۈرەتلەرنى كۆرگەن.

مەن پىرئەۋن مەدەنىيىتىنى ھېكايە تەرىقىسىدە تونۇشتۇرۇپ ئۆتەي. چۈنكى مېنىڭ ھېكايىچىلىق سالاھىيىتىمنى مېنىڭ خاس ئارقا كۆرۈنۈشۈم بەلگىلىگەن. تارىختا خاتىرىلەنگەن بۇ ۋەقەگە سەمە بولۇڭلار: قەدىمكى مىسىرنىڭ يازۇلىرىدا ئېيتىلىشىچە، پادىشاھ پىرئەۋن ھەرەمدىكى بىر كېنىزىكىنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ۋەزىرى بىلەن گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئاڭلاپتۇ. كىشىلەر ئۇنىڭ نەسلىنى قۇرۇپ كېتىدىغان بولدى، دەپ ئويلاشقانىدى. لېكىن پىرئەۋن ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىنى چاقىرتىپ، ئۆزى خەۋەر تاپقان ئىشلارنى تەكشۈرۈپ بېقىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. پىرئەۋن ئادىل ھۆكۈم چىقىرىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىغا پاكىتنىڭ زۆرۈرلىكىنى تاپىلايدۇ. . . بۇنداق قىلىش، مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇنىڭ ئىمپېرىيە قۇرۇشى ۋەئەلئىھرام قوپۇرۇشىدىنمۇ ئۇلۇغدۇر. دەل مۇشۇنىڭ ئۆزى شۇخىل مەدەنىيەتنىڭ ھەرقانداق بايلىق ۋە شان-شەرەپتىن ئەلا ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. ئىمپېرىيە يوقالدى، ئۆتكەن ئىشلارمۇ ئۆتۈپ كەتتى. ئەلئىھراممۇ ھامان بىر كۈنى يوقايدۇ. لېكىن، ئىنسانىيەتنىڭ ئەقلى تەلپۈنۈپ، يۇرىكى سوقۇپلا تۇرسا، ھەقىقەت بىلەن ئادالەت مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

ئىسلام مەدەنىيىتى ھەققىدە، مەن سىزلەر بىلەن يارانقۇچى ئاللانىڭ ئىقلىملىرىدىكى ئەركىنلىك، باراۋەرلىك ۋە مەغپىرەت ئۇستىگە قۇرۇلغان ئىنسانىي بىر گەۋدە توغرىسىدىكى چاقىرىق خۇسۇسىدا سۆزلىشىپ ئولتۇرماي، شۇنداقلا ئاللانىڭ ئەلچىسى مۇھەممەدنىڭ ئۇلۇغلۇقى ھەققىدىمۇ توختالماي، چۈنكى ئاراڭلاردىكى مۇتەپەككۇرلار مۇھەممەدنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ كىشى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. مەن ئۇنىڭ سان-ساناقسىز مەسچىت مۇنارلىرىنى قوپۇرۇپ چىققانلىقىنى تىلغا ئالماي، ھىندىستان ۋە جۇڭگو ئەتراپلىرىدىن تارتىپ فرانسىيە چېگرىلىرىغىچە بولغان پايانسىز زېمىندا ئۇنىڭ كىشىلەرنى ئىمانغا، دىيانەتكە ۋە ساخاۋەتكە چاقىرغانلىقى ھەققىدە سۆزلىمەي؛ مەن يەنە دىن ۋە ئىرقلار ئوتتۇرىسىدا بۇرۇن بولۇپ باقمىغان ۋە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولمايدىغان ئۆزئارا چۈشىنىش، كەچۈرۈم ئاساسىدىكى دوستلۇق، ھەمكارلىق ھەققىدىمۇ گەپ ئاچمايمەن. بىراق، مېنىڭ تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈدىغىنىم، بۇ مەدەنىيەتنىڭ كىشىنى تەسىرلەندۇرىدىغان

دراماتىك بىر پەردىسىدۇر. بۇ پەردە بۇ مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ روشەن ئالاھىدىلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ بولسىمۇ بۇ مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىلىرى ۋىزانتىيىنى مەغلۇب قىلغاندىن كېيىن، ئەسىرلەرنى قويىۋېتىش بەدىلىگە قەدىمكى يۇناننىڭ پەلسەپە، تىبابىتى ۋە ماتىماتېكا نەمۇنىلىرىنى قولغا كەلتۈرگەن. مانا بۇ ئىنسانىيەتنىڭ بىلىشكە ئىنتىلىشتەك مەنىۋى قىممىتىنىڭ دەلىلى. گەرچە بۇ ئىنتىلگۈچىلەر ئاللانىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلسىمۇ، يات دىندىكى مۇخلىسلارنىڭ مەدەنىيەت جەۋھىرىنى قەدىرلىدى.

ئەنە شۇنداق ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ باغرىدا تۇغۇلۇپ، ئۇنىڭ شېرىن - شەربەتلىرىدىن سۇمۇرۇش، ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ئوزۇقلاردىن بەھرىمەن بولۇش، ئۇنىڭ سېھىرلىك مەدەنىيەت شارابىدىن ھوزۇرلىنىش مېنىڭ تەقدىرىمدۇر. بۇلارنىڭ جۇغلىنىشىدىن كېلىپ چىققان ئىلھام مېنىڭ تەشنالىقىم بىلەن بىرلەشكەن ھالدا بەدىئىي پىكىرلىرىمنى بۇلاقتەك ئۇرغۇتتى. مېنىڭ ئەسەرلىرىم بەختلىك ھالدا سىلەردەك مۆھتەرەم ئەدەبىيات ئاكادېمىيىسىنىڭ ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولدى، مېنىڭ ئەجرىم مەشھۇر نوبېل مۇكاپاتىنىڭ تاجىغا نائىل بولدى. مەن ئۆزنامىمدىن، شۇنداقلا ئىككى خىل مەدەنىيەتنىڭ ئاللىقاچان بۇ دۇنيادىن كېتىپ بولغان قۇرغۇچىلىرى نامىدىن سىلەرگە تەشەككۇر بىلدۈرىمەن.

سىلەر 3-دۇنيا ئەللىرىدىن كەلگەن بۇ كىشى قانداقمۇ خاتىرجەم بولۇپ ئەسەر يازغاندۇ، دەپ ئويلىشىڭلار مۇمكىن. بۇنداق ئويلاش تامامەن يوللۇق. مەن قەرزنىڭ قاتتىق بېسىمى ئاستىدا ئېڭراۋاتقان دۇنيادىن كەلدىم، ئەگەر بۇ قەرزنى قايتۇرۇشتىن سۆز ئېچىلسا، ئاچارچىلىق ياكى شۇنىڭدەك نۇرغۇن تەھدىتكە ئۇچرايدىغانلىقىمىز ئېنىق. 3-دۇنيا ئەللىرىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر ئاسىيادا سۇئاپىتى بىلەن ئۆلىۋاتىدۇ. ئافرىقىدا ئاچارچىلىقتىن ئۆلىۋاتىدۇ. جەنۇبىي ئافرىقىدىكى مىليۇنلىغان كىشىلەر مۇشۇ كىشىلىك ھوقۇق دەۋرىدىمۇ ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇپ ياشىماقتا، ئۇلار ئادەمدەك ياشىيالمايۋاتىدۇ؛ ئىئوردان دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ۋە گازا رايونىدا بەزىلەر ئۆزىنىڭ ئانا ۋەتىنىدە تۇرۇپمۇ ھاياتىدىن مەھرۇم بولدى. بۇ ئۇلارنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىدىن ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد مىراس بولۇپ كەلگەن تۇپراق ئىدى. ئۇلار ئىپتىدائىي ئادەملەرمۇ ئاللىقاچان ئېرىشىپ بولغان ئېھتىياج ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتىدۇ. دېمەك ئۇلار ئېتىراپ قىلىنغان مۇناسىپ ئورنىغا ئېرىشىشنى ئويلىدى. ئۇلار ئۆزىنىڭ باتۇرلارچە ئالىيجانا، ھەرىكىتىگە نىسبەتە (بۇ ھەرىكەتتە ئەرلەر، ئاياللار، ئۆسمۈرلەرمۇ بار) ئېرىشكەن جاۋاب تاياق - توقماق، قىرغىنچىلىق، ئۆي-جايلىرىنىڭ ۋەيران قىلىنىشى، تۈرمە ۋە يېغىۋىلىش ئورۇنلىرىدا قىيىن-قىستاققا قېلىشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا ئازاب ۋە غەزەپ بىلەن ئەھۋالىنى كۆزىتىپ تۇرۇۋاتقان 150 مىليۇن ئەرەب بار ئەگەر بۇ ۋەزىيەتنى ھەققانىيەت ۋە مۇكەممەل تىنچلىقنى ئارزۇ قىلىدىغان كىشىلەر پاراسەت بىلەن ئۆزگەرتمىسە، بۇ رايون بالايى - ئاپەتلەرنىڭ تەھدىتىگە يولۇققۇسى.

شۇنداق، 3-دۇنيا ئەللىرىدىن كەلگەن بۇ ئادەم قانداقمۇ كۆڭلى ئارام تېپىپ ئەسەر يازدىكىن؟ ياخشى يېرى شۇكى، سەنئەت مەرد بولۇش بىلەن بىرگە ھېسداشلىققا باي. سەنئەت بەختلىك ئادەملەرنى قوينىغا ئېلىش بىلەن بىرگە بەختسىز ئادەملەرنى تاشلىۋەتمەيدۇ. سەنئەت جەلپكار ۋاستىلەر ئارقىلىق يۇقىرىقى ھەر ئىككى خىل ئادەمنى قەلب ئىزھار قىلىشقا ئۈندەيدۇ.

مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان مۇشۇ ھەل قىلغۇچ پەيتتە، ئىنسانىيەتنىڭ ئازابى شەك-شۇبھىسىز

ئاخىرلاشتى دېگەن گەپ كىشىنى قايىل قىلالمايدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، ئىنسانىيەت پىشىپ يېتىلدى، دەۋرىمىز دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئەپلىشىش ئىستېقبالىدىن دېرەك بەردى. ئىنسانىيەتنىڭ ئىدىيىسى ھەر خىل بۇزغۇنچىلىق ۋە ۋەيرانچىلىق ئامىللىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا يۆزلەندى. خۇددى ئالىملار سانائەتنىڭ مۇھىتتىكى بۇلغاشلىرىنى كۆچىنىڭ بارچە تازىلاشقا تۆتۈنغاندەك، زىيالىلارمۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئەخلاقىي بۇلغۇنۇشلىرىنى پائال تازىلىشى كېرەك. بىزنىڭ مەدەنىيەتلىك ئەللەردىكى ئۇلۇغ رەھبەرلەردىن، ئقتىسادشۇناسلاردىن ھەقىقىي ھەرىكەتكە كېلىپ دەۋر مەركىزى بولۇشقا دالالەت قىلىش ھەققىمىز ۋە مەجبۇرىيىتىمىز بار. بۇرۇنقى دەۋرلەردە، رەھبەرلەر پەقەت ئۆز مىللىتىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى، باشقا مىللەتلەرنى بولسا دۈشمەن ياكى ئېكسپولاتاتسىيە قىلىشقا تېگىشلىك ئەل دەپ سانايتتى. ئۇ چاغلاردا ئۇستۇنلۇك ۋە شەخسىي شان - شەرەپتىن باشقا نەرسىلەر ئۇستىدە باش قاتۇرۇلمايتتى. دەل شۇ سەۋەبتىن ھەرخىل ئەخلاق، ئىدىيە ۋە قىممەت قاراشلىرى كېرەك قىلىنمايتتى. شۇڭا ئەخلاققا زىت كېلىدىغان ۋاستىلەر قانۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىھىساب ئادەملەر قەتلى قىلىندى. ئۇ دەۋرلەردە يالغانچىلىق، ئالدامچىلىق، ئاسىيلىق ۋە ياۋۇزلۇق قاتارلىق قىلمىشلار دانالىقنىڭ بەلگۈسى ۋە ئۇلۇغلۇقنىڭ دەلىلى بولدى. بىراق بۈگۈنكى كۈندە بۇنداق ئەھۋاللار تۈپتىن ئۆزگەرتىلىشى كېرەك... بۈگۈن مەدەنىيەتلىك دۆلەت رەھبىرىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم شۇكى، ئۇنىڭدا ئەتراپلىق نوقتىئىنەزەر بولۇشى، ئىنسانىيەتكە نىسبەتەن مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى بولۇشى كېرەك. تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر بىلەن 3-دۇنيا ئەللىرى بىر ئائىلە بولۇشى كېرەك. ھەر بىر كىشىنىڭ بۇ ئائىلىگە بولغان مەسئۇلىيىتى ئۇنىڭ بىلىمى، ئەقىل - پاراسىتى ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئەگەر 3 - دۇنيا ئەللىرىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىم بىلەن ئۇلارغا بىزنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرىمىزنىڭ تاماشىبىنلىرى بولۇۋالمىغلار، دەپ جاكارلىشىمغا توغرا كەلسە، مەسئۇلىيەت دائىرەمدىن ھالقىپ كەتكەن بولمايمەن. لېكىن سىلەر يۈكسەك ئورنىڭلارغا مۇناسىپ رولنىڭلارنى جارى قىلدۇرۇشىڭلار كېرەك. سىلەرنىڭ ئەۋزەل ئورنىڭلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھايۋاناتلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر ئېكولوگىيىسىگە كۆڭۈل بۆلۈش مەسئۇلىيىتىڭلاربار، دۇنيانىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىدىكى كىشىلەرنىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈش ئەلۋەتتە بار گەپ. بىز سۆز - ئىبارىلەردىن بىزار بولدۇق، ھەرىكەتنىڭ پەيتى يېتىپ كەلدى. ئوغرى - قاراقچىلار ۋە جازانىخورلارنى يوقىتىش ۋاقتى يېتىپ كەلدى. بىزنىڭ بۇ دەۋرىمىز رەھبەرلەر يەرشارى ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇشقا تېگىشلىك دەۋر. بىز ئافرىقىنىڭ جەنۇبىدا قۇل قىلىنىۋاتقان كىشىلەرنى قۇتقۇزايلى! ئافرىقىدىكى ئاچ - زارلارنى قۇتقۇزايلى! قىرغىنچىلىق ۋە قىيناقتا قالغان پەلەستىن خەلقىنى قۇتقۇزايلى! ئۇلۇغ مەنىۋى مىراسلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئىسرائىلىيە خەلقىنى قۇتقۇزايلى! شەپقەتسىز ئىقتىسادىي قانۇننىڭ قەرزدارلىرىنى قۇتقۇزايلى! ئۇلار دىققەت قىلمىشى كېرەككى، ئۇلارنىڭ ئىنسانلارغا بولغان مەسئۇلىيىتى بەلكىم دەۋردىن ئاللىبۇرۇن ھالقىپ كەتكەن پەننىي تېئۇرىلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىشى كېرەكتۇ؟

ئەپۇ قىلىڭلار... بەلكىم، كۆڭۈل ئارامىڭلارغا تەسىر يەتكۈزگەندىمەن. لېكىن، 3 - دۇنيا ئەللىرىدىن كەلگەن بىر كىشىدىن سىلەر نېمىنى ئۈمىد قىلىسىلەر؟ قازاندا نېمە بولسا چۆمۈچكە شۇنچىلىك ئەمەسمۇ؟ سىلەردەك پەن، ئەدەبىيات ۋە يۈكسەك ئىنسانىي قەدىر - قىممەت ئۈچۈن ئىشلەيدىغان ئۇلۇغ پەرۋىشچىلەر ئەھيا قىلغان مۇشۇ مەدەنىيەت بوستانىدىن باشقا يەنە قايسىبىر ئورۇن ئىنسانلارنىڭ ئازابلىق ئىگىراشلىرىغا قۇلاق سالىدۇ؟ خۇددى ئۇ (نوبېلنى كۆزدە تۇتىدۇ. مۇھەررىردىن) بايلىقلىرىنى پاراۋانلىق ئىشلىرىغا بېغىشلاش ئارقىلىق مەغپىرەتكە ئېرىشىشنى ئۈمىد قىلغاندەك، بىز 3 - دۇنيا ئوغۇل - قىزلىرى ئاشۇ ئاقىللار ۋە مەدەنىيەت سەركەردىلىرىنىڭ ئۇنى ئۇلگە قىلىپ، ئۇنىڭ ئالىيجاناپ ھەرىكىتى ۋە يىراقنى كۆرەلىگىدىن ئۆگىنىشىنى ئىلتىماس قىلىمىز.

ئەتراپىمىزدا ھەممە ئىشلار يۈز بېرىپ تۇرسىمۇ، مەن كانتقا ئوخشاش دىيانەت ئۇدۇنيادىلا غەلبە قىلىدۇ، دەپ قارىمايمەن. دىيانەت ھەر كۈنى غەلبە قىلىۋاتىدۇ. قاباھەت ئويلىغىنىمىزدىنمۇ ئاجىز. ئالدىمىزدا رەت قىلغۇسىز پاكىتلار تۇرۇپتۇ: ئەگەر غالىبىيەت دىيانەت تەرەپتە تۇرمىغان بولسا ئىنسانلار ياۋايىلىق، ھاشارەت، تەبىئىي ئاپەت، يۇقۇملۇق كېسەل ئامالسىز قالدۇرغان ۋەھىمە ۋە شەخسىيەتچىلىك ئۇستىدىن غالىب كېلەلمىگەن بولاتتى. مېنىڭچە، غالىبىيەت دىيانەت تەرەپتە تۇرمىغان بولسا، ئىنسانلارنىڭ نەسلى ئۈزۈلۈپ قالغان بولاتتى. دۆلەت تەشكىل قىلىنمايتتى، ئىجادىيەت، كەشپىيات دېگەنلەر بولمايتتى، بىز تاشقى ئالەمگە يۈرۈش قىلالمايتتۇق، كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى ئېلان قىلىنمىغان بولاتتى. يەكۈن شۇكى، قاباھەت بىشەملىك بىلەن بىلجىرلايدىغان خۇمسىلا ئىنسانلار خوشاللىقىنى ئۇنتۇپ ئازابنى ئەستە ساقلايدۇ. ئۇلۇغ شائىرىمىز ئەبۇل ئەلمەئال (973-1058 ئابباسىيلار دەۋرىدىكى ئەما شائىر. مۇھەررىردىن) توغرا ئېيتقانىكەن:

تۇغۇلغاندا بولساقمۇ خەندان،
جان بىرىش ئېغىردۇر، ئېغىردۇر چەندان.
مەن كۆپچىلىككە يەنە بىر رەت تەشەككۇر ئىزھار قىلىمەن ۋە كۆپچىلىكتىن ئەپۇ سورايمەن.

خەنزۇچە: «نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتى نۇتۇقلار توپلىمى» دىن ئابدۇقادىر جالالىددىن تەرجىمىسى

ماۋزۇ سۇرىتىدە: «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى» نىڭ مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى، دوتسېنت مۇتەللىپ سىددىق مىسىر پايتەختى قاھىرەدە ئوقۇۋاتقان كۇنلىرىدە ئەجىب مەھفۇز بىلەن دىدارلىشىپ خاتىرە سۇرەتكە چۈشتى. سۇرەتتە: سولدىكى كىشى ئەجىب مەھفۇز (M1)

نىيا خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ رەتلەشتە تېپىلغان يادىكارلىقلار

ئابدۇقەييۇم خوجا

كىرىش

1959 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتىدىكى خادىملار تارىم ۋادىسىنى بويلاپ ئېلىپ بېرىلىدىغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىش خىزمىتىنى باشلىغانىدى. شۇ چاغدا مارالبېشى ناھىيىسىدىكى «بارچۇق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى» («توققۇزساراي» خارابىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈشتە 1 - نۇقتىمىز بولدى. ئەتىياز پەسلى بولغاچقا قورام تاشلىق تاغ باغرىغا جايلاشقان بۇ خارابىدە ھەدېسىلا قاتتىق شامال - بوران چىقىپ، قېزىپ تەكشۈرۈش خىزمىتىگە زور تەسىر كۆرسىتەتتى. ئارخېئولوگىيە ئەترىتىدىكى خادىملار قاتتىق شامال، ئاچچىق توپا - چاڭ ئىچىدە كۆزلىرى قىزىرىپ، ئىششىپ كەتسىمۇ، پىسەنت قىلماي، جاپالىق ئىشلەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «قىيىنچىلىق مەزگىلى» نىڭ مۇقەددىمىسى باشلانغانلىقتىن ياتاق - تاماقلىرىمىزمۇ بەكلا غورىگىل ئىدى. شۇڭا، ئەتىگەندىن كەچكىچە ئاچچىق توپا - چاڭ بىلەن ھەپىلىشىپ، ھېرىپ ئېچىرقىغان چېغىمىزدا ئىسسىق باسقۇدەك تاماقمۇ يوق ئىدى . . . شۇنداقتىمۇ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى قىيىنچىلىقلارغا ۋايسىماي، باش چۆكۈرۈپ ئىشلەپ بارچۇق خارابىسىدىكى بىر ئايدىن ئوشۇق ئېلىپ بېرىلغان قېزىش خىزمىتىدە خىلمۇ خىل بىباھا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپقانىدى. بارچۇق خارابىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش تاماملانغاندىن كېيىن، بىز داۋاملىق تۈردە ئاتۇش، قەشقەر، تاشقورغان، يېڭىسار، يەكەن، قاغىلىق، قاراقاش، گۇما، خوتەن، لوپ قاتارلىق ناھىيىلەر تەۋەسىدە ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، خەلق ئىچىدە ساقلىنىۋاتقان يازما يادىكارلىقلار، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىۋېلىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدۇق.

1959 - يىلى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدىن 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بىز تۇنجى قېتىم تەكلىماكانغا يۈرۈش قىلىپ، كېرىيە ناھىيىسى تەۋەسىدىكى «مارجانلىق»، «قارادۆڭ»، «ئۆيلۈك» خارابىلىرى

مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن

بىلەن نىيا ناھىيىسى تەۋەسىدىكى «نىيا خارابىسى» ، «ئاق قوشقىراق» قەلئەسى قاتارلىق قۇمغا كۆمۈلگەن خارابىلاردا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ رەتلەش، ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدۇق. شۇ چاغلاردا ئەترەت باشلىقى لى يۈچۈندىن باشقا ئابدۇكېرىم سابىت (مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى) ،

1. سۈرەت: نىيە دەرياسى

ئەترەت ئەزالىرىدىن ئەخمەت رېشىت، ئىسمائىل پىلىل، ئابدۇ قەييۇم خوجا (مۇئەللىپ) ، نۇرسۇن ئەيسا ، ئوبۇلقاسىم ھاجى مۇھەممەد ھاجى ، ئابدۇرېھىم ئوشۇر ، مىجىت قاسىم قاتارلىق خادىملارنىڭ ھەممىسى 18 - 22 ياش قورامىدىكى غەيرەتلىك يىگىتلەر ئىدى. ئۇلاردا ئۆزكەسپىنى قىزغىن سۆيۈش، ئەجدادلار قالدۇرۇپ كەتكەن قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى تېپىپ، خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈش ئىستىكى كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، بىپايان قۇم دېڭىزىدا يولۇققان قۇم - بوران ئاپىتى، ئۇسسۇزلۇق، ئۇيقۇسىزلىق، ئاچلىق، ھېرىپ - چارچاشلارغا بەرداشلىق بېرىپ، جاپالىق ئىشلەپ، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىگە مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقانىدى.

«جاپانى كىم تولا تارتسا، گۆھەرنى شۇ ئالۇر تاشتىن» دېگەندەك، ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ ئەجرى بىكارغا كەتمىدى. تەكلىماكاندىكى ئىككى ئايدىن ئارتۇق ئېلىشىشتا 2000 يىللىق تارخقا ئىگە ھەر خىل بىباھا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە نىيا خارابىسىدىن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، توقۇمىچىلىق، بىناكارلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىككە ئائىت قىممەتلىك يادىكارلىقلار تېپىلىشتىن تاشقىرى كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەر، بۇددا دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى، ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرى، ھەر خىل مېتال پۇللار ۋە نىيا خارابىسىدىكى «ئېسىلزادىلەر قەبرىستانلىقى» دىن ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالغان «ساندۇقلۇق قەبرە» ، ئۇنىڭغا دەپنە قىلىنغان ئەر - ئايال جەسەت، ھەر خىل رەڭدار كىمخاپ، شايى - دۇردۇنلاردىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەر قېزىۋېلىندى. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن دۆلىتىمىزنىڭ ئىچى ۋە چەت ئەللەردە زور تەسىر قوزغىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزى كەم ئۇچرايدىغان بۇيۇملار دۆلەت بويىچە 1 - دەرىجىلىك يادىكارلىق قىلىپ بېكىتىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كۆرگەزمىسى ئېچىلغاندىن بۇيان نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان مۇھىم يادىكارلىقلارنىڭ بىر قىسمى داۋاملىق كۆرگەزمە قىلىنغاندىن تاشقىرى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى ئېسىل يادىكارلىقلار چەت ئەللەردە ئېچىلغان كۆرگەزمىلەرگە قاتناشتۇرۇلۇپ، تارىم ۋادىسىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى بىلەن «يىپەك يولى» مەدەنىيىتىنى دۇنياغا تونۇتۇشتا مۇھىم رول ئويناندى.

60 - يىللارنىڭ دەسلەپىدە، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈشلەرگە قاتناشقان خادىملار بارچۇق ۋە نىيا خارابىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا رەتلەپ، نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدۇق. شۇ چاغدا سىزىلغان خەرىتە - رەسىملەر، سۈرەتلەر، جەدۋەل - تىزىملىك قاتارلىق بىرىنچى قول ماتېرىياللار ئارخېئولوگىيىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلمىي دوكلاتنى تەييارلاشقا مەسئۇل بولغان ئەترەت باشلىقىمىز (ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ مۇئاۋىن باشلىقى) لى يۈچۈن ئەپەندىمگە بۇ ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى تاپشۇرغانىدۇق.

قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتى جىددىي تەييارلىنىۋاتقان مەزگىلدە ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» باشلىنىپ، لى يۈچۈن ئەپەندىمۇ بۇ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقىشقا ئامالسىز قالدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە: شۇ يىللاردا بىز رەتلىگەن ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دىكى قالايمىقانچىلىقلاردا يۇتۇپ كەتكەنىكەن . . . شۇ سەۋەبتىن قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتى ئېلان قىلىنماي تالاي يىللار ئۆتۈپ كەتتى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، مەن بۇ قېتىم ئەينى يىللاردا تەكلىماكاندىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە يازغان

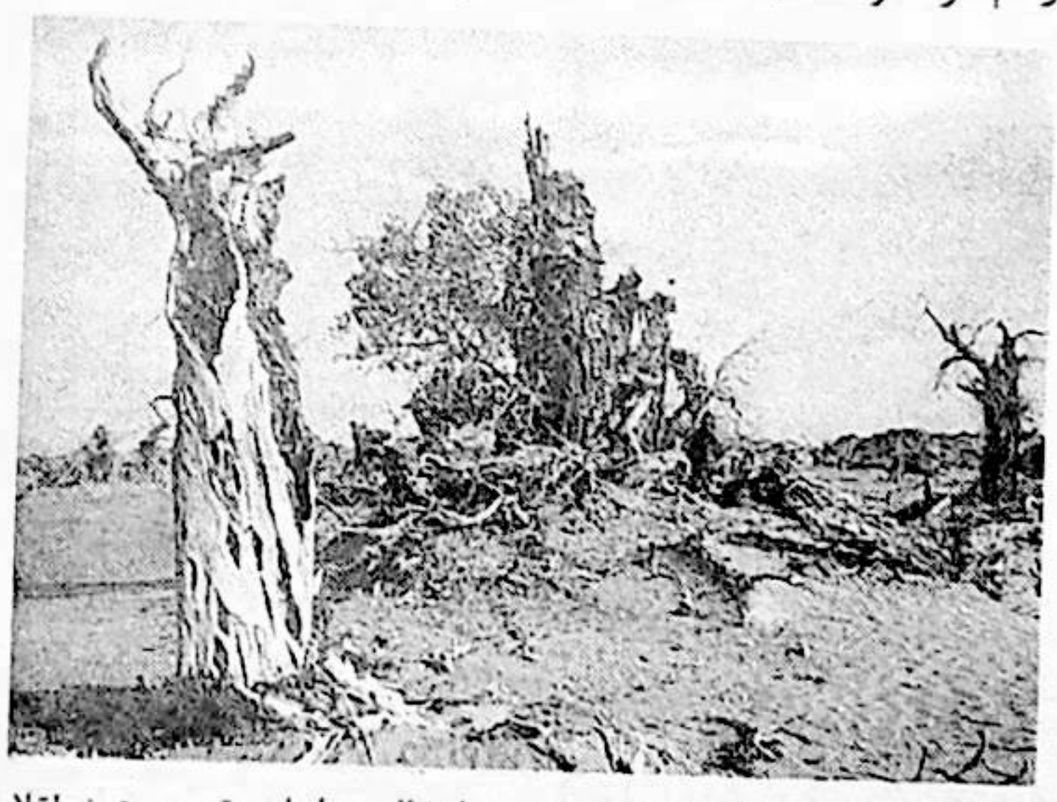

2. سۈرەت: قۇملۇقتا قۇرۇپ قاقشال بولغان قەبرى توغرىلار

خاتىرىلىرىم، مۇزېيىمىزدا ساقلىنىۋاتقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە ئىسمائىل جېلىل قاتارلىق كەسپداشلىرىم تەمىنلىگەن بىر قىسىم نەق مەيدانداتارتىلغان سۈرەتلەر، نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى توپلاپ،

ئەشۇ جاپالىق يىللاردا تەكلىماكاندىكى قۇم ئاستىغا كۆمۈلگەن تارىخىي «يادىكارلىق قۇدۇقلىرى» نى قېزىشتا تەر تۆككەن جاپاكەش كەسپداشلارنىڭ تۆھپىلىرىنى ئەسلەش جۈملىدىن ئەجدادلىرىمىز قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى خەلقىمىزگە تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە بۇ ماقالىنى تەييارلىدىم.

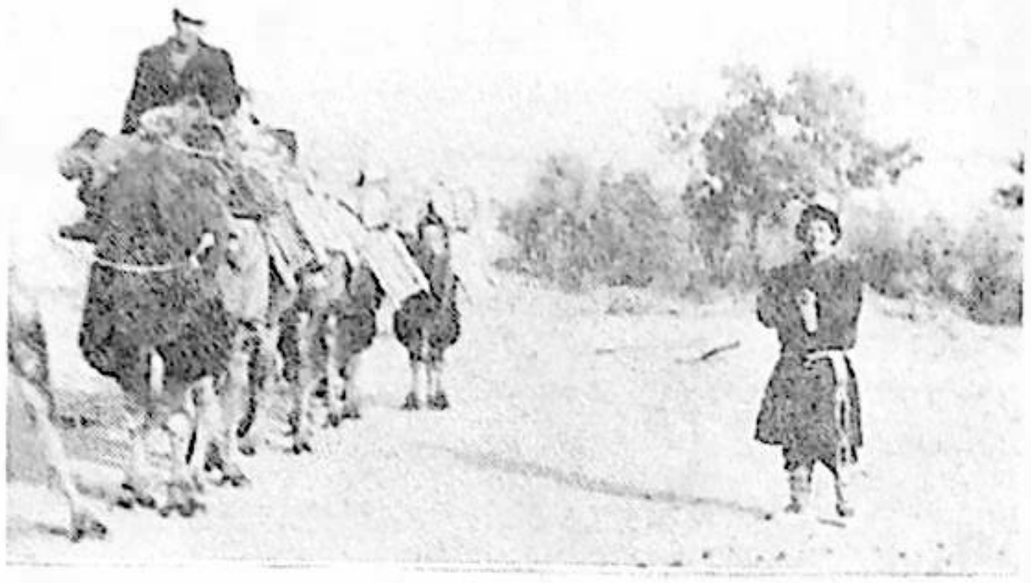

3. سۈرەت: ئارخېئولوگىيە ئەترىتىنىڭ تۆگىلىرى يول ئۈستىدە

ماقالىدا تونۇشتۇرۇلغان ھەر خىل مەزمۇنلار ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا -- ئەينى چاغدا ئەمەلىي خىزمەتكە قاتناشقان كەسپداشلار، بىز ماڭغان دەشتى باياۋاندىكى ئۇزاق يوللار، نىيا دەرياسى بويىدىكى پايانسىز توغراقلىق، يۇلغۇنلۇق، چاتقاللىقلار ئەڭ مۇھىمى بىز تەكشۈرۈپ، قېزىش قىلغان قەدىمكى نىيا شەھرىنىڭ خارابىسىدىكى ھەرقايسى نۇقتىلاردىن قېزىۋېلىنغان نەچچە يۈزلىگەن قىممەتلىك يادىكارلىقلار گۇۋاھ.

نىيا خارابىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ھازىرقى ھالىتى

نىيا خارابىسى — قەدىمكى نىيا پادىشاھلىقىنىڭ ئاستانىسى بولۇپ، ئۇ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ

4. سۈرەت: 1959 - يىل 14 - ئۆكتەبر ش ئۇ ئا ر مۇزېي ئارخېئولوگىيەئەترىتى نىيا خارابىسىغا يېتىپ باردى

جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان. خارابە بۇگۈنكى نىيا ناھىيە بازىرىنىڭ، تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلىغاندا تەخمىنەن 100 كىلومېتىر (يول بويىچە ھېسابلىغاندا 120 كىلومېتىر) شىمالىغا، يەنى تەكلىماكان قۇم دېڭىزىنىڭ قوينىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ خارابىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بۇددا مۇنارىسىنىڭ ئورنىنى سۈنئىي ھەمراھ ئارقىلىق يەر شارىدىكى ئورۇننى بېكىتىش ئۈسكۈنىسى (GPS) بىلەن ئۆلچىگەندە، ئۇمۇنارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېل 37° 58′ 329″ ، شەرقىي مېرىدىئان 82°43′ 144″ غا توغرا كەلگەن.

نىيا خارابىسىنىڭ ھازىرغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە ئېنىقلانغان دائىرىسى تەكشۈرگەنسېرى كېڭەيمەكتە، شۇڭا ئۇنىڭ ئومۇمىي دائىرىسى توغرىسىدا ھازىرچە ئېنىق سىتاتىستىكلىق خۇلاسە قىلغىلى بولمىسىمۇ، 1992 - يىلدىكى «جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيا خارابىسىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى» تەكشۈرۈپ بېكىتكەن سانلىق مەلۇماتلار بويىچە ھېسابلىغاندا، بۇ خارابىنىڭ دائىرىسى، ئۇنىڭ جەنۇبىي ئۇچىدىكى جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېل 37° 50′ 36″ ، شەرقىي مېردىئان 82° 43′ 57″ بولغان ئورۇندىن، شىمالىي ئۇچىدىكى جۇغراپىيىلىك ئورنى شىمالىي پاراللېل 38° 02′ 30″ ، شەرقىي مېردىئان 82° 43′ 10″ قا يېقىن جايغىچە بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 25 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 7 كىلو مېتردىن ئاشىدۇ.

نىيا خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان كۆپ قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە ئېنىقلانغان جۇغراپىيىلىك مۇھىتقا مۇناسىۋەتلىك نەق ئەھۋاللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ قەدىمكى شەھەر ئۆز زامانىسىدا قەدىمكى نىيا دەرياسى جىلغىسىنى ياقىلاپ جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان تار ۋە ئۇزۇنچاق شەكىلنى ھاسىل قىلغان. شەرق ۋە غەرب تەرىپىدە جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان ناھايىتى چوڭ، ھەيۋەتلىك قۇم بارخانلىرى جايلاشقان بولۇپ، تەبىئەتنىڭ بۇ خىل ئاجايىپ مۆجىزىلىك مەنزىرىلىرى قەدىمكى نىيا شەھىرى خارابىسىنى تېخىمۇ سىرلىق تۈسكە كىرگۈزگەن.

5. سۈرەت: كارۋان بېشى ئىسمائىل ئاخۇن ئاكا نار تۆگىسى بىلەن سەپەر ئۈستىدە

خارابىلىقتىكى ھەر خىل قۇرۇلۇشلار يەر شارائىتىغا قاراپ سېلىنغاچقا تارقاق ئورۇنلاشقان. بۇ خىل قۇرۇلۇشلارنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان خارابە ئىزلىرىغا قاراپ ئۇلارنىڭ چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى ھەر خىل دائىرىلىك قۇرۇلۇش ئىكەنلىكىنى

بىلگىلى بولىدۇ. نىيا خارابىسى دائىرىسىدە ھازىرغىچە ئېنىقلانغان ھەر خىل قۇرۇلۇشلاردىن — بۇددا ساقرامى، بۇددا مۇنارى، ھۆكۈمەت مەھكىمىسى، ئاھالىلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى، ھويلا - ئارام لار، ئۇرۇك، ئۇجمە، جىگدە، شاپتۇل قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئاساس قىلىپ يېتىشتۇرۇلگەن، ئەتراپى چىتلانغان چوڭ - كىچىك باغلار، مەخسۇس يېتىشتۇرۇلگەن چوڭ كۆلەمدىكى ئۇزۇملۇك، ئۇجمىلىكلەر، ئورمان بەلبېغى، ئېتىزلىق، چوڭ - كىچىك ئېقىن ئىزلىرى، ئېرىق - ئۆستەڭ، كۆلچەك ئىزلىرى، خامان، قوتان، ساپال خۇمدىنى، تۆمۈر تاۋلاش ئورنى، قەبرىستانلىق قاتارلىقلار بار.

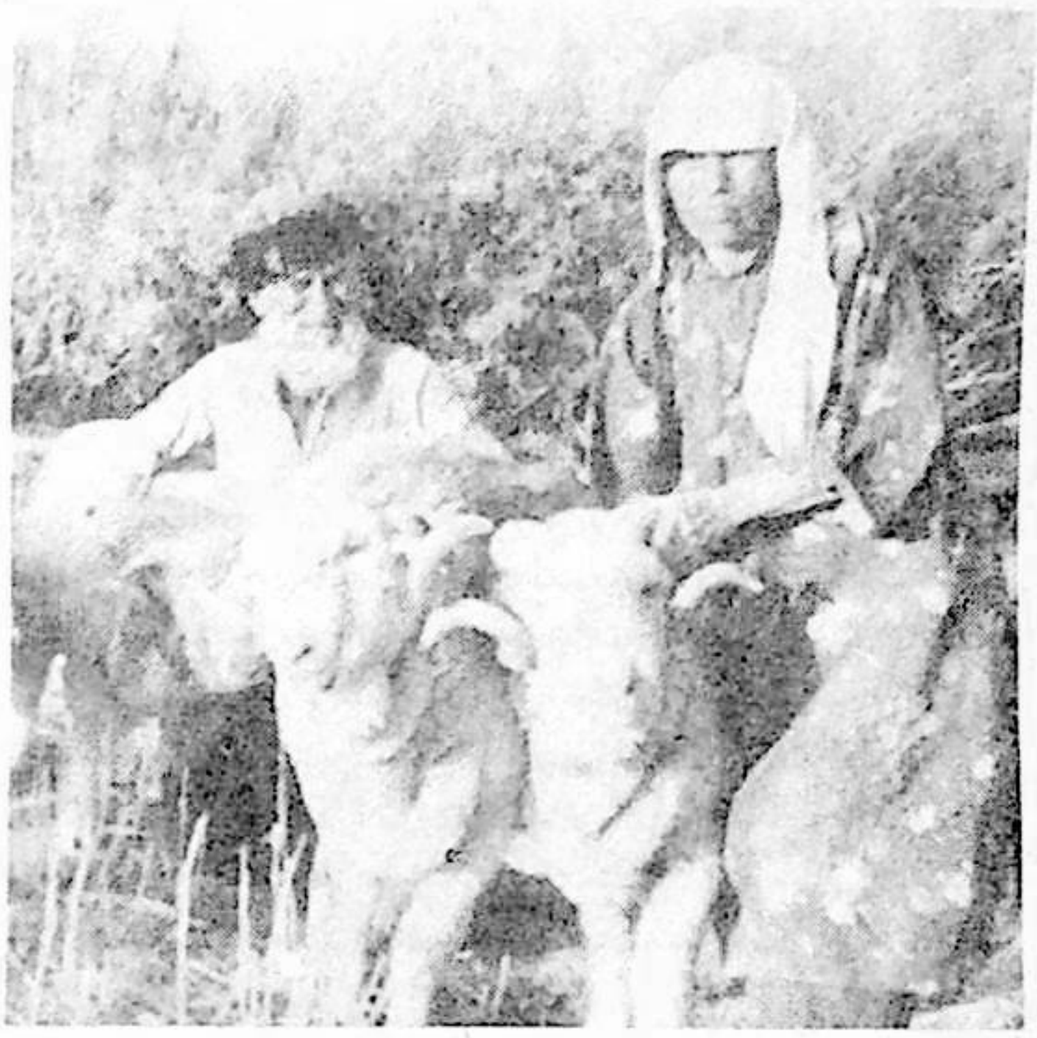

6. سۈرەت: يول باشلىغۇچىمىز مەتنىياز ئاخۇن ئاكا كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان «تولداما» دېگەن يەردىكى قوتىنىدا قويلىرى بىلەن بىللە

خارابىلىقتىكى بەزى تۇرالغۇ قورۇ - جايلارنىڭ ئالدى تەرىپىدە ھەر خىل دەل - دەرەخلەردىن تەركىب تاپقان كىچىك ئورمانلىق، ئارقىسىدا مېۋىلىك باغ، ئېغىل - قوتان، كۆلچەك ئىزلىرى ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، باغلار مەخسۇس چاتقال، قومۇش، شاخ - شۇمبىلار بىلەن چېتىلىپ دائىرىگە ئېلىنغان، ھويلىلارنىڭ تاملىرىمۇ قوشاملانغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا بەزى جايلاردا ھەر خىل چاتقال، شاخ - شۇمبىلاردىن ياسالغان قۇم - بوراندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان قاشالارمۇ ئۆز ئەينى ساقلىنىپ قالغان. تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ ھويلا - ئارام لىرى، سالقىنداش سالاسۇنلىرى، ئايۇان، ھۇجرا، مېھمانخانا، قازناق (ئاشخانا)، دالانلىرى، ئۆيلەرنىڭ تۆۋرۈك - لىملىرى، ئىشكىلىرى قاتارلىقلارمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

چوڭ تېپىتىكى قۇرۇلۇش، ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ غول تۆۋرۈك، لىم، زەگۈندە، خا، ئايرىش، ئىشىك، ۋاسا قاتارلىقلىرىغا ئىشلىتىلگەن ياغاچ ماتېرىياللىرى چوڭ ۋە خىللانغان بولۇپ، بۇ خىل قۇرۇلۇشلارنىڭ ئايۇان - سارايلىرى چوڭ ۋە ئازادە. ئۇنىڭدا يەنە كۆپ خانلىق ھۇجرىلار، كاردۇر، مەخسۇس ئامبار، قازناق، ھويلا - ئارام، ئېغىل - قوتان، دەرەخلىك، مېۋىلىك باغ، كۆلچەك، باغ ۋە ھويلىلارنى دائىرىگە ئالغان قوشاملىق تام - چېتىلاقلار بار. ئوتتۇرا تېپىتىكى تۇرالغۇلار ئادەتتە 3 - 4 ئېغىز ئۆيدىن تەركىب تاپقان بولسا، كىچىك تېپىتىكى تۇرالغۇلار ئادەتتە 1-2 ئېغىز ئۆينىلا ئاساس قىلغان. ئومۇمەن، ئۆز زامانىسىدا نىيا دىيارىدا ياشىغان ئاھالىلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە جەمئىيەتتىكى ئورنىغا قاراپ سالغان تورالغۇ ئۆي - ئىمارەتلىرىدىن ئۇلارنىڭ باي - كەمبەغەللىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ بەزىلىرى زىچ، بەزىلىرى تارقاق جايلاشقان بولۇپ، بىرنەچچە ئون ئائىلە، ئۇچ - تۆت ئائىلە بىر يەردە ئولتۇراقلاشقان ئەھۋالمۇ، بىر-ئىككى ئائىلە ئايرىم ئولتۇراقلاشقان ئەھۋالمۇ چېلىقىدۇ. نىيا خارابىسىدىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە N2 دەپ نومۇر بېرىلگەن نۇقتىدا جەمئىي 19 گۇرۇپپا قۇرۇلۇش جايلاشقان بولۇپ، ئۇ، دىئامېتىرى 150 مېتىرچە كېلىدىغان بوشلۇققا ئورۇنلاشقان. كەم دېگەندىمۇ 100 نەچچە ئېغىز ئۆي قاتار سېلىنىپ، ئەتراپى قېلىن سوقما تام بىلەن قورشالغان. سوقمىلارنىڭ قېلىنلىقى 2 مېتىر، ئېگىزلىكى 2 مېتىردىن ئارتۇق كېلىدۇ.

N2 نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بىر قەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان بۇددا مۇنارى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستى چاسا، ئۇستى يۇمىلاق شەكىلدە، مۇنار كېسەكتە قوپۇرۇلغان، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئانچە يىراق بولمىغان جايدا ساقرام (ئىبادەتخانا) خارابىلىرى بار.

نىيا خارابىسىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ھۇنەر - سەنئىتى ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئەجدادلار ئۆزلىرى ياشاۋاتقان تارىم (تەكلىماكان) ۋادىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتىغا ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ تۇرالغۇ ئۆي قۇرۇلۇشلىرىنى ياغاچ قۇرۇلما ئاساسىدا ياساپ چىققان. ئادەتتە ئۇلار ياسىغان قۇرۇلۇشلارنىڭ ئىش تەرتىۋى تۆۋەندىكىچە بولغان: ① مۇۋاپىق

7. سۈرەت: يول ئۈستىدىكى قونالغۇمىز

قۇرغاق يەر تاللانغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن ھەرقايسى ئۆيلەرنىڭ تۆت تەرەپتىكى ئۇل قىسمىغا توغراق، سۆگەت ياغاچلىرىدىن يونۇپ - تۇزلەپ بىر - بىرىگە كىرىشتۇرۇپ تەييارلانغان زەگۈندە بېسىلغان؛ ② غول تۆۋرۈكلەرنىڭ ئۆلچەملىك قىلىپ يونۇلغان ئۇچى

زەگۈندىلەردىكى تۆشۈكلەرگە مەھكەم قىلىپ ئورنىتىلغان؛ ③ زەگۈندىلەر بىلەن غول تۈۋرۈكلەر ئەشۇ تەرتىپتە ئورنىتىلىپ بولغاندىن كېيىن غول تۈۋرۈكلەرنىڭ ھەرقايسى ئارىلىقلىرىغا سۆگەت ۋە توغراق ياغاچلىرىدىن تەييارلانغان تىكلىمە ياغاچلار مۇۋاپىق ئارىلىق قالدۇرۇلۇپ بىكىتىلگەن (غول تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقلىرىغا ئورنىتىلغان بۇ ياغاچلار ئايرىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، غول تۈۋرۈكلەر بىلەن

8. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى تۇرالغۇ ــ بارىگاھىمىز

ئايرىش ياغاچلىرىنىڭ ئارىلىقلىرى توغرىسىغا قويۇلغان ياغاچ بەلدەمچىلەر بىلەن تۇتاشتۇرۇلغان؛ مۇشۇ تەرتىپ بويىچە ھەرقايسى ئۆيلەرنىڭ ئۇل زەگۈندىلىرى، غول تۈۋرۈك، لىم، تىكلىمە ئايرىش، بەلدەمچىلەردىن تەركىب تاپقان ياغاچ قۇرۇلمىلىق جازىسى مەزمۇت قىلىپ تىكلەنگەن؛ تىكلىمە ئايرىشلار بىلەن بەلدەمچىلەردىن تەييارلانغان ئارىلىق (ئايرىش) يۇلغۇن چۈنقىلىرى ياكى قومۇش قاتارلىقلاردىن تەييارلانغان قوشام (خوتەن دىيارىدىكى ئۇيغۇرلار شۇنداق ئاتايدۇ) بىلەن ئېتىلگەن؛ ⑤ ھەرقايسى بۇلۇڭلارغا تۇتاشقان تۈۋرۈك، لىم، زەگۈندە قاتارلىقلارنىڭ ئۇچى بىر - بىرىگە تۇرمىلىنىپ، مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، ئۆيلەرنىڭ ئۈستى قىسمىدىكى تۇرۇملانغان جازىلارغا لىم ياغاچلار، لىم ئارىلىقلىرىغا بادرا، ۋاسلار زىچ قىلىپ تىزىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قومۇش ياكى چۈنقىلاردىن توقۇلغان چىتلاق يېپىلغان، چىتلاقنىڭ ئۈستىگە پاخال ياكى مەڭگەن سېلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە توپا ئاندىن سامانلىق لاي سېلىپ سۇۋىغان؛ ⑥ ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسى تۇز يېپىلغاندىن كېيىن (تۆڭلۈكمۇ قويۇلغان)، ئايرىش تاملارغا بىكىتىلگەن قوشاملارنىڭ ئۈستىگە سامانلىق كاكىل لاي تېقىلىپ، قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۈستى يەنە سىلىقلىنىپ ئاندىن ئاقارتىلغان (بەزى ئاقارتىلغان تاملارغا ئۇچ بۇلۇڭ ▲ شەكىللىك ئۆرنەكلەر سىزىپ قويۇلغان). ھەرقايسى ئۆي - خانىلارنىڭ ئىشىكلىرى سۆگەت ياكى توغراق تاختايلىرىدىن ياسىلىپ ئورنىتىلغان.

ئەجدادلارنىڭ ياغاچچىلىق ھۈنەر سەنئىتى بىلەن ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىناكارلىق تېخنىكىسى ئەپچىللىك بىلەن بىرلەشتۇرۇلگەن بۇ خىل خاس يەرلىك خۇسۇسىيەتكە ئىگە بىناكارلىق ھۈنەر سەنئىتى تەكلىماكانىنىڭ ھەرقايسى بوستانلىقلىرىدا قەدىمدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشلىرىدا يەنىلا ئاساسىي جەھەتتىن ساقلىنىپ كەلمەكتە (بۈنۈڭتا تەكشۈرۈلۈپ ئىسپاتلاندى).

9. سۈرەت: ش ئۇ ئا ر مۇزەي ئارخېئولوگىيە ئەترىتىدىكى خادىملارنىڭ 1959 - يىلى 20 - ئۆكتەبىر نىيا خارابىسىدا چۈشكەن خاتىرە سۈرىتى. سولدىن ئوڭغا: 1- رەتتە مۇھەممەد ھاجى، ئەخمەت رېشىت، ئابدۇقەييۇم خوجا، مىجىت قاسىم، ئىسمائىل جېلىل؛
2- رەتتە: تۇرسۇن ئەيسا، ئابدۇرېھىم ئۇشۇرى، ئوبۇلقاسىم ھاجى، ئابدۇرېھىم سابىت، لى يۈچۈن، جېلىل ئوشۇر

نىيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان، يەر ئۈستىدىن تېپىلغان خىلمۇ خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، تارىخىي خاتىرىلەرنى ئاساس قىلىپ تەھلىل قىلغاندا، نىيا پادىشاھلىقى قۇرۇلغان ۋە ئۇنىڭ گۈللەنگەن دەۋرلىرىنى مىلادى I ئەسىردىن III ئەسىرگىچە دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ. مەسىلەن، خارابىدىن قېزىۋېلىنغان كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەرنىڭ مۇتلەق دەۋرى مىلادى III ئەسىرگە تەۋە ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق. ئۇنىڭدىن باشقا قېزىۋېلىنغان بىر پارچە خەتنۇچە تارشا پۈتۈكتىمۇ مىلادى 269 - يىلغا توغرا كېلىدىغان يىلنامە ئېنىق

10. سۈرەت: ئارخېئولوگىيە ئەترىتىدىكى خادىملار نىيا خارابىسىنى قېزىپ تەكشۈرۈشكە قاتناشقان خەلق ئىشچىلىرى بىلەن بىللە يېزىلغان. نىيا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى چەكسىز كەتكەن قېلىن ئىپتىدائىي توغراقلىقلار، يۇلغۇنلۇقلار، قومۇشلۇق، يانتاق - شۇاقلىقلار، ساسلىق - چىملىقلار، ياۋاكەندىر (لوپنۇر كەندىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، يانتاقلىقلاردىن تەركىب تاپقان مۇنبەت تۇپراقلىق بوستانلىققا جايلاشقان نىيا پادىشاھلىقى ۋە ئۇنىڭ ئاستانىسى نىيا شەھىرى مەيلى

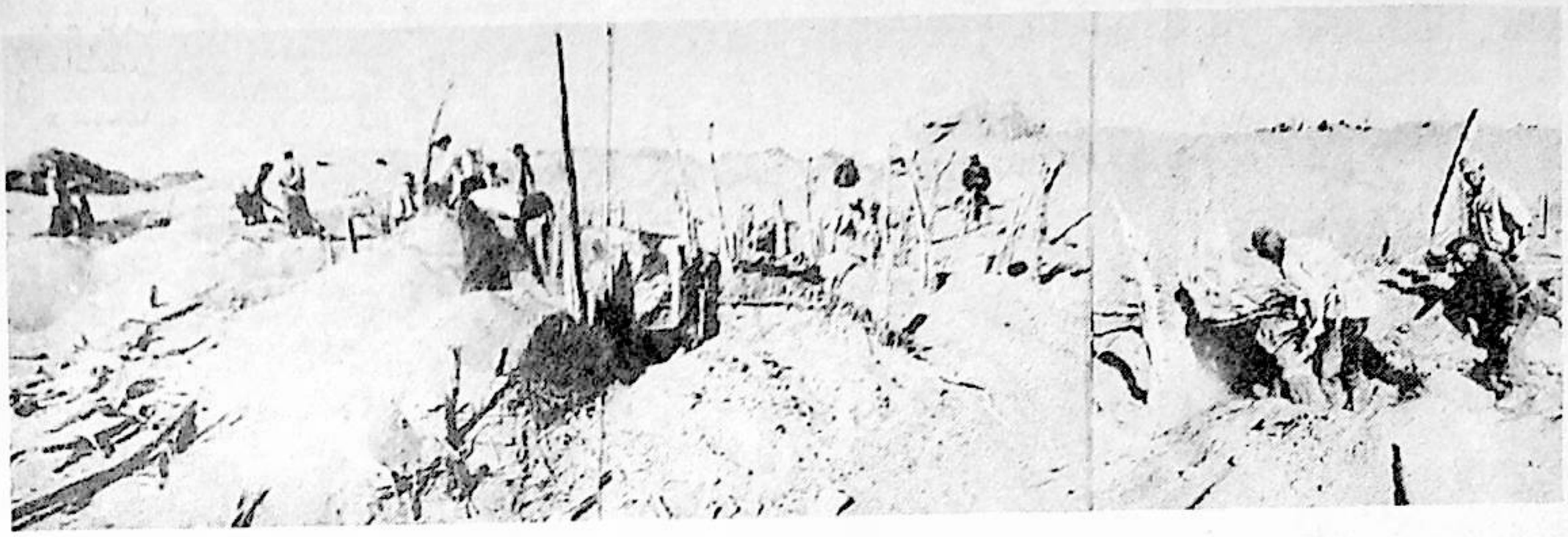

11. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى ئۆيلەردە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلماقتا

چاد ئوتا (国绝精 —— جىڭجوّ دوّلىتى) دەۋرى ياكى پىشامشان (كىرورەن) غا تەۋە بولغان دەۋرلەردىمۇ قەدىمكى «يىپەك يولى» نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم ئۆتكەللىك رولىنى ئىزچىل جارى قىلدۇرغان. نىيا پادىشاھلىقى تەۋەسىدە ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشلىتىپ، تەبىئەت بىلەن هارماي، ئوڭۇشلۇق كۈرەش قىلغان. ئۇلار دۇچ كەلگەن هەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەر ئۈستىدىنمۇ غەلىبە قىلىپ ئۆزلىرى ياشىغان بۇ بوستانلىقتا دېھقانچىلىق، سۇئىنشائاتى، قۇرۇلۇش - بىناكارلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، ئورمانچىلىق، پىلىچىلىك، يۇڭ توقۇمچىلىق، گىلەمچىلىك، بايكارچىلىق، كۆن - خۇرۇمچىلىق، تېرە ئەيلەش، تۆمۈر تاۋلاش، كىگىزچىلىك، سەرگەز - هەمزەكچىلىك، ياغاچچىلىق، ئىشلەپچىقىرىش قورالللىرى بىلەن بىرگە هەربىي قورالللارنى ياساش، دورىگەرلىك، ئەمچىلىك، ساپالچىلىق قاتارلىقلار بىلەن كەڭ شۇغۇللانغاچقا، خەلقنىڭ ماددىي مەدەنىيىتى ئېهتىياجىنى تولۇق قامدىغاندىن تاشقىرى، «يىپەك يولى» بويىدىكى مۇهىم بېكەتلىك رولىدىن پايدىلىنىپ شەرق ۋە غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش - ئالاقە، سودا - ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدىمۇ ئۆز ئالاهىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلگەن.

12. سۈرەت: ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلۇاتقان چوڭ تېپتىكى ئۆي خارابىسى

نىيا پادىشاھلىقى تەۋەلىكىدە مىلادى II ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ بۇددا دىنى ئېتىقادى تېخىمۇ كۈچەيگەن، كاروشتى يېزىقى ئومۇملاشقاندىن تاشقىرى بۇددىزم سەنئىتى ئالاهىدە روناق تاپقان. نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان نەپىس يۇڭ توقۇلما ۋە پاختا توقۇلمىلارغا چۈشۈرۈلگەن يۇنان - قەدىمكى ئۇسلۇبىدىكى، بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى رەسىم - ئۆرنەكلەر بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كىرگۈزۈلگەن ئىسىل يىپەك رەخلەر - تاۋار، كىمخاپلار، سىرلىنىپ لاكلانغان ياغاچ بويۇملار، مىس كۆرگۈلەر — نىيا پادىشاھلىقىنىڭ شەرق ۋە غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزلۈكسىز راۋاجلانغان سودا - ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىنى، ۋە بۇ پادىشاھلىقنىڭ ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز ماددىي پاكىت بولۇپ هېسابلىنىدۇ. نىيا دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىدىكى بوستانلىقتا جايلاشقان نىيا پادىشاھلىقى ئۇزۇن زامانلارغىچە ئۆزىنىڭ هاياتىي كۈچىنى نامايان قىلغان ۋە ئۆزگىچە ئالاهىدىلىككە ئىگە مەدەنىيەت ياراتقان بولسىمۇ، بىراق قەدىمكى زامانداتارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ هاۋاسى تەدرىجى قۇرغاقلىشىپ كەتكەنلىكى، كەلكۈن مەزگىللىرىدە قىيان سۇلار ئېقىتىپ كەلگەن زور مىقداردىكى لاي لاتقىلار قۇم مەنبەسىگە ئايلانغانلىقى، دەريا ئېقىنلىرىنىڭ ئېقىش مۇساپىسىنىڭ قىسقىرىشى، ئادەتتىن تاشقىرى يۇز بەرگەن ئاپەت خاراكتېرلىك ئۇلۇغ كەلكۈن تۆپەيلىدىن دەريا ئېقىن يوللىرىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى، كۆچمە قۇملارنىڭ بوستانلىق رايونلىرىغا تەهدىت سېلىشى، ئاهالىنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ سۇ يېتىشمەسلىكى، ئۇزۇنغا سوزۇلغان قاتتىق قۇم - بوران تەهدىتى قاتارلىق سەۋەبلەر تۆپەيلىدىن، قەدىمكى نىيا ئاهالىلىرى دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلارغا كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان. نىيا خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر، خارابىنىڭ هازىرقى هالىتى، تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، يۇقىرىدىكى سەۋەبلەر تۆپەيلىدىن نىيا پادىشاھلىقىنىڭ ئاستانىسى — قەدىمكى نىيا شەهىرى ۋە ئۇنىڭ تەۋەسىدىكى هەر قايسى يۇرت - كەنتلەر مىلادى III ئەسىردىن كېيىن خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتكەن. نىيا خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان قېدىرىش، قېزىپ رەتلەش خىزمىتى جەريانىدا بۇ قەدىمكى شەهەرنىڭ تۇيۇقسىز ئۇرۇش، بولاش - تالاش، كەڭ كۆلەمدە ئوت قويۇش ياكى بولمىسا قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان

دەھشەتلىك تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن ۋەيران بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان ئالامەتلەر ئۇچرىمىدى.

«نىيا» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي خاتىرىلەر

نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان مىلادى III ئەسىرگە تەۋە كاروشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەردە «نىيا» دېگەن نام ننا [nina] ياكى نانا [NANA] دەپ يېزىلغان. قەدىمكى ئۇدۇن تىلىدىكى «ننيا» [nina] دېگەن يەر نامى كېيىنچە ئۇيغۇر تىلىغا مىراس بولۇپ قالغان. بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش ئۈچۈن «پراكرىت سۆزلۈكى» دىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭدا «ئىنا» (مەنىسى ئويمانلىق) ۋە «نىيا» گە «قۇۋۇق، قامال، ئۆتەڭ» دېگەن مەنىلەر بېرىلگەن. «ننىيا» [نيا] ئىستېمال داۋامىدا «نىيە» گە ئۆزگەرگەن. قەدىمكى نىيا شەھرىنىڭ جايلاشقان ئورنى نىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى ئويمانلىق ۋادىغا توغرا كېلىدىغانلىقىغا قارىغاندا، يۇقىرىدىكى ئاتالغۇ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كېلىدۇ.

13. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى بۇددا مۇنارى

ئاۋرېل ستېيىن نىيا خارابىسىدىن قېزىۋالغان كاروشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەرنىڭ بىرى (N. 637 نومۇرلۇق) دە «چاد ئوتا» [Cad 'ota] ناملىق بىر جاي بارلىقى يېزىلغان بولۇپ، ئۇ قەدىمكى نىيا شەھىرى قاراشلىق جايدىكى بىر چوڭ مەمۇرىي مەھكىمە نامىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن. نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان كاروشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن ھۆججەتلەردە «چاد ئوتا» دېگەن بۇنام كۆپ چىلىقىدۇ. بۇ نام تەلەپپۇز جەھەتتە خەنزۇچە «绝林» (جىڭجۇ) دېگەن نامغا يېقىن بولغاچقا، ستېيىن «چاد ئوتا» خەنزۇچە تارىخنامىلاردىكى «جىڭجۇ» گە توغرا كېلىدۇ، دېگەن پەرەزنى ئوتتۇرىغا قويغان. «خەننامە، غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «نىيە بەگلىكى، مەركىزىي نىيا شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8820 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 480 تۇتۇن، 3360 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارامليقى 500 نەپەر. بىر نەپەردىن نىيا كاھىبگى، ئوك - سول

14. سۈرەت: تۆشۈكلۈك ئۈل ياغاچ ۋە تۈۋرۈك

سەركەردە، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2723 چاقىرىم بولۇپ، جەنۇبىدىن رۇئىلۇ بەگلىكىگە تۆت كۈنلۈك يول، مەيدانى تار. ئۇنىڭ غەربىدىن ئۇزۇن تېتىر بەگلىكىگە 460 چاقىرىم كېلىدۇ» دەپ يېزىلغان. نىيا بەگلىكى (شەھەر دۆلىتى) قەدىمكى كارۋان يولى (يىپەك يولى) نىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ، ئۇ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودا، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئالاقىلىرىدا تارىخىي رولىنى ئۆتەپ كەلگەن. بۇ نۇقتىنى «كېيىنكى خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دىكى تۆۋەندىكىچە بايانلار ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ: «پامىر تاغلىرى ئارقىلىق غەربتىكى ئەللەرگە بارىدىغان ئىككى يول بار: قورۇمتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىگە ياندىشىپ دەريا بويلاپ غەربكە قاراپ مېڭىلسا، ياركەندكە بارغىلى بولىدۇ، بۇ جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇبىي يولدىن يەنمۇ غەربكە قاراپ مېڭىپ پامىر تېغىدىن ئۆتسە، ئۇلۇغ توخرىيلار دۆلىتى ۋە ئارسالا قاتارلىق ئەللەرگە بارغىلى

بولىدۇ.»، «يۇمىن قوۋۇقىدىن (قاشقوۋۇقتىن) چىقىپ پىشامشان، چالمادانا (چەرچەن)، نىيا ئارقىلىق 3000 چاقىرىمدىن ئوشۇقراق يول ماڭسا، كېرىيىگەبارغىلى بولىدۇ.»

15. سۈرەت: نىيا خارابىسى بۇرجىكىگە جايلاشقان 2 - نومۇرلۇق تۇرالغۇ ئۆي ئىزلىرى

مىلادى 77 - يىلدىن كېيىن كىشىلەر (兰楼) نىڭ نامى پىشامشان (鄯善) غا ئۆزگەرگەن. تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردىن مىلادى III ئەسىرگىچە بولغان نەچچە يۈز يىل ۋاقىت ئىچىدە پىشامشان (كىشىلەر) پادىشاھلىقى ھەر جەھەتتىن گۈللەنگەن بولۇپ، نوپۇسىمۇ تەدرىجى كۆپەيگەن. پىشامشانلىقلار يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى كىشىلەر، چەرچەن، ئەندىرە، نىيا ۋە رۇئىلۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنى بويسۇندۇرۇپ، غەربتە نىيا دەرياسىدىن تارتىپ شەرقتە دۇنخۇاڭغىچە بولغان دائىرىدە پىشامشان دۆلىتىنى قۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن نىيا بەگلىكى پىشامشان دۆلىتى ھۆكۈمرانلىقىدىكى بىر بەگلىك بولۇپ قالغان. ئاخىرىدا يەنى مىلادى 5 - ئەسىردە پىشامشان دۆلىتىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، نىيا بەگلىكىمۇ سىرلىق ھالدا غايىب بولغان.

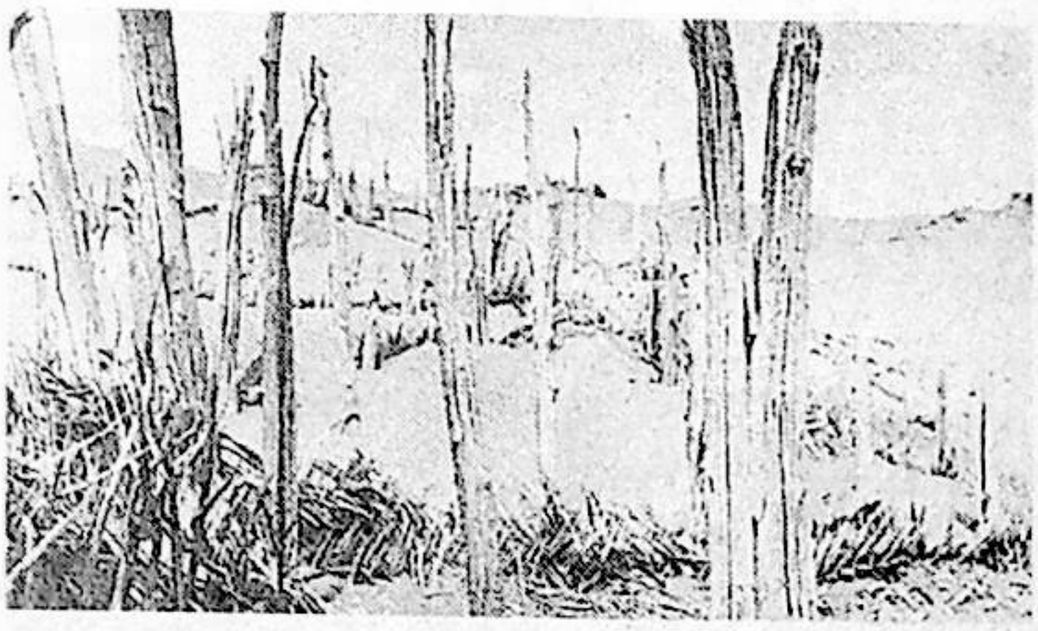

16. سۈرەت: 2 - نومۇرلۇق ئۆي ئىزىنىڭ بىر بۆلىكى

نىيا خارابىسىدىن خەنزۇچە تارشا پۈتۈكلەرمۇ تېپىلغان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 718-، 719-، 720-، 722- دەپ نومۇر بېرىلگەن خەنزۇچە تارشا پۈتۈكلەردە نىيا بەگلىكىنىڭ خان جەمەتىگە ئائىت بولغان «خان»، «خان ئانا»، «ۋەلىئەھد»، «ۋەلىئەھدنىڭ خاتۇنى» قاتارلىق سۆزلەر بار. تەتقىقاتچى، ئالىملار نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان خەنزۇچە تارشا پۈتۈكلەرنىڭ دەۋرىنى شەرقىي خەن دەۋرى (مىلادى 25 — 202 - يىللار) گە تەۋە دەپ ھېسابلايدۇ. تاڭ شۇلالىسىنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىدە تاڭ دەۋرىدىكى (مىلادى 618 — 907 - يىللار) «نىيا» شەھرىنى «نىراڭ» (尼雅) شەھرى دەپ ئاتىغان. «شۇنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» نىڭ مەشھۇر ئۇيغۇر تەرجىمىشۇناسى، بۇددىست ئالىم سىڭقۇسالى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇرچە نۇسخىسى (۷ باب، 84 - ۋاراق، 21 - ، 22 - قۇرلىرى) دا «ئوغاي بالىق» دېگەن شەھەر نامى ئۇچرايدۇ. بۇ، «نىراڭ» نىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا ئاتىلىشى بولۇشى مۇمكىن. بەزى ئالىملار خەنزۇ تىلىدا «ل»، «ر» بىلەن «ن» تاۋۇشلىرى دائىم دېگۈدەك پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ، شۇڭا شۇەنزاڭ «نىنىيا» نىڭ سۇپەت شەكلى ياكى خاس ئىسىم شەكلى بولغان «نىنىيانا» [ninana] نى «نىراڭ» دەپ تەلەپپۇز قىلىپ، شۇ بويىچە خاتىرە قالدۇرغان بولسا كېرەك، دەپ قارىماقتا. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شۇەنزاڭ «نىراڭ» دەپ ئاتىغان شەھەرنىڭ خارابىسى ھازىرغىچە تېپىلمىدى.

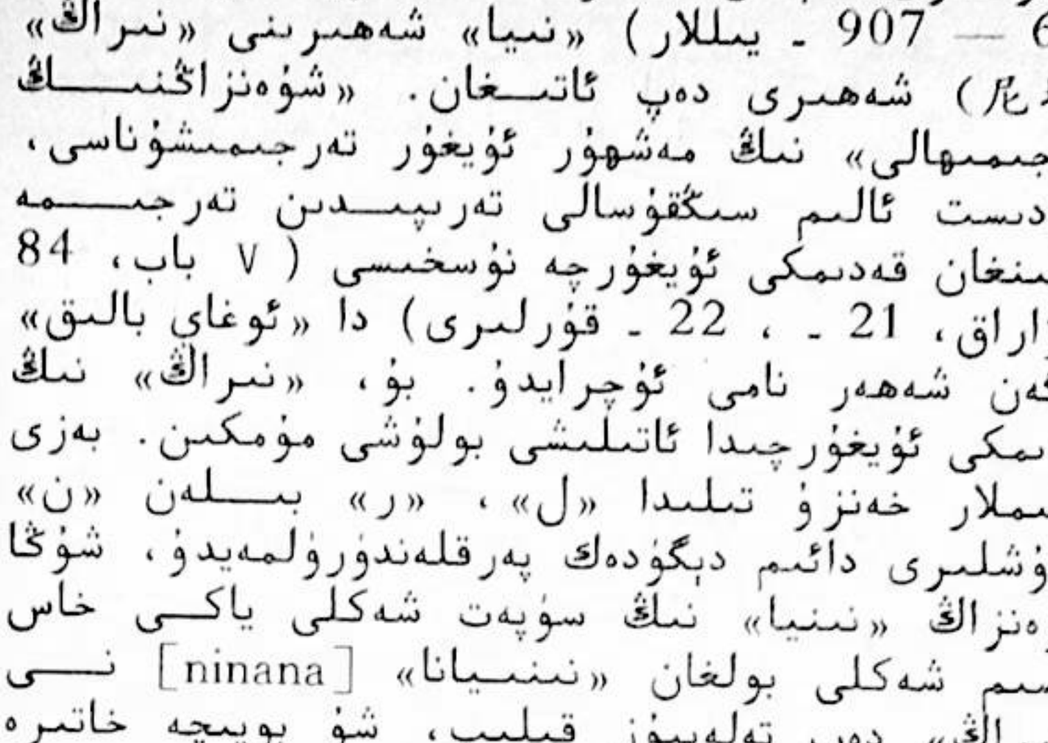

17. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى 6 - نومۇرلۇق ئۆي ئىزلىرى

«نىيا» خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر

نىيە دەرياسى ۋادىسىدا چەكسىز كەتكەن توغراقلىق، يۇلغۇنلۇق، قومۇشلۇق ۋە باشقا ئۆسۈملۈكلەردىن ھاسىل بولغان چاتقاللىقلار ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قارا قۇيرۇق (كىيىك)، ياۋا توشقان، ياۋا توڭگۇز، ھەر خىل ياۋايى قۇشلار ياشايدۇ. نىيە دېيارىدا قەدىمدىن ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر ئوۋچىلىرى (پەۋانلار) نىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنلىرىغا جايلاشقان بۇ ئېتىدائىي خىلۋەت جاڭگاللاردا ئوۋچىلىق قىلىدۇ. ئوۋچىلار كۆپ چاغلاردا قاپقان - قىسماقلارنى سۇرەپ قاچقان قارا قۇيرۇق (كىيىك) قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلارنى ئىز بېسىپ قوغلاش نەتىجىسىدە تەكلىماكان قۇملۇقىدا غەرق بولغان «نىيا» خارابىسىنىڭ ئىزلىرىنى ئۇچرىتىپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن «نىيا» خارابىسىنى تۇنجى قېتىم ئۇچرانقان بۇ ئۇيغۇر ئوۋچىلار ئەل ئىچىدە «نىيا» خارابىسى توغرىلىق ھەر خىل سۆز - چۆچەكلەرنى تارقاتتىدۇ. مۇشۇ سەۋەب بىلەن كۆپلىگەن ئوۋچىلار، «بايلىق ئىزدىگۈچى» لەر «نىيا» خارابىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى باشقا خارابىلارغا بېرىپ ئۇ يەرلەردىن كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەر، ھەر خىل مىس يارماق - پۇللار، مارجان- ئاسقۇلار، ساپال قاچىلار ۋە باشقا خىلدىكى تۇرمۇش

بۇيۇملىرىنى تاپىدۇ . . . ئەنگلىيە تەۋەلىكىدە ئۆتكەن ۋېنگرىيەلىك مەشھۇر ئارخېئولوگ ــ ئالىم، ھارماس ئېكسپېدىتسىيەچى سەر ئاۋرېل ستېيىن (Sir Aurel Stein 1862 — 1943) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيەلىك كاتتا تەكشۈرۈشلىرىدە تۇنجى قېتىم (1901 - يىلى) نىيە ناھىيىسىگە كەلگەندە، بۇ يەردىكى ئىبراھىم ئىسمەلىك ئۇيغۇردىن 2 دانە كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكنى قولغا چۈشۈرىدۇ. مۇشۇ ۋەجىدىن ئىبراھىم ئاۋرېل ستېيىنگە يول باشلىغۇچى بولۇپ (كارۋان بېشى ۋە تۆگىلەر، ياللىۋالغان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بىلەن بىللە) نىيا خارابىسىگە باشلاپ بارىدۇ. مۇشۇنىڭدىن

18. سۈرەت: بۇددا مۇنارىنىڭ جەنۇبىدىكى 8 - نومۇرلۇق ئۆي ئىزلىرى

ئېتىبارەن نىيا خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان تۇنجى قېتىملىق ئارخېئولوگىيەلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈشنىڭ مۇقەددىمىسى باشلىنىدۇ. ئا. ستېيىن نىيا خارابىسىدە تۇنجى قېتىم ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان چەت ئەللىك ئارخېئولوگ بولۇپ قالىدۇ. ئا. ستېيىن نىيا خارابىسىدە ئېلىپ بارغان ئىككى ھەپتىلىك قېزىپ تەكشۈرۈشىدە ئىبراھىم قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئىشلەپ ئىزدىشى بىلەن پەقەت كارۋشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەردىنلا 524 داننى قولغا چۈشۈرىدۇ. ستېيىن 1901 -، 1906-، 1913-، ۋە 1931 - يىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغان تۆت قېتىملىق چوڭ تەكشۈرۈشلىرىنىڭ ھەممىسىدە نىيا خارابىسىگە كېلىپ ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ «قەدىمكى خوتەن» (ئوكسفورد ، 1907 - يىلى) ، « سەرىندىيا» («جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئارىسىدىكى جايلار» ، ئوكسفورد، 1921 - يىلى) ، «ئاسىيانىڭ ئىچكى رايونلىرى» (ئوكسفورد، 1928 - يىلى) قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلىرى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرىنىڭ (جۈملىدىن نىيا خارابىسىدە ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيەلىك قېزىپ تەكشۈرۈشلىرىنىڭ) رەسمىي دوكلاتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1959 - يىلى 10 - ئايدا ش ئۇ ئا ر مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى لى يۈچۈن ئەپەندى، ئابدۇكېرىم سابىت (مۇئاۋىن ئەترەت باشلىقى) لارنىڭ باشچىلىقىدا ئەترەت ئەزالىرىدىن مۇھەممەد ھاجى، ئابدۇقەييۇم خوجا، ئەخمەت رېشىت، تۇرسۇن ئەيسا قاتارلىق ئون كىشىنى باشلاپ نىيا خارابىسىگە كېرىپ، تەكشۈرۈش ۋە ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش - رەتلەش خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىپ، زور تۈركۈمدىكى قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپىدۇ.

1980 - يىلى «يىپەك يولى» تەتقىقاتى قىزغىنلىقىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەن نىيا خارابىسىنى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش دولقۇنى رەسمىي ئەۋجىگە

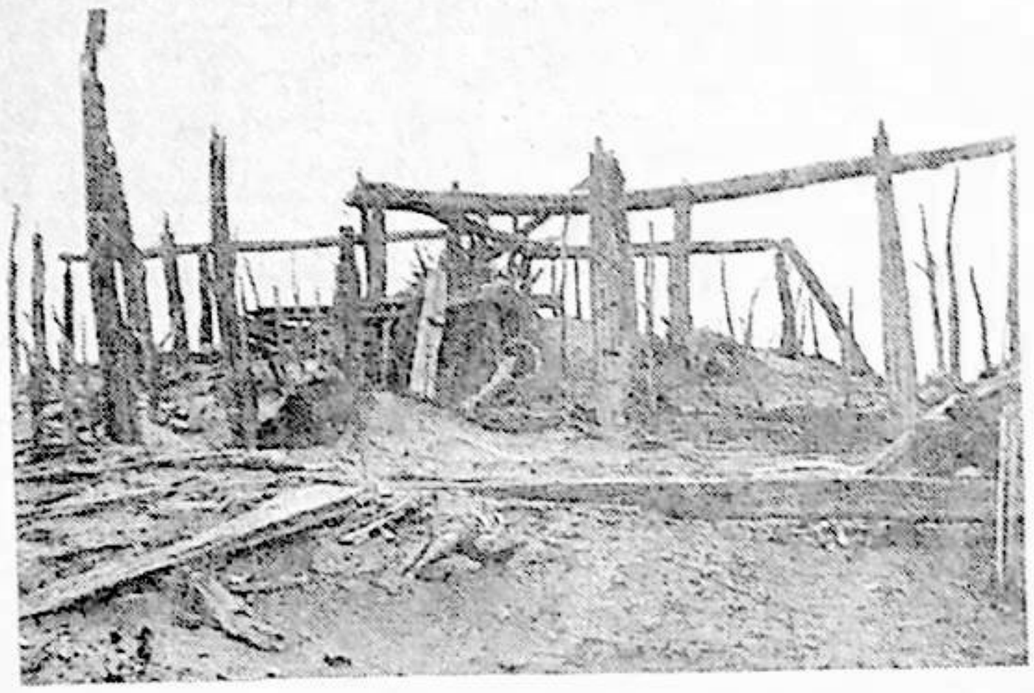

19. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىرى ياخشى ساقلىنىپ قالغان ئۆيلەر

كۆتۈرۈلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىلىرىدىن باشلاپ نىيا ئارخېئولوگىيىسى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە سىدىكى نۆۋەتلىك تۈرلەردىن بىرى بولۇپ قالدى . 1988 - يىلى «جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيا خارابىسىدە تەييارلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئەترىتى» قۇرۇلۇپ، 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 11- ئاينىڭ 6 - كۈنىگىچە نىيا خارابىسىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە نىيا خارابىسىنى تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىشنىڭ يېڭى سەھىپىسىنى ئاچتى. شۇنىڭدىن تارتىپ يەنى 1990 - يىلى (10 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 17 - كۈنىگىچە) دىن 1997 - يىل 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە ھەر يىلى بىر ئاي ئۆچۈرۈلمەي جەمئىي 9 قېتىم تەكشۈرۈش ۋە قېزىش خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى.

20. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىرى ياخشى ساقلىنىپ قالغان كىچىك تېپتىكى ئۆيلەر

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، نىيا خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمەتلىرىگە

نسبەتەن ئېيتقاندا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى 1959 - يىلى 10 - ئايدا ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش ۋە قېزىش خىزمىتىنىڭ نەتىجىسى بىلەن جۇڭگو - ياپونىيە بىرلىكتە 1995 - ۋە 1996 - يىللىرى ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈش - قېزىش خىزمىتىنىڭ نەتىجىلىرى ئۆزىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك مۇھىم تېپىلمىلىرى بىلەن گەۋدىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ.

1959 - يىلى ئۆكتەبىردە نىيا خارابىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ - رەتلەش خىزمىتى ۋە تېپىلغان يادىكارلىقلار

بۇ قېتىم ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشكە قاتناشقان كەسپىي خادىملارنىڭ سانى چەكلىك (10 كىشى) بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوزۇق - تۇلۇك،

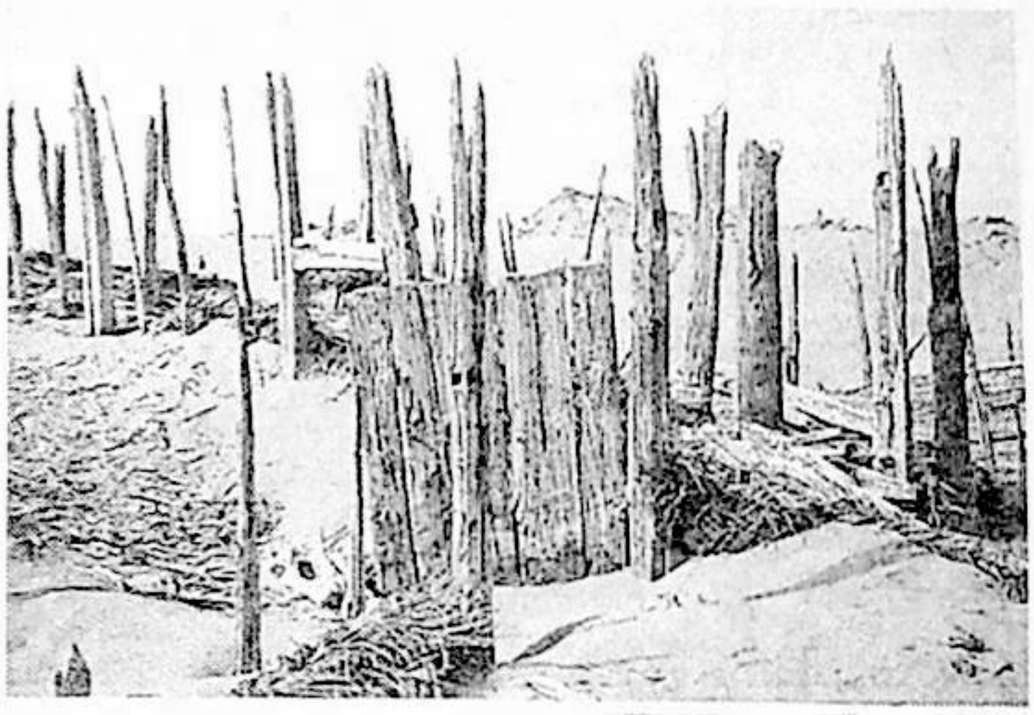

21. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى ئىشەك - تۆۋرۈكلىرى ساقلىنىپ قالغان ئۆيلەر

ئىچىدىكى قۇم - توپىلار تازىلىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۆي ئىچىدىن 5 - 12س.م قېلىنلىقتا چىڭدىلىپ كەتكەن تېزەك قاتلىمى بايقالدى. بۇ قاتلامدىن بىر قىسىم چارۋىچىلىق قورالىرى بىلەن كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەر تېپىلدى. ئۆينى رەتلەش جەريانىدا، بىر دانە دەستىلەك ياغاچ ئۇرچۇق (دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30.5س.م، ئۇرچۇق توپچىسىنىڭ دېئامېتىرى 5.3س.م، قېلىنلىقى 5.2س.م)، بىر دانە يا ئوقنىڭ سۈنۈقى (بىر ئۇچى كۆيۈپ ئۇزۇلگەن، ئوق دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18س.م)، يايسىمان تاختىدىن ياسالغان، ئىككى ئۇچى ۋە ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈكچە تېشىلگەن بىر دانە تاختا بويۇنتۇرۇق، 37س.م ئۇزۇنلۇقتىكى بىر دانە تاختا مۆشۈك، بىر دانە ياغاچ نوگاي (گىرۋەكلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇپىرىغان، بەش پارچە بولۇپ كەتكەندىن ئوخشىمايدىغان تۆۋرۈك، لىم، ياغاچ جازا قاتارلىقلارنىڭ ئۇچى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ نۇقتىدا قېزىپ رەتلەنگەن ئۆينىڭ ئىچى شەرقتىن غەربكە 4.9 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا 1.9 مېتىر كېلىدۇ. يۇلغۇن چۆۋىقلىرىدىن توقۇلغان قوشام تېمىنىڭ ئۈستىگە 5-6س.م قېلىنلىقتا لاي سۈۋالغان. ئۆينىڭ شىمالىي تېمىنىڭ شەرقىي ئۇچىغا ئىشىك ئورنىتىلغان. ئۆينىڭ

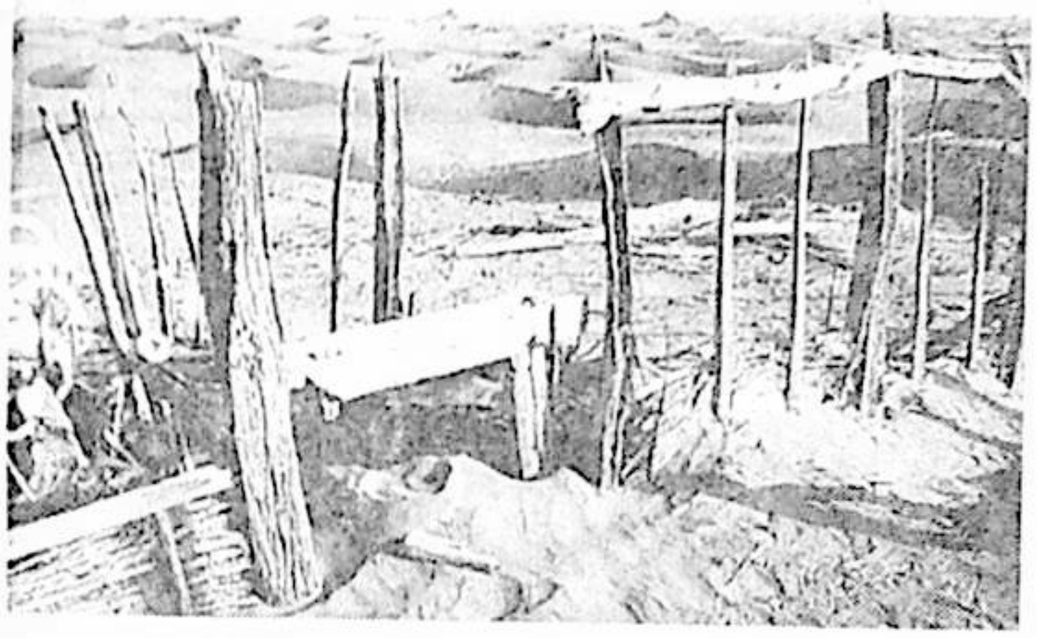

22. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى تۆۋرۈك، لىم، ئايرىشلىرى ساقلىنىپ قالغان ئۆيلەر

ئىچىدىكى قۇم - توپىلار تازىلىۋېتىلگەندىن كېيىن، ئۆي ئىچىدىن 5 - 12س.م قېلىنلىقتا چىڭدىلىپ كەتكەن تېزەك قاتلىمى بايقالدى. بۇ قاتلامدىن بىر قىسىم چارۋىچىلىق قورالىرى بىلەن كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەر تېپىلدى. ئۆينى رەتلەش جەريانىدا، بىر دانە دەستىلەك ياغاچ ئۇرچۇق (دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 30.5س.م، ئۇرچۇق توپچىسىنىڭ دېئامېتىرى 5.3س.م، قېلىنلىقى 5.2س.م)، بىر دانە يا ئوقنىڭ سۈنۈقى (بىر ئۇچى كۆيۈپ ئۇزۇلگەن، ئوق دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18س.م)، يايسىمان تاختىدىن ياسالغان، ئىككى ئۇچى ۋە ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈكچە تېشىلگەن بىر دانە تاختا بويۇنتۇرۇق، 37س.م ئۇزۇنلۇقتىكى بىر دانە تاختا مۆشۈك، بىر دانە ياغاچ نوگاي (گىرۋەكلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇپىرىغان، بەش پارچە بولۇپ كەتكەندىن

23. سۈرەت: ئۇل (زەگۈندە)، تۆۋرۈك - جاھازلىرى بىلەن ئايرىش تاملىرى ياخشى ساقلىنىپ قالغان ئۆيلەر

كېيىن، ھەرقايسى بۆلەكلىرىدىن تۆشۈك تېشىپ،

1-نۇقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي1N001.59:

ئۇلارنى يۇڭ يىپتا يۆمەپ ھىملەشتۇرگەن) تېپىلدى.
قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلار ئىچىدە يەنە ئىككى تەرىپىگە «+» بەلگىسى بىلەن بەشيۇلتۇزغا ئوخشايدىغان بەلگە ئويۇلغان تاق تۇتقۇلۇق ياغاچ بۇيۇم، ھەر ئىككى يۈزىگە ئۇچ قۇردىن بەش قۇرغىچە كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن (ئۇزۇنلۇقى5. 18س. م، كەڭلىكى 6س. م، قېلىنلىقى 7. 0س. م) تارشا پۈتۈك، شىنا شەكىللىك 2 دانە كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈك (ئۇلارنىڭ بىرى 21س. م، يەنە بىرى 16س. م ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، قېلىنلىقى 7. 2س، م كېلىدۇ)، ئاز مىقداردىكى بۇغداي، سۆك (تېرىق) ۋە كىگىز، رەخت پارچىلىرى (يەر ئۈستىدىن يىغىۋېلىنغان) تېپىلدى.

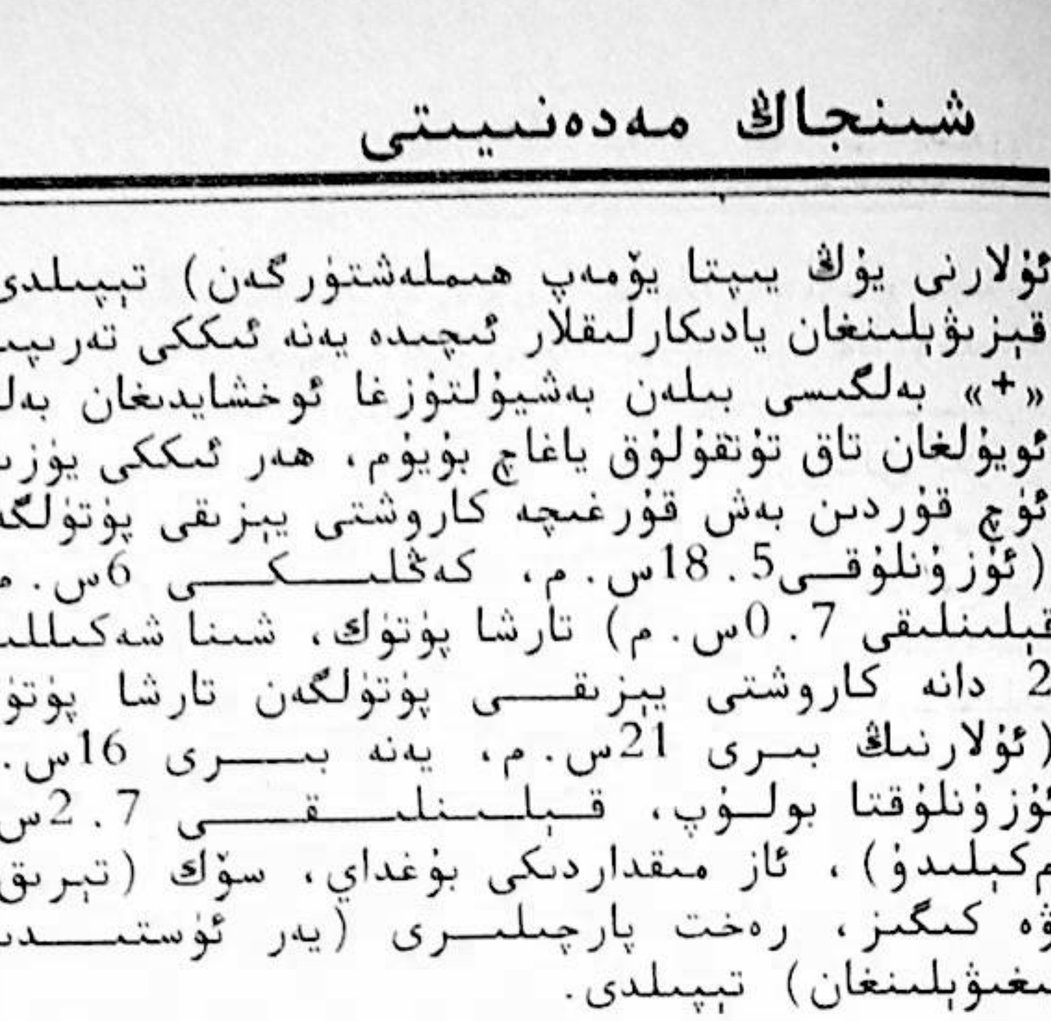

24. سۈرەت: قومۇش قوشاملىق تاملار

2 - نۇقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي 59. N002:
بۇ ئۆي 1 - نۇقتىنىڭ شەرقىدە تەخمىنەن 700 مېتىر يىراقلىقتا. بۇ نۇقتىغا سېلىنغان تۇرالغۇ ئۆيلەر نىسبەتەن ئويمانلىققا جايلاشقان بولۇپ، تۆت ئېغىز ئۆيدىن تەركىب تاپقان بۇ تۇرالغۇ ئىككى قۇم دۆڭىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئورۇنلاشقان. ئۆيلەرنىڭ ئىشىكلىرى شىمالغا قارايدۇ. شەرق تەرەپتىكى قاتار سېلىنغان ئۈچ ئېغىز ئۆينىڭ تام ئۇلىغا يۆلەپ سوپا چىقىرىلغان بولۇپ، ئۇ سۇپىلار بۇزۇلغان. قۇم - توپىلار تازىلانغاندىن كېيىن ئۆي ئىچىدىن دەستىسى سۇنغان بىر دانە مىس چۆمۈچ (ساقلىنىپ قالغان بۆلىكىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 22س. م)، بىر دانە كۆسەي (توم ئۇچىدا كۆيگەن ئىزى بار، ئۇزۇنلۇقى52س. م، تومىلۇقى 5. 5س. م)، كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن 3 دانە تارشا پۈتۈك (بەزىلىرىگە 6 قۇر خەت پۈتۈلگەن) تېپىلدى.

3 - نۇقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي59. N003:
ئېگىزرەك يەرگە 3 ئېغىز ئۆي (ئوتتۇرىسىدىكى بىر ئېغىزى كىچىكرەك، قالغان ئىككى ئېغىزى كارىدورغا ئوخشايدۇ) ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى خېلى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان. بۇ تۇرالغۇ خارابلىقىدا 9_10 تال تۇۋرۇك قۇم ئۈستىگە چىقىپ قالغان. شەرق تەرەپتىكى بىر ئېغىز ئۆي تازىلانغاندىن كېيىن ئۆينىڭ ئىچىدە سۇپا، ئوچاق قاتارلىقلار بايقالدى. تامنىڭ ئۈلىدىكى قۇملار تازىلانغاندىن كېيىن، تامنىڭ بۇلۇڭىدىن پېچەتلىرى بۇزۇلماي ساقلىنىپ قالغان بىر جۈپ تارشا پۈتۈك (ئۇزۇنلۇقى 16س. م، كەڭلىگى 7. 5س. م) تېپىلدى. كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن بۇ ئىككى دانە تارشا پۈتۈكنىڭ يۈزى بىر - بىرىگە جۈپلەنگەندىن كېيىن چىگە يىپ بىلەن ئۇچ يەردىن يۆگەپ چىگىلگەن، چىگىلگەن يىپلارنىڭ ئاستى - ئۈستى ئايرىم - ئايرىم سېغىزلاي بىلەن پېچەتلەنگەن بولۇپ، لاي پېچەتلەرنىڭ ئالدى يۈزىنىڭ ئىككى يېرىگە تامغا پېچەتلەر بېسىلغان. تامغا پېچەتنىڭ بىرى تۆت چاسا بولۇپ، ھەر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5. 1س. م كېلىدۇ. تېخىمۇ قىزىقارلىقى، تامغا پېچەتنىڭ بىرسىدىكى شەكىل گۈل بەرگىگە ئوخشىسا، يەنە بىرىنىڭ ئۇچ بۇرجەك شەكىلگە ئوخشايدۇ. تارشا پۈتۈكنىڭ ئارقا يۈزىنىڭ ئوڭ - سول ئىككى تەرىپىدە ئىنككى لاي تامغاپېچەت بار بولۇپ، سول تەرەپتىكىسىدە قولىنى كۆتۈرۈپ زوڭزىيىپ ئولتۇرغان ئادەمنىڭ رەسىمى (يوغان باش، قاڭشارلىق، ئورۇق، يالىڭاچ) بار. يەنە بىر تەرىپىدىكى لاي تامغا پېچەتكە بېسىلغان رەسىمنىڭ نۇسخىسى ئېنىق ئەمەس. بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان، كەمدىنكەم ئۇچرايدىغان بۇ قىممەتلىك لاي تامغا پېچەتلىك تارشا پۈتۈكلەر بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەغەز بولمىغان زامانلاردا ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، سۇغەت ۋە توغراق ياغاچلىرىدىن نېپىز تارشىلارنى تەييارلاپ، ئۇنى ئەپچىللىك بىلەن ياغاچ تارشا لىپاپا ھالىتىگە كەلتۈرگەندىن تاشقىرى پۈتۈكنى ناھايىتى مەھكەم پېچەتلەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەتنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلايدىغان ھەر خىل شەكىلدىكى لاي تامغا پېچەتلەرنى بېسىپ، بۇنىڭدىن 2000 يىللار ئىلگىرىلا پېچەتلەنگەن تارشا لىپاپىلىق پوچتا خەت يوللانمىسىنى ئىجاد قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كاروشتى يېزىقى پۈتۈلۈپ ئالاھىدە تەييارلانغان بۇ قىممەتلىك تارشا پۈتۈكلەر يەنە قەدىمكى نىيا پادىشاھلىقىنىڭ يېزىق مەدەنىيىتى، پوچتا خەت ئالاقە تارىخى قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ناھايىتى يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە مادديي پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان لاي تامغا پېچەتلىك تارشا پۈتۈكلەر ئەسلى ھالىتى بويىچە ھازىرغىچە ش ئۇ ئا ر مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

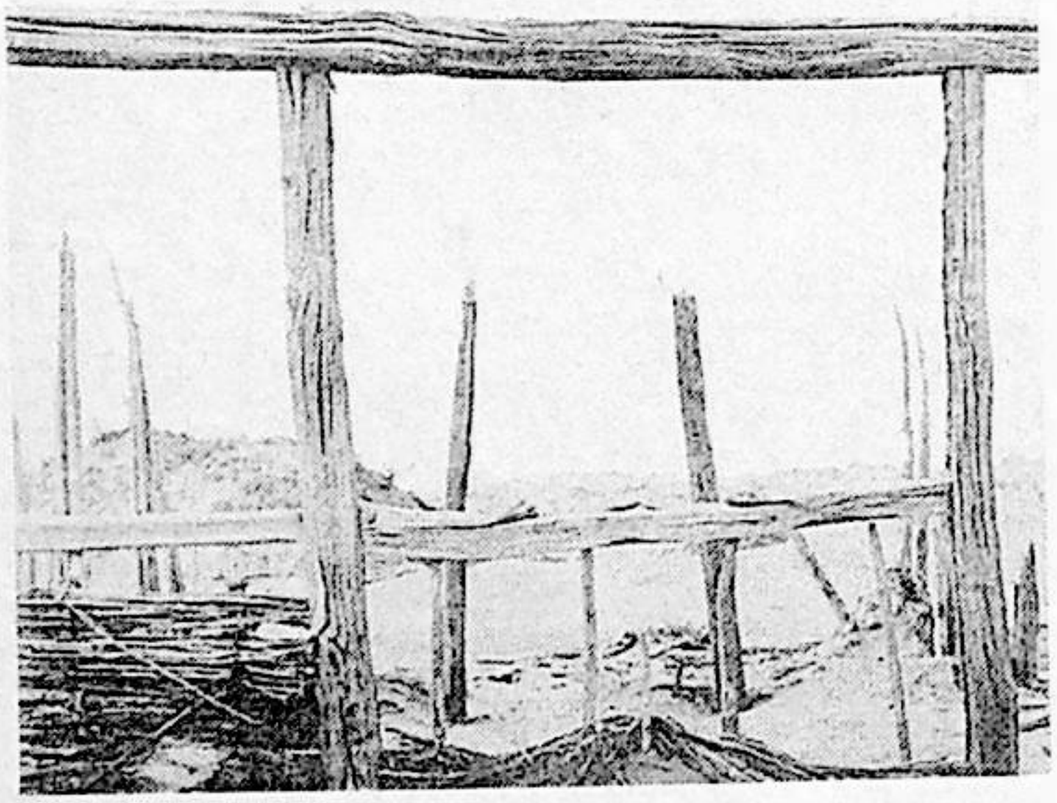

25. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى 37 - نومۇرلۇق ئۆينىڭ ياغاچ جاھازلىرى

3 - نۇقتىنىڭ (N003) غەرب تەرىپىدىكى ئۆيدىن سۆك بىلەن بۇغداي دانلىرى ئارىلىشىپ قېتىپ كەتكەن

بىر دۆۋە ئاشلىق تېپىلدى.

4 - نۇقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي 59N004: بۇ يەرگە جايلاشقان ئۇچ ئېغىز ئۆينىڭ ھەممىسى ئاساسەن ۋەيران بولغان بولۇپ، قۇم دۆۋىسى تازىلانغاندىن كېيىن، ئۆي ئىچىدىن چوڭ - كىچىك ئۇچ دانە تارشا پۈتۈك تېپىلدى: ① ئۇزۇنلۇقى 47 .5س.م، كەڭلىكى 5س.م كېلىدىغان ئۇزۇن تارشا پۈتۈكنىڭ بىر يۈزىگە ئۇچ قۇر، يەنە بىر يۈزىگە يېرىم قۇر خەت پۈتۈلگەن؛ ② ئۇزۇنلۇقى 52س.م، كەڭلىكى 5س.م كېلىدىغان ئۇزۇنچاق تارشا پۈتۈك؛ ③ ئۇزۇنلۇقى توققۇز س.م، كەڭلىكى بەش س.م كېلىدىغان تاختا شەكىللىك تارشا پۈتۈكنىڭ ئىككى يۈزىگە ئېنىق قىلىپ كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن.

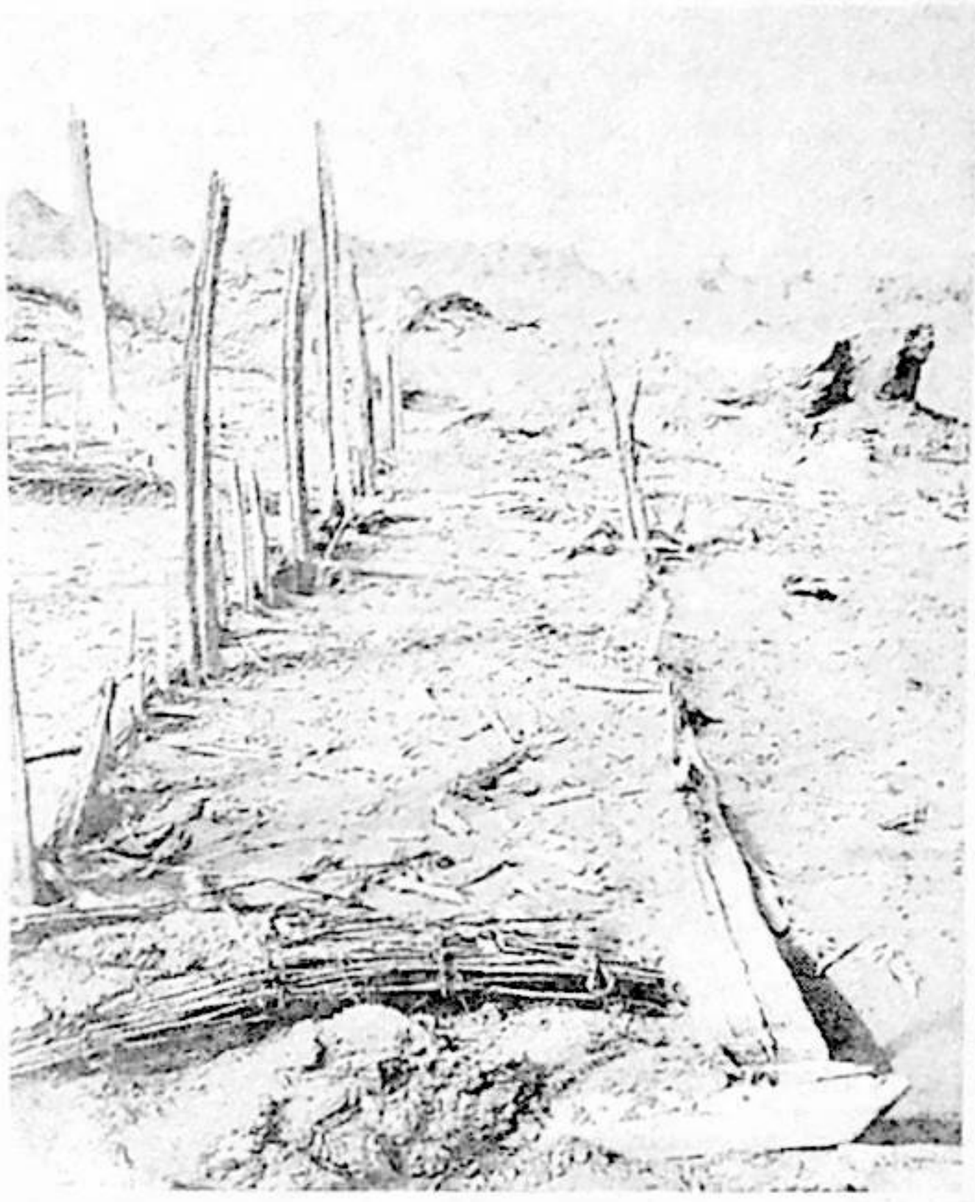

26. سۈرەت: ياغاچ قۇرۇلمىلىق كارىدور ئىزى

5- نۇقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي 59. N005: بۇ تۇرالغۇدا ئۇچ ئېغىز ئۆي بولۇپ، ھەممىسى ۋەيران بولغانكەن. رەتلەش داۋامىدا ئوتتۇرىدىكى ئۆينىڭ بۇلۇڭىدىن ئىچىگە بىر مۇنچە سۇنۇق تارشا پۈتۈكلەر سېلىنغان ساپال ئىدىش تېپىلدى. تارشا پۈتۈكلەرنىڭ چىرىگەن سۇنۇقلىرى يەملەپ ئۇلانغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئىككى دانىسى شۇنا شەكىللىك، سەككىز دانىسى تاختا شەكىللىك تارشا پۈتۈك ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. تارشا پۈتۈكلەر چىرىپ كەتكەنلىكتىن ئۇنىڭدىكى كاروشتى يېزىقلىرىمۇ تۇتۇق بولۇپ قالغان.

6 - نوقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي : 59N006 بۇ تۇرالغۇدا 2 ئېغىز ئۆي بولۇپ، بۇددا مۇنارىنىڭ جەنۇبىي بۇرجىكىدىكى ئويمانلىققا جايلاشقان. ئۆينىڭ شەرقىي تېمىنىڭ سىرتىدا مېۋىلىك باغچا ئىزى، شاخ - شۇمبىلاردىن قىلىنغان چىتلاق (قاشا) قۇمغا كۆمۈلگەن پېتى ساقلىنىپ قاپتۇ. ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۆينىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى يەنىلا ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىدە يۇلغۇن چېۋىقلىرىدىن تەييارلانغان قوشاملىق لاي تامنىڭ بىر بۆلىكى ئۆرۈلۈپ كېتىپتۇ. قۇملار تازىلانغاندىن كېيىن قۇشاملىق لاي تام ئاستىدىن ئۇزۇنلۇقى 40 - 55س.م كېلىدىغان تۆت دانە كامالەك تېپىلدى. ئۆينىڭ ئىشىك ئارقىسىدىن بىر قانچە كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلەر تېپىلدى.

7 - نۇقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي 59. N007: بۇ تۇرالغۇ 6 - نۇقتىدىكى ئۆيلەرنىڭ جەنۇبىدىكى ئانچە يىراق بولمىغان يەرگە جايلاشقان بولۇپ، ئۆيلەر ئاساسىي جەھەتتىن ۋەيران بولۇپ كەتكەن. رەتلەش جەريانىدا تۆت دانە تارشا پۈتۈك (ئىككى دانىسىنىڭ خېتى ئوچۇق) تېپىلدى.

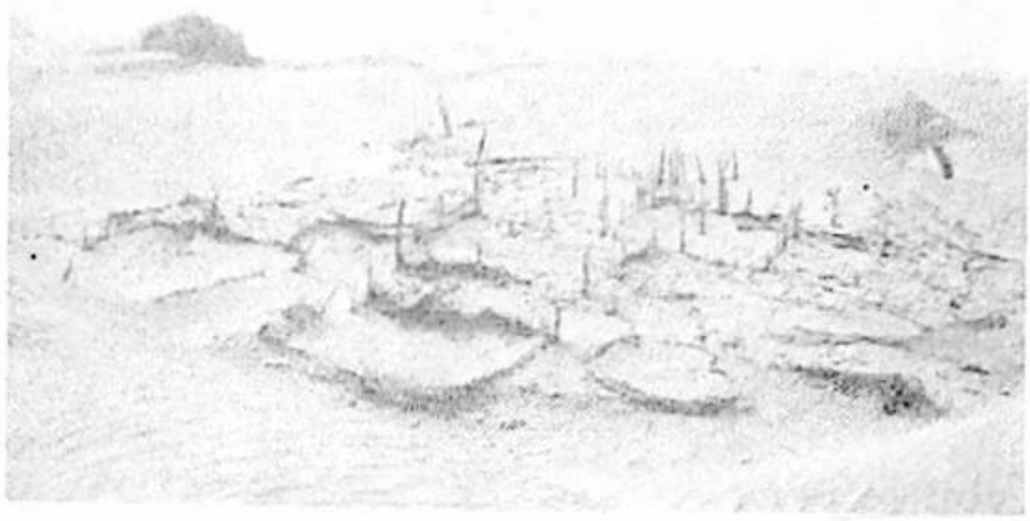

27. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى بىر قەدەر زىچ جايلاشقان ئۆي ئىزلىرى

8 - نۇقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي 59. N008: بۇ تۇرالغۇدىكى ئۆيلەرمۇ قاتتىق ۋەيران بولغانكەن. رەتلەش جەريانىدا قۇم ئاستىدىن كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن ئىككى دانە تارشا پۈتۈك ۋە بىر تال بۇغداي باشىقى، بۇغداي دانلىرى ھەمدە بۇغداي قىلتىرىقى قاتارلىقلار تېپىلدى.

9 - نۇقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي 59. N009: بۇ تۇرالغۇدا بىر ئېغىز چوڭ ئۆينىڭ ئورنى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. رەتلەش جەريانىدا بۇ يەردىن ئىككى تال جۇۋالدۇرۇز (بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19س.م، يەنە بىرىنىڭ 16س.م)، چوڭ - كىچىك تۆت دانە سال توزاق (تاختا مۆشۈك) تېپىلدى.

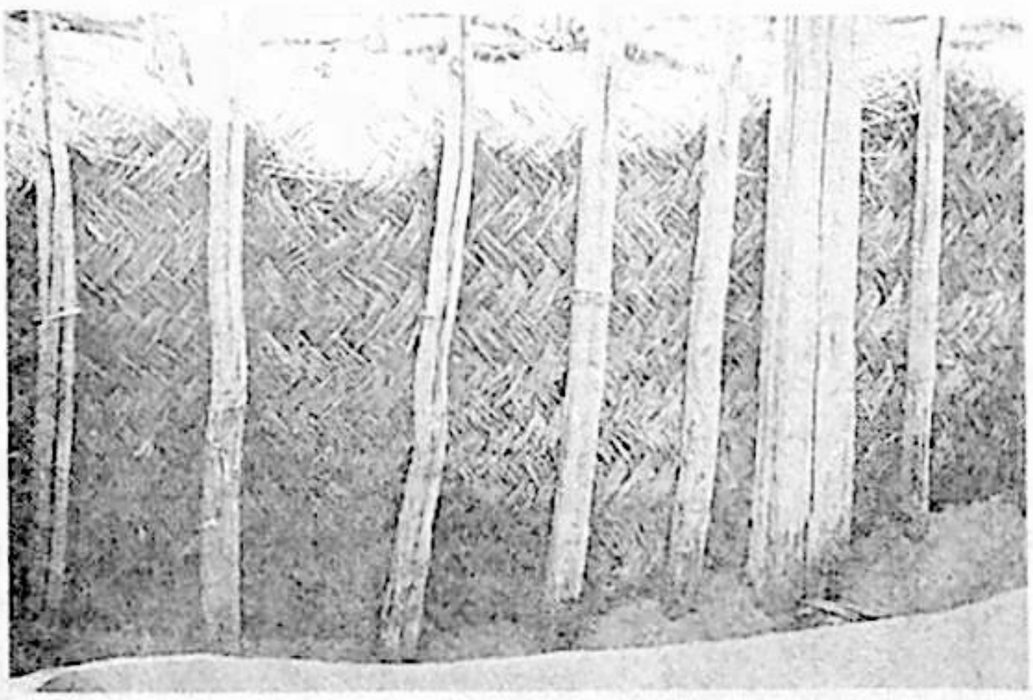

28. سۈرەت: يۇلغۇن چېۋىقلىرىدىن توقۇلغان قوشام

10 - نۇقتىدىكى قېزىپ رەتلەنگەن ئۆي 59: N0010: بۇ تۇرالغۇ ئۆيلەر بۇددا مۇنارىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۆي خارابىلىرى خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغانكەن. قۇمۇش، ئوت - چۆپلەر

بىلەن يېپىلغان ئۆگزىلەرنىڭ كۆپ قىسمى گۆمۈرۈلگەن، قوشاملىق لاي تام (تامنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن1. 2مېتىر) لار ئۆرۈلگەن بولسىمۇ تازىلاپ رەتلەنگەندىن كېيىن ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىدى. بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئېغىز چوڭ ئۆينىڭ ئايىومى جەنۇبتىن شىمالغا يەتتە مېتىر، شەرقتىن غەربكە5. 5مېتىر، تۆڭلۇكىنىڭ ھەربىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى65س. م كېلىدۇ. بۇ چوڭ ئۆيدىن بىر كىچىك كارىدور ئارقىلىق ئىچكىركى ئۆيگە كىرگىلى بولىدۇ. كارىدور جەنۇبتىن شىمالغا ئوچ مېتىر، شەرقتىن غەربكە يەتتە مېتىر بولۇپ، كارىدورنىڭ جەنۇبىي تېمىغا يۆلەپ ئۇزۇنلۇقى20. 3مېتىر، كەڭلىكى 50. 1م، ئېگىزلىكى 4. 0م

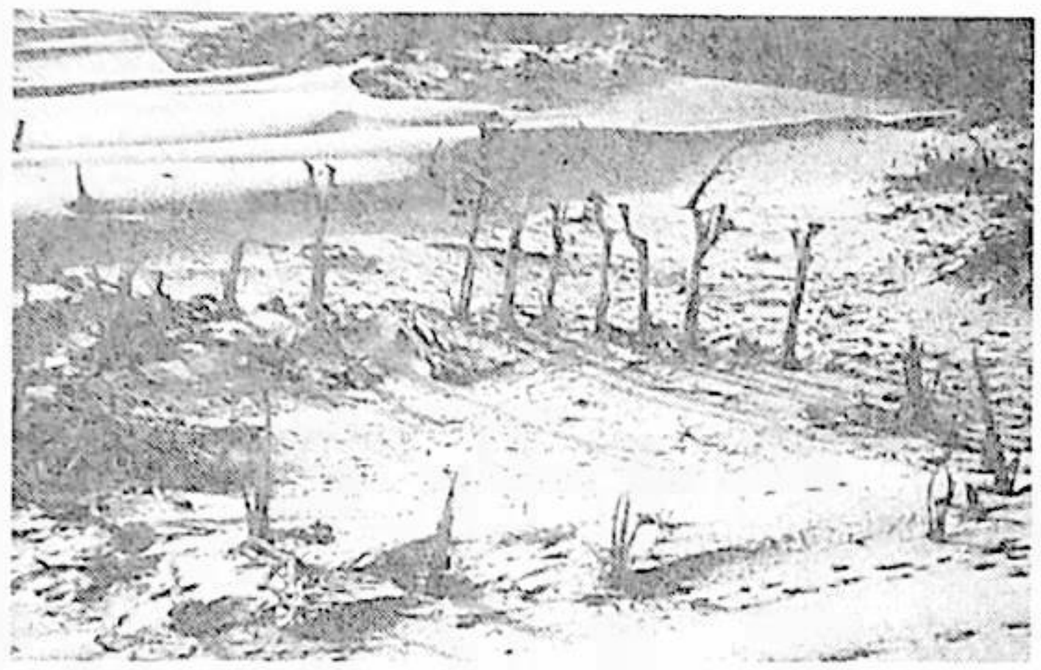

29. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى كۆلچەك ئىزى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا تىكىلگەن دەرەخلەر

كېلىدىغان سۇپا ياسالغان، سۇپىنىڭ گىرۋەكلىرى كېسەكتە قوپۇرۇلۇپ، ئوتتۇرىسىغا قۇرۇق سېغىز توپىلار تىندۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇستى تەكشى سىلىقلانغان ۋە بورا سېلىنغان. تاشقىرقى ئۆينىڭ ئىشىكى غەربكە قارىتىپ ئېچىلغان. چوڭ ئۆينىڭ تام ئۇلىغا يۆلەپ سېلىنغان سۇپىنىڭ ياسىلىشى ۋە چوڭلۇقى كارىدوردىكى سۇپا بىلەن ئوخشاش بولۇپ، سۇپىنىڭ ئۇستىگە سېلىنغان بورا چىرىپ كەتكەنكەن. رەتلەش جەريانىدا چوڭ ئۆيدىكى سۇپىنىڭ ئۇستىدىن بىر دۆۋە ساپال قاچا سۇنۇقلىرى (ساپاللار قىزىل رەڭلىك، ئاغزى يوغان، قورساق قىسمى يۇمىلاق، تۈۋى تۇز بولۇپ، ساپاللارنىڭ ئاغزىدىن قورسىقىغىچە بولغان ئارىلىققا ئەگرى، ئوچ بۇرجەك ۋە قىيپاش كاتەكچىلەردىن تەركىب تاپقان ئۆرنەكلەر چۈشۈرۈلگەن) تېپىلدى. چوڭ ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ياغاچ تۈۋرۈكنىڭ يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن قىسمىنىڭ يېنىدىن بىر ئىتتىنىڭ تولۇق ئىسكىلىتى بايقالدى. رەتلەش جەريانىدا بۇ ئۆيدىن يەنە تۆۋەندىكى ئوچ خىل يۇڭ توقۇلما تېپىلدى: ① ئادەم، ھايۋان، ئۇزۇم قاتارلىقلارنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن رەڭدار يۇڭ توقۇلما ـ ئۇنىڭدا ئورا كۆز، قاڭشارلىق ئادەمنىڭ، يولۋاس، بۇغىغا ئوخشايدىغان ھايۋان ۋە ئۇزۇمنىڭ تال يوپۇرماقلىرى بىلەن پىشىپ يېتىلگەن ئۇزۇم ساپاقلىرى قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرى ناھايىتى گۈزەل، جۇلالىق قىلىپ توقۇپ چىقىرىلغان. سىپتە توقۇلغان بۇ جۇلالىق يۇڭ توقۇلمىنىڭ بىر كۈادرات (20 تال) يىپ بىلەن ئىككى يۈرۈش قوش قات ئۆرۈش (60 تال) يىپ سېلىنىپ توقۇلغان؛ ② رومبا شەكىللىك تۈتاش كاتەكچە ۋە تۆت بەرگىلىك گۈل رەسمى چۈشۈرۈلگەن رەڭلىك يۇڭ توقۇلما. ئۇنىڭغا ئۆرۈشىدىن باشلاپ گۈل قويۇلۇپ ئوچ قات توقۇلغان. توقۇلمىنىڭ بىر كۈۋادرات سانتىمېتىرغا 16 تال ئارقاق، 24 تال ئۆرۈش يىپ سېلىنىپ (ئوچ قۇر) توقۇلغان بولۇپ، تەكتى كۆك، رومبا شەكىللىك كاتەكچىلىرى ئاق، گۈل بەرگلىرى قىزىل، چۆرىسى ئاقۇش، گۈل نۇسخىلىرى ئۆزگىچە، كۆركەم، رەڭگى ئۆڭمىگەن؛ ③ ئىككىنچى خىلدىكى

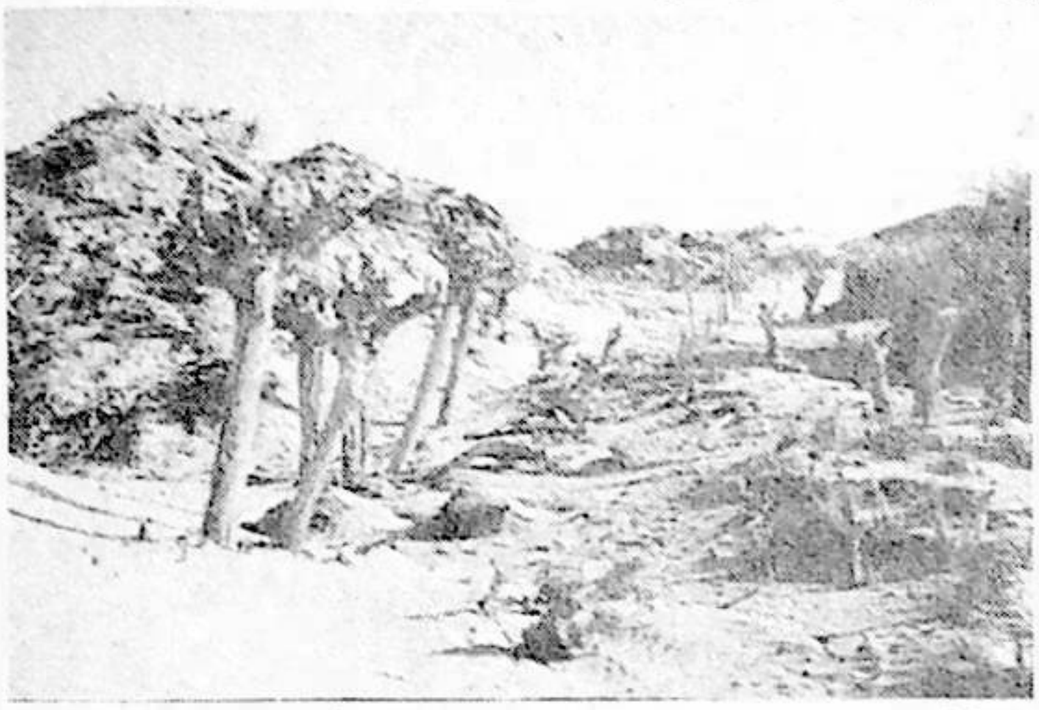

30. سۈرەت: قۇرۇپ قالغىراپ كەتكەن سېرىق سۆگەتلەر

يۇڭ توقۇلمىغا ئۇلاپ تىكىپ قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا تۆت بەرگىلىك گۈلنىڭ رەسمى (تەكتى سېرىق) چۈشۈرۈلگەن. توقۇلۇشى ئىككىنچى خىلدىكى يۇڭ توقۇلمىغا ئوخشايدۇ؛ بۇ ئۆينىڭ سۇپىسى ئۇستىدىن كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن توققۇز دانە تارشا پۈتۈك تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى شىنا شەكىللىك، بەزىلىرى سوقمىچاق بولۇپ، سۇپا ئۇستىدە چېچىلىپ تۇرغانىكەن. بۇ ئۆيدىن يەنە بىر دانە ئوق دەستە (ئۇزۇنلۇقى 35س. م) سۇنۇقى تېپىلدى. ئۇنىڭ پاينىكىگە ھايۋان پەيلىرى ئورالغاندىن تاشقىرى قارا ۋە قىزىل رەڭدە بويالغان، ئوچ تال قۇش پېيى چۆرىسىگە يەملەپ قويۇلغان، پاينىكىنىڭ ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىگە بىردىن ئاق، قارا مارجان بېكىتىلىپ، ئالتۇن ياپراق بىلەن قاپلانغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا كالىنىڭ

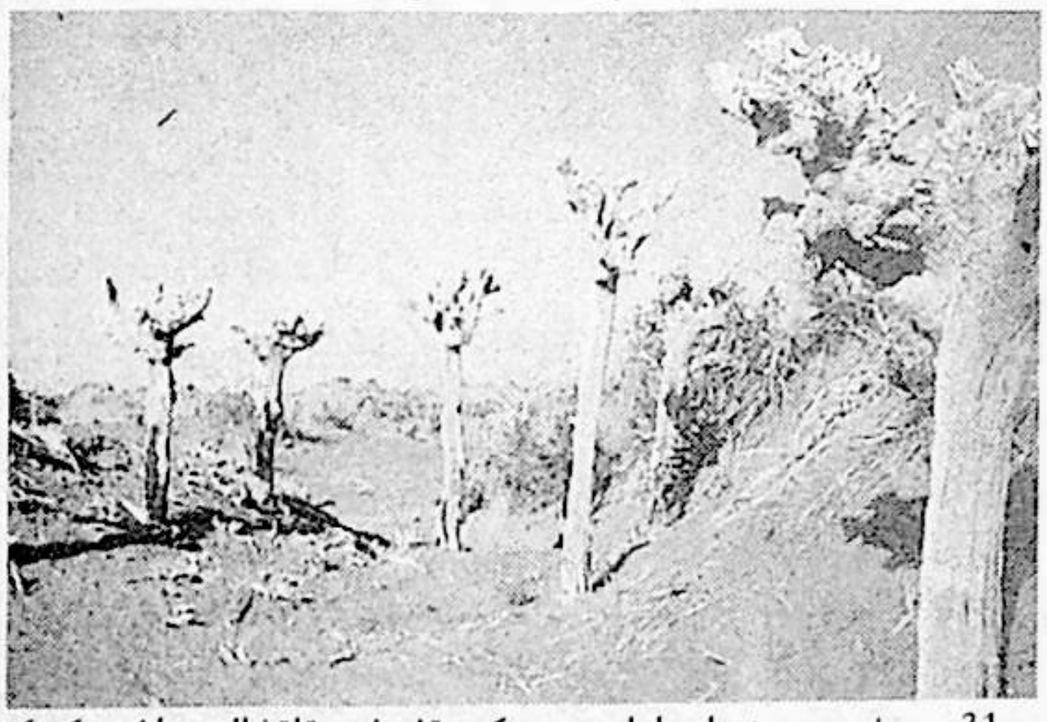

31. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى قۇرۇپ قاقشال بولۇپ كەتكەن ئوجمە (جۇجەم) دەرەخلىرى

سۆڭىكىدىن ياسالغان بىر سۆڭەك تاختا تېپىلدى. ئۇ تىك تۆت بۇرجەك شەكلىدە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى7س. م، كەڭلىكى 5. 4س. م، قېلىنلىقى 5. 1س. م كېلىدۇ. ئۇنىڭ بىر يۈزىگە چوڭ ـ كىچىكلىكى ھەر خىل،

رېتىمسىز چۆگۈلىمەچ سىزىقلار ئويۇلغان.

نىيا خارابىلىقنىڭ ھەرقايسى يەرلىرىدىن يىغىۋېلىنغان يادىكارلىقلار

تەكلىماكان قۇملۇقىدا ھەر يىلى ئەتىياز، كەچكۈز پەسىللىرىدە دائىم قاتتىق شامال چىقىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئەتىياز پەسلىدە كۆتۈرۈلگەن كۈچلۈك قارا بوران، قۇيۇن مەزگىلىدە قۇم بارخانلىرى ئارىسىدا غايىب بولغان قەدىمكى خارابە ئىزلىرى، قەبرىلەر جۇملىدىن خىلمۇ خىل مەدەنىيەت يادىكارلىق، ئاسار- ئەتىقىلەر ئېچىلىپ قالىدۇ. تەكلىماكاننىڭ ئەتراپىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا ياشايدىغان يەرلىك ئاھالە ئىچىدىكى «بايلىق ئىزدىگۈچى» لەر بوران مەزگىلى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن قۇم دېڭىزى ئىچىدىكى ئۆزلىرى بىلىدىغان قەدىمكى شەھەر خارابىلىرىغا بېرىپ، «بايلىق» ئىزدەيدۇ. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى قىممەت باھالىق ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملىرىنى تېپىش مەقسىتىدە ئۆزلىرىگە ئوچۇغان بەزى قەدىمكى ئىز، قەبرىلەرنى قالايمىقان كولاپ، ئۇ خارابىلەرنىڭ ئەسلى ھالىتىنى خىلى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇپ تاشلايدۇ.

تېخىمۇ ئېچىنارلىقى، ئۇلاردا ئۆز يېرىنىڭ تارىخى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىلمىي قىممىتى، ئەھمىيىتى توغرىسىدا ئەقەللىي ئۇقۇم ولمىغاچقا، خارابە ئىزلارنى قالايمىقان كولاش ھەتتىسىدە ئۇچراتقان ساپالدىن ياسالغان كۇپ، سۇندۇش، كوزا قاتارلىق بۇيۇملارنى چېقىپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئىچىنى ئاختۇرىدۇ. بەزىلىرى ھەتتا ھەقىقىي ئىلمىي قىممىتى بار، ئاز ئۇچرايدىغان بىباھا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن ھەر خىل رەڭلىك يۇڭ توقۇلما، يىپەك، پاختا توقۇلما پارچىلرىنى خالىغانچە نابۇت قىلىپ تاشلىۋېتىدۇ. . .

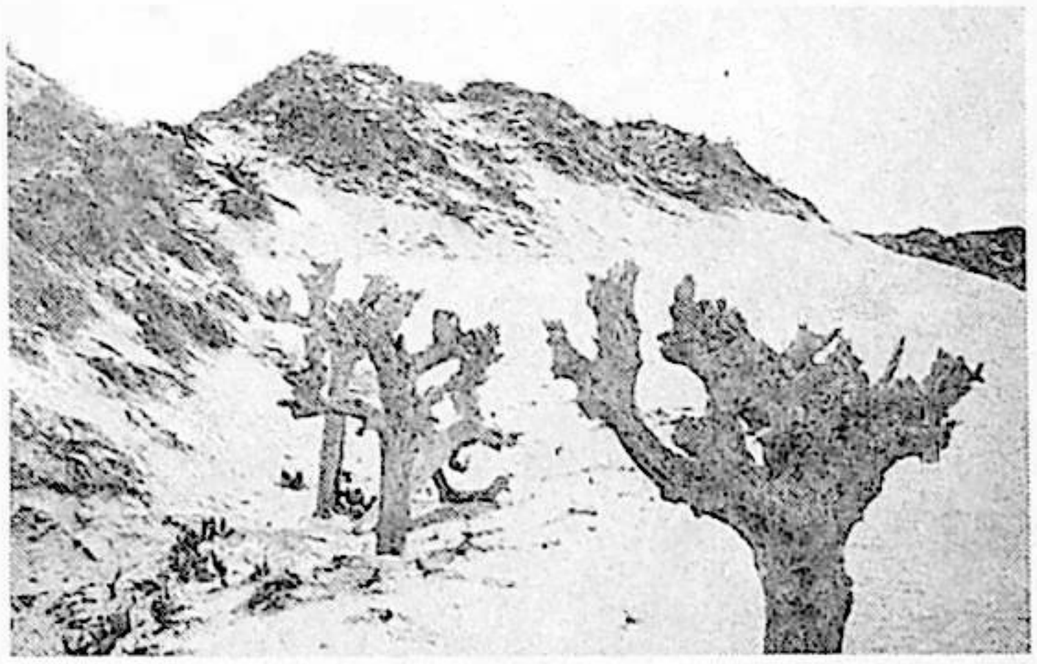

32. سۈرەت: قۇمغا كۆمۈلگەن ئۇجمە دەرەخلىرى

بىز يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان 10 نۇقتىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ رەتلەش ۋەزىپىسىنى تاماملىغاندىن كېيىن، نىيا خارابىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تېخىمۇ تەپسىلىي كۆزىتىش ۋە يەر ئۈستىدە ئېچىلىپ قالغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى، ئاسار- ئەتىقىلەرنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يىغىۋېلىش مەقسىتىدە ئارخېئولوگىيە ئەترىتىدىكى خادىملار بىر قانچە گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ بۇددا مۇنارىنىڭ شىمال- جەنۇب، شەرق- غەرب تەرەپلىرىدىكى بىر قانچە ئون كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان ھەر خىل خارابە ئىزلىرىنى بىر نەچچە كۈن ئۈدا تەكشۈردۈق. تەكشۈرۈشلىرىمىز ناھايىتى نەتىجىلىك بولدى. بۇ جەريانىدا تۇرلۇك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن ھەر خىل ساپاللار، ياغاچ بۇيۇملار، يۇڭ، يىپەك، پاختا توقۇلمىلار، مىس ۋە تۆمۈردىن ياسالغان بۇيۇملار، سۆڭەك، تاش ۋە ئەينەكتىن ياسالغان نەچچە يۈز يادىكارلىق يېغىۋېلىندى. ساپاللار ئىچىدە قىزىل، قىزغۇچ، قارا رەڭلىك ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى

33. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى ئۈزۈملۈك

ئۆرنەك قىلىنغان ساپال قاچا پارچىلىرى بار. ساپالدىن سېپتا ئىشلەنگەن بەزى ئۈرچۇق توپچىلىرى (بەزىلىرىنىڭ دېئامېتىرى 6 س.م، قېلىنلىقى 2.5 س.م كېلىدۇ) نىڭ يۈزىگە ئاي ۋە يوپۇرماق شەكلى نەقىش قىلىنغان. ياغاچ بۇيۇملاردىن ھەر خىل تارشا پۇتۇكلەر (بەزىلىرى پارچىلىنىپ، خەتلىرى ئۆچۈپ كەتكەن)، بويۇنتۇرۇق، توغراق كۆتبكىدىن ياسالغان سوغا (چېلەك)، گىلەم، پالاز قاتارلىقلارنى توقىغاندا ئىشلىتىدىغان توقۇش سايمىنى - پەنجە، چۇلۇك، ئىلمەك، ياغاچ جۇۋالدۇرۇز، پىيما قېلىپى، ئۆي جاھازلىرىدىن ياغاچ ئۈستەل، ياغاچ چۆمۈچ، ئويما نەقىشلىك گۈللۈك تاختا، سالاسۇن پارچىلىرى، ئىشىك لوكىسى، سال توزاق (تاختا مۆشۈكىنىڭ بىر خىلى) قاتارلىقلار بار. مىس- تۆمۈر بۇيۇملاردىن مىس كۆرگۈ (خەنزۇچە《长宜子孙》خېتى بار -- مەنىسى: نەۋرە- چەۋرە كۆرگەيلا، ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەيلا)، مىس ياماق (بەش جۇ《铢》دېگەن

34. سۈرەت: قاغجىراپ كەتكەن ئۈزۈم تاللىرى

خېتى بار)، مىس مىق، مىس ئۈزۈك، تۆمۈر ئوغاق، تۆمۈر پىچاق، ئوق باشقى قاتارلىقلار بار. سۆڭەك ۋە مۆڭگۈزدىن ياسالغان بۇيۇملار ئىچىدە تاغاق، مۆڭگۈزدىن ياسالغان جام (كالامۆڭگۈزىدىن ياسىلىپ ئىككى يېنىغا تۆشۈكچە ئېچىلغان ئۇچ دانە جام تېپىلدى، ئۇلارنىڭ ئېگىزلىكى 19 - 22س.م، ئاغزىنىڭ دېئامېتىرى 4 - 8س.م كېلىدۇ)، قوي مۆڭگۈزىدىن ياسالغان باشاق قاتارلىقلار، تاشتىن

ياسالغان بۇيۇملار ئىچىدە يارغۇنچاق، بىلەي، تاش ساقا قاتارلىقلار بار. تۆشۈكلۈك مارجان - ئاسقۇلاردىن 160 نەچچە تال تېرىۋېلىندى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قاشتېشى، ھەر خىل تاش، ساپال، ھېقىقتىن ياسالغانلىرى بار. مارجان - ئاسقۇلارنىڭ شەكلى ھەر خىل بولۇپ، ئۇزۇنچاق، يۇمىلاق، ياپىلاق، تۆت بۇرجەك، سەككىز قىرلىق، ئىللىپس شەكىللىك ۋە قىزىل چەمبىرەكنىڭ ئوتتۇرىسىغا قارامتۇل، بىلىق كۆزى شەكلى چىقىرىلغانلىرىمۇ بار. رەڭگى جەھەتتە قېنىق ۋە سۇس يېشىل، سېرىق، ئاق، كۆكۈش، توق قىزىل، كۈلرەڭ، ئاق قاشتېشى رەڭلىكلىرى بار (مارجانلارنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى1.9س.م، كىچىكلىرىنىڭ دىئامېتىرى 0.3س.م كېلىدۇ). يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا سېرىق ۋە سۇس يېشىل رەڭلىك ئەينەك سۇنۇقلىرى (قېلىنلىقى0.2-0.5س.م) تېرىۋېلىندى. توقۇلمىلار ئىچىدە ھەر خىل يۈڭ توقۇلما رەختلەر، كىيىم - كېچەك پارچىلىرى، يۈڭ ئارغامچا، يۈڭ پالاز، گىلەم پارچىلىرى، ئات يايلى ۋە يۈڭ يېپتىن ناھايىتى زىچ قىلىپ توقۇلغان رۇمكىسمان بۇيۇم (ئۇزۇنلۇقى 10س.م، كەڭلىكى 3.5س.م، ئېگىزلىكى 2.5س.م)، پاختا رەختلەردىن تىكىلگەن كىيىم پارچىلىرى ۋە ھەر خىل رەڭلىك شايى - دۇردۇن پارچىلىرىمۇ تېپىلدى.

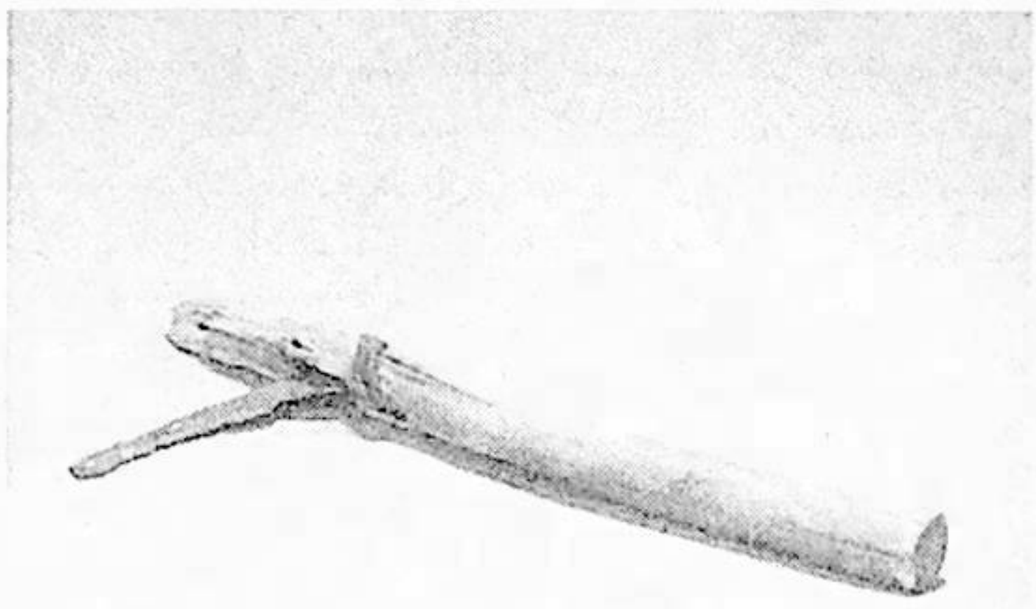

35. سۈرەت: نېيا خارابىسىدىن تېپىلغان ئورغاق

قەدىمكى قەبرىستانلىق ۋە ئۇنىڭدىن تېپىلغان يادىكارلىقلار

1959 - يىلى 16 - ئۆكتەبر خاسىيەتلىك كۈن بولدى. بىز قېزىپ رەتلىگەن خارابە ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىنى كۆزىتىپ تەكشۈرۈۋاتقان چېغىمىزدا، بۇددا مۇنارىنىڭ غەربىي شىمالىي تەخمىنەن ئىككى كىلومېتىردىن ئارتۇق كېلىدىغان جايدا قەدىمكى ئېقىن بويىغا جايلاشقان قەبرىستانلىقنى بايقىدۇق.

قەبرىستانلىقنىڭ غەربىدىكى كەڭلىكى 4 - 5 مېتىر كېلىدىغان ئېقىن ئىزىنى بويلاپ داۋاملىق شىمالغا مېڭىپ كېتىۋېتىپ، تاسادىپىي بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ يېنىدىن ئېچىلىپ قالغان قىرلىق ياغاچنى ئۇچراتتۇق. ياغاچ ئەتراپىنى مەركەز قىلىپ تەخمىنەن 70س.م چوڭقۇرلۇقتا تۆت ئەتراپتىكى قۇملارنى ئاۋايلاپ تازىلىغاندىن كېيىن سۆگەت ۋە توغراق ياغاچلىرىدىن ناھايىتى پۈختا ياسالغان، ھېچقانداق يېرى چىرىپ كەتمەي ئۆزۈپېتى ساقلانغان ساندۇق (ئۇزۇنلۇقى2.10م، كەڭلىكى 0.80م، ئېگىزلىكى 0.56م) تېپىلدى.

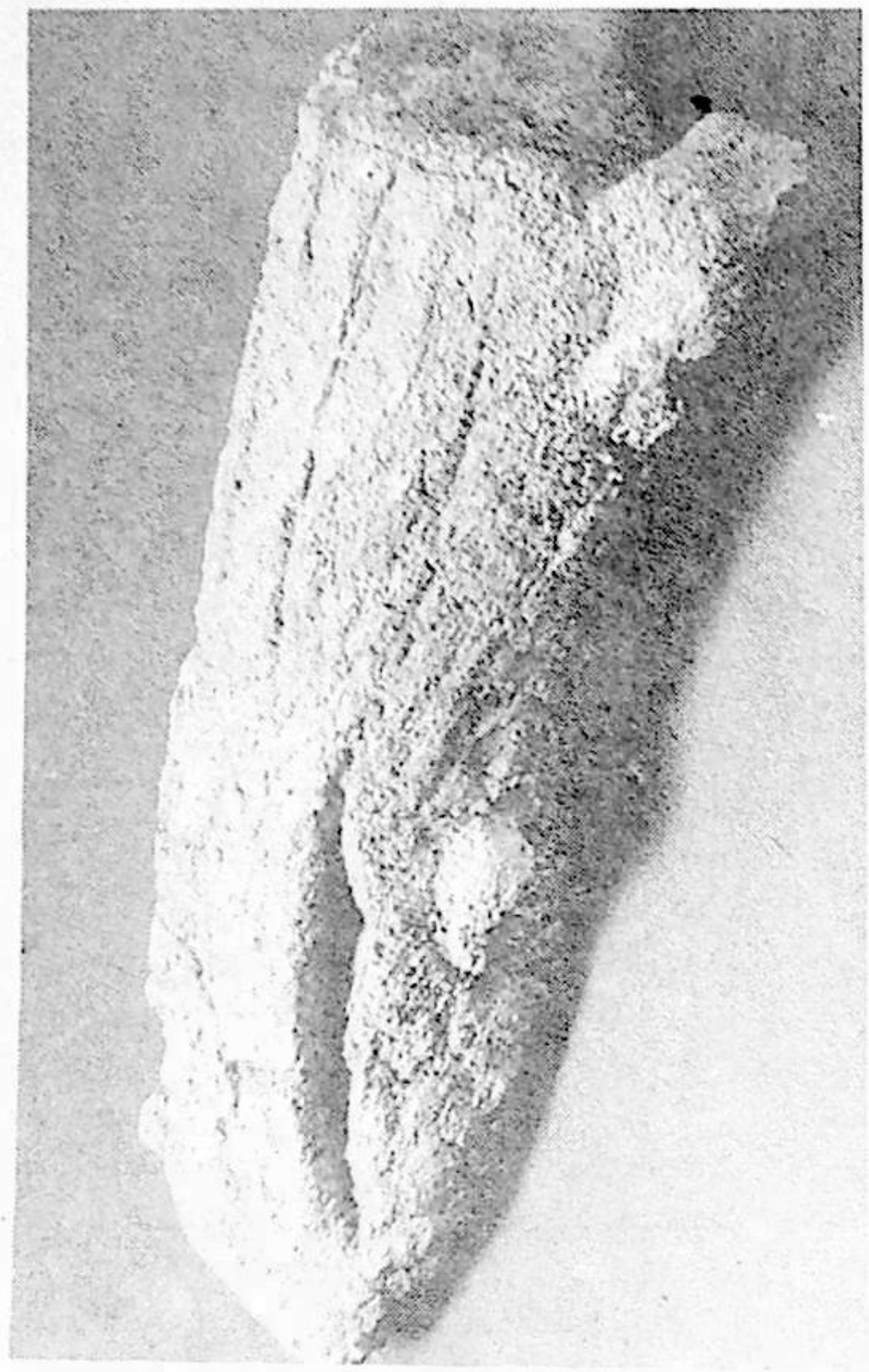

36. سۈرەت: نېيا خارابىسىدىن تېپىلغان تۆمۈر ئىسكىنە

جەسەت ساندۇقى ئۈستىگە يۇلغۇن چۆپلىرىدىن توقۇلغان قوشام يېپىلغان بولۇپ، قوشامنىڭ تېگىدىن ساندۇقنى يۆگىگەن كىگىز پارچىلىرى (كىگىزنىڭ يۈزىدە ئاق، قوڭۇر رەڭلىك سىزىقچا ئۆرنەكلەر بار) چىقتى. ساندۇق ئاغزى (ياپقۇچى) غا ئىشلىتىلگەن قېلىن تاختايلار مەلۇم چوڭقۇرلۇقتا ئويۇلغاندىن كېيىن توغرىسىغا ئۇچ يەردىن ياغاچ بەلدەمچىلەر بىلەن چىڭىتىلغان. ساندۇقنىڭ تۆت پۈتى بىلەن ھەرقايسى يان تەرەپلىرىدىكى تۆتەشىدىغان بۆلەكلەر تۇرمىلانغاندىن كېيىن ساندۇق تاختايلىرى ياغاچ مىقلار بىلەن تېخىمۇ مەھكەم قىلىپ ھىملانغان.

ساندۇق ئىچىگە بىر ئەر، بىر ئايالنىڭ جەسىتى ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان پېتى دەپنە قىلىنغان. مېيىتلار ئۈستىگە ھەر خىل رەڭدار، گۈللۈك كىمخاپ، دۇردۇنلاردىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەر كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىدە تۇنجى قېتىم تېپىلغان، ياخشى ساقلىنىپ قالغان بۇ خىل ئېسىل، ببباھا يادىكارلىقلارنى كۆرۈپ قېزىشقا قاتناشقان ھەممىمىز ھەيران قېلىشتۇق. بۇ كۈنى كەچكىچە مۇشۇ ساندۇقلۇق قەبرىنىڭ دائىرىسى

ئىچىدىكى ھەممە نەرسىلەرنى خاتىرىلەپ بىر تەرەپ

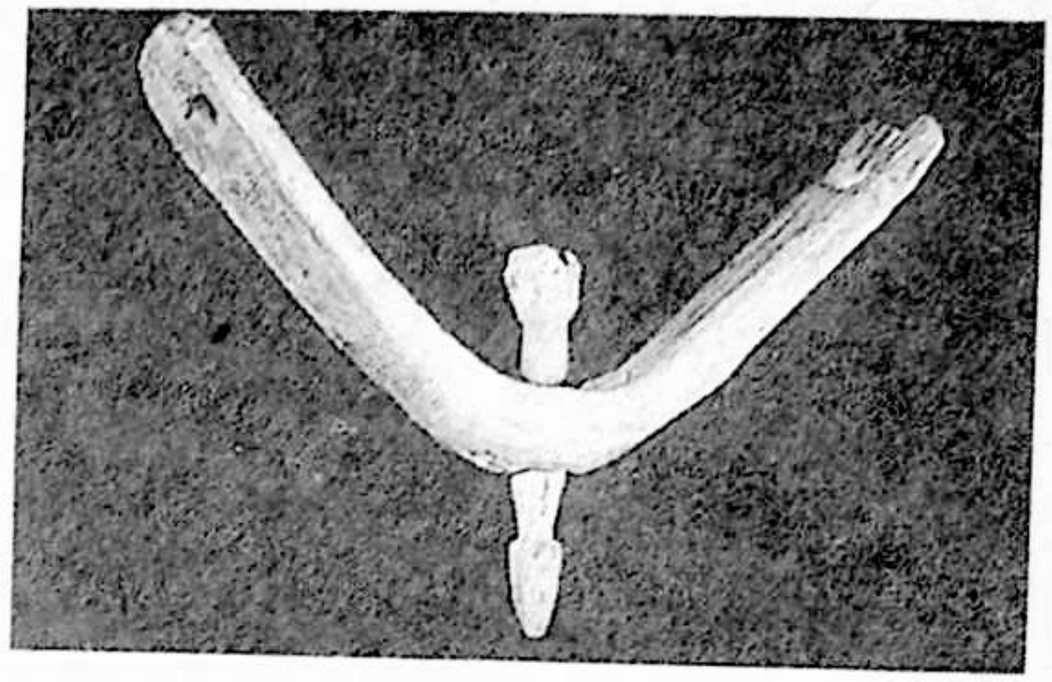

37. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان مۈرۈەت (ياغاچ) قىلغاندىن كېيىن بۇ قەبرىگە NM001 .59 دالا نومۇرىنى بەردۇق.

* * *

قەبرىستانلىق بىلەن قونالغۇ - باركاھىمىزنىڭ ئارىلىقىدا ئىككى كىلومېتىرچە ئېگىز - پەس قۇم بارخانلىرى بار ئىدى. 17 - ئۆكتەبىر جەسەت ساندۇقىنى ئارغامچىلار بىلەن چەمبەر چەس قىلىپ باغلاپ ساندۇقنىڭ ئالدى كەينىگە توغراق بادرىلىرىنى ئەپكەشچە قىلىپ تاڭدۇق. ھەممىمىز ساندۇقنى نۆۋەتلىشىپ كۆتۈرگەنچە نۇرغۇن قېينىچىلىقلارنى بېڭىپ مىڭ تەستە قونالغۇ ئورنىمىزغا بېخەتەر يۆتكىۋالدۇق. ھەممىمىزنىڭ خىيالىغا بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى قانداق قىلغاندا ئۇرۇمچىگىچە بىخەتەر يۆتكەپ كەتكىلى بولىدۇ؟ دېگەن سوئال كەلگەنىدى. چۈنكى، جەسەت ساندۇقىنى بىخەتەر يۆتكەشتە: ① نىيا خارابىلىقىدىن -- قاپقاسقان كەنتىگىچە، ② قاپقاسقاندىن -- نىيە ناھىيىسىگىچە، ③ نىيە ناھىيىسىدىن -- خوتەنگىچە، ④ خوتەندىن -- ئۇرۇمچىگىچە بولغان بېكەت -- مۇساپىلارنى بېسىشقا توغرا كېلەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇشكۈلى خارابىلىقتىن -- نىيە ناھىيىسىگىچە بولغان ئارىلىق بولۇپ، بۇ يولدا پۈتۈنلەي تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى ئېگىز - پەس بارخانلار ۋە نىيە دەرياسى ياقىسىدىكى قېلىن توغراقلىق، دەريا كېچىكى، يۇلغۇنلۇق - چاتقاللىقلاردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. بىز ئاخىرى تەجرىبىلىك كارۋان بېشى ئىسمائىل ئاخۇن ئاكا، يول باشلىغۇچى مەتنىياز ئاخۇن ئاكىلارنىڭ مەسلىھىتى بويىچە ئىش تۈتىدىغان بولدۇق. بۇ كۈنى تۆگىچى ۋە بىر نەچچە خەلق ئىشچىلىرى قاپقاسقان كەنتىدىن ئۆكۈز (ئۈي) لەرنى ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن دەرھال يولغا چىقىپ كەتتى . . .

* * *

ئارخېئولوگىيە ئەتىتىدىكى بىر گۇرۇپپا خادىملار 19 - ئۆكتەبرگىچە NM001 - نومۇرلۇق ساندۇقلۇق قەبرە ئەتراپىدىكى 10 نەچچە كىلومېتىر دائىرىنى ئەتراپلىق تەكشۈردۇق. 1 - نومۇرلۇق ساندۇقلۇق قەبرىنىڭ شىمالىدىن 100 مېتىرچە يىراقلىقتا بىر قىسىم ئېچىلىپ قالغان ساندۇقلۇق قەبرىدىن يەنە بىرسى تېپىلدى. بۇ قەبرە ئەسلىدە قەدىمكى ئېقىنغا يېقىنراق بولغاچقا، نەم ئۆتۈپ ساندۇق ۋە ئۇنىڭغا دەپنە قىلىنغان مېيىت - ئاخىرەتلىكلەر چىرىپ كېتىپتۇ. بۇ ساندۇقتا بىر ئەر، ئىككى ئايال (ئۈستىدە بىر ئايال، ئاستىنىڭ سول تەرىپىگە بىر ئەر، ئوڭ تەرەپكە يەنە بىر ئايال) مېيىت دەپنە قىلىنغانىكەن. قەبرىستانلىق ئەتراپىدىكى بىر قانچە ئورۇندىن بوراندا ئېچىلىپ قالغان ئادەم ئۈستىخانلىرى، ساپال پارچىلىرى ۋە ئىچى كاۋاكلىشىپ كەتكەن قېرى توغراق كۆتەكلىرىدىن ئوقۇر شەكلىدە ياسالغان (ئىچىگە جەسەت يانقۇزۇلغان) تاۋۇتلارنى تاپتۇق.

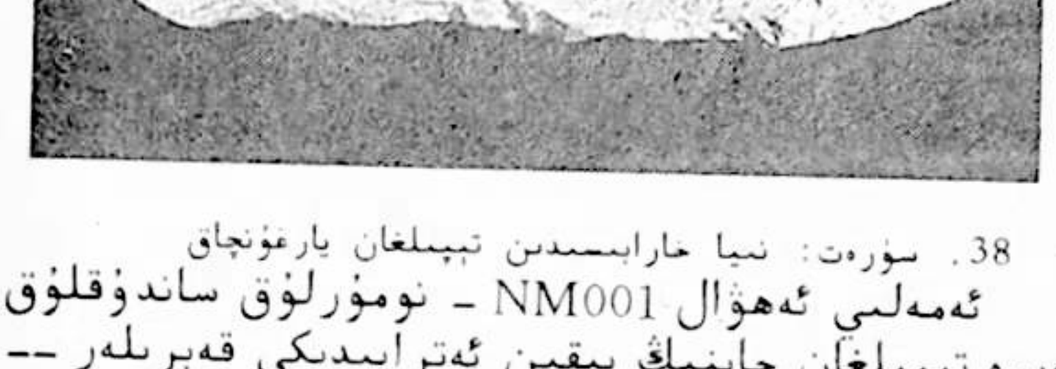

38. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان يارغۇنچاق

ئەمەلىي ئەھۋال NM001 - نومۇرلۇق ساندۇقلۇق قەبرە تېپىلغان جايىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى قەبرىلەر -- نىيا پادىشاھلىقى ئېسىلزادىلىرىنىڭ قەبرىستانلىقى ئىكەنلىكىنى، ئوقۇرشەكىللىك ئاددىي تاۋۇتلۇق قەبرىلەر — ئادەتتىكى ئاھالىلارنىڭ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

* * *

22 - ئۆكتەبرگىچە ھەرقايسى گۇرۇپپىلار داۋاملىق قېزىپ رەتلەش ئىشى بىلەن بولۇپ خېلى نۇرغۇن يادىكارلىقلارنى قېزىۋالدى. يەنە بىر قانچە گۇرۇپپا ئادەم تەجرىبىلىك پەۋان (ئوۋچى) لار بىلەن يول باشلىغۇچى مەتنىياز ئاخۇن ئاكىنىڭ تونۇشتۇرغان ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۇلارنىڭ يول باشلىشى بىلەن قۇم دېڭىزىغا كۆمۈلۈپ كەتكەن بىر نەچچە «سىرلىق»

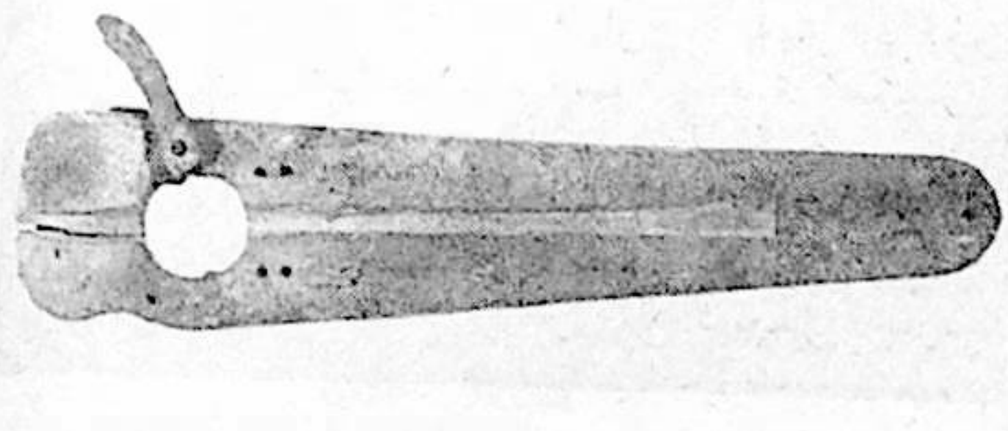

39. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان سال توزاق

نۇقتىنى تېپىش ئۈچۈن ئاتلاندۇق. يولغا چىقىشتىن بۇرۇن، ھەرقايسى گۇرۇپپىلار ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا كەچ كىرگىچە جەزمەن تۇرالغۇمىزغا قايتىپ كېلىشىمىز كېرەكلىكىنى كېلىشىۋالغانىدۇق. ئۇنداق بولمىغاندا جىددىي ئەھۋال كۆرۈلسە، پايانسىز قۇم دېڭىزىدا ئالاقىلىشىش ناھايىتى تەسكە چۈشەتتى. بۇ

كۈنى ھەرقايسى گۈرۈپپىلار كەچكىچە قۇم بارخانلىرىنى ئايلىنىپ، بەزى يەرلەردىن قۇمغا كۆمۈلگەن خارابىلەرنى ئېنىقلاپ كەينى - كەينىدىن قونالغۇمىزغا قايتىپ كەلدۇق. كۈن ئولتۇرۇپ ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەيلا بوران چىقىپ كەتكەچكە تاماق ئېتىپ يېيىشكىمۇ ئامال بولمىدى. ئۇچاغلاردا بىزدە چىدىرمۇ يوق ئىدى. تۇرالغۇمىزدىكى نەرسە - كېرەكلىرىمىز ئاي دالادىلا تۇراتتى . . . نەرسىلىرىمىزنى بوران

40. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان سال توزاق

ئۇچۇرۇپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ساندۇق، تۆگىلەرنىڭ ئۇچۇلۇقلىرى، سۇ تۆگە قاتارلىقلار بىلەن باسۇرۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا تۆگىلەرنى ئايلاندۇرۇپ چۆكتۈرۈپ، تەبىئىي «تۆگە توساق» ھاسىل قىلدۇق — ته، ئۆزىمىزمۇ شۇ توساق ئىچىدە ئۇچىمىزغا يوتقانلىرىمىزنى باسۇرۇپ يېپىپ پاناھلاندۇق. بوران دەھشەتلىك گۈركىرىسە، قۇم دېڭىزىنىڭ بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىدىن ئادەم قورققۇدەك ۋەھىمىلىك ئاۋازلار ئاڭلىناتتى. بۇ ۋەھىمىنىڭ ئۈستىگە سەپدىشىمىز ئەخمەت رېشىت ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەتكەن يول باشلىغۇچىلار قونالغۇغا تېخىچە قايتىپ كەلمىگەنىدى. بۇ چاغدا نېمە قىلارىمىزنى، ئۇلارنى قانداق تېپىشىمىزنى بىلەلمەي، تىت - تىت بولاتتۇق. تەلىيىمىزگە شۇم بوران سەل پەسەيىشكە باشلىدى. شۇ چاغدا كارۋان بېشى ئىسمائىل ئاخۇن ئاكىنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن ھەممىمىز غەيرەتكە كەلدۇق. قونالغۇ ئەتراپىدىكى قۇم بارخانلىرى ۋە قاغجىراپ كەتكەن يۇلغۇن شاخلىرىدىن ھاسىل بولغان تۆپىلىكلەرگە چىقىپ، توغراق كۆتەكلىرى، يۇلغۇن يىلتىزلىرىنى دۆڭلەپ گۈلخان يېقىپ، ھەرتەرەپكە قاراپ ھاي - ھاي سېلىشقا باشلىدۇق. سەپدىشىمىز مۇھەممەت ھاجى بىلەن كارۋان بېشى ئىسمائىل ئاخۇن ئاكىلار نار تۆگىلەرنىڭ بوينىغا كولدۇرما - قوڭغۇراقلىرىنى ئېسىپ، ئۇيان - بۇيان يۈگۈرتۈپ ئايلاندۇرۇشقا باشلىدى. شۇ چاغدىلا بىز قۇم دېڭىزىدىكى دەھشەتلىك بورانلىق كېچىدە ئەڭ ئۇنۇملۇك بەلگىنىڭ — ئوت - گۈلخان ۋە كولدۇرما - قوڭغۇراق ئاۋازى بولىدىغانلىقىنى بىلىۋالدۇق.

كارۋان بېشىنىڭ تاپقان بۇ ئەپچىل چارىسى خەتەرلىك پەيتتە كارامىتىنى كۆرسەتتى. تۇن نىسبىدىن ئاشقاندا يۇرەكلىرىمىز جايىغا چۈشتى. چۈنكى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ قاتتىق چارچىغان، ئۇسسۇزلۇقتىن چاڭقاپ، قۇم - بوران دەستىدىن نىشاندىن ئادىشىپ قالغان سەپدىشىمىز ئەخمەت ۋە يولباشلىغۇچى پەۋان نىزاخۇن ئاكىلار «ھالاكەت دېڭىزى» دا بىز ياندۇرغان گۈلخانىنىڭ سىماسىنى كۆرۈپ، كولدۇما ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ، نىجادلىق تاپقاندەك، باشقىدىن غەيرەتلىنىپ، ئاخىرى قونالغۇمىزغا يېنىپ كەلگەنىدى. بۇ پەيتتە ھەممىمىز خوشاللىقىمىزدىن ئۇلارنى گاھ قۇچاقلاپ، گاھ كۆتۈرۈۋېلىپ ئاسمانغا ئاتاتتۇق . . .

كەچكۈز مەزگىلىدە، تەكلىماكاندا كۈندۈزى ھاۋا ئىسسىپ قۇم تېزىپ كەتسە، كەچلىكى قۇم تېزدىن سوۋۇشقا باشلايدۇ - دە سوغۇق بولۇپ كېتىدۇ. شۇڭا ھەممىز قاغجىراپ كەتكەن توغراق، يۇلغۇن شاخلىرىنى بىر جايغا دۆۋىلەشكە باشلىدۇق. تۆگىچىلەر قۇرۇپ كەتكەن توغراقلارنى ئارقان بىلەن باغلاپ، تۆپى بىلەنلا تۆگىلەرگە سۆرىتىپ ئېلىپ كېلىشتى. بىز «ھالاكەت دېڭىزى» دا ھايات مەشئىلىسى -- ھەيۋەتلىك گۈلخان يېقىپ، خۇشلۇقىمىزدىن گۈلخان ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ، تاڭ سۈزۈلگىچە خەلق ناخشىلىرىنى ئېيتىشتۇق . . .

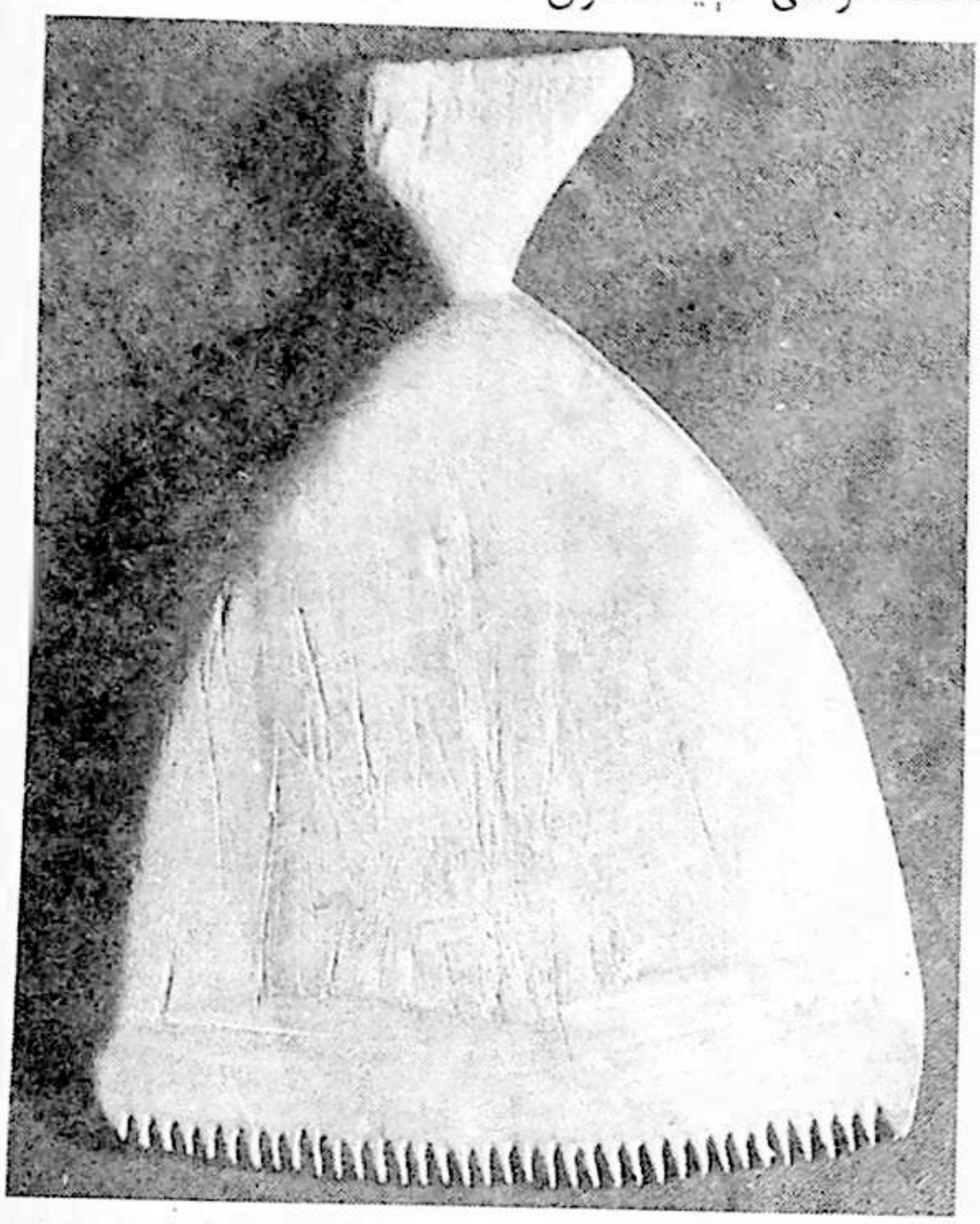

41. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان توقۇمىچىلىق سايمىنى -- پەنجە

23 - ئۆكتەبىر نىيا خارابىلىقىدىكى قېزىپ رەتلەش خىزمىتىمىزنى ئاخىرلاشتۇردۇق. يۈك - تاقىلارنى تېڭىپ، تەييارلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە، قاپقاسقان كەنتىگە كەتكەنلەر ئۆكۈز (ئۈي) لارنى ھەيدەپ يېتىپ كەلدى. بىر قىسىم ئادەملىرىمىز تۆگىلەرگە يۈكلەرنى ئارتىپ نىيە ناھىيىسىگە قاراپ يولغا چىقتى. يەنە بىر گۇرۇپپا ئادەم (مەن، تۇرسۇن ئەيسا، ئەخمەت رېشىت، ئىسمائىل جېلىل ۋە نىزاخۇن ئاكا قاتارلىق يولباشلىغۇچىلار) جەسەت ساندۇقىنى نىيە ناھىيىسىگە يۆتكەشكە مەسئۇل بولدۇق.

ساندۇق تەكتىنىڭ ئالدى ۋە ئارقا تەرەپلىرىگە ئۇزۇن، چىداملىق توغراق چەكلىرىنى ئارقان بىلەن قاتمۇ قات باغلاپ مۇقىملاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ساندۇقنىڭ ئالدى - كەينى تەرەپلىرىگە ئىككىدىن (جەمئى تۆت) ئۆكۈزنى تۆشلەپ قېتىپ چۈشتىن كېيىن سائەت بەش لەردە سەپەرگە ئاتلاندۇق (52 - سۈرەتكە قارالسۇن). ساندۇقنىڭ بېخەتەرلىكىگە

كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بىر نەچچە ئادەم يول ئۈستىدە توسالغۇ بولىدىغان چاتقاللىقلاردىكى دەرەخ شاخلىرىنى كېسىپ، قۇم بارخانلىرىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىغان «ئېزىنتقۇ» يەرلەرگە بەلگە قويۇپ مېڭىشقا بىزدىن بىر نەچچە سائەت بۇرۇن يۇرۇپ كەتتى.

42. سۈرەت: نېيا خارابىسىدىن تېپىلغان ياغاچ پەنجە

بىز يول تاللاپ، بەك ئېھتىياتچانلىق بىلەن چالىلارنى يېتىلەپ ماڭغانلىقىمىز ئۈچۈن بەزىدە بىر كۈنلۈك مەنزىلنى ئىككى كۈندە تۈگەتتۇق. 3 - كۈنى يول ئۈستىدە يەنە قارا بوران كۆتۈرۈلدى. ئالدىمىزدىكى نىشاننى زادىلا پەرق قىلالمىدۇق. يولباشلىغۇچى نىزاخۇن ئاكا جىددىي كەيپىياتتا: «بۈگۈن كېچىگىچە ئامال قىلىپ قاپقاسقان كەنتىگە يېتىۋالمىساق بولمايدۇ، بىز تۇرماق، ئۇيلارمۇ ئىچىقاپ، ئۇسساپ كەتتى. هەممەيلەن غەيرەت قىلايلى . . . » دېدى. بىز ئامال قىلىپ بىر دالدىغا ئۆزىمىزنى ئېلىشقا ئولگۈردۇق، ئۆكۈزلەرگە قېتىلغان ساندۇقنى بوشتىپ يەرگە چۈشۈرۈپ، هالىدىن كېتەي دەپ قالغان ئۆكۈزلەرنى دەم ئالدۇردۇق. تەلىيىمىزگە بوران ئاستا - ئاستا پەسىيىشكە باشلىدى. قارىغۇدەك بولساق، بوران بىلەن هەپىلىشىپ يولنى داۋاملاشتۇرۇپ مېڭىۋېرىپ نىشاندىن ئادىشىپ كەتكەنلىكىمىزنى بىلمەي قاپتۇق. گۈگۈم ۋاقتى يېقىنلىشىپ قالغاچقا، ئەتراپنى بايقىيالماي ئەنسىرەشكە باشلىدۇق. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە نىزاخۇن ئاكا يەنە ئامال تاپتى. ئۇ يېقىن ئەتراپتىكى يۇلغۇن تۈۋىگە بېرىپ، ئۇنىڭ غول يىلتىزىنى ئاختۇرۇپ كولاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ دېيىشىچە تەمتىرەپ نىشاندىن ئادىشىپ قالغاندا، يۇلغۇننىڭ غول يىلتىزىنى كولاش ئارقىلىق تەرەپنى ئېنىقلىغىلى بولىدىكەن. چۈنكى، يۇلغۇننىڭ غول يىلتىزى كۈن چىقىشقا قاراپ ئۆسىدىكەن. نىزاخۇن ئاكىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا يولىمىزنى تېپىپ، تەڭ كېچە بولغاندا قاپقاسقان كەنتىگە يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردىن نىيە ناھىيىسىگىچە بولغان سەپەردە نىيە دەريانىڭ بويىدىكى قېلىن توغراقلىق، چاتقاللىق، خەتەرلىك كېچىكلەردىن ئۆتۈپ 30 - ئۆكتەبر كەچ سائەت 6 دە نىيە ناھىيىسىگە يېتىپ كەلدۇق.

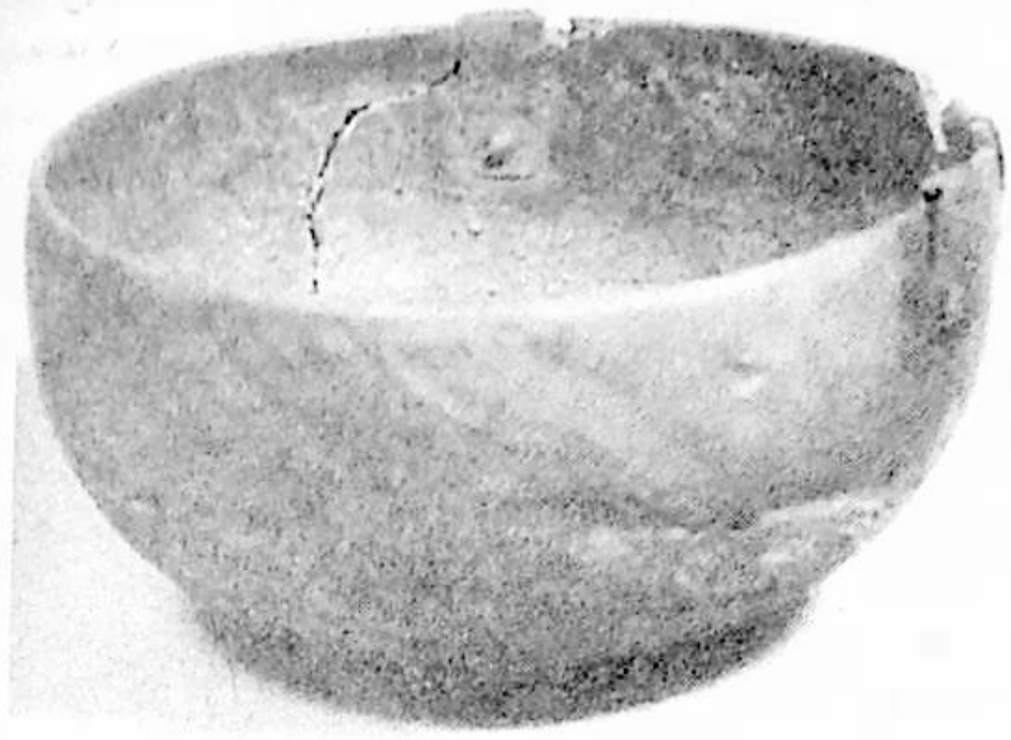

43. سۈرەت: گىرۇنكى مىس ۋە تۈمۈر ياپراقلىرىدا يامالغان ياغاچ جام

جەسەت ساندۇقى نىيە ناھىيىسىدىن خوتەنگىچە مەخسۇس ماشىنىدا يۆتكەلدى. خوتەندىن ئۈرۈمچىگە ئايروپىلاندا بىر سائەتەر كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ساندۇقنى ئېچىپ ئۇنىڭ ئىچىدىكى هەمدەپنە بۇيۇملار ناھايىتى ئېهتىياتچانلىق بىلەن رەتلەندى.

ساندۇقنىڭ سول تەرىپىگە بىر ئەرنىڭ جەسىتى ئوخشاشلا ياتقۇزۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بويى 1.70 م ئەتراپىدا، كۆزلىرى يوغان، قاشلىرى ياڭاق سۆڭىكى كەڭ، بېشى سول تەرەپكە سەل قىڭغايغان، ساقال - بۇرۇتلىرى تېرىسىدىن ئاجراپ كەتكەن پېتى

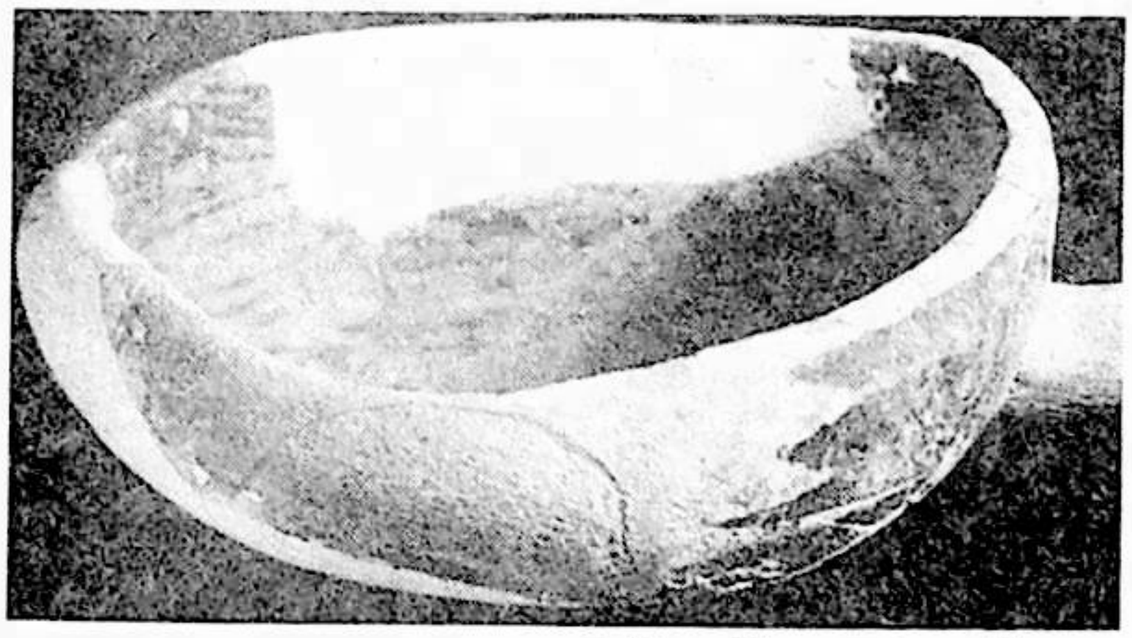

44. سۈرەت: ياغاچ ساپلىق

قۇرۇپ - قېتىپ قالغان؛ جەسەتنىڭ يۈزى ۋە بەدىنى يىپەك رەختتە يېپىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوقيا، ساداق (ئوقدان ئىچىدە تۆت تال ئوق بار) قويۇلغان، ئوق دەستىسىنىڭ كىرىچكە تىرىلىدىغان ئاچىماق يېرىنىڭ ئەتراپى سىڭىر بىلەن يۆگەلگەندىن كېيىن قىزىل ۋە قارا رەڭدە ئىككى بۆلەككە ئايرىپ بويالغان، ئوقنىڭ (دەستىسى بىلەن قوشۇلۇپ) ئۇزۇنلۇقى 81 س . م، يا (كامالەك) هايۋان مۆڭگۈز - سۆڭەكلىرىدىن زىچ يەملىنىپ، سىڭىر بىلەن مەهكەم يۆگەلگەن، كىرىچمۇ ئېشىلگەن سىڭىردىن تەييارلانغان بولۇپ، يا (كامالەك) غا تارتىلغان كىرىچنىڭ ئۇزۇنلۇقى1.23 مېتىر كېلىدۇ.

ئەر جەسەتنىڭ بېشىنىڭ ئاستىغا قۇشلارنىڭ رەسىمى بىلەن « 延年益寿大宜子孙 — نەۋرە - چەۋرە كۆرگەيلا، ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەيلا » دېگەن خەت چۇشۇرۇلگەن كىمخاپ ياستۇق (ئۇزۇنلۇقى 42س.م، كەڭلىكى 16س.م) قويۇلغان (ئايال جەسەتكە قويۇلغىنىمۇ ئوخشاش)؛ بېشىغا سېرىق

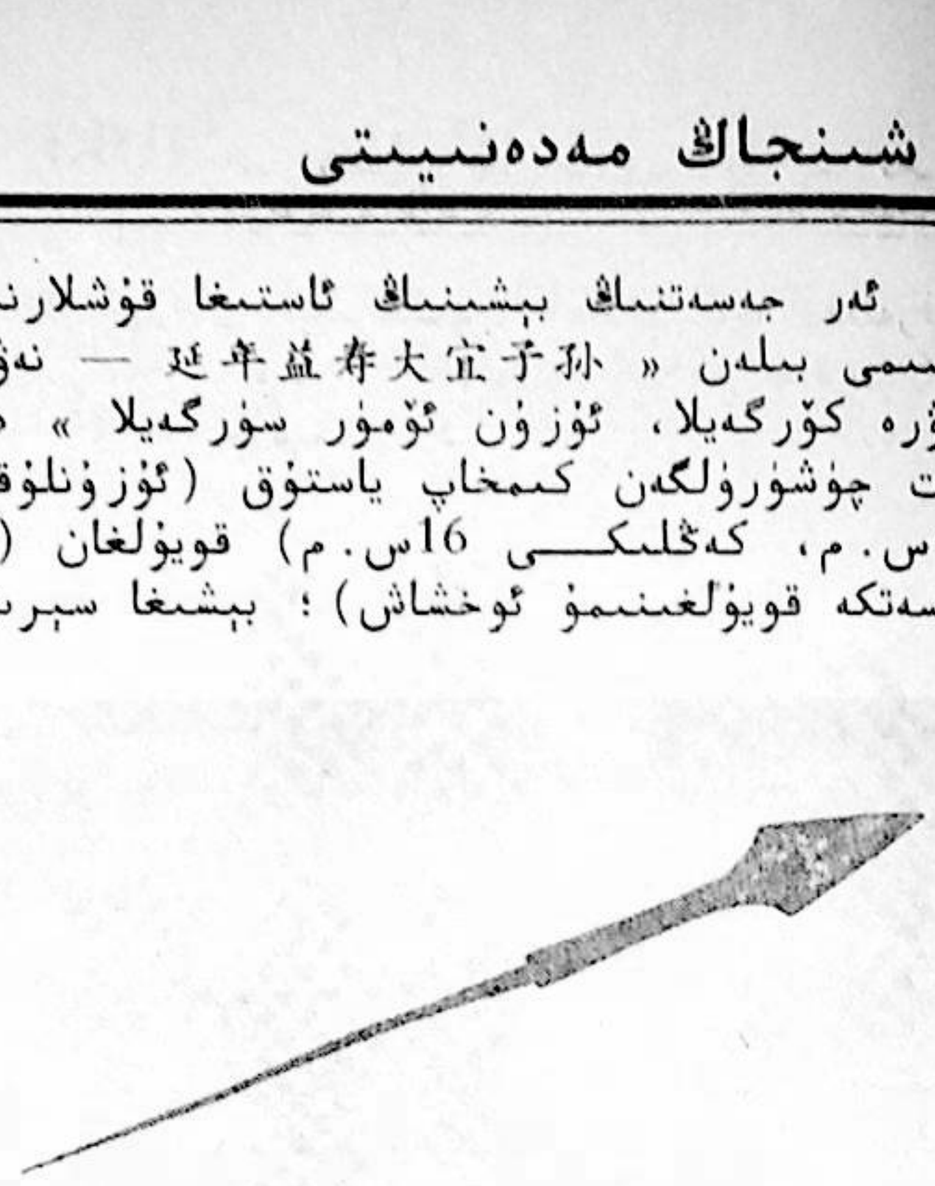

45. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان تۆمۈردىن ياسالغان ئوق (باشاق)

شايىدىن يېلىڭ بۆك كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇمىلاق، ئۇستى تۈز، تېشى سەرنەق، ئەستىرى كاناپ رەختتىن تىكىلگەن تەلپەك كىيگۈزۈلگەن، تەلپەككە كالاتېرىسىدىن ئىشلەنگەن تاسما بېكىتىلىپ، ئۈستىگە سېرىق، ئاق، جىگەرەڭ تىزىق مارجان قويۇلغان (مارجان جەسەتنىڭ بېشىنىڭ يېنىغا چۈشۈپ كەتكەنىكەن). جەسەتنىڭ قوشۇمىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر كىچىك ئالتۇن ياپراق ۋە قارارەڭلىك مارجان چاپلاپ قويۇلغان؛ ئاغزىغا كىمخاپتىن تىكىلگەن ماسكا تاقاپ، قولىغا كىمخاپ

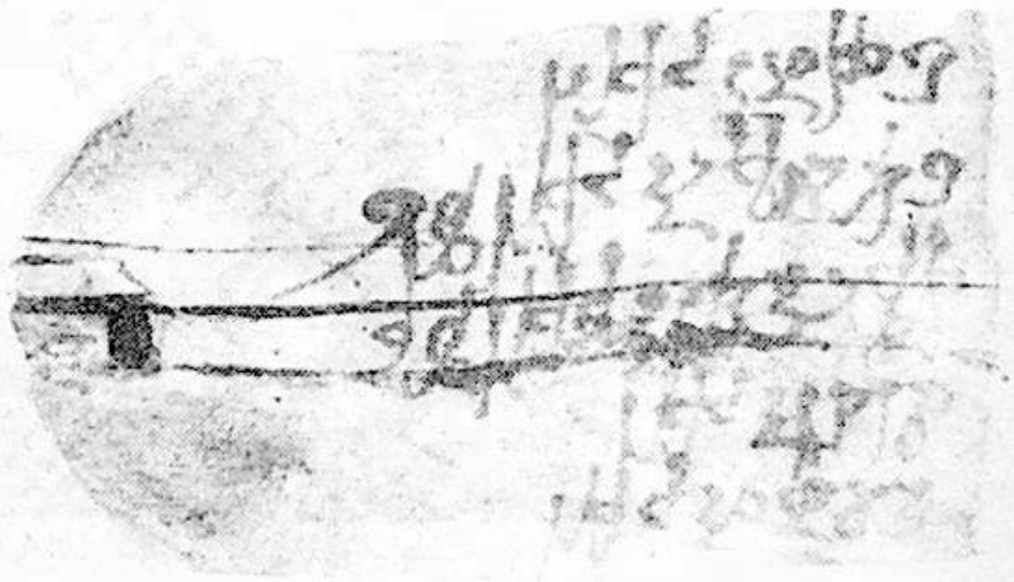

46. سۈرەت نىيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان كاروشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈك

پەلەي كىيگۈزۈلگەن. ئۈچىسىغا « 万世如意 — ھەر زامان كۆڭۈلگە ياقار » خەتلىك كىمخاپتىن تىكىلگەن، تۈگمىسى ياندىن ئېتىلىدىغان پاختىلىق چاپان كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ يېڭى تار ۋە قىسقا، بېلىنىڭ ئايلانمىسى59.5م، ئېتەك كەڭلىكى42.1م، توغرىسى 22.2م كېلىدۇ. كىمخاپ چاپاننىڭ پېشىگە « 延年益寿大宜子孙 — نەۋرە - چەۋرە كۆرگەيلا، ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەيلا» خەتلىك ئۇزۇنچاق كىمخاپ رەخت تىكىلگەن. ئىشتىنى پاختا يىپ رەختتىن تىكىلگەن، پۈتىغا گۈل - گىياھ، ھايۋان رەسىملىرى ۋە «نەۋرە - چەۋرە كۆرگەيلا، ئۇزۇن ئۆمۈر سۈرگەيلا» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن يېشىل كىمخاپ پايپاق كىيگۈزۈلگەن.

ئەرجەسەتكە كىيگۈزۈلگەن كىمخاپ تونىنىڭ ئىچىگە، كۆكرىكىنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كەلتۈرۈپ شايىدىن تىكىلگەن تاغاق قاپچۇق قويۇلغان بولۇپ، قاپچۇقنىڭ ئىككى خالتىسىغا بىر دانىدىن تاغاق، ئوتتۇرىسىغا قارا بويىلىپ كەتكەن بىر پارچە قەغەز (ھەر بىر تەرىپى 5 س . م كېلىدىغان پاراللېل چاسا شەكىلدە)، ئىچىگە ئازراق ئۇۋاقچىلار سېلىنىپ، ئاق يىپتا چېگىلگەن كىچىك شايى تۈگۈنچەك سېلىنغان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئەر جەسەتنىڭ بەدىنىگە نۇرغۇنلىغان كىمخاپ - دۇردۇن پارچىلىرى (ئۇزۇنلۇقى 5-7 س . م كېلىدۇ) چېچىلغان.

ساندۇقنىڭ ئوڭ تەرىپىگە ئايالنىڭ جەسىتى ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان بولۇپ، بويى 1.66 م ، ئىككى ئۇرۇمە چېچى بېشىنىڭ ئاستىغا بېسىلىپ قالغان. كۆزلىرى يوغان، قاڭشارلىق بولۇپ، 40 ياش ئۆپچۈرىسىدە. بوينىغا ئىككى تىزىق (بىرى ئۇزۇن، يەنە بىرى قىسقا) مارجان ئېسىلغان. تىزىقتا جەمئى 637 تال (چوڭلىرى پۇرچاقچىلىك، ئەڭ كىچىكى تېرىقچىلىك) قارا، كۆك، يېشىل، سېرىق، كۆمۈش رەڭ ۋە ئەينەكسىمان تاشلاردىن ياسالغان، چوڭ - كىچىكلىرى ئارىلاشتۇرۇلغان مارجانلار ئۆتكۈزۈلگەن؛ ئوڭ قولىنىڭ بىگىز بارمىقىغا بەش بەرگىلىك گۈلنىڭ رەسىمى ئويۇلغان بىر دانە مىس ئۇزۈك سېلىنغان. بېشى ۋە يۈزى سەرنەق بىلەن ئورالغان بولۇپ، جەسەت سېرىق دۇردۇن يوتقان بىلەن چۈمكەلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە

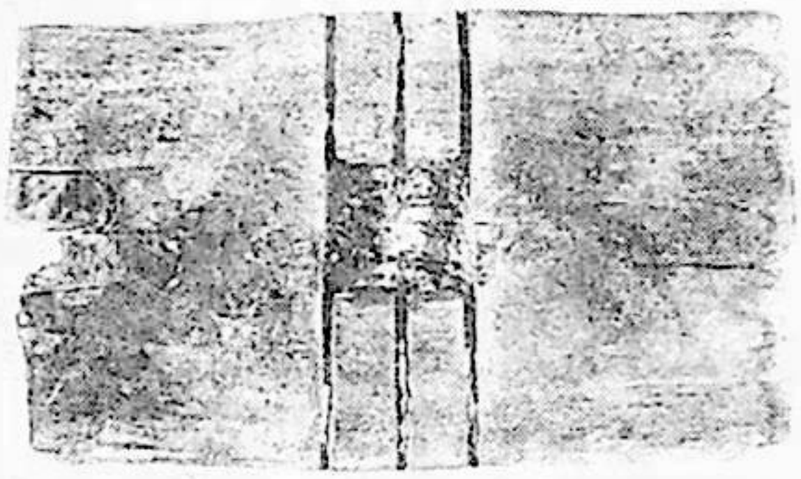

47. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈك

يونۇپ سىلىقلانغان ئۇچ تال ئاچماق (Y) تاياق (بىرسىئەگرى تۈتقۇچلۇق ھاسىغا ئوخشايدۇ) قويۇلغان، ھەر بىر تاياقتا سېرىق، يېشىل شايى پۇرۇچلىرى چاپلىنىپ، ئۇچ بۇلۇڭ (▲) نۇسخىسى چىقىرىلغان؛

ئايال جەسەتكە ھەر خىل يىپەك توقۇلمىلاردىن تىكىلگەن قاتمۇ قات ئېسىل كىيىملەر كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، ئىچىگە كالتە يەڭ، ئۇزۇن شايى كۆڭلەك كىيگەن. كۆڭلەكنىڭ بېلىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۆت تال كەڭ تاۋارلىنىتا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىسى

كۆكرىكىنىڭ ئالدىغا چىگىلگەن. كۆڭلەك ئۈستىگە يېڭى ئۇزۇن، گۈللۈك دارايىدىن تىكىلگەن پاختىلىق پەشمەت (ياقا، يەڭ ئۇچى، ئىككى مۆرىسىگە ئۇزۇم، گۈل - گىياھ، ئادەم، تۆگە، شىر، قۇش قاتارلىقلارنىڭ رەسمى كەشتىلەنگەن) كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، پەشمەتنىڭ قىرغاقلىرىنى بويلاپ 10 - 20س. م كەڭلىكتىكى تەكتى كۆك يىپەك توقۇلمىغا قىزىل، سۇس كۆك، توق سېرىق، سۆسۈن، ئاقۇش يىپەك يىپلار بىلەن تۈرلۈك گۈل - گىياھ،

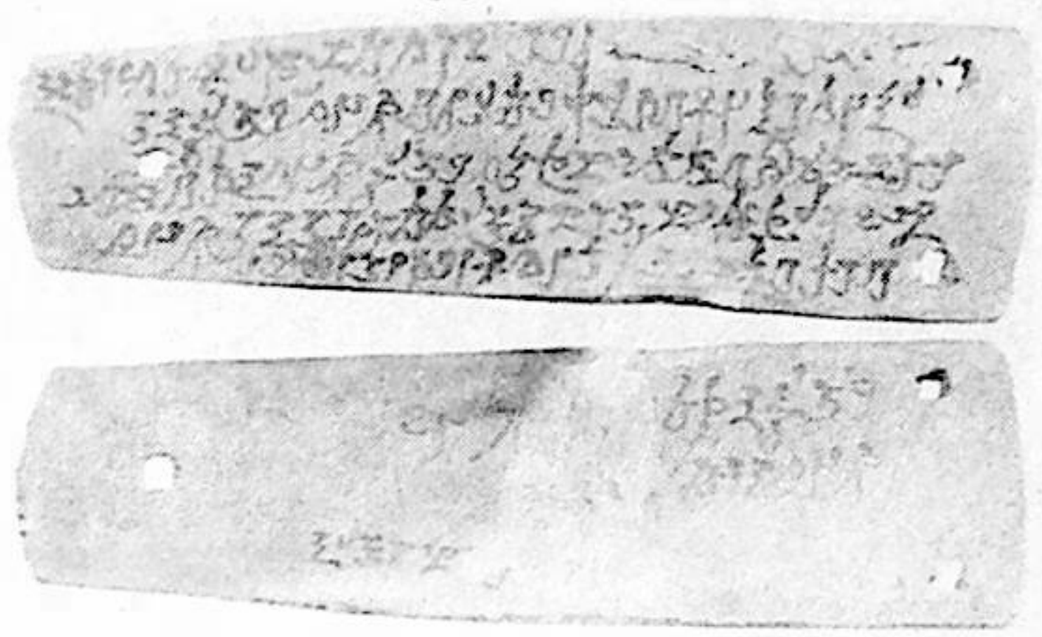

48. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈك

قۇشلارنىڭ رەسىملىرى كەشتىلەنگەن ۋە ئۇنىڭ چۆرىسىگە سېرىق شايىدىن جىيەك توتۇلۇپ، پەشمەتنى تولىمۇ كۆركەملەشتۈرگەن؛ پەشمەتنىڭ ئۇزۇنلۇقى بىر مېتىر، ئېتىكى 1.20 م كېلىدۇ. ئايالغا كىيگۈزۈلگەن ئىشتان دارايىدىن تىكىلگەن بولۇپ (ئۇزۇنلۇقى 70 س . م، كەڭلىكى 24 س . م)، ئۇنىڭ پۇشقاقلىرىغا بۇغا، ئەجدەرھا، سۇمرۇغ، يولۋاس، قۇش، يىلپىز قاتارلىقلار كەشتىلەنگەن كەڭ جىيەكلىك توتۇلغان. ئىشتان ئۈستىگە رومبا نۇسخىلىق گۈللۈك سېرىق دارايىدىن تىكىلگەن يوپكا (ئۇزۇنلۇقى 92..0م، بېلى 14.1م، ئېتىكى 30.1م) كىيگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا 10 س . م كەڭلىكتە گۈل - گىياھ، قۇشلارنىڭ رەسىملىرى كەشتىلەنگەن (نۇسخىلىرى يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان پاختىلىق پەشمەتنىڭ پەشلىرىدىكى كەشتىلەرگە ئوخشايدۇ)؛ ئايالنىڭ يۇزىگە رومبا شەكىللىك گۈللۈك كىمخاپتىن جىيەك توتۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 66س. م كەڭلىكى 50س. م كېلىدىغان ئۇزۇن چاسا ئاق سىپتا شايى يېپىلغان، بېشىغا ئاق شايىدىن تىكىلگەن، ئۈستى توز، گىرۋەكلىرىگە قىزىل شايىدىن جىيەك، ئالدىغا رومبا نۇسخىلىق كىمخاپتىن گۈل چىقىرىلغان بۆك كىيگۈزۈلگەن؛ پۇتىغا 《 》 خەتلىك كىمخاپتىن تىكىلگەن پايپاق كىيگۈزۈلۈپ، ئۈستىدىن كۆك رەڭلىك سىپتا تاۋار (تاۋارغا يېشىل ۋە سېرىق رەڭلىك يۆگۈمەچ، گۈل ۋە يوپۇرماقلارنىڭ رەسىمى كەشتىلەنگەن) يۆگەلگەن؛

ساندۇق ئېچىلىپ رەتلەنگەندە يەنە تۆۋەندىكىچە ئەھۋال بايقالدى: ئەرنىڭ سول بېلىكى ئايالنىڭ ئوڭ بىلىكىنىڭ ئاستىدا، ئايالنىڭ سول قولىنىڭ ئالقىنى (بەش بارمىقى بىلەن) ساندۇقنىڭ تاختىيىغا تىرەلگەن، ئوڭ قولى بىلەن چاپىنىنىڭ يېڭىنى چىڭ تۇتۇۋالغان قىياپەتتە ئىكەن، تۇرقىدىن تۇنجۇقۇپ ئۆلگەندەك تۇرىدۇ. بۇ ئەينى زامانىدىكى ئەر ئۆلگەندىن كېيىن ئايالنىڭ تۇنجۇقتۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، ئەرگە ھەمدەپنە قىلىدىغان دەپنە ئادەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئەھۋال بولسا كېرەك.

ئايالنىڭ بېشىنىڭ سول تەرىپىگە بىر خىل ئۆسۈملۈكنىڭ چۈنقلىرىدىن توقۇلغان يۇمىلاق سۇپەت (ئېگىزلىكى 8س . م، دىئامېتىرى 17س . م، ياپقۇ (ئاغزى) نىڭ دىئامېتىرى 7 س . م) قۇتا قويۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە « 官宜尚官 » — جانابلىرى ئالىي مەرتىۋىلىك بولغاي» دېگەن خېتى بار بىرمىس كۆرگۈ (مىس كۆرگۈ سېرىق، كۆك، سۆسۈن، قارا، قوڭۇر يىپەك يىپلاردا ھەر خىل گۈللەرنىڭ رەسىملىرى بىلەن كەشتىلەنگەن شايىدىن تىكىلگەن قاپقا سېلىنغان)، تەكتى ئاق شايىغا يۆگۈمەچ ئوت، يېشىل يوپۇرماق ۋە «S» شەكىللىك نۇسخىلار كەشتىلەنگەن ئۇپا خالتىسى (خالتىنىڭ ئىچىدە ئازراق قارامتۇل رەڭلىك كۇمىلاچ ماددا بار، ئېھتىمال مەرگۈمۈش بولۇشى مۇمكىن)، يېرىم ئاي شەكىللىك بىر تاغاق (ئۇزۇنلۇقى 7 س . م، كەڭلىكى 5.5 س . م)، بىر سۇزگۈچ، بىر يۆگەم شايى، تېرە پۇرۇچلىرى، شايى پارچىلىرى، سېرىق، يېشىل، سۆسۈن، كۆك رەڭلەردىكى بىر كاللەك چۇۋۇق مەشۇت يىپ (سۆسۈن رەڭلىك يىپ بىلەن ئاق رەڭلىك يىپ ئايرىم - ئايرىم تاياقچىلارغا يۆگەلگەن) ۋە ئازراق سەرنەق پۇرۇچلىرى سېلىنغان؛

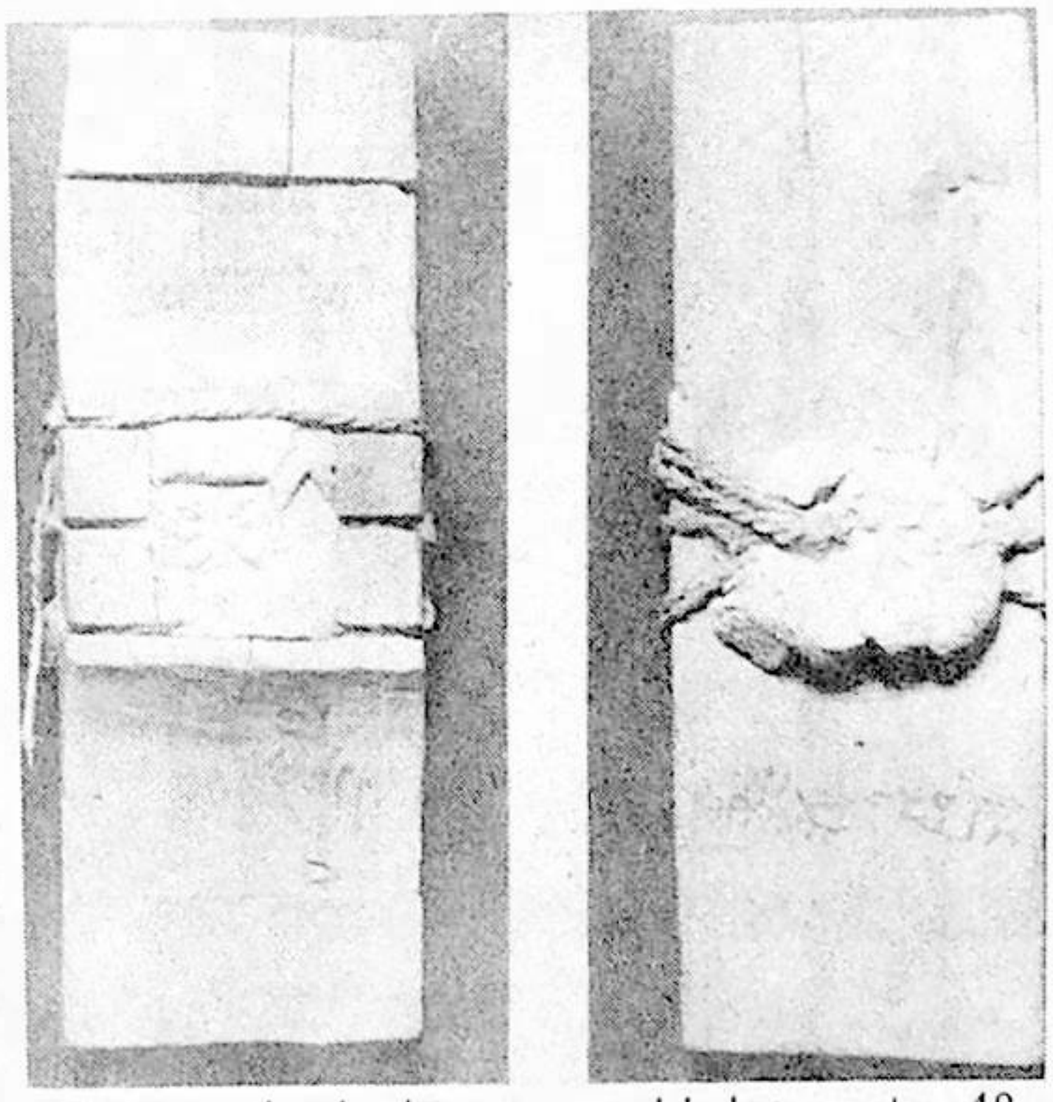

49. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان، لاي پىچەتلىرى ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالغان كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈك. A: ئالدى تەرىپى، B: كەينى تەرىپى.

ئەر - ئايال جەسەتلەرنىڭ پۈتىنىڭ ئارىلىقىغا گۈللۈك كۆك ھەمزەك (گۈل بېسىلغان بىر خىل پاختا توقۇلما) يېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 88س. م، كەڭلىكى 47س. م كېلىدۇ. ھەمزەكنىڭ بىر بۇرجىكىگە بىر ياغاچ ئاياق (تاۋاق)، ئۇنىڭ ئىچىگە قوي سۆڭىكى ۋە سۆڭەك دەستىلىك تۆمۈر پىچاق سېلىنغان. ھەمزەككە بۇددا دىنىغا ئائىت رەسىملەر بېسىلغان بولۇپ، سول تەرەپ بۆلىكىدە

50. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان كاروشتى پېرىقى پوتولكەن قوزۇق (شىنا) شەكىللىك تارشا پوتوكلەر

بوينى ۋە بىلەكلىرىگە ئونچە - مارجان ئېسىلغا، كۆزلىرى يوغان، قەلەم قاش، قاڭشارلىق ئادەم (ئايال)، ئۆك تەرەپ بۆلىكى (ئوتتۇرىسى چىرىپ تىتىلىپ كەتكەن) نىڭ ئوستونكى قىسمىدا بىر بۇتنىڭ

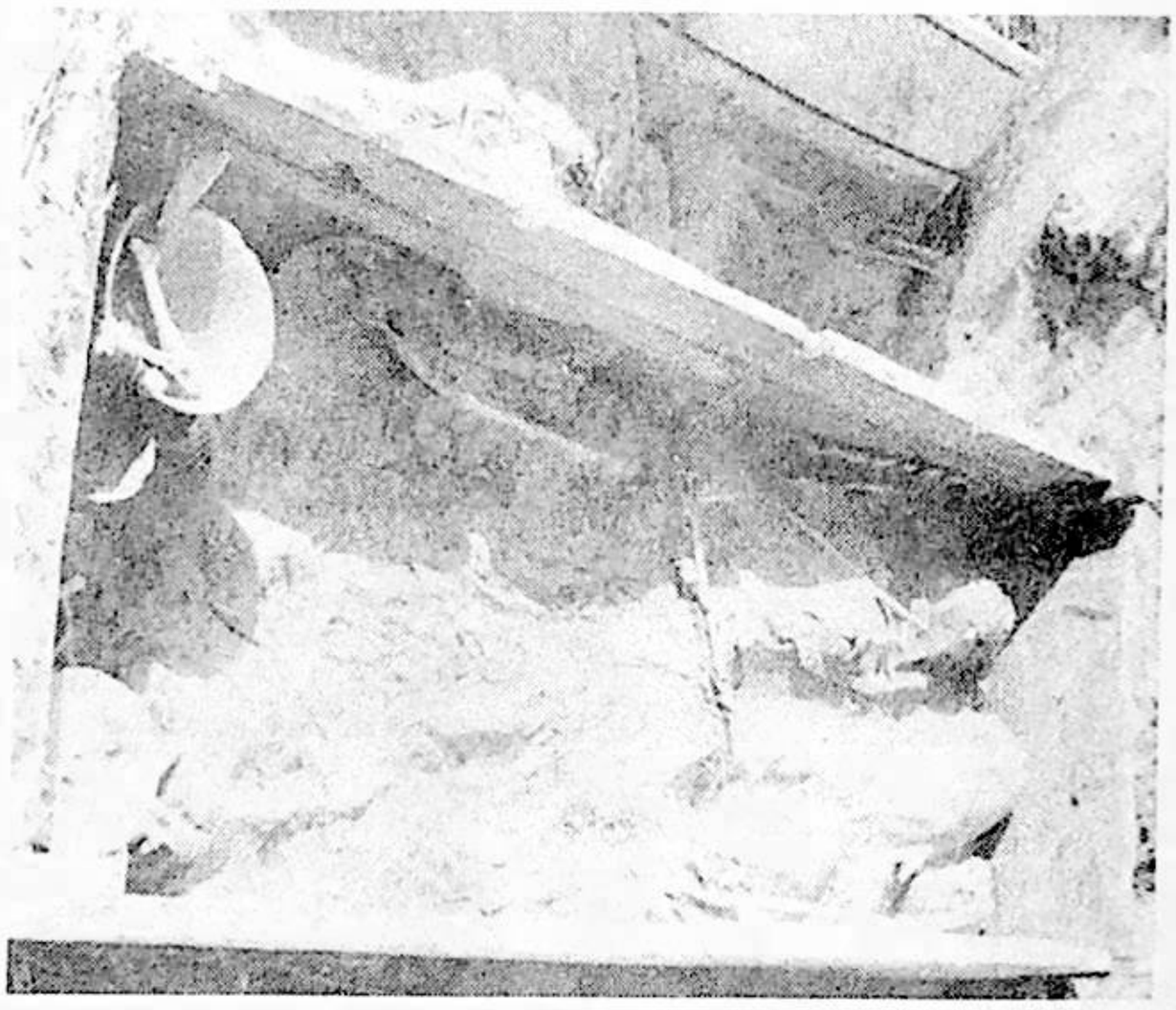

51. سۈرەت: نىيا خارابىسىدىكى «ئېسىلزادىلەر قەبرىستانلىقى» دىن قېزىۋېلىنغان ساندۇقلۇق قەبرىنىڭ قېزىش مەيدانىدا تارتىلغان سۈرىتى

پۇتى، ھايۋان (شىر) تۇۋىقى بىلەن قۇيرۇقى، تۆۋەنكى قىسمىدا ئەجدىھار بىلەن قۇشنىڭ رەسىمى تەسۋىرلەنگەن.

ئەر - ئايال جەسەتنىڭ پۇتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ياغاچ سوغا (ئاغزىنىڭ چۆرىسىگە ئوچ بۇرجەك رەڭلىك شايى رەخت پارچىلىرى چاپلانغان)، بىر ياغاچ تاۋاق (دىئامېتىرى 20س. م) بىر ياغاچ تەخسە (دىئامېتىرى 24 س. م)، ئىككى دانە ياغاچ جام (بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 8 س. م، دىئامېتىرى 24 س. م، يەنە بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 6 س. م، دىئامېتىرى 11 س. م، ئۇلارنىڭ ئاغزىنىڭ گىرۇەكلىرى يېرىلغان بولۇپ، مىس ۋە تۆمۇر ياپراقلىرىدا يامالغان) قويۇلغان؛ ئىككى جام بىلەن ياغاچ تاۋاقنىڭ ئاستىغا بىردىن كۆرسا (ئېگىزلىكى 22 — 62س. م، دىئامېتىرى 12 — 16س. م بولۇپ، ياغاچتىن يونۇپ ياسالغان، ئىچى پوتەي، بىر قۇلاقلىق، X شەكىلدە)، ئۇرچۇق (دەستىسى 16س. م، توپچىسىنىڭ دىئامېتىرى 4 س. م)، بىر دانە قارا ساپال كومزەك (ئېگىزلىكى 23س. م، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 12 س. م بولۇپ ئۇزۇم رەسىملىرى ئۆرنەك قىلىنغان)، قوش قۇلاقلىق بىر قىزىل كومزەك (ئېگىزلىكى 23س. م، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 11س. م) قويۇلغان. ساندۇقنىڭ ئەك تېگىدىن چىرىپ تىتىلىپ كەتكەن بىر پارچە پالاز تېپىلدى. ئۇ ئاق ۋە ئەترەك يۇڭدا ئېشلگەن توم يىپنى (توملىقى 20م. م) ئاقاق قىلىپ، تەكشى يول چىقىرىلىپ توقۇلغان.

خۇلاسە

بۇ قېتىمقى نىيا خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىپ رەتلەش خىزمىتىدە كەم ئۇچرايدىغان ئىسىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن ئېلىمىز تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە ھەر خىل ماددىي مەدەنىيەت نەمۇنىلىرى تېپىلدى ۋە قۇملۇقتا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىش تەجرىبىلىرى توپلاندى.

نىيا دېيارىنىڭ يىراق قەدىمكى زامان مەدەنىيەت تارىخى (تاش قوراللار دەۋرى) نى يورۇتۇپ بېرىش ئۈچۈن قورۇم تاغلىرىدىن باشلىنىدىغان نىيە دەرياسى قاتارلىق بىر مۇنچە دەريا - ئېقىنلارنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىنى چۆرىدىگەن ھالدا جاپالىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، نىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى «ئۇلۇغ سای» دېگەن يەردىن بۇنىڭدىن ئون مىڭ يىللار ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە تەۋە سىپتا تاشقورال ئىزى بايقالغان بولۇپ، بۇ قەدىمكى ئىزدىن تاش يادروسى، سىپتا تاش ياپراقلىرى، ئۇششاق تاشقورالار يىغىۋېلىنغان①. نىيا خارابىسىغا

باردىغان قەدىمكى يول ئۆتەڭلىرىدىن - ئىمامى جەئفەر سادىق مازىرى (يەرلىك ئۇيغۇرلار قىسقارتىپ «پاشىشىم» دەپمۇ ئاتايدۇ) نىڭ ئەتراپىدىن سېپتا تاشقوراللار دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە ئائىت سېپتا تاشقوراللار تېپىلغان. بۇ ماتېرىياللار نېيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى جايلاردا ياشىغان قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت قىلغان يەرلىرى ۋە ئۇلار ياراتقان ئىپتىدائىي مەدەنىيەتنى ئېنىقلاشتا مۇھىم يېپ ئۇچى بولالايدۇ.

52. سۈرەت: نېيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان جەسەت ساندۇقى ئۆكۈزلەرگە تېڭىلماقتا. سولدىن ئوڭغا: تۇرسۇن ئەيسا، 3. ئابدۇقەييۇم خوجا، 5. ئىسمائىل جېلىل

نېيا خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىپ تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان سانسىزلىغان، خىلمۇ خىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نېيا دۆلىتىنىڭ مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئەسىرلەردىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ ئىنشائاتى، ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك، بىناكارلىق، يۇڭ توقۇمىچىلىق، بابكارچىلىق قاتارلىق ساھەلىرىنىڭ ناھايىتى گۈللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى.

53. سۈرەت: ئۆكۈزلەرگە تېڭىلغان جەسەت ساندۇقى نېيا خارابىسىدىن نېيە ناھىيىسىگە ئېلىپ مېڭىلدى

مىلادىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئەسىرلەردە نېيا قاتارلىق شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ سۇ بايلىقى مول، يېرى مۇنبەت، كىلىماتى مۆتىدىل بولغاچقا خەلق ئىگىلىكىدە يېزا ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تارماقلىرى ئاساس، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىقلار قوشۇمچە قىلىنغان، ئۆزىنى ئۆزى قامداپ ئېشىنىدىغان تىپىك يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ زامانلاردا نېيا دۆلىتىدە ياشىغان ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى خېلى تولۇق قامدىغاندىن تاشقىرى «يىپەك يولى» لىنىيىسىدىكى مۇھىم تۇگۈن - بېكەتلىك ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق شەرق ۋە غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش ئالاقە، سودا - ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدىمۇ تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان.

نېيا دۆلىتى ئەينى زاماندا خېلى يۇقىرى بىناكارلىق تېخنىكىسى ئارقىلىق سېلىنغان، پۈختا قۇرۇلمىغا ئىگە بىرەر مۇھىم قەلئەنى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى قىلىش بىلەن ئەتراپىغا ئۇزۇنغا سوزۇلغان كەنتلەرنى قۇرۇپ، كۆلىمى چوڭ بوستانلىقنى بىرلىك قىلغان سىياسىي گەۋدە تىكلىگەن. نېيا خارابىسىدىن ئېنىقلانغان غول ئېقىن، چوڭ ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ - ئېرىق، سۇ قاچىلاش كۆلچەكلىرى، تاختا ئېتىز، باغ - ئورمان ئىزلىرى قاتارلىقلار جۈملىدىن خارابىدىن قېزىۋېلىنغان كاروشتى پۈتۈكلىرىدىكى سۇغۇرۇش، تېرىقچىلىق، مال - چارۋىچىلىق، سۇ باشقۇرۇش، ئورمان باشقۇرۇش، مۇھىت ئاسراش جەھەتتىكى مەزمۇنلار بىزگە ئەينى زاماندىكى ھۆكۈمرانلار قاتلىمىنىڭ باشقۇرۇش تارماقلىرى بىر يۇرۇش مۇكەممەل باشقۇرۇش تۈزۈملىرى، قائىدە، قانۇن، يارلىقلار ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى قاتارلىق ساھەلەرنى ئۇنۇملۇك باشقۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى.

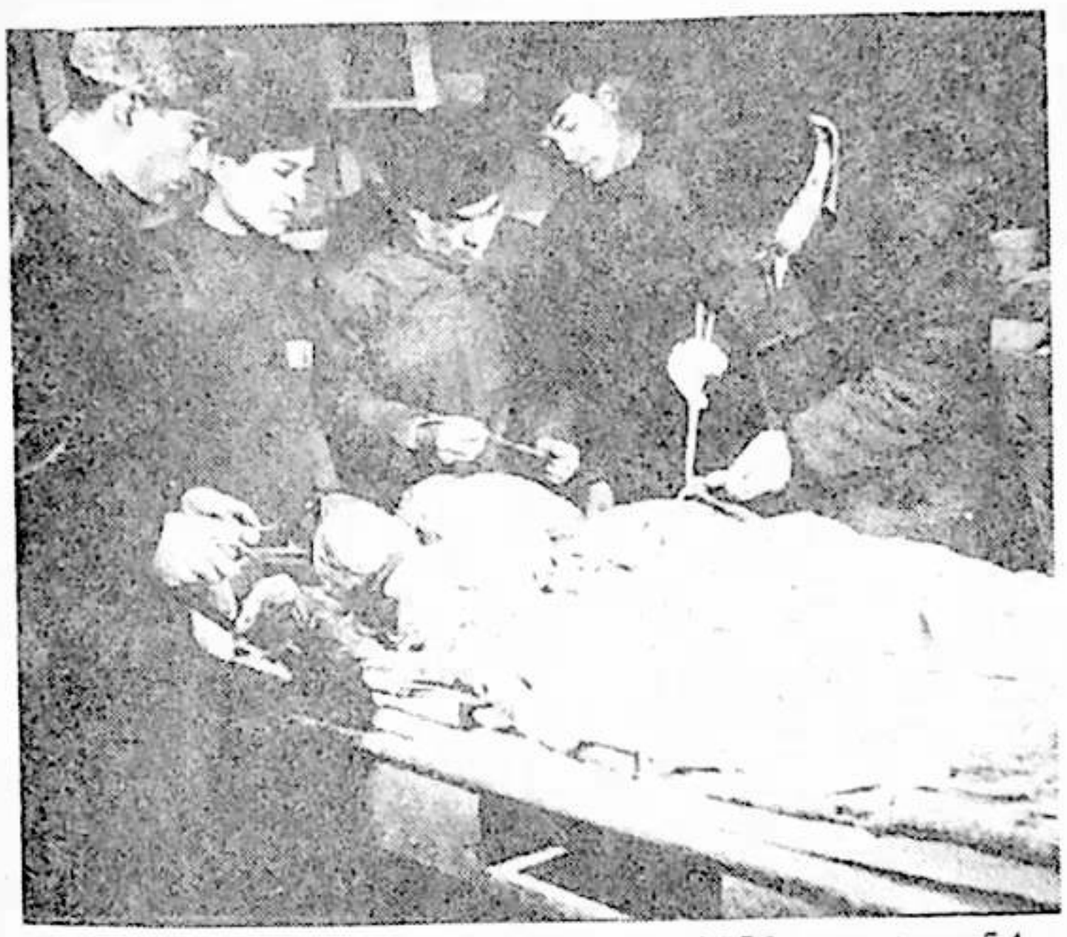

54. سۈرەت: 1959 - يىلى نېيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ئەر - ئايال جەسەت 1960 - يىلى ساندۇقتىن چىقىرىپ رەتلەنمەكتە. ئوڭدىن سولغا: ئابدۇكېرىم سابىت، ئابدۇرېھىم ئوشۇرى، ئەخمەت رېشىت، ئوبۇلقاسىم ھاجى، لى يۇچۈن.

نېيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان بۇغداي (بۇغداي باشقى)، تېرىق، چۈجگۈن قاتارلىق دانلىق زىرائەت ئەۋرىشكىلىرى بىلەن ئۇرۇك، شاپتۇل، جىگدە، ئۈجمە، ئۈزۈم، ئامۇت قاتارلىق مېۋىلەر، زەگۈندە (ئۇل ياغاچلار)، تۇۋرۇك، لىملىرى ئۆز ئارا تۇرۇملىنىپ ياغاچ جاھازىغا ئېلىنغان، ئۆي ئالدىغا پېشايۋان، ئىشىك (قاپقا) بېشىغا لاپاس، ئۆي ئىچىگە سۇپا چىقىرىلىپ ياسالغان ئالاھىدە ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئولتۇراق ئۆيلەر، ئۆيلەرنىڭ ئارقىسىغا يانداش سېلىنغان ئېغىل - قوتانلار، ئۆي ئەتراپى، ھويلا - ئارام‌لارغا تىكىلگەن مېۋىلىك دەرەخلەر بىلەن ئۈزۈم تەكلىرى، باغ ئەتراپىغا قېزىلغان كۆللەر، كۆل ئەتراپىنى ئايلاندۇرۇپ ئۆستۇرۇلگەن ئىھاتە ئورمان - دەرەخلەر . . . ۋە باشقىلارنىڭ ھەممە ئائىلىدە

دېگۈدەك بولغانلىقى بۇ زېمىندا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ باققان مال - چارۋىلىرى ئىچىدە ئەڭ كۆپ ئات، كالا، قوي، ئېشەك، قېچىر، تۆگە قاتارلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

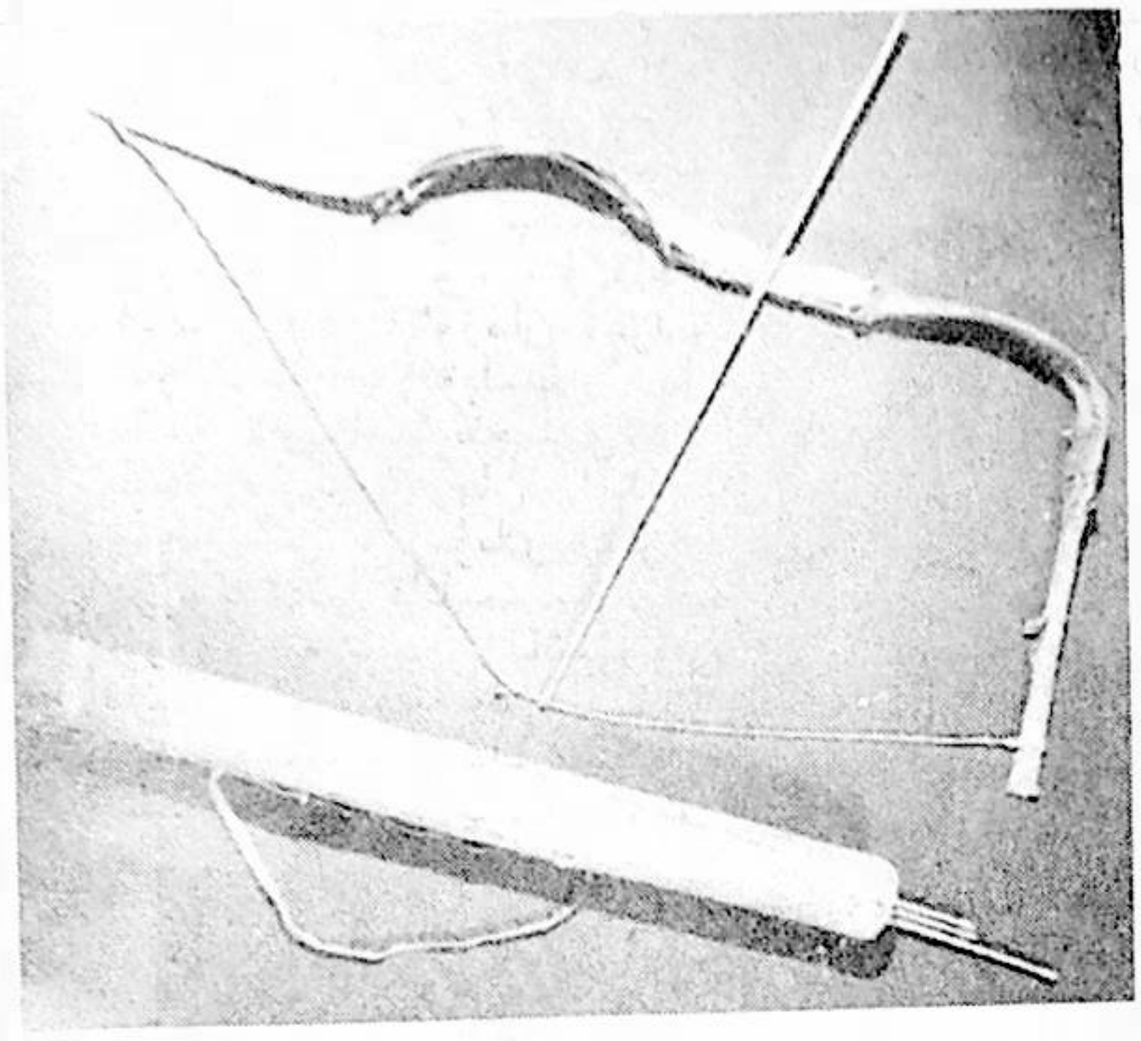

55. سۈرەت: جەسەت ساندۇقىدىن چىققان ئوق - يا، ساداق

نىيا خارابىسىدە يەنە مەخسۇس يېتىشتۇرۇلگەن ئۈزۈملۈك، ئۇجمە (جۇجەم) لىكلەر بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ دائىرىسى، تۈپى ۋە تەك - ئىدىشلىرىغىچە ئېنىق ساقلىنىپ قالغان. ئۇجمە دەرەخلىرىنىڭ مەخسۇس يېتىشتۇرۇلۇشى ئەينى زاماندا بۇ يەردە پىلە بېقىلغانلىقىنى (پىلە بېقىلغانلىكەن بۇ يەردە يەنە مەشۇتچىلىك، مەشۇت يىپلاردىن شايى، دۇردۇن - ئەتلەسلەر توقۇلغانلىقىنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇ) چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

نىيا خارابىسىدىن تېپىلغان مەخسۇس يېتىشتۇرۇلگەن ئۈزۈملۈك باغ خارابىسىنى ئاۋرېل ستېيىن دەسلەپتە تەكشۈرگەن بولۇپ، ستېيىن ئۆزىنىڭ «غەربىي يۈرتتىكى ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى — 斯坦因西哉考古记» ناملىق كىتابىنىڭ خەنزۇچە نەشرى 8 - بېتىدە (نىيا خارابىسى سۈرىتىنىڭ Eبۆلىكى) ئۈزۈملۈكنىڭ سۈرىتىنى تونۇشتۇرغان.

1959 - يىلى ئۆكتەبردە، بىز بۇ ئۈزۈملۈك خارابىسىنى تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ شىمالدىن جەنۇبقا ئۈزۈنلۇقى 50 مېتىر چامىسىدا، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 30 مېتىر ئەتراپىدا ئىكەن. ئۈزۈملۈك خارابىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي ئۆچىنى ئەينى زاماندا سۇ ئېقىنى يالاپ كەتكەنلىكتىن ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ ئارال شەكلىدە بولۇپ قالغانلىقىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ئۈزۈملۈك خارابىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدە شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان 60 مېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى شاخ - شۇمبىلار بىلەن ياسالغان چىتلاق ساقلىنىپ قالغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۈزۈملۈك ئەتراپى ئەينى زاماندا پۈتۈنلەي توساق ئىچىگە ئېلىنىپ چىتلانغان. ئۈزۈملۈك ئىچىگە تىكىلگەن ئۈزۈم تەكلىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغانلىرى توققۇ قۇر بولۇپ (قۇر ئارىلىقى ئىككى مېتىر چامىسىدا ، ھەر بىر تۈپ تەكنىڭ ئالدىغا بىدىش (باراك) ئېلىش ئۈچۈن خادا ياغاچ ئورناتقان (خادا ياغاچ قالدۇقلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان).

56. سۈرەت: پەرەز قىلىنىشى (سېۋەت) ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىن چىققان تارغاق خالتىسى بىلەن ياغاچ تارغاقلار

90 - يىللاردا جۇڭگو - ياپونىيە نىيا خارابىسىنى ئىلمىي تەكشۈرۈش بىرلەشمە ئەترىتى بىلەن كۆپ قېتىم تەكشۈرۈشكە قاتناشقان ش ئۇ ئا ر مۇزىيى تەتقىقاتچىسى سابىت ئەخمەت يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئۈزۈملۈك خارابىسىنى سۈرەتكە تارتىپ، خەرىتىسىنى سىزغان. ئۇنىڭ «شىنجاڭ مەدەنىيىتى يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى (ئۇيغۇرچە) نىڭ 1996 - يىلى 3 - 4 (قوشما) سانىدا ئېلان قىلغان «نىيا قەدىمكى شەھەر

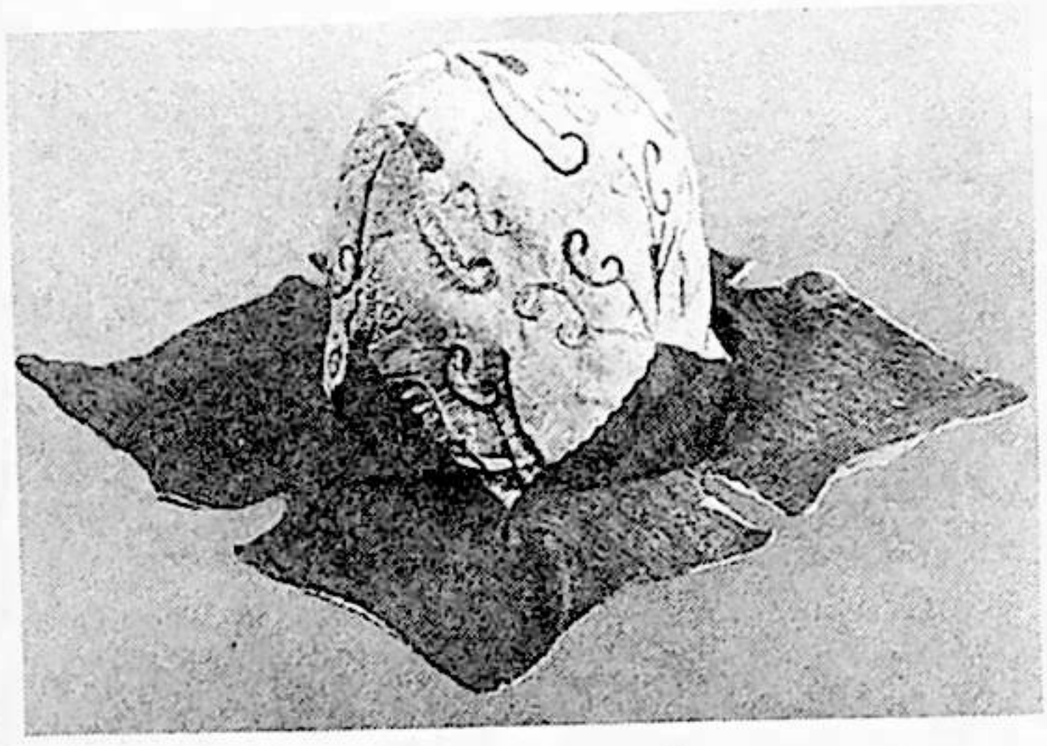

57. سۈرەت: تەكتى ئاق شايغا يۆگىمەچ ئوت، يوپۇرماق ۋە«S» شەكىللىك نۇسخىلار كەشتىلىنىپ تىكىلگەن ئۇپا خالتىسى

خارابىسىدىكى ئۈزۈملۈك توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىدا بىر قىسىم سۈرەتلەر بىلەن ئۈزۈملۈكنىڭ خەرىتىسى ئېلان قىلىنىدى. مەن بۇ ماقالەمدە سابىت ئەخمەت تارتقان ئۈزۈملۈك سۈرىتى بىلەن خەرىتىدە كۆرسىتىلگەن ئۈزۈملۈك تەكلىرىنىڭ تۈپ - قۇر سانلىرىدىن پايدىلاندىم. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

1 - قۇردا ئۇچ تال بىدىش خادا ياغىچىنىڭ كۆتەكلىرى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۈزۈم تەكلىرىنى قۇم كۆمۈۋەتكەن.

2 - قۇردا تۆت تۇپ ئۇزۇم تېكى بىلەن تۆت تال خادا ياغاچ قالدۇقى ساقلىنىپ قالغان.
3 - قۇردا 13 تۇپ ئۇزۇم تېكى بىلەن تۆت تال خادا ياغاچ قالدۇقى ساقلىنىپ قالغان.

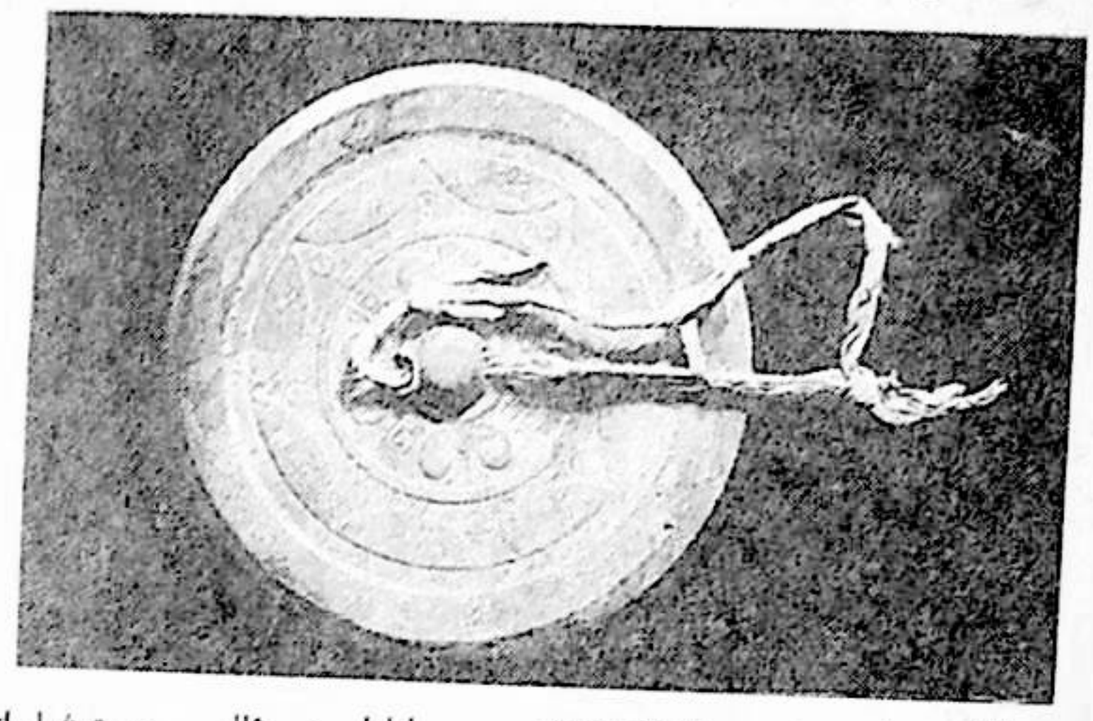

58. سۈرەت: « 官宜尚官尹 » جانابلىرى ئالىي مەرتىۋىلىك بولغاي» دېگەن خەتلەر چوشۇرۇلگەن مىس كۆرگۈ

4 - قۇردا 17 تۇپ ئۇزۇم تېكى بىلەن 17 تال خادا ياغاچ قالدۇقى ساقلانغان.
5 - قۇردا 21 تۇپ ئۇزۇم تېكى بىلەن يەتتە تال خادا ياغاچ قالدۇقى ساقلىنىپ قالغان.
6 - قۇردا 10 تۇپ ئۇزۇم تېكى بىلەن توققۇز ل خادا ياغاچ قالدۇقى ساقلىنىپ قالغان.
7 - قۇردا سەككىز تۇپ ئۇزۇم تېكى بىلەن 11 ل خادا ياغاچ قالدۇقى ساقلانغان.
8 - قۇردا 11 تۇپ ئۇزۇم تېكى بىلەن تۆت تال خادا ياغاچ قالدۇقى ساقلانغان.

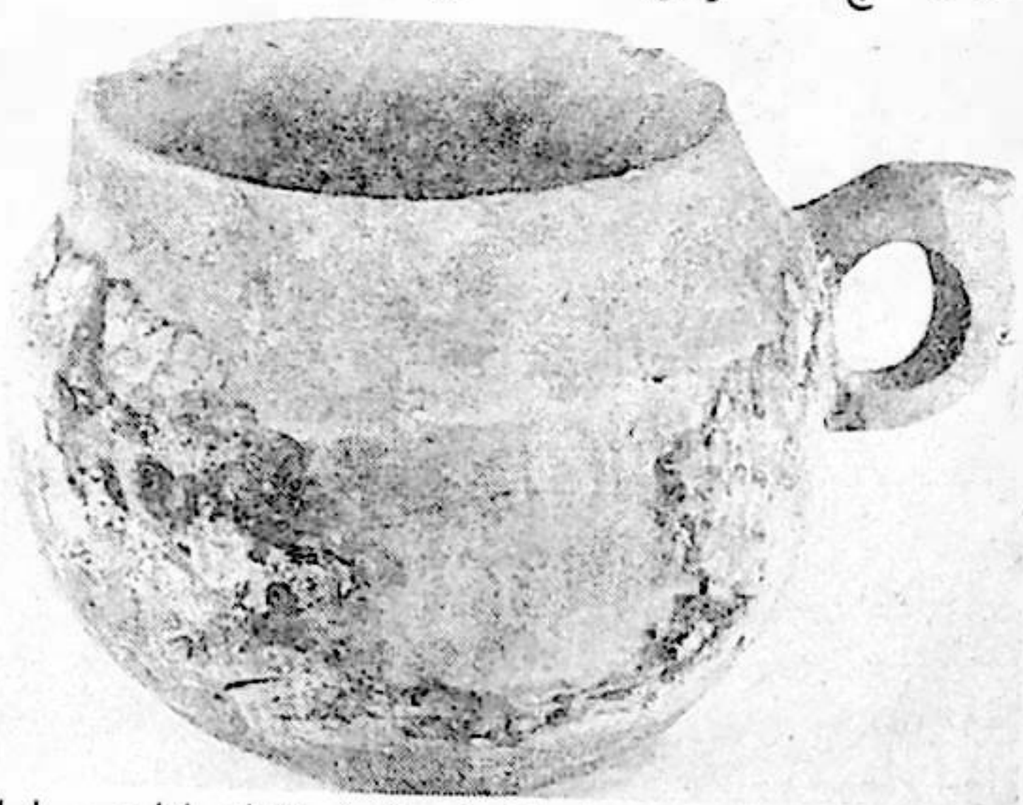

59. سۈرەت: جەسەت ساندۇقى ئىچىگە قويۇلغان ياغاچتىن ياسالغان بىر قۇلاقلىق قەدەھ

9 - قۇردا توققۇز تۇپ ئۇزۇم تېكى بىلەن تۆت تال خادا ياغاچ قالدۇقى ساقلىنىپ قالغان.

ئۇزۇم — ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى قەدىمكى مىسىرنىڭ ئەڭ بۇرۇن ئۇزۇم ئۆستۈرگەن ۋە ئۇزۇم مەي - شارابلىرىنى ئىشلىگەن رايونلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. نىل دەرياسى ۋادىسى بىلەن ئۇنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى دېلتا رايونلىرىنىڭ تۇپراق مۇنبەت، سۇغىرىشقا ئەپلىك بولغان ئالاھىدىلىكى زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشى بىلەن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئۆستۈرۈلۈشىنى ئىنتايىن ئەۋزەل تەبىئىي شارائىت تەمىن ئېتىش بىلەن بىللە كىلىماتى قۇرغاق بۇ رايونلارنى ئۆسۈملۈكلەر باغچىسىغا ۋە قەدىمكى مەشھۇر ئاشلىق ئامبىرىغا ئايلاندۇرغان.

قەدىمكى مىسىر پىرئەۋنلىرىنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى سۇلالە ئەلئىبھرام قەبرىستانلىقىدىن «خان جەمەتى ئۇزۇمزارلىقى» دېگەن تامغا ۋە خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان مەي - شاراب كاسىلىرى تېپىلغان بولۇپ، بەزى شاراب كاسىلىرىغا خان جەمەتى ئۇزۇمزارلىقىنىڭ نامى بىلەن ئۇلارنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنىڭمۇ ئىسمىلىرى يېزىلغانلىقىدىن. بۇ، قەدىمكى مىسىرنىڭ مىلادىدىن 2700 - 3000 يىللار بۇرۇنقى مەزگىللەردىلا ئۇزۇم ئۆستۈرگەنلىكى ۋە ئۇزۇمدىن ئىشلەنگەن مەي - شارابلارنى ئىستېمال قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

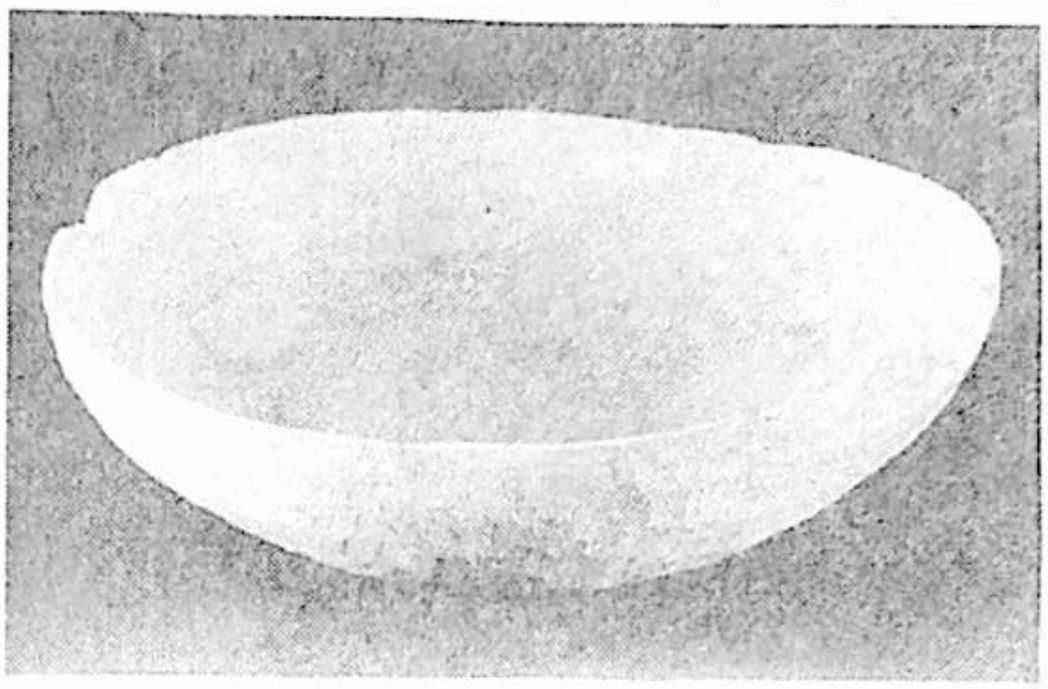

60. سۈرەت: جەسەت ساندۇقى ئىچىگە قويۇلغان ياغاچ ئاياق (ئاۋاق)

قەدىمكى مىسىرنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا كۆچۈرۈلۈپ كېلىۋاتقان «ھالىس» نامىلىق قولىيازمىسىدا يېڭى خاندانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى XI X ئەسىردىن مىلادىدىن بۇرۇنقى XI ئەسىرگىچە) دېكى بىر خانىنىڭ ئىلاھى ئىبادەتخانىغا بەرگەن ئىنئاملىرى، ئۇنىڭ ئىچىدە پۈتكۈل مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قۇرۇلغان نەچچە يۈز مىڭ ئۇزۇملۇك باغ بارلىقى خاتىرىلەنگەنكەن.

مىسۇپوتامىيە (ھازىرقى ئىراق بىلەن سۇرىيىنىڭ تەۋەسىدىكى قەدىمكى ئىككى دەريا ۋادىسى) ۋە ھازىرقى سۇرىيە بىلەن لىۋاننىڭ دېڭىز بويلىرىدىكى جايلاردىمۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 2000 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىدىلا ئۇزۇم ئۆستۈرۈش ۋە ئۇزۇمدىن مەي - شاراب ئىشلەش ناھايىتى ئومۇملاشقان.

تارىخ پەنلىرى كاندىداتى د. ئابدۇللايېۋ ئۆزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئۇزۇمچىلىك ۋە ئۇزۇم شارابى ئىشلەش تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قولغا كەلتۈرگەن ماتېرىياللىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇزۇمچىلىكىنىڭ قەدىمىي تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغانلىقى ھەققىدە توختالغان. ئەسەردە بايان قىلىنىشچە، جەنۇبىي تۈركمەنىستاندىكى «نامازغا تۆپە» دە ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردا، ئۇزۇمنىڭ مىلادىدىن III — IV ئەسىر ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە خاس ئۇرۇقلىرى تېپىلغان. ئۇزۇم ئۇرۇقلىرى يەنە خارەزمنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى IV

ئەسىرلەرگە خاس «تۆپراق قەلئە» قاتارلىق خارابىلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلاردىمۇ تېپىلغان. قەدىمكى پەنجەنتتىكى قەدىمكى ئىبادەتخانا

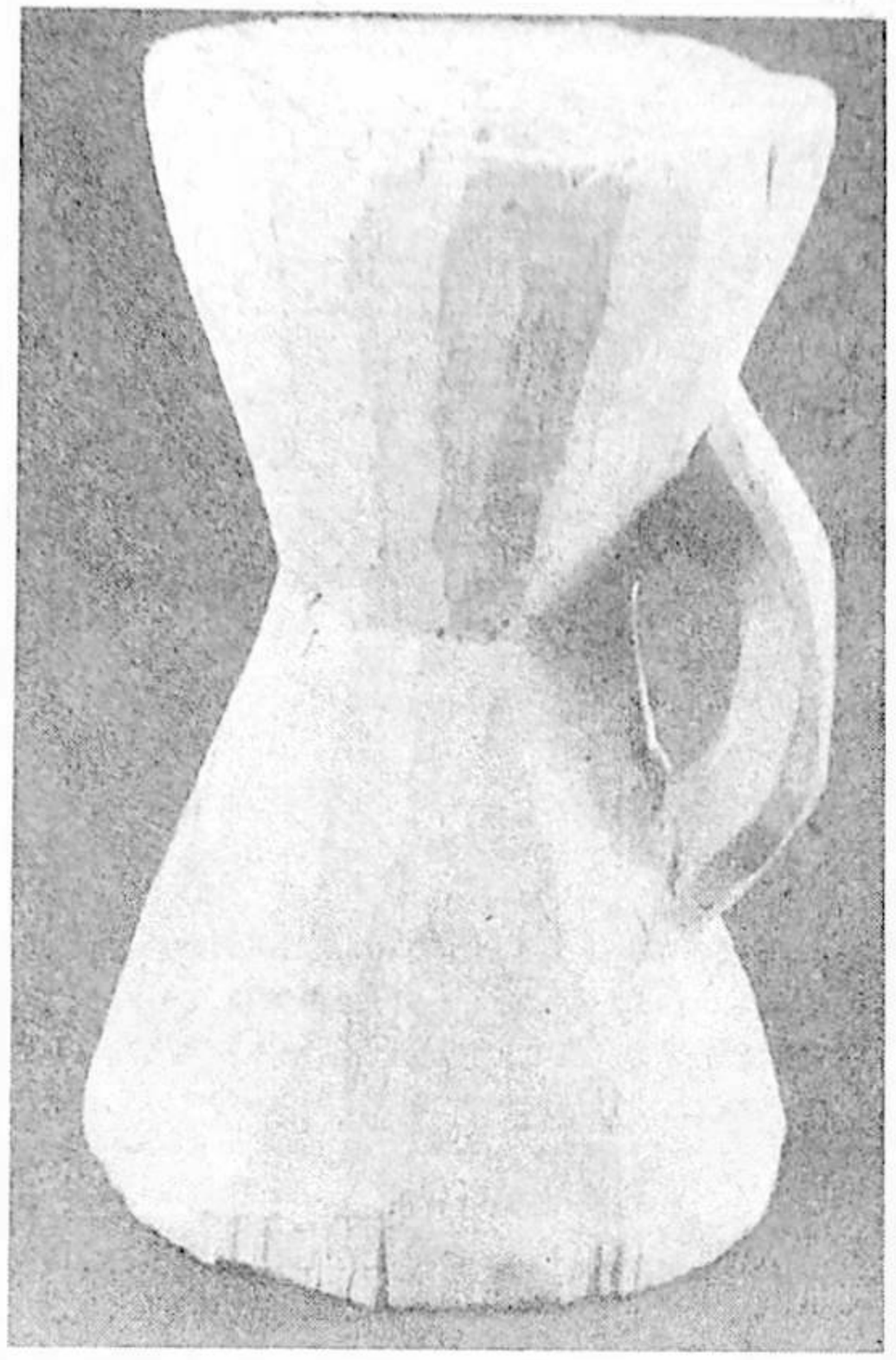

61. سۈرەت: جەسەت ساندۇقى ئىچىگە قويۇلغان كۈرسا شەكىللىك ياغاچ بۇيۇم

ھويلىلىرىنىڭ بىرىدىن ئۈزۈم نوتىسىنىڭ قالدۇقلىرى تېپىلغان . . . سوغدى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ سەمەرقەندتىكى قەدىمكى ساراي تامليرىنىڭ بىرىدە ئۈزۈم نوتىلىرى رەسسام تەرىپىدىن ماھىرلىق بىلەن ئىپادىلەنگەن بولغاچقا، مۇتەخەسسىسلەر ھېچ قانچە قىينالمايلا ئۇنىڭ ھازىرمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان ئۈزۈم سورتى -- «خۇسەينى» (قىزىل بارمىقى) ئىكەنلىكىنى تونۇغان. جەنۇبىي تۈركمەنىستانىنىڭ كونانسا شەھەر خارابىسىدىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى II — I ئەسىرلەر) پادىشاھنىڭ ئۈزۈم شارابلىرىنى ساقلايدىغان ناھايىتى چوڭ بىر ئامبىرى تېپىلغان.

خەنزۇچە يىلنامىلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەتلەردىن فەرغانە، باكتىرىيە، ئارساكلار ۋە قەدىمكى شىنجاڭ رايونىنىڭ ئۈزۈم ئۆستۈرۈش ۋە ئۈزۈم شارابى ئىشلەش تارىخىنىڭ قەدىمىيلىكى خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، «تارىخىي خاتىرىلەر. فەرغانە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، جاڭ چيەن خەن ۋۇدىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 138 - يىلى (جيەنيۇەننىڭ 3 - يىلى) غەربىي يۇرت «تارىخ» قا ئەلچىلىككە بېرىپ، «فەرغانە ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ ھەممىسىدە ئۈزۈمدىن شاراب چىقىرىدىغانلىقى، بايلارنىڭ ساقلىغان شارابلىرىنىڭ تۆمەن دەندىن ئاشىدىغانلىقى، نەچچە ئون يىل ساقلانغان شارابلارنىڭ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتمىگەنلىكى . . . » نى كۆرگەن.

تارىخىي ھۆججەتلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلار — غەربىي خەن سۇلالىسى زامانىسىدىلا ئۇدۇن، نىيا، چالمادانا (چەرچەن)، كۇسەن (كۇچا)، ئاگنى (قاراشەھەر) ئېۋىرغول (قۇمۇل)، تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا ئۈزۈم

62. سۈرەت: ئۈزۈم رەسىملىرى ئۆرنەك قىلىنغان قارا ساپال كومزەك

ئۆستۈرۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. نىيا خارابىسىدىن ئېنىقلانغان، يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مىلادى I — II ئەسىرلەرگە خاس ئۈزۈملۈك خارابىسى بىزنى ناھايىتى قىممەتلىك ئارخېئولوگىيىلىك پاكىت بىلەن تەمىنلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا 59.N0010— نومۇرلۇق ئۆي خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ئارقاق يېپقا گۈل چىقىرىپ توقۇش ئۇسۇلىدا توقۇلغان رەڭدار يۈك توقۇلمىغا بۇدرە چاچ، يوغان كۆز، بۇرنى قاڭشارلىق ئادەمنىڭ ئوبرازى بىلەن يولۇاس، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلار ۋە ئۈزۈم نوتا - يوپۇرماقلىرى بىلەن پىشىپ يېتىلگەن ئۈزۈم ساپاقلىرى ناھايىتى گۈزەل، جۇلالىق تەسۋىرلەنگەن. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۈك توقۇمىچىلىق ھۈنىرىدە يارقان كەشپىياتى بولۇپ، بۇ ھال ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن 2000 يىللار بۇرۇنلا ئۆزى ئۆستۈرگەن ئۈزۈم نۇسخىلىرىنى رەڭدار يۈك توقۇلمىلارغا ئۆرنەك قىلىپ ئىشلەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

نىيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان مىلادى III — IV.

ئەسىرلەرگە تەئەللۇق كاروشتى يېزىقىدىكى تارىخا پۇتۇكلەرگە يۇقىرى قاتلام راھىبلارنىڭ ئۇزۇملۇك بېغى بارلىقى ۋە ئۇزۇملۇكنى ساقلىنىشىغا دائىر ئەھۋاللار پۇتۇلگەن. مەسىلەن: 581 - نومۇرلۇق تارىخا

63. سۈرەت: ئەر جەسەتكە كىيگۈزۈلگەن رەڭدار كىمخاپ تونغا «万世如意» — ھەر زامان كۆڭۈلگە ياقار» دېگەن خەت توقۇپ چۈشۈرۈلگەن

پۇتۇكتە: «راھىب كالان ئۆزىنىڭ بىر ئۇزۇمزارلىقىنى تامغىچى راماسۇتوغا سېتىپ بەرمەكچى بولدى، كېلىشكەن باھاسى ئالتە غۇلاچ گېلەم، ئىككى تۇياق نوي، بىر مىلىس ئاشلىق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى. تامغىچى راماسۇتو ئۇزۇملۇكنى باشقىلارغا سوۋغا قىلىپ بېرىۋېتىش، ئالماشتۇرۇش، خالىغىنىنى ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە» دېيىلگەن.

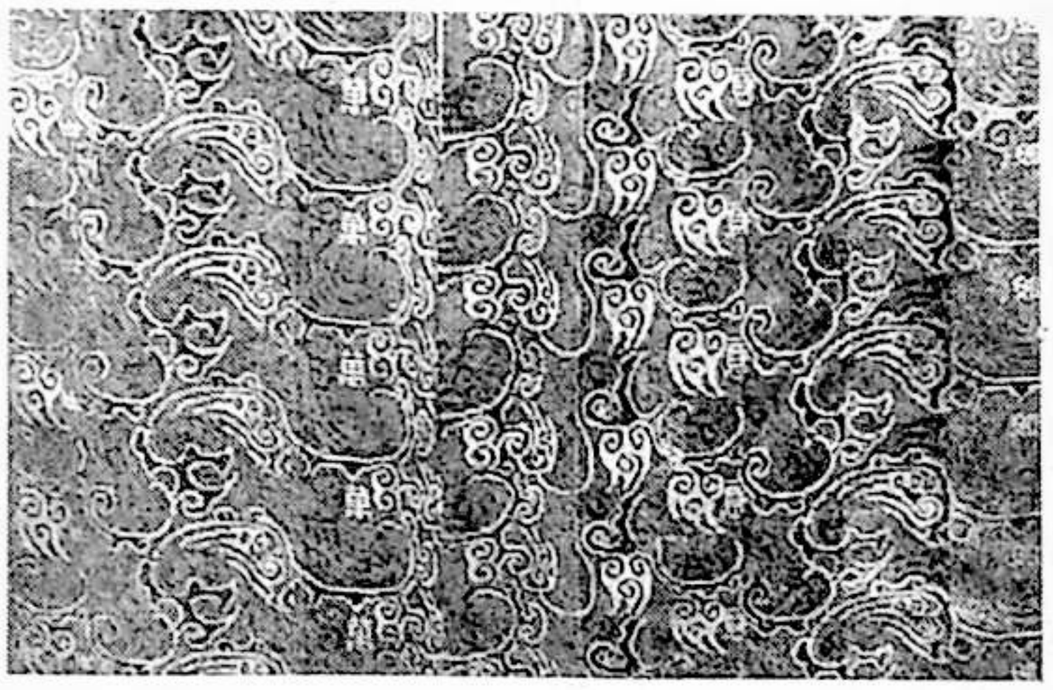

64. سۈرەت: كىيىملەرگە ئىشلىتىلگەن كىمخاپنىڭ يېقىندىن تارتىلغان سۈرىتى

نىيا خارابىسىدە ئېنىقلانغان چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى ھەر خىل دائىرىلىك قۇرۇلۇش خارابىلىرىدىن بۇددا ساڭرامى، ھۆكۈمەت مەھكىمىسى، بۇددا مۇنارى، ئولتۇراق ئۆيلەر، غول ئېقىن، ئېرىق - ئۆستەڭ، كۆلچەك، ئېتىز، ھويلا-ئارام، باغ - ئورمان قاتارلىقلار نىيا پادىشاھلىقىدا ئەينى زامانىدىلا شەھەر مەدەنىيىتى بەرپا قىلىنغانلىقىنى نامايان قىلىپ بېرىدۇ. «شۇنداق قاراشقا بولىدۇكى، مەدەنىيەت، دۆلەت ۋەشەھەردىن ئىبارەت بۇ ئۇچى مەنە جەھەتتىن زىچ باغلىنىشلىققا ئىگە ئۇقۇملاردىن بولۇپ، ئوخشاش بىر تارىخىي ھادىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدىن يېشىپ بېرىلىشىدۇر. يەنى مەدەنىيەت -- ئىنسانىيەت تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى، ئۇ قاتلاملارغا بۆلۈنگەن بولۇپ، دۆلەت پەيدا بولغاندىن كېيىنكى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلىدىن ئىبارەت. دۆلەت — مەرىپەت دەۋرىگە خاس بولغان ئىجتىمائىي تەشكىلات بولۇپ، مەجبۇرلاش خاراكتېرىدىكى ھۆكۈمرانلىق بىلەن باشقۇرۇش ئورگىنى (ھوقۇق مەركىزى) مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان جەمئىيەتتۇر. شەھەرلەر بولسا، مەرىپەت دەۋرىگە خاس بولغان، دۆلەت بىلەن مۇناسىپ ھالدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك مەھەللە ھالىتى بولۇپ، دۆلەتنىڭ ماددىيلاشقان شەكلىدۇر» ②.

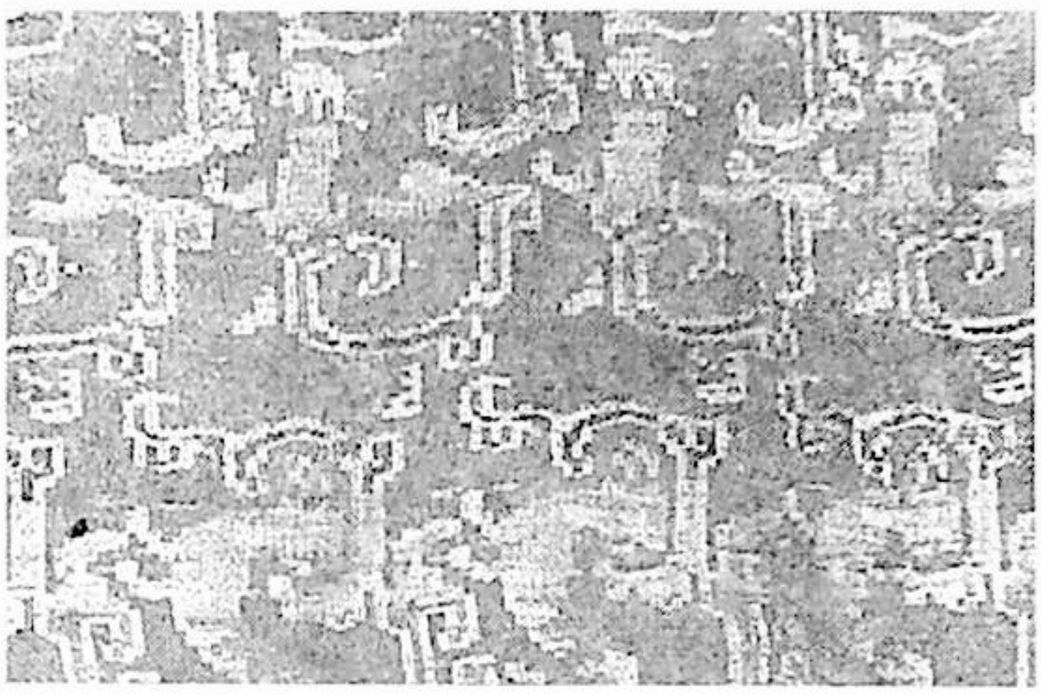

65. سۈرەت: كىمخاپنىڭ يېقىندىن تارتىلغان سۈرىتى

«ياۋروپا، ئامېرىكا ئالىملىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرى شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، دەسلەپكى شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ يىلتىزى دانلىق زىرائەت تېرىقچىلىقىنى ئاساس قىلغان مۇقىم ئولتۇراقلاشقان مەھەللىدە ھاسىل بولغان . . . شەھەر — دۆلەت پەيدا بولغان، مەرىپەت دەۋرى يېتىپ كەلگەنلىكىنىڭ بىردىنبىر بەلگىسى. ۋەھالەنكى مېتال بۇيۇملىرى، يېزىق، مۇراسىم خاراكتېرىدىكى ئىمارەتلىرى قاتارلىق كونكرېت ئوبرازلارنىڭ ھەممىسى شەھەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى دەللىلەيدىغان ئارخېئولوگىيىلىك ئاساس بولۇشى كېرەك، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى شەھەرنىڭ مەزمۇنىنى ھاسىل قىلىدۇ. كونكرېت ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى ھەر تەرەپلىمە ئانالىز قىلىش ئارقىلىق، ئەينى دەۋردىكى مەھەللە شەكلىنىڭ شەھەر كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىنى دەللەپ چىقالايمىز. شەھەرلەرگە بولغان تونۇشنىڭ ئايدىڭلىشىشى بىلەن دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى نامايان قىلالايمىز.» ③ دېمەك، بىز يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇپ ئۆتكەن نىيا خارابىسى — مەدەنىيەت ئامىللىرى توپلانغان، مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت پەيدا بولغان شەھەر دۆلىتىنىڭ خارابىسى ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى.

نىيا دۆلىتىنىڭ ئەينى دەۋردىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى قول ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن بىناكارلىق ساھەلىرىنىڭ تەرەققىياتىنىمۇ ئىلگىرى سۈرگەن. نىيا خارابىسىدىن ئېنىقلانغان تۆمۈر تاۋلىغان ئوچاق ئىزى، كۆرۈك نەيچىسى، ئېرىتىلگەن كاللەك تۆمۈر، رودا ۋە داشقاللار، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىدىن تۆمۈر

ئوتىغۇچ، تۆمۈر ئىسكىنە، تۆمۈر ئورغاق، تۆمۈر پىچاق، تۆمۈر ئوق قاتارلىقلار شۇ چاغلاردىلا تۆمۈر تاۋلاش ۋە تۆمۈرچىلىك كەسپىنىڭ خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسەتتى.

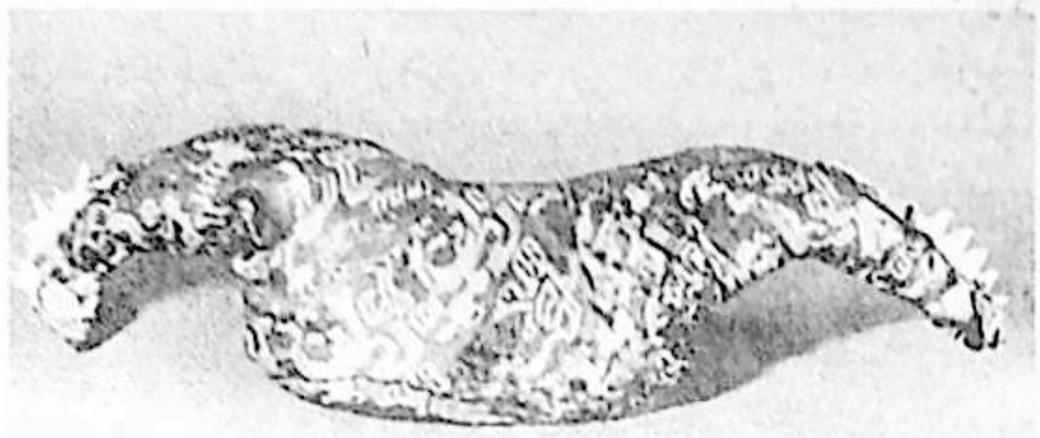

66. سۈرەت: جەسەتنىڭ يېشىغا قويۇلغان توخۇ شەكلىدە تىكىلگەن كىمخاپ ياستۇق

ئاۋرېل سىتېيېن قولغا چۈشۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن ۋە بۇ قېتىمقى قېزىپ رەتلەشتە تېپىلغان يۇنان، رىم ئۇسلۇبى بىلەن قەدىمكى ئودۇن ئۇسلۇبى بىرلەشتۈرۈلۈپ ياسالغان ئۆي جاھازلىرى، ئۆي - ئىمارەت دېتاللىرى ئۆزگىچە بولۇپ، ئۇلارغا ھەر خىل نەپىس، رەتلىك گىئومېتىرىيىلىك شەكىللەر، گۈزەل، كۆركەم خىلمۇ خىل گۈل ئۆرنەكلىرى، يىرتقۇچ ھايۋان ئوبرازلىرى قاتارلىقلار ئويۇپ چۈشۈرۈلگەن. بۇلاردىن باشقا «ئېسىلزادىلەر قەبرىستانلىقى» دېكى ساندۇقلۇق قەبرىگە دەپنە قىلىنغان ھەمدەپنە بۇيۇملاردىن ياغاچ ئاياق (تاۋاق)، چۆچەك، ياغاچ قەدەھ، ياغاچ تاغاق، ساداق، ئوق

67. سۈرەت: ئايال جەسەتكە كىيگۈزۈلگەن ئىشتان پۇشقاقلىرىدىكى بۇغا، ئەجدىھا، سۈمرۇغ، يولۋاس قاتارلىقلارنىڭ رەسمى كەشتىلەنگەن كەڭ جىيەكلىك

دەستىسى ۋە خارابىلاردىن تېپىلغان ياغاچ گۈرجەك، ياغاچ پەنجە، ئۈرچۈق قاتارلىق ياغاچتىن ياسالغان بۇيۇملارنىڭ ياسىلىشى ھازىرقى زامانداىكى خەلق ئارىسىدىكى ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرى ياسىغان ياغاچ بۇيۇملارنىڭ سەۋىيىسىدىن پەرقلەنمەيدۇ.

نېيا خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپاللارنىڭ سانى گەرچە ئاز بولسىمۇ بۇ دەۋردە ساپال قاچىلارنىڭ مەخسۇس كۆلالچىلار تەرىپىدىن ئاستى ئايلىنىدىغان چاقلار بىلەن ئۆلچەملىك ۋە سۈپەتلىك ياسالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

توقۇمىچىلىق ھۈنىرى

ئۇدۇن ۋە نېيا قاتارلىق ئەللەرنىڭ توقۇمىچىلىق ھۈنەر كەسپى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇ قېتىم نېيا خارابىسىدىن تېپىلغان بەزى يۇڭ توقۇلمىلار رەڭدار - نەپىس بولۇپ، ئۇلارغا چۈشۈرۈلگەن گۈل - ئۆرنەك، رەسىملەرنىڭ يۈرۈشلەشتۈرۈلۈشى رېتىملىق، رەڭلىرى قېنىق ۋە جۇلالىق، قارىماققا يېڭى توقۇلغاندەكلا تۇرىدۇ.

59. N0010 - نومۇرلۇق ئۆي خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان قىيپاش ئارقاقتىن — گۈل - ئۆرنەك چىقىرىش ئۇسۇلىدا توقۇلغان، ئادەم، ھايۋان ۋە ئۈزۈملەر رەسىملىرى چۈشۈرۈلگەن رەڭدار يۇڭ توقۇلمىدىكى ھۈنەر - سەنئەت بىزگە ئۇدۇن ۋە نېيا دېيارىدا ياشىغان توقۇمىچى - سەنئەتكار ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى زامانلاردا يەنە قەدىمقى پېرسىيە ئۇسلۇبىدىكى توقۇلمىلاردىن گۈل - ئۆرنەك چىقىرىش ھۈنىرىنى ئىجادىي قوبۇل قىلغانلىقىنى، ئۇنى ئۆزىدە قەدىمدىن بار بولغان يەرلىك نەپىس ھۈنەر - سەنئەت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تېخىمۇ بېيىتقانلىقىنى نامايان قىلىپ بەردى.

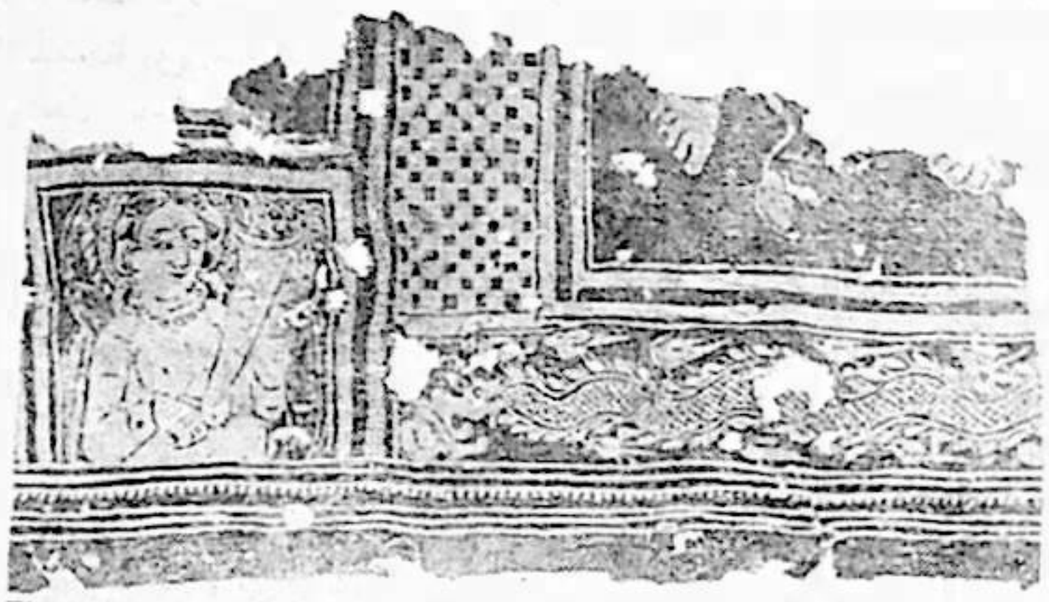

68. سۈرەت: بۇددا دىنىغا ئائىت رەسىملەر ئۆرنەك قىلىپ بېسىلغان رەڭلىك ھەمزەك (پاختا توقۇلما)

گىلەمچىلىك — چارۋىچىلىق بىلەن دېھقانچىلىقنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان، زىل ھۈنەر بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان بىردىنبىر كەسىپ. ئۇدۇن، نېيا، كىروراەن گىلەملىرى كۆپ تۈرگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن ئۇ يەنە بەلگىلىك ئېستېتىك قىممەتكە ۋە ئېقتىسادىي قىممەتكە ئىگە، گۈل نۇسخىلىرى كۆركەم، ھەر خىل شەكىللىك، رەڭلىرى ئوچۇق، ئۆزئارا ماسلاشقان، چىداملىق بولۇشقا ئوخشاش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن دۇنياغا تونۇلغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەجرى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى بولغان گىلەم — ۋەتىنىمىز جۇملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە دۇنيا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىگە قوشقان تېگىشلىك تۆھپىلىرىنىڭ بىرى بولۇشقا مۇناسىپ.

پاختا توقۇلمىلار ئىچىدە نېيا خارابىسىدىكى «ئېسىلزادىلەر قەبرىستانلىقى» (ساندۇقلۇق قەبرە 59. NM001) دىن قېزىۋېلىنغان بۇددا دىنىغا ئائىت رەسىملەر ئۆرنەك قىلىپ بېسىلغان كۆك رەڭلىك

ھەمزەك — ھازىرغىچە تارىم ۋادىسىدىن تېپىلغان بىردىنبىر قىممەتلىك پاختا توقۇلما بۇيۇمى بولۇپ ئۇنىڭ تېپىلىشى ئۇدۇن تەۋەسىدە كېۋەز ئۆستۈرۈش، يىپ ئېگىرىپ پاختا توقۇلما توقۇش تارىخىنى قايتىدىن ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى ئەڭ ئىشەنچلىك ماددىي پاكىت بىلەن تەمىنلىدى.

69. سۈرەت: رەڭلىك ھەمزەك (پاختا توقۇلما) دىكى بوينىغا مارجان ئېسىلغان ئايال ئىلاھ ئوبرازى

ئارخېئولوگىيە تېپىلمىلىرى ئىچىدە كەمدىنكەم ئۇچرايدىغان بۇددىزم بەدىئىي سەنئىتىگە ئائىت بۇ كۆك رەڭلىك پاختا توقۇلمىغا يېرىم يالىڭاچ سىياقىدىكى ئايال ئىلاھ، ئادەم سىياقىدىكى شىر، سۇئىلاھىنىڭ سىموۋولى ھېسابلىنىدىغان ئەجدىھا قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرى ئوبرازلىق قىلىپ بەدىئىي سەنئەت ماھارىتى كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان يۇكسەك ھۇنەر ئارقىلىق بېسىپ چىقىرىلغان.

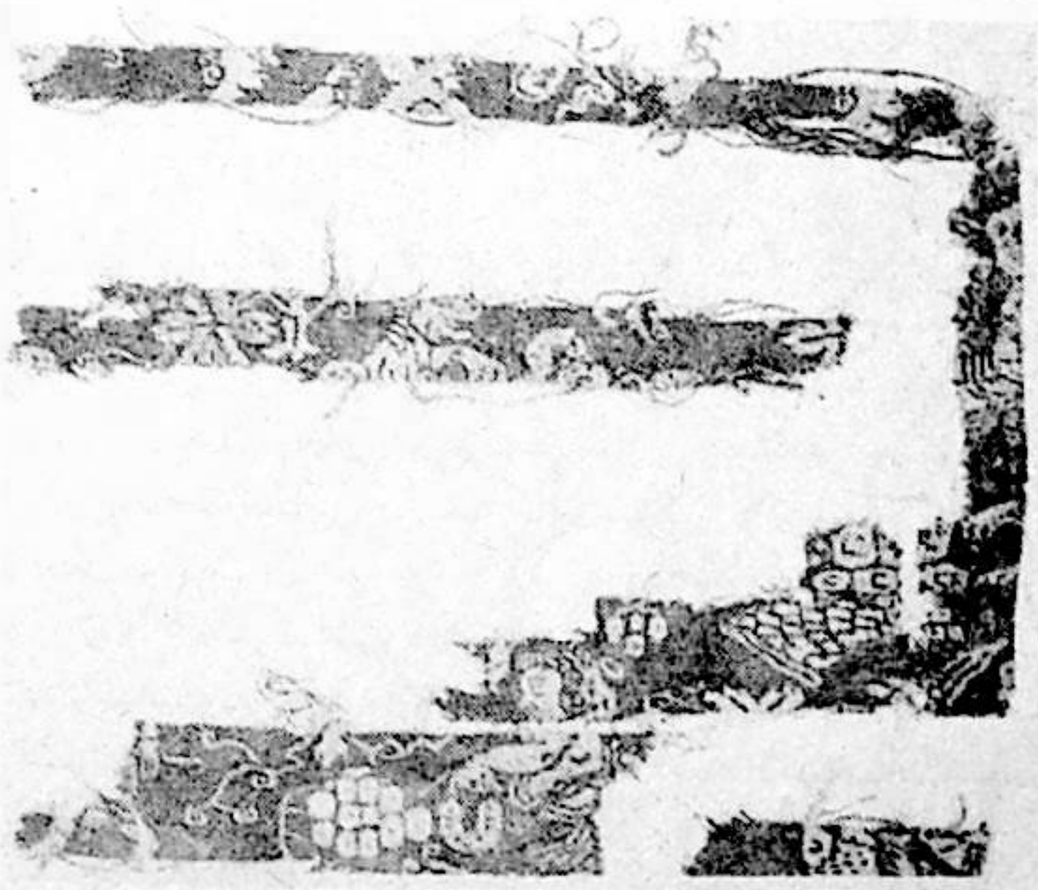

70. سۈرەت: N0010 .59 نومۇرلۇق ئۇيغۇر خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ئادەم، ھايۋان، ئۈزۈم قاتارلىقلارنىڭ رەسىمى چۈشۈرۈلگەن رەڭدار يۇڭ توقۇلما پارچىلىرى

ھەمزەككە بېسىلغان شىر رەسىملىرى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، خەنزۇچە بەزى تارىخىي يازمىلاردا ئۇدۇنلۇقلارنىڭ شىر ھەققىدىكى قەدىمدىن كېلىۋاتقان رىۋايەتلىرى خاتىرىلەنگەن. «فاشىيەن تەزكىرىسى» دىمۇ شىر بۇددا دىنىدىكى قانۇننى قوغدىغۇچى ئىلاھ دەپ رىۋايەت قىلىنغان. بۇددا ئالىمى كوماراجىۋا تەرجىمە قىلغان مەشھۇر نوملارنىڭ بىرىدە: «ساكيامۇنى تۇغۇلغاندا شىر قىياپىتىدە يەرگە چۈشكەن. يەر - ئاسماندىكى جانلىقلار ئۇنى ھۆرمەتلىگەن» دەپ كۆرسىتىلگەن.

ھەمزەككە بېسىلغان ئەجدىھا رەسىمى — بۇددا دىنىدىكى سۇ ئىلاھىنىڭ سىمۋولى بولۇپ، ئۇدۇندا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلغان زامانلاردا، ئادەم سىياقىدىكى شىر، ئايال ئىلاھ، سۇ ئىلاھى ئەجدىھا قاتارلىق بۇددا دىنى رىۋايەتلىرىنى ئۆزىنىڭ بەدىئىي سەنئەت ماھارىتى ئارقىلىق ھەمزەككە بېسىپ چىقىرىپ بۇددا دىنىنى تېخىمۇ ئوبرازلاشتۇرۇپ تەشۋىق قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ساندۇقلۇق قەبرىدىكى ئەر - ئايال مېيىتلارغا كىيگۈزۈلگەن كىيىملەرگە ئىشلىتىلگەن ھەر خىل رەڭدار كىمخاپ، دوردۇن، شايىلار «يىپەك يولى» ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى رايونلىرىدىن كەلتۈرۈلگەن ئېسىل يىپەك توقۇلمىلار بولۇپ، ئەينى زاماندا ئۇدۇن، نىيا، كىروراەن (پىشامشان) قاتارلىق ئەللەردە ياشىغان ئېسىلزادىلەر بۇلاردىن ھەر خىل كىيىم - كېچەكلەرنى تىكتۈرۈپ كىيىشكەن.

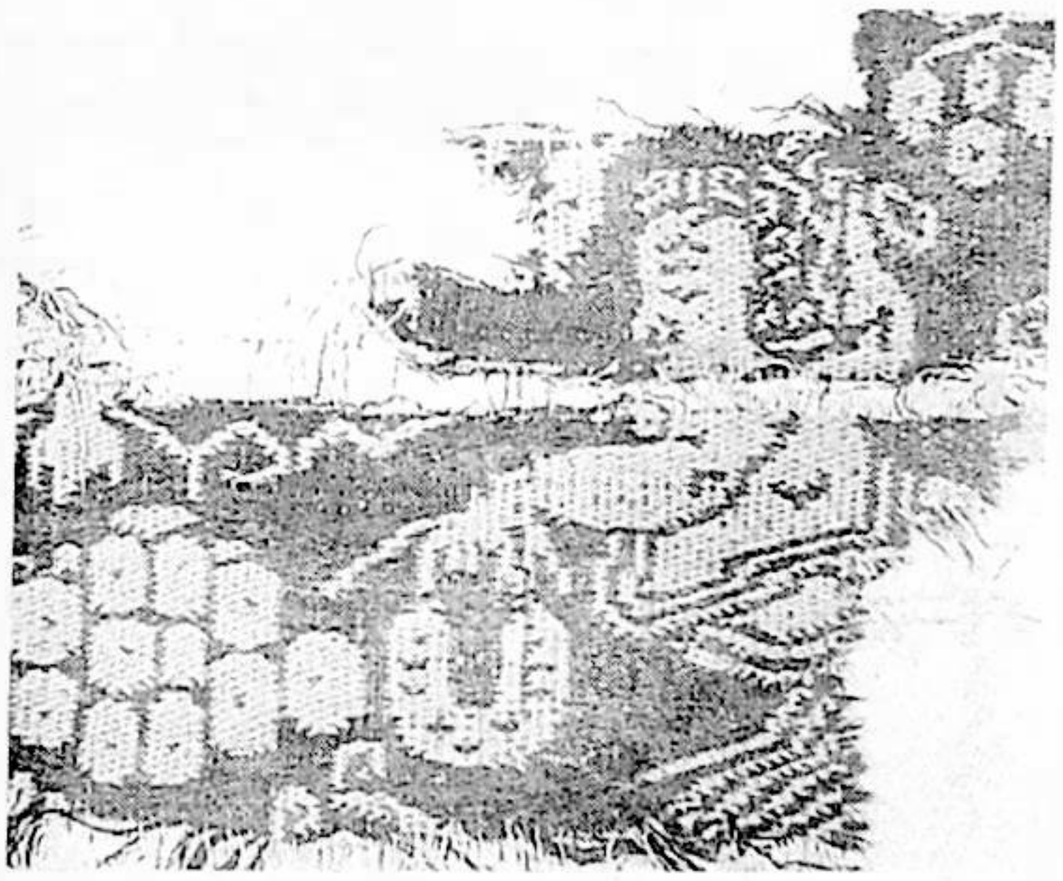

71. سۈرەت: رەڭدار يۇڭ توقۇلمىنىڭ ئادەم ۋە ئۈزۈم رەسىملىرى چۈشۈرۈلگەن بۇلىكى

تەكلىماكاننىڭ قۇرغاق شارائىتىدا ياخشى ساقلىنىپ قالغان شەرقىي خەن سۇلالىسى (مىلادى 25 - 220 - يىللار) دەۋرىگە ئائىت بۇ قىممەتلىك يىپەك توقۇلمىلار ئارخېئولوگىيە ساھەسىدە كەم ئۇچرايدىغان مۆجىزە خاراكتېرلىك تېپىلما بولۇپ، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئەسلى توقۇلغان يېرىدە بۇنداق ياخشى ساقلىنىپ قېلىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بۇ خىل قىممەتلىك توقۇلما يادىكارلىقلار خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت تۇرلۇك يىپەك توقۇلمىلارنى تەتقىق قىلىشتىمۇ بىردىنبىر ئەۋرىشكە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

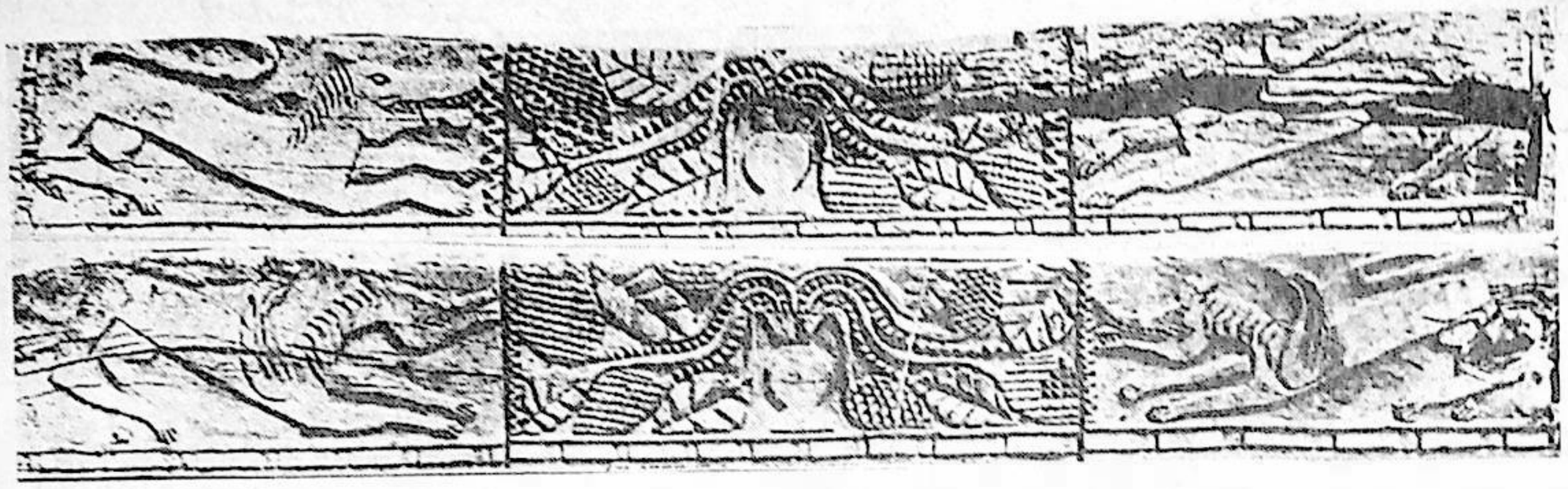

72. سۈرەت: ئاۋرىل ستېيىن نىيا خارابىسىدىن قېزىۋالغان بۈرە قاتارلىق ھايۋان ئوبرازى ئويۇلغان ياغاچ ھېرەكلەر

يېزىق مەدەنىيىتى

مەلۇم بىر تىل تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن بىر باسقۇچقا يەتكەندە ئاندىن يېزىق پەيدا بولغان يېزىقنىڭ تارىخى تىلنىڭ تارىخىغا قارىغاندا قىسقا، تىل باسقۇچقا يەتكەندە ئاندىن يېزىق پەيدا بولغان. يېزىقنىڭ تارىخى تىلنىڭ تارىخىغا قارىغاندا قىسقا، تىل كىشىلىك جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەنلا بارلىققا كەلگەن بولسا، يېزىق ناھايىتى ئۇزۇن دەۋرلەر ئۆتكەندىن كېيىن -- ئىنسانلار مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن.

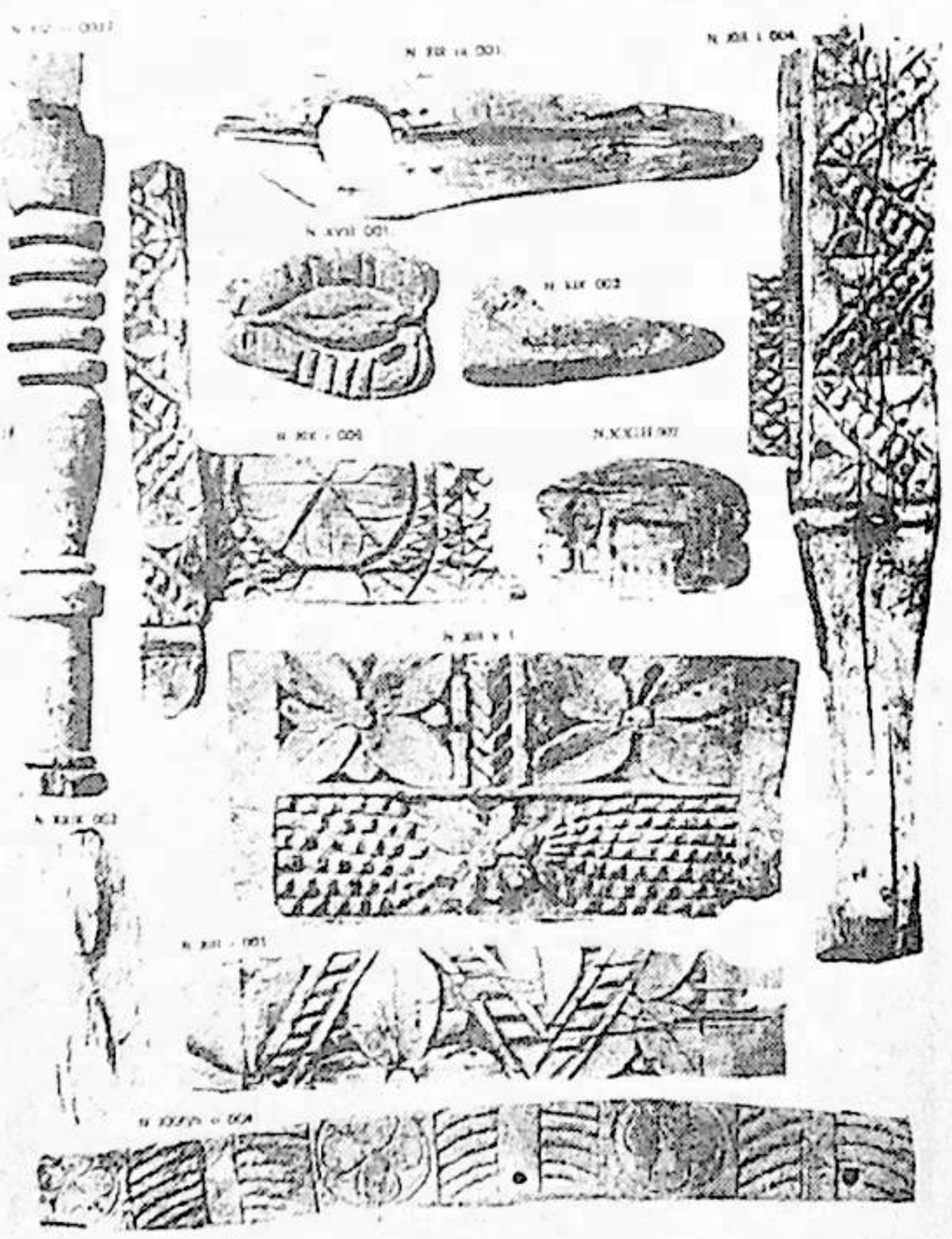

73. سۈرەت: ئاۋرىل ستېيىن نىيا خارابىسىدىن قېزىۋالغان ھەر خىل گۈل - نۇسخىلار ئويۇلغان ئۆي سايمانلىرىنىڭ بۆلەكلىرى

يېزىق تىلنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە، بېيىشىغا ۋە بىرلىككە كېلىشىگە ناھايىتى زور يارەم بېرىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى تىل تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرگۈچى كۈچ ھېسابلانسىمۇ، لېكىن دۇنيادىكى ھەر خىل تىللار ئىچىدە يېزىقى بارتىللار يېزىقى يوق تىللارغا قارىغاندا ھامان خېلىلا تەرەققىي تاپقان بولىدۇ.

كىشىلەر تىلدىن پايدىلىنىپ ئالاقە قىلىشقاندا، زامان ھەم ماكان جەھەتتىن ناھايىتى زور چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ئەنە شۇنداق يېتىشسىزلىكىنى تولۇقلايدۇ. يەنى كىشىلەر يېزىق ئارقىلىق ئۆز تەجرىبىلىرىنى مۇستەھكەملەشكە ھەم ئۇنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە مىراس قالدۇرۇشقا قادىر بولالايدۇ، يېزىقنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانىيەتنىڭ پەن ۋە مەدەنىيىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بەخت - سائادەتكە ئېرىشىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بېرەلەيدۇ.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرى (1901-، 1906-، 1913-، 1930 - يىللار) دا ئاۋرىل ستېيىن نىيا، ئەندىرە، كىروراەن قاتارلىق بىر قانچە شەھەر خارابىلىرىدىن تاپقان كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكلىرىنىڭ سانى كۆپ بولۇپ، نومۇر سېلىنىپ رەتلەنگەنلىرى مىڭ پارچىگە يېتىدۇ. ئىلان قىلىنغانلىرى 778 پارچە. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 721 پارچە تارشا پۈتۈك نىيا خارابىسىدە ئېلىپ بېرىلغان قېزىپ تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان.

1959 - يىلدىن ھازىرغىچە شىنجاڭ ئارخېئولوگلىرى نىيا خارابىسىدىن 150 پارچىدىن ئارتۇق كاروشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەرنى تاپتى. بۇ ئەھۋال كاروشتى يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ ئۇدۇن، نىيا، كىروراەن قاتارلىق پادىشاھلىقلارنىڭ نەچچە يۈز يىللىق مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى شۇنداقلا شۇ زامانلاردا كاروشتى يېزىقى تارىم ۋادىسىدا ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى.

ئېلىمىزنىڭ كاروشتى يېزىقشۇناسى لىن مىيسۇن «قۇم دېڭىزىدىكى قەدىمكى پۈتۈكلەر -- جۇڭگودىن تېپىلغان كاروشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەرنىڭ دەسلەپكى توپلىمى» دېگەن ئەسىرىنىڭ مۇقەددىمە قىسمىدا كاروشتى يېزىقىغا نام بېرىلىشى، ئوقۇپ يېشىلىشى، كاروشتى يېزىقىنىڭ يېزىق ۋە تىل سىستېمىسى، كاروشتى يېزىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشى قاتارلىق بىر قانچە مەسىلىلەر ھەققىدە تەپسىلىي توختالغان. تۆۋەندە مەن «مۇقەددىمە» دە شەرھىلەنگەن مۇناسىۋەتلىك بايانلارنى ئېھتىياج تۇپەيلىدىن مۇۋاپىق ئۆزلەشتۈرگەن ئاساستا قىسقىچە تونوشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

مىلادى IV ئەسىردىن كېيىن كاروشتى يېزىقى تەدرىجىي ئۆلگەن يېزىقلار قاتارىغا ئۆتكەن بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۇنتۇپ كەتكىلى مىڭ يىلدىن ئاشقان. تاكى VIII X ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئارخېئولوگلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى گرېكلاشقان خانلىق -- باكتىرىيا ھۆكۈمرانى قۇيدۇرغان پۇللاردا بۇ خىل يېزىقنى قايتا ئۇچراتقان. كېيىن بۇ خىل يېزىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇنچە رايونلاردىن تېپىلىشقا باشلىغان. بۇ يېزىقنى ياۋروپالىق تىلشۇناسلاردىن چ. ماسۇن، ج. پرىنسېپ، چ. لاسسېن قاتارلىقلار ئوقۇپ يېشىش جەھەتتە ئالاھىدە تۆھپە كۆرسەتكەن.

74. سۈرەت: ئاۋرېل سېتېين نىيا خارابىسىدىن قېزىۋالغان لاي پىچەتلىك تارشا پۈتۈك

ھازىر ئاتىلىپ كېلىۋاتقان «كاروشتى» دېگەن نامنى فرانسىيىلىك ئالىم لاكوۋ پېرىي (Lacouperie) 1890 - يىلى ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ بۇ خىل يېزىقنىڭ سانسكرىتچە نامىنىڭ «Kharo stthi» ئىكەنلىكىنى سانسكرىت تىلىدا يېزىلغان «Lalita vistara» (لالىتا ۋىستارا — كارامەت ئويۇن دېگەن مەنىدە) دېگەن كىتابتىن بايقىغاندىن شۇنى ئۇ يەنە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن داۋشى زغان « فايۇەن جۇلىن 法苑珠林 » دېگەن كىتابنىڭ 1. - جىلد «بۇددا ھلار بابى، سايا ھەت ئىلمى قىسمى» دا «كاروشتى يېزىقى» دېگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى -- 《文卢去》 دەپ يېزىلغانلىقىنىمۇ تاپقان.

75. سۈرەت: تارشا پۈتۈكنىڭ ياندىن كۆرۈنۈشى

1896 - يىلى گېرمانىيىلىك ئالىم بۇخلېر ئۆزىنىڭ «ھىندىستانىنىڭ قەدىمكى يېزىقشۇناسلىقى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىدە لاكوۋپېرىينىڭ دەلىلىنى مۇئەييەنلەشتۇرگەن. كېيىن، ئالىم ساھەسىدىكىلەر كاروشتى دېگەن بۇ نامنى ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلىش بىلەن بۇ خىل يېزىقنىڭ نامى جەھەتتە ئىلگىرى ساقلانغان قالايمىقانچىلىقلارغا خاتىمە بېرىلگەن.

كاروشتى يېزىقنىڭ قۇرۇلمىسى گەرچە براھمى يېزىقنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا بىر بىرىگە ئايلىنىش مۇناسىۋىتى يوق. كاروشتى يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشى، قوللىنىلغان دەۋرى ۋە يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ تارقالغان رايونلىرى توغرىسىدا چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملاردىن ئەنگلىيىلىك ئى. تايلۇر، گېرمانىيىلىك بىلېكىن قاتارلىقلار ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ يېزىقنىڭ تەخمىنەن مىلادىدىن V ئەسىر ئىلگىرى قەدىمكى پېرسىيە ئاخمېنىد سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەرەم يېزىقىنى مەنبە قىلىپ ئىجاد قىلىنغانلىقىنى، كېيىنكى مەزگىللەردە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ رايونلىرىغا تارقالغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى، بەزى مىللەتلەر ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇ رايوندىن بۇ رايونغا كۆچكەن جۇملىدىن ئەينى زاماندا دۇنخۇاڭ بىلەن تىلەن تاغلىرى (چىلىيەنشەن) ئارىلىقىدا ياشايدىغان ياۋچىلار غەربكە قاراپ ئامۇ ۋە سىر دەريالىرى ۋادىلىرىغا كۆچۈپ بېرىپ ئالدى بىلەن باكتىرىيىنى بويسۇندۇرغان. ئۇلار يەرلىك خەلقنىڭ كاروشتى يېزىقىنى قوللىنىش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىر ئەسىردەك ۋاقىت ئىچىدە كابول دەرياسى ۋادىسى، كەشمىر، ھىندى دەرياسى ۋادىسىدىن تارتىپ تاكى گانگ دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغىچە بولغان رايونلارنى بويسۇندۇرۇپ قەدىمكى مەركەز قىلغان كۇشان (توخار) خاندانلىقىنى قۇرغان. كاروشتى

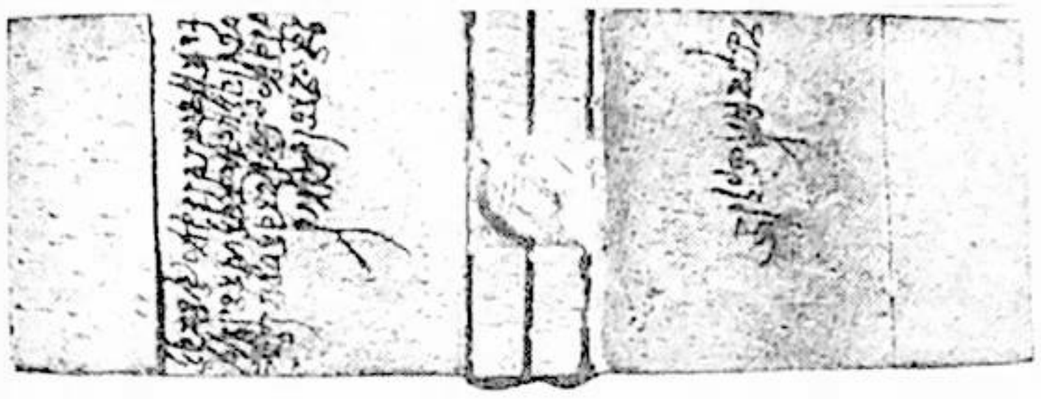

76. سۈرەت: ئاۋرېل سېتېين نىيا خارابىسىدىن قېزىۋالغان ئۆزبېكى ساقلىنىپ قالغان لاي پىچەتلىك تارشا پۈتۈك

يېزىقى كۇشان خاندانلىقىنىڭ ئوردا يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا غا كەڭ تارقالغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى III ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تارتىپ، كۇشان خاندانلىقى باشقىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ يىمىرىلىشكە باشلىغان. كۇشان زېمىنىنىڭ ئىچىدىكى قىسمەن رايونلاردا يەنىلا كۇشان دېگەن نامنى ساقلاپ قالغان كىچىك خانلىقلار بۆلۈنمە ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، تارىختا بۇلار كىچىك كۇشان ياكى كېيىنكى كۇشان دەپ ئاتىلىپ، تەخمىنەن مىلادى

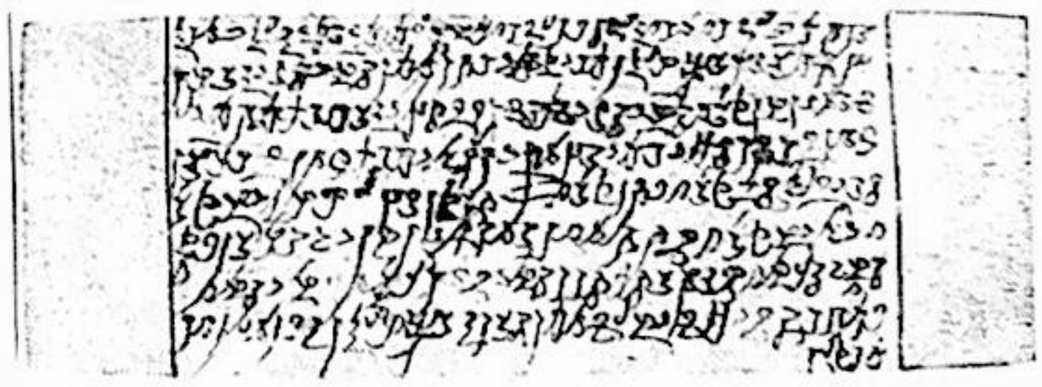

77. سۈرەت: ئاۋرېل سېتېين نىيا خارابىسىدىن قېزىۋالغان بېجىرىم ساقلىنىپ قالغان كاروشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈك

IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملىشىپ، ئاخىرى ئېفتالىتلار (ئاق ھونلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ بېسىپ كىرىشى بىلەن ھالاك بولغان. كۇشان خاندانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىغا ئەگىشىپ، ھىندىستان تەۋەسىدە كاروشتى يېزىقىنىڭ ئىزىمۇ يوقالغان.

كاروشتى يېزىقى ھىندىستاندا يوقالغاندىن كېيىن تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئۇدۇن، نىيا، كىرورەن (پىشامشان)، كۇسەن (كۇچا) قەدىمكى بوستانلىقلاردا پەيدا بولۇشقا باشلىغان. تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، كاروشتى يېزىقى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان جايلاردا مىلادى II ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن IV — V ئەسىرلەرگىچە قوللىنىلغان.

كاروشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن يازما يادىكارلىقلار-

نىڭ تىلى توغرىسىدا ئىلگىرى بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇنى قەدىمكى ھىندىستاننىڭ ئارىيان تىلىغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل ئاممىباب ئاۋام تىلى دېسە، بەزىلەر «ئوتتۇرا ئاسىيا ئاۋام تىلى»، «نىيا ئاۋام (قارا) تىلى». . . دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىغاندى. كېيىن ئەنگلىيە ئالىمى بايلىي (H. W. Bailey) بۇ خىل تىلنىڭ قەندىھار (گاندارا) رايونىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى دەلىللەپ، ئۇنى ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تەۋە «قەندىھار تىلى» دەپ ئاتىدى. «قەندىھار تىلى» — ئۆزىنىڭ لۇغەت فوندىغا قەدىمكى توخرى تىلى، ئۇدۇن ساك تىلى، سوغدى تىلى، يۇنان تىلى قاتارلىقلاردىن نۇرغۇن ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان.

كاروشتى يېزىقىنىڭ تارىم ۋادىسىغا قانداق كىرگەنلىكى توغرىسىدا تېخى بىرلىككە كەلگەن ئىلمىي خۇلاسە يوق. ياۋروپا ۋە ھىندىستانىنىڭ بەزى ئالىملىرى ئۇنى كۇشان خاندانلىقىنىڭ تارىم ۋادىسىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ نەتىجىسىدىن بولغان دېگەن قاراشنى تەرغىب قىلىدۇ. لېكىن بۇ پىكىرنىڭ تارىخىي پاكىت ئاساسى يوق. ياپونىيە ۋە ئېلىمىزنىڭ بەزى ئالىملىرى — ئۇنى كۇشان كۆچمەنلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىغا كۆچۈپ كىرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراشنىڭ قوبۇل قىلىشقا بولىدىغان جايلىرى بولسىمۇ، يەنىلا قانائەتلىنەرلىك ئەمەس. چۈنكى ئۇدۇن، كىروراەن (پىشامشان) ۋە كۇسەننىڭ قەدىمكى خارابىلىرىدىن تېپىلغان كاروشتى يېزىقىدىكى ماتېرىياللار ئىچىدە ئەڭ بۇرۇن تېپىلغىنى ۋە دەۋرى بىر قەدەر ئىلگىرى ھېسابلىنىدىغانلىرى مېتال پۇل ۋە بۇددا نوملىرى بولۇپ، بۇ ئەھۋال — كاروشتى يېزىقىنىڭ تارىم ۋادىسىغا كىرىشىگە، تەبىئىيكى، سودا - مەدەنىيەت ئالاقىسى ۋە بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىپ كىرىشىمۇ سەۋەب بولغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. شۇڭا بۇ مەسىلىدىن ئەڭ توغرا، قايىل قىلارلىق ئىلمىي ھۆكۈم چىقىرىش بۇندىن كېيىنكى سىستېمىلىق تەتقىقاتلارغا باغلىق ئەلۋەتتە.

تارىم (تەكلىماكان) ۋادىسىدىكى نىيا، كىروراەن، مىراەن، ئاق سېپىل قاتارلىق خېلى كۆپ قەدىمكى شەھەر - كەنتلەرنى كۆچمە قۇملار بېسىپ كەتكەنلىكى ئەمەلىيەت، لېكىن، ئۇلارنى دەھشەتلىك يەر تەۋرەش ياكى باشقا تاسادىپىي يۇز بەرگەن ئاپەتلەر بىر كېچىدىلا يۇتۇپ كەتمەستىن بەلكى ئاستا - ئاستا قۇملۇشۇشقا يۇزلىنىپ غايىب بولغانلىقى ئېنىق. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، تارىختىكى ئاۋات شەھەر - كەنتلەرنىڭ غايىب بولۇشى، ئەجدادلىرىمىز يارىتقان قەدىمكى مەدەنىيەت يالدامىلىرىنىڭ پۈتۈنلەي يوقالغانلىقىنى كۆرسەتمەيدۇ. بۇنى مەدەنىيەتنىڭ ئۆركەشلەۋاتقان دولقۇنلىرى مەلۇم سەۋەبلەر ۋەجىدىن بەزىدە پەسىيىشكە بۇرالدى دەپ چۈشەنسەك توغرا بولىدۇ. ئەھۋال ئەنە شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىزمۇ دەريالارنىڭ يۇقىرى ئېقىنلىرىدىكى تىرىكچىلىك قىلىشقا قولايلىق جايلارغا يۆتكىلىپ ئورۇنلىشىپ ئېلىشقا ئۇلگۈرەلىگەن. ئۇلار بۇ جەريانداا ئۆزلىرى يارىتقان ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت بايلىقلىرىنىمۇ بىللە يۆتكەپ ئالالىغان جۇملىدىن ئۇلارنى يېڭى مۇھىت شارائىتىدا يارىتقان مەدەنىيەتلەر ئۈچۈن ئاساس (خېمىرتۇرۇچ) قىلىپ، بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تارىخ ئاتا قىلغان مەدەنىيەت مۇساپىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ مېڭىۋەرگەن. (M1)

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىنىڭ تەتقىقاتچىسى

ئىزاھلار

① «ئىنسانشۇناسلىق» ژۇرنىلى — 《人类学报》، 1988 - يىل 1 - ئاي سانى. ②، ③ شۇي خۇڭ: «شەھەرلەرنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى مەسىلىسى ھەققىدە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، ئۇيغۇرچە، 1997 - يىل 2.1 (قوشما) سان، 185 - 187 - بەتلەر

مەھەللە
ئابدۇلباست ئابدۇراھمان

قويلار مەرەيدۇ،
بۇلاقلار تىنىق،
چۆلدە ئاي نۇرى قۇمغا كۆمۈلەر.

دەستە - دەستە گۈل چۈشەيدۇ بوۋاق.
مۇگدەيدۇ ئانا،
بۆشۈك تۆۋىدە.

ئاق روماللىق پەرىشتە موماي
شەبنەم چۈشىدە
تويىنى كۆرۈپ
نارەسىدە -
نەۋرە قىزىنىڭ.

خورازچىللىسا،
مەزىن پالاقشىپ
ماڭار مەسچىتكە.
ئالدىراپ - سالدىراپ

بوغۇق ئەزانغا.

جاۋاب بېرىشەر،
ئىشكىلەرنىڭ غىچىرلاشلىرى،
مومايلارنىڭ چۈشكۈرۈشلىرى،
ۋەيەنە تېخى
كالاچ ئاۋازى.

بىر بوۋاق كۈلۈپ،
كۆتۈرۈپ چىقار
سېخىي قۇياشنى.

ساددا بىر قىز
شىلدىرلاپ ئاققان
ئېرىق بويىدا
ئولتۇراتتى
سۇغا دەرد تۆكۈپ.
چېكىسىدىكى بىر تال قىزىلگۈل

ئېقىپ كەتتى
تۇيۇقسىزدىنلا.

قوي ھەيدەپ چىققان
پادىچى يىگىت
سۆزىنۇالدى قىزنىڭ گۈلىنى،
يۇرىكىنى.

ئاھ، بۇ، مەھەللە!
ئېشەكلىك بوۋاي
جاڭگالچى موماي
مەكتەپكە ماڭغان
گۆدەك بالىلار

ھاياتلىقنىڭ مۇقەددەسى،
خاتىرسى، مۇشۇ مەھەللە.

ئاپتور: يېڭىسار ناھىيە ساغان يېزىسىدا چىش دوختۇرى

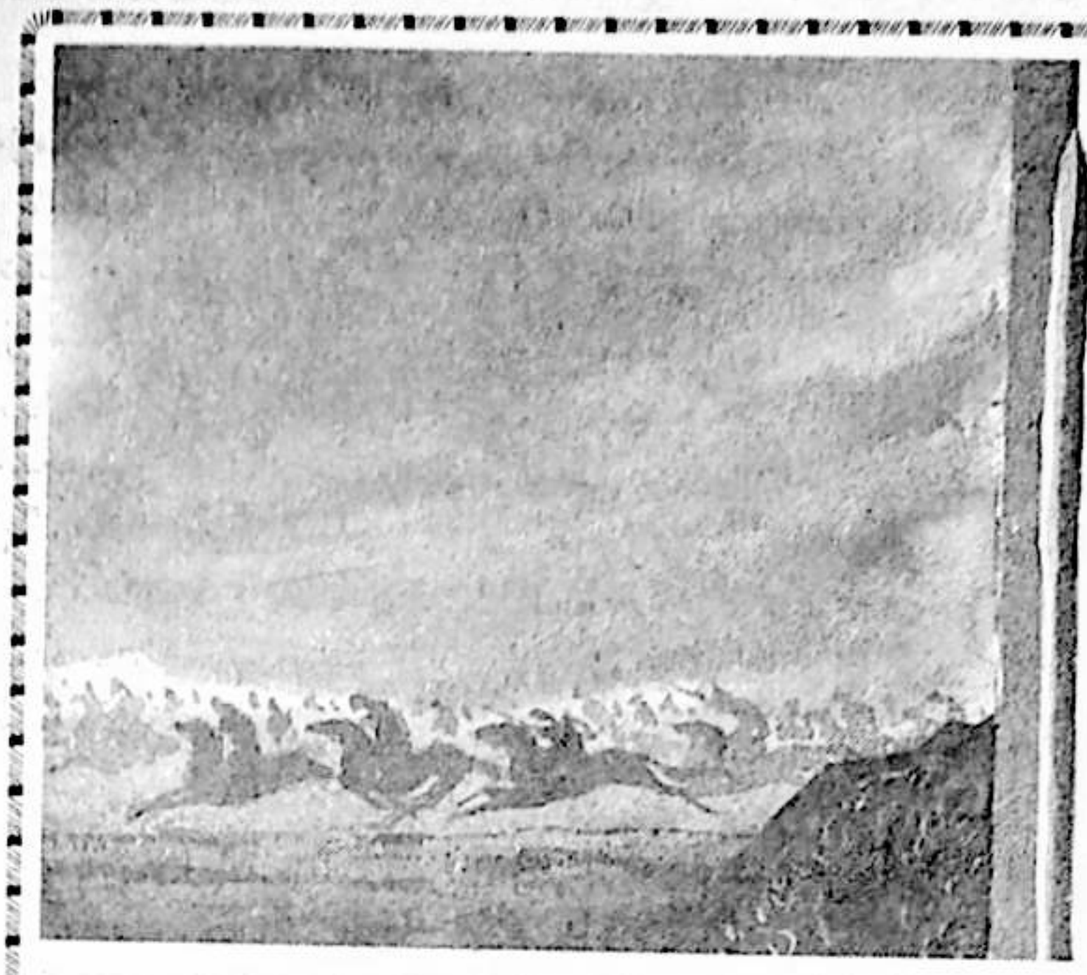

قەدىمقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىن قىسقىچە بايان

ئىمىن تۇرسۇن

4 ـ باب. ئېتنىك تەشكىلات ۋە ئىجتىمائىي ھايات

ئابا — ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق قەدىمكى ئاندىكى ھاياتىغا دائىر يازما مەنبەلەر ناھايىتى ئاز لغاچقا، يېقىنقى چاغلاردا تەخمىنەن شۇلار ياشىغان ىمىن دائىرىسىدە تېپىلغان ئارخېئولوگىيلىك ئاتېرىياللار بويىچە قىياسەن پىكىر يۈرگۈزۈش مۇمكىن. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ بىۋاستە قەدىمكى ئەجدادلىرى دېگلىن ~ دىلار دەپ ئېنىق قەيت قىلىنغان. مەزكۇرنى يىپ ئۇچى قىلغان ھالدا قەدىمكى ئابا — ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى ۋە ياشاش تەرزلىرىنى قىسقىرىپ كۆرەيلى.

«ۋېي مۇختەسەرنامە» سىنىڭ «غەربىي رۇئلار تەزكىرىسى» دە دېگلىنىلار ھەققىدە مۇنداق بىر مەلۇمات بار: «دېگلىن ئېلى قاغۇينىڭ شىمالىدا، ئالتە تۇمەن ئەسكىرى بار، چارۋىچىلىق قىلىدۇ . . . شىمالىي دېگلىنلار ئۇيسۇنلەرنىڭ غەربىدە . . . ئۇيسۇن ئاقساقاللىرىنىڭ دېيىشىچە، شىمالىي دېگلىنلاردا ئات پاچاقلىقلار ئېلى بار. بۇ ئادەملەرنىڭ ئاۋازى خۇددى غازنىڭكىدەك ئاڭلىنىدۇ. تىزگىنىڭ ئۇستى — بويى ۋە بېشى ئادەم سىياقىدا. تىزگىنىڭ تۆۋەينى تۆكلۈك بولۇپ، ئاتنىڭ پاچىقىغا ئوخشايدۇ. ئات مىنمىسىمۇ خۇددى ئاتتەك ئىلدام ماڭىدۇ. ئادەملىرى باتۇر ساغلام ۋە ئۇرۇشتا جەسۇر.» مۇشۇ مەزمۇندىكى سۆزلەر «تاغ ـ دەريالار بايانى»نىڭ 18 ـ جىلددىمۇ يېزىلغان: «دېگلىن ئېلى بار، خەلقىنىڭ تۇرقى مۇنداق: تىزگىنىڭ تۆۋەينى تۆكلۈك، ئات پاچاق، تېز ماڭىدۇ». ئات مەدەنىيىتىنى يارىتقان بۇ قەۋملەرنى ئات سىياقىدا تەسۋىرلىگەنلىكىدىن مەزكۇر قەۋملەرنىڭ ئىجتىمائىي فورماتسىيە ھالىتىنى قىياس قىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ — دېگلىنلارنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قوشنىسى بولغان خۇا شىيالار (خەنزۇلارنىڭ ئەجدادى) نىڭ يېزىپ قالدۇرغان مەلۇماتى. بۇ مەلۇمات بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2500 يىل ئىلگىرى ياشىغان سالنامىچىلارنىڭ خەلق ئارىسىدا تارقالغان پاراڭلار ۋە ئۆزلىرى ياشىغان زاماندىن ئىلگىرىكى چاغلاردىكى ئاھالىدىن ئاڭلىغانلىرىغا ئاساسەن يېزىلغان. بۇ قەۋملەر غەربىي جۇ دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1066 — 770 ـ يىللار) دە «غەربىي رۇئلار» دەپ ئاتالغان. چاناقلارغا يېزىلغان بايانلاردا «رۇك»نى «كەسمەك»، «چاپماق» دەپ يەشكەن، يەنى «ئۇرۇش ـ سوقۇش»، «ئۇرۇشقاق» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرگەن. دەرۋەقە، بۇ نام ھازىرقى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئاتىشى بولماستىن، غەربىي جۇ ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ ئاتىشى ئىدى. شاك دەۋرىدە بولسا (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 1711 ـ 1066 ـ يىللاردا) شىمالىي ۋە غەربىي قوشنا قەۋملەرنى «گۇي» (جىنلار) دەپ ئاتىغان. «خەت ـ بىتىك شەرھى» دە چۈشەندۈرۈلۈشىچە، «گۇي» ئىروگلىفى سىن — تۈرقىنى بىلدۈرىدۇ، «تۈرقى جىنغا ئوخشايدىغان ئادەملەر» دېمەكتۇر. «گۇيلار ماكانى» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى: مەزكۇر ئادەملەرنىڭ قىياپىتى غەلىتە كۆرۈنگىنى ئۈچۈن، سىن — تۈرقىغا قاراپ كەمسىتىپ قويۇلغان نام ئىكەن. يەنى ئوتتۇرا ئىقلىمدىكىلەر (جۇڭگولۇقلار) شىمالىي قوشنىلىرىغا قويغان بەدنامدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ قەۋملەر قىزىل دىلار دەپ ئاتالغان. چۈنچىيۇ («يىلنامىلار») دەۋرىدە، شىمال ۋە غەربتىكى قوشنا قەۋملەرنى يېغىشتۇرۇپلا «شىمالىي دىلار» دەپ ئاتىغان.

بۇ بايانلاردىن «دى» ياكى «دىڭلىن» دېيىلگەن قەۋملەرنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى (ئەمما قەبىلە - قەبىلە بولۇپ ياشاۋاتقان) ھالەتلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە بىلىۋالغىلى بولىدۇ. يۇنان مۇئەللىپلىرىنىڭ يېزىشىچە، قەدىمكى پارس ئاخمانىيلار دەۋرىدە، ئامۇ دەريانىڭ كەينى (شەرقىي) دىكى تۇزلەڭلىكلەردە ياشىغۇچى قەۋملەردىن بىرىنى «دېبرىك» ياكى «تېگرىك» دەپ ئاتىغان. ھېرودوتنىڭ كەمتۈك تارىخنامىسىدا قەيت قىلىنىشىچە، «ئۇلار ئاتتا ھەم، پىيادە ھەم ئۇرۇشىدۇ، ئۇلار ئۇرۇشنىڭ ھەر ئىككى ئۇسۇلىنى بىلىدۇ. ئوقيا ۋە نەيزىلەر بىلەن ئۇرۇشىدۇ؛ ئادەتتىكى ياراقلار ۋە ئايپالتىلار بىلەن قوراللانغان. ئۇلارنىڭ بارچە بۇيۇملىرى ئالتۇن ۋە مىستىن ئىشلەنگەن: نەيزە، يا، ئايپالتىلار مىستىن ياسالغان؛ باش كىيىملىرى، بەلباغلىرى، قېيىشلىرىنىڭ توقا - نەقىشلىرى ئالتۇن بىلەن بېزىتىلگەن. ئۇلارنىڭ ساۋۇتلىرى مىستىن، ئىگەر - جابدۇق، يۈگەن، سۇلۇق — ئېغىزدۇرۇق، بۇرۇندۇق، تۆشلۈكلەر ئالتۇندىن . . . ئۇلاردا ئالتۇن، مىس ناھايىتى كۆپ ئىكەن . . . »

خەنزۇچە مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، قىزىل دىلاردىن بىر قىسمى ئۇزاققىچە بىر ماكاندا تۇرۇپ، قوپال ئېكسىنچىلىكتىن بارا - بارا رەسمىي دېھقانچىلىق باسقۇچىغا ئۆتكەن. «زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، قىزىل دىلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

غەربىي رۇئىلارنىڭ سىن — تۇرقى باشقا قەۋملەردىن پەرقلىنەتتى. شەنشى ئۆلكىسىنىڭ جۇيۇەن دېگەن يېرىدىن ئىككى ئەر كىشىنىڭ سۆڭەكتىن ئويۇلغان كاللىسى تېپىلغان. سىياقىدىن كۆزلىرى چوڭقۇر، قاڭشارلىق ھەم ساقاللىق بولۇپ، جۇ ئاھالىسىنىڭ قىياپىتىگە ئوخشايدىكەن. ئارخېئولوگلارنىڭ تەھلىلىچە، بۇ، «جىنلار» دەپ ئاتالغان قەۋمنىڭ قىياپىتى ئىكەن. جۇ — دېھقانچىلىق ئېلى بولۇپ، ئۇنىڭ بازىسى ھازىرقى شەنشىنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. غەربىي رۇئىلار ھازىرقى شەنشى - گەنسۇنىڭ غەربىدىكى يەرلەرگە ئورۇنلاشقانىدى.

ئارخېئولوگلار ئالتاي ۋە بايقال تەرەپلەردىن بىر مۇنچە تېپىندىلارنى قېزىپ تاپقان. ئالتاي تەرەپتە دېنىسوۋىسكىي دەپ نام قويۇلغان غاردا قەدىمكى ئادەملەرنىڭ تۇرالغۇ جايىدىن كرېمنىي يالپاق گرانىت ۋە ياۋايى ھايۋان سۆڭەكلىرىدىن ياسالغان ئىش قوراللىرى جۇملىدىن ھەر خىل نەقىشلىك ساپال بۇيۇملار تېپىلغان. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، بايقال تەرەپتە بىر تاش گۆر (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرى 2_3 ئەسىردىن بۇرۇن) دىن تۆمۈردىن سوقۇلغان يۈگەن ئېغىزدۇرۇقى تېپىلغان. سىبىرىيىنىڭ جەنۇبى ۋە غەربىدە ياشىغان بۇ قەۋملەر ئىشلىتىدىغان قورال — سايمانلىرىغا ئاجايىپ بۇقا ۋە ئاساتىرىدىكى ھايۋانلارنىڭ شەكىللىرىنى ئويغانىكەن.

«تارىخنامە»نىڭ «چەۋەنداز سانغۇن تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، شىمالدا ھونلارغا قارشى بىر قىسىم ئاتلىق لەشكەرلەر بىلەن «تامغان تېغى بويىدىكى شەھەرگىچە بېرىپ ھونلار توپلىغان ھەربىي ئاشلىقنى ئولجا ئالدى، قوشۇن بىر كۈن تۇرۇپ، قايتار چاغدا ئۇلارنىڭ شەھىرىگە ئوت قويۇپ، قالغان ئاشلىقنى كۆيدۈرۈۋەتتى». يەنە «ھونلار تەزكىرىسى»دە يېزىلىشىچە، «ۋېيلۇي (ئۇرتلۇغ) تەڭرى قوتۇقەڭرۈگە قۇدۇق كولاش، سېپىل سوقۇش، ئۇكەك - تۇرالار سېلىپ ئاشلىق يېغىش كېرەك، دەپ پىلان كۆرسەتكەن». (دىڭلىنلارنى ھۇنلار بويسۇندۇرغاندىن كېيىن ئۇرتلۇغنى دىڭلىنلارغا پادىشاھ قىلغانىدى). دېمەك، دىڭلىنلار شەھەر — سېپىل سېلىش ۋە دېھقانچىلىقنى ھونلاردىن ئىلگىرى بىلەتتى.

بۇ پاكىتلاردىن مەلۇمكى، دىڭلىنلار (تېگرىك، تىغراق ياكى دېبىرىكلەر) تۇران زېمىنىدا شەكىللەنگەن ئوتلاق مەدەنىيىتىنى ياراتقان قەۋملەردىن بىرىدۇر. بۇ قەۋم مىلادىدىن خېلى ئىلگىرىلا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن سىنىپىي جەمئىيەتكە كۆچكەن ۋە دۆلەتنىڭ دەسلەپكى ئۇندۇرمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنىدى. تارىم بويىدىكى قەدىمكى قەۋملەر (ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە كىرىپ سىڭىپ كەتكەن ئارىيان تېپلىق ساكلار ۋە ئالتاي تىلى سىستېمىسىغا مەنسۇپ گۈزلار). مىلادىدىن مىڭ يىللار ئىلگىرىلا شەھەر دۆلەتلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇنى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىندىلار ئاللىقاچان ئىسپاتلىغان.

ئابا — ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتى دەرىجىسىنى ئېنىقراق تەسەۋۋۇر قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئېتنىك تەشكىلاتىنى يەنى ئائىلە، قەبىلە ۋە ئەل تۈزۈلمىسىنى تەكشۈرۈپ كۆرەيلى.

قەدىمكى ئابا — ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى باسقۇچىدا، بىر ئۇرۇغ بىر جامائە بولۇپ ياشاش ھالىتىدىن ئۆي، ئوبا، ئوتاغ، قونۇم، ئۇلۇش، تۆز - يۇرت، ئەل بولۇپ ياشايدىغان سىنىپىي جەمئىيەتكە كۆچكەن ۋە بۇنىڭغا مۇناسىپ ھاكىمىيەت شەكىللىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇنى ئېنىقراق بىلىش ئۈچۈن، ئابا - ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇرۇغ - تارىخ تۈزۈلمىلىرى بىلەن تەپسىلىي تونۇشۇشقا توغرا كېلىدۇ.

1. ئائىلە

لۇغەت كىتابلىرىدا ئائىلىگە مۇنداق شەرھى بېرىلگەن: قانداشلىقنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي تۈرمۇش تەشكىلاتىنىڭ بىر خىل شەكلى — ئائىلە. خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك پەيدا بولغاندىن كېيىن، بىر ئەرگە بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمىدىكى يەككە ئائىلە شەكىللەنگەن. ئائىلە بولۇپ شەكىللىنىش ئۈچۈن قاياشلار ۋۇجۇدقا كېلىشى شەرت. قاياش — نىكاھلىنىش ۋە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن

شەكىللەنگەن ئىجتىمائىي بىرلىكتۇر. ئالدى بىلەن، ئانا نەسەپىدىكى چوڭ قاياشلار، ئاندىن كېيىن ئاتا نەسەپىدىكى چوڭ قاياشلار ۋۇجۇدقا كەلگەن.

قاياشلار ئۇرۇغدىن تارقىلىدۇ. دەسلەپكى ئۇرۇغلار ئىپتىدائىي جامائە دەۋرى (كونا تاش قوراللار دەۋرىنىڭ ئاخىرى) دە ۋۇجۇدقا كەلگەن. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق چۈشەندۈرگەن: «ئۇرۇغ — يەرگە چېچىلىدىغان دانمۇ ئۇرۇغ دېيىلىدۇ . . . يېقىن تۇغقانلارمۇ شۇنىڭغا ئوخشىتىلىپ ئۇرۇغ - تارىخ دېيىلىدۇ». ئۇرۇغ - تارىخ — بىر ئۇرۇغدىن تارالغان دېگەنلىكتۇر.

يازما تارىخى ئۇزۇن بولغان خەنزۇ، گرېك ۋە يۇنانلاردىكى ئەھۋالغا سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

تارىخىي يازما مەنبەلىرى ئەك كۆپ بولغان خەنزۇلاردا «فامىلە» ۋە «جەمەت» ناملىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدىنمۇ قەدىمكى ئائىلە - جەمەت ئەھۋالاتىنى نىسبەتلەشتۈرگىلى بولىدۇ. ئۇزاق قەدىمكى زاماندا «فامىلە» (شىڭ 姓) بىلەن «جەمەت - ئۇرۇغ» (شى 氏) مەنا جەھەتتىن پەرقلەنگەن. خەنزۇلاردا ئەك قەدىمكى فامىلىلەر خەتتىگە «⚹» (ئايال) يان بەلگىسىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، 姓 (شىڭ) خېتى ⚹ بىلەن 生 (شېڭ - تۇغماق) — ئىككى بەلگىدىن تۇزۇلگەن. تەخمىنەن ئانىلىق قاياش جەمئىيىتى دەۋرىدە، كىشىلەر ئايرىم - ئايرىم فامىلە بىلەن ئاتالغان بولسا كېرەك. دەسلەپكى فامىلە بىر جەمەتنىڭ بەلگىسى بولغان، بۇ ئايرىم شەخسىگىمۇ مەنسۇپ ئەمەس، ئائىلىۋى نەسەپكىمۇ مەنسۇپ ئەمەس، بەلكى مەلۇم بىر قاياشنىڭ بەلگىسى ھېسابلانغان. «شى» (氏) بولسا، «فامىلە» دىن ئايرىلىپ چىققان. «زو چيۇمىڭ تەزكىرىسى» دىكى شەرھىيە بويىچە: «فامىلە — تۇغماق دېمەكتۇر، بۇ ئەجداد بولىدۇ — دە، ئۇنىڭدىن بىر - بىرى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، ئەۋلادى يۇزلىگەن نەسەپكە يەتسىمۇ، دەسلەپكى فامىلە (شىڭ) ئۆزگەرمەيدۇ. 〈زۇ〉 (族 - ئۇرۇغ - تارىخ) مەنسۇپ دېمەكتۇر، پەرزەنت — ئەۋلاد بىر - بىرىگە باغلىنىپ ماڭىدۇ. بۇنىڭ باشقا تارماقلىرى ئۆز ئالدىغا بىر ئۇرۇغ - جەمەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ».

قەدىمكى يۇنان ۋە رۇملىقلاردىمۇ «كلان» (كىچىك گۇرۇھ، ئائىلە) دىن «گېنس» (مەنبە، نەسىل - نەسەپ) كېلىپ چىققانىكەن.

قاياش ئەسلى قاداش دەپ ئاتالغان. قاداشنىڭ تۇپ تومۇرى «قا» دۇر. كلاۋسون ئۆزىنىڭ «تۈركىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى» دە، قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەرگە ئاساسەن قاداشنى «فامىلە ۋە جەمەت (نەسىل - نەسەپ)» دەپ يەشكەن. «قەدىمكى ئۇيغۇرچە تېكستلار» نىڭ Ⅲ قىسمىدىن مۇنداق مىسال كەلتۈرگەن: «قامىن قاداشىمىن، قاسى قاداشى قا قاداشقا تارتىنغۇچى بولۇر» («مېنىڭ ئائىلىۋى جەمەتىم بولسۇن ياكى باشقىلارنىڭ ئائىلىۋى جەمەتى بولسۇن، ئۆزلىرىنىڭ نەسلى-نەسەپىنى تارتىدۇ»).

«قۇتادغۇبىلىك» تىمۇ «قا - قاداش» ئىشلىتىلگەن بېيىتلار خېلى كۆپ. شۇلارنىڭ بىرىدە:

ياڭشقۇ كەرەك قا-قاداشلار بىلە،
قاتىلغۇ كەرەك ئەش ئاداشلار بىلە.

تۈركولوگ كلاۋسون ئۆز لۇغىتىدە، تۈركىي ھۆججەتلەرگە ئاساسەن «قا» سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسى «قاچا»، «تومۇر»، كۆچمە مەنىسى «فامىلە»، «تۇغقان» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ يەشكەن. بۇ ھەقتە، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا مۇراجىئەت قىلساق، ماناۋى مۇنداق ئېنىق چۈشەنچىگە ئىگە بولىدۇق: «تۇدەش» دېگەن سۆزنى «تۇرداش نەرسە، بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان بىر جىنىستىن بولغان نەرسىلەر» دەپ ئىزاھلاپ كېلىپ، «داش» قوشۇمچىسىدىن «قارىنداش»، «ئەمىكداش»، «يەرداش» (بىر يەرلىك) دېگەندەك سۆزلەر ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن؛ جۇملىدىن «يېقىن تۇغقان قاداش دېيىلىدۇ. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى قاچا دېگەن مەنىدىكى 〈قا〉 سۆزى بولۇپ، ئۇنىڭغا 〈داش〉 قوشۇلغاندا، بىر قاچىدا يەنى ئاننىڭ قارنىدا بىللە ياتقان بولىدۇ».

«قا» دېگەن سۆز تومۇرىدىن «قاپ»، «قالماق» سۆزلىرى تۇرلىنىپ چىققان: «قاپ - ئانىنىڭ قورسىقىدا بالىنى ئوراپ تۇرىدىغان قاپ». «قاپ (كۆچمە مەنىدە) تۇغقان: ئول مەنىڭ بىرلە ئۇياقاپ ئول (ئۇ مەن بىلەن بىر قورساقتىن چۈشكەن يېقىن تۇغقان)» («تۈركىي تىللار دىۋانى» Ⅲ جىلد). «قالماق» قەدىمكى تۈركىي تىلدا «ئاتا» دېگەنلىكتۇر. بۇ سۆزلەردىن شۇنى پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، «قا» «قاپ» سۆزلىرى «ئانىنىڭ قارنى» ئۇقۇمىنى بىلدۈرگەنلىكى ئۈچۈن، «ئانىلىق ئائىلە» (ئانا ئاساسلىق ئورۇن تۇتقان ئائىلە) نى كۆرسەتسە، «قالماق» ۋە بۇ سۆزدىن تۈرلەنگەن «قاڭداش» سۆزلىرى «ئاتىلىق ئائىلە» (ئاتا ئاساسلىق ئورۇن تۇتقان ئائىلە) نى كۆرسىتىدىغانلىقىنى مەلۇم. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «قاڭداش» سۆزى «قانداش» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى يازغان. بۇ مەنىگە ئاساسلانغاندا، «ئاتا قېنىدىن بولغان»، «قالماق پۇشتى» (ئاتا پۇشتى) دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ. «قاڭداش - قانداش. قاڭداش قاداش - ئاتىسى بىر، ئانىسى باشقا قېرىنداشلار. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: قاڭداش قۇما ئۇرۇر، ئىگدىش ئۆرۈتار تار - ئاتا بىر، ئانا باشقا قېرىنداش چىقىشالمايدۇ، ئانا بىر، ئاتا باشقا قېرىنداش قوللىشىدۇ» («تۈركىي تىللار دىۋانى» Ⅲ جىلد). ئائىلە ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىدە تەبىئىي يوسۇندا پەيدا بولغان. دەسلەپ ئانىلىق ئائىلە پەيدا بولغان. ئانىلىق ئائىلە باسقۇچىدا نەسەپ ئانىغا باغلىناتتى. بۇنداق ئائىلىدە توڭۇرلار يەنى ئانا تەرەپتىن بولغان قاداشلار بولاتتى. بالا ئۆز ئانىسىنىڭ توتېمىغا ۋارىسلىق قىلاتتى؛ بالىنىڭ ئاتا بىلەن ھېچقانداق قاداشلىق مۇناسىۋىتى بولمايتتى. ئانىلىق

ئائىلىدە ئاچىق — ياشتا چوڭ بولغان يەنى ئاننىڭ ئىگىچىسى بالىلارغا ۋە ئۇلارنىڭ ئانىسىغا ھامىيلىق قىلاتتى. ئەمما ئۆي - بارقى (مۇلۇك) غا ئىگدارچىلىق قىلمايتتى. ئانىلىق ئائىلە توڭۇر تۆركۈن دەپىلەتتى. بۇنداق تۆركۈننىڭ باشلىقى «ئۆگە» دەپىلەتتى. ئاتا نەسەپداشلىق باسقۇچىدا، ئىقتىسادىي تۇرمۇش يېغىم - تېرىم ۋە بېقىمدىن ئىبارەت بولۇپ، يېغىم — تەبىئەتتىكى تەييار يېمەكلىكلەرنى يىغماق؛ تېرىم — ئىپتىدائىي زىرائەت تەرمەك؛ بېقىم — چارۋا مال باقماق ئىدى. ئەرلەر بولسا، ئاساسەن ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا، ئائىلە تۈزۈمى راۋاجلىنىپ ئاتىلىق ئائىلە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئاتىلىق ئائىلىدە نەسەپ ئاتىغا باغلانغان. پەقەت ئاتا تەرەپتىن بولغان قاياشلار بۇنىڭغا مەنسۇپ بولغان. قاياشلار ئارا نىكاھلىنىش مەنئى قىلىنغان. ئىقتىسادىي تۇرمۇش جەھەتتە چارۋىچىلىق ئاساس، دېھقانچىلىق قوشۇمچە قىلىنغان. بۇنداق ئائىلە قانىداش تۆركۈن دەپىلىدۇ.

تۆركۈن سۆزى ئائىلە مەنسىنى بىلدۈرىدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بۇ سۆزنى مۇنداق ئىزاھلىغان: «تۆركۈن — ئۇرۇغ - ئايماق ئەزالىرىنىڭ ياكى ئۇرۇغ - تۇغقانلارنىڭ توپلانغان يېرى؛ ياتلىق قىلىنغان قىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيى. قىز تۆركۈنگە كەلدى — قىز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىگە كەلدى».

تۆركۈنلەرنىڭ بەلگىلىك ئورناقلىرى بولاتتى. «ئورناق — يەر، ئورۇن، جاي - تەرەپ» («تۈركىي تىللار دىۋانى» I جىلد). ئاتىلىق تۆركۈندىمۇ ئاتا بىلەن ئانا ئائىلىۋى ئورۇن جەھەتتە تەڭ - باراۋەر ئىدى، پەقەت ئىقتىسادىي ۋاستىلەرنى يارىتىشتا پەرقلىنەتتى. ئەمما، تۆركۈننىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزۈشتە ئانا ئۆز رولىنى جارى قىلاتتى. ئاتا تۆركۈننىڭ باشلىقى ئىدى ۋە ئىچكى - تاشقى مۇئامىلىدە ۋەكىل بولاتتى.

ئاتىلىق تۆركۈندە، تۆركۈن باشلىقى «ئاغۇن» (ئاقۇن/ئوغان يەنى ئىگە، خوجا) دەپىلەتتى. تۆركۈننىڭ تەركىبى مۇنداق بولاتتى.

ئاغۇن	ئاتا
ئۆگە	ئانا
ئەر	ئايالىنىڭ ئىرى
كىس - ئۇراغۇت	ئايال

(كىسلەر ئۆزئىچىگە قۇدۇز-قىرقىنلارنىمۇ ئالىدۇ).

ئۇرى	ئوغۇل
قىز	قىز
كەلىن	كېلىن

تۆركۈندە «ئوچاق» قەدىرلىنەتتى. چۈنكى ئوچاق مەبۇدنىڭ ئورنى دەپ قارىلاتتى. بۇ جەھەتتە، ئاتىنىڭ ئوچاقىغا باغلىق بىر مەبۇدى بولغىنىدەك، ئانىنىڭمۇ بىر مەبۇدى بولاتتى (ھازىرمۇ «ئۆي - ئوچاقلىق بولۇش» دېيىلىدۇ). بۇ مەبۇدلار «ئوت ئاتا» ۋە «ئوت ئانا» دېيىلەتتى. ئوچاقتا ئائىلىنىڭ ھاياتى ۋە رونىق تېپىشىنىڭ تىمسالى سۈپىتىدە دائىم «قوقاس» ساقلىناتتى. ئائىلىنىڭ ئوتى مەڭگۈ ئۆچمەسلىكى ئۈچۈن، ئاغۇن ياكى ئۆگە قوقاسنى كۈلگە كۆمۈپ قويماتتى ۋە لازىم بولغاندا كۈلنى ئېچىپ، پۈۋلەپ ئودغۇچ / ئوزغۇچ قىلاتتى (قىپقىزىل چوغقا ئايلاندۇراتتى. بۇگۈنكى كۈندە قىپقىزىل يالقۇنجىغان چوغنى «ئوتقاش» دېيىلمەكتە ۋە چوغدەك قىپقىزىل بولغان نەرسىنى ئوتقاشقا ئوخشىتىلىدۇ). قوقاس ئۆچۈپ قالسا، ئۆز قاياشلىرىدىن تىلەپ، ئارچا ۋە ئارتۇچ شېخىدا ئېلىپ كېلەتتى. بۇ، ئودغۇچ (ئوزغۇچ) ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئائىلىدە بىللە ياشاپ تۇرغان ئەرۋاھى ۋە ئائىلىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىنىڭ تىمسالى ھەمدە مەبۇدى (تۇنغۇچى) ھېسابلىناتتى. ياۋروپا سەيياھ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىرىدىن گرېناردنىڭ ئالتاي - توۋا ھەم ياقۇتلارنى تەكشۈرگىنىدە، «ئوت ئاتا» ۋە «ئوت ئانا» نىڭ تىمسالى سۈپىتىدە بىر قانچە سەنەم (بۇت) لەرنىڭ ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىدىن مەلۇمات بەرگەن.

ئانىلىق ۋە ئاتىلىق ئائىلىلەردىن ئۆي - ئوچاقلىق ئائىلە ئايرىلىپ چىققان، بۇنداق ئائىلە ئۆيلىنىشنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ئۆي - بارق ياكى ئۆز ئالدىغا ئۆي - ئوچاق ئىگىسى بولغانلىقىنى بىلدۈرەتتى. ئادەتتە، ئۆيلىنىش يېشىغا يەتكەن يىگىت ئائىلە قاياشلىرىنىڭ كېڭىشىدىن ئۆتەتتى. كېڭەش يىگىتنىڭ ھالىغا قاراپ، بىرەر قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنلىكى تەلەپ قىلاتتى. يەنى بىرەر يولۋاس، قاپلان ياكى يەل بۆكە (يەل مۇڭگۈز ياكى ئەجدىھا) نى ئوۋلاپ كېلىشنى شەرت قىلاتتى. ئۆي - ئوچاق ئايرىپ چىققاندىن كېيىن يىگىت ئاتا ئوچىقى (ئۆي - بارقى) دىن بىر ئولۇك (ئولۇش)، قىزمۇ «يۇمۇش» نامى بىلەن بىر ھەسسە ئالاتتى. بۇلار بىر «چىگ» (ھويلا - قورۇ) دائىرىسىدە ئوتاغ قۇراتتى. بۇلار ۋە بالىلىرى «ئۇيا قاداش» دەپ ئاتىلاتتى. يېڭى قۇرۇلغان ئائىلىنىڭ قونۇمى (تۇرالغۇسى) نى «ئاق ئۆي» دەيتتى. يەنى يېڭىدىن ئۆيلەنگەن يىگىت - قىز ئۇچۇن يېڭى ئۆي «يېڭى چېدىر» تىكىلەتتى. قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىز «ئۆكۈز» (ئۆگۈز) نى قەدىرلىگەنلىكى ئۇچۇن، يېڭى ئائىلىدە ئىككى سەنەم بولاتتى: بىرى - ئوك ياقتا «قىسراق ئەمچەكلىك» سەنەم، يەنە بىرى - سول ياقتا ئىنەك ئەمچەكلىك سەنەم قويۇلاتتى. ئوڭدىكىسى ئەرنىڭ، سولدىكىسى ئايالنىڭ تىمسالى قىلىناتتى. بۇنداق «ئۇيا» لاردىن ۋۇجۇدقا كېلىپ كۆپەيگەن «تويغۇن / تويكۇن» (ئەۋلاد) لار «ئۇرۇغ - تارىغ» (بىر ئۇرۇغدىن تارالغانلار) دەپ ئاتىلاتتى. ئۇرۇغ - تارىغلارنىڭ بىر «تۆز» (كەڭ دائىرە) ئىچىدە بىر مۇنچە ئوتاغلىرى بولاتتى (كېيىنكى چاغلاردا ئەل - مەملىكەت شەكىللەنگەندە بولسا، ئون ئوتاغ بىر مەمۇرىي بىرلىك ھېسابلانغان). ئادەتتە، ئوتاغ قۇرۇپ

ئولتۇرغانلار «ئوبا» - جەمئىيەتنىڭ كىچىك بىرلىكى ھېسابلىناتتى. ئوبا — كىچىك گۇرۇھ دېمەكتۇر. ئەسلىدە ئوبا بىر قونۇمدىن ئىككىنچى بىر قونۇمغا كۆچكەن ئۆي - چېدىرلارنىڭ توپى ئىدى.

ئېتنوگرافلار 20 - ئەسىرگىچە ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا ياشاۋاتقان قەبىلىلەرنى تەكشۈرۈپ، ئۇرۇغ - تارماقلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى مۇنداق قىياس قىلغان: ① ئۆزلىرىنىڭ سەردار ۋە ئاقساقاللىرىنى سايلاش ۋە ئۇلارنى ئېلىپ تاشلاش ھوقۇقى بولغان؛ ② ئۇرۇغ - تارىخ ئىچىدە نىكاھلىنىش مەنئى قىلىنغان؛ ③ ئۆلگۈچىنىڭ مۈلكى ئۇرۇغ - تارماقا قالغان؛ ④ ئۇرۇغ - تارىخ ئەزالىرىنىڭ بىر - بىرىگە ياردەم قىلىش ۋە بىر - بىرىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بولغان؛ ⑤ ئۇرۇغ - تارماقنىڭ ئۆز ئەزالىرىغا ئات قويۇش ھوقۇقى بولغان؛ ⑥ يات ئۇرۇغ - تارىخ كىشىلىرىنى ئاسراندى ئوغۇل قىلىۋېلىش ھوقۇقى بولغان؛ ⑦ ھەر بىر ئۇرۇغ - تارماقنىڭ ئومۇمىي دىنىي بايرىمى بولغان؛ ⑧ ئۇرۇغ - تارماقنىڭ ئومۇمىي قەبرىستانلىقى بولغان؛ ⑨ ئۇرۇغ - تارماقنىڭ دېموكراتىك تەشكىلىي كېڭەشمىسى بولغان.

تۆركۈن ۋە ئۇيا - قاداشلارنىڭ، يەنى ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ۋە قاداش ئۇرۇغ - تارماقلارنىڭ ئوغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان ناملارنى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئاللىقاچان ئىجاد قىلغانىدى. بۇ ناملار ئارقىلىق قاداشلار ئارا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرى ئېنىق پەرقلەندۈرۈلگەنىدى. ناھايىتى ئۇزاق ئۆتمۈشتە يارىتىلغان تۇغقانچىلىق ناملىرىنىڭ تولىسى ھازىرمۇ جانلىق تىلىمىزدا قوللىنىلماقتا.

ئاتا (قالڭ)، ئانا (ئۆگە، ئوغۇز ۋە قارلۇقلاردا ئاپا)، ئاقا ~ ئاغا (ئاكا)، ئىنى، ئەچە (ئەگە يەنى ئاچا، ھەدە، گاھىدا ئەگە بىلەن ئەچە قوش سۆز قىلىنىپ «ئىنگىچە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، سىڭىل (ئاچا - سىڭىل قېرىنداش ھەمشىرىلەردۇر)، ئۇرى (ئوغۇل، گاھىدا پەرزەنت مەنىسىدە)، قىز . . . ئەچى ~ ئىچى ~ ئەچۇ (ياشتا چوڭ بولغان ئەر تۇغقان؛ مەڭگۈ تاشلاردا: ئەچۇم - ئابام — ئاتا - بوۋام دەپ يېزىلغان)، ئابا ~ بابا (چوڭ ئاتا)، ئاباغا (چوڭ ئاتىنىڭ ئەر بىر كىچىك ئاباغا)، ئاتاغا 〈 تاغا (ئاتىنىڭ ئەر بىر تۇغقانلىرى: چوڭ تاغا، كىچىك تاغا)، ئاناغا (ئانىنىڭ ئەر بىر تۇغقانلىرى)، ئاچىق (ئانىنىڭ ياشتا چوڭ بولغان ئايال بىر تۇغقانلىرى، بۇنىڭ ئورنىدا ھازىر ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان نام — ئەمىمە 〈 ھاممە: ھاممە ئاچا)، كۆكۈ ~ كۆكۈي (ئانىنىڭ بىر تۇغقان سىڭلىسى)، تۇرۇن (ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغىنى نەبىرە 〈 نەۋرە؛ بۇ «يېگەن» دەپمۇ ئاتالغان. ئېھتىمال، ئوغۇلدىن بولغان نەۋرە — تۇرۇن، قىزدىن بولغان نەۋرە — يېگەن دەپ ئاتالغان بولسا كېرەك)، تۇڭغۇر (ئەرگە نىسبەتەن ئايال تەرەپتىن بولغان تۇغقانلار، يەنى خوتۇنىنىڭ قېرىنداشلىرى)، كۆيەۋ (كۆيئوغۇل)، كېلىن، قازىن ~ قادىن (قېيىن ~ قېينى، مەسىلەن ئەر ياكى خوتۇنىنىڭ ئاتا - ئانا ۋە بىر تۇغقانلىرى: قېيىن ئاتا، قېيىن ئاغا ۋە باشقىلار)، بالتىر (قېيىن ئاچا)، بالدىز (قېيىن سىڭىل)، جىيەن (بىر تۇغقانىنىڭ بالىسى)، چىقان (ھامما ئاچىنىڭ ئوغلى)، ئۆگەي ياكى قاڭسىق، قۇدا، باجا ۋە باشقىلار.

قەدىمكى ئابا - ئەجدادلىرىمىز ئۇرۇغ - تارماقلارنى توققۇز تويغۇنچە (توققۇز ئەۋلادقىچە) سانايتتى. غەربىي تۈركىي خەلقلەردە بولسا، يەتتە تويغۇنچە سانايدۇ، يەنى ئۆزىدىن باشلاپ يەتتىنچى ئەجدادىغىچە بىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. جەمەتنىڭ يەتتىنچى بوغۇنچە ساناش ئادىتىمۇ بار. توققۇزىنچى ياكى يەتتىنچى بوغۇنچە بولغان جەمەتنىڭ ئىچىگە كىرمىگەنلەر «ياتلار» سانىلاتتى - دە، ئادەتتە قىزىنى توققۇزىنچى ياكى يەتتىنچى يانتا بېرىش ياكى بولمىسا توققۇزىنچى ياكى يەتتىنچى ياتتىن قىز ئېلىشنى تەكىتلەيتتى. بۇ ئادەتتىن يەتتە ياكى توققۇز بوغۇنىنىڭ سىرتىدىن نىكاھلىنىش دېگەن مەنە چىقمىشى مۇمكىن.

2. قەبىلە

ئۇرۇغ - تارماقلار بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدا ئاۋۋال بىر ئۆتكۈنچى تەشكىلات يەنى ئوغۇش (فراتىرىيە) شەكىللەنگەن. ئىككى ئۇرۇغ ئوتتۇرىسىدا تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى قويۇقلىشىپ، ئۆز ئارا ئەزالىرىنى ئالماشتۇرۇش كۆپەيگەن، نىكاھ مۇناسىۋىتى بىلەن بىر - بىرىگە ئۆتۈشكەن. نەتىجىدە مۇنداق ئۇرۇغ - تارماقلار ئوتتۇرىسىدا ئوغۇش شەكىللەنگەن. بۇلار ئوتتۇرىسىدا زىچ ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت بارلىققا كەلگەن. بۇ ئوغۇش بارغانچە زورايغان ۋە قەبىلە شەكلىنى ئالغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئىزاھلىشىچە ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرچە ھۆججەتلەردىكى ئۇقۇم بويىچە، ئوغۇش سۆزى قەبىلە، قەۋم، نەسىل، جەمەت دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىكەن. قەبىلە مەنىسىدە، بەزى تۈركىي خەلقلەردە «بوي» ۋە «سوي» ئاتالغۇلىرى قوللىنىلغان. «بوي» - «بود» نىڭ ئىككىنچى خىل ئاتىلىشى بولۇپ، تۇپ مەنىسى «بوي» - (گەۋدە) دېمەكتۇر؛ «سوي» ئېھتىمال «بىر سويام يىپ» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولسا كېرەك. مەيلى «بوي» بولسۇن ياكى «سوي» بولسۇن، ئۇزۇنىسى (دىئاخرونىمى) غا ئۇلاشقان مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كۆكى — تېگى - تەكتى بىر بوي (بىر گەۋدىدىن يەنى بىر ئاتا) دىن باشلانغان دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلىسە كېرەك. ئوغۇش بولسا، ئۇيا قاداش ۋە ئۇرۇغ - تارماقلارنى، يەنى ئۇزۇنىسىغا ھەم توغرىسى (دىئاخرونىمى ھەم سىنخرونىمى) غا ئۇلاشقان ئېتنىمىك تەركىبلەردىن شەكىللەنگەن قەۋمنى بىلدۈرىدۇ.

لۇغەتلەردە چۈشەندۈرۈلۈشچە، «قەبىلە» نىڭ تەبىرى مۇنداق: قەبىلە — ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى

بىر خىل ئىجتىمائىي تەشكىلات. يېقىن قانداش بولغان بىر قانچە قاداش (قېرىنداش جەمەت) ياكى ئۇرۇغ - تاربغدىن تەركىب تاپىدۇ، ئادەتتە قەبىلىنىڭ ئۆز زېمىنى، نامى، شۇنسى، دىنى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى، شۇنىڭدەك جامائەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاپپاراتى بولاتتى.

قەبىلىنىڭ تەركىبىدىكىلەر تۇتقان زېمىن تۆز دەپ ئاتىلاتتى. بۇ تۆزلەردە نۇرغۇن ئوتاغلار ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئون ئوتاغ بىر بىرلىك بولۇپ تەشكىل قىلىنغاچقا، ئۇنىڭ باشلىقىمۇ ئون ئوتاغ دەپ ئاتالغان. ھەر بىر تۆزدە بىر قانچە ئون ئوتاغ بولۇپ، قەبىلە تۇتقان ھەر بىر تۆزدە مەخسۇس باشقۇرغۇچىلار بولاتتى. تۆز باشلىقى تۆزۇن، ئۇنىڭ ياردەمچىسى چوبان دەپ ئاتىلاتتى. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قەبىلىنىڭ جايلاشقان ئورناقلىرى سوزاق (يەنى كەنت ياكى يېزا) دەپ ئاتىلاتتى. سوزاق — ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرىدا، يېزا جامائەسى يىمىرىلگەندىن كېيىن شەكىللەنگەن بولۇپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئاھالىنىڭ ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي بىرلىكى ئىدى. ھەر بىر قەبىلە مەۋرىي بىرلىك سۈپىتىدە باغ دەپ، باغ باشلىقى باغا دەپ ئاتىلاتتى. قەبىلىنىڭ نامى كۆپىنچە ئوغۇشنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان ئۇرۇغ - تاربغىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئۇرۇغ - تاربغىنىڭ نامى بولسا، ئۇيا - قاداشلار ئارىسىدا ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە ئىگە بولغان ياكى قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن شەخسنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان؛ ياكى بولمىسا ئۆزلىرى جايلاشقان يەر - سۇلارنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتالغان. قەدىمكى زامانلاردا «قەبىلىنىڭ نامى كۆپىنچە تاسادىپىي پەيدا بولغان، ئاڭلىق تاللاپ قويۇلغان ئەمەس ئىدى. قەبىلىنىڭ ئۆزى ئۆزىگە بەرگەن نامى باشقىچە بولغىنى ھالدا، قوشنا قەبىلىلەر تەرىپىدىن مەزكۇر قەبىلىگە بېرىلگەن نام بېرىپ - بېرىپ ئۇنىڭ دائىمىي نامى بولۇپ قالاتتى. بۇنداق ھادىسىلەر كۆپ بولۇپ تۇراتتى» (ف. ئېنگېلس).

ئائىلە - تۆركۈنلەرگە ئايرىلىشتىن ئىلگىرى ۋە ئائىلە - تۆركۈنلەر شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئۇيا - قاداشلار ئومۇمەن كوللېكتىپ ئەمگەك قىلاتتى. ئوغۇشنىڭ ئىگىلىگەن تۆزلىرى، ئورمانلىرى، يايلاق - قىشلاقلىرى ئوغۇشنىڭ ئورتاق بايلىقى ھېسابلىناتتى ۋە ئوغۇش ئەزالىرى ئارىسىدا تەقسىم قىلىناتتى. سوزاق ۋە تۆزۈنلەر پەيدا بولغاندىن كېيىنمۇ يەر مۇلۇكچىلىكى خۇددى ماركس ئېيتقاندەك، ئاسىياچە مۇلۇك فورماتسىيەسىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ باسقۇچتا، «يەر شەخسىي مۇلۇك ئەمەس، شەخسىي ئىشغالىيەت ئىدى. يېزا جامائەسى ئەمەلىيەتتە ھەقىقىي مۇلۇكدار ئىدى. شۇڭلاشقا، مال - مۇلۇك ئومۇمىي جامائەت يەر مۇلكى سۈپىتىدىلا مەۋجۇت ئىدى» (ماركس).

كۈندىلىك ئالاقە قورالى بولغان تىلمۇ بالدۇرقى تار دائىرىدىكى ئۇيا - قاداشلىق لەھجە (ژارگون) دىن تەرەققىي قىلىپ، ئۇرۇغ - تاربغلارنىڭ لەھجىلىرىدىن بىرى ئاساس بولغان ھالدا قەبىلە شۇنسى شەكىللەنگەن.

كۆپ ھاللاردا، قەبىلە تەركىبىگە كىرگەن ئۇرۇغ - تاربغلارنىڭ كۆچمەنچىلىك دەۋرىدە تەۋرۈك سانىلىدىغان بىردىن تامغىسى بولاتتى. بۇ تامغىلار ئەسلىدە توتېمىزم دەۋرىدىن قالغان بولۇپ، ھەر بىر تامغا ئۇ چاغدا بىر توتېم ئىدى. كېيىن توتېملىق ماھىيىتى يوقىلىپ، ئۇرۇغ - تاربغلار بىر - بىرىنىڭ مالىلىرىنى پەرقلەندۈرىدىغان تامغا شەكلىگە كىرگەن. ئۇلار (بارا - بارا پۈتۈن قەبىلە) نىڭ بارلىق مال - چارۋىلىرى، نەرسە - كېرەكلىرى، خەزىنىلىرى ئەنە شۇ تامغا بىلەن تامغىلىناتتى.

ئېتىقاد جەھەتتە، قەبىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالغان ئۇرۇغ - تاربغ قۇت - مۇقەددەس دەپ بىلگەن نەرسە (قۇش، ھايۋان ۋە باشقىلار) قەبىلىگىمۇ ئورتاق بولغان قۇت — مۇقەددەس نەرسە بولۇپ قالاتتى.

قەبىلە تەركىبىدىكى ئۇرۇغ - تاربغلار ئەكسەرىيەتتە بىردىن سۇ بويىنى ماكان تۇتاتتى. ئۆزلىرى ياشاۋاتقان ماكانىنىڭ مۇئەككىلى بار دېگەن ئېتىقاد بىلەن ئەنە شۇ مۇئەككەلنى مەبۇد دەپ چۈشىنەتتى. بۇ مەبۇدنى «يەر - سۇ تەڭرىسى» دەپ تەۋىنناتتى. «ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرى» دا ئۇچرايدىغار مۇنۇ جۈملىمۇ شۇنى تەستىقلايدۇ: «ئۇزە تۈرك تەڭرىسى، تۈرك ئىدۇق يىرى - سۇبى ئانچا تىمىس» (ئۇستىمىزدە تۈرك تەڭرىسى، (تۆۋەندە) تۈرك مۇقەددەس يەر - سۇيى يەنى يەر - سۇ مۇئەككىلى مەدەت بېرىدۇ). ئوغۇش ۋە ئۇنىڭ ئۇرۇغ - تاربغلىرى تاغ باغرىدا ماكان تۇتقان بولسا، مەبۇدنى ئاشۇ تاغنىڭ نامى بىلەن، ئەگەر سۇ بويى بولسا، سۇنىڭ نامى بىلەن ئاتايتتى. بەزىدە مەبۇد ئۇنىڭغا تېۋىنغان قەبىلىنىڭ نامى بىلەنمۇ ئاتىلاتتى. ھازىرقى زامانىمۇ خەلقىمىزنىڭ «سۇغا سىيسە ياكى پاسكىنا نەرسە تاشلىسا يامان بولىدۇ» دېگەن ئېتىقادى ئەنە شۇ ئۇزاق قەدىمكى ئېتىقادتىن قالغان بولسا كېرەك. قەبىلىنىڭ ماكان يەڭگۈشلىشىمۇ قۇت - مۇقەددەس دەپ بىلگەن نەرسىسىنىڭ ۋە «يەر - سۇ مەبۇدى» نىڭ بىشارىتى بىلەن بولاتتى.

قەبىلە، ئوغۇشلار ئارا قان دەۋاسىدا، ئۆز ئەزالىرىنىڭ تايانچىسى بولۇپ تەرەپبازلىق قىلاتتى. قەبىلە ئەزالىرى مال جەھەتتە ئۆز ئارا يار - يۆلەكتە بولاتتى. ئەمما مۇنداق ياردەم ئەكسەرىيەتتە ئۆز ئوغۇشى ۋە ئۇرۇغ - تاربغلىرى ئىچىدىلا چەكلىنەتتى.

قەبىلە ئەزالىرى ھوقۇق جەھەتتىن باراۋەر ئىدى. قەبىلە ئەزالىرىنىڭ ئۈستىدە بارچە ئۇرۇغ - تاربغ مۆتىۋەرلىرىدىن تەركىب تاپقان كېڭەش بولاتتى. كېڭەشكە باغا يېتەكچىلىك قىلاتتى. قەبىلە زورايغاندىن كېيىن، تۆز باشلىقى بولغان تۆزۈنلەر بارا - بارا بەگ ئاتىلىپ، باغالار باشچىلىقىدىكى ئارستوكراتلار يەنى

بەگ - بەگزادىلەر مەيدانغا كەلدى. يېڭىدىن قەبىلىگە قوشۇۋىلىنغان ئەزالار تەۋە (تابىئ بولغان)، شۇنىڭدەك بېقىندۇرۇلغان ئەرلەر «گۈن»، ئاياللار «قىرقىن» ھېسابلىنىپ، بۇلارغا «ئويماق» (كېيىن «ئايماق» ئاتالغان) دېگەن نام بېرىلگەن. باغا (قەبىلە بېگى) نىڭ ئۆزىگە خاس «قىرىق يىگىت» دېيىلىدىغان خاس قوغدىغۇچىلىرى تەشكىل قىلىنغان؛ بۇ قوغدىغۇچىلار ھەممە ئىش كېڭەش بىلەن بولىدىغان زاماندا، ئوغۇشنىڭ ياشلىرىدىن ئېلىنغان. ئارستوكرات دەۋرىگە ئۆتكەندە ئويماقلا مەجبۇرىي سېلىق تەرتىسىدە چېچىلىدىغان بولغان. بۇلار دەسلەپتە بەگلەردىن پەرقلەندۇرۇلۇپ «بۇيرۇق» ئاتالغان. بارا - بارا بەگلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا قورۇقلىرى (خاس ياياق، تۆز ۋە ئورمانلىرى) پەيدا بولغان.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى نوپۇسنى كۆپەيتىپ، ئاھالىنىڭ زىچلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، بۇ ئەھۋالدا كىشىلەرنىڭ قەبىلە ئىچىدە ۋە قەبىلىدىن تاشقىرى مۇناسىۋەتلىرى تېخىمۇ قويۇقلىشىپ، ئىتتىپاقلىشىش دائىرىسى كېڭەيگەن. شۇنىڭدەك ھەربىي پائالىيەتلەر (قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش - جەڭلەر ۋە يات قەۋملەرگە قارشى قوغدىنىش ئۇرۇشلىرى) كۆپىيىشى ئارقىسىدا، بەزى جايلاردا بىر قانچە باغ (قەبىلە) بىرلىشىپ، باغلار بىرلىكى (قەبىلىلەر ئىتتىپاقى) نى تەشكىل قىلغان. باغلار بىرلىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى باسقۇچىدا شەكىللەنگەن قەبىلىلەر بىرلەشمە تەشكىلاتىدۇر. ئۇ ئادەتتە بىر قانچە يېقىن ئوغۇش ياكى قوشنا ئوغۇش - باغلاردىن تەركىب تاپاتتى. ئاساسەن ھەربىي پائالىيەتلەر (جەڭ قىلىش - ھۇجۇم قىلىش ياكى قوغدىنىش) بىلەن شۇغۇللىناتتى. بىرلىكنىڭ باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى - كېڭەشمە، قۇرۇلتاي ۋە سۇباش (قوماندان - بۇ كۆپىنچە ھەربىي دېموكراتىيىنىڭ مەھسۇلى) دىن ئىبارەت ئىدى. قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قەبىلىلەر ئارا ئىقتىسادىي - مەدەنىي ئالاقىلەرنى كۈچەيتكەن. قەبىلىلەر ئىتتىپاقى زورايغاندىن كېيىن، ئاخىرقى باسقۇچتا ئۇنىڭ ئومۇمىي باشقۇرغۇچىسى ئېركىن دەپ ئاتالغان. قەبىلىلەر ئىتتىپاقى «ئەل» نىڭ شەت كىللىنىشىگە شەر ھازىرلىغان.

يۇقىرىدا سالنامچىلار بايان قىلغان دىڭلىنلاردىن بىر بۆلۈكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقى بولۇپ شەكىللەنگەن، بىر بۆلۈكى بولسا «ئەل» باسقۇچىغا قەدەم قويغان.

3. ئەل

«ئەل» سۆزىنىڭ ئەسلى ۋە كۆچمە مەنىلىرى بار. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا بىر قانچە خىل مەنىسىنى ئىزاھلىغان:

«ئەل — ئەل، مەملىكەت. بەگ ئەلى — بەگ ئېلى»؛

«ئەل — ئوچۇقچىلىق، بوشلۇق. قاپۇغ ئەلى — قوۋۇق ئالدىدىكى بوش يەر»؛

«ئەل — ئاتىنىڭ يەنە بىر خىل ئىسمى. ئات تۈركىلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن، ئاتنى ئەل دەپمۇ ئاتايدۇ. ئاتباقارنى ئەل باشى دېيىش شۇنىڭدىن كەلگەن. بۇ، ۋىلايەت باشلىقى دېگەن سۆز بولىدۇ. بۇنىڭدىن ئاتباقار دېگەن ئۇقۇم ئاڭلىنىدۇ»؛

«ئەل — ئەل. ئىككى خان ياكى بەگ ئارىسىدىكى يارىشىش. ئىكى بەگ بىرلە ئەل بولدى - ئىككى بەگ بىر - بىرى بىلەن ياراشتى»؛

«ئەل — ئەل كىشى - پەس ئادەم، ئەسكى ئادەم. ئەل قۇش - تازقارا».

شۇنىڭدەك، يەنە «ئەل» نىڭ ھۆكۈمەت دېگەن مەنىسى بارلىقىنىمۇ كۆرسەتكەن. مەسىلەن، مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا كەلتۈرگەن مۇنۇ ماقالىدىكى «ئەل» دىن شۇ مەنە چىقىدۇ: قارا بۇلتىغ يەل ئاچار، ئۇرۇنج بىلەن ئەل ئاچار - قارا بۇلۇتنى يەل ئاچار، پارا بىلەن ئەل (ھۆكۈمەت ئىشىكىنى) ئاچار.

تۈركىيە ئالىملىرىدىن زىيا گۆكئالىپ «ئەل» نىڭ ئەڭ بالدۇرقى تۈپ مەنىسى «يارىشىش»، «سۇلھ» دېگەنلىك بولىدۇ، «ئەلچى» سۆزى ئەنە شۇ مەنىدىن كېلىپ چىققان، ئەلچى — ياراشتۇرغۇچى، سۇلھچى دېگەن مەنىدە ئىدى، دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرىدۇ. قەدىمكى زاماندا قەبىلىلەر ئارا ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا يەر - سۇ تالىشىش ۋە چەتكە كېڭىيىش، سودا - سېتىق يوللىرىنى مونوپولىيە قىلىش قاتارلىق سەۋەبلەردىن دائىم جەڭ - جېدەللەر بولۇپ تۇراتتى. بۇلارنى ئەل قىلىش يەنى ياراشتۇرۇش ئۇچۇن ئەلچىلەر قاتناپ تۇراتتى. ياكى بولمىسا، غالىب چىققان تەرەپ يېڭىلگەن تەرەپنى ئۆزىگە ئەل قىلىۋالاتتى (بېقىندۇرۇۋالاتتى). دېمەك، قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى ئارىسىدا يارىشىش - بىرلىشىشتىن ئەل كېلىپ چىققانىكەن. مەسىلەن، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى مۇنۇ بېيىتتىنمۇ ئاشۇ مەنا چىقىدۇ:

143 ئۇچى ئوت، ئۇچى سۇۋ، ئۇچى بولدى يەل،
ئۇچى بولدى تۇپراق ئاژۇن بولدى ئەل.

(تۆت تادۇ - ئاناسىردىن ئۇچى ئوت، ئۇچ سۇ، ئۇچى ھاۋا، ئۇچى تۇپراق بولغاچقا، دۇنياتىنچ - ئامان بولدى يەنى ۋۇجۇدقا كەلدى.)

قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ يارىشىشى ياكى قوشۇلۇشىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن «ئەل» نىڭ «سۇلھ» مەنىسىدىن تۇرلىنىپ «دۆلەت»، «مەملىكەت» دېگەندەك بىر قانچە مەنىلىرى كېلىپ چىققان. ئورقۇن مەڭگۈ تاشلىرى، تۇرپان تېكىستلىرى، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇبىلىك» قاتارلىق تارىخىي ھۇججەت - ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغاندا «ئەل» نىڭ مەنىلىرى مۇنداق ئىكەن:

ئەل - يارىشىش، سۇلھ؛

ئەل - ئۆلكە، ۋىلايەت، ئۇلۇش قاتارلىق جۇغراپىي رايون؛

ئەل - دۆلەت، مەملىكەت، ھۆكۈمەت، خانلىق؛
ئەل - خەلق، مىللەت، قەۋم؛ پۇقرا (خانلىق تۇزۇمىدە)؛
ئەل - يۇرت - ۋەتەن؛ ھويلا - ئارام؛ بوشلۇق؛
ئەل - تىنچلىق، ئامانلىق؛
ئەل - ئات ۋە باشقىلار.
بۇ مەنىلەردىن قارىغاندا، قەدىمكى ئابا - ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى زورىيىپ، بىر بالداق كۆتۈرۈلگەن چاغدىكى ئىجتىمائىي، سىياسىي ھاياتىنىڭ ئومۇمىي بىر شەكلى «ئەل» ئىكەن. غەربىي تۈركىي خەلقلەردە بولسا، «ئەل» سۆزى «كۆچمەنچى خەلق» مەنىسىنىلا بىلدۈرىدۇ. دېمەك، قەدىمكى مەدەنىيىتىمىزنى چۈشىنىش ئۈچۈن، «ئەل» تەشكىلاتىنى ئوبدان بىلمەك لازىم ئىكەن. «ئەل» بىردىنلا ناھايىتى چوڭ ۋە كەڭ دائىرىلىك بولۇپ ۋۇجۇدقا چىقماستىن، كىچىك، ئوتتۇرىچە، چوڭ ۋە ئۇلۇغ دەرىجىلىرى بىلەن يۈكسىلىپ بارغان. ئەلنىڭ بۇ تۆت دەرىجىدىكى شەكىلدىن قايسىلا بولسۇن، مۇنتىزم دۆلەت بولۇپ تەشكىللەنگەنىدى. قەبىلە ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا بولسۇن، قان دەۋاسى يەنى قانغا قان دېگەن شوئار بەك تەكىتلىنەتتى. ئەلدە قان ئىنتىقامى قانۇنى چەكلەنگەن، ئۇنىڭ ئورنىغا مال جازاسى، تەن جازاسى دېگەن قانۇن تىكلەنگەن. قانۇن — دۆلەتنىڭ مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

قەبىلىنىڭ تەركىبى ئاز دېگەندە ئىككى ئۇرۇغ - تارمۇقىدىن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىمۇ ئاز دېگەندە ئىككى بىرلىكتىن تەشكىل تاپقان. بۇنداق ئىككى - ئۈچ بىرلىكتىن تەشكىل تاپقان ئەل كىچىك ئەل ھېسابلانغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئورقۇن - يېنىسەي بويلىرىنى بازا قىلىپ، ئەڭ قەدىمكى زاماندا قۇرغان ئىككى ئېلى بولۇپ، بىرى، «توققۇز ئۇيغۇر»، يەنە بىرى «ئون ئۇيغۇر» دەپ ئاتىلىپ، ئۆزلىرىگە «ئەل ئىلتەر» ۋە «كۆل ئېركىن» دەپ نام بېرىلگەن ئىككى تۆرىنى سايلىغانلىقى توغرىسىدىكى بايانىنى نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار ئېتىراپ قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئىككى خىل ئۇقۇم بارلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك: بىرىنچىدىن، «توققۇز ئۇيغۇر» ۋە «ئون ئۇيغۇر» ئاتالغان بۇ ئىككى بۆلۈك قەۋمنى بىردىن قەبىلە دەپ، توققۇز ياكى ئون سانى بىلەن ئاتالغان ئۇيا - قاداشلار بىرىكمىسىنى بىردىن ئۇرۇغ دەپ چۈشەنمەسلىك كېرەك؛ بەلكى ئۇلار توققۇز ئوغۇش ۋە ئون ئوغۇشتىن تەركىب تاپقان، شۇنداقلا كىچىك ئەل دائىرىسىدىن كېڭەيگەن ئەل دېيىشكە بولىدۇ. خەنزۇچە «لۇغەت دېڭىزى» («سىخەي») دە، «شى» (氏) سۆزىگە بېرىلگەن تەبىرنىڭ ئۇچىنچىسىدە، «ئاز سانلىق مىللەتنىڭ بىر تارمىقى» دېيىلگەن ۋە بۇنى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى «ئۇرۇغ» دىن پەرقلەندۈرگەن. ئىككىنچىدىن، «ئۇيغۇر قاغانلىقى» دېگەن نام بىلەن زورايغان ئەل - ئۇلۇغ ئەل دەرىجىسىدىكى دۆلەت شەكلى ئىدى. خەنزۇچە يازما تارىخ كىتابلىرىدا يېزىلىشىچە: «... ئۇيغۇرلار كۈچەيدى... ئونبىر تۈتۈقلۇق توققۇز ئۇلۇش ئىدى... باسمىللارنى يېڭىپ ئۆزىگە بىر ئۇلۇش قىلىپ قوشتى؛ قارلۇقلارنى بېسىپ، بىر ئۇلۇش قىلىپ قوشتى. ھەر بىرىگە بىردىن تۈتۈق قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئونبىر ئۇلۇش بولدى». مەڭگۈ تاشلاردا يېزىلىشىچە، قارلۇقلار چۈمۈل، چارۇق، چىگىل — ئۈچ ئوغۇشتىن تەركىب تاپقاچقا، ئۈچ قارلۇق دەپ ئاتالغان. باسمىلنىڭ تۆرىسىنى «ئىدىقۇد»، قارلۇقنىڭ تۆرىسىنى «ئاتا ساغۇن» دەپ ئاتايتتى. بۇ ھال ئىككى قەۋمنىڭ ئاللىقاچان «ئەل» بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. دېمەك، ئۇيغۇرلار ئۇ زامانلاردا ئاللىقاچان «توققۇز ئۇيغۇر» ۋە «ئون ئۇيغۇر» دېگەن ئىككى ئەلدىن تەركىب تېپىپ، ئوتتۇرا ئەل دەرىجىسىدىن ھالقىغان دۆلەت شەكلىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

ئەسلىدە، مىلادىدىن 7 ئەسىر ئىلگىرىلا، دى - دىڭلىنلار ئۈچ تېررىتورىيىدە كۆچمەنچىلىك - فېئودالىق ھەربىي دېموكراتىيە شەكىلدىكى ئەل بولۇپ تونۇلغانىدى. ھەتتا ھون ئىمپېرىيىسىگە قارام بولۇپ تۇرغان دەۋرىدىمۇ ئۆز پادىشاھىسى (ۋاڭ) با ئىدى؛ شۇ زاماندا ئۆرتلۇق دېگەن كىشى پادىشاھ ئىكەنلىكى مەلۇم.

كۆچمەنچىلىك - فېئودالىق ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمىدىكى ئەلنىڭ ھەممە ئوغۇشلار ئېتىراپ قىلغان دۆلەت باشلىقى بولاتتى. بۇ باشلىق تۇرلۇك دەۋرده تۇرلۇك ئاتالغان. كېيىن «قاغان» دېگەن نامنى ئۇزاققىچە قوللانغان. بەزى تەتقىقاتچىلار «قاغان» ئاتالغۇسىنى «ئاۋار» (روروا) لاردىن قوبۇل قىلغان دەيدۇ. ئاۋارلارمۇ ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى خەلقلەردىن بىرى. مېنىڭ تەھلىلىمچە، «قاغان» سۆزى «قاڭ - ئان» دېگەن ياسالما ئىسىمدىن كېلىپ چىققان بولۇپ «ئۇلۇغ ئاتا، ئاتالار ئاتىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە كېرەك. بۇ، قەدىمدىن تارتىپ «يۇرت ئاتىسى» دېگەن ئۇقۇم ئاساسىدا قوللىنىلغان سۆز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.

يەنە، دۆلەت باشلىقى بولغان «قاغان» مۇقابىلىدا ئۇ باشقۇرىدىغان «پۇقرا» بولۇشى كېرەك. ئۇ زامانلاردا ئەل تەركىبىدىكى بارلىق ئاھالە «بودۇن» دەپ ئاتالغان. «ئەل» سۆزىنىڭ پادىشاھلىق تۈزۈمىدىكى «خەلق، مىللەت» دېگەن مەنىسىمۇ بارلىقى خۇددى ياۋروپا تىللىرىدا «دۆلەت» بىلەن «مىللەت» نى «ناتسىيە» دەپ ئاتىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. «بودۇن» بارا - بارا ئىككى تەبىقىغە ئايرىلغان: ھۆكۈمران تەبىقە «ئاق بودۇن»، خەلق ئاممىسى بولسا «قارا بودۇن» دەپ ئاتالغان. كەڭ ئىستېمال مەنىسىدە، خەلق ئاممىسى «بودۇن - بۇچۇن» ياكى «بودۇن - بوقۇن» دېگەندەك جۈپ سۆزلەر بىلەن ئاتالغان. ئەلنىڭ

ئاساسي خەلقنىڭ «بودۇن»، ئەلگە تەۋە بولغان ئاھالىنى قوشۇپ «ئەل - گۇن» دەپ پەرقلەندۇرۇلگەن. «ئەل» قارمىقىدىكى «گۇن» -- بىرەر مەملىكەتنىڭ خەلقى، مەملىكەت ئاھالىسىدىن ئۇقۇمنى بىلدۇرگەن. «قۇتادغۇبىلىك» تە:

245 مۇئىار مەئزە تۇر سۆز سىنامىش كىشى،
سىنامىش كىشى بىلدى ئەل كۇن ئىشى.

(ئاشۇنداق سىلىشتۇرۇپ سۆز دەيدۇ سىنماق بولغان كىشى، سىناپ كۆرگەن كىشى ئەل - ئاھالىنىڭ ئىشىنى بىلىدۇ).

«چىغىتاي تىلى» دەپ ئاتالغان كونا ئۇيغۇر يېزىق تىلى (شۇنىڭغا دائىر لۇغەتلەر) دە «ئەل گۇن» نى ئاھالە، خەلق ۋە گۇرۇھ - توپ، قوللىنغۇچى (ئەل - دۆلەتنىڭ تايانچى) دەپ ئىزاھلىغان. «بابۇرنامە» دە، «مەھرەم»، «قورۇغچى» مەنىسىدە قوللىنىلغان. كلاسسىك بەدىئىي ئەدەبىيات ئەسەرلىرىدە «كىشىلەر» مەنىسىدە كەلگەن. مەسىلەن، «يىلقىلارنى، ئەلگۇنلەرنى يەر ئەردى».

دېمەك، مەملىكەت ۋە دۆلەت مەنىلىرىدە كەلگەن «ئەل» نىڭ ئىگىدارلىقى ۋە ھامىيلىقىدىكى خەلقى، پۇقراسى، ئاھالىسى بودۇن - بوقۇن ياكى ئەلگۇن دەپ ئاتىلاتتى. ئۆز بودۇننىڭ باشقۇرىدىغان مەلۇم تۆرە — زۇنى (قانۇن - تۆزۈمى) بار ئىدى.

«ئەل» نىڭ دۆلەت ياكى خانلىق ئىكەنلىكىنى ھۆددىلەندۇرىدىغان يەنە بىر مۇھىم شەرتى — ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتى بار ئىدى.

«ئەل» نىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى «قاغان» ئىدى. قاغان ھوقۇقى چەكسىز ھۆكۈمدار بولۇپ، دەسلەپتە قۇرۇلتاي ئارقىلىق (گەرچە ئارستوكراتلار - بەگزادىلەر ئارىسىدىن بولسىمۇ) دېموكراتىيە يولى بىلەن مەيدانغا كېلەتتى. بارا - بارا قاغان روھانىيلار تەبىقىسىنىڭمۇ ۋەكىلى سۈپىتىدە تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن، دېيىلگەن ئەقىدىنىڭ ياماپەندىسى بولۇپ قالغان - دە، ھۆكۈمرانلىقنىڭ كارىزماتىك شەكلىنى، يەنى ھۆكۈمدارلىق قۇدرىتى تەڭرى تەرىپىدىن بېغىشلانغان، دېگەن دەخلىسىز شەكلىنى قوللانغان. شۇڭا، قاغانلارنىڭ تولىسى «تەڭرىدە بولمىش ئەل ئەتمىش» ياكى «ئاي تەڭرىدە بولمىش» دېگەندەك، خانلىقنى تەڭرى تەيىنلىگەن دېگەن مەنىدىكى ئۇنۋانلارنى قوللانغان. شۇنىڭدەك، «قاغان» ئەل - بودۇن ئىچىدىكى ئەڭ دانىشمەن شەخس ئىكەنلىكىنى بىلدۇرۇش ئۈچۈن «بىلگە قاغان»، «كۆل بىلگە قاغان»، «كۆلۈگ بىلگە»، «قۇتلۇق بىلگە» (دانىشمەن قاغان، ئەقلى كۆلدەك قاغان، شۆھرەتلىك دانىشمەن، قۇتلۇق دانىشمەن) دېگەن سۈپەت ئىسىملىرىنى قوللانغان. قاغان سىياسىي جەھەتتىن ئالىي ھۆكۈمدار بولغىنىدەك، ئىقتىسادىي جەھەتتىنمۇ ئالىي مۈلۈكدار ئىدى. ئەل تەۋەسىدىكى بارلىق مال - مۈلكەتنىڭ ئىگىسى، خۇددى ماركس ئېيتقاندەك، «ھەممە ئۇلۇغ - ئۇششاق ئورتاق گەۋدىلەرنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ بارچىنىڭ ئۆزىنگە جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈك ۋەكىلى سۈپىتىدىكى ئەلگە يۇقىرى مۈلۈكدار ياكى بىردىنبىر مۈلۈكدار ئىدى».

دەسلەپتە قاغانلار ئوغۇشلار ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان قۇرۇلتايدا، ئەلگۇن ۋەكىللىرى ئېتىراپ قىلىش يولى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسا، كېيىنچە قاغان ۋارىسلىق تۆزۈمى بويىچە ئاتىدىن بالىغا ياكى خانداندىن بولغان خانزادىلەرگە مىراس قالدىغان بولدى.

قاغان بىلەن بىر قاتاردا «قاتۇن» يەنى خانىكە (ئايال قاغان) تۇراتتى. كۆپ ھاللاردا ئۇ «ئەل بىلگە قاتۇن» دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئاتىلاتتى. قاغان ۋە قاتۇن ئاستىدا قۇرۇلتاي ياكى بەگلەر كېڭەشمىسى بولاتتى. بۇ، قاغاننىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ئەلنىڭ مۇھىم ئىشلىرى ئۈستىدە كېڭەش قىلاتتى. بىراق بۇ بىر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگىنى ئەمەس، پەقەت مەسلىھەت - كېڭەش قىلىدىغان تەشكىلات ئىدى.

قاغان ۋە قاتۇننىڭ تۇش - تۇيغۇنلىرى (خان جەمەتىدىن بولغانلار) ئوغۇل بولسا تېكىن، قىز بولسا تارىم، باشقا خانزادىلەر «كۆرتلە»، ئانىسى ئېسىلزادىدىن بولغان بەگلەر «ئىنال» نامى بىلەن ئاتىلاتتى. بەزى قاغانلار ئۆزىگە «ئىلتەبەر» دېگەن نامنىمۇ قوللىناتتى ياكى يېقىن - يورۇقلىرىغا «ئىلتەبەر»، «ئىلتانغۇ» دېگەندەك پەخرى ناملارنى بېرەتتى.

قاغاننىڭ ئەڭ يېقىن قورۇقچىسى «ئايۇق» (نۆكەر) دەپ ئاتىلاتتى. خاس قاراۋۇللىرى «ئارقوي قاراغ» دەپ ئاتىلاتتى. «بۆدكە كۆرىگمە بەگلەر» (تەختكە قارايدىغان بەگلەر) ئوردا - ساراي ياكى قارارگاھ - بارىگاھلاردا قاغاننىڭ تەختىنى قوغداپ تۇراتتى. «يۇرتۇغ» قاغانغا بىۋاستە قارايدىغان ئەسكىرىي قىسىم بولۇپ، بۇنىڭ باشلىقى چاپىس دەپ ئاتىلاتتى.

ھەربىي يۇرۇش قىلغاندا، قاغان ئەڭ ئىشەنچلىك ئالپاغۇتلىرى (باتۇر - جەسۇرلىرى) نى «سۇباشى» (ئەسكەر باشلىقى، قوماندان) ۋە بۇنىڭغا يانداش قىلىپ «قۇلابۇز» (سەركەردە، جەڭ يېتەكچىسى)، شاتۇ — ھۇجۇمچى قىسىم قوماندانى (جەڭگىۋار مەنىسىدىكى «شاد» تىن تۇرلەنگەن) تەينىلەيتتى. «سۇ» سى (قوشۇنى) ھەربىي مەجبۇرىيىتى بىلەن چاقىرىلغانلاردىن مۇنتىزم تەشكىل قىلىناتتى. قاغاننىڭ ھاكىمىيىتى ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىدا كونكرېت ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان ۋە مەنسەپ دەرىجىلىرى ئېنىق پەرقلىنىدىغان ئەلچىگى - تاپىغچىلار (دۆلەت خادىملىرى)، ئۆرگەن - ئەب (ئوردا - دىۋان) خادىملىرى بولاتتى. بۇنداق مەنسەپدارلار يۇغرۇش، شات، تارقان، يابغۇ، تايانغۇ، ئىركىن، ئىنانچ، چۇر، چۇۋى، چابى، پۈترۈك دەپ ئاتىلاتتى. بۇ مەنسەپلەرگە قاغان كۆپىنچە ئۆز قايا‌شلىرى (ئوغۇللىرى، ئاكا - ئۇكىلىرى، ئاغا -

تاغلىرى ۋە سادىق يېقىنلىرى) نى تەينىلەيتتى. مەسىلەن، «تاردۇش بودۇن ئۇزە شاد ئەرتتىم» (كۆلتىكىن مەڭگۈ تېشىدا)؛ «ئىكى ئوغلىما يابغۇ، شاد ئات بەرتتىم» (بايانچۇر مەڭگۈ تېشىدا). «يۇغرۇش - تۈركلەردە ئاددىي خەلق ئىچىدىن چىقىپ، ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم. پارس ۋە باشقىلارغا ھەر قانچە يۇقىرى سالاھىيەتكە ئىگە بولسىمۇ، بۇ ئۇنۋان بېرىلمەيدۇ. ئۇ، قاغاندىن بىر دەرىجە تۆۋەن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بېشىغا قار - يامغۇردىن ۋە ئىسسىقتىن ساقلىنىش ئۈچۈن قارايىپەك كۈنلۈك تۇتۇلىدۇ» («تۈركىي تىللار دىۋانى» Ⅲ جىلد).

تارقان/تارخان — چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن خادىمغا بېرىلىدىغان دەرىجە. بۇ دەرىجە بېرىلگەن كىشىگە بىرەر «ئالتۇن تارىم» (خانزادە قىز) نى ئۆي - ئوچاقلىق ئۈچۈن بەرگەندىن تاشقىرى، تارخانىنىڭ قورۇقىدا ئولتۇرغانلار باج - خىراج ۋە ئەسكەر ئېلىش مەجبۇرىيەتلىرىدىن ئازاد قىلىنىدۇ؛ تارخان توققۇز جىنايەت جازاسىدىن ساقلاپ قېلىنىدۇ؛ خان ئوردىسىغا ئىزنىسىز كىرىپ - چىقالايدۇ؛ بۇ ئىمتىيازلاردىن توققۇز بوغۇنغىچە پايدىلىنىدۇ.

مەخسۇس «بىتكەچى» (كاتىب) لار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىن قاغانىنىڭ مەكتۇپلىرىنى تۈركىي يېزىقتا يازىدىغان «ئېلىمغا» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس كاتىب بار ئىدى.

قاغانلىقنىڭ خەزىنىسى «ئاغىلىق»، خەزىنىنى باشقۇرغۇچى ۋە پۇل - مالنى ئىدارە قىلغۇچىلار «ئاغىچى» دەپ ئاتىلاتتى. باج - سېلىق خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «ئىمغا» لىرى بار ئىدى.

ئەل تەۋەسىدىكى پۇتكۈل زېمىن جۇغراپىيە ۋە مەمۇرىي ھەم ئاھالە تەركىبى جەھەتلىرىگە قاراپ رايونلارغا بۆلۈنۈپ، بۇ مەمۇرىي رايونلار «ئۇلۇش» ياكى چوڭراق بولسا «ئەل ئۇلۇش» دەپ ئاتالغان. بۇنداق ئۇلۇشلارغا كۆپىنچە «بۇيرۇق تۇتۇق»، ئەل ئۇلۇشقا «يابغۇ» ياكى «تەركەن» تەيىنلەنگەن. «ئۇلۇش» ئەسلىدە «ئۇلۇك» (ئۇلەشتۇرۇلگەن، تەقسىم قىلىنغان) دېگەن سۆزدىن تۈرلەنگەنلىكىنى مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا ئىزاھلىغان. «ئۇلۇش» نىڭ مەنىسى ئەلنىڭ مەمۇرىي رايونى ياكى ئۆلكىسى، ئايرىم قەبىلىلەر تىلىدا بولسا «يېزا - قىشلاق»، «شەھەر» دېگەنلىكتۇر. موڭغۇل تىلىدا بولسا «ئۇلۇس»، بەزى غەربىي تۈركىي قەۋملەرتىلىدا «ئۇلۇت» دەپ ئاتالغان. كېيىنكى چاغلاردا «ئۇلۇش» ئەلدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، مەملىكەت تۈسىنى ئالغان؛ بەزى تۈركىي خەلقلەر تىلىدا كۆچمە مەنىدە «ئۇلۇس» ياكى «ئۇلت» (مىللەت) دەپ قوللىنىلغان. «قۇتادغۇبىلىك» ۋە باشقا قەدىمكى تۈركىي ھۆججەتلەردە ئۇلۇشنىڭ ئۆلكە، ۋىلايەت مەنىسىدە قوللىنىلغانلىقى توغرىسىدا مۇنداق مىساللار ئۇچرايدۇ.

«ياقىن قا قاداشتىن يېتۈرمىش سەن ئۆز،
ئۇلۇش كەند بودۇندىن ئەۋرىمىش سەن يۇز.»
(«قۇتادغۇبىلىك»)

«بالىقتىن بالىقا، ئۇلۇشدىن ئۇلۇشقا، ئەلتىن ئەلگە»
(«تۈركىي تىللاردىۋانى»)

ئۇلۇش مەركىزى «يۇرت» دېيىلگەن. «يۇرت» نىڭ تۈپ مەنىسى «ئۆي»، «تۇرالغۇجاي» ئىدى. كېيىن، مەنىسى كېڭىيىپ «تۇغۇلغان يېرى»، ھەتتا «ۋەتەن» ئۇقۇمىنىمۇ ئاڭلىتىدىغان بولغان. مەسىلەن، چىڭغىتايچىدە: «بۇيۇك بىر يۇرت، ئەلگۈن ئىدى» دېگەن جۈملىدىن شۇ مەنە چىقىدۇ.

قاغان ئۆز ئېلىدە ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن مەنسەپدارلارغا «سويۇرغا» لار بېرەتتى. «سويۇرغا» ئەسلىدە «سوۋغات» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەلنىڭ بىرەر ئۇلۇشىدىن مەلۇم يەر - سۇنى يۇزلىگەن «قاراباش» (دېھقان، يانچى دېدەك) لار بىلەن قوشۇپ «سويۇرغا» قىلاتتى. مۇنداق «سويۇرغا» قىلىنغان يەر - سۇ «سويۇرغال» دەپ ئاتالغان. بۇ كېيىنچە بىر تۈزۈمگە ئايلىنىپ خېلى ئۇزاق داۋام قىلغان.

مۇتالىئە: ئابا - ئەجدادلىرىمىزنىڭ قەدىمكى ئېتنىنىڭ تەركىبلىرىدىن ھېسابلانغان تارىم ئاھالىسى بولسا، مىلادىدىن خېلى بۇرۇنلا «شەھەر دۆلەتلىرى» باسقۇچىغا ئۆتۈپ بولغان. بەزى شەھەر دۆلەتلىرى (مەسىلەن، ياركەنت، ئۇدۇن، سۇغراق، كۇچا، كىرورەن، قوچۇ) زورىيىپ، بۇيۇك ئەل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئاھالىسى ئاللىقاچان ئولتۇراقلىشىپ، خېلى گۈللەنگەن دېھقانچىلىق ۋە ھۈنەرۋەنلىك ئاھالىسىگە ئايلانغان. بۇ ھەقتە خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە ئېنىق يېزىلغان.

5 - باب. ئەقلىي چۈشەنچە ۋە مەنتىقىي قاراشلار

ئانىلىق تۇزۇمىدىن ئاتىلىق تۇزۇمگە ئۆتۈش — ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ، ئالدى بىلەن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنىڭ تېخنىكا راۋاجلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق تۈپ - نېگىزلىك ۋە ئاساسىي ئىقتىسادىي تارماقلا ئايلانغان. ئاتىلىق تۇزۇم يېڭى تاش قورالىلار دەۋرىنىڭ ئاخىرى، مىس ۋە برونزا دەۋرىگە ماسلاشقان. بۇ دەۋردىمۇ تاش قورالىلار ئىستېمالدىن پۈتۈنلەي قېپقالمىغان. شۇڭا، بۇ دەۋر ئېنېئولىت ياكى خالكولىت دەۋرى دەپ ئاتالغان. بۇنىڭ ۋاقتى تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 4 - 3 مىڭ يىللار ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ياشىغان ماكانلار چارۋىچىلىق ھەم دېھقانچىلىق قىلىشقا باب كېلىدىغان يەرلەر ئىدى. ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا بۇ ئىككى ساھەدىن قايسىبىرى ئۇستۇنلۇككە ئىگە ئىكەنلىكىگە قاراپ، ئۇلارنىڭ رەت

- تەرتىپى بەلگىلىنىدۇ.

مىلادىدىن ئىلگىرى (تەخمىنەن ئىككى مىڭ يىللار ئىلگىرى) تۆمۈرنىڭ تېپىلىشى پۈتكۈل مادديي مەدەنىيەتنى ئۆزگەرتىۋەتكەن. بارا - بارا تۆمۈر قوراللارنى ياسىغۇچى ئۇستىكارلار مەيدانغا كەلگەن. بۇ تەرەققىيات كىشىلەرنىڭ ئالاھ - پىكىرلىرىگىمۇ چوڭقۇر تەسىر قىلغان. شۇنىڭ بىلەن، ھەر خىل تۆمۈرچىلىك مەبۇدلىرى (بىزدىكى ئاتالغۇ بويىچە تۆمۈرچىلىك پىرلىرى) چۈشەنچىسى پەيدا بولغان. مۇنداق مەبۇد (پىر)لار قەدىمكى گرېكلاردا «ھېفېست»، قەدىمكى رىملىقلاردا «ۋۇلكان»، فىنلاردا «ئىلمارىنېن»، كىرتلاردا «سۇسېل»، سىلاۋىيانلاردا «سۋاروگ»، يەھۇدىيلاردا «داۋىد»، تۈركىيەلەر ۋە موڭغۇللاردا «تارخان» دەپ ئاتالغان.

تۆمۈر قوراللارنىڭ كۆپەيىشى نەتىجىسىدە، ساپالچىلىق ۋە بىناكارلىق راۋاجلانغان؛ باشقا قول ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي قىلغان. بارا - بارا ئىش تەقسىماتىنىڭ دائىرىسى كېڭەيگەن: قول ھۈنەرۋەنچىلىك دېھقانچىلىقتىن ئايرىلىپ چىققان. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بۇ ئىككى ساھەسى (دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك) ئالماشتۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىشنى — تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇنىڭدىن مال ئالماشتۇرۇش ۋاستىچىسى يەنى سودىگەرلەر پەيدا بولغان. ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىجتىمائىي مادديي تۇرمۇش شارائىتىدا، كىشىلەرنىڭ مەپكۇرە، نەزەرىيە ۋە كۆز قاراشلىرى پەيدىنپەي يۇكسىلىپ بارغان.

ئىنسانلار موئۇستېر دەۋرىدىلا بىر خىل ئىجتىمائىي دىنىي چۈشەنچىنى پەيدا قىلغان. بۇنى ھازىرقى زامان تەتقىقاتچىلىرى «ئانىمىزم» دەپ ئاتىغان (لاتىن تىلىدا anima روھ، جان دېگەنلىك بولىدۇ). ئانىمىزم — بارلىق شەيئىلەردە جان - روھ بار دەيدىغان نەزەرىيىدۇر.

ئىنسانلاردا ئىپتىدائىي دىنىي چۈشەنچە بىلەن بىللە ئەتراپىدىكى نەرسە ۋە ھادىسىلەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىمۇ پەيدا بولغان. كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرى كونكرېت ۋە ئوبرازلىق بولۇش (بىۋاستە سەزگەن نەرسە - ھادىسىلەر توغرىسىدىلا پىكىر يۈرگۈزۈش) سەۋىيىسىدىن ئابستراكت ۋە ئىخچاملىق بولۇش سەۋىيىسىگە يۈكسەلگەن. ئالدى بىلەن ئىنسانلار سان - ساناق ۋە بويىقلار توغرىسىدا ئېنىق چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلغان. دەسلەپتە ئىنسانلار سان - ساناقنى مەلۇم جىسىم بىلەن باغلىق ھالدا ھېسابلايتتى. ئىنسانلارنىڭ سان چۈشەنچىسى بارا - بارا ئاددىي ۋە ئاز سانلاردىن چوڭ ۋە جىق ساناقلارغا ئۆتكەن.

ئارخېئولوگلارنىڭ تەھقىقلىشىچە، موئۇستېر قاتلىمىدىن قىزىلتاشنىڭ ئىزنالىرى تېپىلغان. شۇنىڭدەك باشقا مەدەنىيەت ئىزلىرىدىنمۇ بويىقلار تېپىلغان. ئېنتوگرافلار ۋە ئارخېئولوگلارنىڭ قىياسلىرىچە، ئۇزاق ئۆتمۈشتە ئاساسەن تۆت خىل بويىاق — ئاق، قارا، قىزىل ۋە سېرىق ئىشلىتىلگەن. ئاق رەڭ ئادەتتە تەزىيە - يۇغانلىك تىمسالى بولغان، قىزىل رەڭ جەڭ ۋاقتىنلىك تىمسالى، كۆك بولسا كەلگۈشادىلىقنىلىك مىسالى سۈپىتىدە ھەر خىل مۇراسىملارنى ئۆتكۈزگەندە ئىشلىتىلگەن. قارا رەڭ باشقا رەڭلەرنى تەڭشەشكە ئىشلىتىلگەن، بەزى جايلاردا يۈز ۋە بەدەنلىرىگە تۈرلۈك شەكىللەرنى سىزىشقىمۇ ئىشلەتكەن. ئىنسانلار بويىقلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى پەرقلەندۈرگەن. كىشىلەر قىزىل رەڭ ئارقىلىق ئوتنىڭ رەڭگىنى، قۇياشنىڭ رەڭگىنى، شۇنىڭدەك بەزى ئورۇنلاردا گرانىت، يوپۇرماق ۋە باشقىلارنىڭ رەڭلىرىنى قىياس قىلغان.

مەخلۇقاتنىڭ يارىلىشى توغرىسىدا تۈرلۈك چۈشەنچىلەر پەيدا بولغان. قەدىمكى بابىل، مىسىر ۋە گرېتسىيىلەردە دۇنيانىڭ ۋە ئادەمنىڭ يارىتىلىشى توغرىسىدا ھەر خىل ئەپسانىلەر كېلىپ چىققان. مىسىردا بولغان ئەپسانىلەرنىڭ بىرىدە، ئادەم «را» دېگەن مەبۇدنىڭ كۆزىدىن پەيدا بولغان دېيىلسە، يەنە بىرىدە، نۇرغۇن مەبۇدلاردىن يارالغان، دېيىلىدىكەن. «ئىنجىل» دىمۇ ئىككى خىل بايان قىلىنغان. بىرىدە ئادەم لايدىن ياسالغان دېيىلسە، يەنە بىر خىل بايانda خۇدانىڭ سۆزى بىلەن يارىتىلغان دېيىلگەن. گرېتسىيىنىڭ بىر ئەپسانىسىدە ئادەم تاشتىن ياسالغان دېيىلسە، يەنە بىر ئەپسانىسىدە ئادەمنى مەبۇد تۇغقان دېيىلگەن. ئىنسانلار ئەپسانىلەرنىڭ ئادەملەرگە نىسبەتەن چوڭ تەسىر كۆچى بارلىقىنى تونۇپ يەتكەن. ئىنسانلار ھايۋانلار، شەيئىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىلەرنى پىششىق بىلسە، ئۇلارنى ئىلگىدەيدىغان قۇدرەتكە ئىگە بولغىلى بولىدۇ، دەپ ئىشەنگەن. شۇنىڭ بىلەن ئەپسانىنىڭ سىرىنى ساقلاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. ئەپسانىنىڭ مەزمۇنى ئادەتتە رىۋايەتتىكى ئابا - ئەجدادلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن ئىبارەت بولغان. كۆپلىگەن ئوغۇش — قەبىلىلەر ئابا - ئەجدادلارنىڭ مۇنداق پائالىيەتلىرى خېلى ئىلگىرىكى زامانda پەيدا بولغان، دەپ بىلگەن. بىر قەبىلىدە پەيدا بولغان بىر قانچە ئەپسانىلەر بىرلىشىپ ئومۇمىي بىر ئەپسانىنى شەكىللەندۈرگەن. مۇنداق ئەپسانىدە ھېكايە قىلىنىشچە، ئاسمان بىلەن زېمىن دۇنيادىكى بارچە جانلىق نەرسىلەرنىڭ ئاتىسى ۋە ئانىسى ئىكەن. دەسلەپتە ئاسمان بىلەن زېمىن ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئارىلىق بولماي، ئاسمان يەرنىڭ ئۈستىدىلا تۇرىدىكەن؛ ئۆسۈملۈك، ھايۋانات، بېلىق، ئادەم، ئورمان ۋە شامال ئاسمان بىلەن يەرنىڭ بالىلىرى ئىكەن. شامالدىن باشقا بالىلار قەست قىلىپ ئاسمان بىلەن زېمىننى ئايرىۋەتمەكچى بوپتۇ. بۇ ئىش بالىلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ قولىدىن كەلمەپتۇ، چۈنكى ئۇلارنىڭ قۇدرىتى يەتمەپتۇ. ئاخىرى ئورمان يوغىناپ ئاسمانىنى تىرىۋاپتۇ؛ ئاسمانىنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي ئورمان ئاسمانىنى يەردىن كۆتۈرۈۋاپتۇ، لېكىن يەر دەرەخلەرنىڭ يىلتىزلىرى بىلەن ئۇنى باغلىۋاپتۇ.

شۇڭا، يەر ئورمانىنىڭ ئاستىدا، ئاسمان ئورمانىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ قاپتۇ، ھەممە بالىلار يەردە قاپتۇ، پەقەت شامال كۆتۈرۈلۈپ ئاتىسى بىلەن بىللە بوپتۇ. شامال ئاسماندىن چۈشۈپ ئۆز بۇرادەرلىرىدىن ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئالىمەن، دەيدىكەن. ئۇ، بولۇپمۇ ئورمانغا ۋە ئورماندا ياشايدىغان ياۋايى ھايۋانلارغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ تۇرىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن، بېلىق دېگىزغا چۈشۈۋاپتۇ، ياۋا ھايۋانلار قۇرۇقلۇقنىڭ ھەر تەرىپىگە پېتىراپ كېتىپتۇ. شامال توختىماي يېگىلى بولمايدىغان ئۆسۈملۈكلەرنى ۋەيران قىلماقچى بولغاچقا، يېگىلى بولمايدىغان ئۆسۈملۈكلەر يەرنىڭ تېگىگە كىرىۋاپتۇ. شىددەتلىك شامال ئۆز بۇرادەرلىرىنى يېڭىپتۇ. پەقەت ئادەم يېڭىلمەپتۇ. ئادەم مېنى تاشلىۋەتتى دەپ ئۆز بۇرادەرلىرىدىن بەك خاپا بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئادەم ياۋا ھايۋان ۋە قۇشلارنى ئوۋلاشقا باشلاپتۇ. ئادەم پەقەت شامالنى بويسۇندۇرالماپتۇ. ماركس بۇ توغرىدا مۇنداق كۆرسەتكەن: «بارچە ئەپسانىلەر تەسەۋۋۇردىن بولىدۇ ۋە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق تەبىئىي كۈچنى بويسۇندۇرىدۇ، ئىلىگىدە يىدۇ ۋە شەكىللەندۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، تەبىئىي كۈچ رېئاللىقتا ئىلىگىدىلگەندىن كېيىنلا ئۇ يوقىلىدۇ».

بارا - بارا دىنىي ئېتىقاد تېخىمۇ راۋاجلىنىپ، تارماقلانغان. ئىنسان تەبىئەتنى بارا - بارا كونترول قىلىشقا باشلاپ، ئۆزىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئىي كۈچلەردىن بوشىنىپ چىقىشقا باشلىغان؛ شۇنىڭدەك ئۆزىنى قورشىۋالغان دۇنيانى بارغانسېرى تونۇغان. ئەتىجىدە، ئاتا - بوۋىسىغا تېۋىنىشتىن مەبۇد شەكىلداشلىقى (ئانتروپومورفىزاتسىيە) تەرىپىگە قاراپ راۋاجلانغان. يەنى ئاتا - بوۋىسىنىڭ قىياپىتىنى ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈك ئەمەس، بەلكى ئادەم دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدىغان بولغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن تەبىئىي كۈچلەرنى تېخىمۇ كۈچ شەخسلەشتۈرۈش (ئىندىۋىدۇئاللاشتۇرۇش) قا قاراپ راۋاجلانغان. ئادەملەر قەدىمكى دەۋردە ئۆزىنىڭ تونۇشىنى كېڭەيتىش ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ئىجتىھات قىلغان.

1. ئىككىلىك چۈشەنچىسى

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز تەبىئەتكە بويسۇنۇپ ياشاشتىن تەبىئەتنى ئىلگىدەش جەريانىغا ئۆتۈشتە، تەبىئەت ھادىسىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىش سەۋەبلىرىنى ئۆگىنىشكە باشلىغان. بۇ، كېيىنكى زاماندا، تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىنى چۈشىنىش دەپ ئاتالغان. تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ھاسىل قىلغان چۈشەنچىلىرىنى جەمئىيەت ھادىسىلىرىگە تەتبىق قىلغان. ئاۋۋال جۈپلۈك چۈشەنچىسىگە ئىگە بولغان. يەنى پۈتكۈل دۇنيا ۋە تەبىئەتتىكى بارلىق شەيئىلەر «جۈپ» بولىدۇ ۋە جۈپ بولغان ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە تايىنىدۇ، بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، بىرى ئارقىلىق ئىككىنچى بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى گەۋدىلىنىدۇ، شۇنداقلا بىر - بىرىنىڭ زىتىدا بولىدۇ، دېگەن ئەقلىي چۈشەنچىنى ھاسىل قىلغان. بۇنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرى مۇنداق:

«ئاق» بىلەن «قارا»

قەدىمكى ئەجدادلار تەبىئەتتىكى «ئاق» بىلەن «قارا» رەڭنى ھېس قىلىپ، بۇنىڭدىن تۇرلۇك ئەقلىي چۈشەنچىلەرنى يەكۈنلىگەن. «ئاق» نى كۈننىڭ تەسەۋۋۇرى، «قارا» نى تۇننىڭ تەسەۋۋۇرى دەپ بىلگەن. «ئوغۇزنامە» دىكى مۇنۇ بايانمۇ بىلىش مۇمكىن: «كۈنخانىنىڭ ۋەزىرى ئۇلۇغ تۇرك . . . كۈنلەردە بىر كۈن ئۇيقۇدا بىر ئالتۇن يا كۆردى، يەنە ئۇچ كۈمۈش ئوق كۆردى. بۇ ئالتۇن يا كۈن تۇغۇلۇپ تولۇن بولغىچە كېرىلگەندى. يەنە بۇ ئۇچ كۈمۈش ئوق تۇن ياكاققا (شىمالغا) قاراپ تۇراتتى . . . كۈن، ئاي، يۇلتۇز (ئۇچ ئوغۇل) تاڭ سارىغا سىلەر بېرىڭلار، كۆك، تاغ، تەڭىز تۇن سارىغا سىلەر بېرىڭلار، دېدى . . . » كۈن تۇغۇش — تاڭ سېرى، كۈن پېتىش — تۇن سېرى دەپ كۆرسىتىلگەن. ئادەتتە، كۈن چىقىشقا باشلىغاندا «كۈن ئاقاردى» (كۈندۈز بولدى)، كۈن پېتىشقا باشلىغاندا «كۈن قارايدى» (تۇن بولدى) دەپ ئىپادىلىگەن. بۇ چۈشەنچە ئاساسىدا «ئاق» بىلەن «قارا» نى «يورۇق» بىلەن «قاراڭغۇ» نىڭ تەسۋىرى دېگەن ئۇقۇمنى ھاسىل قىلىپ، بۇ ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنىنى بارغانچە كېڭەيتىۋەرگەن. «ئاي» غا تەتبىق قىلغاندا، ئاي تۇغۇلۇپ تولۇن بولغىچە تۇنلەرنى «ئايدىڭ كېچىلەر»، قالغان تۇنلەرنى «قارا كېچىلەر» ياكى «قاراڭغۇ كېچىلەر» دەپ سانىغان؛ تاغ ۋە تەرەپلەرگە تەتبىق قىلغاندا، ھەمىشە ئاقىرىپ (يورۇق چۈشۈپ) تۇرىدىغان يۇزىنى «كۈنگەي»، قارىيىپ (يورۇق چۈشمەي) تۇرىدىغان يۇزىنى «تەرسكەي» (مەخسۇس تاغقا نىسبەتەن «قۇز») دەپ ئاتىغان. يەنە «ئاق» نى روشەننىڭ ئىپادىسى، «قارا» نى «تۇتۇق» نىڭ ئىپادىسى دېگەن ئۇقۇمدىن يىراقتىكىنى پەرق ئېتىش ئۇقۇمىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مەسىلەن، يىراقتىن ئارانچە كۆرۈنگەن نەرسىنى «قارىسى كۆرۈندى»، نىشانغا ئېلىشنى «قارىغا ئېلىش» دېگەن ئىبارىلەر شۇنى كۆرسىتىدۇ. «قارا» دېگەن ئۇقۇمدىن «يوغان»، «كەڭ» دېگەن مەنىلەرنىمۇ تۈرلەندۈرگەن. يەنە «خەلق ئاممىسى»، «كەڭ ئاسما» دېگەن مەنىلەرنى «قارا بودۇن» ۋە بەزىدە «قارا» دەپلا ئاتىلاتقان. مەسىلەن، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 986 - بېيىتىدە «قارا» سۆزى «ئامما» مەنىسىدە قوللىنىلغان. قەدىمكى ئەجدادلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىلكىدىكى قوي - ئۆچكە قاتارلىق ئاق - ئۇششاق ماللاردىن ئۆزگىلىرى (مەسىلەن، ئات، كالا، تۆگە قاتارلىق چوڭ ماللار) نى «قاراماڭ» دەپ ئاتىغان. سېغىن ماللاردىن ئېلىنمىدىغان سۈت مەھسۇلاتلىرىنى «ئاق» سۆزى بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن، ئىززەتلىك مېھمانىنى سۈت، قىمىز، ياغ، قايماق، قېتىق، سۈزمە، ئايران، ئېرىمچەك، قۇرۇت

دېگەندەك «توققۇز ئاق» بىلەن مېھمان قىلغان. ئېكسپېدىتسىيەمۇ بۇغداي، گۈرۈچ ۋە ئۇلارنىڭ ئۇنلىرىنى «ئاق ئاش»، قوناق، تېرىق، پۇرچاقلارنى «قارا ئاش» دەپ سىلىق - يۇمشاقلىق جەھەتتىن پەرقلەندۈرگەن. ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا بولسا، «ئاق» بىلەن «قارا» نىڭ تەبىئىي ھادىسىلەرنى بىلدۈرىدىغان «رەڭ» دېگەن مەنىسىنى تەتبىق قىلىپ، ئادەملەردىكى تۈرلۈك خاراكتېر ۋە ھېسسىيات ئىپادىلەرنى بىلدۈرگەن. مەسىلەن، «ئاق كۆڭۈل»، «كۆڭلى قارا»، «قارا يۈز»، «يۈزىگە قارا چاپلىماق»، «يۈزى ئاقارماق»، «ئاقلىماق»، «قارا تۇتماق» ۋە باشقىلار. يەنە شۇنىڭدەك تۈرمۇشتا قاتتىق مۇشكۈلچىلىككە يولۇققانلىقىنى «قارا كۈنلەر»، «قارا باستى» دەپ تەسۋىرلىگەن. «قارا» سۆزىدىن «قارىلىق» (ماتەم) ۋە «قارام» (مەھكۇم) دېگەن ئۇقۇمىنىمۇ ئاڭلاتقان. يەنە «قارا» دېگەن تۈپ ئۇقۇمدىن «گۈناھ - ئەيىپ - قۇسۇر» دېگەن مەنىلەرنى تۈرلەندۈرگەن. خەلق قوشاقلىرىدا بۇ مەنىدىكى مىسرالار كۆپ قوللىنىلىدۇ: «قاراڭغۇدىن قورقمايمەن، قاراڭدىن قورقمەن يارىم» ، «قارا دەيدۇ - قارا دەيدۇ، قارا مەندە يوق»، «ئاق بىلىق، ئاپئاق بىلىق ئاپتاپتا ياتقانىڭ قېنى» ۋە باشقىلار. دېمەك، «ئاق» بىلەن «قارا» نىڭ رەڭ دېگەن تۈپ ئۇقۇمىدىن «يورۇق - قاراڭغۇ»، «روشەن- تۇتۇق»، «ئوڭ - تەتۈر»، «ئالدى - كەينى»، «ياخشىلىق - يامانلىق» دېگەندەك چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلغان. «ئاق - قارا» چۈشەنچىسى «يىن - يات» ماۋزۇسىدا يەنە بايان قىلىنىدۇ.

«ئەركەك» بىلەن «چىشى» ۋە «ئوڭ» بىلەن «سول»

تەبىئەتتىكى بارلىق مەخلۇقات (ئىنسان، ھايۋان، ئۆسۈملۈك) ۋە شەيئىلەرنىڭ «ئەركەك» ۋە «چىشى» دېگەن ئىككى جىنىسقا بۆلۈنىدىغانلىقىنى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئاللىقاچان ھېس قىلغان ۋە بۇ ھېسسىيات ئاساسىدا «ئەركەك» بىلەن «چىشى» بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ھەم بىرىنىڭ ياشىشى ئۈچۈن يەنە بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى شەرت بولىدۇ، دېگەن ئەقلىي چۈشەنچىنى ھاسىل قىلغان.

مەخلۇقات ئىچىدىن پەقەت ئىنسانلاردىكى «ئەركەك» بىلەن «چىشى» نىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆگىنىپ كۆرەيلى. قەدىمدىن تارتىپ تاكى خان - پادىشاھلىق تۈزۈم دەۋرىدىمۇ ئەر ئوڭ قولدا، خوتۇن سول قولدا بولاتتى. ئانىلىق تۈزۈمدىن ئاتىلىق تۈزۈمگە ئۆتكەندىن كېيىنمۇ، ئەرلەر بىلەن خوتۇنلار جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ساھەلىرىدە تەڭ - باراۋەر ئىدى. يەنى ئەرلەر بىلەن خوتۇنلارنىڭ ئوڭ ۋە سول ياقلارنى تۇتقانلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا - ئۆي ئىشلىرىدىن باشقا، يىغىم، ئوۋچىلىق، ئېكىنچىلىق، مال بېقىمچىلىق، شۇنىڭدەك بايرام - زىياپەتلەر، كېچەشمە قاتارلىق پائالىيەتلەرگە تەڭ قاتنىشاتتى. ھەتتا ئۇرۇش پائالىيەتلىرىدىمۇ خوتۇنلار ئەرلەردەك جەڭگىۋار ئىدى. خوتۇنلارنىڭ باتۇرلۇقىنى تەسۋىرلەيدىغان خەلق چۆچەكلىرىدىنمۇ بۇ ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولىدۇ. ئەر بىلەن خوتۇن توي - نىكاھ ئىشلىرىدىمۇ تەڭ - باراۋەر ئىدى، توي - نىكاھ مۇراسىملىرىدا يېگىت بىلەن قىز كۈچ سىنىشىدىغان ئادەت بولغان. قەدىمكى گرېك مۇئەللىپلىرى تۇران زېمىنىدىكى قەدىمكى گرېك مۇئەللىپلىرى تۇران زېمىنىدىكى قەۋملەردە: يېگىت ئايرىم - ئايرىم چېلىشىشتا، قىزنى يېڭەلىسىلا قىز يېگىتنىڭ بولىدىغانلىقىنى تەسۋىرلىگەن قەدىمكى خەلق قىسسىلىرىدىن ئايرىم ئېپىزوتلارنىڭ «ئېلىئان» ھېكايىسىدە ساقلانغانلىقىنى يېزىشقان. بۇنداق ئادەت ھەتتا 11 - ئەسىرىدىمۇ ساقلىنىپ قالغانلىقى مەلۇم. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ I جىلدىدە مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: «قىز بىرلە كۈرەشمە، قىسراق بىرلە يارىشما - قىزلار بىلەن چېلىشما، چۈنكى قىزلار كۈچلۈك كېلىدۇ، سېنى يېقىتىپ قويىدۇ؛ قىسراق (بايتال) بىلەن چېپىشما، ئۇ ئاتتىن كۈچلۈك ھەم چاپقۇر بولغىنى ئۈچۈن، سېنىڭدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ — خاقانىيە قىزلىرىدىن بىرى نىكاھ كېچىسى سۇلتان مەسئۇدنى تېپىپ يېقىتىۋەتكىنى ئۈچۈن، خاقانىيىلىكلەر ئارىسىدا، سۇلتان مەسئۇد توغرىلىق چىقىرىلغان بىر ماقال».

قەدىمكى زامانداً، كىشىلەر سول تەرەپنى قەدىرلەيتتى. بۇ ئانىلىق تۈزۈمدىن قالغان ھېسسىي چۈشەنچە بولسا كېرەك. كېيىنكى چاغلاردا بولسا، سول تەرەپكە نىسبەتەن ئوڭ تەرەپكە ھۆرمەتلىكرەك قارايدىغان بولغان. ئىلگىرىكى زامانلاردا مۇنداق ئوڭ ۋە سول تەرەپلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئېڭى ئېھتىمال قەدىمكى دىنىي ئېتىقادتىن تۇغۇلغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى شامانلىق سول تەرەپنى، تويۇنلۇق ئوڭ تەرەپنى ئۇلۇغلايتتى. تېخىمۇ قەدىمكى زامانداً تەڭرىلەر ئوڭ قولنى، يەر - سۇلار سول قولنى مۇئەككەل بولۇپ ھىمايە قىلغان. بارا - بارا كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر مۇرەككەپلەشكەنسېرى سول قولنى تۇتقانلار «ئىچرەكىلەر»، ئوڭ قولنى تۇتقانلار «تاشراقىلەر» دەپ ئاتالغان. لېكىن زامانىمىزدا ئۆتۈشى بىلەن ئوڭ ۋە سول تەرەپلەرنىڭ ئىززەت - ھۆرمەتتە سەل ئېگىز - پەس بولۇش ئەھۋالى ئالمىشىپ تۇرغان.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز بولغان «توققۇز ئۇيغۇر» (ئىچرەكى ئەل) ئوڭدا، يەنى ئورقۇن بويىدا، «ئون ئۇيغۇر» (تاشراقى ئەل) سولدا يەنى سېلىنگا بويىدا ماكان تۇتقانىدى. ئەبۇلغازى باھادىرخانىمىزنىڭ «شەجەرەئى تۈركىي» ئەسىرىمىزنىڭ «قاراخانىمىزنىڭ زىكرى» دېگەن بابىدا ئوغۇزخان توغرىسىدا بايان قىلغىنىدا مۇنداق قەيت قىلغان: ئوغۇزخان ھايات چېغىدا، ئوغلانلىرىنى ئورۇنلاشتۇرغاندا: «ئۆزگىلەر ئوڭ ياقتا ئولتۇرسۇن، ئوچ ئوقلار سول ياقتا ئولتۇرسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن. ئوغۇزخانىمىزنىڭ ئوغلى «. . . كۈنخان ئەرقىل خوجانىڭ سۆزىنى

قوبۇل قىلىپ، چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى . . . ئاندىن كېيىن ئوغۇزخان ئەتكۇز گەن. ئالتۇن ئۆينى تىكتۇردى. ئوڭ ياقتا ئالتە ئاق ئۆرگە، سول ياقتا ئالتە ئاق ئۆرگەتىكتۇردى (ئۆرگە - تەخت). ئوڭ ياقتا ئۇچىغا ئالتۇن توخۇ قوندۇرۇلغان 40 غۇلاچ ياغاچنى تىكتۇردى؛ سول ياقتا ئۇچىغا كۈمۈش توخۇ قوندۇرۇلغان 40 غۇلاچ ياغاچنى تىكتۇردى. خان يارلىقى بويىچە بوز ئوق ئوغلانلىرى ۋە نەۋكەرلىرى ئالتۇن توخۇنى، ئۈچ ئوق ئوغلانلىرى نەۋكەرلىرى بىلەن كۈمۈش توخۇنى ئات چېپىپ كېتىۋېتىپ ئاتتى . . . » بۇ بايانداىن ئوغۇزخاننىڭ چوڭ ئوغلى كۈنخاننىڭ «بوز ئوق» ئاتالغان ئوغلانلىرى ئوڭ قولنى، «ئۈچ ئوق» ئاتالغان ئوغلانلىرى سول قولنى تەشكىل قىلغانلىقى مەلۇم. قۇن (هون) زامانىغا كەلگەندىمۇ تەڭرىقۇت بارىگاھى — بۆكە باالىقنىڭ ئوڭ تەرىپى برانغار، سول تەرىپى جۇۋانغار دەپ بۆلۈنگەن. خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، شەرقىي خەن زامانىسىدىمۇ، هونلاردا مەنسەپدارلار «ساغ - سول» غا ئايرىلغان. مەسىلەن، سول ئۆگ شات، سول قۇت شات، ساغ ئۆگ شات، ساغ قۇت شات. ئوڭ ۋە سول تەرەپلەر توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر كېيىنكى چاغلاردىمۇ خېلى چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. پادىشاھلىق تەختىنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرلىرى، سول قول ۋەزىرلىرى دېگەن ئىبارىلەر ئەنە شۇ چۈشەنچىدىن دېرەك بېرىدۇ.

قەدىمكى زامانلاردىمۇ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز بىلەن ھەر جەھەتتىن يېقىن ئالاقىدە بولغان ئوردۇس ئاھالىسى يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خۇا شيالار (خەنزۇلارنىڭ ئەجدادى) نىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ كىگە ئوخشاش ئىككىلىك ئەقلىي چۈشەنچىسى ئاڭ - پىكىر ساھەسىدە ناھايىتى كەڭ تارقالغانىدى. بۇ «يىن — ياڭ» تەلىماتى دەپ ئاتالغان ۋە بۇتەلىماتنىڭ ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئاڭ - پىكرىگە خېلى تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى تارىخىي مەنبەلەردىن بىلىش مۇمكىن.

«يىن - ياڭ»

قەدىمكى خۇا شيالاردا، «يىن - ياڭ» - پەلسەپىسىنىڭ ئىككىلىك (جۈپلۈك) كاتېگورىيىسى. «يىن - ياڭ» نىڭ ئەسلىدىكى تۈپ مەنىسى مۇنداق بولغان: يىن - تاڭ — ئاپتاپنىڭ كەينى ۋە ئالدى، يەنى كۈنگە باققان تەرەپ — ياڭ، كۈن چۈشمىگەن (كۈنگە قارشى تۇرغان) تەرەپ — يىن؛ تەسكەي، كۈنگەي دېگەن مەنلىرىدىن تۇرلىنىپ، ھاۋارايىنىڭ ئىسسىق - سوغۇق ياكى ئوچۇق - تۇتۇق ھادىسىلىرىنىمۇ بىلدۈرگەن. قەدىمكى زاماندا، كىشىلەر بارچە ھادىسىلەرنىڭ ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپلىرى بولىدىغانلىقىنى پەرق ئەتكەن - دە، «يىن - ياڭ» چۈشەنچىسىدىن پايدىلىنىپ، تەبىئەتتىكى بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ۋە بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان ئىككى خىل ماددىي كۈچنى شەرھىيىلىگەن. غەربىي جۇنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆتكەن بويۇنۇق مۇنداق دەپتىكەن: «ياڭ مۆكۈنۈپ چىقالمىسا، يىن قىستىلىپ بۇغلانمىسا، يەر تەۋرەيدۇ» («ئەل مۇھاكىمىلىرى» نىڭ «جۇمۇھاكىمىلىرى» پەسلىنىڭ 1 - قىسمى). «پالنامە» («يىجىڭ») نىڭ مۇئەللىپى تېخىمۇ ئېنىقراق شەرھىيىلەپ: «بىر يىن بىلەن بىر ياڭ - داۋدېيىلىدۇ» دېگەن تەلىماتنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە يىن بىلەن ياڭنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى — ئالەمنىڭ تۈپ قانۇنى، دەپ تونۇغان. دېمەك، قەدىمكى كىشىلەر يىن - ياڭ دېيىلگەن بۇ ئىككى خىل كۈچنىڭ بىر - بىرىگە قىلىشى — تۇرلۇك - تۇمەن شەيئىلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى دېگەن خۇلاسىگە كېلىپ، «زور بىلەن زەئىپنىڭ بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشى بىلەن، ئۇنىڭدىن ئۆزگىرىش كېلىپ چىقىدۇ» دەيدىغان ساددا دېئالېكتىك كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يىن بىلەن ياڭنىڭ ئىككىلىك چۈشەنچىسىنى ئاڭلىتىدىغان «يورۇق - قاراڭغۇ»، «كۈنگەي - تەرسكەي»، «ئوچۇق - تۇتۇق» (ھەمدە «ئوچۇق - يېپىق»)، «كۈن - ئاي»، شولا - سايە، مۇزەككىر - مۇئەننەس، جىنسىي ئەزالار، بۇ ئالەم - ئۇ ئالەم دېگەندەك قارىمۇ قارشىلىق مەنىلىرى بار (ئەسلەتمە، ئۇيغۇرتىلىدا كۆپىنچە مۇنداق قارشىلىق مەنىلىرىدىكى جۈپلۈك سۆزلەردىن ئىجابىي مەنىلىكلىرى ئالدىن ئېيتىشقا ئادەتلىنىلگەن).

بەزى چۈشەنچە بويىچە، يىن بىلەن ياڭ شەيئىلەر ۋە كىشىلەردە دائىمىي جارى بولۇپ تۇرىدىغان بىر - بىرىگە زىت ئىككى يۈز (تەرەپ) دىن ئىبارەت. تەبىئەتتىكى شەيئىلەردە چوڭ - كىچىك، ئۇزۇن - قىسقا، ئېگىز - پەس، ئوڭ - سول ۋە شۇنىڭدەك باشقا خۇسۇسىيەتلەر بولىدۇ. قەدىمقى كىشىلەر چوڭ، ئۇزۇن، ئېگىز سولنى ياڭ، كىچىك، قىسقا، پەس، ئوڭنى يىن دەپ تۇركۈملىگەن. ياڭغا تەۋەلەر قاتتىق - زور بولىدۇ، يىنگە تەۋەلەر يۇمشاق - ئاجىز بولىدۇ. ئادەمنىڭ خاسلىق مىجەزى جەھەتتە ئەر قاتتىق - قوپال بولغىنى ئۇچۇن ياڭ - سول، خوتۇن ياۋاش، يۇمشاق بولغىنى ئۇچۇن يىن - ئوڭ سانالغان. خۇا شيالارنىڭ يىن - ياڭ دېيىلمىغان بۇ ئىككىلىك چۈشەنچىسى ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا ئۇلار بىلەن يېقىن قوشنا بولۇپ ياشىغان رۇئىلارغىمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر قىلغان. بولۇپمۇ غەربىي جۇ ۋە چىن ئەللىرى بىلەن ئارىلىشىپ، قوشنىدارچىلىق قىلىپ ئۆتكەن قىزىل دىلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئىككىلىك چۈشەنچىلىرىگە خۇاشيالارنىڭ يىن - ياڭ نۇقتىئىنەزەرىنى تەتبىق قىلغان. «يىن» غا «قارا» نى، «ياڭ» غا «ئاق» نى مۇقابىل كەلتۈرگەن. يىن بىلەن ياڭنىڭ «ئوچۇق - تۇتۇق»، «كۈنگەي - تەسكەي»، «شولا - سايە»، «كۈن - ئاي» دېگەندەك مەنىلىرى «ئاق - قارا» نىڭ مەزمۇن دائىرىسىگە كىرىدۇ. مەلۇم زامانلار ئۆتكەندىن كېيىن، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز «ئاق -

قارا» ئىككىلىك چۈشەنچىسىگە «ئوڭ - سول» نى يانداش قىلىپ قارايدىغان بولغان. كېيىنچە تەڭداش بولغان ئوڭ - سول ئىككىلىك چۈشەنچىسىنىڭ دائىرىسىگە «ئاق - قارا» ئىككىلىكنىمۇ كىرگۈزگەن. بۇ يەردە ئەسلىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك بىر مەسىلە بار، قىزىل رۇئىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادى دېگىلىن ۋە گۈزلەر كېيىنچە «ئاق» نى «كۆك» ، «قارا» نى «بوز» بىلەن ئالماشتۇرغان. بۇ، ئاسمان - زېمىن چۈشەنچىسىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، «كۆكتەڭرى» ۋە «بوز تەڭرى» ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان. شۇنداقلا «قارا» نىڭ مەنىسى ئۆزگىرىپ، «مەھكۇم» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولغان. «ئاق - قارا» ئىككىلىك چۈشەنچىسى ئىلگىدىيدىغان زاماندا، تەڭ - باراۋەر بولمىغان ئىككىلىك چۈشەنچىسىگە ھاجەت يوق ئىدى. سەلتەنەتتىن ئايرىلىپ «باشقا كۈن چۈشكەن» دە بولسا، «قارا بودۇن» (قارام - مەھكۇم خەلق) كېلىپ چىققان. چۈنكى جەمئىيەت ھاكىم ۋە مەھكۇملاردىن تەركىب تاپقاچقا، ھاكىملارنى «كۆك» ، مەھكۇملەرنى «قارا» دېگەن سۈپەت بىلەن پەرقلەندۈرگەن.

«قەدىمكى تۈركلەردە بىر ھۆكۈمدار مەغلۇب بولغاندا ‹قارا خان› ياكى موڭغۇلچە مەزكۇر مەنىدىن دېرەك بېرىدىغان ئاتالغۇ ‹كۈر خان› بىلەن ئاتىلاتتى. ئىنتىقامىنى ئالغانغا قەدەر، دۈشمەن ئۈستىدىن غالىب بولغانغا قەدەر ئاشۇ ئۇنۋاننى ساقلايتتى» (زىيا گۆكئالپ).

قەدىمكى زاماندا، شامانلارمۇ «ئاق شامان» (ياز ئايلىرىغا مۇئەككىل) ، «قارا شامان» (قىش ئايلىرىغا مۇئەككىل) دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندەك، چۈرلار (ئەرۋاھلار) مۇ «ئاق چۈر» ۋە «قارا چۈر» دەپ بۆلۈنەتتى. شۇنىڭدەك تەڭرىلەرمۇ ئىككىلىك چۈشەنچىسى بويىچە ئوڭ - سول، ئاق - قارا دەپ بۆلۈنگەن. مەسىلەن، ئوڭ قولدا تەڭرىلەر، سول قولدا يەر - سۇلار؛ ئاق - كۆكتەڭرى، قارا - بوز تەڭرى.

يىن - ياڭ پالچىلىقمۇ تەتبىق قىلىنغان. تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىنسانىيەت ئۆزگىرىشلىرىگە تىمسال قىلىنغان بەلگىلەرنى ياڭ (-) ، يىن - ياۋ (ـ ـ) نىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل قىلغان. « - » مۇسبەت ھەرىكەت سىزىقى، « ـ ـ » مەنپىي ھەرىكەت سىزىقچىسى بولۇپ، ئۈچ ياۋ (ھەرىكەت سىزىقى) دىن سەككىز شەكىل ۋە بۇ سەككىز شەكىل زەرب قىلىنىش يولى بىلەن 64 ئەشكال كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان. بۇلار ئارقىلىق «سەئد - نەھس» (ياخشىلىق - يامانلىق) توغرىسىدا پال ئاچقان.

تۈركىي خەلقلەر ۋە بۇلاردىن ئىرانىيلەر يىن - ياڭنىڭ پالچىلىق جەھەتتىكى ئەشكاللىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي چۈشەنچىسىگە ماسلاشتۇرۇپ، پالچىلىق شەكىللىرىنى ئىشلەپ چىققان. سىزىقچە (-) ، چېكىت (.) بەلگىلىرىنى ئىككى - ئىككىلەپ زەرب قىلىش يولى بىلەن تۆتلۈك بەلگە ۋە بۇ تۆتلۈك بەلگىلەرنى يەنە ئىككى - ئىككىلەپ زەرب قىلىش ئارقىلىق 16 خانە (ئۆي) ھاسىل قىلغان. بۇنى تۆت تۈركۈمگە بۆلگەن ۋە ھەر بىر خانىگە بىرىدىن ئات قويۇپ، شۇ ئارقىلىق ياخشىلىق - يامانلىق توغرىسىدا مۆلچەرلەيدىغان مەخسۇس «پالنامە» تۈزۈپ چىققان. 9 ـ 10 ـ ئەسىردە قوچۇدا تۈزۈلگەن «ئىرق بىتىك» ئەنە شۇ قەدىمكى «پالنامە» نىڭ يادنامىسى بولسا كېرەك.

2. تۆتلۈك ۋە بەشلىك چۈشەنچىلىرى

قەدىمكى كىشىلەرنىڭ پىكىر قىلىش تەرزى ۋە قىممەت قارىشى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭكىدىن كۆپ پەرقلىنىدۇ. چۈنكى قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭمۇ ۋە ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭمۇ مەپكۇرە، نەزەرىيە، نۇقتىئىنەزەر ۋە ئىجتىمائىي ئۆرپ - ھاللىرى (جۈملىدىن ئېتىكىلىق ئاساسلىرى) ئاتىلىش جەھەتتىن ئوخشاش بولسىمۇ، بۇلار ئەكس ئەتتۈرگەن تارىخىي تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرى، جەمئىيەتنىڭ جامائەتلىشىپ ياشاش قائىدىلىرى ۋە ئىقتىسادىي تۈر مۇش پرىنسىپلىرى ئوخشايدۇ.

قەدىمكى كىشىلەرمۇ ئۆزلىرى ياشىغان رېئاللىقنى ھېلىش ئۈچۈن ھەر خىل پىكىر يۈرگۈزگەن. ئۆزلىرى مەنسۇپ بولغان دۇنيادىكى تۈرلۈك - تۈمەن شەيئىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە خىللىقىدىكى ئوخشاشلىقنى تونۇش ئۈچۈن پىكىر يۈرگۈزگەن ۋە ئەقلىي چۈشەنچىلەرنى ھاسىل قىلغان.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئىككىلىك چۈشەنچىسى ئاساسىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تۆتلۈك چۈشەنچىسى ۋە بەزى قەۋملەردە بەشلىك چۈشەنچىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلار بىلەن قوشنا بولۇپ ياشىغان قەۋملەردە دەسلەپ تۆتلۈك چۈشەنچىسى شەكىللەنگەن. بۇ چۈشەنچىنى «تۆت تادۇ» دەپ ئاتىغان. «تادۇ» nature - (تەبىئەت، تۈپ خۇسۇسىيەت، خاراكتېر) مەنىسىدىكى سۆز بولۇپ، بۇ سانسكرىتچىدىكى thatu سۆزىگە ئوخشايدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ چۈشەندۈرۈ- شىچە: «تادۇ — ئادەمنىڭ مىجەزى ۋە تەبىئىتى» («تۈركىي تىللار دىۋانى» Ⅲ جىلد). يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە: «تادۇ» بىر - بىرىگە تەڭشەلسە، چىن ھاياتلىق بولىدۇ، دەپ تەبىر بەرگەن.

60 «بۇ تۆرت ئەش ماڭا تۆرت تادۇ تەگ تۇرۇر،
تۈزۈلسە تادۇ چىن تىرىگلىك بولۇر.»

قەدىمكى كىشىلەر كۈندىلىك تۇرمۇشتا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدىغان تۆت خىل ماددا — «سۇ، تۇپراق، ئوت، يەل (ھاۋا)» نى تىرىكلىكنىڭ مەنبەسى دېگەن چۈشەنچە بىلەن «تۆت تادۇ» دەپ ئاتىغان ۋە بۇ «تۆت تادۇ» بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ ھەم بىر - بىرىگە

زىت بولىدۇ ۋە بىرى - بىرىگە غالىب كېلىدۇ، دەيدىغان ساددىچە مەنتىق (دىئالېكتىكا) نى چۈشەنگەن.

«تۆت تادۇ» نىڭ تەركىبى ھەر قەۋمدە ھەر خىل بولغان. پارسلار: ئاب، ئاتەش، باد، خاك (سۇ، ئوت، ھاۋا، تۆپراق) تىن ئىبارەت تۆت ئونسۇرنى «چھار ئاخشج» (ئاخشخ — مۇخالىپ، زىت) دېگەن. ئەرەبلەردە «ئەنا سىر ئەربەئە» — ماء، نار، ھوا، تراب دەپ ئاتالغان.

قەدىمكى قەۋملەردە «تۆت تادۇ» تەركىبىگە كىرگۈزۈلگەن ماددىلار باشتىن - ئاياغقىچە بىر خىل بولمىغان. بەزىلىردە «تۆت تادۇ» ياغاچ، سۇ، ئوت، تۆمۇردىن ئىبارەت بولسا، بەزىلىردە سۇ، تۆپراق، ئوت، ھاۋادىن ئىبارەت بولغان. بۇ، «تۆت تادۇ» قىلىپ تاللاشتا ھەر قەۋمنىڭ ماددىلار توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى ئوخشاش بولمىغانلىقىدىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن قوشنا قەۋملەردىن بەزى تەسىرلەرنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن بولغان. قەدىمكى زاماندا قىزىل دىلار (غەربىي رۇئىلار) خۇا شىيالار بىلەن يېقىن قوشنا ۋە زىچ رابىتىدە بولۇپ ياشىغانلىقى ئۈچۈن، خۇا شىيالاردىكى «بەش تادۇ» (ياغاچ، ئوت، تۆپراق، مەدەن، سۇ) چۈشەنچىسىدىن پايدىلىنىپ، ئاۋۋال ياغاچ، سۇ، ئوت، تومۇرنى «تۆت تادۇ» ھېسابلىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭدىكى پەرق شۇكى، خۇا - شىيالاردىكى «مەدەن» دېگەن ئورتاق نامنى «تۆمۇر» دېگەن خاس نامغا ئۆزگەرتىپ قوللانغان. چۈنكى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆز قارىشىدا «تۆمۇر» خاسىيەتلىك ماددا ھېسابلىناتتى. كېيىنچىرەك غەربىي قەۋملەرنىڭ «تۆت تادۇ» چۈشەنچىسىنى قوبۇل قىلىپ، «تۆمۇر» ۋە «ياغاچ» لارنىڭ ئورنىغا «ھاۋا» ، «تۆپراق» نى ئالماشتۇرغانلىقى ئېھتىمال. قەدىمكى گرېك پەيلاسوپلىرىمۇ «تۆپراق، سۇ، ھاۋا، ئوت» نى تۆت ئاساسىي ئۇنسۇر دەپ ھېسابلىغان. ئەبۇئەلى ئىبىن سىنانىڭ دېيىشىچە، رۇكنلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىدىن بەدەنلەر ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بۇلار ھەققىدە بۇقرات: سۇ، ئوت، تۆپراق ۋە يەل (ھاۋا) دەپ توغرا كۆرسەتكەن.

مەيلى تۆتلۈك بولسۇن ياكى بەشلىك بولسۇن، قەۋملەردە تادۇلار توغرىسىدىكى چۈشەنچىلەر ئاساسىي جەھەتتىن كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. خەنزۇلارنىڭ ئەجدادى بولغان خۇا شىيالاردىكى چۈشەنچە بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى:

ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدىن ئىلگىرى «تۆت سۈرەت» چۈشەنچىسى بولغان. «پالنامە» نىڭ «تەبىرنامە» بىرىنچى پەسلىدە: «ئىككى قىياپەتتىن تۆت سۈرەت تۇغۇلغان» دېيىلگەن. «ئىككى قىياپەت» يىن - ياڭ ياكى ئاسمان - زېمىن دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۇرگەن. مەزكۇر ئۇقۇم بويىچە تۆت چاغ قاتارلىق ئۆزگىرىشلەر يىن - ياڭدىن ئىبارەت ئىككى خىل قۇۋۋەتنىڭ بىر - بىرىگە تەسىر قىلىشىدىن پەيدا بولغان، دەپ ھېسابلانغان. مەزكۇر ئۇقۇم بويىچە «تۆت سۈرەت» ئەتىياز، ياز، كۈز، قىش دېيىلگەن تۆت چاغ (پەسىل) نى ياكى سۇ، ئوت، ياغاچ، تۆمۈر دېيىلگەن تۆت تادۇ تۆت تەرەپنى كۆرسەتكەن. تادۇغا دائىر دەسلەپكى ماتېرىياللار «زوچىۋىلىك تەزكىرىسى» ، «ئەل مۇھاكىمىلىرى» ۋە «قەدىمنامە» نىڭ «چوڭ قائىدىلەر» بابىدا ساقلانغان. ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدە بەشلىك تەلىماتى (ياغاچ، ئوت، تۆپراق، مەدەن، سۇ تادۇلىرى) كەڭ ئومۇملاشقان ۋە بۇ بەش ئۇنسۇر «بىر - بىرىنى تۇغدۇ ۋە يېڭىدۇ» دېگەن قائىدە مەيدانغا كەلگەن: يەنى ياغاچتىن ئوت تۇغۇلىدۇ، ئوتتىن تۆپراق تۇغۇلىدۇ، تۆپراقتىن مەدەن تۇغۇلىدۇ، مەدەندىن سۇتۇغۇلىدۇ، سۇدىن ياغاچ تۇغۇلىدۇ؛ سۇ ئوتنى يېڭىدۇ، ئوت مەدەننى يېڭىدۇ، مەدەن ياغاچنى يېڭىدۇ، ياغاچ تۆپراقنى يېڭىدۇ، تۆپراق سۇنى يېڭىدۇ. تۆت تادۇ توغرىسىدىكى چۈشەنچىمۇ بەشلىكنىڭ قائىدىسىگە ئوخشايدۇ. تۆت تادۇنىڭ تەبىئىتى بىر - بىرىگە مۇخالىپ ۋە زىت، ئەمما بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ.

قەدىمدىن ئومۇملاشقان چۈشەنچە بويىچە تۆت تادۇ رەڭلەر، تەرەپلەر، مەبۇدلەر (توتېملار)، پەسىللەر ۋە ئادەمنىڭ مىجەزلىرىگىچە ھەم پىسخولوگىيىلىك ھالەتلەرگىچە ئىزچىللاشقان.

تۆت تادۇنىڭ رەڭلىرى

ئىككىلىك چۈشەنچىسىدىكى «ئاق - قارا» ئۇقۇمى ئاساسىدا، رەڭلەردە «ئاق، قارا، كۆك، قىزىل» دەپ تۆتلۈك چۈشەنچىسى ھاسىل قىلىنغان. يەنى تۆت خىل ماددىنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە تەبىئىتىگە قاراپ، تۆت خىل ماددا تۆت خىل رەڭ بىلەن ئىپادىلەنگەن:

ياغاچ — كۆك
سۇ — قارا
ئوت — قىزىل
تۆمۈر — ئاق

بەزى قەۋملەردە ياغاچ ئورنىدا تۆپراق، تۆمۈر ئورنىدا ھاۋا ياكى ئۇلارنىڭ ئەكسىچە بولغان. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قوشنىلىرىدىن تىبەتلىكلەر بولسا، تۆت تادۇغا تۆپراقنى قوشۇپ (خەنزۇلارنىڭ چۈشەنچىسىگە ئوخشاش)، تۆپراقنىڭ رەڭگىنى «سېرىق» دەپ بەلگىلىگەن.

تەرەپلەرنىڭ رەڭلىرى

ئىككىلىك چۈشەنچىسىدە، تاڭ (كۈنچىقىش) نى ئاق، تۈن (كۈنپېتىش) نى قارا دەپ سۇپەتلىگەن بولسا، كېيىنچە تەرەپلەر توغرىسىدىكى چۈشەنچە تېخىمۇ ئايدىڭلاشقان ۋە بۇ جۈغراپىيە ۋە تەبىئەت پەنلىرىگە ئاساس بولغان دېيىشكىمۇ بولىدۇ. كۈن نۇرىنىڭ يەر يۈزىنى يورۇتۇش قانۇنىيىتى بويىچە، تەرەپلەر تۆت خىل رەڭ بىلەن ئىپادىلەنگەن:

شەرق — كۆك
شىمال — قارا
جەنۇب — قىزىل
غەرب — ئاق

تەرەپلەرنى بىلدۇرىدىغان رەڭلەر دىنىي چۈشەنچىلەرنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، بالدۇرقى ئىككىلىك چۈشەنچىسىدىن بىر ئاز ئۆزگەرگەن.

ئىلگىرى شەرق تاكئنىڭ بەلگىسى بولغان «ئاق» بىلەن ئىپادىلەنگەن بولسا، قەدىمكى ئەجدادلار ئۇلۇغلايدىغان كۆكتەڭرى ئېتىقادىغا ئاساسەن «كۆك» دەپ تەرىپلەپ، كۈنپېتىش ياقنى ئاق دەپ سۈپەتلىگەن. كۈن نۇرىنىڭ يورۇتۇش دەرىجىسى بويىچە، كۈنگەي - تەرسكەي ئۇقۇمىنى ئاساس قىلىپ، شىمالنى «قارا» ، كۈن قاتتىق قىزىتىدىغان جەنۇبنى «قىزىل» دەپ تەرىپلىگەن.

ئومۇمەن، شىمال تەرەپتىن كېلىدىغان بورانىنى «قارا بوران» ياكى «سوغۇق شامال» ، جەنۇب تەرەپتىن كېلىدىغان شامالنى «ئىسسىق شامال» ياكى «ئوت يەل» دەپ ئاتاشمۇ ئەنە شۇ تەرەپلەرنىڭ رەڭ بىلەن ئىپادىلەنگەن خۇسۇسىيەتلىرىگىمۇ باغلىق بولسا كېرەك. تەرەپلەرنى رەڭلەر بىلەن پەرقلەندۈرۈش چۈشەنچىسى ھونلار دەۋرىدىمۇ ئەمەل قىلىنغان. ھونلار تەڭرىقۇتى باتۇر زامانىدا، ئۇنىڭ ئاتلىق قوشۇنى تۆت قولغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان: كۆك بوز ئاتلىقلار شەرقە، قىزغۇل ئاتلىقلار جەنۇبقا، ئاق بوز ئاتلىقلار غەربكە، قارا قۇلا ئاتلىقلار شىمالغا چېرىك قىلىپ تۈزۈلگەن.

خەنزۇلاردا، بەشلىك چۈشەنچىسى بويىچە تەرەپلەر ەش خىل رەڭدە ئىپادىلەنگەن. «ئەدەبنامە» گە كۆك، ىندانىڭ يازغان شەرھىيىدە: «بەش رەڭ ـــ كۆك، مزىل، سېرىق، ئاق، قارا بولۇپ، بەش تەرەپنى ۆرستىدۇ» دېيىلگەن. بۇ بەش تەرەپتىن مەركىزىي نۇقتا «سېرىق» دەپ تەرىپلەنگەن. بۇنىڭدىن «سېرىق» رەڭنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى چوڭقۇر ئىكەنلىكى مەلۇم. خەنزۇلار ئىلگىرى «سېرىق» خان ـ ھۆكۈمرانلارغا خاس رەڭ دەپ بىلسە، تىبەتلىكلەرمۇ «سېرىق» نى لاما دىنىنىڭ تىمسالى دەپ قەدىرلىگەن.

تۆت پەسىلنىڭ رەڭلىرى

قەدىمكى زامانىدا، كۆچمەنچىلىك ھايات كەچۈرگەن قەۋملەر ئادەتتە يىلدا ئىككى قېتىم ئورۇن ئالماشتۇرغان. كىشىلەر ئادەتتە سوغۇق بىلەن ئىسسىقنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇش قانۇنىيىتىگە قاراپ، بىر قېتىم ئالمىشىشنى «يىل» دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن يىلنى «ياي» ، «قىش» دەپ ئىككى چوڭ مەۋسۈمگە ئايرىپ، قىشلايدىغان ماكانىنى «قىشلاق» ، يازلايدىغان ماكانىنى «يايلاق» دەپ ئاتىغان. «ئىرق بىتىك» تە: «ياڭغاق يىغىچى بار جاي يازلاقمدۇر، قۇشلار كۆپ جاي قىشلاقمدۇر» دەپ يېزىلغانلىقىمۇ شۇنى بىلدۇرىدۇ. «قىش» نى قارا، «ياز» نى قىزىل دەپ تەرىپلىگەن. تۆتلۈك چۈشەنچىسىنى ھاسىل قىلغاندا بولسا، «ئەتىياز» نى كۆك، «كۈز» نى ئاق دەپ ئىپادىلىگەن. ئەتىيازدا تەبىئەت ۋە ئۆسۈملۈك قايتىدىن كۆكلەيدىغانلىقى ئۈچۈن ئەتىيازنى «كۆك» سۈپىتى بىلەن، كۈزدە تەبىئەت سارغىيىپ بېرىپ ئاخىر ئاقىرىپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، «ئاق» سۈپىتى بىلەن تەرىپلىگەن. مەزكۇر چۈشەنچە بويىچە، قىشنىڭ راسا سوغۇق مەزگىلىنى «قارا قىش» ، ئەتىيازنى «كۆكلەم» دېيىشمۇ تەبىئەت پەسىللىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. دېمەك، قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز پەسىللەرنىڭ رەڭلىرىنى بەلگىلەشتە، ئۆزلىرى پايدىلىنىۋاتقان تەبىئەتكە، جۇملىدىن ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋاناتنىڭ ھاۋارايى شارائىتىغا ماسلىشىش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسلانغانىكەن.

«تۆت تادۇ» بويىچە، ئوت ـ نۇر (يورۇق) ، ھاۋا ـ كۈندۈز، تۇپراق ـ تالىك، سۇ ـ تۈن دەپ چۈشىنىلىگەن.

مەبۇد ۋە خانلارنىڭ رەڭلىرى

تەرەپلەرنىڭ رەڭلىرى بويىچە، كۈنچىقىش ياقنىڭ مۇئەككىلى بولغان مەبۇد — كۆكتەڭرى، كۈنپېتىش ياقنىڭ مۇئەككىلى بولغان مەبۇد — ئاقتەڭرى، قۇزتەرەپ — شىمالنىڭ مۇئەككىلى بولغان مەبۇد — قارا تەڭرى، كۈنگەي تەرەپ — جەنۇبنىڭ مۇئەككىلى بولغان مەبۇد ـ قىزىلتەڭرى دەپ ئاتالغان.

قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا تەرەپلەرگە مۇئەككەل بولغان مەبۇدلارنىڭ تۆت خىل رەڭدە سۈپەتلىنىشى قەدىمكى خەنزۇلارنىڭ بەش خىل رەڭ بىلەن سۈپەتلەنگەن «بەش خان» چۈشەنچىسىگە ئوخشايدۇ. قەدىمكى زامانىدا خەنزۇلارنىڭ ئەپسانىسىدىكى «بەش تەڭرى» توغرىسىدا، «جۇ ئەدەبلىرى» نىڭ «پەغپۇر مەنسەپدارلىرىدىن باش ۋەزىر» دېگەن بابىدا «بەش خان يۇغىسى» دېيىلگەن ئىبارىنى (تاڭ دەۋرىدىكى) جيا گۇڭيەن مۇنداق شەرھىيىلىگەن: «بەش خان شۇلاردۇركى، شەرقتە كۆك خان روھ — قۇدرەت مۇئەككىلى، جەنۇبتا قىزىل خان يالقۇن ـ غەزەپ مۇئەككىلى، مەركەزدە سېرىق خان مۇھىم ـ تۇگۇن مۇئەككىلى، غەربتە ئاق خان رەت ـ ھەيۋەت مۇئەككىلى، شىمالدا قاراخان نۇر ـ زامان مۇئەككىلى. كۆك خان شەرقنىڭ مەبۇدى، شۇنداقلا ئەتىياز مەبۇدى، قىزىل خان جەنۇبنىڭ مەبۇدى، سېرىق خان مەركەزنىڭ مەبۇدى، ئاق خان غەربنىڭ مەبۇدى، قارا خان شىمالنىڭ مەبۇدى» .

قەدىمكى ئەجدادلار مەيلى تەڭرىلەرگە قۇربانلىق قىلىشتا بولسۇن ياكى قاغان ـ خان كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈشتە بولسۇن، يىلقا ـ قوي سويىاتتى. خان قۇتتاغ ئۈستىگە چىقىپ، كۆكتەڭرىگە سېغىنغاندىن كېيىن، توققۇزلاپ (توققۇز ياكى توققۇزيۈز، توققۇزمىڭ) مال سويۇپ نەزىر قىلاتتى. بىرەر چوڭ ۋەقە ئۈچۈن تەنتەنىلىك يىغىلىش ئۆتكۈزگەندە ۋە غەلىبە — زەپەر توي مەرىكىسىدىمۇ شۇنداق قىلاتتى. «شەجەرەئى تۈرك» نىڭ «ئوغۇزخانىنىڭ يۈرتىغا كېلىپ توي قىلغانلىقى» دېگەن بابىدا يېزىلىشىچە: «توققۇزيۈز ئات، توققۇزمىڭ قوي سويدۇردى، بۇلغاردىن 99 ھەۋز (كۆلچەك) قىلدۇرۇپ، توققۇزغا ھاراق، توقسانغا قىمىز تولدۇردى . . . » ئوغۇزخانىنىڭ ئوغلى كۈنخانمۇ ئاتىسى قىلغىنىغا ئەمەل قىلىپ، خۇددى شۇنداق قىلىدۇ. تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەۋملەر دەسلەپتە ئۆكۈزنى خاسىيەتلىك

هايۋان هېسابلىنغاچقا، ئۆكۈز قۇربانلىق قىلىشنى مەنئى قىلاتتى. بۇ ئادەت خېلى ئۇزاققىچە داۋام قىلغان.

خۇا شيالار شاڭ دەۋرىدە نەزىر - يۇغا ئۆتكۈزگەندە چوڭ قۇربانلىق، كىچىك قۇربانلىق دەپ ئىككىگە ئايرىغانىكەن. ئاساسەن كالا، قوي، توڭگۈز قۇربانلىق قىلىدىكەن. ئەمما قۇربانلىق قىلىنىدىغان مال تەبىقىلەرگە قاراپ پەرقلىق بولىدىكەن. دەلىل - ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغاندا، قۇلدارلار كالا، كاھىنلار قوي، ئاددىي مەنسەپدارلاردىن تۆۋەن ئادەتتىكى بودۇن (خەلق) توڭگۈز قۇربانلىق قىلىدىكەن.

بەش تادۇ تەلىماتى كېلىپ چىققاندىن كېيىن، بەش تەرەپكە بەش خىل مەخلۇقنى توتېم قىلىپ ئەتىۋارلايدىغان بولغان. مەسىلەن، شەرقنىڭ توتېمى - قوي، غەربنىڭ توتېمى - ئىت، شىمالنىڭ توتېمى — توڭگۈز، مەركەزنىڭ توتېمى ئۆكۈز، جەنۇبنىڭ تۇتېمى - قۇش. بۇ مەخلۇقلارنىمۇ تەرەپلەرنىڭ رەڭلىرى بىلەن سۇپەتلىگەن. جەنۇبنىڭ توتېمى - قۇش دېيىشنىڭ ئاساسى مۇنداق: «شېئىرنامە» نىڭ «شاڭ مەدھى» بابى «قارلىغاچ» ماۋزۇسىدا: «تەڭرىنىڭ پەرمانى بىلەن قارلىغاچتىن شاڭ تۇغۇلغان» دېيىلگەن. يەنى مىلادىدىن 1122 يىل ئىلگىرى يېشىل ئۆگۈز (خۇاڭخې) نىڭ جەنۇبىدا، ھازىرقى خېنەندە ۋە ئەنخۇيىنىڭ شىمالىدا «شۇەننياۋ» نى توتېم قىلغان شاڭ ياشىغانىدى. شاڭنىڭ ئەجدادلىرى خۇددى مىسىرلىقلار «خۇرۇس» نى توتېم قىلغاندەك «شۇەننياۋ» (قارلىغاچ) نى توتېم قىلغانىدى. بۇ چۈشەنچىنىڭ مەنبەسى مۇنداق:

يىن دەۋرىدىن ئىلگىرى (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرى 1324 - 1066 - يىللىرى، يەنى شاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرى) ئەتىيازدا گۈگۈم ۋاقتىدا جەنۇبتا كۆرۈنىدىغان بىر قانچە يۇلتۇزنى بىر قۇش شەكلىدە، شەرقتە كۆرۈنگەن بىر قانچە يۇلتۇزنى ئەجدىها شەكلىدە، غەربتە كۆرۈنگەن بىرقانچە يۇلتۇزنى يولۋاس شەكلىدە، شىمالدىكى بىر قانچە يۇلتۇزنى تاشپاقا - يىلان شەكلىدە، دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان. ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار دەۋرىدىن كېيىن - تەرەپلەرنى رەڭلەر بىلەن ئىپادىلەش تەلىماتى تارقالغاندىن كېيىن، تۆت سۇرەتكە رەڭ بېرىلىپ، كۆك ئەجدىها، قىزىل قۇش، ئاق يولۋاس، قارا تاشپاقا ياكى يىلان دەپ ئاتايدىغان بولغان. شۇنىڭدەك بۇلار ئاشۇ تەرەپلەرنىڭ مەبۇدلىرى ھېسابلانغان. مەسىلەن، شىمالنىڭ مەبۇدى تاشپاقا ياكى يىلان بولۇپ، «سۇ مەبۇدى»، غەربنىڭ مەبۇدى يولۋاس بولۇپ، بۇ «تۆمۇر مەبۇدى» دۇر ۋە باشقىلار.

خۇا شيالار يەنە بەش تادۇغا ئاساسەن «بەش رۇكن» (بەش ئەدەب) نى تەرغىب قىلغان. بەش مەبۇدنىڭ ئىپادىسى بەش رۇكن دەپ كۆرسەتكەن. «ئەدەبنامە» نىڭ «ئەۋسات» (ئارستوتېلنىڭ ئىبارىسىچە mesotes) بابىغا جىڭ شۇەن مۇنداق شەرھى بەرگەن: «ياغاچ مەبۇدى — ئادەمىيلىك، مەدەن مەبۇدى — ئىنساب، ئوت مەبۇدى — ئەدەب، سۇ مەبۇدى — ئىشەنچ، تۇپراق مەبۇدى — بىلىمەك دېمەكلىكتۇر».

«ئەسەرلەردىن تاللانما» دىكى «لۇجاۋۇاڭ ئابىدىسى» نى لى شەن شەرھىلىگەندە، «زويەن» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق يازغان: «بەش پەزىلەت بىر - بىرىگە غالىبتۇر، يۇ — تۇپراق، شيا — ياغاچ، يىن — مەدەن، جۇ — ئوت» («يەتتە مۇختەسەر» كىتابىدىن «ۋېي پايتەختى نەزمىلىرىنىڭ شەرھىيى» گە ئىلىنغان نەقىلنىڭ مەزمۇنىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدۇ). دېمەك، بەش تادۇ بىر - بىرىنى يېڭىدۇ، دېگەن بايان بويىچە يۇنىڭ ئورنىنى شيا، شيانىڭ ئورنىنى يىن، يىننىڭ ئورنىنى جۇ ئىگىلىگەن. مەزكۇر دەۋرى قىلىش قائىدىسىگە ئاساسەن، چىن سۇلالىسىنىڭ پەزىلىتى يەنى رۇكنى سۇ بولغاچقا، ئوت رۇكنلىق جۇنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن؛ ئۇنىڭدىن كېيىن چىننىڭ ئورنىنى خەن سۇلالىسى ئىگىلىگەن، چۈنكى خەننىڭ رۇكنى تۇپراقتۇر دېگەن خۇلاسە چىقىدۇ.

تۆت تادۇ بىلەن ئادەمنىڭ مىجەزى

ئادەم تۆت تادۇدىن مۇرەككەپ بولغاچقا، ئادەمنىڭ مىجەزىدىمۇ تۆت تۇرلۇك ئالامەت بولىدۇ، دېگەن چۈشەنچە بويىچە تۆت تادۇنىڭ رەڭلىرى ئادەمنىڭ پىسخولوگىيىلىك ھالەتلىرىنى ئاشكارىلايدۇ. ئادەمدە ئوت تادۇسى يەنى قىزىل ئۈستۈنلۈككە چىقسا، كۇلدۇرىدۇ؛ ياغاچ تادۇسى يەنى كۆك (بەزى چۈشەنچە بويىچە، تۇپراق تادۇسى يەنى سېرىق) غالىب بولسا، يىغلىتىدۇ؛ تۆمۇر تادۇسى (ياكى يەل تادۇسى) يەنى ئاق ئۈستۈنلۈككە چىقسا، ئۆيدۇرىدۇ (غەمكىن)؛ سۇ تادۇسى يەنى قارا غالىب كەلسە، تەمكىن قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تە خۇلق - مىجەزنىڭ تادۇغا باغلىق بولىدىغانلىقى ئېيتىلغان:

882 تادۇ بىرلە قاتلىپ تۆرۈمىش قىلىنچ،
ئۆلۈم بۇزماغنىچە بۇزۇلماس ئەرىنچ.

(تادۇلار بىر-بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، خۇلق - مىجەز تۆرۈلىدۇ، ئۆلۈم بۇزمىغىچە ئۇ بۇزۇلمايدۇ.)

بۇ چۈشەنچە بويىچە، ئادەم تەبىئىتى بىلەن يولتۇزلارنىڭ تەبىئىتىنى نىسبەتلەشتۈرگەن. قەدىمكى كىشىلەر سەييارىلەردىن بەش سەييارىنىڭ رەڭلىرىنى قىياس قىلغان: ئەتارۇد (مىركۇرى، ئارزۇ) نىڭ رەڭگى قارا، زۆھرە (ۋېنېرا، سەۋىت) نىڭ رەڭگى ئاق، مىررىخ (مارس، كۇرۇد) نىڭ رەڭگى قىزىل، مۇشتەرى (يۇپىتىر، ئۆڭاي) نىڭ رەڭگى كۆك، زۇھەل (ساتۇرن، سەكەنتىر) نىڭ رەڭگى سېرىق.

ئىھتىمال خەنزۇچىدە سەييارىلەرنىڭ تەبىئىتى ۋە رەڭگىنى بەش تادۇغا نىسبەتلەشتۈرۈپ، مىركۇرىنى شۇي شىڭ (سۇ يۇلتۇز)، زۆھرەنى جىڭ شىڭ (مەدەن يۇلتۇز)، مىررىخنى خوشىڭ (ئوت يۇلتۇز)، مۇشتەرىنى مۇشىڭ (ياغاچ يۇلتۇز)، زۇھەلنى تۇشىڭ (تۇپراق يۇلتۇز) دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. كونا ئەقىدە بويىچە مۇنەججىملەر (يۇلتۇز

باققۇچىلار) ئادەمنىڭ يۇلتۇزىنى تەخمىن قىلىپ، يۇلتۇزنىڭ رەڭگى ۋە تەبىئىتىگە ئاساسەن، ئادەمنىڭ مىجەزى ئۇستىدە ھۆكۈم قىلىشقان؛ يۇلتۇزى توغرا كەلمىگەن ئەر - خوتۇننىڭ نىكاھلىنىشى ياخشى نەتىجە بەرمەيدۇ، دەپ ھېسابلاشقان.

پالچىلارمۇ ئادەمنىڭ تۆت تادۇ بىلەن پەرقلىنىدىغان مىجەزلىرىنى يەنە شۇ تۆت تادۇ بىلەن تۇرکۈملەنگەن 16 خانىلىق پال شەكىللىرىگە نىسبەتلەشتۇرۇپ، ياخشىلىق - يامانلىق، خۇشاللىق - خاپىلىق جەھەتلىرىنى مۆلچەرلەشكەن.

تۆتلۈك چۈشەنچىسى ۋە ھاياتلىق

مىللىي تىبابەتتە، ئادەم تۆت تادۇدىن ۋۇجۇدقا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مىجەزى ۋە ساقلىقى تۆت تادۇنىڭ تەڭشىلىپ تۇرۇشىغا باغلىق؛ ئەگەر تۆت تادۇ تەڭشەلمەي، بىرەرسى ئۇستۇنلۇككە ئىگە بولۇپ قالسا، ئادەمنىڭ مىجەزىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ - دە، ساقلىقى بۇزۇلىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

ئىبنى سىنا شۇنداق دەيدۇ: «بۇ ھەقتە بۇقراتنىڭ دەلىلى شۇكى، جىسىم قاچان ھالاك بولسا، ئۇ ئائىلاج قايتىدىن مۇشۇ تۆت رۇكنگە ئايلىنىدۇ. ئەگەر بۇ رۇكنلەرنىڭ ھەممىسى بىر خىل تەبىئەتلىك بولغان بولسا، بىرەرمۇ جانلىق نەرسە (ئىنسان) نىڭ بىسەللىك تۇپەيلىدىن بۇزۇلىدىغانلىقىنى كۆرمىگەن ولاتتىك».

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» تە مۇنداق بايان قىلىدۇ:

1053 ياراشىق تادۇلار قارىشتى ئىچىن،
كۆچەندى بىرى تۇتتى باستى ئۇچىن.
(تادۇلار يارىشىپ كەلگەن ئىچىنىسى قارىمۇ قارشىلىق باستى، بىرى كۆچمىنىپ كېتىپ قالغان ئۇچىنى بېسىپ چۈشتى.)

1054 تادۇ تەگشۈرۈلدى ئاشى بولدى يىگ،
ئاغىر بولدى كۆڭلى قاتىغ تۇتتى ئىگ.
(تادۇ ئۆزگىرىپ، ئاش - ئوزۇقى ياخشىسى بولمىدى، يەنى ئىشتىھاسىنى بۇزۇلدى، كۆڭلىنى ئېلىشىپ، قاتتىق ئاغرىدى.)

1055 تادۇ ئارتادى كۆر كۆچى ئەكسۈدى،
قاغىلتەگ كۆنى بود ئەگىلدى قودى.
(تادۇ ئېشىپ كەتكەچكە كۆچى ئۆكسىدى يەنى ماغدۇرسىزلاندى، قەددى - قامىتى چۈنقىتەك ئېگىلدى.)

مەرھۇم تېۋىپ تۇردى مۇھەممەد ئاخۇن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە دائىر يازغان ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن:

«ئىنسانىنىڭ بارلىققا كېلىشى مۇختەلىپ بولغان تۆت تەبىئەت (ئەناسىر ئەربەئە) يەنى ئوت، سۇ، تۇپراق، ھاۋالارنىڭ ئۆز ئارا بىرىكىشىدىندۇر. بۇ ئەھۋال ئىنسانلاردىلا بولماستىن، بەلكى ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەردىمۇ شۇنداق . . . ئادەممۇ خۇددى شۇ تۆت تەبىئەتنىڭ بىرىكىشى بىلەن، قۇۋۋەتلىك مۇغەييىرە (ئۆزگەرتكۈچ كۈچ) گە يولۇقۇپ، جىسمىيات (ئورگانىزم) ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھال تىبابەتتە «ئەجسامى بەسەت» (جىسىملارنىڭ بەرپا بولۇشى) دېيىلىدۇ. تۆت تەبىئەتنىڭ داۋاملىق تەسىر قىلىشى ئارقىسىدا، «قۇۋۋەتلىك نامىيە» (ئۆسۈش كۈچى) گە يېتىپ تەرەققىي قىلىدۇ ۋە «قۇۋۋەتلىك مۇسەۋۋىرە» (سۈرەتكە كېلىش يەنى شەكىللىنىش كۈچى) بارلىققا كېلىپ، ئادەم سۈرىتى شەكىللىنىدۇ. بۇ ھال «ئەجسامى مەسەد» (جىسىملارنىڭ ماسلىشىشى) دەپ ئاتىلىدۇ» («ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك قوللانمىسى» 1 - بەت).

3. باشقا چۈشەنچىلەر

ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە جەمئىيەتنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، كىشىلەرنىڭ ئالەم - پىكرىمۇ پەللىمۇ پەللە يۈكسىلىپ، مەنتىق چۈشەنچىلىرى ھەر تەرەپلىمە چوڭقۇرلىشىپ بارغان. بالدۇر ئىككىلىك ۋە ئۇنىڭدىن تۇرلىنىپ تۆتلۈك ۋە بەشلىك چۈشەنچىلىرى پەيدا بولغان بولسا، چۈشەنچىلەر شاخلىنىپ، ئۇچلۇك، ئالتىلىك، يەتتىلىك، سەككىزلىك ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ سانلىق چۈشەنچىلەر ھاسىل قىلىنغان. بۇ چۈشەنچىلەر خىيالىي ئويدۇرما بولماستىن، ئۆز زامانىسىدىكى كىشىلەرنىڭ ياشىغان جۇغراپىي ۋە ئىقتىسادىي شارائىتلىرىدا ئۆز لىرى دۇچ كەلگەن ئەمەلىيەتتىن نىسبىي ھالدا ھاسىل قىلغان ئەقلىي ۋە مەنتىقىي چۈشەنچىلەردۇر.

ئۇچلۇك چۈشەنچىسى

جەمئىيەت تەبىقىلەرگە ئايرىلغاندىن كېيىن، كىشىلەردىكى مەنتىقىي چۈشەنچىلەرمۇ تەبىقىلەرگە ماسلاشقان. بالدۇر ئالەمنى «كۆك» (ئاسمان)، «يەر - سۇ» دەپ ئىككىگە ئايرىغان بولسا، كۆك چۈشەنچىسىنى ئۆز پېتىچە ساقلاپ، «يەر - سۇ» چۈشەنچىسىنى ئىككىگە ئايرىپ، «يەر - سۇ» ۋە «بوز يەر» دەپ ئاتىغان. «كۆك» نىڭ رەڭگى «ئاق»، «يەر - سۇ» نىڭ رەڭگى ئىككى خىلدىن تەركىب تاپقان «ئاق - قارا»، «بوزيەر» نىڭ رەڭگىنى قارا دەپ سۈپەتلىگەن. مەزكۇر مەنتىقىي چۈشەنچە بويىچە دۇنيانىمۇ ئۇچكە بۆلگەن: ئۇستۇنكى دۇنيا - ئاق، يەنى يورۇقلۇق ئېلى؛ ئاستىنقى دۇنيا - قارا، يەنى قاراڭغۇلۇق ئېلى؛ بۇ ئىككى دۇنيا ئارىلىقىدىكى ئوتتۇرا دۇنيا - ئاق ۋە قارا، يەنى ئىنسانلار تۇرىدىغان يەر يۈزى دەيدىغان ئالەم توغرىسىدىكى ئۇچلۇك مەنتىقىسى كېلىپ چىققان.

ئۇچ دۇنيانىڭ مۇئەككىلى بولغان ئۇچ تەڭرىگە قىلىنىدىغان «ياغۇش» (قۇربانلىق) مالمۇ كالا، قوي، توڭگۇزدىن ئىبارەت ئۇچ خىل بولغان. كېيىن بۇ ئۇچ خىل مال ئۇچ تەبىقىگە خاس «ياغۇش» بولۇپ قالغان.

بۇ مەنتىقىي چۈشەنچە بىردىنلا پەيدا بولماستىن قەدىمكى دەۋردىكى دىنىي ئېتىقادلار ئاساسىدا پەيدا بولغان. قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقادى

مۇناق ئوچ دەۋرنى ئۆتكۈزگەن: توتېمىزم دەۋرى — هايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەرنى تىمسال قىلغان دەۋر؛ ناتورالىزم دەۋرى — تەبىئىي مەۋجۇداتلار ۋە هادىسىلەرنى تىمسال قىلغان دەۋر؛ پولىتېزم دەۋرى — شەخسلەشتۈرۈلگەن مەبۇدلەر دەۋرى. بۇ ئوچ خىل دىنىي ئېتىقاد بىرىنى بىرى ئىنكار قىلىپ بىرىنىڭ ئورنىنى بىرى باسقان هالدا ئەمەس، بىرى ئاساسىدا يەنە بىرى پەيدا بولۇپ، ئۆز ئارا سىڭىشىش جەريانىدا شەكىللەنگەن. لېكىن ئۇلاردىن بىرى ئاساسىي ياكى يېتەكچى ئورۇننى ئېگىلىگەن.

ئىجتىمائىي تەشكىلات جەهەتتە، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن يۇكسىلىپ كىچىك ئەل، ئوتتۇرا ئەل، بۇيۇك ئەل ۋۇجۇدقا كەلگەن. لېكىن ئەلمۇ بىرى يوقىلىپ، ئىككىنچىسى پەيدا بولغان ئەمەس، بىرى ئاساسىدا ئىككىنچىسى ۋە ئىككىنچىسى ئاساسىدا ئۈچىنچىسى شەكىللەنگەن. بۇيۇك ئەل ۋۇجۇدقا كەلگەندە، كىچىك ۋە ئوتتۇرا ئەللەر ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشكەن.

ئىجتىمائىي تەبىقىلەرمۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئورۇنلىرىغا قاراپ ئوچ تەبىقىگە ئايرىلغان: هۆكۈمران تەبىقە — ئالتۇن سۆڭەك، مالدار - پۇلدارلار ۋە مەنسەپدارلار ئاقسۆڭەك، قارا بودۇن بولسا قارا سۆڭەك دەپ ئاتالغان. بالدۇر ئاهالە ئاقسۆڭەك، قاراسۆڭەك دەپ ئىككىگە ئايرىلغان بولسا، ئاقسۆڭەكلەردىن ئالتۇن سۆڭەكلەرنى ئايرىپ چىققان. فېئودالىزمنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچىدىن باشلاپ، هۆكۈمرانلار - خانزادىلەرنىڭ قەبرىستانلىرىمۇ «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالغان.

كۆچمەنچىلىك - چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن دەۋردە، كۆچمەنچى قەۋملەر يىلنىڭ ئوچ چېغىنى خاسىيەتلىك بىلىپ، چوڭ مەربىلەرنى ئۈنىڭغا قارام بولغان ئەللەردە هون تەڭرىقۇتىنىڭ باشچىلىقىدا هەر يىلى ئوچ قېتىم مەربە ئۆتكۈزۈش ئادەتكە ئايلانغان. بىرىنچى قېتىم يىلنىڭ 1 - ئىيىدا — قىش باشلانغان چاغدا، قارا قىشنى ئامان - ئېسەن ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن بۆكە ئوردىدا تەڭرىقۇت باش بولۇپ، شادلىقۇت بەگلەر، ئەل ئىلتەبەرلىرى يىغىلىپ كىچىك مەربە ئۆتكۈزگەن ۋە ئاساسەن كۆكتەڭرى ۋە بوز تەڭرى هەم يەر - سۇ مۇئەككىللىرىگە بېغىشلاپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىشقان. ئەتىيازنىڭ ئوتتۇرىسىدا، يەنى 5 - ئايدا قىشتىن ئامان چىقىپ، تۆللەرنى قاتارغا قوشۇپ يايراشقا باشلىغانلىقىنى قۇتلاپ مەربە ئۆتكۈزگەن؛ بۇمەربىدە تەڭرىقۇت باشچىلىقىدا شاد - قۇت بەگلەر، باغا - ئىلتەبەرلەر ۋە باشقا چوڭ - كىچىك مەنسەپدارلار ئەلكۈن — بودۇن بۆكە ئوردىغا يىغىلىپ، ئابا - ئەجداد، ئاسمان - زېمىن، جىن - ئەرۋاهلارغا ئاتاپ ناهايىتى كاتتا يۇغا - ياغۇش ئۆتكۈزگەن. ياز ئوتتۇرىسىدا يەنى 7 - ئايدا، مال - ۋاران، ئات - ئۇلاقلىرى سەمىرىپ، راسا توقچىلىق بولغاندا تاللۇ ئۆگۈز (هازىرقى تامىر دەريا‌سى) بويىغا يىغىلىپ كاتتا توي ئۆتكۈزگەن؛ بۇ مەزگىلدە ئەلكۈن - ئاهالە نوپۇسى ۋە مال - ۋارانلىرىنىڭ سانىنى ئېنىقتىلاپ چىققان.

خەنزۇلارنىڭ ئەجدادلىرىدىمۇ ئوچلۇك چۈشەنچىسى بولغان. بۇ چۈشەنچە بويىچە ئىككى خىل ئەقىدە بولغان: بىرى، «ئوچ يورۇق» - كۈن، ئاي، يۇلتۇزلار ئوچ يورۇقنىڭ ئېپتىداسى دېگەن ئەقىدە؛ يەنە بىرى، 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يىل، ئاي، كۈننىڭ باشلىنىشى — بۇ ئوچ ئېپتىدا دېگەن ئەقىدە. داۋدىنى ئەقىدىسىدە ئاسمان، زېمىن، سۈنى ئوچ ئېپتىدادۇر، «ئەلمىساقتا ئالەم بۆلۈنگەندىن كېيىن ئاسمان، زېمىن، سۈدىن ئىبارەت ئوچ بۇغ پەيدا بولغان ۋە بۇنىڭدىن ئىنسانلار ئاپىرىدە بولۇپ، تامامى مەخلۇقات يېتىلگەن» دەپ هېسابلىغان. بۇ ئەقىدىگە ئاساسەن، ئاسمان مۇئەككىلى بەخت ئاتا قىلغان، يەر مۇئەككىلى خەۋپ - گۇناهلارنى ئەپۇ قىلغان، سۇ مۇئەككىلى خەۋپ - خەتەردىن قۇتۇلدۇرغان، دېگەن رىۋايەت كېلىپ چىققان.

ئالتىلىك ۋە سەككىزلىك چۈشەنچىلىرى

تۆتلۈك چۈشەنچىسى ئاساسىدا يەنىمۇ كېڭەيگەن ئالتىلىك ۋە سەككىزلىك چۈشەنچىلىرى كېلىپ چىققان. بالدۇر تەرەپلەر تۆت دەپ چۈشىنىلگەن بولسا، بارا - بارا قەدىمكى كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسى كېڭەيگەن. شەرق، غەرب، شىمال ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت تۆت تەرەپكە ئۇستۈن - ئاستىن تەرەپلەر قوشۇلۇپ، ئالتە تەرەپ بولغان. كېيىنچە، تۆت تەرەپكە تۆت بۆلۈك قوشۇلۇپ، تەرەپلەر سەككىز هېسابلانغان.

ئورتاق بۇۋىمىز هېسابلانغان ئوغۇزخانىنىڭ كۆكتەڭرىسى ئاتا قىلغان كۈن، ئاي، يۇلتۇز ناملىق - ئوچ ئوغلى، يەر - سۇ تەڭرىسى ئاتا قىلغان كۆك، تاغ، دېڭىز ناملىق ئوچ ئوغلى بولغانلىقى ئەنە شۇ ئالتىلىك چۈشەنچىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. بۇ ئالتىلىك چۈشەنچىسى تۆتلۈك ئاساسىدا كېلىپ چىققانلىقى ئوچۈن، ئوغۇزخانىنىڭ ئالتە ئوغلىنىڭ هەر بىرىدىن يەنە تۆتتىن ئوغۇل تۆرىلىپ، 24 بوغۇن هاسىل بولغان.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ياشىغان خۇا شيالاردا «ئالتەچى» (چى - ئىنساندا بولىدىغان روهىي كەيپىيات ياكى تەبىئەتتە بولىدىغان غەيرىي قۇۋۋەت) چۈشەنچىسى بولغان. «زوچيۇمىڭ تەزكىرىسى» نىڭ «جاۋ گۇاڭ بىرىنچى يىلى» دېگەن بابىدا يېزىلىشىچە: «ئالتە چى — يىن، ياڭ، يەل، يامغۇر، قاراڭغۇلۇق، يورۇقلۇق» ؛ «سوۋ ېن» نىڭ «بەش سەييارە هەققىدە مۇكەممەل بايان» بابىدا يېزىلىشىچە: «قۇرۇق قۇرۇتىدۇ، ئىسسىق بۇغلىتىدۇ، يەل مىدىرلىتىدۇ، سۇ نەملىتىدۇ، سوغۇق توڭلىتىدۇ، ئوت ئىللىتىدۇ» . يەنە بىر بابىدا يېزىلىشىچە: تەبىئەت دۇنياسىدا يەل، سوغۇق، ئىسسىق، نەملىك، قۇرۇق، ئوت — ئالتە خىل هاۋارايى بولۇپ، ئادەتتىكىدىن باشقىچە بولۇپ قالسا، تاشقىرىدىن تېگىدىغان كېسەللىك سەۋەبچىسى

بولىدۇ. «خەنىامە» نىڭ «شۇن تۆرىلىرى» دە: «ئالتە مەبۇد» دەپ يېزىلىپ، بۇنىڭدا ئىككى خىل ئۇقۇم قەيت قىلىنغان. بىر خىلى، كۇن، ئاي، گۈلدۇرماما (چاقماق)، يەل، تاغ، ساسلىق (كۆل)؛ يەنە بىر خىلىدا ئاسمان ئەجدادىدىن كۇن، ئاي، يۇلتۇز، يەر ئەجدادىدىن تاغ، دەريا، دېڭىز. بۇ، ئالتە مەبۇد ئېتىقادىدىكى ئىككىنچى خىل ئۇقۇم دەپ كۆرسىتىلگەن. كۇن، ئاي، يۇلتۇز، تاغ، دەريا، دېڭىز — ئالتە مۇئەككىل ئۇيغۇرلارنىڭ ئالتىلىك چۈشەنچىسىگە ئاساسەن ئوخشايدۇ. خەنزۇلاردا «ئالتە دىك - ئالتە جيا» مەبۇدلىرى (ئالتە دىك - يىن [خوتۇن] مەبۇدلىرى، ئالتە جيا - ياك [ئەر] مەبۇدلىرى) بولۇپ، بۇلارنى پەلەك شاھى ئىشقا سالىدۇ، دېيىلمىدىغان رىۋايەتلەرمۇ بار.

ئىلگىرى تۆت تەرەپكە ئىككى تەرەپ قوشۇلۇپ، ئالتە تەرەپ تونۇلغان بولسا، بارا - بارا «سەككىز يەل» ئەقىدىسى بويىچە سەككىزلىك چۈشەنچىسى ھاسىل بولغان ۋە سەككىز تەرەپ تونۇلغان. «سەككىز يەل» سەككىز تەرەپنىڭ يېلى (شامىلى)، قەدىمكى كىتابلاردا يېزىلىشچە «سەككىز يەل» مۇنۇلاردىن ئىبارەت: شەرقىي شىمال تەرەپ — ئىسىق شامال، شەرق تەرەپ — گەرم شامال، شەرقىي جەنۇب — ئىللىق شامال، جەنۇب — سەلكىن شامال، غەربىي جەنۇب — سالقىن شامال، غەرب — ئىزغىرىن شامال، غەربىي شىمال — قاتتىق شامال، شىمال — قەھرىتان شامال. بۇ سەككىز تەرەپ شامالىرى «خۇەينەنزى» كىتابىدا يەنە باشقىچە ناملار بىلەن ئاتىلىپ، باشقىچە سۈپەتلەنگەن ۋە پەسىل - كۈنلىرى تەپسىلىي سۆزلەنگەن.

ئالتىلىك چۈشەنچىسى ئاساسىدا، «كۆكتەڭرى» ۋە «بوز تەڭرى» مەبۇدلىرىنىڭ شەخسلەشتۈرۈلگەن تىمسالى «خان» ۋە «خاتۇن» قوشۇلۇپ، «ئاسمان مۇئەككىللىرى» (كۈن، ئاي، يۇلتۇز) ۋە «زېمىن مۇئەككىللىرى» (كۆك، تاغ، دېڭىز) بىلەن سەككىزلىك چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان.

سەككىزلىك چۈشەنچىسىدە، ئاسمان، زېمىن، گۈلدۇرماما (ياكى چاقماق)، يەل، سۇ، ئوت، تاغ، ساسلىق (كۆل ياكى نۇر) — مەزكۇر سەككىز خىل تەبىئەت ھادىسىلىرىدىن ئاسمان، زېمىن مۇھىم ئورۇن تۇتقان ۋە تەبىئەتتە ھەم كىشىلىك جەمئىيىتىدە بارلىق ھادىسىلەرنىڭ دەسلەپكى مەنبەسى (يىلتىزى) ھېسابلانغان.

پالچىلىق كۆپلىگەن قەۋملەردە بۇرۇنقى زاماندا پەيدا بولغان، ئۆتكەنگە ئىشارەت ۋە كەلگۈسىدىن بىشارەت بېرىدىغان بىر خىل ۋاستە بولۇپ خىزمەت قىلغان؛ شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا — ئىران دىيارلىرىدا ياشىغان قەۋملەر تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىنسانىيەت ۋەقەلىرىگە تىمسال قىلىپ بىر يۇرۇش «ئەشكال» (شەكىل - بەلگىلەر) نى ئىشلەپ چىققان. شەرقتە خوا شيالار بۇنىڭغا «باگوا» (سەككىز ئەشكال)، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى «ئىرق»، ئىرانىيلار «پال» (رەمل) دەپ نام بەرگەن.

خوا شيالاردا «باگوا» ناھايىتى تەرەققىي قىلغان ۋە بەك مۇرەككەپ شەكىللەردىن تەركىب تاپقان. «جۇ پالنامىسى» «گوا»، «ياۋ» دىن ئىبارەت ئىككى خىل بەلگە ۋە «گوا تەبىرى»، «ياۋ تەبىرى» دىن ئىبارەت ئىككى خىل بىتىكتىن شەكىللەنگەن. تۆپ شەكىل — ياك ياۋ ھەم يىن ياۋنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل قىلىنغان سەككىز شەكىل يەنى «باگوا» - ئاسمان، زېمىن، گۈلدۇرماما (ياكى چاقماق)، يەل (شامال)، ياكى ھاۋا)، سۇ، ئوت، تاغ، ساسلىق (نۇر) غا تىمسال قىلىنغان سەككىز شەكىلدۇر.

ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا — ئىران قەۋملىرىدە، «تۆت تادۇ» (ئەناسىر ئەربەئە) ئەقىدىسىگە ئاساسەن، ھەر بىر تادۇغا تۆتتىن شەكىل بەلگىلىنىپ، جەمئىي 16 شەكىل چىقىرىلغان. بۇ 16 شەكىلدىن سەككىز شەكىل خۇلاسىلىنىپ، ئاخىرىدا تۆت شەكىل بىلەن يەكۈنلەنگەن. 16 شەكىلنىڭ ھەربىرى بىر خانە (ئۆي) دەپ ئاتالغان. ھەر خانىنىڭ مەخسۇس بەلگىسى «سەئد» (ياخشىلىق) ياكى «نەھس» (يامانلىق) دېيىلگەن ئىككى تەرەپلىمە مەنىگە ئىگە بولغان. ئوتتۇرا ئاسىيا قەۋملىرىدە ئاۋۋال ئىككى تۇپ بەلگىدىن «سەككىز شەكىل» ھاسىل قىلىنىپ، بۇ سەككىز شەكىلگە «تەرىق، ئەتەبە، سەئد، نەھس، نۇسرەت، قەبز، لەھيان، جەمائ» دەپ نام بەرگەن؛ بۇ سەككىز بەلگە بىر - بىرىگە كىرىشتۈرۈش يولى بىلەن «ھۇمەر، بەياز، فەرەھ، نەقى» دېيىلگەن تۆت شەكىلگە يەكۈنلىنىپ، بۇلاردىن يەنە ئىككى شەكىل ۋە ئاخىرىدا بىر شەكىلگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاندىن ئۇنى «ئۆرۈش» يەنى «تەبىر بېرىش» بىلەن تۇگەللىگەن. قەدىمكى زاماندا پالچىلىق ئەشكاللىرى ئىشلىنىپ چىقىشتىن ئىلگىرى سېغىزغان، قاغىلارنىڭ ئۆي ئالدىغا كېلىپ سايراشلىرىغا قاراپ پال ئالغان ياكى بىرەر نەرسىنىڭ ئوك - تەتۈرى بىلەن بەخت سىناشقان. دەرۋەقە، «پالچىلىق» دىنىي جەھەتتىن بولسۇن، ئىلمىي جەھەتتىن بولسۇن، «بىدئەت» ۋە «خۇراپات» ھېسابلىنىدۇ.

خاسىيەتلىك سانلار — يەتتە ۋە توققۇز

ئومۇمەن قەۋملەردە ئىلگىرىكى زاماندىن تارتىپ «يەتتە» ۋە «توققۇز» سانلىرىنى خاسىيەتلىك دەيدىغان ئەقىدە بولغان. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ سانلارنىمۇ يۇقىرىدىكى چۈشەنچىلەر (ئىككىلىك، ئۈچلۈك، تۆتلۈك ۋە باشقىلار) گە ئوخشاش يەتتىلىك ۋە توققۇزلۇق چۈشەنچىلىرى دەپمۇ ئاتىغان. ئەڭ قەدىمكى مەنتىقىي چۈشەنچىلەردە، مەيلى شەرق قەۋملىرى ياكى غەرب قەۋملىرى (ئاساسەن بابىللىقلار) بولسۇن، «يەتتە» سانىنى ئاسمان جىسىملىرى بىلەن باغلاپ سۈپەتلىگەن. شەرقىي قەۋملەردە «سەبئە سەييارە» (يەتتە پىلانىتا) دېگەن ناملار قەدىمكى زاماندا كۈن، ئاي ۋە بەش يۇلتۇز (ئەتارۇد - مىركۇرى، زۆھرە - ۋېنېرا، مىررىخ - مارس، مۇشتەرى - يۇپىتېر، زۇھەل - ساتۇرن) نى كۆرسىتەتتى. قەدىمكى ئۇيغۇرلار بۇ يەتتە يۇلتۇزدىن بەشىنى ئارزۇ، سەئىت، كۇرۇد، ئۇڭاي، سەكەنتىر ۋە ئىككىسىنى يەنى كۈن بىلەن ئاينى ياشىق، يالچىق دەپ ئاتىغان. ئەمما ئۇلارنىڭ تەرتىبىنى قۇياشنى مەركەز قىلغان ھالدا يەر بىلەن ئارىلىق مۇساپىسىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا قاراپ تۈزگەن. «قۇتادغۇبىلىك» تە ۋە «قىسسەئى

رابغوزى» دا ئۇلارنىڭ تەرتىپى مۇنداق: سەكەنتىر، ئۇڭاي، كۇرۇد، ياشىق، سەۋىت، ئارزۇ، يالچىق.

لىۋجۇ يازغان «يېڭى مۇھاكىمىلەر» دە: «يەتتە ئارقاق ئۆز تەرتىپى بويىچە ئالەمنى يورۇتىدۇ» دېگەن.

قەدىمكى بابىللىقلار مىسوپوتامىيە — دەجل بىلەن فرات ئىككى دەريا ئارىلىقىدا تارقالغان ئەپسانىدىكى مەبۇدلارنى ئاسماندىكى يۇلتۇزلار بىلەن بىرلەشتۇرۇپ، يەتتە ئاساسىي مەبۇدقا ئەقىدە قىلغان: قۇياش مەبۇدىنى شەمس، ئاي مەبۇدىنى سىلىنا، مارسنى نىلكا (ئۇرۇش مەبۇدى)، مىركۇرىنى ناب (ئەقىل - بىلىك مەبۇدى)، ۋېنېرانى ئىستار (مۇھەببەت مەبۇدى)، ساتورننى ننۇلدا (غالىبىيەت مەبۇدى)، يۇپىتىرنى مالدۇك (مەبۇدلار پادىشاھى) دەپ قارىغان. يۇلتۇز مەبۇدلاردىن ھەر بىرى بىر كۈن گېزەكچىلىك قىلىدۇ، يەتتە كۈندە بىر قېتىمدىن نۆۋەت كېلىدۇ دەپ ئىشەنگەن. كېيىنكى چاغلاردا يەتتە كۈننىڭ بىر ھەپتە قىلىنىشى شۇنىڭدىن كېلىپ چىققانىكەن.

ئەسلىدە يۇنان ۋە رىملىقلارمۇ يەتتە يۇلتۇزنى ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىدىغان مەبۇدلارنىڭ ناملىرى بىلەن ئاتىغان. مەسىلەن، زۆھرە يۇلتۇزىنى «مۇھەببەت ۋە گۈزەللىك مەبۇدى» ۋېنېراسنىڭ نامى بىلەن «ۋېنېرا»؛ مۇشتەرى يۇلتۇزنى «مەبۇدلارنىڭ پادىشاھى» دەپ ئېتىقاد قىلىدىغان يۇپىتىر نامى بىلەن ئاتىغان؛ ئەتارۇد يۇلتۇزىنى ھەممە مەبۇدلارغا خەۋەر يەتكۈزىدىغان ھەم تىجارەت ۋە يولنى ئىلىگىدىغان مەبۇد مىركۇرى نامى بىلەن، مىررىخ يۇلتۇزىنى قەدىمكى رىمدا ئۇرۇش مەبۇدى بولغان مارس نامى بىلەن، زۇھەل يۇلتۇزىنى قەدىمكى رىمدا دېھقانچىلىق مەبۇدى بولغان ساتورن نامى بىلەن ئاتىغان. يەتتە سەييارىنى يەتتە يورۇتقۇچى بىلىپ، بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ «ھەپتە كۈنلىرى»نى ھېسابلاپ چىققان. تەرتىپى مۇنداق: قۇياش، ئاي، مارس، مىركۇرى، يۇپىتىر، ۋېنېرا، ساتورن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قەدىمكى دەۋردە بابىل (باشقا بىر مەلۇماتتا مىسىر) لىقلار يەتتە كۈننى بىر ھەپتە قىلىپ، ھەر بىر كۈنگە بىر يۇلتۇزنىڭ نامىنى بەرگەن. مىلادى 1 - ئەسىردە رىملىقلار قوللانغاندىن كېيىن باشقا ئەللەرمۇ قوللانغان. جۇڭگودا 4 - ئەسىردە مەزكۇر ئۇسۇلدىن پايدىلىنىلغان؛ 8 - ئەسىردە، مانى دىنداراللىرى ئۇيغۇر (ئۇيغۇر قاغانلىقى) غا تونۇشتۇرغان. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى چاغلاردا بولسا، ئەجدادلىرىمىز پۈتۈن بىر ئايلىق ۋاقىتنى ئاي قارائىغۇسى، ئاي بېشى، ئاي ئوتتۇرىسى، ئاي ئاخىرى دەپ تۆتكە بۆلۈپ، ھەر بۆلۈكنى يەتتە كۈندىن ھېسابلىغان.

يەتتىلىك چۇشەنچىسى كىشىلەر ھاياتىنىڭ ھەر ساھەسىدە ھەر خىل ئىپادىلەنگەن. تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى غەربىي قەۋملەر «يەتتە» سانىنى خاسىيەتلىك بىلگەن. ئاسمان - زېمىننى يەتتە قاتتىن (يەنى يەتتە قات ئاسمان، يەتتە قات زېمىن) دەپ ھېسابلىغان. يەتتە قات ئاسمان ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز بىلەن «يەتتە پەلەك» دەپ ئاتالغان. ئەجداد - ئەۋلادىنى سۈرۈشتۈرگەندىمۇ «يەتتە ئاتا» نى بىلىش شەرت بولغان. شۇڭا «يەتتە پۇشتى»، «يەتمىش پۇشتى» دېگەن ئىبارىلەر كېلىپ چىققان.

ئەڭ يامان خيالىي بىر ھايۋاننى «يەتتە باشلىق يەل مۇڭگۈز» دەپ ئاتىغان. دېمەك «يەتتە» سۆزى بۇ ئىبارىلەردە كۆپلۈك مەنىسىنى بىلدۈرۈپ كەلگەن.

«تۇرپان تېكىستلىرى» دىكى تىبابەتكە دائىر ھۆججەتلەردە، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ قوللانمىلىرىدا، جۈملىدىن ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا «تىببىي رىسالىلەر» دىن «ئۇر جۈزە» رىسالىسىدە «يەتتە تەبئەت»نى بىلىش زۆرۈرلۈكى تەكىتلىنىدۇ. بۇ يەتتە تەبئەت شۇكى: 1. رۇكن (تۆت تادۇ)، 2. مىزاج (ئىسسىق، سوغۇق، قۇرۇق، ھۆل)، 3. خىلتىلەر (بەلغەم، سەپرا، قان، سەۋدا)، 4. ئەزالار (باشقۇر-غۇچى ئەزالار — باش، مېڭە، يۈرەك، جىگەر، ئىككى مايەك)، 5. روھلار (يۈرەكتىن باشقۇرغۇچى ئەزالارغا ئۆتۈپ تارقىلىدىغان ھاياتىي قۇۋۋەتنى توشىغۇچى ماددىلار)، 6. قۇۋۋەتلەر (گەۋدىدىكى ئۇرلۇك جەريانلارنى پەيدا قىلغۇچى 10 خىل قۇۋۋەت)، 7. پېئىل - ئىشلار (ئاددىي پېئىللار — تارتىش، ئۆزگەرتىش، تۈتۈپ بېقىش؛ مۇرەككەپ پېئىللار — تاماقنىڭ ئۆتۈشى، تاماق تەلەپ بولۇش).

دېمەك، يەتتىلىك چۇشەنچىسى قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزدا پەيدا بولغاندىن تارتىپ، تۇرمۇشنىڭ ئۇرلۇك ساھەلىرىدە كەڭ قوللىنىلغان.

ئەمدى، توققۇزلۇق چۇشەنچىسىگە كەلسەك، بۇ شەرقىي قەۋملەردە، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىدە قەدىمدىن تارتىپ كەڭ تارقالغان چۇشەنچە. بۇ ئالدى بىلەن، «توققۇز قات كۆك» ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان. بۇ ئەقىدە ئاسماننىڭ مەركىزى ۋە سەككىز تەرەپتىن ھاسىل بولغان. يەنى تۆتلۈك چۇشەنچىسىنىڭ جۇپلۇك ئىپادىسىدىن سەككىزلىك چۇشەنچىسى پەيدا بولۇپ، بۇنىڭغا مەركەز قوشۇلغان. توققۇز سانى مۇزەككەر سان ھېسابلىنىدۇ.

شەرق قەۋملىرى جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقى «توققۇز» سانىنى خاسىيەتلىك سان دەپ بىلىدۇ. بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «تۇغ» سۆزىنى ئىزاھلىغاندا مۇنداق چۇشەندۈرگەن: «توققۇز تۇغلۇق خان ياكى خاقان، خانلىك قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەر قانچە كۆپىيسۇن، مەرتىۋىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسۇن، تۇغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ. چۇنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ».

توققۇز سانى ئەڭ كۆپ ساناق ھېسابلانغان. ئاسمانىڭ پايانسىز كەڭلىكىنى «توققۇز قات ئاسمان» دەپ ئاتىغاندەك، باشقا جەھەتلەردىمۇ كۆپلۈكنى بىلدۈرۈشتە قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز توققۇز سانىنى كۆپ ئىشلەتكەن. چۇنكى ئۇلارنىڭ چۇشەنچىسىدە، توققۇزدىن كېيىنكى سانلارنىڭ ھەممىسى 1 - 9 غىچە سانلارنىڭ قاتلىنىشى (كەررە - كەررە بولۇشى) دىن ھاسىل بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىرەر ئەلنىڭ ئاغۇش، ئايماق ۋە نوپۇس جەھەتىن كۆپلۈكنى بىلدۈرگەندە توققۇزنى قوللانغان. مەسىلەن، توققۇز ئۇيغۇر (توققۇز ئوغۇز ~ توققۇزغۇز)، توققۇز تۆلەس، توققۇز تاتار ۋە باشقىلار.

خۇا شيالاردىمۇ توققۇز سانى كۆپلۈكنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە ئەڭ يۇقىرى پەلەك (ئاسمانىڭ ئەڭ يۇقىرىسى) نى بىلدۈرگەن. «سۇنزى» كىتابىنىڭ

«شەكلىيات» پەسلىدە: «ياخشى ئىش قىلغانلار توققۇز ئاسماننىڭ ئۈستىدە ھەربىكەت قىلىدۇ» دەپ يېزىلغان. شۇنىڭدەك قەدىمكى دەۋردە، «توققۇز ئوغۇل ئانىسى» دېگەن رىۋايەتتە، كىشىلەردە ئوغۇل تۇغدۇرىدىغان ئايال مەبۇدە دېگەن خۇراپىي ئەقىدە بايان قىلىنغان.

خۇا شيالاردا تارقالغان رىۋايەتتە، قەدىمكى زامانداا، ئادەم باشلىق، قۇش تەنلىك ئايال مەبۇدنى «پەلەكنىڭ تىلسىم قىزى» دەپ ئاتايدىغانلىقىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلاردىمۇ ئادەم باشلىق، چىرايلىق قۇش تەنلىك، سۆزلىيەلەيدىغان ۋە مەدەتكار بولىدىغان «بۇلبۇلگويا» دېگەن رىۋايەت بار. بۇ، ئادەمزاتنىڭ ئايىغى يېتىش تەس بولغان ماكاندا ياشايدىغان ئاجايىپ جانۋار، دەپ تونۇلغان. ئۇيغۇرلاردىمۇ بىرەر ئىشنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە مۇشكۈللۈك پەيدا قىلغانلىقىنى بىلدۈرمەك بولسا، «توققۇز قىزنىڭ تولغىقى تەك تۇتۇپتۇ» دەيدۇ. چوڭ توي - تۆكۈن، مەرىكە - مەشرەپ ئۆتكۈزگەندىمۇ مال سويسا توققۇز - توققۇزلاپ سويىدۇ.

ئاندىن، يىللارنىڭ پەسىل - مەزگىللىرىنى بىلدۈرۈشتە بولۇپمۇ ياز ۋە ئايازنىڭ ئىسسىق ياكى سوغۇق مەزگىللىرىنى بىلدۈرۈشتە، توققۇز سانى ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇلاردا يازغى تۇرۇم (6 - ئاينىڭ 22 - كۈنىنىڭ ئالدى - كەينىدە باشلانغان چاغ) دىن كېيىنكى 81 كۈن ۋە قىشقى تۇرۇم (12 - ئاينىڭ 22 - كۈنىنىڭ ئالدى - كەينىدە باشلانغان چاغ) دىن كېيىنكى 81 كۈن توققۇز بۆلەككە بۆلۈنۈپ، ھەر بىر بۆلۈك توققۇز كۈندىن ھېسابلىنىپ، يازغى توققۇز - توققۇز، قىشقى توققۇز - توققۇز دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرلاردا ياز پەسلى بىلەن كۈز پەسلى توققۇز كەررە ئون 90 دىن ھېسابلانغان ۋە يازنىڭ ئىسسىق مەزگىلىنى «بەش - توققۇز» كۈندىن ساناپ «يازغى چىللە»، قىشنىڭ قارا سوغۇق مەزگىلىنى «بەش - توققۇز» كۈندىن ساناپ «قىشقى چىللە» دەپ ئاتىغان.

تۆرە - يوسۇنلاردىمۇ توققۇز سانى كەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن، ھۆرمەت ياكى كەچۈرۈم سوراش يۈزىسىدىن «توققۇز تازىم» قىلىش، «توققۇز قات كۆرپە سېلىش» دېگەندەك. ئىلگىرىكى چاغلاردا ئاقسۆڭەك - ئېسىلزادىلەر گۈناھ قىلغاندا، «توققۇز قات كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، توققۇز تال يىپتا ئۆرۈلگەن توققۇز قات يۈمشاق قامچىدا توققۇز قېتىم ئۇرۇش» كاتتا جازا ھېسابلانغان. شۇنىڭدەك ئېسىلزادىلىك رۇتبەسى توققۇز بوغۇنغىچە ئۈزلۈكسىز ئاتىدىن بالىغا داۋام قېلىش قائىدىسى بولغان. ئۇنىڭدىنمۇ قەدىمكى زاماندا بولسا «تارخانلىق» مۇ توققۇزىنچى ئەۋلادقىچە داۋام قىلغان.

بۇلاردىن باشقا مەنتىقىي چۈشەنچىلەرمۇ بولغان. بۇ ماقالىدە ئاساسەن تۇرمۇشتا چوڭقۇرراق ۋە كەڭرەك يېيىلغانلىرى توغرىسىدىلا بايان قىلىندى. (M2)

پايدىلانغان مەنبەلەر

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» I II III جىلدلەر

② «ۋەي مۇختەسەرنامە» نىڭ «غەربىي رۇئلار تەزكىرىسى».

③ «تارىخنامە» نىڭ «چەۋەنداز سانغۇن تەزكىرىسى».

④ «تاغ - دەريالار بايانى» 18 - جىلد، «ۋېينامە» 102 - قىسىم.

⑤ زىيا گوكئالپ: «تۈرك مەدەنىيىتى تارىخى»، گۈنەش مەتبەئەچىلىك ت . ئا . ش . — ئىستانبۇل، 1976 - يىل نەشرى.

⑥ ھېرودوت: «تارىخ» (ماركوئارد «گرىك ۋە لاتىن ئاپتورلىرىنىڭ مەلۇماتلىرى» دىكى نەقىل بويىچە).

⑦ «كوناتاڭنامە» ۋە «يېڭى تاڭنامە» لەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك تەزكىرىلىرى.

⑧ «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى.

⑨ «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1989 - يىل نەشرى.

⑩ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى.

⑪ «سىخەي»، لۇغەتچىلىك نەشرىياتى، بېيجىڭ 1979 - يىل نەشرى

⑫ رادلوف: «سىبىرىيىدىن» II جىلد، I قىسىم.

⑬ ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، قازان باسمىسى.

⑭ سىرگېراردكلاۋسون: «تۈركىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى» ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، لوندون 1972 - يىل نەشرى.

⑮ زەكى ۋەلىدى توغان: «ئومۇمىي تۈرك تارىخى. كىرىش»، ئەنقەرە، 1979 - يىل نەشرى.

⑯ س. ۋ. كىسېلىف: «جەنۇبىي سىبىرنىڭ قەدىمكى تارىخى»، س.س.س.ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، موسكۋا، 1949 - يىل نەشرى.

⑰ «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1981 - يىللىق توپلىمى.

⑱ ف. ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، تاشكەنت، 1948 - يىل نەشرى.

⑲ ف. ئېنگېلس: «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى»، خەلق نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1955 - يىل نەشرى.

⑳ ئا. ن. گلادىشېۋسكىي: «ئىپتىدائىي جەمئىيەت تارىخى»، ئالىي ماۋارىپ نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1958 - يىل نەشرى.

㉑ «ئوغۇزنامە»، «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

㉒ «ئەل مۇھاكىمىلىرى»، «پالنامە» ۋە «يەتتە مۇختەسەر».

㉓ «خەننامە» نىڭ «ھونلار تەزكىرىسى».

㉔ ئەبۇئەلى ئىبن سىنا «تىببىي رىسالىلەر»، ئۆزبېكىستان پەن نەشرىياتى، تاشكەنت، 1987 - يىل نەشرى.

㉕ ئې. خ. پاركېر: «تاتارنىڭ مىڭ يىللىق تارىخى»، تىجارەت مەتبەئەچىلىكى، شاڭخەي 1937 - يىل نەشرى.

㉖ پ. پېللىئوت: «ئىگىز تۈزلەڭ ئاسىيا»

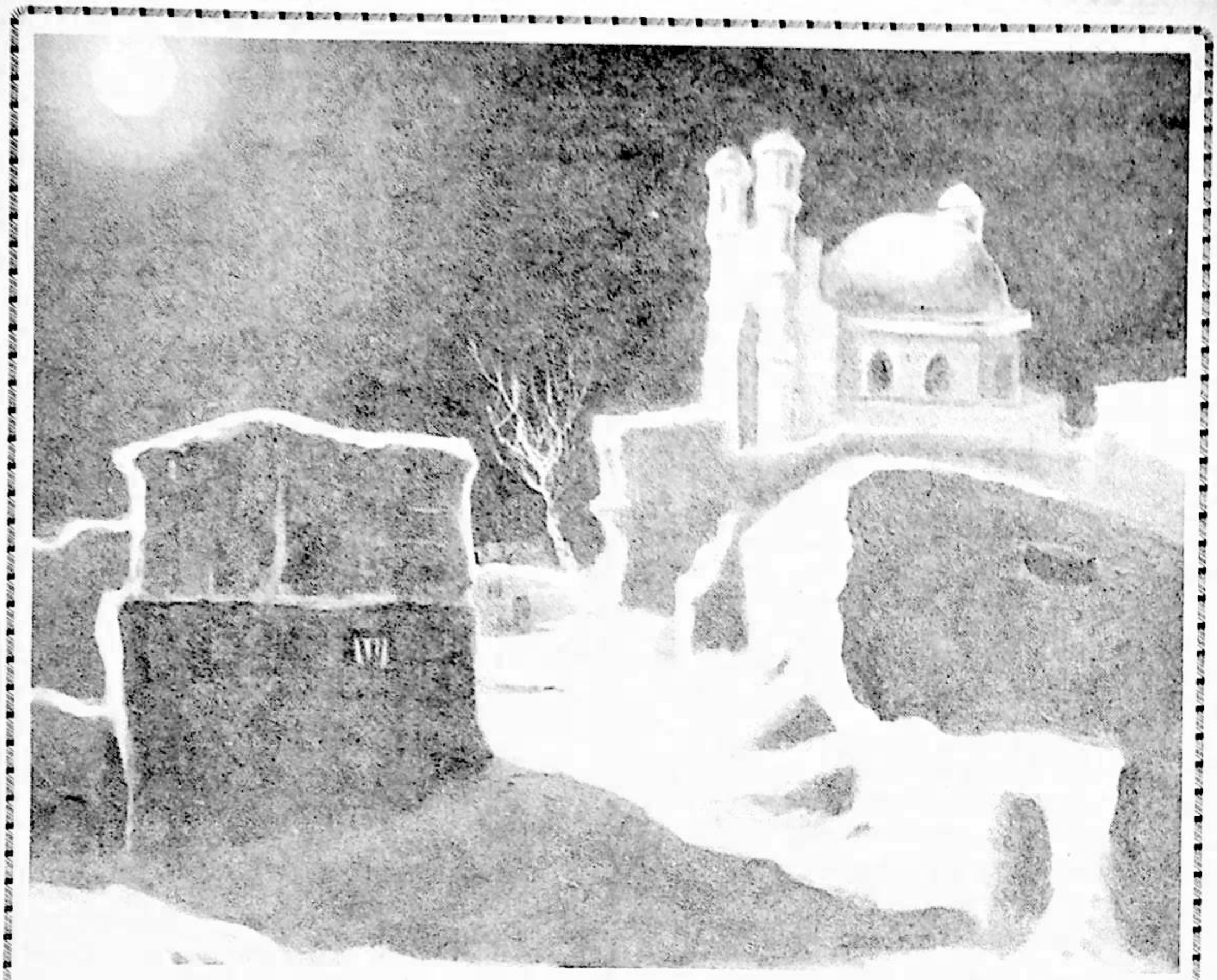

20 - ئەسىر روھى ۋە تارىمدىكى غېرىبلىق

ئەسەت سۇلايمان

غېرىبلىق ھەقىقەتەنمۇ بىزنىڭ بالىياتقۇ شەكلىدىكى بۇ ئانا تۇپرىقىمىزنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىر مابەينىدىكى روھىي قىسمىتى ئىدى. مىللىتىمىزنىڭ يايلاق دەۋرىدىن قېپقالغان قىزىققان جاسارىتى بىلەن تېرىم ھاياتى بەخىش ئەتكەن سوغۇققان نازاكىتىدىن شەكىللەنگەن روھىي قۇرۇلمىسى يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئاسىيانىڭ چۈشكۈنلىشىشى بىلەن شەرقچە غېرىبلىق ئازابىغا مۇپتىلا بولغانىدى. تېخىمۇ توغرىسى بۇ ئاسىيادىكى تەنھالىق ئارىلىنىڭ غېرىبلىقى ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بىلەن تارىم ۋادىسىنىڭ تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى يېمىرىلگەندىن كېيىنكى روھىيەت ۋائۇكۇملىقى بىلەن پىسخىك ياتلىشىشىنى ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ كۈنساناپ زەئىپلىشىۋاتقان تارىخىي تەقدىرى ناھايىتى زور دەرىجىدە بەلگىلەپ قويغانىدى. شۇڭا شاھ مەشرەپنىڭ نامەنگان بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدىكى توپىلىق يوللاردا ئېيتقان: «غېرىبلىق شەھىرىدە يۈرسەم، مېنى يوقلار كىشى بارمۇ! ؟» ① دېگەن مىسرالىرى بىلەن موللا مۇسا سايرامىنىڭ: «ئاراملىق خۇددى ئەنقا قۇشىنىڭ تۇخۇمىدەك غايىب بولدى. تىنچلىق خۇددى سۇمرۇغ قۇشىدەك كۇھىقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى. . .» ② دېگەن سۆزلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي غېرىبلىقىنىڭ روشەن ئىنكاسى ئىدى.

دەرۋەقە، ھەر قانداق بىر ئىنساندا غېرىبلىق تۇيغۇسى بولىدۇ، يەنە كېلىپ بۇ خىل تۇيغۇ ئىنسان ھاياتىنىڭ مۇئەييەن بىر باسقۇچىدا گەۋدىلىكرەك ئىپادىلىنىدۇ. چوڭ جەھەتتىن ئېيتقاندا، نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ تارىخىدىمۇ ياكى بۇنداق ياكى ئۇنداق شەكىلدىكى غېرىبلىق، تەنھالىق دەۋرى بولغان.

مۇھاكىمە

يەھۇدىيلارنىڭ قان-ياشلىق تارىخى - يۇرتىدىن قوغلىنىشى، نەچچە مىڭ يىللىق سەرسان-سەرگەردانلىق تۇرمۇشى، ناتسىستلار لاگېرلىرىدىكى ھالاكەتلىك تەقدىرى - بىزگە يەھۇدىي مىللىتىنىڭ غېرىبلىق تۇيغۇسىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇرۈپ بېرىدۇ. ئۇلار يەر شارىنىڭ ھەممىلا بۇلۇڭ-پۇشقاقلىرىدا، غېرىبلىق ھۆكۈم سۈرگەن مۇھىتتا سانسىز كۈن-تۈنلەرنى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزلىرىنى قۇتقۇزدى. شۇڭا فرانسۇز مۇتەپەككۇرى مونتېسكيۇ بۇنىڭدىن ئاز كەم ئۈچ ئەسىر ئىلگىرىلا: «دائىم ھالاكەت قىسمىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىغان، بىراق يەنە ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ ۋە ئىزچىل تۇرده كۆپەيىپ تۇرىدىغان يەھۇدىيلار بىردىنبىر ئۈمىد بىلەن ئۆزلۇكسىز ھالدا ئۇچرىغان بۇزغۇنچىلىقلارنى ۋە زىيانلارنى تولدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ ئۇلارنىڭ بارلىق ئائىلىلىرى قۇدرەتلىك بىر خانلىقنى ۋۇجۇدقا چىقىرىپ، كەلگۈسىدە پۈتۈن دۇنيانىڭ تايانچىسىغا ئايلىنىشىنى ئۈمىد قىلغانلىقىدىندۇر»③ دەيدۇ.

مۇستەملىكىچىلىك دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى لاتىن ئامېرىكىسى گەرچە مىللىي مۇستەقىللىككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقى يۇز نەچچە يىلدىن بۇيان يەر شارىدىكى تاشلاندۇق قىتئە سۈپىتىدە چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىقنى ھېسسىدىن كەچۈرگەنىدى. شۇڭا ئەدەبىياتىمىزنىڭ سېھرىي رېئالىزم ئېقىمىنىڭ بۇ يەردە مەيدانغا كېلىشى ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس ئىدى. گارسىيا ماركۇسنىڭ «يۇز يىل غېرىبلىق» رومانىدىكى بۇئېندىيە جەمەتىنىڭ روھىي غېرىبلىقى ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ غېرىبلىقى ئىدى.

غېرىبلىق — ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى بىر خىل يوشۇرۇن روھىي ماھىيەت بولۇپ، مەلۇم مىللەتكە نىسبەتەن ئۇنىڭ كوللېكتىپ يوشۇرۇن ئېڭىدا جۇغلانغان بولىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئۆز ھاياتىدا ھەر قېتىم ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ھېس قىلغان ھامان نامەلۇم بىر نەرسىنىڭ كەملىكىنى، بەلكى بۇ نەرسىگە مەڭگۈ ئېرىشكىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يېتىشى؛ ئىجتىمائىي كوللېكتىپ سۈپىتىدە ئورتاق روھىيەت گەۋدىسىگە ئۇيۇشقان مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ھالاكەت سىنىقىغا دۇچ كەلگەن ھامان ئۆزىدىكى غېرىبلىق تۇيغۇسىنى ئىرغىتىپ تاشلاپ يېپىيېڭى تۇغۇمغا ئېرىشىشنى ئىستىشى شۇنىڭ جۇملىسىدىندۇر. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىنسان — چوڭقۇر دەرىجىدىكى غېرىبلىق تۇيغۇسىنى ھېس قىلغۇچى، شۇنداقلا غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇشنى ھەر ۋاقىت ئىستېگۇچىدۇر. تۇغۇم بىلەن باشلانغان غېرىبلىق پەقەت ئۆلۈم بىلەنلا ئاخىرلىشىدۇ. ھەر قانداق مىللەتنىڭ تەرەققىيات تارىخى ئەمەلىيەتتە مىللىي روھىيەتتە تەكرار-تەكرار كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان چاكىڭاش، غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇش، كەمتۇكلۇكنى تولۇقلاش بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئۇزلۇكسىز جەريانىدۇر. شۇڭا مېكسىكا شائىرى ئوكتاۋىئو پاز ئۆزىنىڭ «غېرىبلىق قەسىرى» ناملىق ئەسىرىدە: «سۇررەئ بالىياتقۇ ئىچىدە تۇمان كەبى لەيلىمە ھەربىكەت قىلىپ تۇرىدىغان تۆرەلمىنىڭ ھاياتلا جىمى غېرىبلىقلاردىن خالىي ھاياتتۇر. بىز تۇغۇلغان، ھامان ئانا قورسىقىدىكى ئىستخىيىسىز ھاياتتىن مەھرۇم بولىمىز. بالىياتقۇ ئىچىدىكى ھاياتلىقتا ئىستەك بىلەن قانائەت ئوتتۇرىسىدا زەررىچە ئارىلىق مەۋجۇت ئەمەس. . . بىز بالىياتقۇدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان ھامان بىرىنچى قېتىم ھەقىقىي يوسۇندىكى ئازابلىق روھىي ھالقىشنى بېشىمىزدىن كەچۈرىمىز شۇنداقلا بىزگە تامامەن يات بىر دۇنياغا چۈشىمىز. ھاياتقا نىسبەتەن مەھرۇملۇق، كەمتۇكلۈك، غېرىبلىق ھېس قىلىمىز. چوڭ بولغانسېرى بۇ خىل تۇيغۇ تەنھالىق تۇيغۇسىغا ئايلىنىدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا، بىز تۇغۇلۇشىمىزدىنلا غېرىبلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچىلارمىز. بىزنىڭ ھاياتلىق سەپرىمىزدىكى جىمى ئورۇنۇشلىرىمىز غېرىبلىقتىن قۇتۇلۇش، خالاس. شۇڭا غېرىبلىق تۇيغۇسى مۇنداق ئىككى خىل مەنىگە ئىگە: بىرى ئۆزلۈكنىڭ ئېڭىنىڭ ئويغىنىشىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ يەنە بىرى ئۆزلۈكتىن قۇتۇلۇش ئىستىكىنى نامايەن قىلىدۇ. دېمەك، غېرىبلىق بىزنىڭ تۇرمۇشىمىزنىڭ ئەسلى مەزمۇنى شۇنداقلا روھىيەت ئالىمىمىزنى تازىلىغۇچى بىر خىل مەنىۋى سىناقتىن ئىبارەت. . . »④

شەخس سۇپىتىدىكى ھەر بىر ئىنسان ئۇچۇن تۇغۇلۇش ۋە ئۆلۈشنىڭ ھەممىسى ئوخشاشلا غېرىبلىق سىنىقىدۇر. بىز تۇغۇلغان ئاشۇ دەقىقىدىن باشلانغان غېرىبلىقىمىز ئۆلۈم بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. چۈنكى ئۆلۈم ۋەھىمىسى غېرىبلىق تۇيغۇسىغا ئوخشاشلا ھاياتلىق سەپرىمىزگە باشتىن-ئاخىر يانداشقان. ئەمەلىيەتتە بىزنىڭ ھاياتىمىز ئۆلۈمنى ئۆگىنىدىغان بىر كۈندىلىك خاتىرىدۇر⑤. «قۇرئان» دىكى «ھەر بىر جان ئىگىسى ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر»⑥ دېگەن ئايەتمۇ بۇ نۇقتىنى دەلىللەيدۇ. ئارنولد توينبېينىڭ قارىشىچە، غېرىبلىق زەئىپلەشكەن دۇنيا بىلەن خوشلىشىش، روھىي پارلاقلىققا قايتىش ۋە ئاخىرقى كۆرەش ئۇچۇن تەييارلىنىش ئىدى. ئۇ بۇ پىكرىنى پىلاتوننىڭ غارى، سان-پاۋلونىڭ تۆھپىلىرى، ساكىيامونى، مۇھەممەد ۋە دانتىلار يارانقان يېڭى دۇنيا ئارقىلىق ئىزاھلىدى⑦.

دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ تارىخىدىن ئۆزىگە خاس غېرىبلىق دېئالېكتىكىسىنى بايقىغىلى بولىدۇ. بۇ خىل دېئالېكتىكا ماكان ۋە زامان دولقۇنلىرىدا ئۆزلۈكسىز تولۇقلىنىپ بارىدۇ. مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ئالدىنقى شەرتنىڭ بىرى — پىسخىك جۇغلانمىلىرىنىڭ ھەر ۋاقىت يېڭىلىنىپ تۇرۇشىدۇر. ئۆزلۈكسىز غىدىقلىنىپ تۇرۇشتىن مەھرۇم بولغان، سىرتقى رادىئاتسىيىلەر بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتى يوق، ئىچكى مەنىۋى تىندۇرمىسى قېرىپ كەتكەن ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ روھىيەت بوشلۇقىدا مۇقەررەر ھالدا غېرىبلىق ھادىسىسى يۇز بېرىدۇ. يەنە كېلىپ مۇنداق غېرىبلىق ئازابى شۇ مىللەتنىڭ سىياسىي چۈشكۈنلىكىنى، مەدەنىيەتتىكى ياتلىشىشنى ۋە پىسخىك چېكىنىشىنى كۈچەيتىۋېتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن

X X ئەسىرنىڭ تاك نۇرى پۈتكۈل دۇنيانى يېڭى بىر

تارىخىي دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن چاغدا، سىرت بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان بىكىك ھالەتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى چوڭقۇر دەرىجىدىكى روھىي غېرىبلىق ئازابىنى چەكمەكتە ئىدى. ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى — يەنى تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى پارچىلانغاندىن كېيىنكى بۇنداق ئۇزۇنغا سوزۇلغان غېرىبلىق ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ روھىي مەھكۇملۇقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى تارىخىدىكى تاسادىپىي ھادىسە ئەمەس. ئۇ، ۋۇجۇدى قېرىغان، شەرقچە ئۇزاق سۈكۈتلەردىن ئىچكى پىسخىك جۇغلانمىسى تىنغان ئاسىيا قىتئەسىنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى بىر ھالسىز تىنىقى ئىدى. ئۇنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك بەختسىز تارىخىنى ئىچكى نىزا، سىياسىي داۋالغۇش، تەركىدۇنياچىلىق ۋە تەپەككۇر نامراتلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئىچكى كېلىمات بەلگىلىگەن بولسا، چوڭ جەھەتتىن دېگىز-ئوكيان دەۋرىنىڭ باشلىنىشى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ زەئىپلىشىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۈشكۈنلىشىشىدىن ئىبارەت تاشقى كېلىمات بەلگىلەپ قويغانىدى. شۇنداق بولغاچقا، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى پەلەمپەيسىمان چېكىنىۋاتقان مەنىۋى قۇرۇلمىمىز كۆپ جەھەتتىكى ئامىللار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

▲يېپەك يولى خارابلاشتى، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرى يەلكەنلىك كېمىلەر ۋە پار ماشىنلىرىنىڭ گۈدۈك ئاۋازىغا ئورۇن بەردى. بالىياتقۇ شەكلىدىكى تارىم ئويمانلىقى غېرىبلەر ئارىلىغا ئايلاندى. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك بۇ مىللەتنىڭ يېقىنقى زامان روھىي زەئىپلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە بەلگىلەپ قويدى.

سېھرىي رېئالىزم يازغۇچىلىرى «لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ تەنھالىقىنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى بەلگىلىگەن» دەپ قاراشقانىدى. دەرۋەقە، تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى زامان روھىي غېرىبلىقىنىمۇ يېپەك يولىنىڭ زاۋاللىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى بەلگىلەپ قويغانمۇ- قانداق؟ شۇبھىسىزكى، بىزنىڭ ئېگىز تاغ تىزمىلىرى بىلەن قورشىلىپ تۇرغان بۇ دىيارىمىز ئىسمى-جىسمىغا لايىق چوڭ «بالىياتقۇ» ئىدى. تەيۋەنلىك ئۇيغۇرشۇناس لىيۇ يىتاڭ ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر تەتقىقاتى» ناملىق كىتابىدا: «تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغلىرى، جەنۇبىدا قارا قۇرۇم تاغلىرى، غەربىدە پامىر ئېگىزلىكى، شەرقىدە خېشى كارىدورى ئۇنى تۆت تەرەپتىن ئوراپ تۇرىدۇ ۋە نىسبەتەن بىكىك جۇغراپىيىلىك ھالەتنى ھاسىل قىلىدۇ. ئويمانلىقنىڭ قىش ۋە يازدىكى تېمپېرا تۇرا پەرقى زور، يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى 100 ملىللىمېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ. . . شۇنداق بولغاچقا جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ بۇ يەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئىجتىمائىي مەدەنىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمەسلىكى ۋە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلالماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى»⑧ دەپ يازىدۇ.

جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ھەقىقەتەنمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان بىر مۇھىم ئامىل. شۇڭا گېگىل: «دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى جۇغراپىيىلىك سەھنىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى. مونتېسكيۇ قاتارلىق بىر قىسىم مۇتەپەككۇرلار ۋە راسموسسېن قاتارلىق جۇغراپىيىلىك مۇھىت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىغا قويغان تەلىماتلار مۇتلەق ئىلمىي نەزەرىيە بولمىسىمۇ، لېكىن جۇغراپىيىلىك يېتىملىكنىڭ بىر مىللەتنىڭ روھىي دۇنياسىغا كۆرسىتىدىغان سەلبىي تەسىرىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. گاۋىن ھامبلىي (GavinHambly) جۇغراپىيىلىك مۇھىتنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تارىخىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئوبېكتىپ ھالدا شەرھىلەيدۇ: «تاغلىق يەر شەكلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ زور كۆچۈشلىرى ۋە تارىخىي تەقدىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر، ئەمما چوڭ قۇملۇقلارنىڭ تەسىرىمۇ ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ - كاسپى دېڭىزى بىلەن ئارال دېڭىزى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇست-ئۆلت؛ كوپېت تاغلىرى بىلەن ئامۇ دەرياسى ئارىلىقىدىكى قاراقۇم، ئامۇ ۋە سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىنى ئايرىپ تۇرغان قىزىلقۇم؛ سىر دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدىكى چۆل ئارىلاش بېتباق دالا؛ ئىچكى ۋە تاشقى موڭغۇلىيىنى ئايرىپ تۇرغان گوبى شۇنداقلا تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى - ستېيېن دۇنياسىدىكى ئەڭ قورقۇنچلۇق قۇملۇق دەپ تەرىپلىگەن - تەكلىماكان چۆلى قاتارلىق چوڭ قۇملۇقلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخىي خاراكتېرلىق كۆچۈشلىرى ۋە يۇرۇشلىرىگە ئاجايىپ زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن»⑨. شۇڭلاشقا يېقىنقى زامانغا كەلگەندە دېگىز بويلىرىنىڭ گۈللىنىپ، ئىچكى قۇرۇقلۇقلارنىڭ چۆلدەرەپ قېلىشى شۇنداقلا مەركىزىي ئاسىيانىڭ روھىي غېرىبلىقىغا مەھكۇم بولۇشىنى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكى ئۇنىڭ پەقەت شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالاقىسىدىكى كۆۋرۈكلۈك ئورنىدا ۋە يېپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغانلىقىدا ئىشقا ئاشقانىدى. دېڭىز-ئوكيان دەۋرىنىڭ يېتىپ كېلىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيىتىنى يوقاتتى. يېڭىباشتىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار ئىچكى ئاسىيانىڭ دەشت-چۆللىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يەلكەنلىك كېمىلىرى بىلەن بىمالال ھالدا شەرققە كېلەلەيدىغان بولدى. دېمەك، مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا: «ئوتتۇرا ئاسىيا ئىنسانىيەت تارىخىدا ھەم ئالاھىدە ھەم زىددىيەتلىك بولغان ئىككى خىل رولنى

ئوينىغان. بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى قۇرغاق شۇنىڭدەك قاتناش ئالاقىلىرىدە تەبئىي جۇغراپىيىلىك ئەۋزەللىكى كەمچىل (كۆپ قىسىم دەريالىرى شىمالىي مۇز ئوكيانغا قويۇلىدۇ) بولغانلىقتىن، ئۇ ئۆز ئەتراپىدىكى جۇڭگو، ھىندىستان، ئىران ۋە روسىيە مەدەنىيەتلىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى سودا قانىلى — يىپەك يولى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئۆچۈرلىرىنى ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە بۇ يەرگە توشۇپ تۇردى. مۇشۇ قانالغا تايىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئەتراپىدىكى ھەر قايسى مەدەنىيەتلەردىن مۇئەييەن بەھىر ئېلىپ تۇردى. ئەگەردە قەدىمكى بۇ سودا يولى بولمىغان بولسا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى تولىمۇ قىيىن بولغان بولاتتى. . . .» ⑩

ئۆز مەنىسىدىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك يېتىملىكىنى ئۇنىڭ ئېگىز تاغلىرى ۋە پايانسىز قۇملۇقلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېگەندىن كۆرە، يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي مېلودىيىسىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن دېڭىز-ئوكيانلارغا يۆتكەلگەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان دېيىش تۇزۇك ئىدى. دەرۋەقە، يىپەك يولى خارابلاشتى، تۆگە كارۋانلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرى يەلكەنلىك كېمىلەرنىڭ گۈدۈك ئاۋازىغا ئورۇن بەردى. بالىياتقۇ شەكلىدىكى تارىم ئويمانلىقى غېرىبلەر ئارىلىغا ئايلاندى. جۇغراپىيىلىك يېتىملىك بۇ مىللەتنىڭ يېقىنقى زامان روھىي زەئىپلىكىنى مەلۇم دەرىجىدە بەلگىلەپ قويدى. نەتىجىدە يېڭى دەۋرنىڭ تالاي نۇرى يېتىپ كەلگەندە «بەئەينى توپ ئوقى چۈشكەن بىر چوڭقۇر ئورەككە ئوخشايدىغان» ⑪ بۇ خىلۋەت ماكان دەۋردىن تولىمۇ ئارقىدا قالدى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە كونا قۇرۇقلۇقتىكى يىپەك يولىنىڭ ئالتۇن دەۋرى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتى. يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى ۋە پار ماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى قېرىپ، تىنىپ كەتكەن ئاسىيانى دەۋرنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان 500 يىل داۋامىدا «ئۇنتۇلغان زونا» غا ئايلانغان تارىم ۋادىسى ھېچقانداق بىر يېڭى مەدەنىيەتنىڭ غىدىقلىشىغا، ھېچقانداق بىر تاشقى تەسىرنىڭ زەرەتلىشىگە ئۇچرىمىدى. ھەر خىل گۇللەرنىڭ رەڭ-پۇراقلىرىدىن بەھىر ئېلىپ كۆڭلەن ۋە ئۆز كۆڭلىنى ياشارتىپ ئۆگەنگەن بۇ «بۇيۇك ئاتا» ئاستا-ئاستا بەللىرى مۇكچەيگەن، ساقاللىرى چاڭگىلاشقان، ۋۇجۇدى قېرىغان بىر بوۋايغا ئايلاندى. . . نەۋرائىدىن كېيىنكى 500 يىلغا يېقىن داۋاملاشقان مىللىي مەدەنىيىتىمىزدىكى «ۋائۇكۇملۇق» ئەمەلىيەتتە ئىچكى جەھەتتىكى روھىي مەھكۇملۇق بىلەن تاشقى جەھەتتىكى تەنھا يېتىملىكنىڭ مەھسۇلى ئىدى⑫. مۇنداق روھىي غېرىبلىق مىللىتىمىزنىڭ پىسخىك تىندۇرمىسىنى چىرىتىپ، مەنىۋى بېكىنمىچىلىكنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا تۈركىي تىللىق قېرىنداش خەلقلەر بىلەن بولغان روھىي ئورتاقلىقمۇ سۇسلاشقا باشلىدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «يىپەك يولىنىڭ خارابلىشىشى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىگە قوشنا ۋە قېرىنداش ئۆزبېك خەلقى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز ئارا ئالاقىلىرىدىمۇ بىر بىرىگە بولغان بېكىنمىچىلىك، بىر بىرىدىن يىراقلىشىش، قاينام-تاشقىنلىق يىپەك يولى ئالاقىلىرىگە نىسبەتەن ياتلىشىش ھالىتى شەكىللەندى» ⑬.

▲ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۆتۈپ كەتتى، نەۋائىينىڭ ئىجادى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر كامىللىقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى، ئەقلىيلىك پرىنسىپلىرىدىن خالىي، تەپەككۇر نامراتلىقى ھۆكۈم سۈرگەن، جاھالەت تۇمانلىرىغا ئورالغان تۇرغۇنلۇق دەۋرى باشلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاققا سوزۇلغان غېرىبلىق ئازابى ئىچىدە كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە كىرىپ كەلدى.

ئارنولد گىببون رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىشى توغرىسىدا مۇنداق جۇملىلەرنى يازغانىدى: «. . . ئۇلاردا ئەجدادلىرىنىڭ مەنىۋى بايلىقلىرىنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئالغا سىلجىتىش روھى بولمىدى، ئۇلار پەقەتلا ئوقۇدى، ماختىدى ۋە تەقلىد قىلىپ تۇزدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھارغىن روھى پىكىر ۋە تەپەككۇردىن يىراق ئىدى. ئۇنۇن ئەسىرلىك تارىخىي جەريانىدا، ئۇلار ئىنسانىيەتنىڭ ئىززەت-غورۇرى ۋە بەخت - سائادىتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ھەر قانداق بىر بايقاشنى رويابقا چىقىرالمىدى. ئۆتمۈشتىن قالغان ئىدىيە سىستېمىلىرىغا بىرەرمۇ يېڭى ئۇقۇم قوشالمىدى. ئۇلارنىڭ بىر توپ سەۋرچان، ئۆتمۈشكە سېغىنغۇچى مۇرتلىرى بولسا كېيىنكى دەۋرنىڭ بىر يۇرۇش رايىش ۋەزخانلىرىغا ئايلاندى» ⑭. رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىش تارىخى تەدرىجىي يوسۇندا پەلەمپەيسىمان ھالەتتە روي بەرگەنىدى، ۋاھالەنكى، ماۋرائۇننەھر ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ چۈشكۈنلىكى تېمۇرىيلەر دەۋرىدىكى ئاخىرقى ئويغىنىش مەزگىلىدە ئېرىشىلگەن روھىي بالانىسنى بىراقلا يوقىتىپ قويدى. ئاناتولىيە يېرىم ئارىلىدا باش كۆتۈرگەن ئوسمان تۈركلىرى ناھايىتى تېزلىكتە ۋىزانتىيە (شەرقىي رىم) ئىمپېرىيىسى ھالاكىتى ئۈستىگە ئۈچ قىتئەگە تۇتاشقان ئىمپېرىيىنى ۋۇجۇدقا چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن XVI ئەسىردىن كېيىن تەدرىجىي چۈشكۈنلىككە قاراپ يۈزلەندى. ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ چۈشكۈنلىككە يۈز تۇتۇشى ئەمەلىيەتتە پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ توسۇپ قالغىلى بولمايدىغان روھىي غېرىبلىقىنى ئاشكارىلاپ قويدى، شۇنداقلا مۇستەملىكىچىلىك دەۋرىنى ئاچقان خرىستىئان دۇنياسىنىڭ شەرققە بولغان خىرىسىنى

كۆچەيتتى. شەرقنىڭ ئىسلام گۈللىنىشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشقان ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەقلىي كامالىتى ۋە پىكىر تاكامۇللۇقى ئاستا-ئاستا كەينىگە چېكىندى. مونتېسكيۇ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق كىتابىدا: «مەن بۇ يەردە ئوسمان تۈركلىرى ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەددى-ھېسابسىز ئاجىزلىقلىرىنى كۆزۈپ ھەيران قالدىم. بۇ كېسەلمەن گەۋدە ئۆزىنى مۆتىدىل ۋە لايىقىدا تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ، كۆچى تۈگەپ كېتىۋاتقان دوردەك تېشى پال-پال ئىچى غال-غال بولۇپ قالماقتىكەن. . . ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەر ھەممىدە مۇكەممەللىشىشكە قاراپ كېتىۋېتىپتۇ. يېڭى كەشپىياتلارنى ئۇلار بەلكىم سان-ساناقسىز زىيانلارنى تارتقاندىن كېيىن ئاندىن قوللانسا كېرەك» ⑮ دەپ يازىدۇ. مونتېسكيۇ يەنە تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «ئىستانبۇل بىلەن ئىسپاھان دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئىككى ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى، ھەممە مۇشۇ ئىككى مەركەزگە ئىنتىلىدۇ. بىراق بۇ ئىككى پايتەختنىڭ ئۆزى بولسا كۆندىن - كۈنگە خارابلىشىۋاتىدۇ. . . بۇ دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا يۈز بېرىۋاتقىنى ئۇششاق-چۈششەك پاراكەندىچىلىك بولماستىن، بەلكى غەزەپ-نەپرەت بىلەن تۇغ كۆتۈرۈپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ھازىرلىنىش ئىكەنلىكىنى كۆردۈم. . . بۇ يەر ئىككى ئەسىرگە قالماي زېمىن تالاشقۇچىلارنىڭ ھەيۋەتلىك ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلىنىپ قالار، بەلكىم» ⑯. دەرۋەقە، مونتېسكيۇنىڭ بۇ بېشارىتى خاتا بولمىدى. ئۇنىڭ 1721-يىلى ئېيتقان بۇ سۆزلىرى 1911-يىلدىن 1913-يىلغىچە بالقان يېرىم ئارىلىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردىن تەشكىللەنگەن مۇداخىلىچى قوشۇننىڭ ھالسىراپ ئاخىرقى تىنىقى قالغان ئوسمان ئىمپېرىيىسى تېررىتورىيىسىگە باستۇرۇپ كىرىپ نۇرغۇن جايلىرىنى بېسۋېلىشى بىلەن ئىسپاتلاندى.

ھالبۇكى، تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىۋاتقان ھالىدىنمۇ بەتتەر ئىدى. « X VI ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرىدىن بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەممە جەھەتتىن چۈشكۈنلىك قاينىمىغا كىرىپ قېلىشى مۇقەملىشىپ قالغانىدى» ⑰، «مۇھەممەد شەيبانىخان تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنىڭ قالدۇق زېمىنلىرىنى قايتا قۇرۇش خام خىيالىنى سۈرۈۋاتقان چاغدا، دۇنيانىڭ يەنە بىر تەرىپىدە، پورتىگالىيىلىك بىر ماتروس ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىقتىسادىي زەئىپلىك تەقدىرىنى بەلگىلەپ قويدى. بۇنداق زەئىپلىك تاكى X X ئەسىرگىچە داۋاملاشتى. 1498 - يىلى ۋاسكو داگامانىڭ ئۈمىد تۇمشۇقى ئارقىلىق شەرققە باردىغان دېڭىز يولىنى ئېچىشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ خەلقئارا سودا يولىدىكى مۇھىم ئورنىنى بىكار قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يىپەك يولىنىڭ ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىشى، ئۆز نۆۋىتىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىقتىسادىنىڭ ئومۇميۈزلۈك چېكىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى» ⑱. يەنە بىر تەرەپتىن «ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرى ماۋرا ئۇننەھر ۋە خۇراسان رايونلىرىنى قايتا تۇتۇپ تۇرالىغان بولسىمۇ، لېكىن تارىخىي ئەھمىيەت ئۇلارنىڭ قولىدىن چوڭ ئىش كەلمەيدىغان، ھەتتا دۆتلۈكى چىقىپ تۇرىدىغان يارىماس ھۆكۈمرانلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. سىرتقى كۈچلەرنىڭ خىرىسى ۋە مۇداخىلىسىگە دۇچ كەلگەن چاغدا، ئۇلار ھەتتا ئۆز ئىچىدىكى جىدەل-ماجرالارنىمۇ بېسىقتۇرۇشقا قۇربى يەتمىدى. . » ⑲. شۇنداق قىلىپ، تېمۇرىيلەر دەۋرىدە قولغا كەلگەن ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئۆتۈپ كەتتى. نەۋائىينىڭ ئىجادى ئارقىلىق تىكلەنگەن پىكىر كامىللىقى قايتا مەيدانغا كېلەلمىدى. ئەقلىيلىك پىكىر تاكامۇللۇقى ئاستا-ئاستا كەينىگە چېكىندى. سانائىي، ئەتتار، سەنائىي، نىزامىي، ئۆمەر خەييام، ئەلىشىر نەۋائىي قاتارلىق ئۇلۇغ ئەدىبلەر ئىجاد قىلغان ئەدەبىي ئەنئەنىلەر ئۇزاققىچە داۋاملاشمىدى. ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئاساسەن ھۆكۈمرانلارنىڭ مەدھىيىلىرى ئىگىلىدى. ئۇلار ئۆز ئەسىرلىرىدە ئۆزلىرىنى ئەقىل-پاراسەت ئىگىسى، ئادالەت ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ساقچىسى، ئىلىم-پەن ۋە سەنئەتنىڭ ھامىيسى قاتارلىق ئۇلۇغ سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلەشكە ئادەتلەنگەن ئ

ئىقتىسادىي زەئىپلىككە، سىياسىي مەھكۇملۇققا يۈز تۇتقان ئوتتۇرا ئاسىيا كەلگۈسى ئەۋلادلىرىغا نېمىلەرنى قالدۇرالىدى؟ . . .

توغرىسىنى ئېيتقاندا، نەۋائىيدىن كېيىنكى بەش ئەسىر بىزگە «ئۇلۇغۋار پەلسەپە» لەرنى ئەمەس، بەلكى تەپەككۇر قاتماللىقىنى؛ ئىجادىيەت ئېڭىنى ئەمەس، بەلكى تەكرارلاش كېسىلىنى؛ ئەقىل مېۋىسىنى ئەمەس، بەلكى دىنىي ئەسەبىيلىكنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئەدەبىيات-سەنئەتتە ئاۋۋالقىلارغا تەقلىد قىلىدىغان دورامچىلىق، تەكرار يېزىش، ئىجادىيەت ئىلھامىنى ئۆز مىللىتىنىڭ رېئال تۇرمۇشىدىن ئەمەس، بەلكى ئەرەب-پارس مەنبەلىرىدىن ئىزدەشتەك خاھىشلار ئەۋج ئالدى (ئەلۋەتتە بىر قىسىم مۇۋەپپەقىيەتلەرنىمۇ تامامەن ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ). ياقۇپبەگ دەۋرىدە قەشقەرىيىگە كەلگەن چارروسىيە ھەربىي ئەمەلدارى كوروپاتكىن ئۆز دەۋرى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ دۆلەتتە ئىلىم-پەن ئىشلىرى تەرەققىي قىلىۋېتىپتۇ دېگەندىن كۆرە، تۇگىشىپ كېتىپتۇ دېگەن تۈزۈك. بۇخارا ۋە ئەرەب ئاپتورلىرى يازغان بەزى ئەسەرلەردىن باشقا، قەشقەرىيىدە تىلغا ئالغۇدەك ئەدەبىيات-سەنئەت دېگەن نەرسە مەۋجۇت ئەمەس. بۇ دۆلەتنىڭ كۆپ جايلىرىنى ئايلىنىپ چىققان بولساقمۇ، ھېچقانداق يەردە بىرەر كۇتۇپخانا ئۇچراتمىدۇق» ㉒. گەرچە، كوروپاتكىن ئۆز خاتىرىسىدە بەزى ئەھۋاللارنى تامامەن مۇتلەقلەشتۈرۈپ يازغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بايانلىرى يەنىلا ئۆز دەۋرىنى چۈشىنىشتىكى مۇھىم يازما ماتېرىيال ئىدى. بىز 1859-يىلى قەشقەرىيىگە كەلگەن روسىيىلىك سەيياھ چوقان ۋەلىخانوۋ (1835-1865) نىڭ خاتىرىلىرىدىنمۇ ئۆز دەۋرىدىكى دىيارىمىزنىڭ ئېچىنىشلىق رېئاللىقىنى كۆرەلەيمىز.

قىسقىسى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسى يىمىرىلىپ، ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى مەنىۋى چۈشكۈنلىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. شۇڭلاشقا «ئىشىق» ئوتىغا مۇپتىلا بولغان شاھ مەشرەپ؛ «نە گۇناھ قىلدىم، خۇدا، دۇنيادا مەن بولدۇم غېرىب!» ㉓ دەپ نىدا قىلسا، شائىر موللا بىلال بىننىي موللا يۈسۈپ نازىمى (1822-1900):

ئۆزۈم ئادىمىيلەر فەقىرى ئىدىم،
فەقىر نە دېمەكتۇر، ھەقىرى ئىدىم.
ئۇ ئەلدە يۈردۈم يامانلار بىلە،
خەرابات ئىچىرە جەۋانلار بىلە. ㉔

دەپ يازىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئاسىيا-ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى تەنھا ئارال بولۇپ قالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۇزاق مۇددەتلىك بۇرۇختۇم مەنىۋى كېلىماتتا ئېغىر غېرىبلىق بوپىسىنى ئۆزىنىڭ كېسەلمەن گەۋدىسىگە يۈدۈپ، رىقابەتكە تولغان X X ئەسىرگە كىرىپ كەلدى.

▲ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنىمۇ ئاشۇردى. مىللىي روھ ۋە مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى تەركىيدۇنياچىلىق ۋە ئەسەبىيلەرچە دىنىي تەرەپبازلىققا ئورۇن بەردى. يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ئەڭ بەختسىز سەھىپىلىرى ئېچىلىشقا باشلىدى.

مەلۇم بىر مەدەنىيەت سىستېمىسىدا ئورتاق روھىي بىرلىكنى تۇتۇپ تۇرغۇچى چوڭ كېلىمات ئۆز تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان ھامان، ئۇنى تەشكىل قىلىپ تۇرغۇچى ئۇششاق كېلىماتلارغا مەنىۋى يوقىتىش ئېلىپ كېلىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللەتنىڭ گېنىنى ساقلاپ تۇرغۇچى ئىچكى پىسخىك تىندۇرمىدا بوشلۇق شەكىللىنىدۇ. ئەرەب ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىنكى پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ئەمەلىيەتتە غەربنىڭ كۈچلۈك تەھدىتىدىن ئەمەس، بەلكى ئىسلام روھىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە كۈنسايىن ئەسلى ماھىيىتىدىن چەتنەپ كېتىشىدىن كېلىپ چىققانىدى. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئىسلام مىزانلىرى بارغانسېرى بۆلۈنۈش ھاسىل قىلىۋاتقان سىياسىي گۇرۇھلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېتىلدى شۇنداقلا پەيغەمبەر ۋە تۆت چاھاريادەۋرىدىكى ئەسلى مەزمۇنىدىن كۆپ دەرىجىدە يىراقلاپ كەتتى. مەزھەپلەر كۆرىشى، دىنىي تەرەپبازلىق، ئەسەبىي تەركىيدۇنياچىلىق ۋە تۈرلۈك-تۈمەن شەرھىي - پەتىۋالار ئېتىقادتىكى كرىزىسنى كۈچەيتىپ باردى. شۇندىن باشلاپ ئورتاق روھىي بىرلىككە ئېرىشكەن مۇسۇلمانلار دۇنياسى مەنىۋىيەتتە چاك-چېكىدىن بۆلۈنۈش، ئىجادىي قۇدرىتى بوغۇلۇش قىسمىتىگە دۇچار بولدى. ئارنولد توينبى ناھايىتى توغرا ئېيتقانىدى: «زەئىپلىشىش — ئىجادىيەت كۈچىنىڭ يوقالغانلىقىدىن، بۆلۈنۈش جەريانىنىڭ باشلانغانلىقىدىن ۋە ئۆزىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىنىڭ يوقالغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. زەئىپلىشىشنىڭ سەۋەبى ماددىدا ئەمەس روھىيەتتە، سىرتقى ئامىللاردا ئەمەس، ئىچكى ئامىللاردا بولىدۇ. زەئىپلىشىش ئىچكى كېسەللىكتىن كېلىپ چىقىدۇ، بەلكى مۇقەررەر ھالدا ھادىسە سۈپىتىدە ماددىي سەۋەبلەردىن ئاۋۋال روي بېرىدۇ» ㉕

دەرۋەقە، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقىنىڭ روھىي غېرىبلىقىنى يەنىمۇ ئاشۇردى. مىللىي روھ ۋە مىللەتنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى تەركىيدۇنياچىلىق ۋە ئەسەبىيلەرچە دىنىي تەرەپبازلىققا ئورۇن بەردى. يېقىنقى زامان مەدەنىيەت تارىخىمىزنىڭ ئەڭ بەختسىز سەھىپىلىرى ئېچىلىشقا باشلىدى. بەدەخشان ۋە ماۋارا ئۇننەھردە كۆڭۈلدىكىدەك نەتىجە قازىنالمىغان رىياكار ئىشانلار ئۆزلىرى ئويدۇرۇپ چىقارغان «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ پالانچى پۇشتى» دېگەن پەتىۋانى خۇرجىنىغا يۈدۈپ، تارىم ئويمانلىقىغا ئارقا-ئارقىدىن كىرىپ كەلدى. بەدەخشان

ۋە بۇخارالىغا پاتمىغان، تېگى - تەكتى گۇمانلىق ئاشۇ بىر توپ پۇرسەتپەرەسلەر قانداق قىلىپ تارىم ئويمانلىقىدىكى بەختسىز خەلقنىڭ روھىي تۈزۈلىشى بولۇپ قالدى؟ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ «پۇشتى» لىرى قانداقلارچە پەيغەمبەر ۋاپاتىدىن مىڭ يىل كېيىن تۇيۇقسىزلا تارىم ئويمانلىقىدا پەيدا بولۇپ قالدى؟ ھىدايىتۇللا ئافاق خوجا 5-ئەۋلاد دالاي لاماغا باش ئۇرۇپ، 1678-يىلى قەشقەرگە جۇڭغار قالماقلىرىنى باشلاپ كىرگىنىدە؛ قارا تاغلىقلار پېشۋاسى بۇرھانىددىن خوجا ئاق تاغلىق خوجىلاردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن مەنچىڭ چېرىكلىرىنى چىللاپ كەلگىنىدە؛ ۋەلىخان تۆرە قىزىل دەريا‌سى بويىدا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار ياسىغىنىدا؛ 1865-يىلى ئىلى قوزغىلىڭى ۋاقىتلىق غەلىبىگە ئېرىشكەن پەيتتە، قوقاندىن كەلگەن پوچى مەھمۇد ئىسمىلىك قېرى خوجا ئۆزىنى «غەۋسۇلئەززەم ئەۋلادى» دەپ ئاتاپ ئوت قۇيرۇقلۇق قىلغىنىدا ۋە قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى مۇئەززەمخاننى ئۆلتۈرۈشكە قۇتراتقۇلۇق قىلغىنىدا، نېمە ئۈچۈن ھېچكىم: «ياق، بولدى بەس! پەيغەمبەر پۇشتى مۇنداق ئائىنساپ بولمايدۇ، بىزنىكىمۇ ئۆز تاللىشىمىز بار! . . .» دېيەلمىدى؟ يەنە نېمە ئۈچۈن پۈتكۈل دۇنيا يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىغا چۆمۈلگەن 30-يىللاردا، ئابدۇغوپۇر شاپتۇل دامولا تەپ تارتماستىن دەريا-دەريا قانلارنى تۆككەن جاللات شېڭ شىسەينىي كۆككە كۆتۈرۈپ: «ناۋادا پەيغەمبەر ئەلەيھىسالامدىن كېيىن يەنە پەيغەمبەر كېلىدۇ دېيىلگەن بولسا، چوقۇم شېڭ دوبەن جانابلىرى بىزنىڭ پەيغەمبىرىمىز بولۇپ كەلگەن بولاتتى» ㉖ دەپ جۆيلۇپ يۈرەلىدى!؟ . . . روھىي مەھكۇملۇق ئازابىنى يەتكۈچە تارتقان، ۋۇجۇدى قۇرۇغان، تارىم ئويمانلىقىنىڭ پېنھان سۈكۈتلىرىگە كۆنۈككەن بۇ مىللەتنىڭ سانسىزلىغان قاباھەتلىك تۇنلەرنى قانداق ئۆتكۈزۈپ، ئۆز ئۆتمۈشىنى بۈگۈنگە ئۇلىغانلىقى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ئويغا سالىدۇ.

كوروپاتكىن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «XV—XIV ئەسىرلەردە، بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت نۇرغۇنلىغان تالىپلارنىڭ ئىسلام دىنىي ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىدىغان ۋە قوبۇل قىلىدىغان مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. بۇ تالىپلار ئەۋلىيا ۋە كارامەتچى دېگەن ئاتاقتا ئېرىشىش ئۈچۈن ئىسلامىيەتنى تەشۋىق قىلاتتى. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مۇشۇ مەركەزلەردە راۋاجلاندۇرۇلغان بۇ تەلۋىلەرچە ئەسەبىيلىك ۋە ساختىپەزلىكلەر قەشقەرىيىگىمۇ تارقالدى» ㉗. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «بىز قەشقەرىيىنىڭ دەسلەپكى تارىخىنى بايان قىلغان چېغىمىزدا، بۇ ئەلنىڭ تېمۇرلەڭ دەۋرىدىكى ئېغىر بۇزغۇنچىلىق ئېلىپ كەلگەن بارلىق بەختسىزلىكلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەنلىگى سىرتىدا، يەنە بىر مۇنچە مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرى ۋە كارامەتچى تېجىمەللەرنىڭمۇ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. بۇ ئادەملەرنىڭ تەلۋىلەرچە دىنىي ئەسەبىيلىكى، ساختىپەزلىكى ۋە مەزھەپچىلىكىي بۇ دۆلەتتە تاكى بۈگۈنگىچە داۋاملىشىۋاتقان يېڭى بەختسىزلىكنىڭ تۈپ نېگىزىدۇر» ㉘.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، پاراكەندىچىلىك ھۆكۈم سۈرگەن خوجىلار دەۋرىدە مىللىتىمىز روھىي جەھەتتە مەھكۇملۇققا دۇچار بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ماددىي موھتاجلىق، جىسمانىي سۈپەتتە چېكىنىش، نوپۇسى ئېغىر دەرىجىدە كېمىيىپ كېتىشتەك قىسمەتلەرگىمۇ دۇچ كەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللەتنىڭ گەۋدىسىنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان مىللىي روھ ۋە ئۆزلۈك ئېڭى بارا-بارا سۇسلىشىپ باردى. XV ئەسىردىن كېيىن، بولۇپمۇ خوجىلار پاراكەندىچىلىك سالغان دەۋرلەردە «ئۇيغۇر» دېگەن نامىمىز تامامەن دىيارىمىزدا ئىستېمالدىن قېپقالدى. «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتنىك نام XV—XIV ئەسىرلەردىن كېيىن ئاساسەن گەنسۇدىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ساقلىنىپ قېلىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن ئۇيغۇرلار ئىچىدە بارا-بارا ئۇنتۇلۇشقا باشلىغانىدى» ㉙. بۇنىڭ بىلەن مىللىتىمىز ئۆزىنىڭ مىللەت نامى بىلەن ئاتالماي، بەلكى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان شەھەر ياكى يۇرت نامىلىرى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. خۇددى مەرھۇم ئەنۋەر بايتۇر ئەپەندى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «خوجىلار دەۋرىدە كىشىلەر ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر» دېگەن نامىنىمۇ ئۇنتۇپ، قەشقەرلىك، يەكەنلىك، ئالتەشەھەرلىك، يەتتەشەھەرلىك دەپ ئاتىشىدىغان بولدى. . . » ㉚. كوروپاتكىنمۇ: «بىز بۇ ئەلدە قەشقەرلىقلەر، يەكەنلىكلەر، خوتەنلىكلەر، ئاقسۇلۇقلار، كۇچالىقلار ۋە تۇرپانلىقلار دەپ ئاتالغانلارنى ئۇچراتتۇق. ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلا تائىپىگ كىرىدۇ» ㉛ دەپ يازىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، ئومۇمىي مىللەت گەۋدىسىگە قارىغاندا يەرلىك تار يۇرتچىلىق قارىشى كۈچلۈك بولىدىغان، ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچى ئاجىز، ھەرقايسى يۇرتلار ئارا پىسخىك خاراكتېر پەرقى نىسبەتەن چوڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەر مىللىتىمىزنىڭ مەنىۋى تىندۇرمىسىغا خوجىلار دەۋرىدىلا چوڭقۇر ئىز سالغان بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى تۇرلۇك مەزھەپتىكىي بەدەخشان خوجىلىرى ئۆزئارا بىر - بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىپ، ھەدەپ مۇرىت توپلاپ، پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككى چوڭ لاگېرغا، نەچچە ئونلىغان ئۇششاق مەزھەپلەرگە بۆلۈپ تاشلىغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، تارىم ۋادىسىدا مىللەتنى بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىپ تۇرغان مىللىي ئاڭ ئاجىزلىشىپ، ھەرقايسى بوستانلىقلار ئارقىلىق بىر-بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان، بىر-بىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئۆز ئارا شەرت قىلمايدىغان، ئومۇمىي مىللەت گەۋدىسىنى ئەمەس، بەلكى تار يۇرتچىلىق كاتېگورىيىسىنى ئۆز غايىلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى ھېسابلايدىغان ئىچكى چېچىلاڭغۇ پىسخىكا شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلگەندىن تارتىپ تاكى ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتى غولىغانغا قەدەر تارىم ۋادىسىدا تىنچلىق موللا مۇسا سايرامى ئېيتقاندەك «گويا سۇمرۇغ قۇشىدەك كۆھىقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى». تۇگىمەس ئۇرۇش-جىدەللەر، ئەسەبىيلەرچە تەرەپبازلىقلار، پىر-ئەۋلىيالار ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى نىزالار مىللەتنىڭ ئىچكى ھاياتىي كۈچىنى خورىتىپ، روھىي

خامۇشلۇق گىردابىغا ئېلىپ باردى. نوپۇس زور دەرىجىدە كېمىيىپ كەتتى. كوروپاتكىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، خوجىلار يېغىلىقى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، قەشقەرىيىدىن 100 مىڭ كىشى خوجىلارغا ئەگىشىپ قوقانغا قاچقان. ئۇلارنىڭ ئاز قىسمى قوقان تەۋەسىگە يېتىپ بارغاندىن باشقا مۇتلەق كۆپچىلىكى زېمىستان قىشنىڭ قار-شىۋىرغانلىرىدا ئاچ-يالىڭاچلىق ۋە سوغۇقتىن ئۆلۈپ كەتكەن، 1857-يىلى ۋەلىخان تۆرە قوقانغا قاچقاندا قەشقەرىيىدىن يەنە 15 مىڭ ئادەم ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، قوقانغا سەپەر قىلغان. ㉜ خوجىلارنىڭ تىنىمسىز پاراكەندىچىلىكلىرى ۋە يېڭىلگەن ھامان بەدەخشان، قوقانلارغا قېچىشلىرى داۋامىدا تۈركۈم-تۈركۈم خەلقىمىز ئۇلارنىڭ كەينىگە كىرىپ، يۇرت-ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، ئېغىر تالاپەتلەرگە ئۇچرىغان. «خوجىلارنىڭ قەشقەرىيىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەربىكەتلىرى بۇ ئەلگە زور زىيان كەلتۈردى. بىر قانچە مىڭ بىگۇناھ ئادەم ناھەق ئۆلتۈرۈلدى. مۇشۇ ۋەقەلەرنىڭ باش جىنايەتچىلىرى ۋە ئاساسلىق قاتناشقۇچىلىرى بولسا ئولجىلىرىنى ئالغاچ قېچىپ كېتىپ خاتىرجەم ياشاۋەردى، ئۇلارنىڭ ئالدام خالتىسىغا چۈشكەن يەرلىك خەلق مىسلىسىز زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى...» ㉝

ئىسلام دىنى ئەسلى ماھىيىتىدىن ئەقىلنى تەشەببۇس قىلغۇچى دىن بولۇپ، ئۇنىڭ بارلىق مىزانلىرى ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسى ئىنساننىڭ ئەقلىي ھەزىمى كۆتۈرەلەيدىغان مۇۋاپىق نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى. ئۇ ئۆز تەلىماتلىرىدىكى ئىنسان قىممىتى نۇقتىسىنەزەرىنى «قۇرئان» دىكى، ئىنساننىڭ يارىتىلىشىدىنلا ئۇلۇغلانغانلىقى، ئەڭ گۈزەل شەكىلده يارىتىلغانلىقى، قەلبىگە ئاللا سىرلىرى كۆمۈلگەنلىكىدەك بىر قاتار بايانلار ئارقىلىق دەلىللەيدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر ئەرەب ئىسلام روھىدىن مەدەنىيىتىنىڭ ئاجايىپ گۈللىنىشىگە ئىسلام روھىدىن قاناتلانغان ئەقلىي تاكامۇللۇق ۋە ئىزدىنىش روھى سەۋەب بولغانىدى. لېكىن، تولىمۇ ئەپسۇس، كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەرگە كەلگەندە پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى چۈشكۈنلىككە پېتىپ قالدى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئۆزىدە ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان تۇرغۇنلۇق دەۋرىگە كىرىپ قالدى. ئىسلام دىنى بىر ئەقلىي دىن بولۇشىغا قارىماي كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ئەقلىي تەپەككۇرىمىز نېمە ئۈچۈن كەينىگە چېكىنىپ كەتتى؟ نەۋائىيدىن كېيىنكى بەدىئىي ئىجادىيىتىمىز نېمە ئۈچۈن پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى؟... ئىنسانىي ھوقۇقىمىز، كىشىلىك غورۇرىمىز نېمە ئۈچۈن ئۆزىمىز چوقۇنغان، ئىخلاس قىلغان «پىر»، «ئەۋلىيا»، «ئۇلۇغ» لار تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىندى؟...

شۇنىسى ئېنىقكى، خوجا — ئىشان، پىر — ئەۋلىيالار تەرغىب قىلىۋاتقان تەركىدۇنياچىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىغا تۇپتىن زىت ئىدى. ئۇلار مەقسەتلىرىنىڭ مەنمەنچىلىكى ۋە سىياسىي مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەسلىدىكى پەلسەپىۋى ئېقىم بولغان سوپىزمنى زور دەرىجىدە بۇرمىلىدى ۋە ئۆز مەقسەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇردى. ئۇلار تەرغىب قىلغان زاھىدلىق، قۇلچىلىق ۋە پىر — ئۇستاز تۇتۇش تەشەببۇسلىرى ئەسلىدىكى تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىغىلا زىت بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە تەسەۋۋۇپنىڭ ئەسلى مەنبەسى بولغان «قۇرئان» سۇرىلىرىگىمۇ زىت ئىدى. نەتىجىدە بىزدىكى ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىدىن تولىمۇ يىراقلاپ كەتتى. مىللىتىمىزنىڭ خۇراپاتلىق بىلەن قېتىغان، ئەسەبىي تەرەپپازلىقتىن گاڭگىرىغان كاللىسىغا خوجا-ئىشانلارنىڭ ئىنسان تەبىئىيىتىگە قارشى پەتۋالىرى سىڭىپ كەتتىكى، «قۇرئان» دىكى «ئۇلار (قۇرئان) ئۇستىدە پىكىر يۈرگۈزمەمدۇ؟» ㉞ دېگەن ئايەتلەرگە ئورۇن قالمىدى. ئۇلار بەدەخشانلىق كاززاپ خوجىلارغا ئەگىشىپ، ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق قىلىشقا، بىر - بىرىنىڭ قېنىنى تۆكۈشكە، ئىنسانىي ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىشكە، مازار-خانىقالاردا تۇنەشكە رازى بولدىكى، ھەرگىزمۇ: «بىز ئىنسان، بىز تەپەككۇر ئىگىسى، بىز ھەممىمىز تىلى، دىنى، قېنى بىر بولغان قېرىنداش، بىزنىڭ ئۆزىمىزنى سۆيۈش، ھاياتنى قەدىرلەش ھوقۇقىمىز بار!» دېگەنلەرنى ئويلاپ قويمىدى㉟. ھەتتا ئۆزىنى پىر — ئەۋلىيا دەپ ئاتىۋالغان قوقانلىق ئاققۇن - پوچى مەھمۇد «دەرەخنى زەمبىرەكتەك ئاتالايمەن» دەپ ساختىپەزلىك قىلغىنىدا، قوزغىلاڭچىلار رەھبىرى مۇئەززەمخاننى ئۆلتۈرۈپ ئۆزىنى «ئىلى سۇلتانى» دەپ جاكارلىغىنىدا، قان كېچىپ جەڭ قىلغان قوزغىلاڭچى ئامما سۈكۈت قىلدىكى، بىر ئېغىز قارشىلىق قىلمىدى. «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسىنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە تۇنجى قېتىم قوللانغان تارىخچى ھەم ئەدىب نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوۋ ئىلى قوزغىلىڭى توغرىلىق ئېچىنىش ئىچىدە مۇنداق قۇرلارنى يازدى: «... ھۆكۈمەت خوجىلار قولىغا كىرگەندىن كېيىن، تارانچى دىيارىدا تىنچلىق — ئاسايىشلىق يوقاپ كەتتى. ئەمما خەلقىمىز خوجاملارغا بولغان ئامراقلىقىدىن ئۇلارغا قارشى سۆز ئېيتىشتىن قورقاتتى. چۈنكى خوجىلارنىڭ ياخشى ئىشلىرى كارامەت، يامان ئىشلىرى ئىمتىھان دەپ قارىلاتتى. بۇ بەۋەك خوجىلار ئۇيغۇر بالىلىرىغا نېمىلەرنى كۆرسەتمىدى دەيسىز! ئافاق خوجا ئالتىشەھەرنى قالماقلار قولىغا تاشلاپ بېرىپ، ھۆرلۈككە خاتىمە بەردى. خوجىنىڭ بۇ ئىشىغا نارازىلىق كۆرسەتكەن ئۇيغۇر بالىسى بولمىدى، تولىراقى بۇ ئىشنى تەقدىرگە جورىدى.

پەلەكنىڭ چەرخى چۆرۈلدى، جاھاننى ئالدى قۇنتاجى،
خۇدانىڭ تەقدىرى شۇنداق، ئاتام قالماق بىلەن ناجى.

دەپ ئافاق خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ئۇيغۇرلارنى ئاق تۇغ، قارا تۇغقا ئاجرىتىپ، شەھەرلەردە قان دەرياسى ئاققۇزدى، بۇنى ھەم كارامەت دەپ سانىدى. ئەھمەدخان خوجا ئابدۇروسۇل ئەمرنى ئۆلتۈرۈپ، تارانچىلارنىڭ داڭلىق سەردارىنى يوقاتتى. قەبرى خوجا ئىتتىپاقسىزلىق ئۇرۇقىنى چاچتى. بىچارە ئۇيغۇرلار قارىغۇلارچە ئېتىقادلىرىنىڭ نەتىجىسىدە، خوجىلارنىڭ قارىغىشىغا ئۇچراشتىن قورقۇپ، بۇلارنىڭ ھېچبىرىگە زۇۋان سۇرمىدى. ھېلىھەم ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى بېشىغا بىرەر بالا كەلسە، خوجاملاردىن مەدەت

سورايدۇ، بىرەر قازاغا ئۇچرىسا خوجىلار نامىغا چىراغ ياقىدۇ ۋە خەتمە-نەزىر بېرىدۇ. مانا بۇ جاھالەت!..» (36).

مىللىتىمىز روھىيىتىدىكى مۇنداق چېكىدىن ئاشقان مەھكۇملۇق تارىم ۋادىسىدا ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى ئىنسانىي ھوقۇق، كىشىلىك قەدىر-قىممەت ۋە ئادىمىي تەلەپلەرنى كۈندىلىك تۇرمۇش كۈنتەرتىپىدىن چىقىرىپ تاشلىدى. خەلق «پىر»، «ئۇستاز» دەپ پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن قوقانلىق قوغلاندى خوجىلارغا باش قويغىنى بىلەن، بىراق ئۇلار بولۇپمۇ «قوقانلىقلار ھىمايە قىلىپ تۇرغان ۋەلىخان تۆرە يەرلىك ئاھالىنى ناھايىتى پەس كۆرەتتى» (37). ۋەلىخان تۆرە ئۇششۇقلۇقتا ئۇچىغا چىققان سىياسىي پۇرسەتپەرەس بولۇپ، دۇنيا دېموكراتىك ئىدىيىلەر دەۋرىگە كىرگەن X IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇ قەشقەر قىزىل دەرياسى بويىدا ئۆزى ئۆلتۈرگەن ئادەملەرنىڭ كاللىسىدىن مۇنار ياسىغان. خەلق «ئۇلۇغ» لار دەپ ئەگەشكەن بۇ ئاتالمىش «پەيغەمبەر پۇشتى» لىرىنىڭ قىلمىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ قايسىبىر مىزانىغا باب كېلىدۇ؟ پەيغەمبىرىمىزنىڭ قايسىبىر كۆرسەتمىسىگە توغرا كېلىدۇ؟ دەرھەقىقەت، خوجىلارنىڭ تەرغىب قىلىۋاتقىنى ئىسلامىيەتتىن پۈتۈنلەي چەتنىگەن، ئويدۇرما سەپسەتە، خالاس. ئىسلام دىنى قېرىنداشلار ئارا قان تۆكۈشنى ئەمەس، بەلكى مېھرىبانلىقنى، كەڭ قوللۇقنى ۋە چىن دوستلۇقنى تەشەببۇس قىلىدۇ. «قۇرئان» دىكى «سىلەر بىر-بىرىڭلاردىن تۆرەلگەن» (3: 195)، «سىلەر بىر-بىرىڭلار بىلەن دىنداشسىلەر» (4: 25)، «كىمكى ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ پەيغەمبىرىگە ئاسىيلىق قىلىپ، ئاللانىڭ قانۇنلىرىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتىدىكەن، ئاللا ئۇنى دوزاخقا كىرگۈزىدۇ» (4: 14) دېگەن ئايەتلەر شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئەسكەرتىش زۆرۈركى، ئاتالمىش «ئۇلۇغ» لارنىڭ ياخشى ئىشلىرى كارامەت، يامان ئىشلىرى ئىمتىھان سانىلىدىغان بۇنداق ھوقۇقنى ئاللا مۇھەممەد پەيغەمبەرگىمۇ بەرمىگەن. ھالبۇكى، خوجا-ئىشانلار ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن تەپ تارتماستىن ئاللا نامىدىن سانسىزلىغان پەتىۋالارنى توقۇپ چىقاردى. ۋەلىخان تۆرە ئۆز دەۋرىدىكى قەشقەردە «ئالتە ياشتىن يۇقىرى بارلىق ئەرلەرنى باشلىرىغا سەللە ئوراشقا ۋە كۈنىگە بەش قېتىم مەسچىتكە بېرىپ ناماز ئوقۇشقا مەجبۇر قىلغان. بۇ مەسىلىدە ۋەلىخان تۆرە ئىنتايىن رەھىمسىزلىك قىلغان. بۇ تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلدىڭ دەپ ھەر كۈنى دېگۈدەك بىر نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ تۇرغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە قەشقەردىكى قىزىل دەرياسى بويىدا يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىدىن بىنا بولغان ئادەم كاللىسى مۇنارىسى (پىرامىدا) بارغانسېرى ئېگىزلەۋەرگەن. گۇناھكارلارنىڭ باشلىرىنى ئۆز قولى بىلەن چېپىش — ۋەلىخان تۆرە ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل ئەرمەك ئىدى. ھالبۇكى، بۇنداق پۇرسەت ئۇنىڭغا ھەمىشە تەييار تۇراتتى. بۇ مۇستەبىتنىڭ ئالدىدا بىرەر ئورۇنسىز ھەرىكەت ياكى سۆز قىلىپ قويغان، ھەتتا ئەسنەپ قويغان بەختسىز ئادەم ئۆزىنى ئەمدى تۈگەشتىم دەپ ھېسابلىسا بولۇۋېرەتتى. گېرمانىيىلىك ئالىم ئادولوفۇس شىلاگىنتۋېيت (AdolfusSlagintvyt) دەل ئۇنىڭ قولىدا ئەنە شۇنداق زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ بىرى ئىدى...» (38). بەدەخشان ۋە قوقانلاردىن ئېقىپ كەلگەن قوغلاندى خوجا-ئىشانلار پۈتكۈل تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككى چوڭ لاگېرغا بۆلۈپ، قانچىلىغان قىرغىنچىلىقلار ۋە بىھۇدە قان تۆكۈلۈشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە مىللىتىمىزنى روھىي جەھەتتىن قاتتىق چۈشكۈنلىككە گىرىپتار قىلدى. نۇرغۇن كىشىلەر رېئال تۇرمۇشتىكى ئەڭ ئەقەللىي ئىنسانىي تەلەپ ۋە ياشاش ھوقۇقلىرىدىن ۋاز كېچىپ، تەركىيدۇنياچىلىق، زاھىدلىق، مەنىۋى قاششاقلىق يولىغا كىرىپ كەتتى. ئاۋات بازار-رەستىلەر چۆلدەرەپ، كوچىلار سۆرۈنلىشىپ، خانىقا-گۆلەخلەر، قەبرىستان-مازارلار قوللىرىغا ساپايى ئېلىپ، ھۇم-ھۇم سېلىۋاتقان كىشىلەر بىلەن تولدى. ئىنسان قىممىتى ھەققىدىكى قاراشلىرىمىز تارىختىكى ئەڭ پاسسىپ سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ مەنزىرىلەردىن ئازابلانغان مەشرەپ:

ھەقىقەت كوچاسىدا رەھنەمائى ئىنتىزارىڭمەن،
تەمامى ئەھلى غەپلەتلەرگە پەيغەمبەر بولاي دەيمەن!

دەپ نىدا قىلغان بولسا، خاراباتى رىياكار خوجا ئىشانلارغا تىغ تەگكۈزۈپ:

مەقسەدى خەلق ئىچرە تاپماي ئىززەتنى،
شۇل زەمان بەرباد ئەتكەي مىللەتنى.

دەپ يازدى. زەلىلىمۇ پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنى پىيادە كېزىپ چىقىپ، ھەسرەتلىك قەلىمىدىن مۇڭلار تۆكۈپ:

بۇ پىشە سەرھەدىدە ھەر تەرەف يۈز شىرۇ ئەجدەرھا،
خالايىقنىڭ كۆزىدە پەردەئى غەفلەت، نۇر ئەيان بولماس.

دەپ يازدى. ئارىدىن بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، X IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تراگېدىك سەرگۈزەشتىلىرىگە شاھىد بولغان تارىخچى موللا مۇسا سايرامى غەزەپ بىلەن:

كېچىلە ئۇيۇماي «ھۇۋ-ھۇۋ» نى ئېيتىپ،
يەنە چىللە ئولتۇرۇپ تەسبىھ ئېيتىپ،
ئۆزىنى كۆرسىتىپ پىرى ھىدايەت،
ۋە لېكىن ئازغۇزۇپ يولدىن زەلالەت.
بۇ كۈندە نەفسىگە قۇل ھەممە ئىشان،
قەيەردە نەفسىنى ئۆلتۈرگەن ئىشان؟!

دەپ شىكايەت قىلدى ۋە ئاتالمىش خوجا-ئىشانلارنىڭ ئەپتى-بەشىرىسنى ئېچىپ تاشلىدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، X VI ئەسىردە يىپەك يولى تامامەن خارابلاشقاندىن كېيىن، شەرقنىڭ چۈشكۈنلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىچكى تەپرىقچىلىققا تولغان ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى ياۋروپا - ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى تەنھا ئارالغا ئايلىنىپ قالغانىدى. گەرچە «ئەقلىيلىكتىن خالىي قاباھەت ۋە ئاجىز سىياسىي كەيپىيات ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان خوجىلار دەۋرىدىكى قەشقەرىيە تاكى X VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئىسلام دۇنياسى بىلەن ناھايىتى سۇس بىر خىل روھىي مۇناسىۋەتنى ساقلاپ

كەلگەن» ㊴ بولسمۇ لېكىن بۇنداق ئاجىز مەنىۋى ئالاقىلەر تارىم ئويمانلىقىنىڭ بارغانسېرى چۆلدەرەۋاتقان روھىي دۇنياسىغا مەلھەم بولالمىغانىدى. ئەمەلىيەتتە ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئۆز ۋۇجۇدىدىكى كۈنسېرى شەلۋەرەپ كېتىۋاتقان ئاستا خاراكتېرلىك روھىي ئۆسمىنى داۋالىغۇدەك قۇربى قالمىغانىدى. كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقان غەرب دۇنياسىنىڭ تەھدىتى ئاستىدا، ئۇ جىددىي ئىسلاھاتقا موھتاج ئىدى. شۇڭلاشقا روھىي يېتىملىك، بېكىنمە پىسخىكا ۋە قارىغۇلارچە ئېتىقاد تارىم ئويمانلىقىنىڭ يېقىنقى زامان مەنىۋى تارتقۇلۇقى بولۇپ قالدى، شۇنداقلا مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ بەختسىز بىر سەھىپىنى ئاچتى. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «يېپەك يولىنىڭ تەدرىجىي خارابلىشىشى ۋە ئۇيغۇر روھىيىتىدىكى بېكىنمە ھالەتنىڭ شەكىللىنىشىدە شىنجاڭدىكى ئىشانچىلىق ئەسەبىيلىكلىرى كۆرۈنەرلىك رول ئوينىدى... بولۇپمۇ ھىدايىتۇللا ئافاق خوجا، بۇرھانەددىن خوجا، ۋەلىخان تۆرە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇنەۋۋەر ئىلمىي تەپەككۇر نەتىجىلىرىنى تۇنجۇقتۇرۇش، سەئىدىيە ۋە ئەرشى ھاكىمىيىتىنى غولىتىش، زوھۇرىددىن ھېكىمبەگ ھامىيلىقىدا قايتا جۇلا قىلىشقا باشلىغان ئۇيغۇر تەپەككۇرىنىڭ ئىلغار يۆنىلىشلىرىنى ئىشانچىلىق چۇقانلىرى ئىچىگە غەرق قىلىۋېتىشكە ئۇرۇنۇشتا خەلقىمىز تارىخىدىكى لەنەتلىك سىمۋولغا ئايلاندى. ئۇلار ئىنسانپەرۋەر مەشرەپنى، زەلىلىنى تەركىدۇنياچىلىق دەشتىگە تاشلىدى. لىرىك شائىر خوجا ياقۇپ ئەرشى ۋە فۇتۇھىنى جاللاتلىق قىلىچى ئاستىغا باستى. كۆپلىگەن ھالال ئەمگەكچىلەر ئاللىسىدىن ئايرىلدى، باش سۆڭىكىدىن قەشقەر قىزىل دەريا بويىغا تۆت ئالا مۇناري ياسىدى. مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ۋە موللا مۇسا ئايرامىنىڭ قەلبىنى زار يىغلاشقا مەجبۇر قىلدى» ㊵. بۇنداق چېكىدىن ئاشقان جاھالەت ۋە بەختسىزلىك مىللىتىمىزنىڭ كېسەلمەن روھىيىتىنى يۇدۇپ XX ئەسىر بوسۇغىسىغا ئېلىپ كىردى ۋە يېڭى بەختسىزلىكلەرگە زېمىن ھازىرلىدى.

▲ مۇسۇلمانلار شەرقى جىددىي كرىزىسكە دۇچ كەلدى، ئىسلاھات ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالدى. ئۇچ نەپەر سەيياھ تەكرىتېغىدىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆردى. ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە ئۆزىدە قىلچە ئالدىن كۆرەرلىك ۋە ئىچكى ئىنىرگىيە ھازىرلىيالمىغان بۇ مىللەت خاموشلۇق ئىچىدە يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋالدى.

ياۋروپا ئويغىنىشى گەرچە ئىسلام-پەن ۋە ئەقىل ئىنقىلابىنى ئۆزەك قىلغان بولسىمۇ، لېكىن مارتىن لىيۇتېر㊶ نىڭ دىنىي ئىسلاھاتى خرىستىئان دۇنياسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن ئويغىنىشىدا مۇھىم رول ئوينىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە زور جۇغراپىيىلىك بايقاشلاردىن ئىلھاملانغان ياۋروپا ناھايىتى تېزلا چېركاۋ پەلسەپىسىنىڭ سىرلىق سىرتمىقىدىن قۇتۇلۇپ، ھەقىقىي مەنىدىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئويغىنىشىنى ئىشقا ئاشۇردى.

لېكىن، ياۋروپا ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتىدىن قۇتۇلۇپ، پەلسەپە ۋە تەبىئىي پەنلەردە پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن بىر پەيتتە، مۇسۇلمانلار شەرقىدە تامامەن باشقىچە بىر خىل ھالەت ھۆكۈم سۈرۈۋاتاتتى. بىر مەھەل كۈچىيىپ، پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا ھامىيلىق قىلغان ئوسمان ئىمپېرىيىسى XVIII ئەسىردىن باشلاپ، ئاستا-ئاستا زەئىپلىشىپ، بىر كېسەلمەن گەۋدىگە ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقا قىتئەلىرىدە ئىستېلا قىلغان زېمىنلىرى بىر-بىرلەپ قولدىن كېتىشكە باشلىدى. 1798-يىلى فرانسىيە ئارمىيىسى ئوتتۇرا دېڭىزدىن ئۆتۈپ ئوسمان تۈركلىرى كونتروللۇقىدىكى مىسىرنى بېسىۋالدى. ئىككىنچى يىلى مىسىر ئەنگلىيىنىڭ قولىغا ئۆتتى. شۇندىن باشلاپ ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئافرىقا ۋە ياۋروپا قىسمىدىكى زېمىنلىرى ئارقا-ئارقىدىن قولدىن كەتتى. ئاسىيادا ئىرانىنىڭ تەھدىتى كۈندىن كۈنگە كۈچەيدى. چارروسىيىنىڭ قارا دېڭىز، كافكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر دائىرىسى ۋە ھۆكۈمرانلىق چەمبىرىكىنى قەدەممۇ قەدەم تارايتىپ باردى. خۇددى مونتېسكيۇ ئېيتقاندەك، بۇ كېسەلمەن گەۋدە ئۆزىنى لايىقىدا تىزگىنلەش ئىقتىدارىنى يوقىتىپ، «كۈچى تۈگەپ كېتىۋاتقان دوربىدەك تېشى پال-پال ئۇچىدىن غال-غال بولۇپ قالغانىدى». بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ پۈتكۈل مۇسۇلمانلار دۇنياسىدىكى نوپۇزى ۋە يېتەكچى ئورنى بارغانچە تۆۋەنلەپ، چاك-چېكىدىن پارچىلىنىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋروپا كۈچلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ئۇرۇشلىرى داۋاملاشقا قەدەممۇ قەدەم شەرققە ئۇچىكىرىلەپ كىرىشى، خرىستىئان مىسسىئونېرلىرىنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا بولغان خىرىسى مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا بۆھران پەيدا قىلدى. ھالىسىراپ قالغان ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربنىڭ تەھدىتىنى توسۇيالىشى ۋە ئىسلام دۇنياسىغا قايتا ھامىيلىق قىلالىشى مۇمكىن بولماي قالدى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسى جىددىي كرىزىسكە دۇچ كەلدى. ئىسلاھات ئۇلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى بولۇپ قالدى!

مانا مۇشۇنداق بىر جىددىي پەيتتە، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا «ۋاھابىيلار ھەرىكىتى» مەيدانغا كېلىپ، ئىسلام شەرقىدە دىنىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ۋاھابىي ھەرىكىتى XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ئېلىپ بېرىلغان كەڭ كۆلەملىك ئىسلام گۈللىنىش ھەرىكىتى ئىدى. بۇ ھەرىكەتنىڭ ئاساسلىق تەشكىللىگۈچىسى مۇھەممەد ئابدۇل ۋاھاب (1703-1791) بولۇپ، كېيىنچە بۇ ھەرىكەت ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالدى. ۋاھابىيلارنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسلىرى ئۆز دەۋرىدە ئىسلام شەرقىدە ئەۋج ئالغان ئىسلامىيەتنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە يات بولغان غەيرىي ئادەت-يوسۇنلار ۋە تۇرلۇك ئىختىلاپلارنى بىكار قىلىپ، ئېتىقادنى پاكلاشتۇرۇش؛ پەيغەمبەر ۋە تۆت چاھارىيا دەۋرىدىن كېيىن قوشۇلغان بارلىق غەيرىي قائىدە-قانۇنلارنى چىقىرىپ تاشلاپ، «قۇرئان» روھى ۋە ئەسلىدىكى ئىسلام ئەقىدىلىرىگە قايتىش؛ ئاتالمىش «ئۇلۇغ» لارغا ۋە مازار-ماشايىقلارغا تاۋاپ قىلىشنى قاتتىق مەنئى قىلىپ، «قۇرئان» روھىدىن چەتنىگەن، ئاللا بىلەن

ئۇنىڭ بەندىلىرى ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچى مەۋجۇت دېگەن پەتىۋالارغا رەددىيە بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانىدى. ۋاھابى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يەنە «ئەسلى ماھىيەتكە قايتىش» شەكلىدە ئىسلام قائىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇلارنىڭ قارىشىچە «بىر ئاللادىن باشقا ھېچكىم بەندىلەرنىڭ ھامىيىسى ئەمەس، مۇھەممەد پەيغەمبەرگىمۇ ‹ئاخىرقى سوراق كۈنى› دىن باشقا ئىمتىياز بېرىلگەن ئەمەس، مەككىنى تاۋاپ قىلىش مۇتلەق شەرت ئەمەس ئىدى»(42). ۋاھابىيلارنىڭ دىنىي ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىسى جەھەتتىكى قاراشلىرى مۇنداق ئۈچ نۇقتىغا مەركەزلەشكەنىدى: بىرىنچىدىن، ئۇلار ئىسلام مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇش تەشەببۇسىنى قۇۋۋەتلەيتتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ قارىشىچە، پەيغەمبەر ۋە تۆت خەلىپە دەۋرىدىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى مەزمۇنىغا نۇرغۇنلىغان غەيرىي ئېلېمېنتلار، ناتوغرا چۈشەندۈرۈشلەر قوشۇلغان بولۇپ، ئەقىدە زور دەرىجىدە ئەسلى ماھىيەتتىن چەتنىگەنىدى. يېقىنقى زامان ئىسلام دۇنياسىنىڭ زەئىپلىشىشى ئەمەلىيەتتە ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن كېلىپ چىققانىدى. شۇڭا ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ساپلاشتۇرۇش، تازىلاش ۋە ئەسلى ھالىتىگە قايتۇرۇش زۆرۈر ئىدى؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلار «قۇرئان» نى ئېتىقادنىڭ بىردىنبىر ئاساسى قىلىشنى تەكىتلەيتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىلگىرىكى نۇرغۇن ئۆلىمالارنىڭ «قۇرئان» تەپسىرى ھەققىدىكى شەرھىلىرى ھەر خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى «قۇرئان» نى چۈشىنىشتىكى بىردىنبىر تەپسىر بولالمايتتى. شۇڭا مۇسۇلمانلار «قۇرئان» نىڭ ئەسلى مەنىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزۈپ، ئەقلىي تەپەككۇر قىلىشى ۋە «قۇرئان» روھىغا قايتىشى كېرەك ئىدى؛ ئۈچىنچىدىن، ۋاھابىيلار ئەسلىدىكى ئەقىدىلىرىگە ئاساسەن نۆۋەتتىكى ئىسلام شەرىئەتلىرىنى ئىسلاھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار «قۇرئان» دىن چەتنىگەن بارلىق جەمئىيەت تۈزۈلمىلىرىنى — كەسپىي ئەمەل-دەرىجىلەرنى، ئارتۇقچە ئادەت-يوسۇنلارنى، قېتىپ قالغان دىنىي ئەھكاملارنى بىكار قىلىپ، ئىسلام دىنىنى ساپلاشتۇرۇشنى، ئىسلام قائىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇشنى ۋە مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىشنى ئۈمىد قىلىشتى.

ۋاھابىيلار ھەرىكىتى يېقىنقى زامان ئىسلام تارىخىدا كۆلىمى زور، تەسىرى چوڭقۇر بولغان بىر قېتىملىق دىنىي ئىسلاھات ھەرىكىتى ئىدى. گەرچە بۇ ھەرىكەت ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ئاددىيلاشتۇرماقچى ۋە ئىسلاھ قىلماقچى بولغانلىقى تۈپەيلى، قاتتىق چەكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى دەۋرلەردە ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن غازاتچىلار ھەرىكىتى، ھىندىنوزىيىدە پارتلىغان بەدرى ھەرىكىتى، شىمالىي ئافرىقىدىكى سەينۇش ھەرىكىتى، سۇداندىكى مەھدى ھەرىكىتى، ئىراندىكى باب ھەرىكىتى، ئوسمان ئىمپېرىيىسى قوزغىغان پانئىسلامىزم ۋە قازان، قىرىم، ئوتتۇرا ئاسىيالاردا مەيدانغا كەلگەن جەدىتىزم ئېقىملىرىغا مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

«XIX ئەسىرگە كەلگەندە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىرى ‹ئەسلىگە قايتىش› شەكلىدە ئەمەس، يەنە ‹ئىسلامنى دەۋرلەشتۈرۈش› شەكلىدە مەيدانغا چىقتى»(43). جامالىددىن ئافغانىي (1839-1897)، سەئىد ئەھمەدخان (1817-1898) ۋە مۇھەممەد ئابدۇ (1849-1905) قاتارلىق ئۈچ شەخس XIX ئەسىردە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلام ئىسلاھاتىنىڭ ئەڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ئىدى.

جامالىددىن ئافغانىي ئىراننىڭ غەربىي شىمالىدىكى خامادان شەھىرى ئەتراپىدا تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىكىدىن باشلاپ ئىسلام تەلىماتلىرى ۋە «قۇرئان» نى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ بارغانسېرى چۈشكۈنلىشىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئىزدىگەن، شۇنداقلا مۇسۇلمانلارنىڭ قەددىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش كېرەك، دېگەن قاراشقا كەلگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ مۇھاجىرلىق ھاياتى داۋامىدا ھىندىستان، ئافغانىستان، مىسىر، ئىستانبۇل، روسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران قاتارلىق جايلارنى ئايلىنىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۈندىن-كۈنگە دەۋرنىڭ كەينىدە قېلىۋاتقانلىقىنى، غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تاجاۋۇزى كەلتۈرۈپ چىقارغان روھىي كرىزىسنى چوڭقۇر ھېس قىلىدۇ. ئۇ ھەتتا ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىد II (1876-1909 يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) گە مەكتۇپ يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئىسلاھات تەدبىرلىرى ۋە سىياسىي غايىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ مەكتۇپى سۇلتاننىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەندىن كېيىن، مىسىر ئارقىلىق ياۋروپاغا چىقىپ، لوندۇن، پارىژلاردا گېزىت چىقارغان ۋە ئۆز تەشەببۇسلىرىنى تەشۋىق قىلغان. 1893-يىلى سۇلتان ئابدۇلھەمىد II نىڭ تەكلىپى بىلەن ئىستانبۇلغا كەلگەن، بىراق نەزەربەنت ئاستىغا ئېلىنىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى پاجىئەلىك ھالدا ئاخىرلاشتۇرغان.

جامالىددىن ئافغانىي بىر كەسكىن دىنىي ئىسلاھاتچىلا ئەمەس، بەلكى يەنە يېتىلگەن پەيلاسوپ ۋە مۇتەپەككۇر ئىدى. ئۇنىڭ ئىسلاھات غايىلىرىگە مۇئەييەن سىياسىي مەۋقە يانداشقان بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ قاراشلىرى XIX ئەسىر مۇسۇلمان شەرقىنىڭ ئەڭ ئىلغار پىكىر ئىنقىلابىغا ۋەكىللىك قىلاتتى. شۇڭا غەرب ئالىملىرى ئۇنى «شەرقنىڭ لىيۇتېرى» دەپ ئاتىدى(44). ئافغانىينىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئەقلىي پرىنسىپلارنى ئۆزىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلغانىدى. ئۇ، بىر مىللەتنىڭ پەلسەپىسى بولماي تۇرۇپ، ئېرىشكەن ۋە ئۆگەنگەن بىلىملىرى بىر ئەسىرگىمۇ بەرداشلىق بىرەلمەيدۇ، ئەكسىچە پەلسەپىۋى روھقا باي ئەمما كونكرېت ئىلىم-پەن نەتىجىلىرى كەمچىل مىللەت ھامان ئۆزىدىكى پەلسەپىۋى روھنىڭ ئىلھامى بىلەن ئىلىم-پەندە يېڭىدىن يېڭى نەتىجىلەرگە ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىدى. ئۇ، ئىسلام دىنى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە قوبۇل قىلىش بىلەن ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى ھاياتىي كۈچىنى

جارى قىلدۇرۇش ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭاپىق نۇقتىنى تەكىتلىدى، يەنى بىرىنچىدىن، مۇسۇلمانلاردىكى پەلسەپە نامراتلىقى، ئىلىم-پەن روھىنىڭ ئاجىزلىقى ۋە سىرتقى يېڭى مەدەنىيەتلەرنى چەتكە قېقىش خاھىشىنى ئۆزگەرتىش كېرەك، چۈنكى دىنىي ئېتىقادنىڭ ماھىيىتى ھەقىقەتنى تونۇش ۋە ئىزدەشتە، بۇ نۇقتىدا ئىسلام دىنى پەلسەپە ۋە ئىلىم-پەن روھى بىلەن بىرەدەكلىككە ئىگە. ئۇنىڭ ئۇستىگە پەلسەپە ۋە ئىلىم-پەننىڭ دۆلەت، مىللەت چېگرىسى يوق، شۇڭا مۇسۇلمانلار دىن بىلەن پەننى تەڭ ئۆگىنىشى كېرەك دەپ ھېسابلىدى. ئىككىنچىدىن، ئۇ، سەئىد ئەھمەدخان ۋەكىللىكىدىكى زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەپدارلىرىنىڭ ناتۇرالىزم ۋە قارىغۇلارچە غەربكە چوقۇنۇش خاھىشىنى تەنقىد قىلدى. ئۇ، مۇسۇلمانلار زامانىۋىلىشىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئىسلام ئېتىقادىدا تەۋرەنمەسلىكتە ئىپادىلىنىشى كېرەك، بىر مىللەت مۇستەھكەم ئېتىقادقا ئىگە بولغاندىلا ئاندىن مۇكەممەل ئىلمىي سۇپەتكە، گۈزەل ئەخلاقىي ساپاغا ۋە مىللىي تەرەققىياتقا ئېرىشەلەيدۇ، دەپ قارىدى. جامالىددىن ئافغانىي 1870-يىلى ئىستانبۇلدا سۆزلىگەن بىر قېتىملىق مەشھۇر نۇتقىدا مۇنداق دېدى: «بىر مىللەتكە نىسبەتەن پەلسەپە دىنىي ئېتىقادقا ئوخشاشلا مۇھىمدۇر. پەيلاسوپلار بىلەن دىن پەيغەمبەرلىرى ئوخشاش بۇرچنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. ئۇلارنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى پەيغەمبەرلەر ئىلھام ۋە ۋەھىي ئارقىلىق ھەقىقەتكە ئېرىشىدۇ، پەيلاسوپلار بولسا تەپەككۇر ئارقىلىق ھەقىقەتنى تاپىدۇ؛ پەيغەمبەرلەر خاتالىقلاردىن مۇستەسنا بولىدۇ، پەيلاسوپلار تونۇش جەھەتتە خاتالىشىپ قېلىشتىن ساقلىنالمايدۇ؛ پەيغەمبەرلەرنىڭ تەلىماتلىرى دەۋر چەكلىمىلىكىگە ئۇچرايدۇ، پەيلاسوپلارنىڭ تەلىماتلىرى ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. . . .» ㊺ ئۇ يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دېدى: «ھەر بىر دەۋرنىڭ ھەممىسى بىردىن پەيغەمبەرگە موھتاج بولۇشى ناتايىن. چۈنكى ئىسلام ۋە ئۇنىڭ قانۇنى ھەر قانداق دەۋردە ئۆز مۇمىنلىرىنى تەربىيىلىيەلەيدۇ. لېكىن ھەر بىر دەۋر ئۆزى ئۈچۈن بىر تۈركۈم پەيلاسوپلارغا موھتاج! پەيلاسوپلار ۋە دەۋر ئىدىئولوگىيىسىنى پېتەكلەپ ماڭىدىغان مۇتەپەككۇرلارسىز ئىنسانىيەتنىڭ گۈللىنىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. . . .» ㊻

جامالىددىن ئافغانىي يەنە ئۆز تەشەببۇسلىرىدا، مۇسۇلمانلار نۆۋەتتە ئىسلاھاتقا موھتاج. دىنىي ئىسلاھات ھەرگىزمۇ مىللىي تەرەققىياتنىڭ چەتكە قاقمايدۇ. «بۈگۈنكى كۈندە ئىسلام دىنىنى بىر كېمىگە ئوخشىتىش مۇمكىن. مۇھەممەد بۇ كېمىنىڭ كاپىتانى، بارلىق مۇسۇلمانلار بولسا بۇ مۇقەددەس كېمىدىكى يولۇچىلاردۇر. ناھايىتى ئەپسۇس، بۇ مۇقەددەس كېمە دېڭىزدا تۈيۇقسىز بوران-چاپقۇنغا ئۇچراپ قالدى ۋە چۆكۈشكە باشلىدى. شۇڭا ئاۋام مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىش مەجبۇرىيىتى بار» ㊼دەپ قارىدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتىدا ئىپادىلەندى:

بىرىنچى، دۇنيادىكى ھەر مىللەت مۇسۇلمانلىرىنىڭ گۈللىنىشكە ئېرىشىشىنىڭ ئالدىنقى شەرتى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ مىللىي ئازادلىقىدا ئىشقا ئاشىدۇ. شۇڭا مۇسۇلمانلار مىللىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈشى، مىللەتنىڭ ئىززەت-غورۇرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، ئۆزىگە بولغان ئىشەنچى ۋە مىللىي ئىپتىخارىنى ئاشۇرۇشى زۆرۈر دەپ قارىدى.

ئىككىنچى، دىنىي ئىسلاھاتنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش لازىم، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ، غەرب دۇنياسىنى مارتىن لىيوتېرنىڭ ئىسلاھاتىدىن كېيىن ھەقىقىي مەنىدىكى مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ئېرىشتى. ئىسلام دىنىمۇ مۇشۇ يولنى تاللىشى زۆرۈر. لېكىن ئىسلاھات ئىسلام پرىنسىپى ۋە «قۇرئان» روھىنى ئاساس قىلىشى كېرەك، بولمىسا يۆنىلىشتىن ئېزىپ قالىدۇ، دەپ قارىدى.

ئۈچىنچى، پەلسەپىۋى تەپەككۇر بىلەن ئىلىم-پەن روھىنى دىنىي ئىسلاھاتنىڭ ئىككى چوڭ تۈۋرۈكى قىلىش كېرەك. تارىختىن بۇيان ئىسلام ئۆلىمالىرى «قۇرئان» نى ئۆز دەۋرىدىكى شارائىتقا يارىشا ئىزاھلىغان. ۋاھالەنكى، ئۇلارنىڭ شەرھى-ئىزاھلىرى ئاللانىڭ كىتابىدىكى بىلىمگە نىسبەتەن «دېڭىزدىكى بىر تامچە سۇ»، خالاس. شۇڭا مۇسۇلمانلار ئىلىم-پەن ۋە مەدەنىي - مائارىپ بىلەن ئۆزىنى قورالاندۇرۇشى لازىم دەپ كۆرسەتتى. ئافغانىي يەنى «ئاللا ئىككى كىتاب ئەۋەتكەن. ئۇنىڭ بىرى «قۇرئان»، يەنە بىرى تەبىئەت دۇنياسىدىن ئىبارەت. بىر مۇئەللىپ يازغان بۇ ئىككى كىتاب بىر-بىرىگە زىت ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن تەبىئەتنى ھۆرمەت قىلىش، ئۇنى ئۆگىنىش لازىم» ㊽ دەپ ھېسابلىدى.

تۆتىنچى، ئافغانىي ئىتتىپاقلىشىشنى تەكىتلەپ، بۆلۈنۈشكە قارشى تۇردى. ئۇ، دىنىي مەزھەپچىلىك ۋە ئىتتىپاقسىزلىق مۇسۇلمان مىللەتلىرىنىڭ زەئىپلىشىشىنىڭ ئەڭ مۇھىم سەۋەبلىرىدىن بىرى. مۇسۇلمانلار ئۆز ئارا ئىتتىپاقلىشىپ غەربنىڭ تەھدىتىگە ئورتاق قارشى تۇرۇشى كېرەك، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ يەنە سۇننىي ۋە شىئە مەزھەپلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە ئۆزئارا تىركىشىشىنى تارىختىكى ئاز سانلىق ھۆكۈمرانلار كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئەمەلىيەتتە مۆمىن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدا قىلچىمۇ پايدا-زىيان توقۇنۇشى مەۋجۇت ئەمەس، دەپ قارىدى.

بەشىنچى، ئۇ ئەنئەنىۋى شەكىل بىلەن زامانىۋى مەزمۇننى بىرلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنداقلا ئىسلاھاتنى دىنىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى قايتىدىن ئىزاھلاش ئاساسىدا ئېلىپ بېرىشنى، «قۇرئان» نى يېڭىباشتىن چۈشىنىشنى ۋە ئۇنى ھازىرقى زامان ئىلىم-پەن، ئەقلىي تەپەككۇرى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، سىياسىي تۈزۈلمىسىگە ماسلاشتۇرۇشنى چاقىرىق قىلدى.

جامالىددىن ئافغانىي ئىستانبۇل، قاھىرە قاتارلىق شەھەرلەردە ھەدەپ ئۆزىنىڭ ئىسلاھات غايىلىرىنى تەشۋىق قىلىۋاتقان پەيتتە، شىمالىي ھىندىستاندا سەئىد ئەھمەدخان ۋەكىللىكىدىكى ئىسلامنى زامانىۋىلاشتۇرۇش تەرەپدارلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىلىرىنى كەڭ قانات يايدۇردى.

سەئىد ئەھمەدخاننىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى

ئىككى مۇھىم تەرەپنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. ئۇنىڭ بىرى ھىندىستاننىڭ يېقىنقى زامان ئىسلام تارىخىدىكى مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ۋەلىئۇللا شاھنىڭ ئىلغار دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسى، يەنە بىرى غەربنىڭ ئىلىم-پەن ۋە مەدەنىيەت تەسىرى ئىدى. يىغىپ ئېيتقاندا، ئەھمەدخاننىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى مۇنداق ئۈچ نۇقتىغا مەركەزلەشتى: بىرىنچى، ئۇ ئىلمىي مۇلاھىزە، ئەقلىي تەپەككۇر ۋە ناتۇرالىزم نۇقتىئىينەزەرلىرى ئارقىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىنى شەرھىلەشنى تەشەببۇس قىلدى؛ ئىككىنچى، تارىخىي تەرەققىيات نۇقتىئىينەزەرى بويىچە ئىسلام ئەقىدىلىرىنى چۈشەندۈرۈشنى ئۈمىد قىلدى؛ ئۈچىنچى، زامانىۋىلىك نۇقتىئىينەزەرى بويىچە ئىسلام قانۇنلىرىنى ئىزاھلاشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسى ھىندىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەنىۋى ئويغىنىشىغا زور تەسىر كۆرسەتتى.

مۇھەممەد ئابدۇ مىسىردا تۇغۇلغان بولۇپ، جامالىددىن ئافغانىينىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ۋە ئۇنى ئۇستازىم دەپ ئېتىراپ قىلغانىدى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھات ئىدىيىسىگە مىسىرنىڭ ئازادلىقىدىن ئىبارەت مىللىي ھېسسىياتىمۇ سىڭگەنىدى. مۇھەممەد ئابدۇنىڭ كۆپلىگەن قاراشلىرى جامالىددىن ئافغانىي بىلەن بىردەكلىككە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قىسمەن قاراشلىرى ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ، تارىختىن بىرى يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ئاللانىڭ ئىرادىسى ئەقلىيلىكتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ئىنسان ئەقلى پەقەت ئاللانىڭ ئىرادىسى يول قويغان دائىرە ئىچىدە ئۆزىنىڭ ئىككىلەمچى رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ، دېگەن قاراشقا باشقىچە پىكىردە ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئاللانىڭ بىرلىكى توغرىسىدا» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «‹قۇرئان› ئەقىلگە ھۆرمەت قىلىدۇ، ئەقىلنى مۇھىم ئورۇنغا قويىدۇ، ياخشىلىق ۋە يامانلىق، چىنلىق ۋە ساختىلىق شۇنىڭدەك راست ۋە يالغانغا ھۆكۈم قىلىشتا ئەقىل ئەڭ ئاخىرقى سوتچىدۇر... ئادەم ئۆزىنىڭ ئەقلىي كۈچىگە تايىنىپ ئاللانى تونۇيالايدۇ. ئەقىلنىڭ ئىلھامى ۋە لوگىكىلىق خۇلاسە ئۇسۇلى ئارقىلىق شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ سەۋەب-نەتىجىسىنى، كائىناتنىڭ ھەممىگە قادىر ئاللا تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى ھېس قىلالايدۇ. شۇڭا، ئەقىل بىلەن ئاللانىڭ ۋەھىيسى بىردەكلىككە ئىگە. لېكىن ئاللانىڭ ۋەھىيسى مۇتلەق ھەقىقەت، ئىنساننىڭ ئەقلىي پائالىيىتى بولسا بەزىبىر خاتالىقلاردىن ساقلىنالمايدۇ. ‹قۇرئان› دا ئەقىلگە سىغمايدىغان مەزمۇن يوق، بەزى سۈرە-ئايەتلەرنىڭ يوشۇرۇن مەنىسى چەكسىز بولۇپ، ئۇنى ئەمەلىي كونتېكست ۋە ئەقلىي خۇلاسە ئۇسۇلى ئارقىلىق چۈشەنگىلى بولىدۇ...» (49)

جامالىددىن ئافغانىي، سەئىد ئەھمەدخان، مۇھەممەد ئابدۇ قاتارلىق ئۈچ مەشھۇر شەخسنىڭ دىنىي ئىسلاھات غايىلىرى X IX ئەسىر مۇسۇلمان شەرقىنىڭ روھىي ئاسارەتلەردىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى قايتا بايقىشىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، كۈنسېرى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان ئوسمان ئىمپېرىيىسى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ ئۆزىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزماقچى بولدى. 1839-يىلى مۇستاپا رەشىد پاشا ئىنسان ھوقۇقى (كىشىلىك ھوقۇق) نى كاپالەتلەندۈرىدىغان خىتاپنامىنى ئېلان قىلدى ۋە ئاۋام پۇقرا قانۇن ئالدىدا باراۋەر، ئۇلارنىڭ ئىززەت-ئابرويى ۋە مال-مۈلكى دەخىل-تەرۇزسىزدۇر دەپ جاكارلىدى. بۇنىڭ بىلەن تاكى 1876-يىلىغىچە داۋاملاشقان «تانزىمات» (ئىسلاھات) دەۋرى باشلاندى. «تانزىماتچىلار» ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى، ئارمىيىنى، مالىيە تۈزۈلمىسىنى ۋە مەدەنىي-مائارىپ ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە دۆلەتنى دىنىي شەرىئەت ۋە ھاكىممۇتلەقلىقتىن قانۇن-تۈزۈم يولىغا ماڭغۇزۇشنى تەشەببۇس قىلدى. 1850-يىلىدىن باشلاپ ياۋروپا قانۇنلىرىدىن ئۆرنەك ئالغان «سودا قانۇنى»، «جازا قانۇنى» ۋە «خەلق ئىشلىرى قانۇنى» ئېلان قىلىندى. گەرچە «تانزىمات ھەرىكىتى» 1877-يىلى تەختكە چىققان سۇلتان ئابدۇلھەمىد I تەرىپىدىن بىكار قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مۇسۇلمانلار دۇنياسىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولدى.

ئىسلام شەرقىدە جىددىي ئۆزگىرىش ۋە ئىسلاھات قانات يېيىۋاتقان بۇ دەۋردە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى جۈملىدىن تارىم ۋادىسى ئاجايىپ ئېغىر تۇرغۇنلۇق ھالىتىدە تۇرۇۋاتاتتى. قېتىپ قالغان دىنىي ئەھكاملار، ئىسلام ماھىيىتىدىن چەتنىگەن غەيرىي ئەقىدىلەر، سوپى-ئىشانچىلىق، ئىنسان تەبىئىتىگە زىت تەركىيدۇنياچىلىق، مازار-خانىقالارنى ۋەتەن تۇتۇش، روھىي مەھكۇملۇق پۈتكۈل تارىم ۋادىسىنى قاپلىغانىدى، دىنىي ئىسلاھات غايىلىرى ۋە ئىلغار دېموكراتىك پىكىرلەر بۇ يەر ئۈچۈن تېخى كۆپ بالدۇر ئىدى. X IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن X X ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا تۈركىي خەلقلەردىن چىققان ئۈچ نەپەر سەيياھنىڭ دىيارىمىز ھەققىدە قالدۇرغان يازما خاتىرىلىرى بىزنىڭ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ بەختسىز دەۋرلىرىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

دەرۋەقە، مۇشۇ دەۋردە ئۈچ نەپەر سەيياھ تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆردى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەسلەپ قەشقەرىيىگە كەلگىنى قازاق مىللىتىدىن بولغان چوقان چىنگىز ئوغلى ۋەلىخانوۋ (1835-1865) دۇر. چوقان ۋەلىخانوۋ رۇس ھەربىي مەكتىپىدە تەربىيىلەنگەن ئوفىتسېر بولۇپ، چارروسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا كېڭىيىشى ۋە قازاق چوڭ يۈزىنى قوشۇۋىلىشىدا زور كۈچ چىقارغانىدى(50). ئۇ، 1856-يىلى چارروسىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن جۇڭگو بىلەن بولغان سودىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن غۇلجىغا ۋەكىل سۈپىتىدە ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ، غۇلجا سەپىرىدىن كېيىن، تەڭرىتاغ قىرغىزلىرىنى تەكشۈرۈش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇنىڭ «ئىسسىق كۆلگە سەپەر خاتىرىسى»، «چىڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ غەربىي ئۆلكىسى ۋە غۇلجا شەھىرى»، «قىزغىزلار توغرىلىق مەلۇماتلار»

قاتارلىق ئەسەرلىرى مەيدانغا كېلىدۇ ۋە رۇس ئالىملىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ. 1857-يىلى ئەمدىلا 22 ياشقا كىرگەن چوقان روسىيە پادىشاھلىق جۇغراپىيە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىنىدۇ.

1858-يىلى 28-ئىيۇندا چوقان ۋەلىخانوۋ چارروسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قەشقەرىيىگە ئاتلىنىدۇ. ئۇ، قەشقەردە 1858-يىلى 1-ئۆكتەبردىن تارتىپ 1859-يىلى مارت ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە جەمئىي 5 ئايدەك تۇرىدۇ. بۇ جەريانداقەشقەر ۋە ئالتەشەھەرنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ. تەرەپ-تەرەپتىن ئەھۋال ئىگىلەيدۇ ۋە نۇرغۇن تارىخىي قوليازمىلارنى قولغا چۈشۈرىدۇ. ئۇ، روسىيىگە قايتقاندىن كېيىن 1859-يىلى كۈزدە تەكشۈرۈش دوكلاتىنى چار پادىشاھقا يوللايدۇ. مۇشۇ دوكلات ئاساسىدا ئۇنىڭ «جۇڭگونىڭ غەربىي ئۆلكىسىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرى مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ ئەسەر ئېلان قىلىنىپ كەينىدىنلا گېرمانىيىدە گېرمانچە تەرجىمىسى، 1865-يىلى لوندۇندا ئىنگلىزچە تەرجىمىسى نەشىر قىلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ياۋروپالىقلار ئۇزاقتىن بۇيان سىرلىق ماكان سۈپىتىدە قاراپ كەلگەن تارىم ۋادىسى تۇنجى قېتىم يېقىنقى زامان غەرب ئىلىم دۇنياسىغا بىر قەدەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلىدۇ. رۇس ئالىملىرى ۋە سىياسىئونلىرى بۇ ئەسەرنى شەرقنىڭ تارىخ-جۇغراپىيىسى ھەققىدىكى ياۋروپا ئىلمىنى تولۇقلىغان ھەقىقىي جۇغراپىيىلىك يېڭىلىق دەپ باھا بېرىدۇ. كوروپاتكىنمۇ «قەشقەرىيە» نامىلىق ئەسىرىدە: «قەشقەرىيە — ئىلمىي نۇقتىئىنەزەر بىلەن قارىغاندا، كەم ئۇچرايدىغان ئەمما كىشىلەرگە ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان بىر يەر. كىمكى بۇ يەرنى مەلۇم دەرىجىدە پۇختا تونۇشنى خالايدىكەن، ئۇ پىرژىۋالسكىنىڭ «غۇلجىدىن تەڭرىتېغى ئارقىلىق لوپنورغا بېرىش» دېگەن ئەسىرى بىلەن ۋەلىخانوۋنىڭ «ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى» ياكى «چىنى تۈركىستانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەر» دېگەن ئەسەرلەرگە مۇراجىئەت قىلسا بولىدۇ» ⑤1 دەپ تەكىتلەيدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، چوقان ۋەلىخانوۋنىڭ تارىم ئويمانلىقىغا كېلىشى ھەرگىزمۇ ئۆزىنىڭ شەخسىي قىزىقىشى ۋە نوقۇل ئىلمىي تەكشۈرۈشى ئۈچۈن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ قەشقەرگە قىلغان سەپىرىنىڭ پەردە ئارقىسىغا چارروسىيىنىڭ سىياسىي مەنپەئىتى ۋە ئاخبارات ئىگىلەش مۇددىئاسى يوشۇرۇنغانىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇنىڭ قەشقەرنى تەكشۈرۈش دوكلاتى ياۋروپا ئىلىم ساھەسىگە X IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ئۈستىدە كۆپلىگەن ئۇچۇرلارنى تەقدىم ئەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرى توغرىلىق مۇنداق دەيدۇ: «تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىي قىسىملىرى رۇس ئالىملىرى تەرىپىدىن تەتقىق قىلىندى. ئەمما جەمئىيىتىمىز ئەزاسى پ. سىمېنوۋ تيانشانسكىي يەكەن، يېڭىسارغا قارايدىغان جايلارنىڭ بىرى بولغان نارىن دەريا سىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغچە بارالمىدى. مەن بولسام تەڭرىتېغىنى ئىككى يەردىن كېسىپ ئۆتۈپ قەشقەر، يېڭىسار ئەتراپلىرىغچە ھەتتا بۇ شەھەرلەر بىلەن يەكەن ئارىلىقىدىكى قۇملۇقلارغىچە كېزىپ چىقتىم. ئەمما قوقان خانىنى تەختتىن چۈشۈرۈش بىلەن ئاياقلاشقان سىياسىي ۋەقەلەر قەشقەرىيىگىمۇ خاتىرجەمسىزلىك ئېلىپ كەلگەنلىكتىن پۈتۈن جۇڭگو تۈركىستانىدىكى ئەڭ چوڭ ۋە ئاھالىسى ئەڭ كۆپ شەھەر يەكەننى كۆرەلمەي قالدىم» ⑤2.

چوقان ئۆز خاتىرىسىدە قەشقەرنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى جەمئىيەت ئەھۋالى توغرىسىدا تەپسىلىي توختىلىدۇ. بۇ يەرنىڭ «كىچىك بۇخارا» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان قەدىمىي شەھەر ئىكەنلىكىنى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى، كىشىلىرىنىڭ ناخشا - مۇزىكىغا ئامراقلىقىنى تىلغا ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ئادەمنى چۆچىتىدىغان قۇرقۇنچلۇق مەنزىرىلەرنىڭمۇ بارلىقىنى، يەنە ئادەم كاللىسىدىن ياسالغان مۇنارلار، شەھەر ئىچىدە يولنىڭ ئىككى قاسىنىقىدىكى ئېگىز خادىلارنىڭ ئۈچلىرىغا سانجىپ قويۇلغان ئادەم باشلىرى، خوجىلار بىلەن خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرى ۋە چىڭ سۇلالىسىغا قارشى قوزغىلاڭلارنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلىرىنى كۆرگەنلىكىنى يازىدۇ⑤3. بولۇپمۇ ئۇنى قاتتىق ئېچىندۇرغىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەرنىڭ كۈندىن كۈنگە قاغجىراپ كېتىۋاتقان روھىي دۇنياسى، نادانلىقى ۋە قالاق ھالىتى ئىدى. ئۇ بۇ ھەقتە قاتتىق ئەپسۇسلىنىپ: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھۆكۈمرانلىرى ھازىر بۇرۇنقى ئەجدادلىرىدەك شېئىر، قوشاق، غەزەللەرنى يازمايدۇ. ئاسترونومىيە جەدۋەللىرىنى تۈزمەيدۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ ئورنىغا ھەر كۈنلۈكى دەبدەبىلىك ھالدا مەسچىتلەرگە كىرىشىدۇ. باشلىرىنى تېقىشىپ موللىلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشىدۇ. ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن، مەيدانغا چىقىپ ئۇسۇشۇشكە كۆندۈرۈلگەن ئىككى قوچقارنىڭ تاماشاسىنى كۆرۈشىدۇ. ئىككى قوچقارنى باشلىرى يېرىلمىغىچە ئاجراتمايدۇ، ئىش ئاياقلاشقاندىن كېيىن كۆزلىرىنى قىزارتىشىپ، ھەرقايسىسى ئۆز قوچقارلىرىنىڭ دۇمبىسىگە 40 چۇنۇق، بېقىنىغا 40 چۇنۇق ئۇرۇشىدۇ...» ⑤4 دەپ يازىدۇ.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، خوجىلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن بۇيانقى ئۇزاق يىللاردا، سىياسىي مۇقىمسىزلىق، ئىچكى نىزا-زىددىيەتلەر ۋە ئىسلام ماھىيىتىگە يات بولغان دىنىي ئاساسلارنىڭ پاسسىپ مىللىتىمىزنىڭ پىسخىك جۇغلانمىسىغا ئامىللارنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغانىدى. ئۇلار پۈتكۈل دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىشكە، تەرەققىياتقا ۋە ئىسلاھاتقا يۈرۈش قىلىۋاتقان بىر دەۋردە گويا دۇم كۆمتۇرۇپ قويغان قازانىنىڭ ئىچىدە ياشاۋاتقاندەك جاھاندىن خالىي، بىكىنىڭ مۇھىتتا كۈنلىرىنى ئۆتكۈزدى. ئۇلار ئىنسان قىممىتى ۋە ياشاش ھوقۇقى ئۈستىدە مۇلاھىزە قىلىشمىدى، بەلكى تەركىدۇنياچىلىق يولىغا كىرىپ خانىقا - مازارلاردا «ھۇم - ھۇم» سېلىشنى ئۆزلىرىگە راۋا كۆردى؛ ئۇلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىۋاتقان «قۇرئان» ئۈستىدە ئەقلىي تەپەككۇر قىلمىدى، بەلكى

ئوت قۇيرۇق «پىر-ئەۋلىيا» لارنىڭ بىمەنە پەتىۋالىرىغا دۇم چۈشۈپ ئۆز ئارا قىرغىن قىلىشتى؛ ئۇلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرى، مىللىتىنىڭ كېلەچىكى ئۈستىدە زەررىچە باش قاتۇرمىدى، بەلكى ئارقا هويلىدىكى خوتۇنلىرىنى قانداق باشقۇرۇش، خورازلىرىنى قانداق سوقۇشتۇرۇش، قوچقارلىرىنى قانداق ئۇسۇشتۇرۇش هەلەكچىلىكىدە كۈن ئۆتكۈزدى. . . بۇنداق چېكىدىن ئاشقان روهىي بېكىنمىچىلىك ۋە تار جاهاندارچىلىق تارىم ئويمانلىقىدا ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسىنىڭ بىر قانچە ئەسىر داۋاملىشىشىغا سەۋەب بولدى. ئۇلار ئۆچۈن قانۇن ئېڭى ۋە ياشاش هوقۇقى تۇرمۇش كۈن تەرتىپىدىن چىقىرىپ تاشلانغان نەرسىلەر ئىدى. كىشىلىك هوقۇق ئۇقۇمى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. قانچىلىغان بىگۇناھ پۇقرالار ۋەلىخان تۆرىنىڭ قانلىق قىلىچى ئاستىغا بوينىنى تۇتۇپ بەرگەن ئاشۇ ۋەھىمىلىك دەقىقىلەردىمۇ «بۇ نېمە ئۈچۈن؟» دېگەن سوئالنى سوراپ قويۇشمىغانىدى. مونتېسكيۇ ئۆز دەۋرىدە ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ هالسىراپ كېتىۋاتقان گەۋدىسىنى يۆلەپ تۇرغۇچى پۇقرالارنىڭ قانۇن ئېڭى توغرىلىق مۇنداق يازغانىدى: «كىشىنىڭ كەيپىياتى تەبئىي يوسۇندا ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ ئادىتىگە ماس كېلىپ قالىدۇ. سەككىز كۈن قاماش ياكى ئازراق جەريمانە قويۇش مۆتىدىل هۆكۈمەتنىڭ قول ئاستىدا ياشاۋاتقان ياۋروپالىقلار نىسبەتەن خۇددى بىر قولى كېسىپ تاشلانغان ئاسىيالىقنى قورقۇتقاندەك تەسىر كۆرسىتىدۇ. . . بىر فرانسوز مەلۇم بىر جازاغا ئۇچرىسا ياكى نامى بۇلغىنىپ رەسۋاسى چىقىپ كەتسە، شۇ خىلدىكى جازا بىلەن تۇركىلەرنى جازالىغاندا، ئۇلارنىڭ چارەك سائەت ئۇيقۇسىغىمۇ تەسىر يەتكۈزمەسلىكى مۇمكىن» ㊺.

چوقان ۋەلىخانوۋنىڭ تارىم ۋادىسىغا قىلغان سەپىرىدىن كېيىن، بىر مۇنچىلىغان رۇس ۋە ياۋروپا «سەيياھ» لىرى تارىم ۋادىسىغا كەلدى. ئۇلار ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەھۋالىدىن ئاز-تولا خاتىرە قالدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي مەقسىتى تارىم ۋادىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك سىرىنى ئېچىش، ئاخبۇلوگىيىلىك قېدىرىش ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش ئىدى. ئاۋرېل ستېيىن ۋە موللا مۇسا سايرامىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى تارىم ئويمانلىقى يەنىلا ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ بەختسىز دەۋرلىرىنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە ئىدى. دەرۋەقە، ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە قىلچىمۇ ئالدىن كۆرەلىك ۋە ئىچكى ئېنېرگىيە هازىرلىيالمىغان بۇ مىللەت خامۇشلۇق ئىچىدە يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋالدى. XX ئەسىرنىڭ بېشىدا روسىيە تېررىتورىيىسىدىن تارىم ئويمانلىقىغا كەلگەن ۋە ئۇنىڭ چوڭقۇر ئازابىنى كۆرگەن تاتار ئالىمى نوشىرۋان يائۇشوۋ بىلەن ئۇيغۇر ئالىمى نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋلارنىڭ خاتىرىلىرى ئالاهىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر.

نوشىرۋان يائۇشوۋ ئۆز دەۋرىدە پۈتكۈل تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تونۇلغان يازغۇچى ۋە ئالىم ئىدى. ئۇ 1914-يىلى ساياھەت ئۇچۇن تەڭرىتېغىدىن ئۆتۈپ قەشقەرگە كېلىدۇ ۋە بۇ يەردىن تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتە شەھەرگە قىلغان ساياھەت ۋە تەكشۈرۈشىنى رەسمىي باشلايدۇ. ئۇ «ئەينى ۋاقىتتا شۆھرىتى هەر تەرەپكە تارقالغان قەدىمكى مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇلار ياشاۋاتقان ماكان توغرىسىدا پەقەت ئوتتۇرا ئەسىر ساياھەتچىلىرىنىڭ يازغانلىقىنىلا بىلەتتى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ بۇ ئەلگە كەلگەندىن كېيىن ئاجايىپ كاتتا يېزا-قىشلاق، شەھەرلەرنى ۋە ئادالەت، پاراۋانلىق ئىچىدە ياشاۋاتقان خەلقنى كۆرىمەن دەپ خىيال قىلغانىدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ يەردە كۆرگىنى كونىراپ كاردىن چىققان، خۇددى خارابىلىققا ئوخشاش ئەسكى تام - ئىمارەتلەر ۋە كونا ئۇسۇلدا دېھقانچىلىق قىلىدىغان ياۋاش، ساۋاتسىز خەلق بولدى. بۇ نادان خەلق بالا-بىقاپەت، ئازاب-ئوقۇبەت، ئاغرىق-سىلاقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن مازارغا توپلىشىپ، ئۆزىنىڭ ئارزۇ-ئىستەكلىرىنى ئەۋلىيالاردىن تىلەيتتى. نوشىرۋان يائۇشوۋ خەلقنىڭ بۇ هالىغا قاتتىق ئېچىنىپ، تاتارىستانغا ئەۋەتكەن دەسلەپكى ماقالىلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇشۇ تەرەپلىرىنى يازدى ۋە بۇنىڭ سەۋەبلىرى خۇراپاتلىق ۋە ساۋاتسىزلىقتىن بولغان دەپ چۈشەندى» ㊻. نوشىرۋان ئەپەندىم تارىم ۋادىسىدىكى ئالتە شەھەردە بولغان ئۇچ يىل مابەينىدە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى چوڭقۇر كۆزىتىدۇ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىدۇ ۋە يېڭى ئەسىرگە پەقەت ئىسسىق جېنى بىلەنلا كىرگەن بۇ مىللەتنىڭ تارىخىي بەختسىزلىكىنىڭ يىلتىزىنى تېپىشقا تىرىشىدۇ. ئۇ، «شۇرا» ژۇرنىلىغا سۇنغان بىر پارچە ماقالىسىدە «جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭغا هېچقانداق ئۆزگىرىش ئېلىپ كەلمىدى. هاكىمىيەت تۈزۈلمىلىرى بۇرۇن قانداق بولسا، هازىرمۇ شۇنداق بولۇپ كەلدى. ئەزگۈچىلەر بۇرۇن قانداق بولغان بولسا هازىرمۇ خەلقنى شۇنداق ئېزىپ، ئۇلارنى ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلىپ، تىلى، ئۆرپ-ئادىتى، هوقۇقىنى پۈتۈنلەي ئاياغ-ئاستى قىلىپ، خەلقنى بۇلىماقتا» ㊼ دەپ يازىدۇ. ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ قول هۈنەرۋەنچىلىكى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۇيغۇرلارنىڭ قول هۈنەرۋەنچىلىكتىكى چېۋەرلىكى، ماهىرلىقى ۋە ئەمگەكچانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمايسىز. قول هۈنەرۋەنچىلىكتە ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتلەرگە قارىغاندا ناهايىتى چوڭ تارىخىي مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن خەلقتۇر. بۇ جەهەتتە باشقا مىللەتلەر ئۇيغۇرلاردىن ئۇلگە ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. لېكىن بۇ ئىشچان خەلق شۇنچە بېرىلىپ ئىشلىسىمۇ يەنىلا ئۇلارنىڭ تاپقىنى تىزىدىن ئاشمايدىكەن. . . » ㊽

نوشىرۋان ئەپەندىم يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر تارىخىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيغۇرلار تارىخى هەققىدىكى ماقالىلىرىدە X-XVII ئەسىرلەردىكى خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارنىڭ سەۋەبىيە ئۇيغۇر خانلىقىغا خاتىمە بەرگەنلىكىنى، «ئاقتاغلىق» ۋە «قاراتاغلىق» خوجىلارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى چاك-چېكىدىن پارچىلاپ، مۆلچەرلىگۈسىز ۋەيرانچىلىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىقىنى ئالاهىدە تەكىتلەيدۇ. ئالتەشەھەردە ئۇنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرغىنى بۇ

خەلقنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ تولىمۇ تۆۋەنلىكى ھەتتا ئۆز مىللىتىنىڭ نامىنىمۇ ئۇنتۇغانلىقى ئىدى. ئۇ كۆچاغا كەلگەندە كوچىدا ئۇچرىغان بىر ئۇيغۇر كىشى بىلەن بولغان قىسقا پاراڭنى ئوستىدە مۇنداق يازىدۇ: «مەن كوچىدا ئۇچرىغان بۇ ئادەمگە سالام بېرىپ، تەقسىر، مىللىتىڭىز نېمە؟، دەپ سورىسام، ئۇ كىشى ئىككىلەنمەيلا، ئەلھەمدۇلىللا، ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ ئەۋلادىمىز، دەپ جاۋاب بەردى. مەن جاۋابتىن ھەيران بولدۇم ۋە ئېچىندىم، ئىھ، بىچارە خەلق! نادانلىق، قالاقلىقنىڭ كاساپىتىدىن ئۆزىنىڭ كىملىكىنى، مىللىتىنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدىكەن، دەپ ئېچىندىم ھەمدە بۇ كىشىگە مىللىتىنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى، بۇ مىللەتنىڭ تولىمۇ قەدىمىي مىللەت بولۇپ، تارىختا مەدەنىيىتى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان خەلق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈردۈم» ⑲. نوشىرۋان يائۇشوۋ قەشقەردىن كۆچاغا كېلىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالىدۇ. ئۇ بۇ جەرياندا 50 تەك بالىنى يېغىپ يېڭىچە ئۇسۇلدا ئوقۇتۇشقا باشلايدۇ. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي بالىلارنىڭ ئاتا-ئانىلىرى تۇرلۈك باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، بالىلىرىنى قايتۇرۇپ كېتىدۇ. نوشىرۋان يائۇشوۋ 1907-يىلى 31 يېشىدىن باشلاپلا ئۆزىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قىلغان سەپىرىنى باشلىغانىدى. ئۇ دەسلەپ قازاق دالىلىرىنى ئارىلاپ، قازاق خەلقىنىڭ ھال ئەھۋالىنى چوڭقۇر چۈشەندى. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق يۇلۇق شەھەرلەرگە بېرىپ شۇ دەۋرنىڭ ئىلغار زاتلىرى بىلەن تونۇشتى، ھەمسۆھبەت بولدى ۋە بىلىمىنى مۇكەممەللەشتۈردى. ئۇ 1914-يىلىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۇچ يىلدەك ياشىدى ۋە ئاقارتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقى ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېچىنىشلىق ئەھۋالى توغرىسىدا نۇرغۇن ماقالىلەرنى يېزىپ قازاندا چىقىدىغان «شۇرا» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلدى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا شۇنىڭدەك شەرق مۇسۇلمان جامائەچىلىكىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە كۆڭۈل بۆلۈشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلدى.

ناۋادا X VII - X VIII ئەسىرلەرنى خوجا-ئىشانلار-نىڭ تىنىمسىز پاراكەندىچىلىك ۋە سورۇقچىلىق دەۋرى، X IX ئەسىرنى جاھاندىن خالىي، جاھالەت ئەسىرى دەيدىغان بولساق، ئۇ ھالدا X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى خۇددى فېئودال مۇستەبت يالاڭ زېڭىشىن ئېيتقاندەك «ئىستىغپار ھۇجرىسى» مەزگىلى دېيىشكە بولىدۇ. پۈتكۈل دۇنيا يۈزى ئەسىرنىڭ جۇشقۇن ئېقىمىغا جۆر بولغان مۇشۇ قاياناق دەۋرده شىنجاڭدا تاكى ئاپرېل ئۆزگىرىشىگىچە داۋاملاشقان جاھالەتلىك يىللار كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. مونتېسكيۇنىڭ ئوسمان ئىمپېرىيەسى ھەققىدە ئېيتقان «تەلەي دۇنيانىڭ ھېچقانداق بىر يېرىدە بۇ يەردىكىدەك تۇتۇرۇقسىز ئەمەستۇر» ⑳ دېگەن سۆزى بۇ يەرگە تولىمۇ باب كېلەتتى. ئۇزاققا سوزۇلغان پاراكەندىچىلىك ۋە مەھكۇملۇقتىن ۋۇجۇدى قېرىغان بۇ تەلەيسىز مىللەت ئۆزىنىڭ ئېغىر ھەم كېسەلمەن گەۋدىسىنى سۆرەپ X X ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدىن ئاتلىغاندا، ئۇلارنى تېخىمۇ كۆپ بەختسىزلىكلەر كۈتۈپ تۇراتتى. نادانلىقتا قالدۇرۇش، پارچىلاپ باشقۇرۇش، سىرت ھېلەن بولغان ئالاقىلەرنى قامال قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش مىزانى قىلغان فېئودال مىلتارىستلار تاكى ئەسىرىمىزنىڭ 30-يىللىرىغا قەدەر ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە سەگىدەش پۈرسىتى بەرمىدى. خۇددى يالاڭ زېڭىشىن ئۆزى ئېيتقاندەك: «ماۋارىپى يوق مىللەت دۇم كۆمتۇرۇپ قويغان قازاننىڭ ئاستىدىكى قوڭغۇزغا ئوخشايدۇ. جاھان مۇشۇ دەپ يۈرۈۋېرىدۇ. نادان خەلقنى باشقۇرماق ئاسان، ئۇلارنى قويغا ئوخشاش خالىغان تەرەپكە ھەيدەپ كەتكىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇلارغا ماۋارىپنى بەرمەيمەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن چىققان ھەر قانداق ئىقتىدارلىق ۋە ئەقىللىق كىشىنى دەرھال نەزەربەنت قىلىمەن، بىر باھانە تېپىپ يوق قىلىمەن. . . » ⑪، «چەنتۇلارنىڭ مەدەنىيەت-ماۋارىپى راۋاجلاندۇرۇلسا، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت ئىدىيىسى قوزغىلىدۇ. بۇ چوقۇم شىنجاڭنى قالايمىقانچىلىققا ئېلىپ بارىدۇ. . . » ⑫. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، خوجىلار پاراكەندىچىلىكىدىن بۇيان ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تارىمدىكى ماڭقۇرتلۇق كومېدىيىسى X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىمۇ ئوخشاشلا ئوينىلىۋاتاتتى. يالاڭ زېڭىشىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدىكى ئون يەتتە يىل داۋامىدا، ئۇ «ھېچقانچە قۇرۇلۇش قىلىمىغان، مەدەنىيەت مۇئەسسەسە، ئاخبارات ئورگىنى قۇرمىغان. بىر پارچىمۇ گېزىت چىقارمىغان. تىياتىرخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، كىتابخانا دېگەنلەردىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى» ⑬

X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇنجى قېتىم ئۆزىگە «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسىنى ئىشلەتكەن ئاتاقلىق تارىخچى ۋە تونۇلغان جامائەت ئەربابى نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋ (1887-1951) نىڭ 1913-يىللىرى تەكرىتېغىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلغان سەپىرى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. ئۇنىڭ مۇبارەك نامى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىگە تونۇلۇشقا باشلىغانىدى. نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋ ئېھتىمال مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىللىتىمىزنىڭ تەرەققىيات مەسىلىسى ۋە كەلگۈسى تەقدىرى ئۈستىدە ئەڭ كۆپ ئويلانغان ۋە ئازابلانغان زىيالىلىرىمىزنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. «ئۇ، مىللىتىمىزنىڭ ئەسلىدىكى مىللەت نامىنى قوللانماي قەشقەرلىك، تۇرپانلىق، ئالتە شەھەرلىك دەپ ئاتاشتەك نادانلارچە ئەھۋالنى تۇڭىتىپ، قەدىمكى «ئۇيغۇر» نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە «ئۇيغۇر بالىسى» تەخەللۇسى بىلەن 1911-يىلى «شۇرا» ژۇرنىلىغا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» داستانىنى تونۇشتۇردى. بۇ ئىش باشقىلارنى ئاجايىپ قىزىقتۇردى. بۇنىڭ بىلەن «ئۇيغۇر بالىسى» نىڭ ئاممىا ئارىسىدىكى ئابرويى تېخىمۇ ئۆستى.» ⑭

«ئۇيغۇر بالىسى» ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئوستىدە چوڭقۇر ئىزدەندى. ئۇنىڭ

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى، 1864-يىلىدىكى ئىلى قوزغىلىڭى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخى، ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشى قاتارلىق تېمىلارغا دائىر ماقالىلىرى مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ قازاندا چىقىدىغان «شۇرا»، «تىل يارىش» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، «نۇزۇگۇم»، «خانتەڭرى»، «كىچىككىنە رىزا»، «ياش ئۇيغۇرغا»-قاتارلىق ھېكايە-پوۋېست ۋە شېئىرلارنى ئېلان قىلدى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا يول ئاچقۇچىلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى ۋە ئۇنىڭ كېسەلمەن گەۋدىسى، مىللىي تەرەققىيات مەسىلىسى شۇنىڭدەك مىللەتنىڭ كېلەچىكى، ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ھەققىدىكى ئۆتكۈر مۇلاھىزىلىرى دىققەتكە ئالاھىدە سازاۋەردۇر. ئۇ، «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1912-يىللىق 11-سانىغا يازغان «مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىلىم تارقىتىش ھەققىدە مۇلاھىزىلەر» ناملىق ماقالىسىدە كەسكىن قىلىپ مۇنداق يازدى: «مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىلىم نېمە ئۈچۈن لازىم دەرىجىدە تارقالمىدى؟ بۇ سوئالغا ‹شۇرا› ئوقۇرمەنلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەرنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىزنىڭ ئاجىزانە پىكىرىمىزچە، ھەقىقىي سەۋەبى پەقەت بىرلا، باشقا سەۋەبلىرى بۇنىڭ پارچىلىرىدۇر. ئۇ بولسىمۇ، پۇلنىڭ يوقلۇقى ۋە كەمبەغەلىكتۇر. ئاقچا بولسا باشقا ھەممە سەۋەبلەر ھەل بولغان بولاتتى. ئەمما پۇلسىزلىقىمىز ۋە كەمبەغەللىكىمىزنىڭ سەۋەبى بولسا بەك زاھىر ۋە ئوچۇقتۇر. مىڭ نەچچە يىللاردىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نىزا، ئۆز ئارا جاڭجال ۋە ئىختىلاپلاردىن بىزلەر ئوقۇش ۋە باي بولۇشقا ئەمەس، بەلكى بىر-بىرىمىزنى ئۆلتۈرۈش ۋە قىرىشقا ۋاقىت تاپالماي يۈرىمىز... بۇ يولدا سەرپ ئەتكەن مال ۋە كۈچىمىزنى، دۇنيا ۋە بايلىقىمىزنى ساۋابلىق ئەمەل دەپ ھېسابلايمىز. بۇ سۆزۈمنىڭ دەلىلىنى سورىسىڭىز، قاراڭلار، ئىسلام دۇنياسىغا! ئىرانلىقلار، بۇلغارلار، پارسلار ۋە يەمەنلىكلەر ھەمدە ئەرەبلەر ھەمىشە سوقۇشىدۇ، قىرىشىدۇ. كىملەر بىلەن سوقۇشىدۇ دېسىڭىز — جاۋابى مەلۇم: مۇسۇلمانلار مۇسۇلمانلار بىلەن سوقۇشىدۇ. بۇ سوقۇشلارغا كەتكەن مىليونلىغان پۇل ئېلىم-بىلىم يولىغا ئىشلىتىلسە ئىدى، ئىسلامىيلەر ئارىسىدا ئىلىم يامان ئەمەس تارقالغان بولاتتى. لېكىن، ناھايىتى ئەپسۇس، جاھىل-جاھالەت!» (65).

نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋنىڭ 1913-1914-يىللىرى ئالتە شەھەرگە قىلغان زىيارىتى ۋە قالدۇرغان خاتىرىلىرى بىزنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ ئىجتىمائىي رېئاللىقىنى چۈشىنىشىمىزگە زور ياردەم بېرىدۇ. ئۇ، روسىيە تەۋەسىدىكى ياركەنتتىن يولغا چىقىپ، تېكەس ئارقىلىق قار-مۇزلار بىلەن قاپلانغان مۇزارت داۋىنىغا يول ئالىدۇ. يانۋارنىڭ شىۋىرغانلىق كۈنلىرىدە بۇيۇك مۇز تاغ ئاتىنىڭ ئۈستىدە — خانتەڭرى ئېتىكىدە كېتىۋېتىپ، بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كېلەچىكى ئۈستىدە چوڭقۇر خىيالغا چۆمىدۇ. ئۇنىڭ خىياللىرى ئادەتتىكى بىر ساياھەتچىنىڭ يۈزە ھېسسىياتىنى ئەمەس، بەلكى ماغدۇرسىز ئاياغلىرىنى سۆرەپ يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلگەن بىر قەدىمىي مىللەتنىڭ ئىچكى ئۆكۈنۈشلىرىنى نامايەن قىلغانىدى. ئۇ «ئالتە شەھەرگە سەپەر» ناملىق ساياھەت خاتىرىسىدە مۇزارت داۋىنى ئۈستىدىكى ھېسسىياتىنى مۇنداق يازىدۇ: «ئۆتكەن يىللارنىڭ قايغۇ-ھەسرەتلىرىنى ئۇنتۇش، دەردلىك قەلبىمگە تەسەللىي بېرىش مەقسىتى بىلەن سەپەردە بولماقنى ئارزۇ قىلدىم. قەيەردە ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ ۋەتىنى، مەدەنىيەتلىك ئۇيغۇر بوۋىلىرىمىزنىڭ جاھانگاھى؟... بۇگۈن 4-يانۋار، بەش-ئالتە ھەمراھلىرىم بىلەن ئالتە شەھەر تەرەپكە راۋان بولدۇم. ھېسابلىسام بىزنىڭ ئىسلام قوبۇل قىلغىنىمىزغا يەنە 18 يىلدىن كېيىن مىڭ يىل توشىدىكەن. خاۋاتىرلىنىدىغان بىر ئىش — ھەر كېلەچەك يېقىندۇر... ئالدىمىزدىكى قورقۇنچلۇق تاغ تۆپىسىدە قار-شىۋىرغان ۋىژىلداپ تۇرىدۇ، خىياللار ھالاكەت چوڭقۇرلۇقىغا ئاغدۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. ھەممىسى چوڭقۇر خىيال دەرياسىغا چۆمۈلگەن ھالدا كېتىپ بارىدۇ، ئۈن-تىۋىش يوق. ئاخىرى يەتتۇق مۇزارتقا! ھەر نەرسە بولسىمۇ مۇز ئۈستىدە ھامان كېتىپ بارىمىز. قاتار تىزىلغان تۈرك مۇھاجىرلىرى ئاچ-يالىڭاچ، بالا-چاقا، قېرى-چۆرە — ھەممىسى پىيادە، بەزىلىرى ھالسىزلىقتىن سەنتۈرۈلۈپ، ئۇياق-بۇياققا دەلدەڭشىپ كېتىپ بارىدۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن بىرىنىڭ جەستىنىڭ تاش تۈۋىدە قېپقالغانلىقىنى كۆردۇم... ئەي ئوقۇرمەن قېرىنداشلار! تۈرك مۇھاجىرلىرى دېسەك، بالقانلىقلارنىڭ زۇلۇمىدىن قاچقان تۈركلەر ئېسىڭلارغا چۈشۈۋاتامدۇ؟ خەيرىيەت، بۇ يەردە بالقانلىقلار يوق. لېكىن بالقانلىقلاردىنمۇ زالىم بىر كۈچ باركى، ئۇ بولسىمۇ يوقسۇزلۇق، نامراتلىق ۋە مەئىشەت تارلىقى... ئاخىرى مۇزارت داۋىنىدىن ئۆتۈپ، تاغ ئېغىزىدىكى قورغانغا كەلدۇق. خىياللىرىم مېنى X IX ئەسىرگە ئېلىپ كەتكەنىدى. خىيال بىلەن تەڭ قورغاندىن چىقتۇق ۋە قىزىلبۇلاق دېگەن جايغا يەتتۇق. بۇ يەردە مەكتەپ بولمىسىمۇ، لېكىن بىر خانىقا بار ئىكەن. ‹بىزلەر ئاخىرەت ئادەملىرى بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، دۇنيا مەكتىپى نېمىگە لازىم بولار دېدۇق› — دېدى ساھىبخان» (66).

نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋ مۇزارت داۋىنىدىن ئۆتۈش جەريانىدا ئۆز مىللىتى ھەققىدە چوڭقۇر خىياللارغا چۆمىدۇ ۋە يېقىن ئارىدا يېتىپ بارىدىغان تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى ئالتەشەھەرنىڭ غايىۋى مەنزىرىسىنى تەسەۋۋۇر قىلىدۇ. لېكىن رېئاللىق ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن كۆپ يىراق ئىدى. ئۇ، ئاقسۇ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، قاتتىق ئېچىنىش ئىچىدە ئۆز خاتىرىسىگە مۇنۇلارنى يازىدۇ: «ئاقسۇ كۆڭۈللەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغۇدەك خۇش مەنزىرىلىك شەھەر ئەمەسكەن، ئادەملىرى بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئاۋۋال قانداق ياشىغان بولسا، ھازىرمۇ شۇنداق ياشاپ تۇرۇپتۇ. پەقەت ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ چىققان جايى بولغانلىقى ئۈچۈنلا خۇش كۆرۈنىدۇ.

كوچىلىرى مۇنتىزم — تەرتىپلىك ئەمەس، ھەممىسى بىر تۈرلۈك دېگۈدەك تارقاقلىقتىن ئىبارەت. شەھەردە گۈزەل ياسالغان بىرمۇ ئىمارەت يوق. گەمىگە ئوخشاش خانىلاردا كىشىلەر روھسىز، چۈشكۈن، نامرات ۋە مىسكىنلىك ئىچىدە ياشايدىكەن. ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشلىرى سۇس، ئەكسىچە ئىشانچىلىق بەك كۈچلۈك، ھۇنەر-سەنئەت كۆپتىن بېرى يوق. پەخىش ۋە پاھىشۋازلىق، كەمبەغەللىك بارغانسېرى ئەۋج ئېلىۋېتىپتۇ. موللىلاردا بۇنىڭغا قارشى تۇرغۇدەك ئىقتىدار يوق. ئېھتىمال، ھۆكۈمەت ئەھمىيەت بەرمەيدىغاندۇر. بۇ يەردىكى مەمۇرلار ‹ھارۋا سۇنسا ئوتۇن، ئۆكۈز ئۆلسە - گۆش› بولىدۇ دەپ قاراپ تۇرىدۇ. پاھىشىلەرگە پاھىشىخانىلار يوق، شۇڭا ئۇلار تۇڭگان سارايلىرىدا مۇستەقىل ياشايدۇ. يانلىرىدىن ئۆتسەڭ نازلىنىپ ئىشقىي-مۇھەببەت قوشاقلىرىنى ئېيتىدۇ. بۇلارنى كۆرۈپ ئۆز-ئۆزۈڭدىن خورلىنىسەن. خۇسۇسەن ماڭا ئوخشاش باشقا يەردە ئۆسكەن بىر كىشىگە بۇلارنىڭ قىلىقلىرى بەك تېتىقسىز ۋە يات تۇيۇلىدىكەن. . . » (67)

نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋ خۇددى نوشىرۋان يائۇشوۋ ئەپەندىگە ئوخشاشلا تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي ئېڭىنىڭ پەۋقۇلئاددە تۆۋەن ئىكەنلىكىدىن قاتتىق قايغۇرىدۇ. دەرۋەقە X X ئەسىر بوسۇغىسىنى ئاتلىغان بىر مىللەتتە مىللىي ئاڭنىڭ وقىلىشى غايەت زور بەختسىزلىكنىڭ ئالامىتى ئىدى. چۈنكى ھەر قانداق مىللەتنىڭ ئاسىسمىلياتسىيىگە قارشى ئىچكى پىسخىك ئېنىرگىيىسى مىللىي ئاڭنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋ ئالتە شەھەرگە قىلغان سەپىرىدىن كېيىن، «شۇرا» ژۇرنىلىغا سۇنغان «بىزنىڭ تۇرمۇش» ناملىق ماقالىسىدە ھەسرەت بىلەن مۇنۇلارنى يازىدۇ: «بۇرۇنقى زاماندا ‹ئۇيغۇر› ئاتىلىپ، ھازىر ئاتسىز قالغان چىنى تۈركىستان تۈركىي خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىسى ناھايىتى ئېچىنىشلىق ۋە بىچارىدۇر. بىز بۇنى 1914-يىلى ئاقسۇ سەپىرىمىز جەريانىدا كۆرگەنىدۇق. مەسىلەن، ئۇ يەردە 15 سوم قەرزىنى بېرەلمەي قالغان بىر ئۇيغۇر ئەزىز بالىسىنى بىر خەنزۇ سودىگەرگە ساتقانلىقىنى، ئىككى-ئۈچ مۇسۇلمان ئايالنىڭ يات تائىپىدىن بولغان بىرى بىلەن ئائىلە تەشكىل قىلغانلىقىنى ۋە جاڭگۈيدىسىنى ماختىشىپ ئۆتكەن — كەچكەن ئۇيغۇرلارنى مەسخىرە قىلىپ، كۈلۈشۈپ ئولتۇرۇشقانلىقىنى، سارايلاردا تولىسى مۇسۇلمانلارنىڭ پاھىشىۋازلىق قىلىشىۋاتقانلىقىنى، تەپسە تۆمۈر ئۈزگۈدەك ياش يىگىتلەر تۈركۈم-تۈركۈم ھالدا كوچىلاردا ۋارقىرىشىپ، بىر پارچە نان غېرىبى بولۇشۇپ، باشلىرىنى دىۋانىلىققا سېلىشىپ ‹يا، دوست، يا، ئاللاھ› دەپ بىر پۇل ئۈچۈن ئۆتكەن - كەچكەنلەرنىڭ ئېتىكىگە ئېسىلىپ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەنىدۇق. . . » (68) ئۇ يەنە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىستىقبالى بەك قاراڭغۇ، تۇمانلىق ۋە ۋەھىمە ئىچىدە ئىكەنلىكىنى سەزدىم. ئاقسۇدا ئەھۋال مۇنداق بولسىمۇ، باشقا ياقلاردا ئۇنداق ئەمەستۇ، قەشقەر خەلقى خېلى تەرەققىي قىلغان بولسا كېرەك، ئۇ يەردە تەرەققىيپەرۋەر مۇسابايېۋلار، ئابدۇقادىر داموللىلار بارغۇ دەپ ئۆزىمىزگە تەسەللىي بەرگەنىدۇق. لېكىن بىزنىڭ بۇ ئۈمىد لىرىمىزنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى كۆردۇق. سەيياھ مۆھتەرەم نوشىرۋان ئەپەندى بىزنى چىنى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن يېقىندىن تونۇشتۇرغاندىن كېيىن ئىستىقبالىمىزنىڭ بەك ۋەھىمىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇق. . . دېمەك، ھەممە يەردە ئەھۋال ئوخشاش. بىر چىنى تۈركىستان ئۇيغۇرلىرى ئاۋۋال ئۇيغۇر ئاتىلىپ، كېيىن ئاتسىز قالغان دېگەنىدۇق. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ يەرلىك بىر ئۇيغۇردىن ‹سەن كىم؟› دەپ سورىساڭ، ئۇ قىلچە ئىككىلەنمەستىن ‹قەشقەرلىك› ياكى ‹خوتەنلىك› دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ‹ئۇ دېگەن يەر-جاي نامىغۇ؟› دېسەڭ، ئۇ ھامان ‹مەن مۇسۇلمان› دەيدۇ. ‹ياق، مەن دىنىڭنى سورىمىدىم› دېسەڭ، ھودۇقۇپ ‹مەن چەنتۇ› دەيدۇ. قازاق - قىرغىزلارغا ئارىلاشقان يەرلىكلەر ‹بىز سارت› دەيدۇ. دېمەك، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنىمۇ بىلمەيدۇ. مانا بۇ جاھالەت! » (69).

نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ ھەققىدىكى خاتىرىلىرى، ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان يەتتە سۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى ھەققىدىكى ئۆتكۈر مۇلاھىزىلىرى شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تارىخى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيىسىدىكى ئەڭ ئىلغار بىر سەھىپىنى تەشكىل قىلغانىدى. جەدىتىزم دولقۇنلىرىدا كۈنسېرى ئويغىنىش ۋە ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە ئويلىنىش يولىنى ئېچىۋاتقان قىرىم، قازان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى نوشىرۋان ئەپەندى ۋە نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋلارنىڭ «شۇرا»، «تىل يارىش» قاتارلىق ژۇرناللاردا ئېلان قىلغان ئۇيغۇرلار توغرىسىدىكى ئۆتكۈر ماقالىلىرىدىن تارىم چوڭقۇرلۇقىنىڭ ئېغىر تىنىقىنى ۋە بىر قانچە ئەسىرگە سوزۇلغان غېرىبلىقىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. 1905-يىلىدىكى روسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، روسىيىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا قىسمىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ سىياسىي ھاياتى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشكە باشلىدى. ھالبۇكى، تارىم ۋادىسى يەنىلا بىر خىلدا ئۆز ئۇيقۇسىنى ئۇخلىماقتا ئىدى. سىياسىي سېھرگەرلەرنىڭ «نادانلىقتا قالدۇرۇش»، «بىخوتلۇقتا قويۇش» مىزانلىرى بىلەن نائەھلى خوجىلار، پىر-ئەۋلىيالارنىڭ توقىمەك پەتىۋالىرى مىللىتىمىزنىڭ ھالسىرىغان ۋۇجۇدىدىكى ئاخىرقى ھاياتىي كۈچىنى ئاستا-ئاستا خورىتىپ بارماقتا ئىدى. خەيرىيەت، يېرىم ئەسىر ئۆتمەيلا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى خەلقلەر بىلەن تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، تەرەققىياتى ۋە روھىي دۇنياسىدا زور ئارىلىق شەكىللەندى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر خەلقى ھەسسىلەپ بەدەل تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

▲ XX ئەسىر روھى شەرق خەلقلىرىگە ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش پۇرسىتى بەردى. قىرىم ۋە قازان تاتارلىرى يېڭىلاش، ئاقارتىش دولقۇنىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى يېڭى بىر مەيدان پىكىر ئىنقىلابىغا تەييارلاندى. جەدىتىزم ھەرىكىتى مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقىدىن ھازىرقى زامان تەپەككۇرىغا سەكرىشىگە زور تۇرتكە بولدى.

ناۋادا ئوتتۇرا ۋە مەركىزي ئاسىيانىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان مەدەنىيەت ئىسلاھات ئىشلىنى ئەڭ بالدۇر ۋە ئەڭ ئېگىز كۆتۈرگەن بىر مىللەت بار دېيىلسە، ئۇ خەلق شەك - شۇبھىسىزكى تاتارلار ئىدى. شۇنداق، تاتارلار تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ بالدۇر ئويغانغان، ئەڭ كۆپ ھالاكەتلىك سىناقلارغا دۇچ كەلگەن، ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە تەرەققىياتى ئۈستىدە ئەڭ چوڭقۇر ئويلانغان بىر خەلق ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ روھىي ئويغىنىشىغىلا ئەمەس، بەلكى يەنە جاھالەت تۇمانلىرى ئىچىدە يەتكىچە ھالسىرىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغىمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنىدى.

ئالتۇن ئوردا خانلىقى ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن قازان، ئاستىراخان ۋە قىرىم خانلىقلىرى مەزگىلىدە تاتارلار ئاجايىپ گۈللىنىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاتارلار جۇغراپىيىلىك جايلىشىش جەھەتتىن روسىيىنىڭ ياۋروپا قىسمى بىلەن بىۋاستە تۇتىشىدىغان ئولگا ۋە ئۇرال دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمى، قىرىم يېرىم ئارىلى قاتارلىق مۇنبەت زېمىنلارنى ماكان تۇتقانىدى. شۇڭا ئۇلار ئىسلام مەدەنىيىتى ئاساسىدا يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان رۇس ۋە ياۋروپا مەدەنىيەتلىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچرىشىپ بىر مەھەل راسا گۈللىنىش مەنزىرىسىنى بەرپا قىلدى. مونتېسكيۇ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق ئەسىرىدە ھاياجان ئىلكىدە مۇنداق قۇرلارنى يازغانىدى: «دۇنيادىكى ھەر خىل مىللەتلەر ئىچىدە ئۇرۇشقاقلىقنى ئۇلۇغ تۆھپە ھېسابلايدىغىنى تاتارلار ئىكەن. تاتارلار دۇنيانىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانى بولۇپ قالمىدىغاندەك قىلىدۇ. باشقا بارلىق ئەللەرنىڭ خەلقلىرى ئۇلارغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن يارالغاندەكلا تۇرىدۇ؛ تاتارلار بىر قانچە ئىمپېرىيىلەرنىڭ قۇرغۇچىلىرى، شۇنداقلا بىر قانچىلىغان ئىمپېرىيىلەرنى گۈمران قىلغۇچىلاردۇر؛ ھەرقايسى دەۋرلەردە تاتارلار ئۆز قۇدرىتىنىڭ ئىزىنى يەر شارىدا قالدۇرغان. . . »⑦⓪. ناھايىتى ئەپسۇس، رۇسلارنىڭ كۈچىيىشى ۋە زېمىن كېڭەيمىچىلىكى تاتارلارغا مىسلىسىز بەختسىزلىكلەرنى ئېلىپ كەلدى. چارروسىيە ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1552-يىلى قازان خانلىقىنى، 1554-يىلى ئاستىراخان خانلىقىنى، 1783-يىلى قىرىم خانلىقىنى يۇتۇۋالدى ۋە ئۆز تېررىتورىيىسىگە قوشۇۋالدى. قازان ۋە قىرىم تاتارلىرى روسىيە تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنغاندىن كېيىن، بىر مەيدان بوران-چاپقۇنلۇق ئۆزگىرىش دولقۇنىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈردى. بۇ ئۆزگىرىش ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تارىخىغا تەسىر كۆرسەتتى⑦①. رۇسلار قازاننى بېسىۋالغاندىن كېيىن، قەدەممۇ قەدەم ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە تاتار مىللىتىنىڭ ئۇزاققا سوزۇلغان تىركىشىش، قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە چىقىش يولى ئىزدەشتەك قان-ياشلىق تارىخى باشلاندى. ئامېرىكا تارىخچىسى گاۋېن ھامبلىي بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «رۇسلار قازان رايونىدا ئىككى ئەسىرگە سوزۇلغان ۋەھشىي سىياسەت يۈرگۈزدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەقسىتى قازان تاتارلىرىنى تامامەن رۇسلاشتۇرۇش ھەمدە مۇسۇلمانلار جامائەسىنى ئۆز جەمئىيىتىگە قوشۇۋېلىش ئىدى. ۋولگا دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىدىكى رايونلاردا رۇسلار «تاتارسىزلاشتۇرۇش» سىياستىنىڭ بىرىنچى قەدىمى سۈپىتىدە ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردىن، بولۇپمۇ قازاندىن تاتارلارنى تۈركۈم-تۈركۈم ھەيدەپ چىقاردى. تاتارلارنىڭ مۇنبەت تېرىلغۇ يەرلىرىنى رۇس ئاقسۆڭەكلىرىگە بۆلۈپ بەردى. شۇنىڭدەك يەرلىك خەلقنى خرىستىئان دىنىغا كىرىشكە قىستىدى ۋە مەدرىسەلەرنى تاقاپ، ۋەخپىلەرنى بىكار قىلىپ، چېركاۋلارنى كۆپلەپ بىنا قىلدى. بۇنىڭدەك نەتىجىسىدە يەرلىك مۇسۇلمانلار تېز ۋاقىت ئىچىدە ئاز سانلىق ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى. ئۇلار تاتار ئاقسۆڭەكلىرىنى يا خرىستىئان دىنىغا بەيئەت قىلىشقا، يا ئۆز ئىمتىيازلىرىدىن ۋاز كېچىشكە زورلىدى. . . ستاتىستىكىلارغا ئاساسلانغاندا، XIX ئەسىرگە كەلگەندە تەخمىنەن 200 مىڭ تاتار خرىستىئان مۇرتى بولۇپ كەتكەن»⑦②. رۇسلارنىڭ تاتارستاندا قاتتىق ئاسسىمىلياتسىيە سىياستىنى قوللىنىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەزلىك يۇتۇۋېلىش ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاش، شۇنىڭدەك رۇس زېمىنلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتتۇرىسىدىكى توسالغۇنى سۈپۈرۈپ تاشلاش ئۈچۈن ئىدى. لېكىن تاتار خەلقى ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن ئۆزۈنغا سوزۇلغان قارشىلىق كۆرسىتىش كۆرەشلىرىنى ئېلىپ باردى. 1552-يىلىدىن تاكى ئايال پادىشاھ يېكاتېرىنا II تاتارلارغا قارىتىلغان قاتتىق قول سىياسەتنى ئۆزگەرتكەنگە قەدەر ئىككى ئەسىر داۋامىدا تاتارلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرى بىر كۈنمۇ توختاپ قالمىدى. 1792-يىلى بارغانسېرى زەئىپلىشىۋاتقان ئوسمان ئىمپېرىيىسى رۇسىيىنىڭ قىرىم يېرىم ئارىلىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغاندىن كېيىن، تاتارلار تارىخىدا يەنە بىر قاراڭغۇ سەھىپە ئېچىلدى. رۇسلار قىرىمغا بولغان «تاتارسىزلاشتۇرۇش» مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن رۇس پۇقرالىرى ۋە چەتئەل مۇھاجىرلىرى

(گېرمانلار، گرېكلار، بۇلغارلار، بالتىقبولار) نى تۈركۈم-تۈركۈملەپ كۆچۈرۈپ كەلدى. شانلىق ئۆتمۈش گويا بىر مەيدان چۈشكە ئوخشاش تاتارلار خاتىرىسىدىن ئاستا-ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. ئۇلار ھالاكەت يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك كۈنلەردە ئوسمان ئىمپېرىيىسىدىن مەدەت تىلىدى. لېكىن ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۇلارغا ياردەم قىلغۇدەك ھالى قالمىغانىدى. نەتىجىدە 1783-يىلىدىن 1893-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تاتارلار يۇرت-ماكانلىرىنى تاشلاپ، قان-ياشلىق چوڭ كۆچۈش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ جەريانىدا تاتار مىللىتى نەچچە ئون قېتىم توپ-توپى بىلەن قىرىمدىن تۈركىيىگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى. چۈنكى روسىيە «تاتارسىزلاشتۇرۇش» سىياسىتى يۈرگۈزۈۋاتقان ئاشۇ ۋەھىمىلىك يىللاردا پەقەت كۆچۈشلا بۇ بەختسىز مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالالايتتى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە تاتارلار قىرىم يېرىم ئارىلىدىكى بىر ئاز سانلىق مىللەتكە ئايلىنىپ قالدى. 1897-يىلىدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، قىرىمدا ئەسلىدە بار بولغان 523 مىڭ تاتاردىن پەقەت 187 مىڭلا قالغانىدى. شۇنداقلا پۈتكۈل ياۋروپا مۇسۇلمانلىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى ئەڭ تۆۋەن ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇنداق قىلىپ قىرىم تاتار خانلىقىنىڭ شانلىق خاتىرىلىرى كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى.(73)

XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، بولۇپمۇ ئايال پادىشاھ يېكاتېرىنا II تەختكە چىققان مەزگىللەردە تاتارلار ئۆز ئىستىقبالى ئۈچۈن يېڭى يول ئىزدىدى. شەھەرلەردىن قوغلانغان تاتار ئاقسۆڭەكلىرى ۋە قول ھۈنەرۋەنلىرى ئاستا-ئاستا تىجارەت يولىغا كىرىپ، روسىيىدىكى يېڭى بىر سودا گۈرۈھىنى شەكىللەندۈردى. ئۇلار چارروسىيە ئوتتۇرا ئاسىيانى تامامەن بوي سۇندۇرغىچە بولغان بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە روسىيە بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار ئىلكى سودىسىدا ۋاستىچىلىق رول ئوينىدى. ئەسلىدىكى جەمئىيازلىرىدىن مەھرۇم قالغان بۇ مىللەت سودا ئېڭى ئارقىلىق ئۆز مەۋجۇتلۇقىغا ماددىي ئاساس ھازىرلىدى. خۇددى گاۋىن ھامبلىي تەكىتلەپ ئۆتكەنىدەك: «تاتار سودىگەرلىرى چارروسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ سودا جەھەتتىكى «ھەمكارلاشقۇچى» سى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنىلا ئىسلام دىنىغا بولغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنىدى شۇنداقلا ئۆز مىللىتىگە بولغان مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى ئۇنتۇمىغانىدى. ئەگەردە ئۇلار بولمىغان بولسا، ئىسلاھات ھەرىكىتى ۋە XIX ئەسىردىكى «تاتار ئەدەبىياتى-سەنئەت ئۇيغىنىشى» مۇ يۈز بەرمىگەن بولاتتى...»(74)

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، چارروسىيە قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى تولۇق ئىستىلا قىلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئاخىرقى خانلىق - قوقان ۋە خىۋە خانلىقلىرى مۇنقەرز بولدى. ئەمدىلىكتە چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى ئۈچۈن تاتارلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋاستىچىلىق رولىنىڭ ئەھمىيىتى قالمىغانىدى. بۇنىڭ بىلەن تاتارلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان «رۇسلاشتۇرۇش» سىياسىتى يەنە بىر ھالدا كۈچەيتىلدى. ھەتتا 1909-يىلى «مۇسۇلمانلارنىڭ مەكتەپ، مەدرىسلىرىگە چار پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ خانىشىنىڭ سۈرىتىنى ئېسىش بۇيرۇق قىلىنىدى»(75). چار پادىشاھنىڭ «رۇسلاشتۇرۇش»، «خرىستىانلاشتۇرۇش» تەك ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتى تاتار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە مىللەت پۈتۈنلۈكىگە غايەت زور تەھدىت ئېلىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن تاتار خەلقى بىرىنچى بولۇپ ئىسلاھات دولقۇنى قوزغىدى. ئۇلار مىللەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش، مۇسۇلمان خەلقلىرىنى ئىجتىمائىي كرىزىستىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن مەدەنىيەتتىكى قالاق ھالەتنى ئۆزگەرتىش، ئىسلام دىنىنى تەرەققىيات بىلەن ماسلاشتۇرۇش زۆرۈر دەپ قارىدى. دەرۋەقە، XX ئەسىر روھى شەرق خەلقلىرىگە ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىش پۇرسىتى بەردى. قىرىم ۋە قازان تاتارلىرى يېڭىلاش ۋە ئاقارتىش دولقۇنىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ئويمانلىقى بىر مەيدان يېڭى پىكىر ئىنقىلابىغا تەييارلاندى. جەدىتىزم ھەرىكىتى مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى زامان روھىي مەھكۇملۇقىدىن ھازىرقى زامان ئەقلىي تەپەككۇرىغا سەكرىشىگە زور تۈرتكە بولدى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوۋ ئېيتقاندەك: «نوغاي قېرىنداشلىرى-مىزنىڭ ئويغىنىش دەۋرى XIX ئەسىردە باشلىنىپ XX ئەسىردە تەرەققىيات دەۋرىگە كىرگەن بولسا، تارانچى تۈركلىرى (ئۇيغۇرلار) نىڭ ئويغىنىش دەۋرى XX ئەسىردە بولدى»(76).

مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ئىسلاھات ھەرىكىتى ئەڭ ئاۋۋال بىر تۈركۈم داڭلىق دىنىي مۇتەپەككۇرلار تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەبۇ ناسىر قۇرساۋى (1783-1814)، شېھابىددىن مارجانى (1818-1889)، رىزائىددىن فەخرىددىن (1859-1936) ۋە مۇسا جارۇللا (1875-؟19) قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىدىكى تاتار مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى يېتەكلەپ ماڭغان قورقماس ئىسلاھاتچىلار ۋە مۇتەپەككۇرلار ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇسا جارۇللانىڭ تەسىرى ئىنتايىن زور بولغانىدى. ئۇلارنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى ۋە ئىلغار ئىجتىمائىي قاراشلىرى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن «تاتار ئەدەبىي ئويغىنىشى» ۋە جەدىتىزم ھەرىكىتىگە زور تەسىر كۆرسەتتى.

شۇنىسى ئېنىقكى، جەدىتىزم ئىسلام شەرقىدە مەيدانغا كەلگەن دىنىي ئىسلاھاتلارنىڭ تەسىرى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى كونا بىلەن يېڭىنىڭ ئالمىشىۋاتقان بىر تارىخىي شارائىتتا مەيدانغا كەلگەن يېڭىلاش ھەرىكىتى ئىدى. «پۈتكۈل ئىسلامىيەت تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشى ئۆزۈلگەن ئەمەس. مۇقەددەس ئىسلام دەستۇرى «قۇرئان» سۈرىلىرىنى ئىزاھلاشمۇ پۈتۈنلەي بىردەك بولغىنى يوق. دەمەشىق خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرى، باغداد خەلىپىلىكىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان مۇتەزىلىم پىكىر ئېقىمى «قۇرئان» نى ئىنسانىنىڭ ئەقىل-پاراسىتى ۋە ئىنسان بەختىگە مەنپەئەتلىك

يوسۇندا شەرھىلەشنى تەشەببۇس قىلىشتى. خەلىپە مۇقتەدىر زامانىدا مۇتەززىلىم پىكىر ئېقىمى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، بۇ خىل ئەركىن پىكىر تەشەببۇسلىرى باشقىچە شەكىلدە، جۈملىدىن سوپىزمنىڭ مەلۇم شەكىللىرى تەرىزدە داۋاملىق ئىپادىلىنىپ كەلدى»(77). يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئىسلام دۇنياسىدا كۆتۈرۈلگەن ۋاھابىيلار ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى سەئىد ئەھمەدخان، جامالىددىن ئافغانىي، مۇھەممەد ئابدۇقاتارلىقلارنىڭ دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جەدىتىزم ھەرىكىتىگە زور تەسىرلەرنى كۆرسەتتى. جەدىتىزم XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەيدانغا كەلگەن دىننىي «يېڭىلاش» ۋە «دەۋرلەشتۈرۈش» نى مەزمۇن قىلغان ئىسلام ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتى ئىدى. ئۇ، تاتارىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ «تۈرلۈك-تۈمەن ئىجتىمائىي تەبىقىلىرىنىڭ مەنپەئەتلىرىنى ئىپادىلىگەن، مەرىپەت ئۇچۇن كۈرەشكەن، ئوقۇ-ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا، دىنىي مەكتەپلەرنىڭ پروگراممىسىغا ئايرىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈشكە ئىنتىلگەن»(78) ئىسلاھاتچىلىق خاراكتېرىگە ئىگە يېڭى پىكىر ئېقىمى. جەدىتىزم دەسلەپتە ئىسلام دۇنياسىدىكى ئويغىنىش تەسىرلىرى بىلەن باشلانغان. روسىيەنىڭ 1905-يىلىدىكى ئىنقىلابىدىن كېيىن بۇخارا، خىۋە خانلىقلىرى ۋە شىنجاڭ تەۋەسىگە قەدەر كەڭرى تارقالغان(79). جەدىتىزم ئېقىمىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى ئەڭ مەشھۇر ۋەكىلى تاتارىستانلىق مەشھۇر مۇتەپەككۇر ئىسمائىل غاسپىرالى ئىدى. ئۇ ئۆزۈن مەزگىل ئەنئەنىۋى ئىسلام مەدرىسىلىرىدە، ئاندىن رۇس مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان. فرانسىيە ۋە تۈركىيىدە ئۇزاق تۈرغان. 1877-يىلى تاتارىستانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاجايىپ قىزغىنلىق بىلەن تاتار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغا ئۆزىنى بېغىشلىدى. غاسپىرالى «چوڭقۇر بىلىملىك ۋە كۆپ مەھسۇلاتلىق يازغۇچى شۇنداقلا ئىلغار ئىدىيىلەرنىڭ قەتئىي قوللىغۇچىسى سۈپىتىدە، ئىسلام دىنىنى ھازىرقى زامان دۇنياسى بىلەن ماسلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئەمەلىيەت ئۇنىڭ بىر تالانتلىق ماتارىپچى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭ «ئۇسۇلى جەدىت» ماتارىپى ئالدى بىلەن ئۆزى مۇدەرىسلىك قىلمۇاتقان باغچە ساراي ئىسلام ئىنىستىتۇتىدا قوللىنىلدى، ئاندىن پۈتكۈل رۇسىيەدىكى كۆپ قىسىم ئىسلام مەدرىسلىرىگە كېڭەيتىلدى. بۇ ئۇسۇل كېيىنچە تۈركىيە ۋە باشقا ئىسلام ئەللىرىگە، ھەتتا يىراقتىكى ھىندىستانغىچە يېتىپ باردى. تېخىمۇ مۇھىمى، غاسپىرالى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تىل ۋە ئىدىيە بىرلىكىگە ئۈيۇشۇشىنى تەكىتلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى «تەرجۈمەن» ناملىق مەجمۇئىدە ئېنىق شەرھىلىدى. 1882-يىلىدىن 1914-يىلىغىچە بولغان ئوتتۇز نەچچە يىل جەريانىدا بۇ مەجمۇئە تەسىرى ئەڭ زور، ئوقۇرمىنى ئەڭ كۆپ نەشرى ئەپكارغا ئايلاندى. شەك-شۇبھىسىزكى، غاسپىرالى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دۇنياسىغا ئەڭ چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن شەخسلەرنىڭ بىرى ئىدى»(80).

غاسپىرالى ئىسلاھات يېڭىلاشنى ھەممىدىن بۇرۇن تىل ۋە يېزىقتىن باشلاشنى تەشەببۇس قىلدى(81). جەدىتىزم ناھايىتى چوڭ پىكىر ئېقىمى سۈپىتىدە، دىن، تارىخ، تىل-يېزىق، ئەخلاق ۋە ئىنسان قىممىتى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشنى يېڭى كۆنتەرتىپكە قويدى. نەتىجىدە، قىرىم، قازان، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى خەلقلەرنىڭ جاھالەت ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ، ئىلىم-پەنگە يۈرۈش قىلىشى، ئۆلۈك، قېتىپ قالغان دىنىي ئادەتلەرنى قايتا ئىسلاھ قىلىش ۋە ھازىرقى زامان ئەقلىي تەپەككۇرىغا تەرەققىي قىلىشىدا غايەت زور رول ئوينىدى. جەدىتىزم ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەرنىڭ تىل جەھەتتىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى چىقىش قىلىپ، ئورتاق بىر تىل - يېزىق گەۋدىسىگە ئۇيۇشۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئىلگىرىكى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى چاغاتاي يېزىقىنى ئىسلاھ قىلىپ، ھەر بىر تاۋۇش ئۈچۈن بىردىن ھەرپ بەلگىلىدى. قازاندا نەشر قىلىنغان «شۇرا»، «تىل يارىش»، «تەرجۈمەن» قاتارلىق گېزىت-ژۇرناللار پۈتكۈل تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرگە ئورتاق بولغان تىل-يېزىقتا چىقىرىلغان بولۇپ، ئۆكتەبر ئىنقىلابىغىچە مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن جەدىتىزم تەرەپدارلىرى كەسكىن ھالدا ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىگە يات بولغان غەيرىي ئېتىقاد ھادىسىلىرىنى، قاتمال دىنىي قاراشلارنى ۋە مۇرەككەپ شەرئىەت قائىدىلىرىنى ئىسلاھ قىلىپ، دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈشنى، يېڭىچە ماتارىپ ۋە پەننىي مەكتەپلەرنى يولغا قويۇپ مەرىپەت جەھەتتىن ئويغىنىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇلار دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈش، ئىسلامنى دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش ۋە مىللەتلەرنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئىسلام دىنىنىڭ تەلىماتلىرىغا زىت ئەمەس، ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان» ھەر قانداق دەۋر ۋە ھەر قانداق تەرەققىياتقا ماسلىشالايدۇ. مەسىلە پەقەت مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇنى قانداق تونۇشى ۋە پايدىلىنىشىدا. شۇڭا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا پۈتكاشاك بولۇۋاتقان، خەلق ئېڭىنى ئاسارەتتە قويىدىغان ھەر قانداق ئادەت ۋە قاراشلارنى ئىسلاھ قىلىش كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. جەدىتىزم تەرەپدارلىرى ئىچىدە ئىسلاھات تەلىپى ئەڭ كەسكىن، «دەۋرلەشتۈرۈش» قارىشى ئەڭ كۈچلۈك بولغىنى مۇسا جارۇللا ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «ئىسلام دىنىنىڭ ئىستىقبالى ۋە ئۇنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن ئىسلام دىنىدا يېڭىلىق پەيدا قىلىش لازىم دېگەن تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ يەنە ئىسلام ئەقىدىلىرىدىكى، مەسىلەن، روزا تۇتۇشتىكى مەنتىقىي زىددىيەتلەرنى تىلغا ئېلىپ، «قۇرئان» نى ھازىرقى زامانغا ماسلاشتۇرۇپ، ئەركىن شەرھىلەشنى تەشەببۇس قىلدى شۇنداقلا ئەر-ئاياللار باراۋەرلىكى، غەيرىي دىندىكىلەر دوستانىلىقى ۋە تۇرمۇشنى غەربلەشتۈرۈش قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. . . »

⑧2 . دەرۋەقە، ئۆز زامانىسىدىكى مۇنداق ئاكتىۋال پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. مۇسا جارۇللا، ئىسمائىل غاسپىرالى قاتارلىقلارنىڭ «جەدىت» (يېڭىلىق) قاراشلىرى مۇھەممەدىن مۇھەممەدۋۇ ۋەكىللىكىدىكى «قەدىمىيە» گۇرۇھىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى ۋە «دەھرىلەر» دەپ ئەيىپلەندى. «قەدىمىيە» گۇرۇھىدىكىلەر: «خرىستىئان، كاتولىك دىنلىرى كەمچىلىكلەردىن خالىي بولمىغاچقا ئىسلاھ قىلىش ھاجەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىنى ھەر قانداق ئۇسۇلدا ئىسلاھ قىلىش ھاجەت ئەمەس. چۈنكى ئىسلام دىنى ئۆز مۇكەممەللىكى بىلەن باشقا دىنلاردىن پەرقلىنىدۇ» ⑧3 دەپ قاراشتى. ئۇلار يەنە ئىسلام دىنى ئىسلاھاتىنى «شەيتانلار ھەرىكىتى» دەپ ئىدى. مۇھەممەدىن مۇھەممەدۋۇ چار ھۆكۈمىتىگە جەدىتلەر «پانئىسلامىزم» بىلەن شۇغۇللىنىپ، چار پادىشاھلىقىغا قارشى ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ, دەپ چاقتى. ئاختۇرۇش داۋامىدا گەرچە «جەدىتلەر پانئىسلامىزم تەشۋىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى دېگەنلىك ئىسپاتلانمىسىمۇ» ئەمما ئۇلاردىن كۆپلىگەن چەكلەنگەن كىتابلار چىققانلىقى سەۋەبلىك قولغا ئېلىنىدى. ⑧4

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، قازان، قىرىم قاتارلىق جايلاردا جەدىتچىلىك ھەرىكىتى جۇش ئۇرۇپ اۋاجلاندى. جەدىتچىلىك تەرەپدارلىرىنىڭ دىنىي مىسلاھاتچىلىق قاراشلىرىنىڭ كەينىگە يەنە مۇئەييەن سىياسىي مەنپەئەت چۇشەنچىلىرىمۇ يوشۇرۇنغانىدى. «بۇ جەھەتتە، قازان، قىرىم، ئۇفا شەھەرلىرىدە نەشر قىلىنغان نۇرغۇنلىغان كىتابلار، «شۇرا» مەجمۇئەسى بىلەن «ۋاقىت» ۋە «تەرجۇمەن» قاتارلىق گېزىتلەرنىڭ رولى چوڭ بولدى» ⑧5 . ئۇنىڭ ئۇستىگە « X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قازان ۋە باشقا تاتار شەھەرلىرى — ئورىنبوگ، تروىسكى ۋە ئاستراخانلاردىكى ئىسلام مەدرىسىلىرى، نەشىر-ئەپكارلار، تاتار تىلىدىكى گېزىت-ژۇرناللار بۇ شەھەرلەرنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى سۇپىتىدىكى پارلاق مەنزىرىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ شەھەرلەرنىڭ تەسىرى تاتارىستان تەۋەسىدىلا ئەمەس، بەلكى روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدىنمۇ ھالقىپ كەتتى» ⑧6 . تاتارىستاندا قوزغالغان ۋە يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىغا ناھايىتى تېز سۈرئەتتە كېڭىيىشىدە تاتارلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق تىل-يېزىق، مەدەنىيەت ۋە قان-قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى چوڭ رول ئوينىدى. تاتارلار يەنە مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتىنىڭ ئالدىنقى سەپىدە تۇرۇپ، رۇس شوۋىنىزمى بىلەن تىركەشتى. 1905-يىلىدىكى روسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، غاسپىرالى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يالغۇز مەدەنىيەت ئىسلاھاتى بىلەنلا توختاپ قالمىدى. ياش تۈركچىلەر پارتىيىسى ۋە روسىيە سوتسىيالىزمىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇلار ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەلەپلىرىنىمۇ ئىپادە قىلىشقا باشلىدى. 1905-، 1906-يىللىرى ئۇلار نوۋوگراد، سان-پېتربۇرگ قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇچ قېتىم ئىسلام قۇرۇلتىيى ئاچتى. ئۇلار قۇرۇلتايدا، مەدەنىيەت، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى ئەركىنلىك تەلەپلىرىدىن باشقا يەنە سىياسىي باراۋەرلىك قاراشلىرىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشتى.

تاتارىستاندىن باشلانغان جەدىتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىدا جۇش ئۇرۇپ تەرەققىي قىلىۋاتقان تاتار ئەدەبىياتى ناھايىتى چوڭ رول ئوينىدى. بۇ ھەقتە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم مۇنداق دەيدۇ: «رۇس ۋە ئىسلام ئەللىرىدىكى دېموكراتىك پىكىر ئېقىملىرىنىڭ تەسىرى بىلەن تاتار مەدەنىيىتىدە ئويغىنىش دەۋرى باشلىنىپ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىي تىلى ۋە شۇ تىلدا يارىتىلغان تاتار ئەدەبىياتى شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ جەھەتتە شىھابىددىن مارجانى، ئىبراھىم ھەلەفىن، رىزا ھەزرەت، ئىسمائىل غاسپىرالى قاتارلىق تاتار مەرپەتچىلىرى باشچىلىقىدىكى زىيالىيلار قاتلىمى ۋە ئۇلارنىڭ قازان، ئۇفا، قىرىم شەھەرلىرىدە تەسىس قىلغان بىر قاتار مەتبۇئات ۋە نەشرىيات مۇئەسسەسىلىرى چوڭ رول ئوينىدى. بولۇپمۇ 1905-يىلىدىكى بىرىنچى رۇس ئىنقىلابى بىلەن تۈركىيە مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سۇلتانلىق تۈزۈمىگە قارشى ئىنقىلاب ھەرىكەتلىرى تاتار يېڭى زامان ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. مۇشۇنداق شارائىتتا مىجىت غاپۇرى، فاتىخ ئەمىرخان، ئابدۇللا توقاي، سەئىت رەمىيېۋ، غالىمجان ئىبراھىموۋ قاتارلىق بىر تۈركۈم ئەدىب ۋە شائىرلار يېتىشىپ چىقىپ ، يېڭى زامان تاتار ئەدەبىياتىنىڭ تاكامۇللىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ چاغلاردىكى تاتار ئەدەبىياتى روسىيە تاتارىستان دائىرىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر مۇنچە خەلقلەر بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئەدەبىياتىغا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى» .⑧7 بولۇپمۇ تاتار ئەدەبىياتىدا ئابدۇللا توقاينىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئەدەبىياتى جۇملىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر. بىز ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدا بۇرۇختۇم ھالەتتە تۇرغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىغا زىلزىلە بېغىشلىغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ شېئىرلىرىدىن ئابدۇللا توقاينىڭ مۇئەييەن تەسىرلىرىنى بايقىيالايمىز. جەدىتچىلىك ئېقىمىنىڭ كۆچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغان ئابدۇللا توقاي (1886-1913) ئۆز شېئىرلىرىدا خەلقنىڭ مىللىي ئويغىنىشىغا پۈتلىكاشاك بولۇۋاتقان روھانىي ئۆلىمالار، قىزىلكۆز موللىلار ۋە ئوتقۇيروق ئىشانلارنى قاتتىق سۆكىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەپتى-بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. چۈنكى جەدىتچىلىك پىكىر ئېقىمى تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان X X ئەسىر ھارپىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىشانچىلىق ۋە سوپىچىلىقنىڭ تەسىرى خېلى زور ئىدى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تېخىمۇ ئەۋج ئالغانىدى. ئۇلار ئىسلام ئىسلاھاتى ۋە يېڭى ماتارىپقا چىش-تىرنىقى بىلەن ئۆچلۈك قىلاتتى. «قەدىمىيە» گۇرۇھىغا يان باساتتى. تەرەققىپەرۋەر زىيالىيلارنى «دەھرى» ، «كالتە چاپان» دەيتتى. خۇددى نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋ مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا يازغان «تارانچى تۈركلىرىنىڭ ھاياتى» ناملىق ماقالىسىدە ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك:

«1905-يىلىدىن ئىلگىرى تارانچى دىياردا ئىشانلىق ئادەتتىن تاشقىرى شۆھرەت قازىنىپ، ھەممىلا يەردە ئالدىنقى رولغا ئۆتكەنىدى. ئۆزلىرىنى ئىشان دەپ ئاتىۋالغان ئاشۇ بىر توپ كىشىلەر ئۆز مەۋقەلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مازارلارنى كۆتۈرۈپ، ئۇلارنى خۇدا بىلەن بەندە ئارىسىدىكى ۋاستە دەپ ئاتىغانىدى. ئۇلار يەنە «پىر پىرغا يەتكۈزەر، پىر-خۇداغا» دەپ تەلىم بېرەتتى. بۇنىڭ بىلەن تارانچى ئاكىلار پىر دەپ ھېسابلىغان ئىشانلارغا مەھكەم يېپىشقان شۇنداقلا پىرلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇ ئالەمگە بارغاندا جەننەتكە كىرىش نىسىپ بولىدۇ دەپ قارىغان. بۇنى كۆرگەن بىزنىڭ موللىلارمۇ جىم تۇرمىغان ھەمدە ئۆزلىرىنىمۇ ئىشان دەپ ئېلان قىلىشقان. شۇنىڭ بىلەن موللىلار بىلەن ئىشانلار ئوتتۇرىسىدا تالاش-تارتىش باشلانغان. بۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا مۇرىت بولۇپ ئەگەشكەن ئادەملەر ھەر قاچان شەيخلىرى ھەققىدە تۇرلۈك كارامەتلىك خەۋەرلەرنى ئىختىرا قىلىپ تۇرغان. شۇ چاغلاردا مازارلارغا بەك يىراق يەرلەردىن سەپەر ئازابىنى چېكىپ، قۇربانلىقلار ئېلىپ كېلىپ تاۋاپ قىلغۇچىلار بولغىنىغا ئوخشاش، ئىشانلارغا نەزىر-سەدىقە ئايرىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئالغۇچىلارمۇ كۆپ بولغان...»⑧⑧

ھەممىگە ئايانكى، جەدىتىزم دىنىي ئىسلاھاتچىلىق سۈپىتىدە ھەممىدىن ئاۋۋال ئىسلام ماھىيىتىگە يات بولغان خۇراپىي قاراشلارنى، غەيرىي ئادەت-يوسۇنلارنى ۋە تەركىدۇنياچىلىق، ئىشانچىلىق ھادىسىلىرىنى كەسكىن رەت قىلاتتى. ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ساپلاشتۇرۇشنى، دەۋرلەشتۇرۇشنى ۋە ئىنسان قىممىتىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. دەرۋەقە، بۇ قاراشلار ئابدۇللا توقاي ئىجادىيىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى. بەلكى ئابدۇللا توقاي ئىجادىيىتىدە كەسكىن پىكىر ئىنقىلابىنىڭ مەشئىلىنى ياقتى. ئۇ «ئىدىيىلەر تارىخىنى خۇددى سائەت سترېلكىسىنى سۈرگەندەك توپتوغرا بىر ئەسىر ئىلگىرى سۈرگەندەك بولدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە پۈتكۈل ئېزىلگەن تاتار خەلقىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى ۋە دېموكراتىك ئۇمىدلىرىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ھەم نۇرلۇق، ھەم يالقۇنلۇق شۇنداق مەشئەل پەيدا قىلدىكى، ئۇنىڭ نۇرى ماركسىزمغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا دېموكراتىك ئاك-پىكرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنىڭ داۋاملىق ئويغىنىشىغا ئىلھام بېغىشلىدى»⑧⑨ ئۇ «ئىشان» دېگەن شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

كۆزىن يۇمغان، بوينىن پۈككەن، باشىندا چالما چورنالغان،
كەپەن چالما كىيىپ باشقا، ئىشان بولغان ئىمىش ھايۋان.

دوستلىرىم، قەرداشلىرىم، سىز موللىلارغا ئىبىتكىز،
ئوقۇسۇن بۇ ئىككى قۇرنى مېنى كۆمگەچ قەبرەمە.
دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئابدۇللا توقاي مىللەتنىڭ ئويغىنىشىدىكى كەسكىن روھىي ئوپېراتسىيىچى ئىدى. ئۇ ئۆز ئىجادىيەتلىرىدە باشتىن-ئاخىر مىللەت ۋۇجۇدىنى چىرماپ تۇرغان نادانلىق، جاھالەت ۋە خۇراپاتلىققا قارشى قەلەم تەۋرىتىپ، ئاخىرقى تىنىقلىرىدا بۇ زۇلمەت دۇنيانى پاكلىيالمىغانلىقىغا ھەسرەتلىنىدۇ:

بىتتى كۈچ، سۇندى قىلچ، قايتمادى ئۆچ، شۇل بولدى ئىش،
كىرلەنىپ بىتتىم ئۆزۈم، دۇنيانى پاكلى ئالمادىم.

ئابدۇللا توقاينىڭ ئەسەرلىرى «يالغۇز قازاندىلا ئەمەس، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا نەشىر-ئەپكارلاردا قايتا-قايتا بېسىلىپ، بارغانسېرى ئۆرلەۋاتقان ئىنقىلاب بورانلىرى بىلەن بىللە پەرۋاز قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئويغانغان دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىغا قاتناشتى»⑨⓪.

ئۇندىن باشقا جەدىتىزم تەرەپدارلىرى نۇقتىلىق ھالدا تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخىنى، سەلتەنەتلىك ئۆتمۈشىنى ۋە پارلاق مەدەنىيىتىنى تەرغىب قىلدى ۋە شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ مىللىي ئېڭىنى ئويغىتىش، ئىززەت-غورۇرىنى كۆچەيتىش، روھىي دۇنياسىدىكى چۈشكۈنلىك داغلىرىنى يۇيۇش غايىلىرىنى ئەكس ئەتتۈردى. «شۇرا»، «تەرجۈمەن» مەجمۇئىلىرى تۈركىي خەلقلەر تارىخىغا دائىر مۇھىم تارىخىي قوليازمىلارنى ئېلان قىلدى. تاتار ئالىمى نوشىرۋان يائۇشوۋنىڭ «شۇرا» ژۇرنىلىنىڭ 1916-يىللىق سانلىرىدا ئۇلاپ نەشر قىلدۇرغان «ئالتەشەھەر تارىخىدىن بىر پارچە» ناملىق تارىخىي قوليازما شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. ئوتتۇر ئاسىيادىكى جەدىتىزم ھەرىكىتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان قازاق شائىرى ماغزان جۈمابايۇلى (1894-؟) ئۆزىنىڭ بىر شېئىرىدا، يىراق قەدىمكى تارىخنى ئەسلەپ مۇنداق يازىدى: «... ئانا دىيارىمىز قەدىمدە تۇران دەپ ئاتالغان. تۇراندا ئالىپ تۇرك تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، تۇراننىڭ ئۇزۇن تارىخى ۋە پارلاق مەدەنىيىتى بار. ئۇنىڭ بېشىدىن ئاجايىپ كەچمىشلەر ئۆتكەن. تۇراننىڭ دېڭىز كەبىي كۆللىرى بار. بۇنىڭ بىرى چايقىلىپ تۇرغان ئارال دېڭىزى، يەنە بىرى مۇقەددەس ئىسسىق كۆلدۇر. كۆك بۆرە. تۇغقان ئەڭ دەسلەپكى تۈرك ئوغلانى بۇ كۆلنىڭ باغرىدا كۆز ئاچقان...» .⑨① بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جەدىتىزم تەرەپدارلىرى ئۆز تەشەببۇسلىرىدا تارىخنى ئەسلىتىپ، ئۇنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىغا يوشۇرۇنغان سىر-ئەسرالارنى ئېچىشقا، ئۇنىڭدىن غورۇر ۋە شىجائەت ئېلىپ، بۈگۈنى ۋە كېلەچىكى ھەققىدە كەسكىن ئويلىنىشقا چاقىرىق قىلدى. نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋمۇ مىللەتنىڭ تارىخ تۇيغۇسى ھەققىدە مۇنداق دەپ يازدى: «مىللىي تارىخنى بىلىش مۇتلەق لازىمدۇر. لېكىن بۈگۈنگە قەدەر ئۇيغۇر ئودۇمىنىڭ مىللىي تارىخى تەتقىق ئېتىلگەن ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار تارقاقتۇر. شۇنداق بولسىمۇ قاراپ يېتىشقا بولمايدۇ. باشقا خەلقلەر بىزنىڭ تارىخىي ئەھۋاللىرىمىزنى بىلىش يولىدا ئالتە شەھەر چوڭلىرىنى كېزىپ، تۇرپان ۋە قۇمۇل خارابىلىرىنى كولاپ، يەر تېگىدىن چىققان تاش، كېسەك ۋە باشقا يوچۇن بۇيۇملارنى تېپىش ئارقىلىق تارىخىي مەلۇماتلار يىغىپ، پۈتكۈل ئالەمگە نەشر قىلىپ تۇرغاندا،

بىزنىڭكىلەرنىڭ ئۆتكەنلەر تەرىپىدىن نەشر ئېتىلگەن ۋە مەيدانغا كەلگەن مەلۇماتلارنى يىغقۇدەك ھىممەت ۋە غەيرەتلىرى بولمىسا، بۇنى ئۆزىمىزنىڭ ھۆرۈنلۇقىدىن كۆرسەك بولىدۇ. . . »⑫

قىرىم ۋە قازاندا كۆتۈرۈلگەن جەدىتىزم ھەرىكىتى ۋە مەدەنىيەت ئويغىنىش دولقۇنى بىپايان قازاق دالىلىرىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيا بوستانلىقلىرىغا يېتىپ كەلدى. شۇنداق بولغاچقا، تاتار ئويغىنىشى ۋە تاتار زىيالىيلارنىڭ قازاق خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئىسلاھاتىغا تەسىرى زور بولدى. خۇددى گاۋىن ھامبلي ئېيتقاندەك: «قازاقلار ئېپتىدائىي تۈرمۇش ئۇسۇلى، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ھەمدە ئانچە مۇكەممەل بولمىغان ئىسلام ئادەتلىرى سەۋەبلىك ئاسانلا روس مەدەنىيىتىنىڭ غىدىقلىشىغا ئۇچرايتتى»⑬. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشى ۋە ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىنىڭ تەسىرى بىلەن قازاق خەلقىدىمۇ ناھايىتى روشەن مىللي ھېسسىيات خاھىشلىرى كۆرۈلدى. ئۇلار ئەمدىلىكتە مەلۇم قەبىلە ياكى «يۈز» نى ئەمەس بەلكى بىر پۈتۈن مىللەت مەنپەئەتىنى يېگى كۆنتەرتىپكە قويۇشقا باشلىدى. قازاقلاردا كۆتۈرۈلگەن بۇ خىل مىللەتپەرۋەرلىك خاھىشلىرى رۇسلارنىڭ قاتتىق خاتىرجەمسىزلەندۈردى. روسىيە ھۆكۈمىتى XIX ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىغا كەلگەندە، تاتارلارنىڭ تەسىرىنى چەكلەش، قازاقلارنىڭ مائارىپ سىستېمىسىدىن تاتار پېداگوگىكا ئىدىيىلىرىنى تازىلاش مەقسىتىدە بىر خىل يېگانە مائارىپ لايىھىسىنى يولغا قويدى. رۇس - قازاق مەكتەپلىرىنى قۇردى. تامامەن «غەربلەشكەن» مائارىپ تەربىيىسىنى ئېلىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن قازاقلاردا يېگانە چە زىيالىيلار قاتلىمى شەكىللەندى. ئۇلار بىردەك روسىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى قازاقلارنىڭ بىردىنبىر چىقىش يولى دەپ قارىدى. ئۇلارنىڭ ئەڭ تىپىك ۋەكىللىرىدىن ئۇچ كىشىنى يەنى روسىيە ئوقۇتقۇچىسى ۋە شەرقشۇناس چوقان ۋەلىخانوۋ (1834-1865)، ئىبراھىم ئالتىسارىن (1841-1889) ۋە مۇتەپەككۇر ئاباي قونانبايىۋ (1845-1904) لارنى كۆرسىتىشكە بولاتتى. ئۇلارنىڭ تەسىرى ئاستىدا مىللەتپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى تامامەن قازاقچە ئۇسلۇبتا راۋاجلاندى شۇنداقلا تاتار ۋە باشقا مۇسۇلمانلارنىڭ تەسىرىدىن چەتنەشتۈرۈلدى⑭. 1879-يىلىدىن 1904-يىلىغىچە بولغان 25 يىل جەريانىدا، تاشكەنت پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن 415 ئوقۇغۇچى ئىچىدە يەرلىك ئوقۇغۇچىلار 65 نەپەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە 11 نەپىرى ئۆزبېك، تۈركمەن ۋە تاتار، قالغان 54 نەپىرى قازاق، قىرغىزلار ئىدى⑮. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، رۇسلار ئىسلام ئەنئەنىسى نىسبەتەن سۇسراق بولغان قازاق، قىرغىزلارنى رۇسچە مائارىپىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاساسي ئوبيېكتى قىلغان.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە جەدىتىزم ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ كۆلەمدە راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. 1901-يىلى تاشكەنتتە تۇنجى ئۇسۇلى جەدىت مەكتىپى قۇرۇلغاندىن باشلاپ 1914-يىلىغا كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يۈزدىن ئارتۇق «جەدىت» (يېگىچە) مەكتەپلەر مەيدانغا كەلدى. يەرلىك گېزىتلەر چىقىرىلدى. گاۋىن ھامبلي مۇنداق دەپ تەكىتلەيدۇ: «ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك خەلقنى نىسبەتەن ئېيتقاندا، مۇنەۋۋەر بولۇش بىلەن زامانىۋىلىشىش ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلىك تاللاش جەريانى مەۋجۇت ئىدى. زامانىۋىلىشىش ئۇلارنى سىرتقى كۈچلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە نىسبەتەن تىركىشەلەيدىغان ئىقتىدارغا ئىگە قىلسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئەسلىدىكى بېكىك تۈرمۇش ئەنئەنىسىدىن مەھرۇم قىلىپ، ئۆزگەرتىپ تاشلايتتى. رۇسلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاتالمىش مەدەنىيەت تارقىتىش ۋاستىسى ئارقىلىق بۇ رايونغا بولغان ئاسسىملياتسىيەلەش مەقسىتىگە يېتەتتى. . . ئۆزىدەۋرىدىكى باشقا مۇستەملىكىچى ھاكىمىيەتلەرگە ئوخشاشلا، رۇسلار ئىنسانپەرۋەرلىك كۆزىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاقلىغانىدى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۆزلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىكى بىر خىل مەدەنىيەت تارقىتىش بۇرچىنى ئادا قىلغانلىق ئىدى. لېكىن بۇ ۋەۋسكىنىڭ كەينىگە ئۇلار ئېتىراپ قىلىشنى خالىمايدىغان ئىقتىسادىي ۋە ستراتېگىيە جەھەتتىكى مەنپەئەت قارىشى يوشۇرۇنغانىدى. . . »⑯

ئۆكتەبىر ئىنقىلابى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھاياتىنى تامامەن ئۆزگەرتىۋەتتى. 1920-يىلى 5-ئايدا تاتارستان سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. 1921-يىلى 10-ئايدا قىرىم سوۋېت جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ كەينىدىنلا ئوتتۇرا ئاسىيادا ھەرقايسى مىللي جۇمھۇرىيەتلەر ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن مىرسەئىد سۇلتانغالىيېۋ باشچىلىقىدىكى تاتار كوممۇنىستلىرىنىڭ تاتارستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان روسىيە مۇسۇلمانلىرىنىڭ يۇكسەك ئاپتونومىيە گەۋدىسى قۇرۇش خىيالى چۈشكە ئايلاندى. قىرىمدا ئەھۋال تېخىمۇ باشقىچە بولدى. 1921-يىلى قىرىم كوممۇنىستلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 5875 كىشىگە يەتكەن بولۇپ، تاتارلار ئاران 192 كىشى ئىدى. سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن زور تۈركۈمدىكى رۇس كۆچمەنلىرى قىرىمغا ئېقىپ كىردى. 1926-يىلىدىكى نوپۇس ستاتىستىكىسىدا، قىرىمنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 875 مىڭغا يەتكەن بولۇپ، تاتارلار ئاران 23% نى تەشكىل قىلغانىدى. 1928-يىلى سوۋېت ھۆكۈمىتى «بۇرژۇئا مىللەتچىلىرىنى تازىلاش»، «سۇلتانغالىيېۋىزم» غا زەربە بېرىش دولقۇنى قوزغاپ، زور تۈركۈمدىكى تاتار زىيالىيلىرى ۋە كوممۇنىستلىرىنى تۇتقۇن قىلدى. ھەتتا قىرىم جۇمھۇرىيىتى خەلق كومىتېتىنىڭ رەئىسى ۋەلى ئىبراھىموۋ قاتارلىق يۇقىرى قاتلام تاتار كوممۇنىستلىرىمۇ ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە قىرىم يېرىم ئارىلى گېرمانىيە تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. 1944-يىلى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى قىرىم يېرىم ئارىلىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، پۈتكۈل تاتار خەلقىنى «ناتسىستلارغا سېتىلدى، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلدى» دېگەن بەد نام بىلەن قىرىم يېرىم ئارىلىدىن

قوغلاپ چىقىرىپ، سىبىرىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا سۈرگۈن قىلدى. شۇنداق قىلىپ، قىرىمدا تاتار مىللىتىنىڭ تارىخى پاجىئەلىك هالدا ئاخىرلاشتى. شۇندىن باشلاپ سەرسانلىق قىسمىتىگە دۇچار بولغان بۇ مىللەت قايتا گۈللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشەلمىدى، ئانا ماكانى قىرىمغا قايتىشقىمۇ رۇخسەت قىلىنمىدى(97). ئۆز دەۋرىدە رۇسىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ئەڭ بالدۇر مەدەنىيەت ئويغىنىشى ئېلىپ بارغان، جەدىتىزم ھەرىكىتىنى قوزغىغان، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭدىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ هازىرقى زامان مەدەنىيەت-ماۋا-رىپىغا كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن تاتار مىللىتى مۇشۇ ئەسىرنىڭ زور بەختسىزلىكلەرگە دۇچار بولدى.

تاتارىستاندىن باشلانغان جەدىتىزم هەرىكىتى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى چارىكى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا رايونىمىز شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ئويغىنىشىغىمۇ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپمۇ يېڭىدىن باش كۆتۈرۈۋاتقان مەھەللىۋى مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋەكىللىرى ئۇيغۇر يېڭى زامان ماۋارىپى ۋە «ئۇسۇلى جەدىت» مەكتەپلىرىنى بەرپا قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى. 1885-يىلى ئاتۇش ئېكساقتا مۇسابايلار جەمەتىنىڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئۇيغۇر تارىخىدىكى تۇنجى يېڭىچە مەكتەپ «هۇسەينىيە مەكتىپى» مەيدانغا كەلدى. شۇندىن باشلاپ، ئاتۇش، تۇرپان، ئىلى، قەشقەر ۋە چۆچەكلەردە كەينى-كەينىدىن يېڭى مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، جەدىتىزم روھى كەڭ تۇردە تەشۋىق قىلىندى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تاتار زىيالىيلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى ۋە هازىرقى زامان مەدەنىيەت-ماۋارىپ ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىلىرىنى باشقا مىللەتلەر بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى چارىكىدىن تارتىپ تاكى 1955-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىز قۇرۇلغىچە بولغان ئارىلىقتا تاتار زىيالىيلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ماۋارىپ ۋە باشقا ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈركىيەدىكى مەشھۇر تەرەققىپەرۋەر باي مەقسۇت مۇھىتى تۇنجى قېتىم تاتارىستاندىن تاتار زىيالىيلىرىنى تەكلىپ قىلغاندىن باشلاپ، تۈركۈم-تۈركۈم تاتار زىيالىيلىرى رايونىمىزغا كېلىپ، مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت-ماۋارىپ ئۇيغۇنىشىغا خالىسانە كۈچ چىقاردى. ئۇيغۇر ماۋارىپ تارىخىدا تۇنجى خانىم-قىزلار مەكتىپىنى بەرپا قىلغۇچى گۈلەندەم ئانا (1889—1947) شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىللىتىمىزنىڭ روھىي ئويغىنىشىدا جەدىتىزمنىڭ كۆرسەتكەن تەسىرى ناھايىتى زور بولغانىدى. بۇ جەھەتتە بولۇپمۇ ئابدۇقادىر داموللامنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلغان دىنىي ئۆلىما بولۇش سۈپىتى بىلەن، مىللىتىمىزنىڭ ئۆز-ئۆزىنى تونۇشىنى، نادانلىق ۋە جاھالەتكە خاتىمە بېرىشىنى، ئېتىقادنى ساپلاشتۇرۇپ، قاتمال، غەيرىي ئادەتلەرنى تۈگىتىپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى ماهىيىتىنى توغرا تونۇشىنى تەشەببۇس قىلدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ دىن بىلەن پەننى بىرلەشتۈرۈش، ئوقۇتۇشقا بىر قىسىم دۇنياۋى پەنلەرنى كىرگۈزۈش، ئۇسۇلى جەدىتىنى يولغا قويۇش تەشەببۇسلىرى ئۆز دەۋرىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ «ئاقائىد زۆرۈرىيە» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«— ئىنسانىنىڭ خار ۋە زەبۇن بولماقىغا بائىس نېمەدۇر؟

— ئىككى نەرسىدۇر: بىرى جاھالەت ۋە نادانلىق، ئىككىنچىسى تەپرىق ۋە ئىختىلاپتۇر.

— ئىززەت - ئابروي ۋە قۇۋۋەت نېمە بىلەن بولىدۇ؟

— ئىلىم - مەرىپەت ۋە ئىتتىپاقلىق بىلەن بولىدۇ». ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ «نەسىھەتى ئامما» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق مۇراجىئەت قىلىدۇ: «بۇ زامان غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانى ئەمەس، ئويغىنىش ۋە سەگەكلىك زامانى، جاھىللىق ۋە نادانلىق دەۋرى ئەمەس، ئىلىم - مەرىپەت دەۋرى؛ سۈسلۇق ۋە بىكار تەلەپلىك ۋاقتى ئەمەس، تىرىشىش ۋە غەيرەت قىلىش ۋاقتى. باشقا مىللەتلەر ئىلىم - مەرىپەت سايىسىدا هاۋادا ئۇچۇپ پەرۋاز قىلماقتا، سۇ ئاستىدا بولسا خۇددى قۇرۇقلۇقتا يۈرگەندەك ئەركىن ئۆزۈشمەكتە. بىز تېخى غەپلەت ئويقۇسىدا ياتماقتىمىز. ئويقۇ — ئۆلۈمنىڭ بۇرادىرى ۋە مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ هالەتتە دائىم ئوخلىماق - يوقۇلۇش ۋە ئۆلۈمدىن دېرەك بېرىدۇ! هېلىمەم ۋاقىت، پۇرسەت بار».

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئابدۇقادىر داموللام ئۇيغۇر گەۋدىسىنى سۆرەپ XX ئەسىرگە كىرىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىگە يېڭى دەۋرنىڭ ئاگاهلاندۇرۇ-شىنى بەرگەنىدى. لېكىن تارىم ئويمانلىقىدا يېڭى ئەسىرنىڭ مۇقەددىمىسى ئېچىلغاندىن كېيىنمۇ مىللىتىمىز ۋۇجۇدىغا سىڭىپ كەتكەن بۇ غېرىبلىق ئۇزاققىچە تارقىمىدى. ئابدۇقادىر داموللام، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، مەمتىلى ئەپەندى قاتارلىق مەرىپەتپەرۋەر شەخسلەرنىڭ ئىسىسىق قېنى ئارقىلىق 30-يىللاردىكى بوران-چاپقۇنلۇق دەۋرگە كىرىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى بىر مەهەل ئاقارتىش، ئويغىنىش دولقۇنى قوزغاپ غايەت زور نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن جاللات شېك شىسەينىڭ ئۆزاق ئۆتمەي ئۆز ماهىيىتىنى ئاشكارىلىشى بىلەن يەنە بىر قېتىملىق ئېغىر يوقىتىشلارنى بېشىدىن كەچۈردى.

ئاخىرىدا، شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، جەدىتىزم يېقىنقى زامانىدىن هازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىيە تارىخىدىكى بىر ئوبيېكتىپ هادىسە. شۇڭا ئۇنىڭغا بىر ئىلغار پىكىر ئېقىمى ۋە ئىدىيە ئىنقىلابى سۈپىتىدە قارىشىمىز، توغرا باها بېرىشىمىز زۆرۈر. ئالىمىمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىنمۇ بۇ هەقتە مۇنداق دەيدۇ: «جەدىتىزملىق دىنىي ئىسلاهاتچىلىق ئىدىيىۋى ئېقىمىنى ماكان، زامان، شارائىت ۋە ئەمەلىيەتكە قاراپ، تارىخىي باسقۇچ ۋە ئۆزگىرىشلىرى بويىچە كونكرېت تەهلىل قىلىش لازىم. جەدىتىزملىق دىنىي ئىسلاهات ۋە ماۋارىپ تەشەببۇسلىرىنىڭ تارىخىي

خىزمىتىنى ئىنكار قىلماسلىق كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى، فېئودالىلىق ئوتتۇرا ئەسىرچىلىككە قارشى خەلقپەرۋەر ئىجتىمائىي ئىسلاھات، دىنىي ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى بىلەن تونۇلغان مەرىپەتپەرۋەر مەدەنىيەت ئەربابلىرىنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرىنى ئادەتتىكى جەدىتىزم تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۇرمەسىتىن، ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەشكە بولمايدۇ. بۇنداق تەنتەكلىك ماركسىزمغا زىت ئىنكارچىلىق (نېگىلىزم) ئۇسۇلىدىن ئىبارەت»⑱.

دەرۋەقە، جەدىتىزم ھازىرقى زامان ئىدىيە ۋە پىكىر تارىخىمىزدىكى يېڭى بۇرۇلۇشنىڭ پىلتىسى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا بىر قانچە ئەسىرلەر مابەينىدە غەربىلىق ئازابىنى يەتكۈچە تارتقان مىللىتىمىزنىڭ X X ئەسىر روھىدىن ئىلھام ئېلىپ، ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشىغا تۇرتكە بولدى.

▲ X X ئەسىرگە ھالقىش ھارپىسىدا ئۇلاردا ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن مۇكەممەل لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ئۇزاق زامانلار غەربىلىق ئازابىنى تارتقان بۇ مىللەت ھارغىن قەدەملىرىنى سۆرەپ رىقابەتكە، يېڭىلىققا ۋە ئەقلىي تەپەككۇرغا تولغان يېڭى دەۋرگە كىرىپ كەلدى. X X ئەسىر ئۇلارنىڭ ئۆزىنى قايتا بايقاش-چاپقۇنلۇق ئەسرى بولۇپ قالدى.

پوتكۇل دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، X X ئەسىر ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ئەسىر بولغانىدى. يەنە كېلىپ مۇشۇ ئۇلۇغۋارلىق كەينىگە ئىنسانلارنىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردىكى زامانىۋى مەرىپەتنىڭ مۇشۇ ئەسىردىن بۇيانقى ئىجادىيەت روھى ۋە ئەقلىي ئىنقىلابى ئۇلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئىزدىنىشلىرى ۋە نەتىجىلىرىنى نەچچە ئون ھەتتا نەچچە يۈز ھەسسە قاتلىۋەتكەنىدى. ئاتوم ئېنېرگىيىسى، ھاياتلىق ئىلمى تېخنىكىسى، ئىرسىيەت ۋە گېن تەتقىقاتى، ئۇچۇر ئىلمى ۋە ئېلېكترونلۇق مېڭە تەتقىقاتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى يېڭى نەتىجىلەر ۋە پارتلاش خاراكتېرلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنىمۇ گاڭگىرتىپ قويدى... ئەمدى ئۇلار يۈكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان بىر مۇھىتتا تۇرۇپ ئۆزلىرى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا، سىرتقى دۇنيادىن ئىنسانىيەتنىڭ ئىچكى مەنىۋى دۇنياسىغا يۈزلىنىشكە باشلىدى. شۇنداق، X X ئەسىر ئىنسانىنى قايتا تونۇش ئىراسىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى!

سانائەتنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشى، ئادەملەرنىڭ ئەلمىساقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان نورمال تۇرمۇش رېتىمىنى زور دەرىجىدە جىددىيلەشتۈرۈۋەتتى. ئۇچۇر ۋە ئېلېكترونلۇق مېڭە تورى يەر شارىنى كېچىككىنە بىر كەنتكە ئايلاندۇرۇپ قويدى. ماددىي ئىختىراللارغا تويۇنۇپ، ئېلېكتىر يالتىراقلىرى ئىچىدە بىر خىل زامانىۋى غەربىلىقنى ھېس قىلىشقا باشلىغان ھازىرقى زامان كىشىلىرىدە ئادەمئاتا بىلەن ھاۋا ئاندىن قېپقالغان تەبئىي ئىنسانىي ماھىيەتنى قايتا تېپىۋېلىش ئارزۇسى تۇغۇلدى.

X X ئەسىر ئەسلى زور ۋەقەلەرگە، ئەڭ كۆچلۈك ئىجادىيەت روھىغا ۋە ئەڭ چوڭقۇر ئازابقا تولغان بىر ئەسىر بولدى... مۇشۇ ئەسىردە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى كۆلىمى ئەڭ زور بولغان ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى يۈز بەردى. دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ دۆلەتنىڭ ئۇزاققىچە تەسىر دائىرە تالىشىشى ۋە سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى داۋاملاشتى. ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشلىرى، شەرقىي ياۋروپادىكى داۋالغۇشلار ۋە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پارچىلىنىشى دۇنيا تارىخىنى مىللەتچىلىك، بۆلۈنۈش ۋە دىنىي توقۇنۇشلار بىلەن تولغان 90-يىللارغا ئېلىپ كىردى.

ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭسىزلىقنىڭ كۈنسايىن بۇزۇلۇشى، نوپۇسنىڭ شىددەت بىلەن كۆپىيىشى، يادرو قورالىلرىنىڭ تەھدىتى ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ۋەھىمسىنى كۈچەيتىپ، ئىنسان بىلەن تەبىئەت، ئىنسان بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى «ياتلىشىش» نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىنسانلار ئۆزلىرى قۇرغان، گۈللەندۈرگەن ۋە ماددىي ئىختىرالار بىلەن تويۇندۇرغان يەر شارىدا ئۆزىنى غەرىب، مىسكىن ھەم كەمتۈك ھېس قىلىدىغان بولدى. مۇنداق زامانىۋي غەربىلىق ئىنسانىيەت X X ئەسرىنىڭ ئەقىل زاكىسىغا تولۇق ئورالغان بىر پەيتتە، ئۇلارنى ئۆزى ھەققىدە ئەڭ چوڭقۇر دەرىجىدە ئويلىنىشقا ۋە قايتا پىكىر يۈرگۈزۈشكە مەجبۇر قىلدى...

شۇنداق، X X ئەسىر — ئىنسانىيەتنىڭ خۇشاللىقى ھەم ئازابلىرى يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن، رىقابەت ھەم ئىجادىيەت روھىغا تولغان، ئىنسان قىممىتى قايتا بايقالغان بىر ئەسىر بولدى.

X X ئەسىر — ئىنسانىي ھوقۇق كۆچلۈك تەكتلەنگەن، شەخسنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتى ۋە ئەركىنلىكى قانۇنىي كاپالەتكە ئىرىشىشنى ئىستىگەن، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى يېڭى كۆنتەرتىپكە قويۇلغان بىر ئەسىر بولدى.

X X ئەسىر — ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزلىرىنى ھايۋانلار بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئېرىشكەن ئىلگىرىكى يۈزە ھالەتتىكى ئۇستۇنلۇك تۇيغۇسى بەربات بولغان، ئىنسانىنىڭ يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچى ۋە پوتمەس-تۇگمەس ئىجادىيەت ئىقتىدارى بايقالغان «ئادەم مەركەزچىلىك ئەسىرى بولدى...

خوش، بەش ئەسىرلىك تۇرغۇنلۇقتىن ۋۇجۇدى قۇرۇغان، بەللىرى مۈكچەيگەن، كېسەللىك باكتېرىيىلىرى چىرماشقان بۇ قەدىمىي گەۋدە قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ قان-ياشلىق ئۆتمۈشىنى يېڭى ئەسىرگە ئۇلىدى؟ ئۇلار قانداق روھىي تەييارلىقى بىلەن ئادەم قىممىتى قايتا بايقالغان بۇ ئەسىرگە كىرىپ كەلدى؟ تەرەققىيات ۋە رىقابەتكە تولغان X X ئەسىردە ئۇلار نېمىلەرنى يوقىتىپ، نېمىلەرگە ئېرىشتى؟!...

دەرۋەقە، سوئاللار ساناقسىز، جاۋابلار ئازابلىق ئىدى.

بۇ يەردە — چوڭقۇر سۈكۈتكە، قېلىن لاتقىغا ۋە

پىنھان ئازابقا تولغان تارىم ئويمانلىقىدا ئىچكى ئۆلكىلەردىكىدەك «ۋۇشۇ يىلىدىكى قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىلمىدى؛ ياپونىيىلىكلەردەك مىڭجۇ يېڭىلىققا كۆچۈش ئىسلاھاتى قوزغالمىدى؛ غەربىي ياۋروپادىكى ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا مەيدانغا كەلگەن تېخنىكا ئىنقىلابى تېخىمۇ يۈز بەرمىدى. بۇ يەردە — بىزنىڭ «بالىياتقۇ» غا ئوخشايدىغان ئانا دىيارىمىزدا جاھان ئۆزگىرىشلىرىدىن خالىي روھىي بۇرۇختۇملۇق، ئەسلى ماھىيەتتىن چەتنىگەن ئەقىدە كرىزىسى، سىياسىي سېھىرگەرلەرنىڭ سىرلىق ئەپسۇنلىرىدىن بىھۇشلانغان خامۇش كەيپىيات ھۆكۈم سۈردى. ئۆز كېلەچىكى ئۈستىدە قىلچىمۇ ئالدىن كۆرەرلىكى بولمىغان بۇ مىللەت پۈتۈن دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىش ياساۋاتقان XIX ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى دەقىقىلىرىدە، ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيەتلىك دۇنيادىن قانچىلىك يىراقلىقتا قېپقالغانلىقىنى ئاڭقىرالمىدى. ئۇلار يېڭى ئەسىرگە «ئۇيغۇر» دېگەن ئېتىنىڭ نامى بىلەن ئەمەس، بەلكى ھەر قايسى بوستانلىقلارنى پاسىل قىلغان يۇرت ناملىرى بىلەن كىرىپ كەلدى. ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا ئۇلاردا ئۆز كېلەچىكىگە نىسبەتەن مۇكەممەل لايىھە ئوتتۇرىغا قويۇلمىدى. ئۇزاق زامانلار غېرىبلىق ئازابىنى تارتقان بۇ مىللەت ھارغىن قەدەملىرىنى سۆرەپ رىقابەتكە، يېڭىلىققا ۋە تەپەككۇر ئىنقىلابىغا تولغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. XX ئەسىر ئۇلارنىڭ ئۆزىنى قايتا تېپىۋېلىش يولىدا نۇرغۇن بەدەل تۆلىگەن بوران-چاپقۇنلۇق ئەسىرى بولۇپ قالدى...

جامالىددىن ئافغانىي ئىستانبۇلدا سۆزلىگەن ئەڭ ئاخىرقى بىر قېتىملىق نۇتقىدا ناھايىتى كەسكىنلىك بىلەن ئىسلاھات ۋە دەۋرگە ماسلىشىش ئارقىلىق پۈتكۈل مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرىدە تولۇق روھىي ئېنىرگىيە ھازىرلىشى ۋە ئويغاق سەزگۈدە تۇرۇپ يېڭى ئەسىرنى كۈتۈۋېلىشى ھەققىدە ئالدىن ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەنىدى. ناھايىتى ئەپسۇس، جامالىددىن ئافغانىينىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرىشىگە ئېرىشەلمىدى. ئۇنىڭ مەكتۇبى ئوسمان ئىمپېرىيىسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇلھەمىد I تەرىپىدىن يىرتىپ تاشلاندى. پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمانلار دۇنياسىنىڭ ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدىكى روھىي چۈشكۈنلىكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غېرىبلىقىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى.

گېگىل ئۆزىنىڭ «روھ ھادىسشۇناسلىقى» ناملىق ئەسىرىدە، بىزنىڭ بۇ دەۋرىمىز بىر يېڭى تارىخىي باسقۇچنى تۇغۇدىغان ئۆتكۈنچى دەۋردۇر. ئىنساننىڭ روھىيىتى ئاللىقاچان ئۆزىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھاياتى ۋە ئۇقۇملىرىدىن تۈزۈلگەن كونا دۇنيا بىلەن كەسكىن چەك-چېگرا ئايرىدى. ئىلگىرىكى ھەممە نەرسىلەرنى ئۆتمۈش قەبرىگاھىغا دەپنە قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن ئۆزىنى قايتا يارىتىشقا كىرىشتى، دەپ كۆرسىتىدۇ. بىراق، بۇ پىنھان ئويمانلىقىمىز ئۆزىنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك زۇلمەتلىك ئۆتمۈشىدىن ئۇنداق ئاسان قول ئۈزەلمىدى. چۈنكى ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇنلۇق مىللەتنىڭ پىسخىك تىندۇرمىسىنى قېرىتىپ، روھىيەت قۇرۇلمىسىنى قېلىن لاتقىلار بىلەن كۆمۈپ تاشلىغانىدى. ئۇ بىرخىللىققا، رايىشلىققا ۋە جاھاننىڭ رەپتارىغا كۆنۈككەنىدى. ئۆزىنى ئۆزى ھەرىكەتلەندۇرەلمەيتتى، قوزغىتالمايتتى، ھەيدىيەلمەيتتى. ئۇنىڭغا قامچا كېرەك ئىدى. بىر زامانلاردا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننى چېكىندۇرگەن، ساك-سۇغدىلارنى ئۆزلەشتۈرگەن، چىنگىزخان سەلتەنىتىگە مەنىۋى ئوزۇق بېغىشلىغان بۇ خەلق ئەمدىلىكتە ئەخمەتشاھ قاراقاشىنىڭ شۇ ناملىق داستانىدىكى «يامان ئات» ھالىتىگە چۈشۈپ قالغانىدى. (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» ناملىق ماقالىسىغا قاراڭ) لۇشۇن ئەپەندى «نارا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن قانداق بولدى» ناملىق ماقالىسىدە، ناھايىتى ئەپسۇس، جۇڭگونى ئۆزگەرتىش تولىمۇ مۇشكۇل بىر ئىش، بىر دانە ئۈستەلنى ئورنىدىن يۆتكەش ياكى بىر ئوچاقنى قايتا قۇراشتۇرۇش ئۈچۈنمۇ قان تۆكۈشكە توغرا كېلىدۇ. بەلكى قان تۆكۈلگەن تەقدىردىمۇ، بۇ ئىشلارنىڭ ۋۇجۇتقا چىقىشى ناتايىن. چوڭ بىر قامچا بىلەن ھەر ۋاقىت دۈمبىسىگە ئۇرۇپ تۇرمىسا، جۇڭگو ئۆزىنى ئۆزى قوزغىتىپ ماڭالمايدۇ، دەپ يازغانىدى. دەرۋەقە، لۇشۇن ئەپەندى ئۆز ئەسەرلىرىدە نەچچە مىڭ يىللىق فېئوداللىق بېكىنمە ھايات جەريانىدا پىسخىك تىندۇرمىسى قېرىغان، ئىچمايىللىق ئەندىزىسى تۇراقلاشقان، ھۆل، يېپىشاڭغۇ ۋە ئاسان غىدىقلانمايدىغان خاراكتېرگە ئىگە جۇڭگولۇقلارنىڭ روھىي ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئوپراتسىيە قىلدى. ئۇ، روھىي غالىبىيەتچىلىككە ھېرىسمەن ئاQ غا ئۆز تەقدىرىنىڭ چەمبىرىنى سىزدۇردى؛ ئىنقىلابقا قاتناشقان بىر كېسەلمەن ياشقا «دورا» ئىزدەپ، ئۆز مەسلەكدىشىنىڭ قېنىغا چىلانغان ھورناننى يېگۈزدى؛ سەۋدايىلىق كېسىلىگە دۇچار بولغانلارنىڭ خاتىرىسىنى يېزىپ چىقتى... لۇشۇن ئەپەندى ئۆز دەۋرىدە ھەتتا بىر مەزگىل ياشلارغا ئەڭ ياخشىسى جۇڭگونىڭ كىتابلىرىنى ئاز ئوقۇشنى ياكى پۈتۈنلەي ئوقۇماسلىقنى، چەت ئەلنىڭ كىتابلىرىنى كۆپلەپ ئوقۇشنى تەۋسىيە قىلغانىدى. (گاۋيابياۋ: «مىللىي روھنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدا»، 225-بەت، جۇڭگو ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى) ئەمەلىيەتتە، بۇ ئۇزاق ۋاقىتلىق بېكىنمىچىلىك ۋە تۇرغۇنلۇقتىن ۋۇجۇدى تىنىپ كەتكەن كېسەلمەن گەۋدىنىڭ سىرتتىكى مەيىن شامالدىن سەگىدەشكە بولغان تەلپۇنۇش پىسخىكىسى ئىدى. بۇنداق ئىستەك ئۇزاق مۇددەتلىك بۇرۇختۇملۇق نەتىجىسىدە ھامان ئۆزىنى ئاشكارىلاشنى، سىرتتىكى رەڭگارەڭ دۇنيادىن بەھىر ئېلىشنى ئىزدەيتتى. بېكىنمىچىلىكتىن كېلىپ چىققان سىرتقا تەلپۇنۇش ئىستىكى ھەتتا بەزىدە مىللىي ئىنكارچىلىق ئەسەبىيلىكىگىمۇ ئېلىپ باراتتى. شۇڭا كۆپلىگەن تەھلىلچىلەر شەرقنىڭ جۇملىدىن جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامانغا كەلگەندە ئارقىدا قېلىشىنىڭ تۈپ سەۋەبى بېكىنمىچىلىكتە، سانائەت ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلمىغانلىقىدا دەپ قارىدى. دېڭ شياۋپىڭ ئەپەندىمۇ ناھايىتى ئېنىق قىلىپ: «جۇڭگونىڭ تارىختا ئۇزۇن مەزگىل بىر ئىزدا توختاپ قېلىشى ۋە قالاق ھالەتتە

قېلىشىدىكى بىر مۇھىم سەۋەب — بىكىنمىچىلىك قىلىشتىن ئىبارەت. تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدىكى، ئىشىكنى تاقىۋېلىپ، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولمايدۇ. جۇڭگونىڭ تەرەققىياتى دۇنيادىن ئايرىلالمايدۇ» دەپ كۆرسەتكەنىدى (دېگەن شياۋپىڭ: «جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش توغرىسىدا» 50-بەت خەنزۇچە نەشرى)

خەيرىيەت، تارىم ۋادىسىدىكى تۇرغۇنلۇق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يېقىن قوشنىسى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تەقدىرىگە تامامەن ئوخشىمىغان هالدا، تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىكى بوران-چاپقۇنلۇق ئىنقىلابلار نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ئاقارتىش دولقۇنلىرىغچە داۋاملاشتى. گەرچە XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى چارىكىدىن باشلاپ دىيارىمىزدا يېڭىدىن ئويغىنىۋاتقان مىللىي بۇرژۇئازىيە ۋە چوڭ سودىگەرلەر (جۇملىدىن ئاتۇشتىكى مۇسابايلار جەمەتى، تۇرپاندىكى مۇھىتىلار جەمەتى) نىڭ بىۋاستە كۈچ چىقىرىشى بىلەن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ تۇنجى مەشئەللىرى يېقىلغان، ئابدۇقادىر داموللام ۋەكىللىكىدە جەدىتىزملىق پىكىر ئېقىمى تارقىلىشقا باشلىغان، سودا ۋە هەج سەپەرلىرى ئارقىلىق ئىسلام دۇنياسىدىكى تۇرلۇك يېڭىلىقلارنىڭ ئۇچۇرلىرى مەلۇم بولۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن پۈتكۈل مىللەت گەۋدىسىدە هەقىقىي مەنىدىكى هازىرقى زامان ئويغىنىشى تولۇق شەكىللەنمىگەنىدى. دىيارىمىزنى ئۆزىنىڭ مەست قىلغۇچى ئەپسۇنلىرى بىلەن تاكى 1928-يىلىغىچە غەپلەتتە تۇتۇپ تۇرغان فېئودال مۇستەبت ياڭ زېڭشىن «تۇكنى يېتىشىغا سىيلاش»، «ئىككى ئىتقا سۆڭەك تالاشتۇرۇش»، «قازاننى دۇم كۆمتۇرۇش»، «دۇمبىسىنى پەپىلەپ تۇرۇپ قوۋرۇغىسىنى سۇغۇرۇۋېلىش»، «ئۆز يېغىدا ئۆز گۆشىنى قۇرۇش»، «مائارىپنى بەرمەي بىخوتلۇقتا قالدۇرۇش»، «سىرتقى دۇنيانىڭ يېڭىلىقلىرىنىڭ قامال قىلىش» قاتارلىق تۇرلۇك-تۇمەن هىيلە-نەيرەڭلىرى ئارقىلىق ئىسمى جىسمىغا لايىق «ئىستىغپار هوجرىسى» غا ئايلاندۇردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پۈتكۈل دۇنيا جىددىي ئۆزگىرىشلەر ياساۋاتقان XX ئەسىر بېشىدا تارىم ئويمانلىقى گويا ئاسىيا قىتئەسىدىكى «غەپلەت ئارىلى» غا ئايلىنىپ قالدى. ئابدۇقادىر داموللام ئۇلارنى بۇ غەپلەتتىن ئاگاهلاندۇرغانىدى، لېكىن ئۇنىڭ ئېرىشكىنى مۇناپىقلارنىڭ زىيانكەشلىكى بولدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ياڭراق خىتابلىرى ئۇنىڭ ئىسىسىق قېنى بىلەن هەممىنى سىڭدۇرۇپ كەلگەن بۇ تۇپراققا سىڭىپ كەتتى. هەتتا مۇسا جارۇللادەك بۇيۇك ئىسلام پەيلاسوپىمۇ 20-يىللاردىكى قەشقەرنى كۆرۈپ: «بۇ يەرگە ئىسلام دىنى كەينىچىلەپ كىرىپتۇ» دەپ تاشلىدى.

هەممىگە مەلۇمكى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا دۇنيا تارىخىنىڭ يېڭى دەۋرى ئېچىلدى. ئىچكى ئۆلكىلەردە شىنخەي ئىنقىلابى يۈز بەردى. 4-ماي هەرىكىتى جۇڭگولۇقلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدە تۇپتىن بۇرۇلۇش ياسىدى. ئۆكتەبر ئىنقىلابى يېڭى بىر سىياسىي، نەزەرىيىۋى سىستېمىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. دېموكراتىك ئىنقىلابلار ۋە هەر قايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرى دۇنيا تارىخىنىڭ مۇقەررەر ئېقىمىغا ئايلاندى... لېكىن يېڭى ئەسىردىكى بۇ تارىخىي ئۆزگىرىشلەر بىزنىڭ بۇ پىنهان دىيارىمىزغا نېمىلەرنى ئېلىپ كېلەلىدى؟ قانداق ئۆزگىرىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلىدى؟ هازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىز راستىنلا بەزى تەتقىقاتچىلىرىمىزنىڭ ئېيتقىنىدەك شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن مەيدانغا كەلگەنمۇ؟ هازىرقى زامان ئېڭىمىز ئۆكتەبر ئىنقىلابى ۋە 4-ماي هەرىكىتىنىڭ تۇرتكىسى بىلەن يېڭى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەنمۇ!؟...

ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، شىنخەي ئىنقىلابى جۇڭگودا نەچچە مىڭ يىل هۆكۈم سۈرگەن فېئودالىزىم تۇزۇمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغىنىدا؛ 4-ماي هەرىكىتى يېڭى بىر مەيدان پىكىر ئىنقىلابىنى ۋۇجۇتقا چىقارغىنىدا؛ سۇن جۇڭشەن ئەپەندى «سەنمىنجۇيى» (ئۈچ مەسلەك) نى ئوتتۇرىغا قويغىنىدا، ياڭ زېڭشىنىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى سۈرلۈك قەسىرىدە تاكى شېڭ شىسەي تەختكە ئولتۇرغىچە بولغان دەۋرلەرگىچە سىرلىق سىياسىي ئەپسۇنلاردىن پۈتۈلگەن مۇنداق بىر نەزمە ئېسىقلىق تۇرغانىدى:

جۇمھۇرىيەت تۇنجى رەت قىلدى ئىزهار مەرىپەت،
ئۇيات ئەمدى بەش خاقان، يەتتە بەگدەك دەۋرىمەك،
جۇڭيۈەندىكى غەۋغاغا پەرۋا قىلىش نە كېرەك؟
چېگرا دىيار بەئەينى باغى ئىرەم هۆسنىدەك.
مۇسۇلماننى جەنۇبتىن شىمالغىچە بەنت قىلساك،
ئىپتىدائىي پۇقرالار ئاڭقاۋ بولسا ئەۋزەلرەك.
كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، تاكى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىغچە شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىگە مىنىۋالغان بۇ مۇستەبت ئەپسۇنچى سىرتقى دۇنيادىن كېلىدىغان هەر قانداق ئۇچۇر ۋە يېڭىلىقلارنى قاتتىق قامال قىلىپ كەلگەنىدى. خۇددى نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوۋ ئېيتقاندەك، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇرلارغا هېچقانداق يېڭىلىق ئېلىپ كېلەلمىگەنىدى. يەنە كېلىپ «يەرلىك خاقان» بولۇۋالغان فېئودال مۇستەبتلەر بىخۇتلاشتۇرۇش، نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، دىيارىمىزدا تارىخنىڭ چاقنىغىنى كەينىگە بۇراپ كەلگەنىدى. ياڭ زېڭشىن جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئىدارە قىلغۇچىلار، ئىشكىنى تاقىۋېلىپ ئىدارە قىلىشى كېرەك. ئاۋام خەلقنى مەڭگۈ باردى-كەلدى قىلدۇرماسلىق كېرەك»؛ «بىر ئادەم كۆز-قۇلىقىنى مەھكەم ئېتىۋالسا، كۆنلىرى ئۆمۈر بويى تىنچلىقتا ئۆتىدۇ، يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ هەممىسى شۇنداق قىلسا، جاهان تىنچ بولىدۇ»، «كۆز - قۇلاقنى مەھكەم ئېتىۋېلىپ، گاس - قارغۇ بولۇۋېلىش كېرەك»، شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن «سىرتنىڭ ئازدۇرۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى، يات كۈچلەرنى توسۇپ قالغىلى بولىدۇ» دەپ قارىغان (ياڭ زېڭشىن: «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، 4-جىلد). ئۇ ئۆزىنىڭ ئىشكىنى تاقىۋېلىپ ئەل باشقۇرۇش تەدبىرىنى

مۇنداق چۈشەندۈرگەنىدى: «كۆز - قۇلاقنى ئېتىۋېلىپ، دۆلەت چېگرىسىنى پۈختا قىلىش، ئازراقمۇ يوچۇق قالدۇرماسلىق كېرەك. قوشنا دۆلەتلەر بىر - بىرگە چېگرىداش بولۇپ، توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى، ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرى بىر - بىرىگە ئاڭلىنىپ تۇرسىمۇ، ئادەملەر مەڭگۈ بېرىش - كېلىش قىلمىسا، قوشنا دۆلەتلەر ئاندىن ئۆز ئارا ئىناق، تىنچ ئۆتىدۇ. ئۆز ئارا باردى - كەلدى قىلىپ قالسا ئوتتۇرىدا ئەرھال رىقابەت پەيدا بولىدۇ. سىرت بىلەن ئالاقە بولمىسا سىرتتىن بالايىئاپەتمۇ تەگمەيدۇ. ئالاقە سۈيىقەستچىلەرگە يول ئاچىدۇ. ئۇلار خۇددى چاشقان سېپىلنى تېشىپ كىرگىنىدەك، چۈمۈلە ئۆۋا كولىغىنىدەك، قۇمغا سۇ سىڭگەندەك، ئۆيگە بوران كىرگەندەك شىنجاڭغا كىرىۋالىدۇ. ئەڭ ياخشىسى يوچۇق بولمىغان ياخشى. ئەگەر ئازراق يوچۇق بولسىلا ئۇلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كىرىۋالىدۇ. مانا بۇ ئىشكىنى تاقىۋېلىشتىكى سەۋەبلەردۇر» («سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، 13-19-جىلد). لاۋزى، كۈڭزى قاتارلىق قەدىمكى مۇتەپەككۇرلارنىڭ كىتابلىرىنى زىغىرلاپ ئوقۇپ، كاللىسىغا شەيتاننى ئۇسسۇلغا سالغىدەك ھىيلە - مىكىرلەر تولغان بۇ مەككار مۇستەبىت خەلقنىڭ بىر مىللەت بولۇپ قېلىشىدىن ئۆلگىدەك قورقاتتى. ئۇ، قول ئاستىدىكى خەلقنىڭ رايىش، ئىتائەتچان، نادان، ئىخلاسمەن، ساددا، قارشىلىق تۇيغۇسى يوق، ئەل قاتارى جان بېقىشنى ئۆز تۇرمۇشنىڭ مىزانى قىلىۋىغان «ماڭقۇرت» بولۇشىنى ئۈمىد قىلاتتى. ئىلىم-پەن، مەدەنىيەت ئۇقۇملىرىنى ئۆچ كۆرەتتى. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىڭ «سەۋەنلىكلەردىن خاتىرىلەر»، «ئىستىغپار ھۇجرىسىدىكى خاتىرىلەر»، «سەۋەنلىكلەردىن ساۋاق ئېلىش ئۈچۈن لاۋزى تەلىماتىنى ئوقۇش» قاتارلىق بىر يۈرۈش قولىيازما خاتىرىلىرىدە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «خەلقنى ئىدارە قىلىشنىڭ تەس بولۇشى، بىلىملىكلەرنىڭ كۆپ بولغانلىقىدىن بولغان. ئەل - خەلقنىڭ بىلىم ئۆگەنمەسلىكىنى ئۈمىد قىلىمەن . . . بىلىم ئارقىلىق ئەلنى ئىدارە قىلسا دۆلەتكە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. خەلقنىڭ بىلىمى ئاشقانسېرى ئۇلار يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ، يامان ئىشلارنى ئويلايدىغان بولۇپ قالىدۇ. ۋەقە پەيدا قىلىپ، دۆلەتنى مالىماتاڭ قىلىشتىن باش تارتمايدۇ . . . ھۇنەر - تېخنىكىسى بار ئادەملەردىن بىرى كۆپ بولسا، دۆلەتكە ئاپەت كەلتۈرۈدىغان ئادەمدىن بىرى كۆپىيىدۇ. جاھاندىكى بەغەرەزلىكنى كۆپىنچە ئەقىللىق ئادەملەر قىلىدۇ. . . مەكتەپلەر ياخشى ئەمەس. ئوقۇغۇچىلارغا يامان تەلىماتلار ئارقىلىق پايدىسىز ئۇرۇقلارنى تارقىتىدۇ. شۇڭا بارلىق مەكتەپلەرنى بىكار قىلىپ تاشلىماي بولمايدۇ. مەن ئادەم ئىشلىتىشتە نادان كىشىلەرنى ئىشلەتسەم ئىشلىتىمەنكى، ھەرگىزمۇ ئەقىللىق، بىلىملىك كىشىلەرنى ئىشلەتمەيمەن . . . » . مانا بۇ، مەدەنىيەتلىك دۇنيا دەپ قارالغان X X ئەسىرنىڭ بېشىدا دىيارىمىزغا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر سىياسىي سېھىرگەرنىڭ بىخۇتلاشتۇرۇش تاكتىكىسى ئىدى!

بىر مىللەتنىڭ كلاسسىك دەۋردىن ھازىرقى زامان دەۋرىگە ئۆتۈشىدە، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ئومۇميۈزلۈك بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىشىدا شۇ مىللەتنىڭ ئىچكى پىسخىك جۇغلانمىسى ۋە تارىخىي شارائىتى بىلەن ھېسابلاشماي، باشقا بىر مىللەتنىڭ تارىخىي ئۆلچەملىرىنى مىزان قىلىش — ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس، ئەلۋەتتە. چۈنكى سىرتقى تەسىر (ناۋادا راستىنلا تەسىر كۆرسەتتى دېيىلسە) ھامان ئىچكى ئېھتىياجىغا ئارقىلىق رول ئوينايدۇ. دەرۋەقە، ئورتاق سىياسىي گەۋدە ئىچىدە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تارىخىي ھاياتىغا تەسىر كۆرسىتىشى ئوبيېكتىپ ھادىسە، لېكىن ئۇنىڭ ئەملىي ئۇنۇمى ھامان تەكشىسىز بولىدۇ. بىر خەلقنىڭ تارىخىي تەقدىرىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن ۋەقەنىڭ يەنە بىر خەلقنىڭ تەقدىرىنىمۇ بەلگىلەپ قويۇشى ناتايىن.

ئەگەردە ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن شەكىللەندى دېيىلسە، ئۇنداقتا خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك، مۇشۇ ئەسىرنىڭ بېشىدا ياشىغان قايسى بىر ئەدىبىمىز تەجەللىدىن كېيىنكى ئەدەبىياتىمىزدا ئىلگىرىكى قەلەمكەشلىرىمىزدىن ھالقىغان ياكى پەرقلەنگەن تەپەككۇر يېڭىلىقىنى ياكى ھېكمەدۇردانىسىنى ئوتتۇرىغا قويالىدى؟ ھەقىقىي مەنىدىكى ھازىرقى زامان ئېڭىنى ئىپادە قىلغان قايسى بىر ئەسەرنى مەيدانغا كەلتۈرەلەيدى؟ «شىنخە ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن» تۆمۈر خەلىپە قانداقلارچە بىر چالا مۇسۇلماننىڭ «قۇرئان» تۇتۇپ قىلغان قەسىمگە ئىشىنىپ، ئۆز ئايىغى بىلەن ياڭ زېڭشىننىڭ دامىغا دەسسىدى؟ ئاتالمىش «گېلاۋخۇيچىلارنىڭ ئىنقىلابىي ئىدىيىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن، لېنىننىڭ مۇبارەك نامىنى ئاڭلىغان» سېيىت نوچى نېمە ئۈچۈن قەشقەر دوتنىيى ماشاۋۇغا ئۆزىنىڭ ئۆلۈم خېتىنى ئۆزى ئاپىرىپ بەردى، يەنە نېمە ئۈچۈن بىكاردىن - بىكار ئۆلۈشكە رازى بولدى، ئۇنىڭ «گېلاۋ خۇيچىلار» دىن ئۆگەنگەن ئىنقىلاب ئېڭى نەگە كەتتى!؟ . . .

شۇنداق، ياڭ زېڭشىننىڭ سىرلىق سېھىر - ئەپسۇنلىرىدىن قۇرۇلغان ھاكىممۇتلەق قورغانلىرى بىلەن مىللىتىمىزنىڭ يېقىنقى بەش ئەسىرلىك جاھالەتلىك تارىخىدىن قېپقالغان روھىي توساقلىرى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرىنى بۇ يەرگە يېقىن كەلتۈرمىدى. ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ خەۋىرىنى، 4 - ماي ھەرىكىتىنىڭ دولقۇنلىرىنى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ توپ ئاۋازلىرىنى قاتمۇ قات توساقلار ئىچىدە تۇرۇپ يىراقتىن ئاڭلىدى، خالاس. مىللەت نامىنىمۇ ئۇنتۇغان ھالدا يېڭى ئەسىرگە كىرىپ كەلگەن بۇ خەلقنىڭ ئېتىنىك نامى مەسىلىسى پەقەت 1924 - يىلغا كەلگەندە تاشكەنتتە چاقىرىلغان سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيىدا ئاندىن رەسمى كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. شۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا ئابدۇللا روزىباقىيېۋ كەسكىنلىك بىلەن: «تارانچىلار، قەشقەرلىكلەر ۋە ئالتە شەھەرلىكلەر قاتارلىق تۈرلۈك

ناملاردا ئاتىلىپ كەلگەن كىشىلەر ئەمەلىيەتتە بىرلا خەلق، يەنى ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇندىن كېيىن ھەممىسى بىردەك مىللەتنىڭ ئومۇمىي نامى بولغان 〈ئۇيغۇر〉 ئاتالغۇسىنى قوللىنىشى كېرەك» دەپ كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ، «ئۇيغۇر» نامى بىرقانچە ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. رايونىمىزدا بولسا 1933 - يىلى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن «ئۇيغۇر» نامى رەسمىي بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ، خەنزۇچىدىكى «خۇيخۇي» (回回)، «خۇيمىن» (回民)، «مۇسۇلمان» (穆斯林)، «چەنتۇ» (缠头) قاتارلىق ئاتالغۇلارنىڭ ئورنىغا «ئۇيغۇر» (维吾尔) دېگەن نام رەسمىي بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

1931 - يىلى پارتلىغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتكۈل شىنجاڭدىكى داغدۇغىلىق خەلق ئىنقىلابلىرىنىڭ مۇقەددىمىسىنى ئاچتى. تارىم ئويمانلىقىدا ئۇزاققىچە داۋاملاشقان تۈرغۇنلۇق ئاخىرى بۇزۇپ تاشلاندى. جەددىي ۋەزىيەتنى كونترول قىلىپ، تېزراق تەختكە ئولتۇرۇش كويىدا قالغان شېڭ شىسەي، خۇددى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم ئېيتقاندەك «ستالىندەك ئەربابنىڭ كۆزلىرىنىمۇ قاماشتۇرۇۋېتىدىغان زەر تون» نى كىيىپ، ماركسىزمچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى ۋە ستالىننىڭ ئىستىلا تەسىرلەندۈردى. شېڭ شىسەي سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىگە تايىنىپ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىۋالدى ۋە بۇنىڭ بەدىلىگە ئۆزىنىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى كۆز - كۆز قىلدى. پۈتكۈل شىنجاڭدا داغدۇغىلىق ئاقارتىش - ئويغىنىش ھەرىكەتلىرى قانات يايدى. تۇنجى قېتىم ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن چەت ئەلگە چىقىپ ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى جۇمھۇرىيەتلىرىدە بىر قانچە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ ئوقۇپ كەردى. ئۇيغۇر تىل - يېزىقى، مەتبەئە - نەشرىياتچىلىقى، ئەدەبىيات - سەنئىتى ۋە باشقا ساھەلەردە زور تەرەققىياتلار مەيدانغا كېلىپ، دەسلەپكى زىيالىلار قوشۇنى شەكىللەندى. مەلۇم مەنىدە بوران - چاپقۇنلۇق 30 - يىللارنى خەلقىمىزدە پۈتكۈل مىللەت سۈپىتى بىلەن ھازىرقى زامان ئېڭى رەسمىي ئويغانغان ۋە شەكىللەنگەن دەۋر دېيىشكە بولاتتى.

تارىمدىكى 500 يىلغا يېقىن ۋاقىت داۋاملاشقان تۈرغۇنلۇق دەۋرى ئاخىرى بۇزۇپ تاشلاندى. ئۇيغۇرلار بىر پۈتۈن مىللەت سۈپىتى بىلەن تۇنجى قېتىم سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق كىرگەن ھازىرقى زامان ئىدىئولوگىيىلىرى، ئىلىم - پەنى ۋە مەدەنىيەتلىرى بىلەن كەڭ كۆلەمدە ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا، سوۋېت ئىتتىپاقى تىكلەپ بەرگەن مەدەنىيەت ئەندىزىسىگە تاكى 60 - يىللاردا جۇڭگو - سوۋېت مۇناسىۋىتى ئۆزۈلگەنگە قەدەر سەۋدايىلارچە چوقۇنۇپ كەلدى. شېڭ شىسەي ئۇستىدىكى زەر تونىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلىغاندىن كېيىن، بۇ مىللەتنىڭ بېشىغا يەنە بىر قېتىملىق چوڭ بالا - قازا يوپۇرۇلۇپ كەلدى. لېكىن، شېڭ شىسەينىڭ قانلىق قىلمىچى ئۇلارنى ئاللىقاچان «يورۇقلۇقنى كۆرگەن ئېلىكتر چىرىقىدىن قارا چىراققا قايتۇرالمىدى» (ئەھمەتجان قاسىمىنىڭ سۆزى، «ئەھمەتجان قاسىمى ھەققىدە ھېكايىلەر» II - كىتاب). ئۇزاققىچە بۇرۇختۇم مۇھىتتا ئۆزىنى ئوڭشىيالمايى كەلگەن بۇ مىللەت مۇشۇ ئەسىرنىڭ بوران - چاپقۇنلۇق يىللىرىدا غايەت زور بەدەللەرنى تۆلەشكە مەجبۇر بولدى.

30 - يىللاردىن تاكى 60 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئىمپورت قىلىنغان مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بىر دەۋرلىك فورمىلىنى ھاسىل قىلدى. مۇشۇ بىر ئەسىر مابەينىدە نېمىلەرنى يوقىتىپ، نېمىلەرگە ئېرىشكەنلىكىمىز ھەققىدە تېخىچە تولۇق ئويلانمىدۇق. بىزنىڭ ھېس قىلىشىمىزچە، ئېرىشكەنلىرىمىز كۆپ، يوقاتقانلىرىمىز ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ بولۇشى مۇمكىن. دەرۋەقە، يوقىتىش — قايتا ئېرىشىشنىڭ مۇقەررەر باسقۇچى. لېكىن ئارتۇقى بىلەن يوقىتىش مىللەتنى گاڭگىراش، ئۆزىنى دەڭسىيەلمەسلىك قىسمىتىگە دۇچارقىلىدۇ. مۇشۇ بىر ئەسىر داۋامىدا قانچە قېتىملاپ يېزىق ئالماشتۇرغانلىقىمىز، تىلىمىزغا قانچىلىغان تىللاردىن قانچىلىغان ئاتالغۇلارنى ئېلىپ كىرگەنلىكىمىز، قانچە نۆۋەت «ئىزم» يۆتكىگەنلىكىمىز كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ھەيران قالدۇرىدۇ. قىسقىسى، X X ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيەت پىسخىكىسىدا ئەڭ كۆپ داۋالغۇش بولغان بىر دەۋر بولدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» گاڭگىرىغان روھىيىتىمىزدە يەنە بىر قېتىم بۆھران پەيدا قىلدى. سىرتقا بولغان تەلپۈنۈشىمىز تېخى تولۇق قانائەت ھاسىل قىلماي تۇرۇپلا ئىشكىلەر ئېتىلىپ قالدى. 30 يىللاپ ئەقىدە قىلغان سوۋېتچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى «خاتا ئېتىقاد» بولۇپ چىقتى. ئون يىللىق مالىمانچىلىق ئاخىرلىشىپ، 80 - يىللارنىڭ دولقۇنى يېتىپ كەلگەندە، قۇرغان، قاغجىرغان ۋە ئۇسسىغان لەۋلىرىمىز بىلەن تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرى ئارقىلىق چايقىلىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتىگە ئەسەبىيلەرچە مەپتۇن بولدۇق. ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن «يىپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ يازغانىدى: «30 — 40- يىللاردىن كېيىنكى زامانلاردا سوۋېت روسىيىسى ئارقىلىق ئۆزگەرتىلگەن شەكىلدە بىزگە يېتىپ كەلگەن يېڭىچە پەن - مائارىپ بىلەن تونۇشتۇق. بۇ ياخشى باشلىنىش بىر مۇرىسى يوق كاپىتاندەك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت تارىخىمىز ۋە مەدەنىيەت تېپىمىزنى دىققەت - ئېتىبارىدىن چەتنەشتۇرۇپ قويدى. بارا - بارا بىز شەرقنى، ئۆز مەدەنىيەت تېپىمىزنى، ئۆز ئەنئەنە يىلتىزىمىزنى ئۇنتۇپ، غەربنىڭ شەرقتىكى قوشۇمچىسىغا ئوخشاپ راق قالدۇق! يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سىرتقا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش بىلەن سوۋېت روسىيىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇلۇغ ئوكيان ۋە دېڭىز ياقىسىدىكى ئۆلكىلەر ئارقىلىق چايقىلىپ كەلگەن غەرب مەدەنىيىتىگە دۇچ كەلدۇق. نەتىجىدە گاڭگىراشتىن توختىماي تۇرۇپلا يەنە گاڭگىراشقا كىرىشتۇق . . . »⑨. قىسقىسى

بىز ئەنئەنە بىلەن قوبۇل قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭاپىق مۇڭازىنەتنى ئىزچىل ساقلىيالمايلا كەلدۇق. نەتىجىدە مەدەنىيەت پىسخىكىمىزدا ئۇ قۇتۇپتىن بۇ قوتۇپقا ئېغىش، ئاسانلا قىيداش ئامىللىرى پەيدا بولدى.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدا ئىتتىپاقداش دۆلەتلەرگە تەسلىم بولغان ياپونىيە، ئۇرۇش خارابىلىرى ئىچىدىن قانداقلارچە ئۆرە تۇرۇپ « Sayonara ، ئاسىيا! » (خەير - خوش، ئاسىيا!) دېگىنىچە، شەرقنى تاشلاپ كېتىپ قالدى؟ ياپونىيە تەسلىم بولۇپ 10 كۇندىن كېيىن، توكيودىكى بىر كۇندىلىك گېزىتكە مۇنداق مۇراجىئەتنامە بېسىلغانىدى: «ھەربىي جەھەتتىكى مەغلۇبىيىتىنى ياپون مىللىتى ئۆزىنىڭ بىر بۇرۇلۇش نۇقتىسى سۈپىتىدە قارىشى ھەم ئۆز رولىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇشى كېرەك . . . ياپون خەلقى ھەقىقىي يوسۇندا دۇنياغا يۈزلىنىش، ئۆز ئۆتمۈشىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئوبيېكتىپ تونۇش ئۈچۈن دۆلەتنىڭ مەغلۇبىيىتىدىن ئىبارەت مۇنداق مىسلىسىز قۇربان بېرىشنى ئېتىراپ قىلىشى زۆرۈر. بۇگۈنگە قەدەر ياپونىيىلىكلەرنىڭ تەپەككۇر ئەندىزىسىدىكى بارلىق نامۇۋاپىق تەرەپلەرنى دادىللىق بىلەن تەھلىل قىلىشىمىز، ئۇرۇش مەغلۇبىيىتىنى رەھىمسىز رېئاللىق سۈپىتىدە روھنى قايتا ئۇرغۇتۇشنىڭ ساۋۇقى قىلىشىمىز لازىم. لېكىن شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى ياپون خەلقى ئۆز ئەتىسىگە ئىشىنىشى كېرەك! . . . » . دەرۋەقە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ياپونىيە تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۆز كېلەچىكى ئۈچۈن جاپالىق ئىزدەندى. . غەرب مەدەنىيىتىگە قارىغۇلارچە چوقۇنماي، ئۇنى ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ھەزىمى كۆتۈرەلەيدىغان مۇۋاپىق نۇقتىدا قۇبۇل قىلدى ۋە ئۆزلەشتۈردى. ياپونىيىنىڭ تەرەققىيات سىرىنى ئۇزۇن مەزگىل تەتقىق قىلغان ئامېرىكا ئالىمى روبېرت كرىستوف «ياپون روھى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ياپونىيىنىڭ ئەڭ مۇھىم بايلىقى نېمە دېگەندە، ئۇنىڭ جەددىي ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان خەلقئارا مۇھىتقا قانداق ماسلاشقانلىقى ۋە ئۆزىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى يوقىتىپ قويمىغانلىقىدۇر. ئەگەردە 2050 - يىلى دۇنيادىكى قايسى دۆلەت ئۆزىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىيات ئۇسۇلى جەھەتتىن ھازىرقى ئاھالىلەردىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، دېيىلسە، باغلىشىمىزكى، ئۇ دۆلەت — ياپونىيىدۇر» .

X X ئەسىر ئاخىرلىشاي دەپ قالدى. يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن X XI ئەسىرنىڭ پەردىسى كۆتۈرىلىدۇ. خوش، بىز يەنە بىر يېڭى ئەسىرگە — ئۇچىنچى ئىراغا قانداق روھىي تەييارلىقىمىز بىلەن كىرىمىز؟ ئۆز دەۋرىدە ئامېرىكىنىڭ تۇنجى زۇكۇتۇكى جورجى ۋاشىنگتون يېڭىدىن لايىھىلەنگەن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كەينىگە « Novus Ordo Sedorum » (دۇنيا ۋە تارىخ بىزنىڭ بۇ يەردىن باشلىنىدۇ) دېگەن خەتنى بېسىشنى تەۋسىيە قىلغان. بۇ دەل ئۆز تارىخىنى يېڭى دەۋرگە ئېلىپ كىرگەن ئامېرىكىلىقلارنىڭ ئۆز كېلەچىكىگە بولغان چوڭقۇر ئىشەنچى ئىدى.

دەر ھەقىقەت، X X ئەسىرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى چارىكىدە «غەربنى مەركەز» قىلىپ كەلگەن دۇنيا تارىخى ئۆز مۇۋازىنىتىدە شەرقنىڭ كۇندىن - كۇنگە كۆتۈرۈلۈۋاتقان ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. سانائەتلىشىشنىڭ يوقىرى پەللىسىگە يەتكەن غەرب دۇنياسىنىڭ ئېنىرگىيە ۋە خام ئەشياغا بولغان ئېھتىياجى شەرقنىڭ مۇھىملىقىنى يەنىمۇ بىر بالداق يوقىرىغا كۆتۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇزاققىچە بېكىنمىچىلىك تەسىرىدە غەربتىن ئۆگىنىشنى ئۆز تەرەققىياتىنىڭ مىزانى قىلىپ كەلگەن شەرق خەلقلىرى بىر مەزگىللىك ئەسەبىي قىزغىنلىق ۋە قارىغۇلارچە چوقۇنۇشتىن كېيىن، ئۆزىنى دەكسۈرلەش، تەكشەش، تەدرىجىي تەمكىنلىشىش دەۋرىگە كىردى. ئۇلار ئەمدى باشقىلار تەكلەپ بەرگەن «پەرەكچە ئەندىزە» گە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ دۇنيا ۋە دەۋر ئېقىمى بىلەن ماسلاشقان، مىللىي مەدەنىيەت ئۇدۇمىنى ساقلاشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ھەم مىللىي ھەم دۇنياۋى ئەندىزىسىنى قۇرۇشقا جىددىي كىرىشىپ كەتتى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى ئېتىراپ قىلىش زۆرۈركى، بىزنىڭ مۇشۇ ئەسىر مابەينىدە، بولۇپمۇ 80 - يىللاردىن كېيىنكى ئىنسىلاھات، ئېچىۋېتىش دولقۇنلىرىدا ئېرىشكەن تەپەككۇر يېڭىلىقلىرىمىز ئاخىرقى ھېسابتا بېكىنمە روھىيىتىمىزنى بۇزۇپ تاشلىدى، تىنچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن تەرجىمە ئارقىلىق كىرگەن ۋاستىلىك ئۇچۇرلار بىلەن ئوتتۇر ۋە غەربىي ئاسىيادىن تەرجىمىسىز كىرىۋاتقان بىۋاستە ئۇچۇرلار ئەمدىلىكتە بالىياتقۇ شەكلىدىكى دىيارىمىزنىڭ «ئەسھابۇل كەھف» تىكى بىرقانچە ئەسىرلىك ئۇيقۇسىغا خاتىمە بەردى. خۇددى يېقىنقى زاماندا تاشلاندۇق رايونغا ئايلىنىپ قالغان ئوتتۇرا شەرقنىڭ ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۆزىدىكى مول نېفىت زاپىسى بىلەن دۇنيانىڭ دىققەت مەركىزىگە ئايلىنىپ قالغىنىدەك، ئۆز ۋۇجۇدىغا چەكسىز ئېنىرگىيە مەنبەسىنى يوشۇرۇپ ياتقان تارىم ئويمانلىقىمۇ يېڭى ئىرانىڭ ئېنىرگىيە بۇلىقى بولۇپ قېلىشى مۇقەررەر! ئىشكىنىڭ بىردىنلا ئېچىلىشى بىلەن كۆزلىرى ئالا - چەكمەن بولۇپ ئەسەبىي قىزغىنلىقى بىلەن سىرتقا ئىنتىلگەن ۋە چوقۇنغان مىللىتىمىز 80-يىللارنى ئاخىرلاشتۇرۇپ 90-يىللارغا كەلگىنىدە ئۆزىنى خىلىلا توختىتىۋالدى ۋە سوغۇققانلىق بىلەن ئەتراپقا نەزەر تاشلاپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە ۋە ئۆز روھىيىتىمىزگە قارىتا سوغۇققانلىق بىلەن قايتا ئويلىنىش باشلاندى! شۇنداق، بۇ بىزنىڭ ئەسىر ھالقىش ھارپىسىدا ئېرىشكەن ئەڭ زور ۋەسىقىمىز، مەھرۇملۇق ئىچىدە ئېرىشكەن تەپەككۇرىمىز ئارقىلىق ئۇچىنچى ئىرانىڭ پەردىسىنى كۆتىرىدىغان قايتا ئويلىنىشىمىزئىدى.

پايدىلانغان مەنبەلەر

① «مەشرەپ ئېئىرىيىتىدىن» ، 69 - بەت، تاشكەنت، 1979 - يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

② موللا مۇسا سايرامى: «تارىخي ھەمدى» ، 175 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى.

③ مونتېسكيۇ: «پارس مەكتۇپلىرى» ، 360 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى.

④، ⑤ ئوكتاۋىئو پاز: «تەنھالىق قەسىرى» — «چەت ئەل ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى (خەنزۇچە) ، 1992 - يىللىق 3 - سان

⑥ «قۇرئان كەرىم» ، سۈرە ئال - ئىمران، 185 - ئايەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.

⑦ ئارنولد توينبى: «تارىخ تەتقىقاتى» ، سودا نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى.

⑧ لېئو يىتالا (تەيۋەن) : «ئۇيغۇر تەتقىقاتى» ، 259 - بەت، تەيۋەن جېڭجۇڭلا نەشرىياتى، تەيبېي نەشرى.

⑨، ⑩ گاۋىن ھامبلي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تىزىسلىرى» ، 6-، 7- بەتلەر، سودا نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى.

⑪ ئا.ن. كورو پاتكىن (رۇسىيە): «قەشقەرىيە»، 1 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 - يىل نەشرى
⑫ ئەمەت مۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۆملەنگەن روھ» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1997 - يىل 5 - سان.
⑬ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 272 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى.
⑭ گىببون: «رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ زەئىپلىشىش تارىخى»، I، L — «غەرب تەپەككۇر خەزىنىسى»، 1116 - بەت، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.
⑮، ⑯ مونتېسكيۇ: «پارس مەكتۇپلىرى»، 52 —، 53 —، 347 — ، 247 —، 54 — بەتلەرگە قارالا.
⑰، ⑱، ⑲ گاۋىن ھامبلي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 235 —، 220 — بەتلەر.
⑳ مونتېسكيۇ: «پارس مەكتۇپلىرى»، 322 - بەت.
㉑ «ماركس - ئېنگېلىس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، N توم، 485 - بەت، خەلق نەشرىياتى، 1972 - يىل نەشرى.
㉒ ئا.ن. كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە»، 28 - بەت.
㉓ «مەشرەپ شېئىرىيىتىدىن»، 47 - بەت.
㉔ موللا بىلال نازىمى: «غازات دەرمۇلكى چىن» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1995 - يىللىق 2 - سان.
㉕ ئارنولد توينبى (ئەنگلىيە): «توينبى ۋە تارىخ» — «غەرب تەپەككۇر خەزىنىسى»، 1167 - بەت.
㉖ سىر ئەھمەت سېيىت، يالقۇن روزى: «مەمتىلى ئەپەندى»..340 - بەتتە كەلتۈرۈلگەن ئەقىلگە قارالا، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997 - يىل نەشرى؛ لېۋ جىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، II توم، 669 - بەت، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى.
㉗، ㉘ ئا.ن. كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە» 140.، 137 - بەتلەر.
㉙ ئىبراھىم مۇتىئى: «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز» — «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىياتىمىزدا تۇتقان ئورنى»، 34 - 35 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى
㉚ ئەۋەر بايتۇر: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەر تارىخى»، 988 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى.
㉛ كورو پاتكىن: «قەشقەرىيە»، 24 - بەت.
㉜ يۇقۇرىقى كىتاب، 223 - ، 231 - بەتلەر.
㉝ يۇقىرىقى كىتاب، 233 - بەت.
㉞ «قۇرغان كەرىم»، 4 - سۈرە، 82 ئايەت.
㉟ ئەمەت مۇلايمان: «ئۆلۈم ئېگى ۋە مەدەنىيەت پىسخىكىمىزنىڭ يوشۇرۇن قاتلىمى» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1996 - يىللىق 1 - 2 (قوشما) - سان.
㊱ نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋ: «يورۇق ساھىللار»، 42 -، 43 - بەتلەر، ئالمۇتا، «يازغۇچى» نەشرىياتى، 1991 - يىل نەشرى.
㊲ كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە» 229 - بەت.
㊳ يۇقىرىقى كىتاب، 229 -، 230 - بەتلەر.
㊴ گاۋىن ھامبلي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 190 -، 191 -، بەتلەر.
㊵ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 272 -، 273 - بەتلەر.
㊶ مارتىن لىۋتېر (Martin Luther) — 1483 - يىلدىن 1546 - يىلغىچە ياشىغان گېرمانىيىلىك مەشھۇر دىنىي ئىسلاھاتچى. ئۇنىڭ دىنىي ئىسلاھاتى خرىستىئان ياۋروپاسىنىڭ قايتا گۇللىنىشىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەن.
㊷ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 362 - بەت.
㊸ يۇقىرىقى كىتاب، 362 - بەت.
㊹ ژۇيۇنگۇي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 77 - بەت، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى.
㊺، ㊻ يۇقىرىقى كىتاب، 79 -، 80 - بەتلەر.
㊼ يۇقىرىقى كىتاب، 83 - بەت.
㊽ ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 363 - بەت.
㊾ ژۇيۇنگۇي: «يېقىنقى زامان ئىسلام ھەرىكىتى»، 88 -، 89 - بەتلەر.
㊿ «قازاق سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى»، I توم، ئالمۇتا، قازاقچە نەشرى.
(51) كوروپاتكىن: «قەشقەرىيە»، 11 -، 12 - بەتلەر.
(52) «چوقان ۋەلىخانوۋنىڭ ماقالە ۋە تاللانما ھەتلىرى»، 108 - بەت، ئالمۇتا، 1956 - يىل قازاقچە نەشرى.
(53)، (54) يۇقىرىقى كىتاب، 104.، 107.، بەتلەر.
(55) مونتېسكيۇ: «پارس مەكتۇپلىرى»، 246 -، 247 - بەتلەر.
(56) ھۆسەين ئەبەدۇللا: «نوشىرۋان يائۇشوۋ ئۇيغۇرلار ھەققىدە» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى، 1995 - يىل 4 - سان.
(57) ئابدۇخىلىل ئىبىتبايېۋ: «نوشىرۋان يائۇشوۋ ئۇيغۇرلار ھەققىدە»، ئالمۇتا، 1985 - يىل نەشرى.
(58) يۇقىرىقى ئىزاھاتلا قارالا.
(59) بۇ (58) ئىزاھات بىلەن ئوخشاش.
(60) مونتېسكيۇ: «پارس مەكتۇپلىرى»، 296 - بەت.
(61) ئابدۇراخمان ئەپەي: «ئەخمەتجان قاسىمى ھەققىدە ھېكايىلەر»، 2 - قىسىم.
(62) ۋېن فېيرەن: «شىنجاڭدا ياپونغا قارشى مىللىي ھېرلىكەپنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە بۇزۇلۇشى» — «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 8 - سان.
(63) م.سېيىت، ي.روزى: «مەمتىلى ئەپەندى»، 48 - بەت.
(64) مەھمۇد زەئىدى: «ئۇيغۇر بالىسى — نەزەر خوجا» — «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 1995 - يىل، 2 - سان.
(65) نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوۋ: «يورۇق ساھىللار»، 131 -، 132 - بەتلەر، ئالمۇتا «يازغۇچى» نەشرىياتى 1991 - يىل نەشرى.
(66) يۇقىرىقى كىتاب، 132 -، 133 -، 134 -، 135 -، 137 - بەتلەر.
(67) يۇقىرىقى كىتاب، 141 - بەت.
(68)، (69) يوقىرىقى كىتاب، 94 -، 95 -، 96 - بەتلەر.
(70) مونتېسكيۇ: «پارس مەكتۇپلىرى»، 249 - بەت.
(71) گاۋىن ھامبلي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» 253 - بەت.
(72) يۇقىرىقى كىتاب، 252 -، 254 -، 256 - بەتلەر.
(73) يۇقىرىقى كىتاب، 260 -، 262 - بەتلەر.
(74) يۇقىرىقى كىتاب، 255 - بەت.
(75) نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوۋ: «يورۇق ساھىللار»، 57 - بەت.
(76) يۇقىرىقى كىتاب، 108 - بەت،
(77) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 364 - بەت.
(78) «ئۇزبېك تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، 1 - توم، 270 - بەت، موسكۋا «رۇس تىلى» نەشرىياتى، 1981 - يىل ئۇزبېكچە نەشرى.
(79) «تۈرك ئىنسىكلوپېدىيىسى»، 10 - توم، 93 - بەت، ئىستانبۇل، 1979 - يىل تۈركچە نەشرى.
(80) گاۋىن ھامبلي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تېزىسلىرى»، 262 -، 263 - بەتلەر.
(81) بۇ (79) ئىزاھات بىلەن ئوخشاش.
(82)، (83)، (84) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 364 - بەت.
(85) ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 213 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى.
(86) گاۋىن ھامبلي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تېزىسلىرى»، 256 - بەت.
(87) ئابدۇرېھىم ئوتكۇر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 212 -، 213 - بەتلەر.
(88) نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوۋ: «يورۇق ساھىللار»، 103. بەت.
(89) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 356 -، 357 - بەتلەر.
(90) يۇقىرىقى كىتاب، 357 - بەت.
(91) ئا.زەكى ۋەلىدى توغان: «بۇگۈنكى تۈرك ئېلى ۋە ئۇنىڭ يېقىنقى زامان تارىخى»، I توم، 564 -، 565 - بەتلەر. ئىستانبۇل، 1981 - يىل تۈركچە نەشرى.
(92) نەزەرخوجا ئابدۇسەمەتوۋ: «يورۇق ساھىللار»، 9 - بەت.
(93)، (94) گاۋىن ھامبلي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 294 -، 268 - بەتلەر.
(95) يۇقىرىقى كىتاب، 295 - بەت.
(96) يۇقىرىقى كىتاب، 296 -، 293 - بەتلەر.
(97) يۇقىرىقى كىتاب، 264 - بەت.
(98) ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 365 - بەت.
(99) ئابدۇشۇكۇر مەھەممەتئىمىن: «يېپەك يولىدا قايتا ئويلىنىش» — «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1995 - يىللىق 5 -، 6 (قوشما) — سان.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ لېكتورى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ دوكتور ئاسپىرانتى. (M1)

تۈزىتىش

ئەمەت مۇلايمانىنىڭ ژۇرنىلىمىزنىڭ 1998 - يىل 1 - سانىغا بېسىلغان «تۇران بىلەن ئىرانىنىڭ دىئالوگى» ناملىق ماقالىسىدىكى، «تەپرىقىسىزلىك» نى «تەپرىقىچىلىق» دەپ، 54 - بەت 2 - ستون يۇقىرىدىن 46 - قۇردىكى «X V ئەسىرنى» «V X ئەسىر دەپ»، 57 - بەت 2 - ستون يۇقىرىدىن 11 - قۇردىكى «سەييارە» نى «سەييارە» دەپ، 129 - نەقىلنىڭ ئىزاھاتىنى «رادىي فىش: (جالالىددىن رومى)، 46 - بەت، تاشكەنت 1986 - يىل ئۇزبېكچە نەشرى» دەپ تۈزىتىپ ئوقۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدىكى 129 - ئىزاھاتتىن 180 - ئىزاھاتقىچە بىر نومۇر ئالدىغا سۈرۈپ ئوقۇشىمىزلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

— مۇھەررىردىن

«كرىزىس ۋە ئويلىنىش»تىن

تەرمىلەر

خې شىن

قورشاۋ هويلا ۋە بېكىنمە جەمئىيەت قۇرۇلمىسى

جۇڭگونىڭ قەدىمكى بىناكارلىق شەكلى تۆت ئەتراپى قورشالغان بېكىنمە شەكىللىك تۆت چاسا قۇرۇلمىنى ئۆزىنىڭ خاراكتېرى قىلىدۇ. قىزىق يېرى شۇكى، قەدىمكى جۇڭگونىڭ شەھەر دۆلىتى دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن بۇ خىل فېئوداللىق شەكىل هازىرغىچە داۋاملىشىپ، بۇگۈنكى جۇڭگونىڭ تىپىك بىناكارلىق ئۇسلۇبى -- قورشاۋ هويلا قۇرۇلمىسىغا مۇجەسسەملەشتى.

قورشاۋ هويلا شەكىللىك ئولتۇراق ئۆي قۇرۇلمىسى ئەنئەنىۋى ئۇسلۇب سۈپىتىدە پەقەت جۇڭگودىلا ئۆز سېھرىي كۈچىنى نامايەن قىلماقتا. بۇ خىل پەۋقۇلئاددە قۇرۇلۇش شەكلىنىڭ قانداق ۋە نېمە ئۈچۈن شەكىللەنگەنلىكى مەسىلىسىنى مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن ئىزاھلايدىغانلار ئېلىمىزدە ناھايىتىمۇ ئاز بولدى. ياۋروپا ۋە ئامېرىكىغا بېرىپ باققانلار شۇنى بىلىدۇكى، ياۋروپانىڭ ئادەتتىكى پۇقرالىرىنىڭ ئۆيلىرى ئەتراپىدا هويلا تېمى دېگەنلەرنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ، ئۇلار ئوچۇق قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر ياكى هەيۋەتلىك، كۆپ قەۋەتلىك، سترېئولۇق بىنالارنى ياخشى كۆرىدۇ.

غەربلىكلەر ئۆيلىرىنىڭ ئۆپچۆرىسىگە جۇڭگولۇقلاردەك ئېگىز، قېلىن تاملارنى چۆرۈپ هويلا ياسىمايدۇ، پەقەت چېتلاق شەكىللىك سالاسۇنلار ئارقىلىق ئۆيلىرىگە بىر خىل تەبىئىيلىك بېغىشلايدۇ. بىراق جۇڭگونىڭ قورشاۋ هويلىلىرىچۇ؟ بېكىك ۋە چەمبەر شەكىللىك بۇ خىل ئولتۇراقنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى هويلا تېمىدىن هەتتا شامالمۇ ئۆتمەيدۇ، شەھەرلەر شۇنداق، ئوردىمۇ شۇنداق، پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىمۇ شۇنداق، ئۆيلەرنىڭ تۆت تەرىپىگە قوپۇرۇلغان ئېگىز، قېلىن تاملار بۇ ئۆيلەرنى تاشقى دۇنيادىن ئۈزۈل - كېسىل ئايرىپ تۇرىدۇ.

جۇڭگودىكى بۇ خىل قورشاۋ هويلا شەكىللىك بېكىنمە ئولتۇراق قورۇلمىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى زادى نېمىنى مەنبە قىلىدۇ؟ مېنىڭچە، قورشاۋ هويلا جۇ، شاڭ سۇلالىلىرىدىكى مەركىزىي شەھەر دۆلىتى مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن چاسا شەھەر بىناكارلىقىنىڭ شەكىل ۋە فونكسىيىسىگە ۋارىسلىق قىلغان. چۈنكى قەدىمكى شەھەر دۆلىتى پۇقرالىرى ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتىگە قاراپ بىردىن ئۆزلەر (قانداشلار) گۇرۇهى بولۇپ شەكىللەنگەن. هەر بىر قورشاۋهويلا ئىچىدىكى پۇقرالار ئۇرۇقداشلىق مۇناسىۋىتى بار چوڭ بىر ئائىلە ئىدى. دېمەك، قورشاۋ هويلا شەكىل جەھەتتىن شۇ ئائىلىنىڭ ياتلارغا تاقابىل تۇرۇش، ئۇلارنى چەتكە قېقىش ئارزۇسىنى ناھايىتى ياخشى قاندۇرغان.

بېكىنمە شەكىللىك قورشاۋ هويلىنىڭ مەيدانغا كېلىشى فېئوداللىق ئائىلە تۇرۇمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. قەدىمكى قورشاۋ هويلىنىڭ قاپ مەركىزىگە تۇر ئۆي ياسىلىدۇ، لېكىن هەم چوڭ، هەم ياسىداق بېزەلگەن بۇ ئۆيدە ئادەتتە ئادەم ئولتۇرمايدۇ، پەقەت پۈتكۈل ئائىلە هوقۇقىنىڭ سىمۋولى

ئويلىنىش ۋە ئىزدىنىش

سۇيىتىدە ئاتا - بوۋىسىغا تەزىيە تاختىسى قاداپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش ۋە ئائىلە يىغىنى چاقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ، ماھىيەت جەھەتتىن شائك، جۇ سۇلالىلىرىدىكى شەھەر دۆلىتىنىڭ ئىچىدە تەسىس قىلىنغان «قىبىلە» — دىنىي، سىياسىي ئىشلار مەركىزى ھېسابلىنىدىغان ئەجدادلار ئىبادەتخانىسى ۋە ئوردىغا ئوخشايدۇ. بېيجىڭدىكى خان ساريىي گەرچە بىر پادىشاھنىڭ ئوردىسى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەمەلىيەتتە قۇرۇلما ۋە فونكسىيە جەھەتتىن ئالغاندا يەنىلا ناھايىتى سەلتەنەتلىك قورشاۋ ھويلىسىنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى تەيگۈك ساريىي دەل بىز يۇقىرىدا تىلغا ئالغان تۆر ئۆيگە ئوخشايدۇ.

بۇنداق بېكىنمە شەكىللىك قورشاۋ ھويلا زادى نېمە مەقسەتتە بەرپا قىلىنىدۇ؟ مەقسەت ناھايىتى ئېنىق: مۇستەقىل ئۇرۇقداشلىق بىرلىكى، نەزىر - چىراغ بىرلىكى، ئىقتىسادىي بىرلىك ھېسابلىنىدىغان ئاشۇ ئائىلىنى تاشقى جەمئىيەتتىن ئايرىپ تۇرۇش. چۈنكى مۇستەقىل ئىجتىمائىي تەشكىلات ھېسابلىنىدىغان بۇ ئائىلىنىڭ ئۇرۇق جەھەتتىكى ساپلىقى پەقەت شۇ ئائىلە ئىچىدىكى باشقا ئۇششاق ئائىلىلەرنىڭ بىر - بىرىگە يۆلىنىشى ئارقىلىق كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ.

غەربلىكلەرنىڭ بىناكارلىق ئېڭى بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. غەربتە ئەزەلدىن تارتىپ قورشاۋ ھويلا بولۇپ باققان ئەمەس، ياۋروپا شەھەرلىرىنىڭ ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونلىرىدا قەتئىي ھويلا تىپى بولمايدۇ، ھەتتا پادىشاھ ئوردىلىرىمۇ كەڭرى مەيدانغا ئاشكارا قاراپ تۇرىدۇ. دېمەك، غەربنىڭ بىناكارلىقىدا جۇڭگو بىناكارلىقىنىڭ ئەكسىچە ئومۇمىيۈزلۈك ئوچۇق شەكىللىك قۇرۇلما قوللىنىلىدۇ. مەدەنىيەت بەلگىشۇناسلىقى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، بىناكارلىق شەكلى ئەمەلىيەتتە بىر مىللەتنىڭ مەدەنىيەت پىسخىكىسى ھالىتىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. غەرب بىلەن جۇڭگونىڭ بىناكارلىق شەكلى جەھەتتىكى بۇ پەرقلەر ئەمەلىيەتتە غەربنىڭ ئوچۇق مەدەنىيەت پىسخىكىسى ھالىتى بىلەن جۇڭگونىڭ بېكىنمە مەدەنىيەت پىسخىكىسى ھالىتىنىڭ سىمۋوللۇق سىلىشتۇرمىسى.

بۇ ئىككى خىل مەدەنىيەت تىپى ھالا بۇگۈنكى كۈندىمۇ مەدەنىيەت پىسخىكىسى جەھەتتە يەنىلا قىزىقارلىق سىلىشتۇرمىلارغا سەۋەب بولماقتا. تۆمۈرىيول تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر چەت ئەللىك ئېلىمىزگە كەلگەندىن كېيىن مۇنداق دېگەن: جۇڭگو قۇرۇلۇشلىرىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، لايىھىلەنگەن چاغدا بىناغا ئىشىك خېلى كۆپ قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بىنا پۈتكەندىن كېيىن ئوچۇق تۇرىدىغان ئىشىكلەر ناھايىتىمۇ ئاز بولىدىكەن. مەسىلەن، بېيجىڭ مېتروسىنى مىسالغا ئالساق، ھەر بىر بېكەتكە تۆتتىن سەككىزگىچە ئىشىك قويۇلۇپتۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن پەقەت بىرىلا ئېچىلىدىكەن. ئەمما پارتىز مېتروسىدا ئەھۋال بۇنىڭ ئەكسىچە، نەچچە ئىشىك بولسا، ھەممىسى داغدام ئوچۇق تۇرىدۇ. چۈنكى باشقۇرغۇچىلار يولۇچىلارنىڭ ئىشكىتىن قىستاشماي، ئەركىن - ئازادە كىرىپ - چىقىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ.

خوش، جۇڭگو مېترولىرىدا نېمە ئۈچۈن ئىشكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى تاقۇلۇپ قالىدۇ؟ بۇنىڭ جاۋابى ناھايىتى ئاددىي: پەقەت باشقۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈنلا. شۇنىڭغا دىققەت قىلىشىمىز كېرەككى، «باشقۇرۇشقا قولايلىق يارىتىش» بىر خىل جەمئىيەت فونكسىيەسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئىھتىياجى. بىز باشقۇرۇشتا كۆپىنچە ئىشكىنى تاقۇلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىمىز، بۇ، جۇڭگونىڭ قەدىمدىن قالغان بىر خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسى. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ئۆيلىرىمىز قورشاۋ ھويلىنىڭ ئىچىدە، شەھەرلىرىمىز چاسا رامكىنىڭ ئىچىدە، ۋەتىنىمىز بوشلۇقتىكى غايەت قورشاۋ ھويلا — سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىمۋوللۇقىدا. يېقىنقى دەۋرلەردە ئېلىمىزدە غەربنىڭكىگە تەقلىد قىلىنىپ ستىرىئولۇق بىنالار سېلىنىدى، بۇ بىنالارغا ئېستېتىكا ۋە بىناكارلىق ئىلمى نۇقتىسىدىن نۇرغۇن ئىشكىلەر قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىشكىنىڭ 99 پىرسەنتى 360 كۈن قۇلۇپلاقلىق تۇرغانلىقىنى كۆرىسىز.

سەددىچىن بوشلۇققا قۇرۇلغان قورشاۋ ھويلا، قەدىمقىلار ئۇنى كۆچمەنلەرنىڭ تاجاۋۇزىدىن پاناھلىنىش ئۈچۈنلا ئەمەس، مۇھىمى خۇاشيالارنىڭ غەيرىي خۇا شيالار بىلەن بولغان ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنى توسۇش مەقسىتىدە قۇرغان. ئەمەلىيەتمۇ شۇنداق. جۇڭگولۇقلار شائك، جۇ سۇلالىلىرىدىن تارتىپ مەنچىڭ خاندانلىقى قۇرۇلغىچە بولغان 3 مىڭ يىل مابەينىدە يەنىلا كۆچمەنلەرنىڭ تەھدىتىگە ئىزچىل ئۈچراپ كەلدى.

ياۋروپا تارىخىدا رىم ئىمپېرىيىسى ئاخىرقى دەۋرلەردە بەدۋىلەرنىڭ، كېيىن موڭغۇللارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىدى. لېكىن ئومۇمەن قىلغاندا، ياۋروپا كۆچمەنلەرنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەھدىتىگە ئۇنچىۋالا كۆپ ۋە ئېغىر ئۇچرىمىدى. ئەمەلىيەتتە كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى ياۋروپا مەدەنىيىتى تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنماي ئەكسىچە ئۆزلەشتۇرۇلۇپ بېيىتىلدى. يېقىنقى دەۋرلەردە كۆچمەنلەر مەدەنىيىتى ياۋروپا كاپىتالىستىك سودا - سانائەت مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم تولۇقلىمىسىغا ئايلاندى. گىرېتسىيە رىمپولىسى (شەھەر دۆلىتى) ئەينى ۋاقىتتا ئېچىۋېتىلگەن سودا مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلغانلىقى ئۈچۈنلا شۇنداق قىلالىدى. لېكىن جۇڭگودىچۇ؟ خۇا شيالارنىڭ ياتلار بىلەن سودا خاراكتېرلىك مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلىشى قاتتىق چەكلەندى. خەن، تاڭ سۇلالىلىرىدا بۇ خىل سىياسەت بىر ئاز بوشىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن ياتلارنىڭ چېگرا سودىسى يەنىلا دۆلەتنىڭ قاتتىق نازارىتى ئاستىغا ئېلىنىپ كەلدى، سودىدا پۈتۈشەلمىسە قان تۆكۈپ جەڭ قىلىشتى. 1840 - يىلدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشى ئەمەلىيەتتە بىر قېتىملىق سودا ئۇرۇشىدىن ئىبارەت. «ئەنگلىيە ئەپيۇن ئۈچۈن ئۇرۇش قوزغىدى» دېگەن ئاتاق شۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ سەۋەبلىرى ئىچىدىكى ناھايىتى كىچىك بىر سەۋەب. تۆپ نېگىزىدىن ئالغاندا شۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى پەقەت چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىشكىنى مەھكەم تاقۇۋېلىپ، خەلقئارا سودىنى چەكلەش سىياسىتى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيىتى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مۇتەئەسسىپلىك سىياسىتىگە بېرىلگەن ئېغىر جازا بولدى.

ئىشكىنى ناھايىتى نۇرغۇن قويۇپ ئەمەلىيەتتە ھەممىسىنى قۇلۇپلۇۋېلىشىمىز دەل تاۋ يۈەنمىڭ يازغان: «قويغان قوۋۇق شامۇ - سەھەر تاقاق تۇرار» (关门虽设而常关) دېگەن مىسراغا ناھايىتى ئوخشايدۇ. 关 (گۇەن — ئىشكىنى تاقۇېلىش) دىن مەقسەت 管 (گۇەن — باشقۇرۇش) نى كۆچەيتىش. بۇ يەردە مەن خەنزۇچە خەت ئۇستىدە تەھلىل يۈزگۈزۈپ باقاي. خەنزۇچىدىكى 管 (گۇەن — ئەمەل) سۆزى بىلەن 管 (گۇەن — باشقۇرۇش) سۆزى ئەمەلىيەتتە بىر مەنىنى بېرىدۇ، چۈنكى ئەمەل تۇتۇشنىڭ ئۆزى ئادەم باشقۇرۇش دېمەكتۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە 管 خېتى يەنە «ئىشكىنى قۇلۇپلاش» دېگەن مەنىنىمۇ بېرىدۇ. قەدىمدە ئىشكىنى قۇلۇپلاش 关键 — 关键 دەپ ئاتىلاتتى. شۇڭا جۇڭگودا ئەمەلدارنىڭ مەسئۇلىيىتى — باشقۇرۇش، باشقۇرۇشتا قوللىنىدىغان ئۇسۇلى — ئىشكىنى تاقاش، قۇلۇپلاشلا، خالاس. سۆزنىڭ ئىتمولوگىيىسى نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلغاندا، جۇڭگونىڭ قەدىمكى باشقۇرۇش نۇقتىسىنەزىرى ۋە ئۇنىڭ تۈپكى ماھىيىتىنى ناھايىتى روشەن چۈشىنىۋالغىلى بولىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جۇڭگودىكى بىر قىسىم ئىقتىسادشۇناسلار ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى جەھەتتىكى نۇقسانلىرىنى «باشقۇرىمەن دەپ تۇنجۇقتۇرۇپ قويۇش، تۇنجۇقۇپ قالغىلى قويسا يەنە قويۇپ بېرىش، قويۇپ بەرسە قالايمىقانلىشىپ كېتىش، قالايمىقانلىشىپ كەتسە يەنە باشقۇرۇش» دېگەن ئىبارىلەرگە مۇجەسسەملىدى. ئېلىمىزنىڭ بۇ خىل ئىقتىسادىي

تۇزۈلمىسى بىر خىل يامان سۈپەتلىك ئايلىنىش. ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ بۇ مەسخىرىسى كېلىمىزنىڭ بۇ خىل بېكىنمە شەكىللىك مەدەنىيەت پىسخىكىسى ھالىتىنىڭ زامانۇي ئىقتىساد، سىياسەتكە تۇپتىن ئۇيغۇنلىشالمايۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ خىل بېكىنمە ۋە باشقىلارنى چەتكە قېقىشتەك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت پىسخىكىسى ھالىتىنى دەل جۈڭگونىڭ قەدىمكى ئۇرۇقداشلىق ئاساسىدىكى جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت ئانىدىن تۇغۇلغان.

سەيىت تىلۋالدى تەرجىمىسى

جۈڭگودىكى قەدىمكى شەھەرلەر ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنىڭ مەنبەسى ئەمەس، بەلكى مۇستەبىتلىكنىڭ قورغىنى ئىدى

ھازىرقى زامان جۈڭگو تارىخشۇناسلىرى بىلەن غەرب تارىخشۇناسلىرى ئوتتۇرىسىدا تۆۋەندىكى بىر قانچە مەسىلىدە تۈپ ئىختىلاپ ساقلىنىپ كەلمەكتە. يەنى، جۈڭگو بىلەن غەربنىڭ تارىخىدا ماھىيەتلىك پەرق بارمۇ يوق؟ جۈڭگو باشتىن - ئاخىر غەرب بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولغان تارىخىي يولدا مېڭىپ كەلدىمۇ يوق؟ جۈڭگو بىلەن غەربنىڭ بۈگۈنكى كۈندىكى پەرقى پەقەتلا ئىجتىمائىي تۈزۈم پەرقىدىنلا ئىبارەت، ئۇ ھەرگىزمۇ مەدەنىيەت فورماتسىيىسىدىكى بىر قاتار نېگىزلىك پەرق ئەمەس، دېيىشكە بولامدۇ - يوق؟ دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەردە جۈڭگو تارىخشۇناسلىرى جۈڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ھېچقانچە پەرق يوق، ئەگەر پەرق بار دېيىلسە، ئۇ پەقەت ئىجتىمائىي تۈزۈمدىكى پەرقتىنلا ئىبارەت، دەپ قارايدۇ. ئەكسىچە غەرب تارىخشۇناسلىرى جۈڭگو بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك پەرق مەۋجۇت، دەپ قارايدۇ.

«ئامېرىكا ۋە جۈڭگو» دېگەن كىتابتا جۈڭگونىڭ تارىخىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى بىلەن غەربنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرق ئالاھىدە ئورۇنغا قويۇلۇپ، بۇ خىل ماھىيەتلىك پەرق ئوستىدە بىر قەدەر چوڭقۇر تەھلىل يۈرگۈزۈلگەن.

ئاپتور مۇنداق كۆرسىتىدۇ: «جۈڭگو جەمئىيىتى تۈپ جەھەتتىن يا روسىيىگە، يا ئامېرىكىغا ئوخشايدىغان جەمئىيەت، ئۇ ئۆزىدىكى ئەنئەنە ۋە مۇھىت بويىچە راۋاجلانغان» ، «بىز جۈڭگونى شۇنىڭ ئۈچۈن تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمەيمىزكى، ھېچ بولمىغاندا جۈڭگونىڭ مەلۇم جەھەتتىكى زامانۇي قىياپىتىنى خاتا ھالدا جۈڭگو تۈرمۇشىنىڭ ئۆزى دەپ قاراپ قالىمىز» ، «ئەمەلىيەتتە، ھازىرقى زامان جۈڭگو جەمئىيىتىنىڭ تۆۋەن قاتلىمى ۋە ئۇنىڭ كەينىگە بىز غەربلىكلەر جۈملىدىن جۈڭگولۇقلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ چۈشىنىپ كېتەلمەيدىغان، قەدىمىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان باشقا بىر خىل جەمئىيەت يوشۇرۇنغان بولۇپ، بىز مانا مۇشۇ تۈپراقتىنلا جۈڭگونىڭ غەربكە ئوخشمايدىغان ھالقىلىق جايلىرىنى تېپىپ چىقالايمىز» .

ئۇنداقتا، جۈڭگو جەمئىيىتى بىلەن غەرب جەمئىيىتى مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە قانداق ئوخشماسلىقلار مەۋجۇت؟

مەدەنىيەت ئېكولوگىيىسى (Cultural ecology) نۇقتىسىدىن قارىغاندا، مەدەنىيەت فورماتسىيىسى ئالدى بىلەن ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتقا ماسلاشقانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئىجتىمائىي شەخس (ئادەم) نىڭ خاراكتېرى ۋە ھەرىكەت پائالىيىتى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە مەدەنىيەت فورماتسىيىسى (ئىجتىمائىي قۇرۇلما، قىممەت سىستېمىسى، ئىجتىمائىيلىشىش شەكلى) نىڭ مەلۇم تەرەپتىكى ئىپادىسى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئېكولوگىيە تېپى (شەكلى) مەدەنىيەت فورماتسىيىسى (ئىگىلىك شەكلى، ئىجتىمائىي قۇرۇلما، قىممەت سىستېمىسى) نى بەلگىلەيدۇ. مەدەنىيەت فورماتسىيىسى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىجتىمائىي شەخس (ئادەم) نىڭ خاراكتېرى، خۇي - پەيلى ۋە ھەرىكەت پائالىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. مۇشۇنداق بولغاچقا، جۈڭگو مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك مۇھىتى ۋە ئېكولوگىيىلىك شارائىتىدىن چۈشەندۈرۈش زۆرۈر. قەدىمكى خۇا شىيا مەدەنىيىتى ئاساسلىقى خۇاڭخې دەرياسى، خۇەيخې دەرياسى، چاڭجىياڭ دەرياسىدىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ ئېقىنىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن قىسىم رايونلىرىدا يەنى ھازىرقى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدا مەيدانغا كەلگەن. بىز خەرىتىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ پۈتكۈل جۈڭگو ۋە ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى جۇغراپىيىلىك ئورنىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، مۇنداق بىر نەرسىنى بايقايمىز: بۇ تۈزلەڭلىك بىر خىل يېپىق ھالەتتىكى جۇغراپىيىلىك بوشلۇققا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ شىمال ۋە غەرب تەرەپلىرىنى يەنشەن تاغ تىزمىسى، تەيخاڭشەن تاغ تىزمىسى، لۇلياڭشەن تاغ تىزمىسى، فۇنيۇشەن تاغ تىزمىسى، چىنلىڭ، ۋۇداڭشەر تاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. جەنۇب تەرىپىنى بولسا ۋۇلىڭشەن دابېيشەن، جيۇيىشەن، تيەنمۇشەن، نەنلىڭ، ۋۇيىشەن تاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. بۇ تاغلار تاكى جەنۇبىي دېڭىز ساھىلىغىچە سوزۇلغان. بۇ ئېگىز تاغ، تىك قىيالار خۇددى قاتمۇ قات توساقتەك ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنى شىمال، غەرب، جەنۇب تەرەپتىن مەھكەم ئىسكەنجىگە ئالغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ شەرق تەرىپى بولسا، بوخەي دېڭىزى، خۇاڭخەي دېڭىزى، دۇڭخەي دېڭىزلىرى بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ.

بۇ خىل بېكىنمە ھالەتتىكى جۇغراپىيىلىك شارائىت دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا، ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان ناتورال ئىگىلىك تۈرمۇشىغا تازا ماس كەلگەن بىلەن، ئېچىۋېتىلگەن سودا خاراكتېرلىك ئىقتىساد (ئىگىلىك) نى راۋاجلاندۇرۇشقا ماس كەلمەيتتى. گەرچە چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن قەدىمكى جۇڭگونىڭ سىياسىي جۇغراپىيىلىك دائىرىسى كېڭىيىپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن بولسىمۇ، بېكىنمە ھالەتتىكى چەمبەرسىمان جۇغراپىيىلىك مۇھىت تۈپ جەھەتتىن ئۆزگەرمىگەن. غايەت زور كۆچ سەرپ قىلىش بەدىلىگە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە تاماملانغان سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئۆزىمۇ ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيىتى بىلەن سېپىل سىرتىدىكى مەدەنىيەتنىڭ ئايرىپ تۇرىدىغان غايەت چوڭ بىر سىياسىي - ھەربىي چەمبەر رولىنى ئوينىغانىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە جۇڭگونىڭ زېمىن دائىرىسى شەرقىي شىمال ۋە غەربىي شىمال تەرەپلەرگە

قاراپ زور دەرىجىدە كېڭەيگەن. ھالبۇكى سىبىرىيە، موڭغۇلىيە ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى چۆل - باياۋانلار، قۇملۇقلار، ئېگىز تاغلار يەنىلا جۇڭگونىڭ مەدەنىيەت كۆزنىكىنى ئېتىپ تۇرىدىغان چوڭ توسالغۇ بولۇپ كەلگەن. گەرچە قەدىمدە گاھى توسۇلۇپ، گاھى راۋانلىشىپ تۇرغان، غەرب بىلەن بولغان سودا ئىشلىرىدىكى مۇھىم يول - «يىپەك يولى» مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەپسۇس، بۇ يول چىن (جۇڭگونىڭ) غەربىدىكى يۇنان، رىم مەدەنىيىتىنى قەدىمكى جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ۋە ئىككى مەدەنىيەتنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان تومۇرغا ئايلىنالمىغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن بۇ يول ئەمەلىيەتتە ئېتىلىپ قالغان.

دېگىز تەۋەسى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، خۇا شيا مەدەنىيىتى ئەڭ تەرەققىي قىلغان ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك رايونى تۇتىشىپ تۇرىدىغان بوغىزىنىڭ ئۆزىمۇ ئەمەلىيەتتە يېرىم يېپىق ھالەتتىكى ئىچكى دېگىز ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا خۇاڭخەي، دۇڭخەي دېگىزلىرىنىڭ شەرقىدىكى چاۋشيەن، ياپونىيە قاتارلىق ئەللەر ئەينى چاغدا خۇا شيا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدىكى ئىككىنچي ئورۇندىكى مەدەنىيەت رايونلىرى بولۇپ، بۇ يەردە خۇا شيالارنىڭ يېزا ئىگىلىك مەدەنىيىتىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان باشقىچە مەدەنىيەت شەكىللىنەلمىگەن. مانا مۇشۇنداق يېپىق ھالەتتىكى جۇغراپىيىلىك ماكان قۇرۇلمىسى قەدىمكى زامان خۇا شيا مەدەنىيىتىنىڭ بېكىنمە ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

بۇنىڭ ئەكسىچە، قەدىمكى يۇنانداا تەرەققىي قىلغان ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى ۋە سودا ئىگىلىكى بولغان تارقاق شەھەرلەرنىڭ قۇرۇقلۇق ۋە دېگىز قاتنىشى ئارقىلىق ئېچىۋېتىلگەن ئىقتىسادىي تور شەكىللەندۈرۈلگەن، ئەركىن فېدېراتسىيە شەكلىدىكى باشقا بىر خىل سىياسىي مەدەنىيىتى شەكىللەنگەنىدى. بۇ خىل سىياسىي مەدەنىيەت ئەنئەنىسى تا بۈگۈنگە قەدەر غەربىي ياۋروپا ۋە شىمالىي ئامېرىكىغا ئىزچىل تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتىدۇ. بىراق جۇڭگودىكى قەدىمكى شەھەرلەر فونكسىيە جەھەتتە يۇنان شەھەرلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، پۈتۈنلەي باشقىچە رول ئوينىغان. يەنى قەدىمكى زامانىدىكى جۇڭگو شەھەرلىرى پۈتۈنلەي دىنىي ۋە سىياسىي مەدەنىيەتنىڭلا مەركىزى بولۇپ قالغانكى سودا ۋە قول سانائەت ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدىغان ئىقتىسادىي مەركەز بولالمىغان.

«ئامېرىكا ۋە جۇڭگو» دېگەن كىتابتا ئاپتور بېيجىڭ شەھىرىنىڭ سىمۋوللۇق خاراكتېرىدىكى دىنىي، سىياسىي مەركەزلىك فونكسىيىسىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلىپ: «بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ناھايىتى ھەشمەتلىك سىممېترىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى شۇبھىسىز ھالدا ئۇنى پايتەختلەرنىڭ ئەڭ كاتتىسىغا ئايلاندۇرغان»، «غەربتىكى ھەر قانداق بىر پايتەختتە ھوقۇق مەركەزلەشكەن ھاكىم مۇتلەق سىياسىي تۇزۇلمىنىڭ سىمۋوللۇق خاراكتېرى بۇنداق روشەن گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئەمەس» دەپ يازىدۇ. دەرۋەقە، بۇگۈنكى كۈندىمۇ چەت ئەل ساياھەتچىلىرى بېيجىڭ شەھىرىدىكى شەھەر قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ھەشمەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ئۇنىڭ سىياسىي ئەھمىيىتىدىن ھەيران قالماي تۇرالمايدۇ. بۇ يەردىكى غايەت چوڭ مەيدان، ئۇزۇندىن - ئۇزۇنغا سوزۇلغان كوچا - رەستىلەر، تۇرلۇك - تۇمەن ئۆيسكا، پىلاكاتلار . . . نىڭ ھەممىسى كۈچلۈك سىياسىي سىمۋول خاراكتېرىگە ئىگە. بۇ ھالەت بىر غېرىچ يەر ئالتۇندىن قىممەت توختايدىغان، سودا خاراكتېرىدىكى ھەشمەتلىك بىنا - ئىمارەتلەر سانجاق - سانجاق سېلىنغان، قاتناش - ئالاقە ئىشلىرى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان زامانىۋى پۇل - مۇئامىلە مەركەزلىرىدىن نيۇ - يورك، توكيو، پارىژ، لوندۇن، شىياڭگاڭلار بىلەن ناھايىتى ئېنىق تەتۇر پەرق ۋە سېلىشتۇرما ھاسىل قىلغان.

مانا مۇشۇ خىل ئىچكى، ماھىيەتلىك ئوبيېكتىپ پەرق ئاساسىدا، قەدىمكى زامانىدىكى جۇڭگو شەھەرلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئوتتۇرا ئەسىردىكى غەرب شەھەرلىرىدەك ئەركىنلىك ۋە دېموكراتىيىنىڭ مەنبەسى بولماي، بەلكى پەقەتلا مۇستەبتىلىكنىڭ قورغىنى بولۇپ قالغانلىقىنىڭ، نېمە ئۈچۈن شەھەر ئاھالىسىنىڭ جۇڭگودا كونا جەمئىيەتتىن ئەركىن كاپىتالىزمغا سەكرەشتىكى ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ بولۇپ شەكىللىنەلمىگەنلىكىنىڭ، جۇملىدىن ھازىرقى شەھەرلەردىمۇ نېمە ئۈچۈن يەنىلا سىياسىي تۈس ئالغان نۇرغۇن پائالىيەت ۋە بۇيۇملارغا (بولۇپمۇ بەزى سىياسىي بايرام مەزگىللىرىدە) پۇل خەجلەشكە كەلگەندە قولىمىز شۇنچە ئوچۇق، ئەكسىچە، يۇقىرى سۇرئەتلىك تاشيوللارنى ياساش، شەھەر ئىچى قاتناش ئىشلىرى ۋە مۇئەسسەسلىرىنى ھەقىقىي ياخشىلاشقا پۇل خەجلەشتە بولسا، تولىمۇ بېخىل بولۇپ كېتىدىغانلىقىمىزنىڭ سەۋەبلىرىنى تاپالايمىز.

جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان مەركىزىي شەھەرلىرىدە سودا ۋە قول سانائەت ئىككىنچي ئورۇندىكى قوشۇمچە نەرسە بولغاچقا، ھەمىشە كەمسىتىلىشكە ۋە تۇرلۇك چەكلىمىلەرگە ئۇچرىغان. شۇڭا، كۆپ ساندىكى يەرلىك ناھىيە (ئايماق) بازارلىرىدا پەقەت مەلۇم ۋاقىت ئارىلىقى بىلەن پەرقلىنىپ دەۋرلىنىپ تۇرىدىغان ھەشمەتلىك قەبرىستانلىقلار بولسا بولغانكى، مۇنتىزىم، ئىزچىللىققا ئىگە بولغان سودا خاراكتېرىدىكى تەركىب بولغان ئەمەس. سىياسىي شەھەرلەرنى مەركەز قىلغان پارچە - پارچە دېھقانچىلىق رايونلىرى تېك لىنىيىلىك يۇقىرى - تۆۋەنلىك مۇناسىۋەتتە ھوقۇق مەركەزلەشكەن ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگانغا قارايدىغان بولۇپ، رايون بىلەن رايون ئوتتۇرىسىدا توغرا لىنىيىلىك مۇناسىۋەت يوق دېيەرلىك بولغان. شۇڭا، قەدىمكى زاماندا دۆلەت بىرلىككە كەلتۈرۈلۈپ تازا گۈللەنگەن مەزگىللەردىمۇ «ئەرش ئېگىز، خان يىراقتا بولغاچ (تاغدا يولۋاس بولمىسا) مايمۇن پادىشاھ بولۇۋالغان» غا ئوخشاش، يەرلىك تەپرىقە كۈچلەر يەنىلا يوشۇرۇن ھالەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. ئۇرۇق، نەسەب، ئائىلىدىن ئىبارەت قانداشلىق مۇناسىۋەت ئاساسىدىكى تەشكىلىي شەكىل بۇ خىل يەرلىك بۆلۈنمە كۆچلەرنىڭ تەبىئىي تەشكىلىي ئەندىزىسى بولۇپ كەلگەن. تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلماسلىقى، قاتناش - ئالاقە ئىشلىرىدىكى قالاق ھالەتنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن داۋاملىشىشى ئورتاق قوللىنىۋاتقان بىر تىلدا تۇمەن شۆۋە پەيدا بولۇش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، جۇملىدىن ئۇزۇن مەزگىل سىرت بىلەن ئايرىلىپ تۇرغان بەزى رايونلاردا نەچچە مىڭ يىل بۇرۇنقى ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، تۇرمۇش شەكلى، ساناپ تۈگەتكۈسىز نادانلىق ۋە مۇتەئەسسىپلىكلەرنىڭ تا بۈگۈنگە قەدەر مۇپەسسەل ساقلىنىپ كېلىشىنى ماكان ۋە زامان ئامىلى بىلەن تەمىنلىگەن.

ياسىنجان ھامىد تەرجىمىسى

خې شىن ئەپەندى زامانىمىزدىكى داڭلىق نەزەريىچى، تارىخشۇناس، ئىقتىسادشۇناس ۋە ستراتېگىيە مەسىلىلىرى ئوبزورچىسى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى. ئۇ ھازىر مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشته تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ ئىككى ماقالە ئالىمنىڭ «خەلقئارا مەدەنىيەت نەشرىياتى» 1997 - يىلى 3 - ئايدا نەشر قىلغان «كرىزىس ۋە ئويلىنىش» ناملىق كىتابىدىن تەرجىمە قىلىندى. (M1)

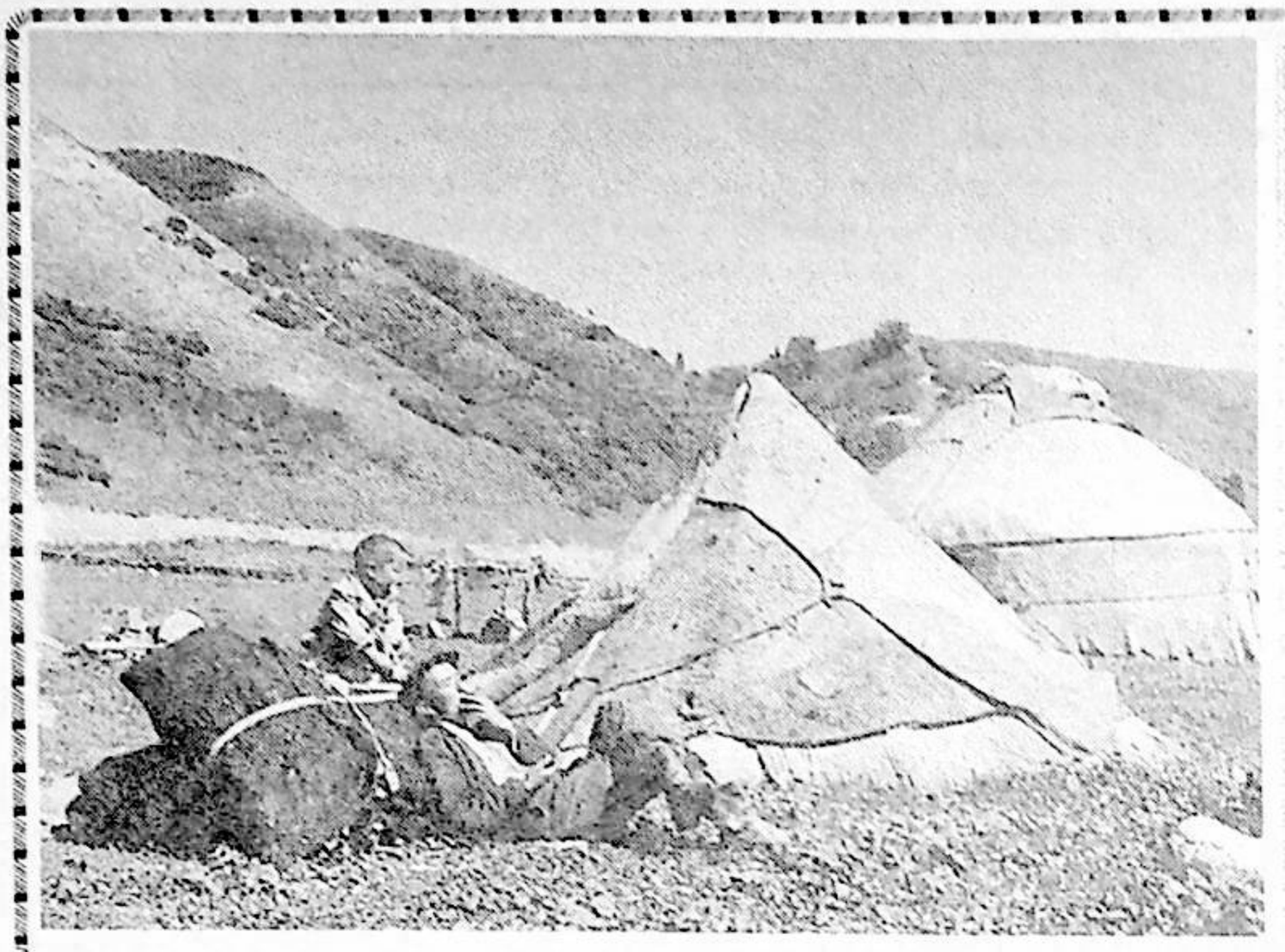

شېئىرىي مىللەتتىن پەلسەپىۋى مىللەتكە ئايلىنىش دەۋرنىڭ تەلىپى

شەرىپقان ئەبدالىي

«شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى قازاق تەھرىراتىنىڭ مەزكۇر ماقالىغا ئىلاۋىسى: ئاپتور خەلقىمىزنىڭ ئومۇمىي مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ھازىرقى تەرەققىيات دەرىجىسىنى مەدەنىيەت ئىلمى نۇقتىسىدىن باھالاپ، ئىجتىمائىي مەدەنىي ھاياتتا بۇرۇلۇش ياساشنىڭ دەۋر تەلىپى ئىكەنلىكىنى مىللىتىمىزنىڭ كەلگۈسى بىلەن باغلاپ، باش قاتۇرۇشقا ئەرزىيدىغان يېڭى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ، مىللىتىمىزنىڭ ھەر بىر ئەزاسى ئۈچۈن ئويلىنىشقا تېگىشلىك زور مەسىلە، شۇنداقلا مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈشتە ئۇلۇغۋار ئىشلار قىلىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، بۇنداق ئوي - پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تولىمۇ ئەھمىيەتلىك. سەگەك ئوقۇرمەنلەر ۋە ئاپتورلارنىڭ بۇنى دەڭسەپ بېقىپ، مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.

1

«قايسىبىر مىللەت ئاۋۋال شائىر، كېيىن مۇتەپەككۇر بولمىغان؟» ① بۇ، ئىنسانىيەتنىڭ مەنىۋى تەرەققىياتى جەريانىنى تەتقىق قىلغان 18 - ئەسىردىكى ئاتاقلىق فرانسوز ئالىمى گېرىمنىڭ قويغان سوئالى. مەشھۇر ماركسىزم نەزەرىيىچىسى، پەيلاسوپ گ. ۋ. پىلخانوۋ بۇ سوئال ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇ (گېرىم) بىر مىللەت شېئىرىيىتىنىڭ گۈللەپ - ياشنىشى شۇ مىللەتنىڭ بالىلىق، ياشلىق چاغلىرى بىلەن دەۋرداش كېلىدۇ، پەلسەپىدە بولسا، مۇئەييەن مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش — شۇ مىللەتنىڭ بالاغەتكە يەتكەن دەۋرىدىلا ئەمەلگە ئاشىدۇ، دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. 18 - ئەسىردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ كۆز قاراشنى 19 - ئەسىردىمۇ تەشەببۇس قىلىپ يېڭىباشتىن ئوتتۇرىغا قويىدىغانلار بارلىققا كەلدى» ②. ئىتالىيىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى گىيامباتتىستا ۋىكو (1668 - 1744) 1725 - يىلى نەشىر قىلدۇرغان «مىللەتلەر ئورتاقلىقىنىڭ يېڭى ئىلمىي پرىنسىپى» دېگەن تولىمۇ قىممەتلىك ئەسىرىدە «شېئىرىي ئەقىل» (Poetic wisdom) دېگەن ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئىتالىيە ئالىمى ۋىكو قەدىمىي گرىتسىيە (يۇنان) نىڭ بۈيۈك ئېپوسى «ئىللىئادا» بىلەن «ئودىسا» ھەر گىزمۇ پەلسەپىۋى تىلسىمچىلىقنىڭ يەنى ئەقلىي تەپەككۇرنىڭ مەھسۇلى ئەمەس، بەلكى «شېئىرىي ئەقىل» نىڭ مەھسۇلى، دەپ قارايدۇ ③.

مەن بۇ يەردە يۇقىرىدىكى ئالىملارنىڭ پىكىرلىرى ۋە كۆز قاراشلىرىنىڭ قانداق مەنا ۋە قانداق شەكىلدە ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتمەكچى ئەمەسمەن. ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى نەقىل كەلتۈرۈشىمدىكى مەقسەت: بىزنىڭ «شېئىرىي مىللەت»، «پەلسەپىۋى مىللەت» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنى ئىشلىتىشىمىزگە تۈرتكە بولغانلىقىنى شەرھىيلەپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت. شۇنى ئېنىق ئېيتىش ھاجەتكى، ماقالىدا ئوتتۇرىغا قويۇلىۋاتقان «شېئىرىي مىللەت»، «پەلسەپىۋى مىللەت» دېگەن ئۇقۇملارنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن كۆز قاراشلار بىلەن مۇئەييەن تارىخىي مۇناسىۋىتى بار بولغىنى بىلەن، ئىچكى ئاساسىي مەزمۇن جەھەتتىن پەرقى بار. ئۇنداقتا «شېئىرىي مىللەت» دېگەن نېمە؟ «پەلسەپىۋى مىللەت» دېگەنچۇ؟

شېئىرىي مىللەت دۇنيانى بىلىش (ياشاش جەريانىدا) ۋە تەپەككۇر قىلىش شەكلى جەھەتتە ئاساسەن ھېس قىلىش ياكى بىۋاسىتە تۇيغۇ - سەزگۈگە تايىنىدۇ. بۇنداق مىللەتنىڭ مىجەز - خۇلق جەھەتتىكى بەلگىلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: ئاقكۆڭۈللۈك، ئوچۇق - يورۇقلۇق، كۆڭۈلچەكلىك، كەڭ قورساقلىق، ساددىلىق، ھېسسىياتچانلىق، قاراپايىملىق، يۇۋاشلىق . . . بۇلارنى بىر ئېغىز سۆز بىلەن شائىر مىجەزلىك دېيىشمۇ مۇمكىن.

پەلسەپىۋى مىللەت دۇنيانى بىلىشتە ھېس قىلىش ياكى بىۋاسىتە تۇيغۇغا ئەمەس، بەلكى ئەقىلگە يەنى ئەقلىي تەپەككۇرگە تايىنىدۇ. ئىلمىيلىكنى ئاساسىي ئورۇنغا قويىدۇ. نەزەر دائىرىسى كەڭ، زامانىۋى ئاڭغا ئىگە ئوچۇق مىللەت دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى ئاڭلىق ھالدا قوبۇل قىلالايدۇ.

تەرەققىياتنى ئاساسىي ئورۇنغا قويىدۇ. ئۆز مەدەنىيىتى بىلەن ئەنئەنىسىدىكى تەرەققىياتقا پۈتلىكاشاك بولىۋاتقان نەرسىلەردىن قەتئىي ئادا - جۇدا بولالايدۇ. يەنى مەدەنىيىتى بىلەن ئەنئەنىسىدىكى ئىجابىي ئامىللارغا ۋارىسلىق قىلىپ، سەلبىي نەرسىلەرنى تاشلىۋېتەلەيدۇ. شۇڭلاشقا، بۇنداق مىللەتلەر ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ ۋە كۆچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ، باشلامچىلىق رول ئوينىيالايدۇ. شۇڭا، بۇنداق مىللەتلەر «پەلسەپىۋى مىللەت» دېيىلىدۇ. دېمەك «پەلسەپىۋى مىللەت» بىلەن «شېئىرىي مىللەت» دېگەن ئاتالغۇلار ماھىيەتتە مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات دەرىجىسىنى كۆرسىتىدىغان ئۇقۇملاردۇر. ئىنسانىيەتنىڭ هازىرقى تەرەققىياتى جەريانىدا ئالدىدا كېتىۋاتقان، يەنى پەلسەپىۋى مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن مىللەتلەرنىڭ هېچقايسىسى بۇنداق پەللىگە بىردىنلا كۆتۈرۈلگەن ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ هەممىسلا شېئىرىي مىللەتلىك دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن. ئۇزاق مەزگىللىك مۇرەككەپ ۋە ئەگرى - توقاي تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈش، ئەمەلىيەت جەريانىدا پىشىپ - يېتىلىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيىتىگە تەنىدىي قاراپ، ئۇنى ئۆزلۈكسىز يېڭىلاش ئارقىلىق دۇنياىدىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى دادىللىق، كەمتەرلىك بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئالدىنقى قاتارىغا ئۆتكەن، شېئىرىي مىللەتتىن پەلسەپىۋى مىللەتكە ئايلانغان. شۇڭا بىز فرانسىيە ئالىمى گېرىمنىڭ: «قايسىبىر مىللەت ئاۋۋال شائىر، كېيىن مۇتەپەككۇر بولمىغان؟» دېگەن سوئالىنى چىن مەنىسى بىلەن چۈشىنىشىمىز كېرەك. ئۇ، بۇ سوئال ئارقىلىق ئىنسانىيەتنىڭ ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن كېيىنكى جەمئىيەتكە — كېيىنكى تەرەققىيات باسقۇچىغا يېتىش جەريانىنى مۇئەييەن سېلىشتۇرمىلىق مەنادا كۆرسىتىپ بەرگەن. بۇ ئۇقۇمنى بىز مۇئەييەن سېلىشتۇرمىلىق مەنادا ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىمىز. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىز بۇ ئىككى ئۇقۇمنى بۇگۈنكى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى بىلىش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇۋاتىمىز . . . بۇنىڭدىن هەرگىزمۇ هازىرقى دۇنياىدىكى مىللەتلەرنىڭ هەممىسى ئاۋۋال شائىر مىللەت بولۇپ، كېيىن مۇتەپەككۇر مىللەتكە — شېئىرىي مىللەتتىن پەلسەپىۋى مىللەتكە ئايلىنىپ بولدى دېگەن مەنا كېلىپ چىقمايدۇ. چۈنكى دۇنياىدىكى مىللەتلەرنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى هېلىمۇ تەكشىسىز، هەتتا ئاسمان - زېمىن پەرق بار. هەتتا كۆپلىرى تاھازىرغىچە شېئىرىي مىللەتلىك باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار تېخى تەرەققىي تاپقان مىللەتلەر قاتارىغا ئۆتكىنى يوق.

«شېئىرىي مىللەت»، «پەلسەپىۋى مىللەت» دېگەن سېلىشتۇرمىلىق ئىككى ئۇقۇمدىن هەرگىزمۇ شېئىرىي مىللەتنىڭ هەممىلا ئادىمى شائىر، ئۇلاردا پەلسەپىۋى مىللەتكە خاس هېچقانداق ئالاهىدىلىك ۋە خۇسۇسىيەت بولمايدۇ، شۇنداقلا پەلسەپىۋى مىللەتنىمۇ شېئىرىي مىللەتكە خاس هېچقانداق ئالاهىدىلىك ۋە خۇسۇسىيەت يوق، دېگەن مۇتلەق ئىنكارچىلىق كېلىپ چىقمايدۇ. بۇ ئۇقۇملار ماقالىمىزدا مىللەتلەرنىڭ ئاساسلىق تەرىپىگە، يەنى سالماقلىق، ئاسان كۆزگە چېلىقىدىغان ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن قوللىنىلدى.

بۇ يەردە مۇنداق بىر مۇهىم مەسىلە ئوستىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ: مەملىكىتىمىزدىكى 56 مىللەتنىڭ تەرەققىياتى قانداق؟ بۇ مىللەتلەر قايسى باسقۇچتا تۇرۇۋاتىدۇ؟ ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئالدى بىلەن ئۇيغۇر چىقىپ شېئىرىي مىللەتتىن پەلسەپىۋى مىللەتكە كۆتۈرۈلگەنلىرى زادى قانچىلىك؟ شۇنى ئوچۇق ئېيتىش كېرەككى، مەملىكىتىمىزدىكى 56 مىللەتنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى تەكشى ئەمەس، بەزىلىرىنىڭ تەرەققىياتى يۇقىرىراق، بەزىلىرىنىڭ خېلى پەرقلىق هالدا تۆۋەن، تۆۋەن بولغاندىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن. شۇڭا، مەملىكىتىمىزدىكى 56 مىللەتنىڭ هەممىسلا شېئىرىي مىللەتلىكتە تۇرۇۋاتىدۇ ياكى ئۇزىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىگە قاراپ پەيدىنپەي پەلسەپىۋى مىللەتلىككە قاراپ بۇرۇلۇۋاتىدۇ. ئەمما پاكىتلارغا ئاساسەن بۇ مىللەتلەرنىڭ هېچقايسىسىنى تېخى تۇپتىن پەلسەپىۋى مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى، دېيەلمەيمىز. چۈنكى مەملىكىتىمىز هازىر يېزا ئىگىلىك جەمئىيىتىدىن سانائەتلەشكەن جەمئىيەتكە، ئۇچۇر دەۋرىگە ئۆتۈشتەك زور بۇرۇلۇش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتىدۇ. دېمەك، شېئىرىي مىللەتتىن پەلسەپىۋى مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۇشنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئاساسى تېخى تولۇق هازىرلانغىنى يوق. مەۋجۇدىيەت ئاڭنى بەلگىلەيدۇ. بىراق بىز شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىشىمىز كېرەككى، هازىرقى ئۇلۇغ بۇرۇلۇشتىن هېچقايسى مىللەت چەتتە قالمايدۇ ۋە بۇ جەريانىدا مەدەنىيەت ساپاسى يۇقىرىراق مىللەتلەر ئالدى بىلەن تۇپتىن بۇرۇلۇش ياساپ، پەلسەپىۋى مىللەت دەرىجىسىگە تامامەن كۆتۈرۈلەلەيدۇ. شۇڭا، بەزى مىللەتلەر دەرھال ئويغانمايدىغان ۋە تىرىشمايدىغان بولسا، قاتاردىن قېلىپ شاللىنىپ كېتىشى تۇرغان گەپ.

2

مېنىڭچە، بىزنىڭ قازاق خەلقى شېئىرىي مىللەت، شېئىرىي مىللەت بولغاندىمۇ ئەڭ تىپىك شېئىرىي مىللەت. دۇنياىدىكى شەيئىلەر بىر ياقلىمىلىق بولماستىن، بەلكى ئىككى ياقلىمىلىق هەتتا كۆپ ياقلىمىلىققا ئىگە. شۇڭا، بىزنىڭ قازاق خەلقىنى شېئىرىي مىللەت، شائىر خەلق دېگەندىمۇ يالغۇز ئۇنىڭ بىرلا تەرىپىگىلا ئەمەس، بەلكى هەممە تەرىپىگە تەڭ نەزەر سېلىشىمىز كېرەك.

ئالدى بىلەن ياخشى تەرەپ يەنى ئىجابىي تەرەپ ئوستىدە توختىلايلى. بىز كۆپىنچە قازاق خەلقىنى شائىر خەلق دەيمىز هەم بۇ ئاتاق بىلەن تولىمۇ پەخىرلىنىمىز. بۇ، مۇئەييەن نوقتىدىن، مۇئەييەن تارىخىي ئالدىنقى شەرت ئاساسىدىن قارىغاندا، ئەقىلغە مۇۋاپىق. بىز شائىر خەلق، يەنى بىز شېئىرىي مىللەت دېگەن گەپنىڭ ئورۇنلۇق، هەقىقەت ئاساسى بارلىقى مۇنۇ جەهەتلەردە روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ: قازاق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ئېپوس بىلەن مۇهەببەت داستانلىرى بىپايان دېگىز. ئۇلۇغ ئاباينىڭ:

تۇغۇلغاندا دۇنيا ئىشىكىن ئاچار شېئىر،
شېئىر بىلەن يەر قوينىغا كىرەرتېنىڭ.
هاياتنىڭ لەززىتى شېئىر بىلەن،
ئويلىساڭچۇ يۈرگىچە ئېلەڭ - سېلەڭ.

دەپ يازغىنىدەك قازاق خەلقىنىڭ تۇرمۇش - تىرىكچىلىكى، ئۆرپ - ئادەت، قائىدە - يوسۇنلىرى هەتتا مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئەخلاقىي ۋە ئېستېتىك مەدەنىيىتى شېئىرىيەت بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىپ كەتكەن. خۇددى ئۇلۇغ ئاباي ئېيتقاندەك، قازاق خەلقىنىڭ «شېئىرنى سۆزنىڭ سۇلتانى - دۇردانىسى» دەپ قارايدىغانلىقى، «ناخشا بىلەن ئات قازاقنىڭ

ئىككى قانىتى» دېيىشى، شائىرلار بىلەن نوچى - گاڭگۇڭلارنى باي - زەردارلار ھەتتا پادىشاھ - بەگلەردىن ئارتۇق كۆرۈدىغانلىقىنى ئالاھىدە ئىپتىخارلىنىش بىلەن تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. قازاق خەلقىنىڭ كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئاقىنلار ئېيتىشىش ماھارىتىنىڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكى، ھەمدە ئۇنىڭ ھەر قانداق بىر قازاقنى مەپتۇن قىلىپ، قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغانلىقىدىن، شائىرلىقنىڭ بىز قازاق خەلقىگە ئاتا قىلىنغان ئۆزگىچە بىر خاسىيەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ، قازاق خەلقىنىڭ مەدەنىي ھاياتىنىڭ ئەھمىيەتلىك بىر قىسمى. بىزنىڭ باشقا نەرسىمىز بولمىسىمۇ، لېكىن شائىر دېگەن سامانەك. قازاقنىڭ قويچىسىمۇ، پادىچىسىمۇ شائىر، ئاۋۇل، ناھىيە، شەھەرلەردىكى ئادەتتىكى ئولتۇرۇش سورۇنلىرىدىن تارتىپ توي - تۆكۈنگىچە بولغان مەرىكىلەر شائىرلارسىز ئۆتمەيدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى بىز ئۈچۈن بىر ئۇدۇم.

قازاق خەلقىنىڭ شېئىرىي مىللەت ياكى شائىر خەلق ئىكەنلىكى قازاق مەدەنىيىتى، تۇرمۇشي ۋە ئۆرپ - ئادەتىنى ئاز - تولا بىلمەيدىغان، قازاق خەلقى بىلەن ئاز - تولا ئارىلاشقان قېرىنداش مىللەتلەر ۋەكىللىرى (ئۇقۇمۇشلۇقلار) تەرىپىدىن ئومۇميۈزلۈك ئېتىراپ قىلغان ھەقىقەت④.

3

دەرۋەقە، بىز قازاق خەلقىنى شائىر خەلق، شېئىرىي مىللەت دېگەن گەپنى پەقەت ئۇنىڭ يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپلا ئېيتىۋاتقىنىمىز يوق. بىز بىر مىللەتنىڭ شېئىرىي مىللەت ياكى پەلسەپىۋى مىللەتلىكىگە باھا بەرگەندە شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنى جۇملىدىن ئومۇمىي قىممەت قارىشى، تەپەككۇر شەكلى، ئەدەب - ئەخلاق ئەنئەنىسى، ئېستېتىكىلىق ئۆلچىمى قاتارلىق ئەڭ تۆپلۈك، ئەڭ نېگىزلىك تەرەپلىرىنى ئاساس قىلىمىز. بۇ يەردىكى ئەڭ تۆپلۈك، ئەڭ نېگىزلىك تەرەپلەر يەنىلا شۇ مەدەنىيەت ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۇنداقتا، مەدەنىيەت دېگەن نېمە؟ مەدەنىيەت (Cultural) كۆپ مەنىلىك ئۇقۇم، لېكىن ئۇنى ئاساسەن ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ بىرى، تار مەنىدىكى مەدەنىيەت، يەنە بىرى، كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيەت؛ ئالدىنقىسى ئاساسەن مەنىۋى بايلىققا، جۇملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت، ماۋارىپ، ئىلىم - پەن بىلىملىرىگە قارىتىلىدۇ. كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيەت ئالدىنقىسىغا قارىغاندا ناھايىتى مۇرەككەپ ھەم كەڭ، ئابستراكت ئۇقۇم. كەڭ مەنىدىكى مەدەنىيەتنىڭ ئۇچ مۇھىم تەرىپى بار: 1. قىممەت قارىشى، 2. تەپەككۇر شەكلى، 3. ئەدەب - ئەخلاق ھەم ئېستېتىك پرىنسىپ ياكى ئۆلچەم. مەدەنىيەت مۇشۇ ئۇچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىستېمىدىن ئىبارەت. مەدەنىيەت مەلۇم بىر مىللەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەجرىبىلىرى ئاساسىدا شەكىللەندۈرگەن ھەم شۇ مىللەتنى تۈتۈپ تۇرۇۋاتقان چوڭ بىر سىستېما. بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ، شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، شۇ مىللەتنىڭ ئومۇمىي سىياسىي، ئىجتىمائىي تەرەققىيات سەۋىيىسى بىلەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئۇلۇغ كۈچ. قازاق مەدەنىيىتىنى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات سەۋىيىسى بىلەن ئىقتىسادىي ھەمدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ. يەنى قازاق مەدەنىيىتىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكىنى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات سەۋىيىسى بىلەن ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، ئىشلەپچىقىرىش كۈچ - قۇدرىتىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى بەلگىلەيدۇ. قازاق مەدەنىيىتى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە يەنە قازاق خەلقىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى بىلەن ئىجتىمائىي ئىگىلىك ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات ئالاھىدە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان ئامىل. قازاق خەلقىنىڭ شېئىرىي مىللەت بولۇشى مىللەتنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. بىراق، مەسىلىگە ھەرگىز بىر تەرەپلىمە قاراشقا بولمايدۇ. قازاق خەلقىنىڭ مانا مۇشۇنداق شائىر ۋە شېئىرىي مىللەت بولۇشى ئۇنىڭ ئەلقاتارى تەرەققىي قىلىشى ھەم ئومۇمىي ئەھۋالىغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتمەكتە. بىز بۇنى رېئال ئەمەلىيەتتىن روشەن كۆرۈۋاتىمىز. شۇنداق ئىكەن، رېئال تۇرمۇشتىكى چىنلىق بىلەن پاكىتلارنى «دېگىلى بولىدىغان» ۋە «دېگىلى بولمايدىغان» دەپ ئىككى خىلغا ئايرىيدىغان كۆز بويامچىلىققا ئەسلا يېقىن يولىماسلىقىمىز كېرەك. چۈنكى تۇرمۇشتىكى بەزى ئاچچىق ھەقىقەتلەرگە كۆز يۇمۇشنىڭ ئۆزى ئىنتايىن زىيانلىق ۋە خەتەرلىك. خەلقىمىزدە «ئاغرىقنى يوشۇرساڭ ئۆلۈم ئاشكارا» دەيدىغان ھېكمەت بار ئەمەسمۇ؟ ئۇنداق بولسا، قازاق خەلقىنىڭ شېئىرىي مىللەت، شائىر خەلق بولۇشىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي تەرەپلەر قايسىلار؟

ھازىرقى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا شېئىرىي مىللەت بولۇشنىڭ سەلبىي تەرەپلىرى، ئۇنىڭ مىللىتىمىزنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئوڭۇشلۇق ماسلىشىشىغا زور توسقۇنلۇق قىلىدىغانلىقى بىلەن روشەن گەۋدىلەنمەكتە.

شېئىرىي مىللەت شائىر مىجەز كېلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەرد، ئاقكۆڭۈل، كەڭ قورساق، ئۇچۇق - يورۇق، مېھماندوست، ھېسسىياتچان ھەم ئىنتايىن كۆڭۈلچەك كېلىدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىكلەرنى ئىلگىرىكى ئۇزاق مۇددەتلىك كۆچمەن دالاتۇرمۇشى، يايلاق مەدەنىيىتى پەيدا قىلغان. بۇ، بىزنىڭ قان - قېنىمىزغا سىڭىپ كەتكەن. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئاشۇ كۆچمەن تۇرمۇش شارائىتىدا ھەقىقەتەن زۆرۈر ئىدى. چۈنكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا تاۋار ئىگىلىكى ۋە ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان كۆز قاراش بىلەن ئاڭ تولىمۇ ئاجىز بولۇپ، تۇزۇك تەرەققىي قىلمىغان ھەم مۇۋاپىق تەشەببۇس قىلىنمىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆچمەن تۇرمۇشتىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر تولىمۇ ئاددىي ئىدى. چۈنكى كۆچمەن تۇرمۇشنىڭ ئىگىلىك ئاساسى — ناتۇرال ئىگىلىك بولغاچقا، ئۇ ئىجتىمائىيلاشقان ئىش تەقسىماتىنى چەتكە قاقىدۇ. شۇڭا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاجىزلىقى بىلەن ئىش تەقسىماتىنىڭ قالاقلىقى ئاساسەن بىردەك بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى تارقاق، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى تار، تۇرى نوقۇل بولىدۇ. ناتۇرال ئىگىلىك شارائىتىدىكى كىشىلىك مۇناسىۋەتمۇ مۇرەككەپ ئەمەس، تاۋار ئىگىلىكى شارائىتىدىكىدەك مالدىي نەرسىلەر بىلەن باغلانغان بولمايدۇ. ناتۇرال ئىگىلىك ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان شارائىتتا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن

تاۋار ئالماشتۇرۇش بېقىندى ئورۇندا تۇرىدۇ - دە، تولۇقلىغۇچىلىق رول ئويناىدۇ ⑤.

ناتۇرال ئىگىلىككە خاس نەرسىلەر (قىممەت قارشى، ئاق — سېزىم، قائىدە — يوسۇن، ئۆرپ - ئادەت، مىجەز — خۇلۇق ۋەھاكازالار) نى بۇگۈنكى كۈنگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ، دېيىش ئەخمىقانىلىقتۇر. ھازىرقى ئەھۋال بۇرۇنقىدىن پۈتۈنلەي باشقىچە: بازار ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ تۆپ ئالاھىدىلىكى كەسكىن رىقابەت. بۇنداق شارائىتتا، نەچچە 1000 يىلغا سوزۇلغان كۆچمەن تۇرمۇشتا — ناتۇرال ئىگىلىك ھالىتىدە قان - قېنىمىزغا سىڭىپ كەتكەن نۇرغۇن ئادەتلەر، جۇملىدىن قىممەت قارىشى بىلەن تەپەككۇر شەكلى، ئەنئەنە، ئەدەب - ئەخلاق ۋە ئېستېتىك ئۆلچەملەرنى مەلۇم دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىشقا، ئۇلارغا مۇناسىپ چەكلىمە قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، كەسكىن رىقابەت بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا زىيادە ئاقكۆڭۈللۈك، بەك ئوچۇق كۆڭۈللۈك، ساددىلىق بىلەن يوۋاش - رايىشلىق كۆز ئالدىمىزدىكى رىقابەتتە بىزنى تامامەن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىشى مۇمكىن. چۈنكى مۇرەككەپ رىقابەت جەريانىدا بەزىدە سىر ساقلاشقا، ھەر ئىشتا چېچەن - سەزگۈر، ئۇستات بولۇپ چارە - تەدبىرگە ماھىر بولۇشقا، بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرمەي يىراققا نەزەر تاشلاشقا، شۇنىڭغا مۇناسىپ رىجە - پىلان تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. بۇگۈنكى شارائىتتا، مېھماندوستلۇق چېكىدىن ئېشىپ كەتسە ئاشۇ مېھماندوستلۇقمىز ئۆزىمىزنى ئوڭدا قويۇشى تۇرغان گەپ. بېيىش، ئىگىلىك تېكىلەش، كەسىپلىشىش ئۇچۇن مېھماندوستلۇق، مەردلىكتىن كۆرە تېخىمۇ تېجەشلىك، تېخىمۇ پۈختا بولۇشقا توغرا كېلىدۇ.

قازاق خەلقى شېئىرىي مىللەت بولغاچقا، بۇگۈنكى بازار ئىگىلىكى ۋە كەسكىن رىقابەتكە تازا دېگەندەك ماسلىشالمايۋاتىدۇ. گەپنىڭ پوسكاللىسىنى ئېيىساق، بۇرۇنقى كۆچمەن تۇرمۇشتا — تاۋار ئىگىلىكى تۈزۈكرەك راۋاجلانمىغان شارائىتتا شەكىللەنگەن تونۇش بىلەن ئاق، قىممەت قارىشى، تەپەككۇر شەكلى، مىللىتىمىزنىڭ ئەلقاتارى تەرەققىي قىلىشىغا پۈتلىكاشاق بولماقتا. ناتۇرال ئىگىلىك ئاساسىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا تاۋار ئىگىلىكىگە ماس كېلىدىغان قىممەت قارىشى بىلەن تەپەككۇر تۈزۈك يېتىلمىگەچكە، قازاق خەلقىدە سودا - سېتىقتىن نومۇس قىلىدىغان ئاق شەكىللەنگەن. شۇ ئاڭنىڭ كاساپىتىدىن بازار ئىگىلىكىنىڭ دەسلەپكى رىقابىتى باشلانغان مەزگىلدە — ئەلقاتارى ئۆزگىرىش ياسايدىغان چاغدا، قازاقلار مۇتەئەسسىپلىك قىلىپ، كونا قاراشلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلالماي، كەينىدە قېپقالدى ئەمەسمۇ؟ باشقا مىللەتلەر بولسا پايدىلىق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، تېز تۇتۇش قىلغانلىقتىن تەجرىبىلىك بولۇپ، كاپىتال توپلاپ تىقىلىپ كەتتى، قولايلىق ئورۇنغا چىقىۋالدى.

كۆچمەن يايلاق تۇرمۇشىغا ئادەتلىنىپ كەتكەن قازاق خەلقىنىڭ بۇنداق تۇرمۇشتىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيمايدۇ، يايلاق تۇرمۇشىنى بىر خىل راھەت - پاراغەت دەپ قارايدۇ. ئەمدى بۇنداق ھالەتنىڭ بەكمۇ زىيانلىقلىقىنى، دەۋر تەلىپىگە، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ماس كېلىۋەرمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، قازاق دېھقانلىرىنىڭ دېھقانچىلىقىمۇ تۇزۇككىنە ئېپى يوقلىقىنى، يىلدا بەش - ئالتە قوينى ئاھەيدەپ تاغقا چىقىپ، مالنىڭ كەينىدە يۇرۇپ، يېرىگە، زىرائىتىگە تۇزۇك قارىماي، چېنىدىكىدەك ھوسۇل ئالالماي، ئاخىرى يېرىنى ئېلىشىغا سېتىپ، نامراتلىشىپ كېتىۋاتقانلارنىڭ كۆپىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۇپ، ئاڭلاپمۇ تۇرۇۋاتىمىز. بۇ ھالەت ئۇلۇغ شائىر ئاڭجارىق جولدى ئوغلىنىڭ «چىن تىلەك» دېگەن شېئىرىدىكى ماۋۇ مىسرالىرىنى ئىختىيارسىز ئېسىمىزگە سالىدۇ:

قازاق - ئاڭدەك يامراپ يۇرەر تاغ باشىدا،
بىلمەيدۇ دوستى كىم، دۈشمىنى كىم قاشىدا.
قىلالمايدۇ تېرە - يۈك سودىسىن ھەم،
باقالمايدۇ مالنى جۆندەپ، تاغ باشىدا⑥.

ئۇلۇغ ئاباي: «ئۆز غەيرىتىڭگە تايىنىپ تەر ئاققۇز، ئەمگەك قىلساڭ قارا يەرمۇ ھوسۇل بېرىدۇ، نائۇمىد قويمايدۇ»⑦ دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنى بىكارغا ئېيتمىغان. بۇ سۆزنى ئۇ قازاقنىڭ قولىدا يەر تۇرۇپمۇ قەدىر - قىممىتىگە يەتمەيدىغانلىقى، شۇ يەرگە تەر تۆكۈپ ئەجىر قىلىپ ھالاۋىتىنى كۆرۈشكە تىرىشمايدىغانلىقىغا قارىتىپ ئېيتقان.

نامراتلىق بىر خىل تراگېدىيە. چۈنكى نامراتلىق ئورۇنسىز، ئېچىنىشلىق، ھەتتا قايغۇ - ھەسرەتلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇلۇغ ئاباي بۇ ھەقتە مۇنداق دېگەنىدى: «يوقسۇللۇقنىڭ ئادەمنى ھايۋان سىياقىغا ئايلاندۇرۇۋېتىدىغان يېرىمۇ بار»⑧. ھالبۇكى، ئادەمنىڭ ھايۋانغا ئايلىنىشىدىنمۇ بەتتەر يەنە قانداق تراگېدىيە بولماقچىدى؟ نامراتلىق سەۋەبىدىن ھازىر جاي - جايلاردا قازاق ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېرىم يولدا ئوقۇشتىن توختاپ قېلىش ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىكى قازاق ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ سانى ئومۇميۈزلۈك ئازايماقتا. مەسىلەن، بەزى ناھىيىلەردە تولۇقسىز ئوتتۇرىنى پۈتتۈرۈش تەلىپى 90% بولسا، ئەمەلىيەتتە ئارانلا 27% بولۇاتىدۇ. بۇنداقتا، ئوقۇشسىز قالغان ياشلارنىڭ ئىستىقبالى نېمە بولماقچىدى؟ ئۇلاردىن نېمىنى كۈتۈش مۇمكىن؟ ھازىر قازاق ياشلىرى ئىچىدە ئوغرى - يالغان ۋە باشقا جىنايەتلەر بارغانسېرى كۆپەيمەكتە. بۇ، نامراتلىق بىلەن نادانلىقنىڭ كاساپىتىدىن يۈز بېرىۋاتقان تراگېدىيە بولماي نېمە؟ بۇ ھەقتە ئۇلۇغ ئاباينىڭ: «توغرىسىنى ئېيتقاندا، بالاڭغا خوتۇن ئېلىپ بەرمە، مىراس قالدۇرما، ھەممە نېمەڭنى خەجلەپ بولسىمۇ ئورۇسنىڭ ئىلمىنى ئۆگەت، مانا بۇ مېنىڭ كۆرسەتمىغان يولۇم . . . خۇدادىن قورق، بەندىدىن ئۈيال، بالاڭنى بالا بولسۇن دېسەڭ، ئوقۇت، بۇ يولدا مال - دۇنيانى ئايىما! بولمىسا، بىر قازاق كېيىن ئادەمىي ئىت بولۇپ ساڭا ئارام بېرەمدۇ، ئۆزى ئارام تاپامدۇ ياكى خەققە ئارامىلىق بېرەمدۇ؟»⑨ دېگەن ھېكمەتلىك سۆزى ئىختىيارسىز يادىمىزغا كېلىدۇ. ئۇلۇغ ئاباينىڭ بۇ سۆزى ھامان ھەممىتى بىلەن قىممىتىنى يوقاتمايدۇ. شۇڭا، ئاباي تەلىملىرىگە قولاق سېلىپ، ئوقۇشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ،

ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدىمۇ ئەۋلادلارنى ئوقۇشتىن توختىتىۋالماسلىقىمىز كېرەك.

4

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، شېئىرىي مىللەتنىڭ سېخىي، ئاقكۆڭۈل، ھېسسىياتچان، يۇۋاش كېلىدىغانلىقى بىر ھەقىقەت. بۇنى يامان ئىش دېگىلى بولمايدۇ. ۋەھالەنكى، ھەر قانداق نەرسىنىڭ چېكى بولىدۇ، چەكتىن ئېشىپ كەتسە، ئۆز خاسىيىتىنى يوقىتىدۇ. بەلكىم بەزىدە بىز قازاقلارنىڭ دېۋەڭ كۆرۈنۈدىغانلىقىمىزنىڭ سەۋەبى شۇنىڭدىندۇ؟ بولۇپمۇ قازاقنىڭ دېۋەڭلىكى بەزىبىر تولىمۇ زىيانلىق «بەسلىشىش» لەردە ئېنىق كۆرۈلىدۇ: مەسىلەن، خەق ئالدىم كېمىسىگە چۈشۈپ ئايغا چىقسا، بىز ئۆكۈز مېنىپ تاغقا چىققىنىمىزغا مەستخۇش بولۇپ يۈرىمىز. ھەدىسە: «ئۇنى ساتسا ھارامەي»، «بۇنى ساتسا يامان بولىدۇ» يەي دەپ ئۆزىمىزنىڭ مال - چارۋىسى ۋە ئۇنىڭ يۇڭ - تېرىسى، سۈت، قېتىق - قايماق، قۇرۇت، سېرىقمايلىرىنى سېتىشنى ھار ئېلىپ ئۆز ئەمگىكىمىزنىڭ ھالاۋىتىنى كۆرۈشتىن نومۇس قىلمىمىز. ھەي ئېسىت، ھار ئالمايدىغان ئىشتىن ھار ئالمىدىغان، ھار ئالمىدىغان ئىشتىن ھار ئالمايدىغان تەتۇرلۇكمىمىز شۇ يەردىكى، ئۆزىمىزنىڭ ھالال مال - چارۋىسى ۋە ئۇچارپىايلارنىڭ بەدىنىدىكى «ساپ ئالتۇن» لارنى سېتىشتىن نومۇس قىلمىمىزۇ، «جىگەر پارىمىز» دەپ تۇرۇپ ئىنسانىي ئار - نومۇسنى ئونتۇغان ھالدا ئۆز قىزىمىزنى ئۆزىمىز بازارغا سېلىپ، قالىن مال (تويلۇق مال) غا ئايرىۋاشلاش ئارقىلىق قىز سېتىشتىن نومۇس قىلمايمىز. بەزى قىز - يىگىتلىرىمىز مۇشۇنداق بەختىيار زاماندا تەڭسىز نىكاھ سودىسىنىڭ ئەلىمىگە چىدىماي ئۆلۈۋېلىۋاتسا ياكى قېچىپ كېتىۋاتسا، يۈرەكلىرىمىز پارە - پارە بولماي قانداق چىداپ تۇرىمىز؟ قېنى، بىزنىڭ بىزنىڭ نومۇسچانلىقىمىز؟ قېنى، بىزنىڭ ئادىمىگەرچىلىكىمىز؟ ھەدىسە ئاغزىمىزدىن چۈشمەيدىغان: «خەلىنى تاپ، بىكارغا بەر» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىمىزگە ئەمەل قىلغىنىمىز قېنى؟ ئەمدى يەنە بىر بەسلىشىمىز - چېكىدىن ئاشقان ھاراقكەشلىكىمىز، بەسلىشىپ ھاراق ئىچىشلىرىمىزدە كۆرۈلىدۇ. «ھاراقنىڭ مىللىتىمىزگە سېلىۋاتقان زىيىنى ھەقىقەتەن بەك ئېغىر بولماقتا»⑩.

قازاقنىڭ دېۋەڭلىكى ئۇنىڭ كۆندىلىك تۇرمۇشىدىمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن «بەسلىشىشلەر» دىن باشقا، بەسلىشىپ توي قىلىش، بەسلىشىپ مېھمان چاقىرىش . . . ۋە ھاكازالارنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىش مۇمكىن.

قازاقنىڭ دېۋەڭلىكى ئۆزىمىزنىڭ قازاق قەلەمكەشلىرىنىڭ قولىدىن چىققان بەزى تېلېۋىزىيە فىلىملىرىدىمۇ كۆزگە چېلىقىدۇ. ئالايلۇق، كىنو - تېلېۋىزىيە فىلىملىرىدە كۆرسىتىلىۋاتقان تۆكمە - ئەلۋەك بايلىق، ئويۇن - كۈلكە، لىگەن - لىگەن گۆش، جاۋۇر - جاۋۇر قېيمىز، كىشىنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالىدىغان ئېسىل، لەرزان ناخشا - مۇزىكىلار، ئۇسسۇللار، چىرايلىق يايلاقلار، گۈزەل تەبىئەت، ئاقىنلار ئېيتىشىشى، بۇنى تاماشا قىلىشقا توپلانغان ئالامانني . . . بۇ فىلىملەردىن ئەمگەك قىلىۋاتقان، مىللەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن گۈللىنىشىدىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار تېما، تۇپلۇك مەسىلىلەر توغرىسىدا باش قاتۇرۇپ تۇنلەرنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزگەن، بەزى مەڭگۈلۈك مەسىلىلەر ھەققىدە تەپەككۇر يۈرگۈزگەن قازاق ژۇجۇدىنى كۆرۈش تولىمۇ قىيىن. بۇ فىلىملەرنى كۆرگەن باشقا مىللەت تاماشىبىنلىرى قازاق دېگەن ئەمگەك قىلماستىن، ھەدىسلا گۈزەل تەبىئەت قۇچىقىدا گۆش يەپ، قېمىز ئىچىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، ئاقىنلار ئېيتىشىشىنى ئىشتىياق بىلەن تاماشا قىلىش بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈۋىدىغان بىر خەقكەنغۇ دېگەن تونۇشقا كەلمەيدۇ، دەپ كىممۇ ئېيتالايدۇ؟ بىراق، رېئاللىق بۇنىڭ ئەكسىچە. بۇ فىلىملەردە ھېچقانداق يېڭى ئىدىيە، ئىلغارلىق، چوڭقۇرلۇق يوق دېسەك ئارتۇق كەتمەس. بۇ، بىزنىڭ دېۋەڭلىكىمىز بىلەن ئېرەڭسىزلىكىمىزنىڭ ياندىن كۆرۈنۈشى.

بىزنىڭ قازاقنىڭ ئاقكۆڭۈل، ئوچۇق - يورۇقلۇقى، كەڭ قورساقلىقى بىلەن بىللە ھاماقەتلىكى، گوللۇقى، يۇۋاشلىقىمۇ ئالاھىدە سالماقلىق. بۇلارنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ، ئاڭلاپ تۇرۇۋاتىمىز. بۇ ھەقتە بۇرۇنقى دانىشمەنلەرمۇ كۆپ ئېيتقان. قازاقنىڭ مۇشۇ ھاماقەتلىكى گوللۇقى، يۇۋاشلىقىنىڭ كاساپىتىدىن كۆ جەھەتلەردە زىيان تارتىپ، ئالدىنىپ، قولىدىكىلىرى دىن ئايرىلىپ پاجىئەگە يولۇقۇپ، بارماق چىشلەپ قېپقالىدىغىنى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. بۇ ھەقتە، كېرەك بولسا سان - ساناقسىز مىساللار تولۇپ يېتىپتۇ.

بىزنىڭ قازاقنىڭ ئۆملۈك - ئىناقلىق توغرىسىدا ئېسىل ئەقلىيە سۆزلىرى، ماقال - تەمسىللىرى، نەزمە - بېيىتلىرى كۆپ. شۇنداقلا بىزنىڭ قازاق ھەقىقەتەن ئۆملۈك - ئىناقلىقنى ئېغىزدا ئەڭ كۆپ سۆزلەيدىغان خەلق. ھالبۇكى، ئېغىزدا شۇنداق دېسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئۆم بولالمايدۇ. يېزا - قىشلاقلاردا ئۇششاق ئۇرۇقلارغا بۆلۈنۈپ، ئۆز ئارا غەزىلدىشىپ قەدىر - قىممىتى كېتىۋاتسا، ناھىيىلەردە ئۇنىڭدىنمۇ چوڭ ئۇرۇقلارغا بۆلۈنۈپ ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان مەنسەپنى تالىشىپ، نەزەردىن چۈشۈپ، توزۇپ يۇرمەمدۇ؟ بىر قېتىم تۆۋەنگە بارغىنىمدا بىر ئاقىل كىشى مۇشۇنداق ئەھۋاللارنى ئېچىنغان ھالدا سۆزلەپ كېلىپ: «بۇنداق قەبىلىۋازلىق قىلىۋاتقان نائەھلىلەر يا ئۆز قەبىلىسىنى رونىق تاپقۇزمىدى، يا باشقا قەبىلىنى رونىق تاپقۇزمىدى، پەقەت خەلقنىلا سورۇقچىلىققا سېلىپ تۇگەتتى» دېگەنىدى. بۇ سۆز خەلقنىڭ ئېچىنىشلىق ساداسى، قەھرىلىك چۇقانى. ھەممىدىن ئەقىلغە سىغمايدىغىنى شۇكى، شەھەرلەردىكى ئازغىنە قازاقنىڭ ئىچىدە ئۆزلىرىنى زىيالىي دەپ سانايدىغانلىرىمۇ ئۇرۇق - قەبىلىرگە بۆلۈنىدۇ، ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ يۇرتۇازلىق قىلىدۇ. بۇنداق قەبىلىۋاز، يۇرتۇازلارنى قانداقمۇ ھەقىقىي زىيالىي دېگىلى بولسۇن؟ دەرۋەقە، بىز قازاقلارنىڭ

هەممىسىنى يۇرتۇاز، قەبىلۇاز دەۋاتقىنىمىز يوق، ئەلۋەتتە. ھەقىقىي بىلىملىك، ئۇقۇمۇشلۇق كىشىلەر بۇنداق ئىللەتلەردىن خالىي. مانا بۇ ھەقىقىي زىيالىيلىقنىڭ بەلگىسى. 21 - ئەسىرگە قەدەم قويغىنىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە يۇرۇتۇازلىق بىلەن قەبىلۇازلىقنىڭ ھېچكىمگە پايدا بەرمەيدىغانلىقىنى چۈشەنمەسلىك ھەقىقىي نادانلىق بولماي نېمە؟ ئەگەر بىزمۇ باشقا مىللەتلەردەك ئەلقاتارى مىللەت بولىمىز دەيدىكەنمىز، ئۆملۈك - ئىناقلىقسىز ھېچكىم، ھېچقانداق مىللەت بۇ مەقسەتكە يەتكەن ئەمەس. شېئىرىي مىللەتلىكتىن پەلسەپۋى مىللەتلىككە كۆتۈرۈلگەن مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىلا ئۆملۈك - ئىناقلىقنى بىرىنچى ئورۇنغا قويغان. ئۆملۈك - ئىناقلىق يوق يەردە ھېچقانداق ئىشنىڭ ۋۇجۇدقا چىقمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن. پاراسەت دېگەن مانا شۇ!

5

ئۇنداقتا، بىزمۇ پەلسەپۋى مىللەت بولالايمىزمۇ؟ قاچان ۋە قانداق قىلغاندا دۇنيادىكى ئىلغار مىللەتلەر سەۋىيىسىگە يېتەلەيمىز؟ بۇ زادى مۇمكىنمۇ؟

ھازىر مىللىتىمىزنىڭ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىيات سەۋىيىسى تېخى ئارقىدا. مىللىتىمىزنىڭ نادانلىق، قالاقلىق، مۇتەئەسسىپلىكى، يەنى شېئىرىي مىللەتكە خاس ئاجىزلىق تەرەپلىرى تېخى بەكمۇ ئېغىر. شۇڭلاشقا، بەزى كىشىلەرنىڭ مىللەتنىڭ كېلەچىكىدىن ئۇمىدسىزلىنىشى ھەتتا بىزار بولۇشى تەبىئىي. ھالبۇكى، ئۇمىدسىزلىك شەيتاننىڭ ئىشى دەيدىغۇ دانىشمەن خەلقىمىز. ئۇمىدسىزلىك كارغا يارىماسلىقنىڭ ئىپادىسى، چېلىشماي تۇرۇپ يېڭىلغانلىقنىڭ، يانماي تۇرۇپ ئۆچكەنلىكنىڭ ئىپادىسى.

ھالبۇكى، شېئىرىي مىللەتتىن پەلسەپۋى مىللەتكە كۆتۈرىلىش پات پۇرسەتتە ئەملگە ئاشىدىغان ئاسان ئىش دەپ قاراشمۇ پوچەك، ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان كۆز قاراش. بۇنداق كۆز قاراشلار، بىرىنچىدىن، مىللىتىمىزنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات سەۋىيىسىنى، دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىلەرنى تولۇق چۈشەنمەسلىكتىن؛ ئىككىنچىدىن، زامانىۋىلىشىش تەرەققىياتىدا مىللىتىمىز دۇچ كېلىدىغان خىلمۇ خىل قىيىنچىلىقلار بىلەن توسقۇنلۇقلارنى توغرا مۆلچەرلىيەلمەسلىكتىن پەيدا بولىدۇ. تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇ قىيىنچىلىقلار بىلەن توسقۇنلۇقلار نادانلىق بىلەن مۇتەئەسسىپلىكتىن يەنى شېئىرىي مىللەتكە خاس ئاجىزلىقلاردىن كېلىدۇ. بۇنى توغرا تونۇپ، تولۇق مۆلچەرلەش ۋە بۇ ھەقتە ئىدىيىۋى تەييارلىقنىڭ بولۇشى ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە. قەدىمكى يۇنان مۇتەپەككۇرلىرى: «ئۆزۈڭنى تونۇ» دېگەنىكەن. مىللەت سۇپىتىدە ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز تونۇپ يەتمىسەك تەرەققىي قىلالمايدىغىنىمىز قىل سىغمايدىغان ھەقىقەت.

بىز مىللىتىمىزنىڭ شېئىرىي مىللەتتىن پەلسەپۋى مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرىلەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز ۋە پەلسەپۋى مىللەت دەرىجىسىگە چوقۇم كۆتۈرىلىشى كېرەك دەپ ھېسابلايمىز. ئۇنداق دەرىجىگە كۆتۈرىلەلمىسەك، مىللەت سۇپىتىدە مەۋجۇت بولۇش ئىستىقبالىمىزدىن گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ. ۋەھالەنكى، بىز مىللەت سۇپىتىدە ئۆز ئىستىقبالىمىزدىن باش تارتالمايمىز. يەنى ئىستىقبالى يوق مىللەت بولۇشنى خالىمايمىز. شۇڭلاشقا، پەلسەپۋى مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرىلىش — زامانىۋىلىشىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمىز كېرەك. مانا بۇ دەۋرنىڭ تەلىپى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇمىدسىزلىكتىن قەتئىي قول ئۈزۈشىمىز كېرەك. جەمئىيەت ھامان تەرەققىي قىلىدۇ. مىللەتمۇ شۇنداق. نۆۋەتتە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جۇملىدىن قازاق خەلقىنىڭ تېزدىن تەرەققىي قىلىشىغا مىسلى كۆرۈلمىگەن قولاي تارىخىي شارائىت يارىتىلدى. بۇ، ھازىرقى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى يولىدا مېڭىش سىياسىتى ۋە پارتىيىمىزنىڭ ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش، يارەملىشىش، ئورتاق ئالغا بېسىپ، ئورتاق گۈللىنىشتىن ئىبارەت مىللەتلەر سىياسىتىدىن ئىبارەت. بۇ، مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جۇملىدىن قازاق خەلقىنىڭمۇ زور تەرەققىياتقا ئېرىشىشى ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن پايدىلىق، قىممەتلىك پۇرسەت. بىز مىللەت سۇپىتىدە رۇسلىنىپ، پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، شېئىرىي مىللەتتىن پەلسەپۋى مىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرىلىش ئۈچۈن ئاكتىپ ھالدا جاسارەت بىلەن ھەرىكەت قىلىشىمىز، ئىنتايىن زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشىمىز كېرەك.

ماۋزۇ سۇرىتىدە: مەنمۇ باي بولارمەن. ئادىل ئىسمائىل فوتوسى.

قازاقچە: «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 1997 - يىل 1 - سانىدىن ئۇيغۇرچىدىن لاشتۇرغۇچى: **ئوسمانجان ساۋۇت.** (M2)

ئىزاھلار

①، ② پىلىخانوۋ: «مەنئەت توغرىسىدا» 1 - قىسىم، خەنزۇچە، ئۇچ بىرلەشمە كىتاب نەشرىياتى، 1964 - يىل نەشرى، 49 -، 50 - بەتلەر.

③ جاڭ گۇاڭجى، جاڭ گۇاڭيۇك: «تارىخشۇناسلىق، مەدەنىيەت ئىچىدىكى مەدەنىيەت — مەدەنىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا غەربنىڭ تارىخ ئىلمى» خەنزۇچە، جېجياڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىل نەشرى، 279 - بەت.

④ بۇ ھەقتە شىبە بىلمىدانى، تەرجىمان خابىنىڭ 1993 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلغان «ئاباي شېئىرلىرى بىلەن ئەقلىيە مۇزلىرىنىڭ تولۇق توپلىمى» غا يازغان كىرىش سۆزى ۋە باشقىلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

⑤ «قىسقىچە نەزەرىيە لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى، 301 - بەت.

⑥ ناڭجاربۇ جولدى ئوغلى: «تاللانما ئەسەرلەر» 1- كىتاب، 179 - بەت.

⑦، ⑧، ⑨ «ئاباي ئەقلىيە مۇزلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985 - يىل نەشرى، 58-، 145-، 93- بەتلەر.

⑩ رىزابەك قاسەنۇۋ: «مىللىتىمىز كېلەچىكى ئۈچۈن پەسىبشكە تېگىشلىك بىر قانچە بەسلىشىش»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقى» ژۇرنىلى 1991 - يىل 1 - سان.

ئادەت كۈچى ۋە تەپەككۇر دەن پائالمىشىش

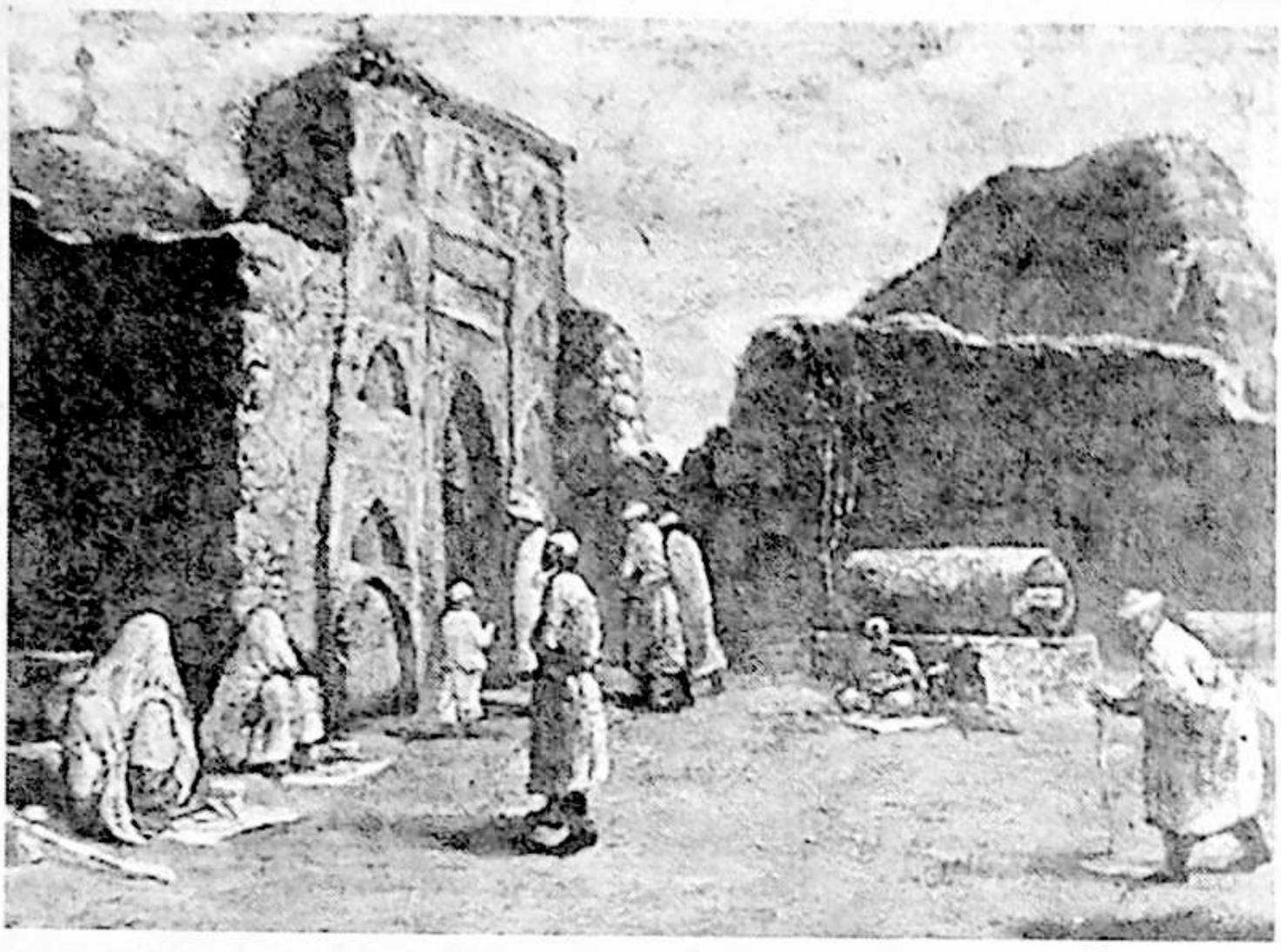

تۇرسۇنمۇھەممەت توختى

شەيئىلەرنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە لوگىكىلىق تەپەككۇر يۈرگۈزۈش ئارقىلىق چىقىرىلغان ئەقلىي خۇلاسە ھېكمەتتۇر. ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ يۇكسەكلىكىدە ئوتقاشتەك تاۋلانغان ھېكمەتلەرنىڭ ئادەم روھىيىتىگە تاشلانغان بومبا ئىكەنلىكىدە شەك يوق. مۇھىمى بۇ بومبا پارتلاپ ئادەم ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالغاندىلا ھاياتلىق ھەققىي مەناغا تويۇنۇشى مۇمكىن. ئەپسۇسكى، بۇ نۇقتىدا تەبىئىتىمىزگە يوشۇرۇنغان ئاجىزلىقلىرىمىز تۇپەيلى روھىيىتىمىزدىكى زەئىپلىك ئەقلىنى چەتكە قېقىپ كەلدى. ھەتتا ۋۇجۇدىمىزدا ساختا روھنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كۈچەيتىپ باردى. كۆپ ھاللاردا تىلىمىز دىلىمىزغا ۋەكىللىك قىلالمىغانلىقى سەۋەبىدىن پىسخىك پائالىيىتىمىز قالايمىقانلىشىپ، ھاياتلىق مۇساپىسىدا گاڭگىراشقا باشلىدۇق.

«ئەقىللىق كىشىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ھەر بىر كۈن يېڭى بىر ھايات». ئاڭلانماققا ئاددىيلا تۇيۇلىدىغان بۇ بىر جۈملە سۆز ئالتۇننىڭ نەرقىنى كاسات قىلالايدىغان ھەقىقىي ھېكمەت، كىشىلەرنى ئىنسانىي قەدىر - قىممەت يارىتىشقا چىللايدىغان جاراڭلىق كۈي. بۇ كۈي ھالاكەتكە يۈزلەنگەن نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ ھاياتقا تۇتقان پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈشگە تۈرتكە بولغان. بىر جۈملە سۆزنىڭ شۇنچىۋالا سېھرىي كۈچى بارمىدۇ؟ بۇ نۇقتىنى سىناپ كۆزىتىشكە ماھىر، ئەقىل سەزگۈلىرى ئويغاق كىشىلەرلا ھېس قىلالايدۇ.

ھەر كۈنى تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىغاندا بىز يېڭى بىر سەھەرنى كۈتۈۋالىمىز، بۇ، ھەرگىزمۇ تۇنۇگۈنكى سەھەر ئەمەس، بۇ سەھەر ئەتىگىنىمۇ ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. ئۇ، بۇگۈن! ئادەمنىڭ چەكلىك ئۆمرىگە نىسبەتەن كۈنلەرنىڭ تەكرارلىنىشى ماھىيەت ئەمەس، ماھىيەت دەل ھاياتنىڭ ھەر كۈنى يېڭى مەنالار بىلەن بېيىپ بېرىشىدۇر. مۇبادا بىر ئادەم ھەر كۈنى ئىككى ۋاق چاي، بىر ۋاق تاماقنىڭ قۇلى بولۇپ قالسا ياكى شۇ خىل ئاددىي، مېخانىك تۇرمۇشتىن چەتنەپ كېتەلمەي قىسقىغىنە ئۆمرىنى بىر خىل تەكرارلىق ئىچىدە ئۆتكۈزسە، بۇ، نۇتۇق ۋە تەپەككۇرى ئارقىلىق ھايۋاندىن تۇپتىن پەرقلىنىپ ياشايدىغان ئادەم ئۈچۈن نەقەدەر پاجىئە، مۇھەببەتسىز دۇنيا - ھە؟! شۇ تاپتا بۇ خىل ھاياتنىڭ ئىنسانغا نىسبەتەن دەھشەتلىك بىر مەنۇي تراگېدىيە ئىكەنلىكىدىن بىخەۋەر ياشاۋاتقان ئادەملىرىمىزگە تولىمۇ ئەپسۇس. ئەمەلىيەتتە ھاياتىمىزنىڭ ھەر بىر دەقىقىلىرى ئادىمىيلىك سۈپەتلىرىمىزنى تاكامۇللاشتۇرۇشنىڭ غەلىيانلىرىغ كۆمۈلۈشى كېرەك ئىدى.

روھىيەت نۇقتىسىدىن كۆزەتكىنىمىزدە، ئادەمگە ھەقىقىي مەنىدىكى شادلىنىش تۇيغۇسىنى ئاتا قىلىدىغان نەرسە ئادەملەردىكى، تەبىئەت دۇنياسىغا يوشۇرۇنۇپ ياتقان سىرلارنى ئېچىش، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش، ئىنسان ۋۇجۇدىغا يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئەقلىي كۈچنى ئاشكارىلاش ئىستىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش تۇيغۇسىدۇر. ئادەم بۇ خىل تۇيغۇدىن ياتلاشقانسېرى ھاياتلىقنىڭ جەلپكارلىقى ۋە جەزبىدارلىقىمۇ يوقلىپ باريدۇ. مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئىستەك ئىنسان تەپەككۇرىنى ھەر ۋاقىت قۇترىتىپ، ئادەمدە ئەقىل جۈلاسى پەيدا قىلىدۇ. بىر ئادەمنىڭ ھاياتي كۈچى ئۇنىڭ تەپەككۇرىغا باغلىق، ئەلۋەتتە. تەپەككۇر بولسا كۆز ئالدىمىزدا چېچىلىپ ياتقان شەيئى — ھادىسىلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى تېپىپ چىقىشتا ئىپادىلىنىدىغان پىسخىك پائالىيەت جەريانىدۇر. ئادەتتە شەيئىلەردىكى بۇ خىل ماھىيەتلىك بەلگىلەر ئىنسان ئېڭىغا ئاكتىپ پوزىتسىيەدە بولمايدۇ. بىراق ئۇ ئىنسانىنىڭ ئاڭلىق تەپەككۇر پائالىيىتىنى ئۆزىگە تەققەززا قىلىدۇ. ئەگەر بىز قالاق

بولساق، قالاقلىقنىڭ ماھىيەتلىك سەۋەبلىرى ئۇستىدە تەپەككۇر يۈرگۈزمەك مەڭگۈ قالاق ھالەتتە تۇرۇۋېرىمىز. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدىلا ئاي شارىغا ئىنسانلارنىڭ قەدەم ئىزىنىڭ بېسىلغانلىقىنى، ھەتتا بۇلتۇر ئىنسانلار لايىھىلىگەن ئالەم كېمىسىنىڭ مارىسقا قونۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆپۈرلۈق دەپ قارىساق، مۇقەررەركى، بىز خۇراپاتلىقنىڭ يەمچۈكىگە ئايلىنىپ كېتىمىز.

ئىنسانشۇناسلار ئادەمنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىلىرى ئۇستىدە لوگىكىلىق تەپەككۇر يۈرگۈزۈپ: ئادەم ئەمگەك قىلالايدىغان ۋە قورال ياسىيالايدىغان، نۇتۇق ئارقىلىق ئابستراكت لوگىكىلىق تەپەككۇر قىلالايدىغان، ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك بەلگىلەرگە ئىگە يۇقىرى دەرىجىلىك سۈت ئەمگۈچى ھايۋان دېگەن تەبىرنى بەردى. ئەگەر بۇ ماھىيەتلىك بەلگىلەر ئىچىدە تەپەككۇر بولمىغىنىدا ئۇ چاغدا ئادەم يېرىم ياۋايى ھالەتتىكى مەڭگۈلۈك ئىپتىدائىيلىققا ئىگە ئادەمدىن ئىبارەت بولۇپ قېلىشى ئېھتىمال. بىز مۇكەممەل ئادەم بولماقچى ئىكەنمىز تەپەككۇردىن ئىبارەت بۇ ئادىمىيلىكنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارىشىمىزغا، تەبىئىتىمىزدىكى بۇ يوشۇرۇن بايلىقنى ئېچىپ پايدىلىنىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش زۆرۈركى، كۆپ ھاللاردا ئادەت كۈچى تەپەككۇرغا پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ئەركىن تەرەققىي قىلىشىنى بوغۇپ تۇرىدۇ. مىسالى، چوڭ تۇغدىكى سۈغا چۈشۈپ كەتكەن بالىنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشتا نۇرغۇنلىرى بالىنى تۇغنىڭ ئاغزىدىن سۈزۈۋېلىشنى ئويلايدۇ، مانا بۇ ئادەت كۈچى. سىماگۇاڭ بولسا تۇغنى چېقىش ئارقىلىق بالىنى سۈدىن ئايرىپ قۇتۇلدۇرۇشنى ئويلىغان. مانا بۇ، تەپەككۇرنىڭ ئادەم كۈچىدىن غالىبلىقى. بىر ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارنى تىزىمغا ئېلىۋېتىپ، چىراي شەكلى بىر - بىرىگە قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشاش ئىككى بالىنى كۆرۈپ ئۇلاردىن: «سىلەر قوشكېزەكمۇ» دەپ سورىغاندا، ئۇلار: «ياق» دەپ جاۋاب بەرگەن. كېيىن بۇ ئوقۇتقۇچى ئۇلارنىڭ ئۇچكېزەك ئىكەنلىكىنى ئۇققان. مانا بۇنىڭغا ئوخشاش، تۇرمۇشتا مەسىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا بىرلا خىل ئادەتكە كۆنۈپ كەتسەك تەپەككۇرىمىزنى ئاستا - ئاستا زەئىپلەشتۈرۈپ قويىمىز. بىر ئوقۇغۇچى ئوقۇتقۇچىسىدىن: «يۇيگۇچ تاغنى يۆتكەپ ئاۋارە بولغىچە ئۆيىنى يۆتكىسە بولمامدۇ؟» دېگەن بىر ئاقىلانە سوئالنى سورىغان. توغرا، بىز تاغنىڭ ئۇتەرىپىگە ئۆتۈشتە تاغنى يۆتكەشتەك مۇشەققەتلىك بىرلا يولنى تاللىۋالساق، بۇ يول بىزنىڭ ئەسلى - ۋەسلىمىزنى پۈتۈنلەي كاردىن چىقىرىپ قويۇشى مۇمكىن. ئۇنداقتا تاغنىڭ ئۇتەرىپىگە ئۆتۈشتىكى كۆپ خىل يوللار ئۇستىدە ئىزدىنىپ كۆرۈشىمىز كېرەك. بىلىش كېرەككى، بازارغا باردىغان يول بىرلا ئەمەس، ئەگەر بىرلادەپ قارىساق ھاياتىمىز ئاشۇ بىر يولدا تەكرار - تەكرار قاتراش بىلەن خوراپ تۈگەيدۇ. ئەگەر بۇ بازاردىن باشقىمۇ بىر بازار بارلىقىنى بايقىساق، بۇ تېخىمۇ قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان تەسەۋۋۇر. تەپەككۇرى زەئىپلەشمىگەن كىشىلەردە پاسسىپ ئادەت كۈچىگە جەڭ ئېلان قىلالايدىغان جاسارەتلىك روھنىڭ بولۇشى تەبىئىي.

بۈگۈنكى كۈندە ئادەمنىڭ ئەقلىي تەرەققىياتى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ ئېلېكترون دەۋرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئالىملار: ئادەم مېڭىسى تېخى ئېچىلمىغان بايلىق، دەپ قاراشماقتا. ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ مېڭىسى 2 - 3 پىرسەنتكىچە، ئالىملارنىڭ 4 پىرسەنت، پەقەت ئېينىشتېيىننىڭلا 5 پىرسەنت ئىشلىگەنكەن. يەنە بىر قىسىم ئالىملارنىڭ قارىشىچە، كىشىلەر ئۆزىنىڭ يوشۇرۇن كۈچىدىن 5 - 10 پىرسەنتكىچە پايدىلىنالايدىكەن.

دۇنيادا مەدەنىيەت ساپاسى 102 - ئورۇندا تۇرۇۋاتقان جۇڭگو لۇقلارنىڭ بىر تەرەپلىمە قىسمى بولغان بىز ئۇيغۇرلار ۋۇجۇدىمىزغا يوشۇرۇنغان ئەقلىي كۈچىمىزدىن قانچىلىك دەرىجىدە پايدىلىنىۋاتىمىز؟! بۇلارنى ئويلىغانسېرى يەلكىمىزنى غەم تاغلىرى باسىدۇ. بىراق ھازىر چوڭقۇر ئويلانماي بولمايدۇ. ئويلانماسلىق ھاماقەتلىكتۇر. ئامېرىكىلىق مۇتەپەككۇر روگاخېشيۇگن: «20 - ئەسىر ئىنسانىيەت تارىخىنى تەھرىرلىگەندە مۇنداق دەپ يېزىشقا بولىدۇ: بۇ ئەسىردە بىزگە ئەڭ چوڭ تراگېدىيە بولغىنى دەھشەتلىك يەر تەۋرەش، يىلدىن يىلغا سوزۇلغان ئۇرۇش، ھەتتا ياپونىيەدىكى خىروسىماغا تاشلانغان ئاتوم بومبىسى ئەمەس، بەلكى ھايات كەچۈرۈپ ئاندىن ئۆلۈپ كەتكەن مىليونلىغان ئادەمنىڭ ئۆز بەدىنىدىكى غايەت زور يوشۇرۇن كۈچىنى ئېچىپ پايدىلانمىغانلىقىمىزدىن ئىبارەت» دەپ كۆرسەتكەن. قەيت قىلىشقا بولىدۇكى، بىزدە ئاشۇنداق ئۆلۈپ كېتىۋاتقانلار تېخىمۇ كۆپ، بۇ، نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق! بۇ يەردىكى يوشۇرۇن كۈچ دەل ئادەم ۋۇجۇدىدا يوشۇرۇنۇپ ياتقان ئەقلىي كۈچ بولۇپ، ماھىيەتتە ئىجادىي تەپەككۇر كۈچىدۇر.

ئەجدادلىرىمىز ئادىمىيلىك سۈپەتلەر ھەققىدە خېلى چوڭقۇر ئىزدىنىپ تارىخىي قىممەتكە ئىگە نەسەپنامىلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ نەسەپنامىلەرنىڭ دەۋر تەرەققىياتىغا خاس راۋاجى يارىتىلمىدى. بۈگۈنكى كۈندە يۇكسەك دەرىجىدىكى پەن - تېخنىكا ۋە ئەقىل رىقابىتىنىڭ خىرىسىغا دۇچ كەلگەن، ئېلېكترون - ئۇچۇر دەۋرىنىڭ جىددىي رېتىمى ئالدىدا گاڭگىرىغان ھالدا ئۇيقۇدىن ئويغىنىۋاتقان ئەۋلاد، ئادىمىيلىك سۈپەتلەر ۋە ئۇنىڭ مەۋجۇدىيەت ئاساسى ھەققىدە ئەقلىي سەزگۈرلۈكىمىزنى ئىشقا سېلىپ، چوڭقۇر ئويلىنىشقا مۇۋاپىق بولماقتىمىز.

بۈگۈنكى كۈندە مىللىتىمىزنىڭ نامرات روھىي دۇنياسىنى، تەپەككۇر سەۋىيىسىنى ئاختۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، چۆچۈش ۋە خۇرسىنىش ھېس قىلماقتىمىز. بۈگۈن تۇنۈگۈنىڭ داۋامى ئىكەن، ئەلۋەتتە بۇ نۇقتىدا تارىخىي ئامىللارنىڭ مىللەت

ۋۇجۇدىدا قالدۇرغان ئىزنالىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلالمايمىز. بولۇپمۇ 17 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلانغان خوجا - ئىشانلار ھۆكۈم سۈرگەن جاھالەتلىك دەۋر ئۇزاق زامانلار مابەينىدە ئەجدادلىرىمىز ياراتقان مىللىي روھ ۋە شانلىق مەدەنىيىتىمىزنى خانىۋەيران قىلىپ، مىللىتىمىزنى ماددىي جەھەتتىن نامراتلاشتۇرۇپ، مەنىۋى جەھەتتىن خۇنۇكلەشتۇرۇپ روھىي گادايلىق ۋە قۇلچىلىق ئىدىيىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەب بولدى. بۇ خىل پاجىئە كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەتتا گېنىمىزغىچە سىڭىپ كەتكەن فېئودال قۇلچىلىق ۋە خۇراپاتلىقنىڭ ھالا بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر ۋۇجۇدىمىزدا ۋىروس سۈپىتىدە ساقلىنىپ قېلىشى، شۇ خىل مەنىۋى نامراتلىق تۈپەيلى بىزدە زامانىۋى ئاڭنى قوبۇل قىلالايدىغان ياخشى مەنىۋى ئاشقازاننىڭ بولماسلىقى، بۇگۈنكى كۈندە غەربنىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنى ئاكىتىپ قوبۇل قىلىشنىڭ ئورنىغا چاكىنا تەرەپلەرنى قارا - قۇيۇق قوبۇل قىلىپ، ئەس - ھۇشىمىزنى يوقىتىشىمىزنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

مەنىۋى پاجىئەلەرنىڭ كونكرېت ئىپادىلىرىدىن بولغان خۇراپاتلىق، ئەۋھا پەرەسلىك، يۇرتۋازلىق، غەيۋەتخورلۇق، ئىناقسىزلىق، ئەقىدىسىزلىك، تاما خورلۇق، ئاچكۆزلۈك، ھۇرۇنلۇق، ھەسەتخورلۇق، دورامچىلىق، چېقىمچىلىق، يالغانچىلىق، ھاراقكەشلىك، نەشىكەشلىك، خىروئىنكەشلىك، چەكتىن ئاشقان مېھماندوستلۇق، پۇرسەتپەرەسلىك، ئۆزىنى بىلمەسلىك، تەربىيىسىزلىك، خوتۇنبازلىق، ساتقىنلىق . . . دەك روھىي ئىللەتلەر بىلەن مىجەزلىنىپ قېلىشىمىز، ئېڭىمىزنى ئاستا - ئاستا خۇنۇكلەشتۇرۇپ مەۋجۇتلۇقىمىزنىڭ ئۇلىنى تەۋرىتىپ قويدى. دېمەك، مىجەزلەنگەن ناچار ئادەت كۈچىنىڭ ئىسكەنجىسىدە تەپەككۇرىمىز تۇنجۇقۇشقا باشلىدى. ئەپسۇس، پەن - تېخنىكا تەرەققىي قىلغان بۇگۈنكى كۈندىمۇ جەنگۇ (ئۇرۇشقاق پادىشاھلىقلار) دەۋرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىغا ئۈزۈل - كېسىل خاتىمە بېرىپ كېتەلمەي، ئادەتلەشكەن ئاددىي، ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان، ئۈستىبېشىنى يالىڭاچ، قورسىقىنى ئاچ قويماي، مەھەللە - كوي ئادىمەتچىلىكىدىن قالماي، بالىلىرىنى «قاتارغا قوشۇپ» كېلىۋاتقانلىقىغا شۈكرى - قانائەت، دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ ياشاۋاتقان كۆپچىلىك دېھقانلىرىمىزنىڭ ۋۇجۇدىنى ئاختۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، زەئىپلىك ئىچىدە ئېڭراۋاتقان ئىنتايىن ئاجىز ئەقىل ۋە تەپەككۇر شولىلىرىنى كۆرىمىز. ساددا ئېتىقاد، بىر خىل تۇرمۇش رېتىمى ئۇلارنىڭ رىقابەت تۇيغۇسىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، تەپەككۇرىنى كاردىن چىقارغانلىقى سەۋەبىدىن ئۇلارنىڭ مائارىپ، پەن - تېخنىكا، سانائەتلىشىشنىڭ قۇدرىتى ۋە ماھىيىتىنى تېخى ئىدىيىدە تونۇش باسقۇچىغا كىرىپ بولمىغانلىقىنى ئېتراپ قىلماسلىققا ئامالسىزمىز.

ئەقىل ۋە تەپەككۇردىن ياتلاشقان، ئادەمنىڭ ئىندىۋىدوئاللىقىغا ھۆرمەت قىلىنمايۋاتقان مائارىپىمىزدا بۆسۈش خاراكتېرلىك يېڭىلىنىش بولمىدى. كىتابىي بىلىملەرنى، مۇتلەقلەشتۈرۈ- ۋېتىلگەن دەبدەبىلىك نەزەرىيىلەرنى كونا قېلىپ ئىچىدە زورۇقۇپ سۆزلەشلىرىمىز نەتىجىسىدە نۇرغۇنلىغان ئوقۇتقۇچىلىرىمىزنىڭ چاچلىرى ئاقىرىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئاز بىر قىسىمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا كۆپچىلىك ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەقىل بۇلىقى نەزەرىيىلەر دۆۋىسى ئىچىدە تۇنجىقىشقا باشلىدى. ئۇلاردا ئىنسانىي قەدىر - قىممەت ئۈستىدە ئىزدىنىدىغان، ئۆزىنى قەدىرلەيدىغان، مەۋجۇتلۇقىنى ئىزدەيدىغان ۋۇجۇدنى شەكىللەندۈرەلمىدۇق (ئوقۇتقۇچىلىرىمىز ئالدى بىلەن ئۆزىدە ئاشۇنداق ۋۇجۇدنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك، ئەلۋەتتە). مائارىپىمىزنىڭ مەقسىتى ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم بېرىشلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى ئۇلارنىڭ بىر ئۆمۈر ئىزدىنىشىگە، قان - تەر ئاققۇزۇپ ياشىشىغا ھەر ۋاقىت مەدەت بېرىپ تۇرۇدىغان بىر خىل روھىي كۈچنى پەيدا قىلىش ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتەلمىدۇق. بىز تەربىيىلىگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى مەكتەپتىن ئايرىلىپلا ھېچنەرسىنى بىلمەيدىغان غەيرىي ساۋاتسىز سەرگەندانلارغا ئايلىنىپ قېلىشى تەربىيىلىگۈچىلەرنىڭ ۋىجدان - نومۇسىغا تېگىدىغان ھاقارەت ئىكەنلىكىنى سوغۇققانلىق بىلەن ئويلىنىپ كۆرۈشكە تېگىشلىك مەسىلە. شۇ كۈنلەردىمۇ ئۆزىنىڭ مەكتەپتە ئوقۇماي ياخشى قىلغانلىقى ھەققىدە پەخىرلىنىپ سۆزلەيدىغان، توغرىسى ئالجىپ قالغان ئادەملىرىمىزنى ئۇچرىتىپ قالىمىز. بۇنىڭغا ئوخشاش كۆرۈنۈشلەرنى ئۇچراتقىنىمىزدا، ھاماقەتلىكىمىز شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنمىدۇ، دەپ ئويلاپ قېلىشقا مەجبۇر بولىمىز.

مىللىتىمىزنىڭ روھىيەت قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت بۇكاتتا بىنانى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە بىر جەريان كېرەك. ئەگەر بىز شۇنداق بىر ئىدېئال مۇھىتنى تەسەۋۋۇرىمىزدا ياراتساق: يەنى پەرزەنتلىرىمىزنى ساپاسىز تەربىيىلىگۈچىلەردىن پۈتۈنلەي ئايرىپ تاشلاپ، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كۈچلۈك، دەۋرنىڭ تەرەققىيات كۈيىنى ياڭرىتالايدىغان، يۇقىرى ساپاغا ئىگە ئىقتىدار ئىگىلىرىنىڭ تەربىيىسىدە بىر ئەۋلاد كىشىلەرنى يېتىشتۇرۇپ چىقالىساق ئىدۇق، ئۇچاغدا بىز روھىي دۇنياسى باشقىچە يېڭى بىر ئەۋلاد ساپالىق قوشۇنغا ئىگە بولۇشىمىز مۇمكىن. شۇنداقتا مىللەت ساپاسى توساتتىن ئۆزگىرىپ يېڭىچە بىر قىياپەتكە كىرىشى مۇقەررەر ئىدى. بۇ بىر تەسەۋۋۇر بولسىمۇ، بىز بۇ نۇقتىدىن تەربىيىلەش ۋەزىپىسى زىممىسىگە چۈشكەن چوڭلار، ئاتا - ئانىلار، ئۇستازلار بولسۇن ئۇلاردىن ساپادا قاغجىرىغانلىرى ئەۋلادلارنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە قانچىلىك زور دەرىجىدە پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى، مەسئۇلىيەت تۇيغۇمىزنىڭ قايسى دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشىمىز تەس ئەمەس.

ئەينى ۋاقىتتا ئۆزىنىڭ ئاجايىپ روھىي قۇدرىتىنى كۆرسەتكەن «ئىنتېرناتسىئونال» شېئىرىدا بىر نەچچە تونىنا ئاتوم بومبىسىنىڭ ۋەزنى بار ئىكەنلىكىگە كىشىلەر گۇمان بىلەن قارىمىسا كېرەك. ئەدەبىيات - سەنئەت كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىغا زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي ھەتتا ئادەمنىڭ روھىي دۇنياسىنى يارىتىدىغانلىقى سىر ئەمەس. بۇگۈنكى دەۋر ئەدەبىياتىغا نەزەر سالغىنىمىزدا تىلغا ئالغىچىلىكى بار بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر ئەسەرلەر يارىتىلغان بولسىمۇ، بىر پۈتۈن ئەدەبىيات نۇقتىسىدىن قارىغاندا ئىلگىرىلەش دېيەرلىك بولمىدى. بۇ ئاساسەن ئۇسلۇبنى يېڭىلىماسلىق، تۈرمۇشنىڭ نازۇك، ماھىيەتلىك نۇقتىلىرىنى قازالماسلىق، ئىنسان تەبىئىتىنى ئاشكارىلىيالماسلىق، ئەسەردە پەلسەپىۋى يۈكسەكلىك بولماسلىق، ئېستېتىك جەلپ قىلىش كۈچىنىڭ ئاجىزلىقى، ئەسەبىي ھېسسىياتقا بېرىلىپ ئەقىلنى گەۋدىلەندۈرەلمەسلىك ھەتتا بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ خەۋەر ئەدەبىياتىدىن پەرقى بولماسلىق، دەۋر تەرەققىياتىغا ماسلىشالماسلىق، يەنى ھاياتىي كۈچىدىن قالغان كونا تېمىلارنى دەسمايە قىلىپ تەكرار - تەكرار يېزىشتەك تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

نەۋائىينىڭ مۇھەببەت تېما قىلىنغان داستان، غەزەللىرىنىڭ ئاجايىپ جەزبىدارلىق ۋە سېھرىي كۈچكە ئىگە بولۇشىنىڭ سىرى شۇ يەردىكى، ئۇ دەۋرلەردە يېگانە - قىزلارنىڭ ئەركىن مۇھەببەتلىشىشى، سۆيگۈلىرىنى ئىزھار قىلىشىدەك ئىنسان تەبىئىتىگە خاس گۈزەل ئىنتىلىش فېئوداللىق ئەخلاقنىڭ قاتتىق تەقىپ قىلىشىغا ئۇچراپ، سۆيگۈ - مۇھەببەت دەپسەندە قىلىنغان. شۇنداق شارائىتتا شائىرنىڭ پاك مۇھەببەتكە بولغان مەدھىيە ناخشىسىنى بەدىئىي ئەدەبىياتتا ئىپادىلىشى تولىمۇ ئاقىلانىلىق ئىدى. بۇگۈنكى كۈندە قىز - يىگىتلەر سۆيگۈ - مۇھەببەتلىرىنى ئەركىن ئىزھار قىلالايدىغان بولدى. دەۋر تەرەققىياتى بولسا، كىشىلەر ئالدىغا يېڭى - يېڭى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھازىر بىزنى تەقەززا قىلىۋاتقان مەسىلىلەر ناھايىتى كۆپ. شۇنداق ئىكەن، بۇ خىل مۇھەببەتنى بەدىئىي ئەدەبىياتنىڭ مەركىزىي تېمىسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىش تازا ئاقىلانىلىق بولمىسا كېرەك. توغرا، ئادەم مەۋجۇت ئىكەن مۇھەببەت مەۋجۇت، ئۇ، كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان مەڭگۈلۈك تېما بولۇشى مۇمكىن. گەپ بۇ خىل تېمىنى دەۋر تەرەققىياتىنىڭ يۈكسەكلىكىدە يورۇتۇشقا توغرا كېلىدۇ. بىز مۇھەببەت تېما قىلىنغان پروزىمىزغا قارايدىغان بولساق، مۇنداق توقۇلمىلارنى كۆپ ئۇچرىتىمىز: ئوتتەك مۇھەببەتلىشۋاتقان بىر جۈپ ياشنىڭ بىرسى (كۆپىنچە يىگىت) مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يىراق بىر يەرگە كېتىپ قالىدۇ ياكى جۆرىسىنى تاشلىۋېتىدۇ. ئارىلىقتا قىزمۇ مەلۇم قىسمەتلەرگە دۇچار بولىدۇ، توغرىسى ئۆزى ياخشى كۆرمەيدىغان بىرسى تەرىپىدىن دەپسەندە قىلىنىشقا ئۇچرايدۇ. نەتىجىدە قىز بۇ خورلۇققا چىدىيالماي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ ياكى قورسىقىدا قالغان بالىنى دەپلا ياشاپ قالىدۇ. ئاپتور شۇنىڭغا ئوخشاش «تەسىرلىك» توقۇلمىلار ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەرنى ھاياجانغا سالماقچى بولىدۇ. سۆيگىنىدىن ئايرىلىپ قېلىش — دەپسەندە قىلىنىش — ئۆلۈش ياكى روھىي جەھەتتىن ئۆلۈش. مانا بۇ كىشىلەرنى چۇشكۈنلەشتۈرۈدىغان، مىسكىن، يىغلاقخۇ ھېسسىيات بولماي نېمە؟ ئەسلىدە ئىپپەتلى دەپسەندە قىلىنغان قىز ئەخلاقنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى سۈرلۈك ئىسكەنجىسىگە جەڭ ئېلان قىلىپ ئۆلۈۋالماسلىقى، ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقى، مەۋجۇتلۇقى ۋە تەقدىرىگە ئۆزى ئىگە بولۇشى، ئۆز بەختىنى ئۆزى يارىتىش يولىدا كۈرەش قىلىش جاسارىتىگە ئىگە بولۇشى كېرەك ئىدى. مانا بۇ يۈكسەكلىك، كىشىلەرنى بىر ماڭدام بولسىمۇ ئالغا ئىنتىلدۇرىدىغان يول. يازغۇچىلىرىمىز بۇنىڭغا ئوخشاش نۇقتىلاردا كونا ئادەت كۈچىنىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ كېتەلمىدىمۇ - يوق، بۇ، ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە. مېنىڭچە، بەدىئىي تەپەككۇرىمىز تېخى تۈرغۇن ھالەتتە بولسا كېرەك، دەپ قارايمەن.

يازغۇچى — سەنئەتكارلىرىمىز تۈرمۇشنى كۈزەتكەندە ماھىيەتلىك تەرەپلەرنى كۆزىتىشكە ماھىر بولۇپلا قالماي، تېخىمۇ مۇھىمى تەپەككۇرغا باي بولۇشى، تەپەككۇر ماھارىتىدە بۆسۈش خاراكتېرلىك ئۇنۇمگە ئېرىشىشى ئۈچۈن ھارماي ئۆگىنىشى، ئىزدىنىشىگە، ھەر قايسى ساھەلەردىن مول بىلىم توپلىشىغا، قىسقىسى، ۋۇجۇدىدىكى ئەقلىي قۇۋۋەت كۈچىنى ئاشۇرۇشىغا توغرا كېلىدۇ. مېڭىسى ئاددىي يازغۇچىنىڭ ئەسەرلىرىدە پاخوت كۆپ بولىدۇ. يەنە كېلىپ، بۇ خىل پاخوت ئەقىل قۇۋۋىتى ئاجىز كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى تۇمانلاشتۇرۇپ قويىدۇ. ئەسەرگە ھاياتىي كۈچ ئاتا قىلىدىغان نەرسە ھەرگىزمۇ دەبدەبىلىك سۆزلەر تىزمىسى ياكى پارچە - پۈرات كۆزىتىشلەردىن پەيدا بولغان ھېسسىيات ئەمەس، بەلكى ماھىيەتلىك بەلگىلەر تامچىپ تۇرغان ئەقىل يۈكسەكلىكىدۇر. ئوقۇرمەنلەرنىڭ سەۋىيىسىدىن يازغۇچىنىڭ سەۋىيىسى كېيىن قالسا، بۇ، يازغۇچى ئۈچۈن پاجىئە بولۇپلا قالماي، تېخىمۇ مۇھىمى مىللىتى ئۈچۈن تېخىمۇ چوڭ پاجىئە. بۇنداق يازغۇچىلارنىڭ تەبىئىتىمىزدىكى تەپەككۇر نامراتلىقى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان قىسمەتلەرنى تراگىدىيىلىك يۈكسەكلىكتە ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان، قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە ئەسەر يېزىشقا قۇربى يەتمەيدۇ. نەتىجىدە ئەدەبىيات - سەنئەت تەربىيىلەش رولىنى، ئېستېتىك قىممىتىنى يوقىتىپ باردۇ. مانا بۇلار بىزدىكى تەپەككۇر كرىزىسى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان ئاقىۋەتلەردىن كىچىككىنە بىر كۆرۈنۈش.

* * *

ئادەمئاتا بىلەن ھاۋا ئانىنىڭ «چەكلەنگەن مېۋە» نى يېيىشى تۈپەيلى جەننەتتىن قوغلىنىشى ئىنسانىيەتكە ئەقىل بالاسى ئاتا قىلمىغان بولسا، بۇگۈنكىدەك مۇكەممەللىككە قاراپ يۈزلەنگەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى ۋۇجۇدقا كېلەرمىدى؟ ياق، ئەكسىچە «ئىنسانىيەت تارىخى ھەقىقەتكە ئايلانمىغان ۋە تېخى ئەپسانىۋى ئېرەم بېغىدا چۈشەپ يانقان بولاتتى» (ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن). بىز ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۇر تەرەققىيات تارىخىغا نەزەر سالغىنىمىزدا تەپەككۇرنىڭ ھامان يېڭىنىڭ كونىنى ئىنكار قىلىشى جەريانىدا تاۋلىنىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرىمىز.

ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر يەر شارىنى تۈپتۈز دەپ

پەرەز قىلىشقان. كېيىنچە كۆزىتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى، دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى، ئىنسانىيەت تەسەۋۋۇرىنىڭ بوشلۇققا كېڭىيىشى نەتىجىسىدە يەر شارىنىڭ يۈمىلاق ئىكەنلىكىگە توغرىسى ئىللىپسسىمان ھالەتتە ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىشتى. ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەر يەر شارىنى تۆرغۇن ھېس قىلىپ، قۇياشنىڭ شەرقتىن چىقىپ غەربكە پېتىۋاتقانلىقىغا قاراپ، يەر مەركەز تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. بۇ تەلىمات دىنىي تۇس ئالرقىلىق كىشىلەرنىڭ قان - قېنىغا سىڭدۈرۈۋېتىلگەچكە 15 ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن بولسىمۇ، ئەقلىنىڭ قۇتراتقىشى ھامان غالىب كېلىپ، كوپېرنىك تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. كىشىلەر خۇدادەك چوقۇنۇپ كەلگەن ئارستوتېلنىڭ مىڭ يىلغا يېقىن دەۋر سۈرگەن جىسىملارنىڭ ئەركىن چۈشۈش ھەرىكىتى ھەققىدىكى نەزەرىيىلىرى گالىلېينىڭ پولاتتەك پاكىتلىرى ئالدىدا پۈت تىرەت تۇرالمىدى. دالتوننىڭ ئېلېكترونىنى كەشپ قىلىشى دېموكرىتنىڭ ئاتوم تەلىماتىغا خاتىمە بەردى. بىرلا ۋاقىتتا ئۇچ ساھەدە مۆجىزە ياراتقان نيۇتونغا بولغان چوقۇنۇشمىز، ئېينىشتېيىننىڭ نىسپىيلىك نەزەرىيىسىنىڭ بالاغىتىدە تەۋرىنىپ قالدى. ماكان ۋە زاماننىڭ مۇتلەق ئەمەسلىكىگە بولغان تونۇشىمىز تۇرغۇزۇلدى.

بۇلاردىن بىز بىر خىل شەيئىنى كۆپ تەرەپتىن كۆزەتمەسلىك، خۇددى مايا تىنىكنىڭ ھەرىكىتىدەك تۇرمۇشتىكى بىر خىل رېتىم، پىكىر يۈرگۈزمەي قارىسىغىلا ئېتىقاد قىلىش، ئەنئەنىگە رودىيادەك يېپىشىۋېلىش، ئادەت كۈچىگە جەڭ ئېلان قىلالماسلىقنىڭ ئىنسانىنى تەپەككۇردىن ياتلاشتۇرۇپ، ئىنسان تەبىئىتىنى تولۇمۇ ئاددىيلاشتۇرۇپ قويۇدىغانلىقىنى؛ ئىلمىي بولغان گۈمانىي قاراش ۋە ئۆزىنى ئىنكار قىلىپ تۇرۇشنىڭ تەپەككۇر پائالىيىتىنى ھاياتىي كۈچكە ئىگە قىلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز. گېرمان پەيلاسوپى نېتزىنىڭ كىشىلەر ئۆزى ياسىۋالغان بۇتلارنى «خۇدا» بىلىپ چوقۇنۇپ يۈرگەنلىكىدىن غەزەپلىنىپ قەھرى بىلەن بۇتلارنى چېقىشتىن ئىبارەت جاسارەتلىك چۇقانى ئۇنىڭغا تەپەككۇر ئاتا قىلغان ئەقلىدىن كەلگەن ئەمەسمىدى؟! ئالبېمىز ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئىيتقاندەك: «ئىنسانىيەت بىر قەتىرە سۇدىن ئاپىرىدە بولغىنىدەك، ئىنسانىيەت تارىخىمۇ بىر جاسارەتچىلىك ئېسىيانىدىن باشلانغان. ئۇ: قىلما دېگەننى قىلىش».

بىز ئۆز روھىيىتىمىزنى ئاختۇرۇپ بۇنداق جاسارەتلىك چۇقانلارنىڭ قۇللۇقتا مەھكۇم بولغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزدىكى رېئال تۇرمۇشىمىزدىن كۆرۈۋالالايمىز. مىسالى، توگىمەس «يامان بولىدۇ» لارنىڭ سەۋەبلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىپ كۆرمەي، ئۇنداق قاغىشىتەگكۇر پەتۋالارنى قاراقۇيۇق قوبۇل قىلغانلىقى ئاز دەپ ھەتتا نارەسىدە بالىلارنىڭ ۋۇجۇدىغا ۋەھىمە سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئەركىن تەرەققىي قىلىشىنى ۋە بىكىر قىلىشىنى بوغۇش، بولۇپمۇ قىز - ئاياللىرىمىزنىڭ كىنو - تېلېۋىزورلاردىن بىرەر خەتەرلىك كۆرۈنۈش ياكى تەسىرلىك نۇقتىلارنى كۆرگەندە ئىختىيارسىز ۋارقىراپ كېتىشى ياكى كۆز يېشى قىلىشتەك مىستىك ھېسسىيات ئەسەبىيلىكى؛ ئىتائەتمەنلىك، يۇۋاشلىق، بەدىنىنى يوشۇرۇپ يۈرۈشنى ئەخلاقنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋېلىش، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن قىسىلىش، بىكىنمىچىلىك، بۇرۇنىنىڭ ئۇچىدا كۆرۈنگەن كىچىككىنە ئامەتتىن بىردەملىك شادلىنىش؛ باللارنىڭ نۇرغۇنلىغان «نېمە ئۈچۈن» لىرىنى جاۋابسىز قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئەقىل بۇلىقىنى بۆشۈكىدىلا تۇنجۇقتۇرۇپ قويۇشتىن يانماسلىق (بالا تېپىشنى بىلىپ تەربىيىلەشنى بىلمەسلىك)، باللارنىڭ ئۆمرىگە دۇئا قىلىپ، ئەقلى بىلەن ھېسابلاشماسلىق، پەرزەنتنى بىراۋدىن تاياق يېسە شۇ زامات يەڭ شىمايلاپ چىقىشنى بىلىپ، بالىلىرى نادان قالسا كارى بولماسلىقتەك باللارغا «كۆيۈنۈش» تىكى تەتۇر مەنتىقە ۋە بىراۋنىڭ ئاجىزلىقىغا قاراپ تەسەللىي تېپىش، ئۆز شارائىتى ۋە ئەملىي ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلماي يۇقىرى نېمە دېسە شۇنىڭغا ئېسىلۋېلىش، قىز - ئاياللار تەربىيىسىگە ئېتىبارسىز قاراش، ۋاقىتنى قەدىرلىمەسلىك، زىيالىيلارنىڭ قەدىرىگە يەتمەسلىك، «خۇدانىڭ بەرگىنى — پىشانىسىگە يېزىلغىنى» غا شۈكرى - قانائەت قىلىپ تەقدىرگە تەن بېرىش، نېمە ئۈچۈن شۇھال، شۇ كۈنگە قالغانلىقىنى ئېسىيانكارلىق روھ بىلەن ئويلىيالماسلىق، ھەقىقەتنى كۆرۈپ تۇرسىمۇ كۆرمەسلىككە سېلىش، كىتابقا يېزىلغانلىكى نەرسىنى مۇتلەق توغرا بىلىم سۈپىتىدە قوبۇل قىلىۋېرىش يەنى گۈمانىي قاراشنى ئوتتۇرىغا قويالماسلىق، خۇراپاتلىقنى دىن دەپ چۈشىنىش ھەتتا نادانلىقنى كۆككە كۆتۈرۈشلىرىمىزدىن ئىبارەت ئەسىردا تەپەككۇر غەلىيانى پەيدا قىلىدىغان گۈمانىي تۇيغۇ ئېلىمىنتلىرىنىڭ تولىمۇ كەمچىل ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇڭا، بىز بۇ كۈنلەردە يۈسۈپ خاس ھاجىپ، مەھمۇد قەشقەرىدەك ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل تەپەككۇر خىسلىتىنى، جاھالەتكە ئوت ئاچقۇچى ئابدۇقادىر دامۇللا، ئابدۇ خالىق ئۇيغۇرى، مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) روھىنى زارىقىش ئىچىدە سېغىنماقتىمىز.

21 - ئەسىرنىڭ ئۇپۇقى يورۇشقا باشلىغان دەل بۇگۈنكى كۈندە، تارىختىكى باتۇرلۇقى ۋە تەۋەككۇلچىلىكى، ئاستىدىكى ئات تۇياقلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك دۈكۈرلەشلىرى بىلەن دۇنيانى تىترەتكەن ئەجدادلارنىڭ روھىيەت ساقىنىدىلىرىدىن ۋۇجۇدىغا سۇغۇرۇلغان ئادىل ھوشۇرنىڭ دۇنيا يېڭى جېنىس رېكورتىنى يارىتىپ، بىردىنلا دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، نەچچە ئەسىردىن بېرى روھىيىتىمىزنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدا تۇنجۇقۇپ ياتقان جاسارەتلىك روھنىڭ خۇددى كومىتا يۇلتۇزدەك پەيدا بولۇپ قېلىشى، ئەجبا ئۇيغىنىۋاتقان مىللىي روھنىڭ پارتلىشى ئەمەسمۇ؟! بۇ روھ — ئادەت كۈچىگە باغلىنىپ قالغان، چوڭقۇر تەپەككۇر قىلىش ۋە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئېڭىدىن ياتلاشقان مىللەت ۋۇجۇدىدا ئۇمىدۋارلىق، جەڭگىۋارلىق، سىلكىنىش تۇيغۇلىرى پەيدا قىلالماسمۇ؟ شۇنداق بولغان روھ بىلەن ۋۇجۇدىمىز قايتا يۇيۇنۇشقا باشلىغاندەك قىلىدۇ.

بىز تەبىئىتىمىزدىكى ئاجىزلىقلارغا جەڭ ئېلان قىلىش ئۈچۈن ئۆگىنەيلى، ئىزدىنەيلى، شۇ ئاساستا تەپەككۇرىمىزنى ئەركىن تەرەققىي قىلدۇرايلى. بۇ، تاللاش ۋە شاللاش خىرىسىغا دۇچ كېلىۋاتقان بىر مىللەتكە نىسبەتەن دەۋرنىڭ قالدۇرغان قىممەتلىك پۇرسىتى.

ئاپتور: قورغاس ناھىيە لوسگۈن بازار 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى (M1)

هايات

هەقىقەتلىرى

تەربىيىلىنىش هەققىدە هېكمەتلەر

▲ 20 ياشتا چىرايلىق، 30 ياشتا ساغلام، 40 ياشتا باي، 50 ياشتا ئەقىللىق بولالمىساڭ، بۇ نەرسىلەرگە مەڭگۈ ئېرىشەلمەيسەن.

-- هېربورت

▲ كۆپتىن -- كۆپ بەختسىزلىكلەرنىڭ يىلتىزى -- بالىنىڭ كىچىك چىغىدىن ئۇنىڭ خاھىشلىرىنى تىزگىنلىمەي، نېمىنىڭ ياخشى، نېمىنىڭ يامان ئىش ئىكەنلىكىنى بىلىۋېلىشقا ئۆگەتمەسلىكتە.

-- سوخوملىنىسكىي

▲ كەلگۈسىدە ھەسرەت چەكمەيمىز دېسەڭلار، بالىلارنىڭ ھەر قانداق ئۇششاق ھەرىكىتىگە سەل قارىماڭلار!

-- لېنىن

▲ مەنىسىز ياشاش، مەزگىلدىن بۇرۇن ئۆلۈش، دېگەنلىك.

-- گيۇتى

▲ ئۆزىنى كونترول قىلىش بىلەن ئەمگەك — ئىنسانىيەتنىڭ ھەقىقىي دوختۇرىدۇر.

-- روسسو

▲ يېمەك - ئىچمەكتە ئۆزىنى تۇتۇۋالغان ئادەمنىڭ كاللىسى سەگەك، پىكرى ئۆتكۈر كېلىدۇ.

-- جورج سان

▲ روھىڭىز ئازادە، ئېغىر - بېسىق بولسۇن، يېمەك - ئىچمەكتە پەرھىز تۇتۇڭ، ئىسسىق - سوغۇقتىن ئېھتىيات قىلىڭ، ۋاقتىدا تۇرۇپ، ۋاقتىدا يېتىڭ، ئەمگەك بىلەن دەم ئېلىش مۇۋاپىق بولسۇن.

-- مېي لەنفاڭ

▲ كېسەللىكنىڭ ئەڭ يېقىن ئىتتىپاقچىسى — بىمارنىڭ ئۈمىدسىزلىكىدۇر.

-- م. گوركىي

* * *

▲ ئەدەبلىك بالىسىنى توغرا قىلىدۇ، ئەدەبسىز بالىسىنى ئوغرى قىلىدۇ.

▲ ئەدەبلىك بولاي دېسەڭ ئەدەبسىزدىن ئىبرەت ئال.

▲ ئۆيدە راھىتى يوقنىڭ كوچىدا پاراغىتى يوق.

▲ ئانىسى ماختىغان قىزنى ئالما، ئەل ماختىغان قىزدىن قالما.

▲ زېرەك ئايال قىشتا ئوت، يازدا مۇز ساقلايدۇ.

توپلىغۇچى: ئەھمەتجان تاشتۆمۈر

دانالار خەزىنىسى

ئىلىم ۋە ئىلىم ئەھلى ھەققىدە ھېكمەتلەر

▲ قەبرىندىشىم، سەن ئىلىمگە پەقەت زېھرەكلىك، قىزغىنلىق، تىرىشچانلىق، يېتەرلىك خىراجەت، ئۇستازسۆھبىتى ۋە ئۇزۇن زامان سەرپ قىلىشتىن ئىبارەت ئالتە خىل ئامىل بىلەنلا قەبرىسىلەيسەن.

ئىلىم تەھسىل قىلىش يولىدا يۈرت - ۋەتەندىن ئايرىلىپ سەپەرگە چىق! چۈنكى سەپەرلەردە غەم - ئەندىشىنىڭ كۆتۈرۈلۈپ كېتىشى، تۇرمۇش يولىنى تېپىش، ئىلىم - مەرىپەت ئىگىلەش، ئەدەب - ئەخلاق ئۆگىنىش ۋە ئېسىل زاتقا ھەمسۆھبەت بولۇشتىن ئىبارەت بەش خىل پايدا بار.

-- مۇھەممەد ئىبنى ئىدرىس شافىئىي

▲ مېنىڭ سۆھبىتىمگە بىدئەتچى، تەنچى، لەنەتخور، ئەدەبسىز، ئېغىزى مەينەت، ھەقتىن چەتنىگەن ئازغۇنلارنىڭ ھازىر بولۇشىنى ياقتۇرمايمەن.

-- ئەھمەد ئىبنى ئۆمەر ئىبنى زەھھاك

▲ تارتىنچاق بىلەن ھاكاۋۇر ئىلىم ئۆگىنەلمەيدۇ.

-- مۇجاھىد

شەيتانغا مۇلايىم ئالىمدىن يامان نەرسە بولمايدۇ. ئۇ سۆزلىسە ئىلىم بىلەن سۆزلەيدۇ. توختىسا مۇلايىملىق بىلەن توختايدۇ. شەيتان ئېيتىدۇكى: «ئۇنىڭغا قارىخىلار! ماڭا ئۇنىڭ سۆزلىگىنى ئۇنىڭ جىسم تۇرغىنىدىن قاتتىقراق تۇيۇلىدۇ».

-- ئىبراھىم ئەدھەم

▲ ئىلىم ئۆگىنىڭلار، سىلەر قەۋمىنىڭ كىچىكلىرى بولساڭلار كەلگۈسىدە ھەممەتەن ئۇلارنىڭ چوڭلىرى بولۇپ قالىسىلەر. كىمكى ئەستە قالدۇرالمىسا يېزىپ قويسۇن!

-- ھەسەن ئىبنى ئەلى

▲ ئەلگە باش بولۇشتىن ئىلگىرى ئالىم بولۇڭلار!

-- خەلىفە ئۆمەر

ئەرەبچىدىن: شىھابىدىن ئابدۇلئەھەد تەرجىمىسى

دانىشمەن ئۇستاز دوكتۇر، نوبىل فىزىكا مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن پاكىستانلىق ئالىم ئابدۇسالامنىڭ «ئەرەب ۋە ئىسلام ئەللىرىنىڭ ئىلىم - پەن ئىجادىيەت قۇدرىتى» دېگەن نۇتقىدىن ھېكمەتلەر

▲ بىزنىڭ ئىزدىنىشىمىز قانچىكى چوڭقۇر بولغانسېرى، بىزنىڭ ھەيرانلىقىمىز شۇنچە ئاشىدۇ، كۆزىمىز شۇنچە قامىشىدۇ.

▲ دەمەشىق ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى دوكتۇر مۇھەممەد ئەيجازۇل خاتىبنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا ئىلىم - پەننىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلەشتە مۇنۇ سۆزدەك پاساھەتلىك سۆز يوق: «قانۇن تۇزۇش ئاپپاراتلىرىنىڭ تۇزۇپ چىققان 250 ماددىسىنىڭ ئەكسىچە، (قۇرئان)نىڭ 750 ئايىتىدە («قۇرئان»نىڭ تەخمىنەن سەككىزدىن بىرى) مۇسۇلمانلارنىڭ تەبىئەتنى تەتقىق قىلىش ۋە ئۇنى تونۇش ھەمدە ئەقىل - پاراسەتتىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئىلىم - پەن ساھەلىرىنى جەمئىيەت پائالىيىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى قىلىش» توغرىسىدا نەسىھەت قىلىنغان.»

▲ ھەدىستە «ئالىملار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسىدۇر» دېيىلگەن.

▲ ياپونىيە مىكىجىز يېڭىلاش دەۋرىدە پادىشاھنىڭ تەختكە چىقىش قەسەمياد نۇتقىدا: «بىلىم ئۇ يەرشارىنىڭ ھەر قانداق يېرىق بۇلۇڭ- پۇشقاقلىرىدا بولسۇن، بىز ئۇنىڭغا ئېرىشىشىمىزلازىم» دېگەنىدى.

▲ ئىيتىخار بىلەن قەددىنى كۆتۈر، ئۆزۈڭگە ھۆرمەت قىل!

تەييارلىغۇچى: ئىلھام ئاخۇنباي

ھېكمەتلەر

▲ھەر ئىشنى ئاۋۋال ئەقىل بىلەن، ئاندىن كۈچ بىلەن قىلىش — قىساس ئېلىشنىڭ بىردىنبىر يولى.

▲ مەرىپەت مەشئىلىنى ئۆچۈرۈپ ئەلنى زۇلمەتتە قالدۇرۇشنى نىيەت قىلغان مۇستەبىتنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ياۋۇز نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالىغىنى يوق.

▲ ئەقىللىق كىشىلەر ئۆچۈن ئېيتقاندا ھەر بىر كۈن بىر يېڭى ھايات دېمەكتۇر.

* * *

▲ قىيامەت كۈنى ھەممىدىن كۆپ ئازاب چەككۈچى، ئۆز ئائىلىسىنى نادانلىقتا قويغۇچىدۇر.

-- «قۇرئان كەرىم» دىن

▲ تەدبىق قىلىشنى بىلمىسەڭ، بىلىم كۆچكە ئايلىنالمايدۇ.

توپلىغۇچى: ئىسمائىل كېرەم

-- دېئىل كارنېگ

تەدبىرلىك ئالىم

-- «ئەجدادلارنەسىھىتى» دىن ھېكايەت

مەۋلانە ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفىي ھەر جۈمە كۈنى ھىراتنىڭ ئۇلۇغ مەيدانىدا ۋەز ئېيتىپ، خەلقنى پەند - نەسىھەت قىلاتتى. ئىبرەتلىك ھېكايىلەرنى سۆزلەپ بېرەتتى. ئۇنىڭ گۈزەل سۆزلىرىگە مەپتۇن بولغان

خەلق مەۋلانە ھۇسەيىنگە تاپقانلىرىنى دۇئا قىلدۇراتتى. ۋەزدىن كېيىن، يىغىلغان ھەممە نەرسىنى ئاپىرىپ مەدرىستىكى مۇساپىر تالىپلار، غېرىبلار، يوقسۇللارغا بۆلۈپ بېرەتتى.

بىر جۇمە كۈنى، مەۋلانە ھۇسەيىن ۋائىز كاشىفىي يىغىلغان پۇل ۋە ئالتۇنلارنى ئېلىپ، ھۇجرىسىغا ئاپىرىپ كەمبەغەل - نامراتلارغا بۆلۈپ بېرىشكە ماڭدى. يېرىم كېچە بولغاندا، مەدرىسە ئەھلى شېرىن ئۇيقۇدىكى چاغدا مەۋلانىنىڭ ھۇجرىسى يېنىدا ئاياغ شەپىسى ئاڭلاندى. ھۇجرا ئىشىكىنى بىرى تاراقلاتقىلى تۇردى. مەۋلانە ھۇسەيىن ئىشىكنى ئېچىشىغا، قوراللىق ئالتە كىشى يوپۇرۇلۇپ كەلدى. مەۋلانە ھەيران بولغىنىچە تۇرۇپلا قالدى. بۇ نامەلۇم ئادەملەر ئىچكىرىگە كىرىپ، ئىشىكنى ئىچىدىن زەنجىرلىدى. ئۇلاردىن بىرى مەۋلانە ھۇسەيىنگە تەزىم قىلىپ مۇنداق دېدى:

— ھۆرمەتلىك داموللام، بىز ئوغرىلار تائىپىسىدىن بولىمىز. ھازىر پۇلغا بەكمۇ ئېھتىياجلىق بولۇپ قالدۇق. بۇ ھەقتە ئۆز ئەھۋالىمىزنى سىلىگە دېگىلى كەلدۇق. بۇگۈن چۈشكەن ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى بىزگە بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.

مەۋلانە ھۇسەيىن ئوغرىلارنى قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋالدى. دەرھال داستىخان سېلىپ نازۇ - نېمەتلەرنى مول قويۇپ، ئۇلار بىلەن سۆھبەتلەشتى:

— ئەزىزلەر، بۇ كېچە ماڭا مېھمان بولۇپ كەپسىلەر، بۇنىڭغا ئىنتايىن خۇرسەنمەن. ساھىبخان ئەلۋەتتە مېھمانلارنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىشى كېرەك. مەندىن ياردەم سوراپ كەپسىلەر. جان - دىلىم بىلەن قولۇمدىن كېلىدىغانلىكى نەرسىنى سىلەردەك ئەزىز مېھمانلاردىن ئايىمايمەن. بۇگۈن چۈشكەن ئالتۇن - كۈمۈشنىلا ئەمەس، ھەر قايسىڭلارغا بىردىن تونمۇ ھەدىيە قىلىمەن. ھازىر پولۇ تەييارلاشقا تۇتۇش قىلايلى. گۆش، سەۋزە بېرەي، ئۇنى ئۆزۈڭلار توغراڭلار. بىرىڭلار ئوچاققا ئوت قالاڭلار، مەنمۇ سىلەرنىڭ قولۇڭلاردىن بىر پولۇ يېيىش ئارزۇسىدىمەن، — دېدى.

ئوغرىلار ماقۇل بولۇشتى. مەۋلانە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئۇلارغا تەقلەپ بەردى. ئاندىن ئۇلارغا:

— مەنمۇ بىكار ئولتۇرماي، سىلەرگە قىزىق بىر ھېكايە سۆزلەپ بېرەي، — دېدى.

ئوغرىلار مەۋلانە كاشىفىنىڭ ئۆتكۈر ناتىقلىقىنى، سۆزلىرىنىڭ تەسىرلىك ۋە يېقىملىق ئىكەنلىكىنى بىلىشەتتى. ئوغرىلار بۇ ئالىمنىڭ ھېكايىسىنىڭ پولۇدىنمۇ لەززەتلىك بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلىشىپ، قىزغىنلىق بىلەن قارشى ئېلىشتى. مەۋلانە ئۆز ھېكايىسىنى ئېيتىشتىن ئاۋۋال، قارىمۇ قارشى ئىككى تەرەپكە كىچىك ئورۇندۇق قويدى. ئوغرىلار بۇ ئورۇندۇقلارغا جايلىشىپ ئولتۇرۇشتى. مەۋلانە ئۆزىنىڭ ھېكايە سۆزلەش ئادىتى بويىچە ئوتتۇرىدا ئۇ باشتىن بۇ باشقا مېڭىپ يۈرۈپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— بىر شەھەردە ئەھمەد دېگەن بىر كەمبەغەل ئادەم بار ئىدى. ئۇ شەھەرگە يېقىن بىر پارچە يەرگە تېرىقچىلىق قىلىپ، شۇنىڭدىن چىققان دارامەت بىلەن كۈن كەچۈرەتتى. ئۇ بىر يىلى ئەتىيازدا يەر ھەيدەۋېتىپ، قوشنىڭ چىشىغا قاتتىق بىر نەرسىنىڭ تاقىشىپ قالغانلىقىنى بايقاپ قالدى. ئۇ، قوشنى توختىتىپ، يەرنى كولاپ تەكشۈردى. قوشنىڭ چىشىغا ئۇرۇلغىنى ئاغزى مەھكەم بېكىتىلگەن بىر كوزا بولۇپ چىقتى. ئەھمەد كوزىنى كولاپ چىقاردى ۋە ئۇنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، ئۇنىڭدا لىق تۇرغان قىممەتلىك ئېسىل جاۋاھىر ۋە ئالتۇننى كۆردى.

ئەھمەد بۇنى كۆرۈپ سەل تەمتىرەپ قالدى. كوزىنى كۆتۈرۈپ ئۆيىگە ئېلىپ كېتىشكە كۆزى يەتمىدى، شۇنداقلا ئۇنى ئەكەتكەن تەقدىردىمۇ، باشقىلارنىڭ گۇمان قىلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، كوزىنى يەرگە قايتا كۆمۈپ قويۇپ ئۆيىگە قايتتى. ئۇ يۇلدا كېلىۋېتىپ، بۇ كوزىنى يېقىن قوشنىسى بىلەن شېرىكلىشىپ ئەكىلىپ بۆلۈۋالماقچى بولدى.

ئەھمەدنىڭ يېقىن قوشنىسى ھىيلىگەر بىر باي ئىدى. ئۇ، سوپىلىق قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، ئەمەلىيەتتە ھەر قانداق بۇزۇقچىلىق ۋە جىنايەتتىن يانمايتتى. ئەھمەد ساددا ۋە ئاق كۆڭۈل ئادەم بولغىنى ئۈچۈن، يولدا كېلىۋېتىپ ئويلىغانلىرىنى بۇ قوشنىسىغا ئېيتتى.

ھىيلىگەر باي قوشنىسى بۇنىڭدىن ئىنتايىن خوشال بولدى. ئەتىسى ئىككىسى بىللە ئېتىزلىققا باردى. كوزىنى كۆمۈلگەن جايدىن كولاپ چىقاردى. بەتنىيەت قوشنىسى نىيىتىنى بۇزدى. بۇ بايلىققا ئۆزى ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلدى. ئاجىز ئەھمەدنى بىر دەمدىلا يەرگە يىقىتتى ۋە كانىيىغا پىچاق سۈرۈشكە تەييارلاندى . . .

ئوغرىلار ھېكايىگە مەھلىيا بولۇپ كېتىپ، قالغان ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇغانىدى. ئوتتۇرىدا مېڭىپ يۈرۈپ ھېكايە ئېيتىۋاتقان مەۋلانە كاشىفىي پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئىشىكنىڭ زەنجىرىنى چىقىرىپ ئاستىلا ئېچىپ قويدى — دە، ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇردى:

— بىچارە ئەھمەد بۇ رەھىمسىز قوشنىسىغا «جېنىم قوشنام، ماڭا رەھىم قىل، مېنى ئۆلتۈرمە، بۇ كوزىدىكى ھەممە دۇنيانى سەنلا ئال، ماڭا ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس» دەپ قانچە يالۋۇرسىمۇ، قوشنىسى ئۇنىڭ نالىسىگە قۇلاق سالمىدى. جېنىدىن ئۈمىد ئۈزگەن ئەھمەد قوشنىسىغا «ئەمدى بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىدىغانلىقىمغا كۆزۈم يەتتى. سەن مېنى جەزمەن ئۆلتۈرىسەن. ساڭا پەقەت بىرلا ئىلتىماسىم بار. بۇنى رەت قىلما. ئايالىم ھامىلدار ئىدى. ئۇنىڭغا ئېيتىپ قويغىن . ئەگەر كۆزى يورۇپ، سالامەت پەرزەنت كۆرسە، ئىسمىنى ‹داد› قويسۇن» دېدى.

باي ئۇنىڭ بۇ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلدى — دە، ئەھمەدنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى.

ھېكايە شۇ يەرگە كەلگەندە، ئوغرىلار ۋارقىر-

شىپ ئەھمەدكە ئىچ ئاغرىتىشتى. مەۋلانە كاشغىي ھېكايىسىنى داۋاملاشتۇردى:

— باي ئەھمەدنىڭ جەستىنى كۆمۈۋېتىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، كوزىنى چاپىنىغا ئوراپ ئۆيىگە قايتتى. ئۇ ئالدىراپ كېلىۋېتىپ، يولدا ئەھمەدنىڭ خوتۇنىغا ئۇچراپ قالدى. ئۇنىڭغا ئېرىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى، ۋاپات بولۇش ئالدىدا قىلغان ۋەسىيىتىنى ئېيتتى. بىچارە ئايال نېمە قىلالىسۇن، كۆزىيىشىغا زورلاش بىلەن دەردىنى ئىچىگە يۇتتى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن بىر ئوغۇل تۇغدى. ئېرىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئۇنىڭغا «داد» دەپ ئىسىم قويدى. بىچارە ئايال نۇرغۇن جاپا - مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، بالىسىنى ياخشى تەربىيىلىدى. بالا تۆت ياشقا كىردى.

بىر كۈنى شەھەر ھاكىمى ئۆز ئادەملىرى بىلەن شەھەر كوچىلىرىنى ئارىلاپ ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، داد كوچىدا ئويناۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئانىسى بىرتوپ ئاتلىق كىشىلەرنىڭ يېقىن كېلىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئوغلىغا قاراپ:

— داد! — داد! — نەدىسەن ئوغلۇم داد! جېنىم بالام داد! — دەپ ۋارقىراپ بالىسىنى چاقىردى.

ھېكايە شۇ يەرگە كەلگەندە، مەۋلانە ھۈسەيىن كاشغىي پۈتۈن مەدرىستىكىلەر ئاڭلىغۇدەك قىلىپ، «داد!» دېگەن سۆزنى ئاۋازىنىڭ بارىچە توۋلاپ ئېيتتى. مەدرىستىكىلەر «داد!» دېگەن ئاۋازنىڭ مەۋلانە كاشغىينىڭ ھۈجرىسى تەرەپتىن كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، شۇ ياققا قاراپ يۈگۈرۈشتى ۋە بىر دەمدىلا ھەممىسى ھۈجرىغا قاپساپ كەلدى. مەۋلانىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۇلار ئوغرىلارنى تۈتۈپ باغلىۋالدى. ئوغرىلار شۇ چاغدىلا بۇ ئالىمنىڭ ھېيلىسىنى چۈشىنىپ، پۈشايمان قىلىشتى.

تاڭ ئاتقاندىن كېيىن، ئوغرىلارنى پادىشاھنىڭ ئوردىسىغا ئەكېلىشتى. پادىشاھ ۋەقەنى ئۈققاندىن كېيىن، ئوغرىلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. ئوغرىلارنىڭ باشلىقى ھۆكۈمنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئورنىدىن تۇرۇپ كاشىفىيغا تەزىم قىلدى ۋە مۇنداق تەلەپ قويدى:

— مەۋلانە ھۈسەيىن كاشغىي، تەدبىرلىرىگە باركاللا! بىزنى ھېچقانداق ھاكىم - ئەمەلدار تۇتالمىغانتى. ئۆزلىرى ئاجايىپ تەدبىر ئىشلىتىپ بىزنى تۇتتىلا. ئۆزلىرىنىڭ ئىنتايىن زېرەك، تەدبىرلىك كىشى ئىكەنلىكلىرىگە باش ئېگىمەن. ئۆلۈم ئالدىدا ئۆزلىرىگە بىرلا ئىلتىماسىم بار. ھېكايىلىرىنىڭ داۋامىنى سۆزلەپ بەرسىلە، ئاندىن ئۆلسەك ئارمىنىمىز يوق، — دېدى.

مەۋلانە ھۈسەيىن كاشغىي پادىشاھنىڭ ئىجازىتىنى ئالغاندىن كېيىن، ھېكايىنىڭ داۋامىنى سۆزلەشكە باشلىدى:

— ھاكىم «داد» دېگەن ئاۋازنى ئاڭلاپ دەرھال توختىدى. مۇلازىملىرىغا داد دېگۈچىنى تېپىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. ئۇلار كىچىك بىر بالىنى قۇچاقلاپ يىغلاپ تۇرغان بىر ئايالنى ئەكەلدى.

ھاكىم ئاتتىن چۈشۈپ ئايالنىڭ قېشىغا كەلدى ۋە ئايالدىن:

— قىزىم، نېمىشقا داد دەپ يىغلايسەن؟ سېنى كىم ئازابلىدى؟ قايسى نائىنساب سېنىڭ كۆز ياشلىرىڭنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەبچى بولدى؟ سەن ئەھۋالنى ماڭا تەپسىلىي ئېيت. ساڭا جەۋر - زۇلۇم سالغان زالىمنىڭ جازاسىنى بېرەي، — دېدى.

ئايال يىغىدىن توختاپ:

— ماڭا ھېچكىم زۇلۇم سالمىدى، مۇنۇ ئوغلۇمنى ئاتلارنىڭ ئاياغ ئاستىدا قالمىغىيدى، دەپ ئۇنىڭ ئىسمىنى چاقىرغانىدىم، — دېدى.

ھاكىم ھەيران بولۇپ:

— ئوغلۇڭنىڭ ئېتى نېمە؟ — دەپ سورىدى.

— ئېتى داد.

— بۇنداقمۇ ئىسىم بولامدۇ؟ بۇ ئىسمىنى كىم قويغان؟

ئايال ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي يىغلاپ تۇرۇپ:

— ئېرىمنى ئېتىزدا بىراۋلار ئۆلتۈرۈپ كېتىپتۇ. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا بىزنىڭ بىر باي قوشنىمىزغا: «ئەگەر ھامىلدار ئايالىم سالامەت پەرزەنت كۆرسە، ئىسمىنى «داد» قويسۇن» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىكەن. قوشنىمىز ئېرىمنىڭ ۋەسىيىتىنى ماڭا يەتكۈزدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بالامنىڭ ئىسمىنى «داد» قويدۇم، — دېدى.

ھاكىم بۇ ئېچىنىشلىق ۋەقەنى ئاڭلاپ ھاياجانلاندى، بۇ دەردەمەن ئايالنىڭ ھالىغا ئېچىندى. مۇلازىملىرىغا ئايالنىڭ باي قوشنىسىنى ئەكېلىشنى بۇيرۇدى. ئايالنى بالىسى بىلەن بىرگە مەھكىمىگە ئەكەتتى.

ياساۋۇللار بايىنى مەھكىمىگە ئەكېلىشتى. باي قورققىنىدىن غالىلداپ تىترەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بۇ ھالىنى كۆرگەن ھاكىم ئۇنى ئولتۇرغۇزۇپ سورىدى:

— بۇ بالىغا «داد» دېگەن ئىسمىنى كىم قويدى.

— دادىسى.

— دادىسى قويدىما؟ ئۇنداق بولسا، ئەھۋالنى جەريانى بىلەن سۆزلە.

— بالىنىڭ دادىسى ئەھمەد چالا ئۆلۈك قىلىنىپ ئېتىزغا تاشلاپ قويۇلغانىكەن، دەل ئۇنىڭ ئۇستىگە مەن بىر ئىش بىلەن بېرىپ قاپتىمەن. ئەھمەدنىڭ قانغا بويىلىپ، توپىدا ئېغىناپ ياتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ بېشىنى يۆلىدىم. ئۇ كۆزىنى ئېچىپ ، ماڭا ئايالىنىڭ ھامىلدارلىقىنى، ئاي - كۈنى يېقىنلىشىپ قالغانلىقىنى، ئەگەر سالامەت پەرزەنت كۆرسە، ئۇنىڭ ئېتىنى «داد» قويۇشنى ۋەسىيەت قىلىپلا جان ئۈزدى. مەن كېلىپ ئۇنىڭ ۋەسىيىتىنى خوتۇنىغا ئېيتتىم، — دېدى.

باي بۇنى سۆزلىگۈچە بىردە تەرلەپ، بىردە تىترەپ، رەڭگىرويى ئۆچۈپ كەتتى.

ھاكىم ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

— سەن يالغان سۆزلىدىڭ. ئۇنىڭ يېنىغا قانداق رەزىل غەرەز بىلەن باردىڭ؟ ئوغرىلار مال — دۇنياسى

بار ئادەمنى كۆزىتىدۇ، بۇلايدۇ. ئۇنىڭدەك كەمبەغەل ئادەمنى نېمە قىلىدۇ؟ راستىڭنى ئېيت! -- دەپ بۇيرۇق قىلدى غەزەپ بىلەن.

ھېكايە شۇ يەرگە كەلگەندە ئوغرىلار ھاكىمنىڭ سۆزىگە ھېسداشلىق قىلىشتى.

مەۋلانە كاشىفىي ھېكايىنى داۋاملاشتۇردى:

-- شۇنداق قىلىپ، چالا ئۆلۈك ياتقان ئەھمەد سېپىنىڭ قولۇڭدا جان ئۈزۈپتۇ، ئۇنىڭ جەسىتىنى قانداق قىلدىڭ؟ -- دەپ سوردى ھاكىم يەنە.

-- شۇ يەرنى كولاپ كۆمۈپ قويدۇم، -- دېدى باي ئىختىيارسىز ھالدا.

-- جەسەتنى ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا ئىمكان بار ئۆيىگە ئەكېلىپ يۇيۇپ -تاراپ، نامىزىنى چۈشۈرۈپ ئاندىن دەپنە قىلىش كېرەك ئەمەسمىدى؟

باي جاۋاب بېرەلمەي جىم تۇرۇپ قالدى. ئەھمەدنىڭ ئايالى ھاكىمغا ۋە مەھكىمىگە يىغىلغان يۇرت چوڭلىرىغا:

-- ئاشۇ پاجىئە بولغان كۈنى ئەتىگەندە ئېرىم بۇ قوشنىمىز بىلەن ئېتىزلىققا بىللە كەتكەن. كەچقۇرۇن قايتىپ كەلمىدى. تىنت -- تىنت بولۇپ تۇراتتىم. بۇ قوشنىمىز كىرىپ، ئېرىمنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنىلا ئېيتتى. مەنمۇ بۇ ئېغىر قايغۇ بىلەن گاڭگىراپ كېتىپ، ئۇنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتە قىلماپتىمەن، -- دېدى.

ھاكىم بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

-- مانا ئاڭلىدىڭمۇ، -- دېدى بايغا، -- قىلغان سۆزۈڭنىڭ يالغان ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدىغان پاكىتلار تولۇق. ئۇ بىچارىنى ئۆلتۈرگۈچى قاتىل سەن ئېيتقاندەك قانداقتۇر نامەلۇم ئوغرىلار ئەمەس بەلكى سەن ئۆزۈڭ. ئۇنى ئۆلتۈرۈش سەۋەبىنى ئېيتىپ بەر، -- دەپ قىستىدى. باي ئىلاجسىز جىنايىتىگە ئىقرار بولدى. ھاكىم شەرئىەت ھۆكمى بويىچە ئۇنى دارغا ئاستى. ئۇنىڭ بارلىق مال - دۇنياسىنى مۇسادىرە قىلىپ، ئۇنى دادىنىڭ نامىغا يازدۇردى ۋە بالىغا قاراپ:

-- ئوغلۇم، ئىسمىڭنى بۇندىن كېيىن «دىلشاد» دەپ ئۆزگەرتەيلى، چۈنكى شېھىت بولغان دادىڭنىڭ ئىنتىقامى ئېلىنىپ، دىلىڭ شادلاندى. دادىڭنىڭ ساڭا نېمە ئۈچۈن «داد» دەپ ئىسىم قويغانلىقىنىڭ سىرى بۈگۈن ئېچىلدى، -- دېدى.

مەۋلانە ھۈسەيىن ۋائىز كاشىفىي ھېكايىسىنى ئاخىرلاشتۇردى. مەھكىمىدىكى ھەممەيلەن، ھەتتا ئوغرىلارمۇ ھاكىمنىڭ قىلغانلىرىغا رازى بولۇشتى ۋە ئۇنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىدىن خۇرسەن بولۇشتى.

ئوغرىلارنىڭ باشلىقى ئورنىدىن تۇرۇپ:

- رەھمەت سىلىگە مەۋلانە ھۈسەيىن كاشىفىي. ھېكايىنى ئاخىرغىچە ئېيتىپ بەردىلە. ئەمدى ئۆلسەكمۇ ئارمىنىمىز يوق، -- دېدى.

مەۋلانە ھۈسەيىن كاشىفىي پادىشاھقا تەزىم قىلىپ تۇرۇپ:

- شاھ ئالىيلىرى، ئۆزلىرىگە مېنىڭ كىچىككىنە بىر ئىلتىماسىم بار ئىدى. بۇ ئىلتىماسىمنى جانابلىرى رەت قىلماس دېگەن ئۈمىدتەمەن. بۇ ئادەملەر ئوغرىلىق قىلىشتەك يامان يولدا ماڭغانلىقى ئۈچۈن، ئەلۋەتتە جازاغا تارتىلىشى كېرەك. لېكىن بۇلار بۇ كېچە ماڭا مېھمان بولدى. ھېكايە ئېيتىپ بۇلارنى تۇتۇپ بېرىشتىن مەقسىتىم ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئالدىلىرىدا بۇلارنى ئۆزى قىلغان يامانلىقلىرىغا تۆۋەقىلدۇرۇش ئۈچۈن ئىدى. مەن ھېكايىنى سۆزلەۋاتقان چېغىمدا بۇلارنىڭ روھىي ھالىتىگە دىققەت قىلدىم. باينىڭ ئەھمەدنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرگەنلىكى سۆزلەنگەندە، بۇلار ھەسرەت چېكىپ يىغلىشىپ كەتتى. بۇ ئۇلارنىڭ دىللىرىنىڭ يۇمشىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. يەنە ئۇلار يامان ئادەمنىڭ ئۆز قىلمىشىغا يارىشا جازالىنىدىغانلىقىغا، ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ غەلبە قازىنىدىغانلىقىغا ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆزلىرى ئۆلۈم ئالدىدا تۇرسىمۇ، ھېكايىنىڭ داۋامىنى ئېيتىپ بېرىشىمنى سورىدى. ئۇلارنىڭ بۇ روھىي ھالەتلىرىدىن شۇنى بىلىشكە بولىدۇكى، ئۇلار ئوغرىلىقنى مۇقىم كەسىپ قىلمىغان، موھتاجلىق ئالدىدا بەرداشلىق بېرەلمەي، يامان يولغا كىرىپ قېلىشقان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ گۇناھىدىن كېچىپ، مېنىڭ تەربىيىلىشىمگە بېرىشلىرىنى سورايمەن. مەن بۇلارنى ئاشۇ يولدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىشىمغا، بۇلارنىڭمۇ خەلقە پايدا يەتكۈزىدىغان ياخشى پەزىلەتلىك كىشىلەردىن بولۇشىغا ئىشىنىمەن، -- دېدى.

پادىشاھ مەۋلانە ھۈسەيىن كاشىفىينىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلدى. ئوغرىلارنى ئازاد قىلىپ مەۋلانىنىڭ قولىغا تاپشۇردى. ئوغرىلار مەۋلانە كاشىفىينىڭ بۇ ئالىيجانابلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ ئايىقىغا يىقىلىپ يىغلاشتى، پادىشاھ ۋە مەۋلانە ئالدىدا تۆۋە قىلىشتى. مەۋلانە ئۇلارنى ئۆزىگە شاگىرت قىلىۋالدى. بۇ ئالتە ئوغرى كېيىن ھەزرىتى مەۋلانە كاشىفىينىڭ ئالىم، پازىل شاگىرتلىرىدىن بولۇپ يېتىشتى.

مەشھۇر شەخسلەرنىڭ پەرزەنتلەرنىڭ تەربىيىلىنىشى توغرىسىدا ئېيتقانلىرى

-- «مەشھۇر شەخسلەرنىڭ پەندىن - نەسىھەتلىرىدىن» ھېكمەتلەر

▲ ئۇ (دادام) بىزگە دائىم: «ھەرگىز خىيالىڭغا كەلگەنلا ئىشنى قىلمەن دېمەي، بەلكى ئۆزۈڭ توغرا تاپقان ئىشنى قىلىشىڭ كېرەك. قىلىۋاتقىنىڭ توغرا ئىش بولسا، ئۇنىڭ توغرىلىقىغا ئۆزۈڭمۇ ئىشەنسەڭ، ھەرگىز خەقنىڭ پالان - پوكۇن دېگىنىگە پەرۋا قىلما» دەيتتى. مانا بۇ ئۇنىڭ جاھانسازلىق پەلسەپىسى ئىدى.

1984 - يىلى نۇرغۇن كىشىلەر مېنى ئەيىبلەپ، بىر تالاي مۇخبىرلار گېزىت - رادىئولاردا ئۇستۇمدىن ئىغۋا تارقاتقان چاغدا، دادام ماڭا: «ئوغلۇم، سەن ھېچقانداق خاتا ئىش قىلمىدىڭ، بىرىنگە ئورا كولىمىدىڭ ياكى بىرەيلەننى پۇتلىمىدىڭ ياكى بىرەيلەنگە ئاھانەت قىلمىدىڭ. ئۇنداق ئىكەن، قىلغىنىڭ توغرا، گېپىڭدە چىڭ تۇر، ئەتراپىڭدا بولۇۋاتقان ئىشلارغا پەرۋا قىلما، بۇ ئىشلارمۇ ئوڭۇشلىپ كېتىدۇ» دېگەنىدى.

-- لېۋىس

▲ ئانام ئۆزىنىڭ كىچىك ۋاقتىدا پالەچ بولۇپ قالغانلىقىنى پالاكەت، دەپ قارىماي بەلكى ئۆزىنى خۇدانىڭ سىنىغانلىقى، دەپ قارايتتى. ئۇ مېنى خۇداغا ئەقىدە قىلدىغان قىلىپ تەربىيىلىگەن.

▲ بالىلار بەزىدە مۇنداق ئەھۋالغىمۇ دۇچ كېلىدۇ، يەنى ئۇلار ئاتا - ئانىسىدىن تېگىشلىك مېھرىبانلىقنا ئېرىشەلمىسە، ئۇ مېھرنى باشقىلاردىن ئېلىشقا، بوۋا - مومىلىرىغا ياكى باشقىلارغا تەلمۇرۇشكە مەجبۇر بولىدۇ. بىز بولساق ئانا مېھرىدە چوڭ بولغاچقا، باشقىلارغا تەلمۇرۇپ يۈرمىدۇق. ئۇ بىزگە دائىم: مۇلايىم، ئاق كۆڭۈل بولۇڭلار، دوستلارغا مېھىر قويۇڭلار، باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىشنى ئەلا بىلىڭلار، خەققە ئاھانەت قىلماڭلار، تەمەخورلۇق قىلماڭلار، باشقىلارنىڭ جۇۋىسىدا تەرلەنمەڭلار، دەپ نەسىھەت قىلاتتى. يۇقىرىقى نەسىھەتكە خىلاپلىق قىلىش ئائىلىمىزدە گۇناھ ھېسابلىناتتى. ئۇ پەقەت بىزگە مېھرىبانلا بولىدىغان، لېكىن ئالمايدىغان، ھېچنېمىنى تەمە قىلمايدىغان مانا مۇشۇنداق ئانا ئىدى.

-- مىكائىل جېكسون

▲ ھەر بىر بالىنىڭ ئۆزىگە يارىشا ئۆزگىچىلىكى، باشقىلاردىن ئاز— تولا پەرقلىنىدىغان ئارتۇقچىلىقى بولىدۇ. ھېچنېمىنى قاملاشتۇرالمايدىغان بالا يوق. بۇ يەردىكى مەسىلە كىمنىڭ نېمىگە باب ئىكەنلىكىدە. بۇ ئۇيغۇنلۇقنى تاپىدىغىنى ئاتا - ئانىمۇ ئەمەس، ئوقۇتقۇچىمۇ ئەمەس، بەلكى شۇ بالىنىڭ ئۆزى.

ئاتا - ئانا بالا ئۈچۈن بالىغا زادى ئۆزىنىڭ نېمە ئىشقا باب ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرالايدىغان شارائىتنى يارىتىپ بېرىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە. بۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىپ قابىلىيىتىنى جارى قىلدۇرۇش ئىشى پۈتۈنلەي شۇ بالىنىڭ تىرىشچانلىقىغا باغلىق، ئاتا - ئانىسى يەنە ئارىغا قىسىلىۋالمىسىمۇ بولىدۇ. شۇنداقتىمۇ، بالىغا كېرەكلىك ئەڭ تۆۋەن چەكلىمىدىكى خىراجەت يەنىلا تەمىن ئېتىلىپ تۇرۇشى كېرەك.

▲ بالا ئۆزىگە بىر نىشان تىكلىگەنىكەن، ئۇنى چەكلىمەسلىك، ئەركىن قويۇپ بېرىش كېرەك. كېيىنكى ئىشلارنى بالىلار ئۆزى ئويلايدۇ. ئۇلار چوقۇم ئۆزى تاللىغان يول بىلەن ياخشى تۇرمۇش كەچۈرەلەيدۇ. ئەگەر ئاتا - ئانىلار بۇنىڭغا يول قويمىسا، بالىلار بۇ دۇنياغا ئۆزلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن كېلىپ قالغانلىقىنىمۇ ھېس قىلالمايدۇ.

-- ۋالىك جېنجې

▲ ئەگەر بالىلىق ئەسلىمىلىرىڭىز كۆيۈمچان ئانىڭىزنىڭ ئالدىدا غەمسىز ئۆسكەن چاغلىرىڭىزدىكى ھېس - تۇيغۇلىرىڭىزنى يېڭىباشتىن ئويغۇتالىسا، دېمەك، سىز بەختلىك ئادەم؛ ئەكسىچە، بالىلىق ئەسلىمىلىرىڭىز قورقۇنچلۇق چۈشتەك ۋەھىمە ۋە قېقىندى - سوقۇندىلىق ئازابىغا تولغان بولسا، سىز ھەتتا ئوتتۇرا ياشقا كىرگەندىمۇ ھەقىقىي خاتىرجەملىك ۋە بەختنىڭ پەيزىنى سۈرەلمەيدىغان بولۇپ قالىسىز.

-- سوفىيە روللان

▲ دادام ماڭا: «بىرەر نېمە ئۆتنە ئالساڭ، ھەتتا بىرەر ساۋاقدىشىڭدىن 20 سىنت قەرز ئالساڭمۇ، قايتۇرۇشنى ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن خاتىرىلەپ قوي» دەيتتى.

▲ دادام ماڭا: «شۇنى بىلىشىڭ كېرەككى، تۇرمۇشتا بەزى ئىشلار ئويلىغان يېرىڭدىن چىقمايمۇ قالىدۇ. كۆڭۈلسىز ئىشلارغا ئانچە - مۇنچە ئۈچراپ تۇرمىسالىڭ، ھەقىقىي بەختنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيسەن» دەيتتى.

-- ئاكوكا

▲ راجىپ (راجىپ گەندى -- ھىندىستاننىڭ سۇيىقەستكە ئۈچراپ قازا قىلغان مەرھۇم باش مىنىستىرى. مۇھەررىردىن) تۇغۇلغاندا سەت بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تۇغۇلۇشى ھاياتىمدىكى ئەڭ كۆڭۈللۈك پەيتلەرنىڭ بىرى بولغان. تاگور توغر ئېيتقان: «ھەر بىر بوۋاق بۇدۇنياغا كۆز ئاچقاندا، خۇدانىڭ ئىنسانىيەتتىن تېخى ئۈمىدىنى ئۈزمىگەنلىكىنى خەۋەر قىلىپ كېلىدۇ.»

▲ جاھاندا ئۆزى ئۆلگە بولۇشتىن ياخشى تەربىيە يوق.

-- ئىندىرا گەندى خانىم

▲ ئادەتتە، ئاتا - ئانىلىرىنىڭ قوللىشى يېتەرسىز بولغان بالىلارنىڭ ئۆز قىممىتىنى تونۇش تۇيغۇسى تۆۋەنرەك بولىدۇ.

▲ ھەر بىر ئادەم مەغلۇبىيىتىگە ئۆزى جاۋابكار بولۇشى كېرەك.

-- رىگان

▲ بالىلار ياخشى ئوقۇسىلا، ئىمتىھانلاردىن ياخشى ئۆتسىلا، كەلگۈسىدە يارىملىق ئادەم بولۇپ چىقىدۇ، بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، دېيىش توغرا ئەمەس ئىكەن. دەرھەقىقەت، بالا ھەر قانچە ئەقىللىق بولسىمۇ، ئاتا - ئانىسىنىڭ گېپىگە كىرمەيدىغان كۆڭلى قارا، كازىراپ بالا بولۇپ قالسا، ئۇنىڭدىن يامان ئىش يوق. بالىلارنى ياخشى تەربىيىلەش ئۈچۈن ئۇلارنى ئوقۇشتىلا ئەمەس، پەزىلەتتىمۇ يېتىشتۇرۇش كېرەك.

-- ۋاداكاتسۇ

▲ ئادەم خۇدانىڭ بالىلىرى. شۇڭا تۇغۇلۇشتىلا ئۇنىڭغا ئىقتىدار ئاتا قىلىنغان. ئۇنى ئىقتىدارلىق

قىلىپ يېتىشتۇرەلمەسلىك ئەسلى ئاتا- ئانىنىڭ ئىشىنىڭ يولىنى بىلمىگەنلىكىدە. بالىدىكى ئىقتىدارنى پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەن بىرلىيانتقا ئوخشاتساق، ئۇنىڭ سىرتىدىن پارقىرىمىغانلىقىغا قاراپلا ئۇمىدسىزنى ئۇزۇۋەتسەك بولمايدۇ. بىرلىيانتنى سۈركەپ تۈرۈپ پارقىراتقانغا ئوخشاش، ئىقتىدارنىمۇ ئىلھام ئارقىلىق جارى قىلدۇرۇش كېرەك. (شۇڭا) ياخشى گەپ بىلەن بالىلارنىڭ كۆڭلىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلاردىكى بارلىق ئىقتىدارنى جارى قىلدۇرايلى.

▲ بالىنىڭ سۆز - ھەرىكىتى ئاتا - ئانا ۋە ئائىلىنىڭ روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدىغان ئەينەك. شۇڭا بالىلىرىمىزنى ياخشى ئادەم بولسۇن دەيدىكەنمىز، ئالدى بىلەن ئۆزىمىز نەمۇنىلىك رول ئوينىشىمىز كېرەك. ئاتا - ئانا ياكى تەربىيىلىگۈچىنىڭ كۈندىلىك سۆز - ھەرىكەتلىرى بالىلارنىڭ خاراكتېرىنى يېتىلدۈرۈشتە كۈچلۈك قايىل قىلىش كۈچىگە ئىگە.

-- گۈك ياچسن

▲ بالىلارنى تەربىيىلەشتە ئۈرۈش، زىيادە چىڭ تۇتۇش، قارىغۇلارچە باشقۇرۇش ناھايىتى زىيانلىق. بۇنداق تەربىيە ئۇسۇلى بالىلارنى ساختىپەز، يالغانچى قىلىپ قويىدۇ. ئۇلار قورقۇنچاقلىقى ئۈچۈن كۆڭلىدىكىنى راستى بىلەن دېمەيدىغان، نىيىتى بىلەن ھەرىكىتى بىردەك بولمايدىغان بولۇپ قالىدۇ.

▲ ئۈرۈش بالىنى خۇددى ئۆزىنى ئېغىر تاشنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ يۈرگەندەك ھېس قىلدىغان ئاجىز قۇلغا، روھى ئۆلۈك، ۋىجدانسىز، زەئىپ، ئىقتىدارسىز ئادەمگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشىمۇ مۇمكىن.

▲ ئۈرۈش، زىيادە چىڭ تۇتۇش ۋە قاتتىق ھۆكۈمدارلىق قىلىشلار ھەرگىزمۇ بالىلار قەلبىگە تەسىر قىلىشنىڭ، ئۇلاردىكى ياخشى تۇيغۇلارنى ئويغىتىشنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك چارىسى بولالمايدۇ. چۈنكى بالىنىڭ ئېڭىدا زورلۇق كۈچى ھەممىنى يېڭەلەيدىكەن، دېگەن تونۇش ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋالغاچقا، ئۇلاردا جاھىللىق مىجەزى يېتىلدۈ، ھەتتا ئۆزىنىڭ يامان ئىش قىلغىنىنى ھېس قىلىپ تۇرسىمۇ، يەنىلا تەرسالىق قىلغۇسى كېلىدۇ ياكى بولمىسا ئۇنىڭدا ئىنتايىن قورقۇنچاقلىق ياكى ساختىپەزلىك ئادىتى يېتىلىپ قالىدۇ.

▲ ئۈرۈش پەقەت ۋاقتىلىقلا رول ئوينايدۇ. بالا چوڭ بولغاندىن كېيىن تاياق يېيىشتىن قورقمايدىغان بەلكى يەنە ۋىجدانىنى يوقىتىپ، چوشكۈنلىشىپ، يامان ئادەملەرگە يولۇقۇپ قالسا، ئۇلار بىلەن بىللە جىنايەت يولىغا ماڭىدىغان بولۇپ قالىدۇ. دۇنيادا بالىغا تەن جازاسى بېرىشتەك يامان ئىش يوق.

▲ بالا ئۆزىگە كۆيۈنگەن ئادەمگە ئامراق . . . بالىنى پەقەت كۆيۈنۈش بىلەن ئادەم قىلغىلى بولىدۇ. بالا ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆزىگە كۆيۈنۈۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغاندىلا، ئۇلارنىڭ گېپىگە كىرىدۇ، ئۇلارنى خاپا قىلمايدۇ.

-- دزېرژىنسكىي

بۈگۈنكى ئاتا - ئانىلار، بالىلىرىنىڭلارنى ئانچە - مۇنچە جاپا تارتقۇزۇپ چوڭ قىلىدۇ. ھېچ بولمىغاندا، ئۇلارنىڭ مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرۈش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە بولسىمۇ دىققەت قىلىدۇ. بالىلارنى ھەممىلا ئىشتا ئۆزۈڭلەرگە يۆلىنىدىغان قىلىپ قويىساڭلار، ئاپتاپ چۈشسە بېشىغا سايىۋەن بولۇپ، سوغۇق بولسا ئۇلارغا ئوچاق بولۇپ يۈرۈۋەرسەڭلار، ئاۋۇال ئۇلارنىڭ قولى كۈچسىزلىنىدۇ، كېيىن ئۇلار پۈتتىنمۇ كېتىدۇ. مۇنداق تەربىيىلەنگەن بالىلار ئەگەر بىر كۈنى باشپاناھىدىن ئايرىلىپ قالسا، مۇقەررەر ھالدا شەپقەتسىز تەبىئەت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

▲ ھۆرمەتلەنگەن بالا باشقىلارنى ھۆرمەتلەشنى بىلىدۇ.

-- ئىكىدا ئوساكۇ

▲ مېنىڭ قىلغانلىرىمنى تەكرارلاش مېنىڭ بىرمۇ مۇۋەپپەقىيىتىم يوقلۇقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

▲ بۈگۈن بىز ياخشى دەپ قارىغان نەرسىلىرىمىز بەلكىم ئەتە يامانغا ئۆزگىرىشى مۇمكىن.

▲ شۇنداقمۇ ئادەملەر بارىكى، ئۇلار ھازىر تېرىقچىلىق قىلىۋاتىدۇ، لېكىن ئۇلار ئەسلى سىياسەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا تېگىشلىك ئادەملەر؛ يەنە شۇنداقمۇ ئادەملەر بارىكى، ئۇلار ئاللىقانداق ۋەزىر بولۇۋالغىنى بىلەن، ئەسلىدە ئۇلار دېھقان بولۇشقىلا لايىق . . .

▲ ئوغلۇم دائىم تارىخنى ئۆگىنىپ ۋە تەنقىد قىلىپ تۇرسۇن. بىردىنبىر ھەقىقىي پەلسەپە دېگەن ئاشۇ.

-- ناپالېئون

▲ دۇنيادىكى بارلىق ئاتىلارنىڭ بىرسەممىي ئارزۇسى، يەنى ئۆزى ئورۇندىيالمىغان ئىشلارنى ئوغلىنىڭ ئورۇندىغانلىقىنى كۆرۈش ئارزۇسى بولىدۇ.

-- گىيوتى

▲ قىمار پۈتۈن ئەسكىلىكنىڭ مەنبەسى. ئۇ، ئادەمنى ئەخلاقتىنلا ئەمەس، سالامەتلىكتىنمۇ ئايرىۋېتىدۇ. قىمارۋازلىق نەپسانىيەتچىلىكنىڭ مەھسۇلى. قىمارۋازلىقتىن جىنايەت، جىنايەتتىن خىلمۇ خىل بەختسىزلىكلەر تۇغۇلىدۇ. قىمار نۇرغۇن ئابرويلۇق ئائىلىلەرنى ۋەيران قىلىۋەتكەن، نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ يۈزىنى يەر قىلغان، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئۆلۈۋېلىشىغا سەۋەبچى بولغان. قىمار دېگەننىڭ مېھرى ئىسسىق نېمە. ئۇنتقانلىرى تەلىيىم كەلدى دەپ قول ئۇزەلمەيدۇ؛ ئۇتتۇرغانلىرى تەلىيىم كېلىپ قالار، دەپ نېرى كېتەلمەيدۇ. ئاخىر بېشىچىلاپ كىرىپ كېتىپ ھەممىنى بىراقلا دوغا تىكىدۇ - دە، گاڭسا - جىسا بولۇپ قاراپ ئولتۇرىدۇ. قىسقىسى، قىمار دېگەن بۇ رەسۋا ئويۇندىن زىيان تارتقانلار بارىكى، پايدا ئالغانلار يوق.

-- ۋاشىنگتون

▲ ئائىلىلەردە بالىلارنىڭ ئەڭ چوڭى بىلەن ئەڭ كىچىكى ئالاھىدە ئەتىۋارلىنىشى مۇمكىن. قالغان بالىلار ئاسانلا ئۇنتۇلۇپ قالىدۇ. لېكىن كۆپىنچە

ھاللاردا ئەڭ ياراملىق بالا شۇلارنىڭ ئىچىدىن چىقىدۇ.

-- باكون

▲ مەجبۇرلاش بىلەن بېسىشتىن ئىبغىزغا ئالغۇسىز قۇللۇقنىڭ پۇرىقى كېلىدۇ.

-- مۇنتەينى

▲ كىچىكىدە چېچەن بالا ئىرادىلىك بولىدۇ، مەيلىگە قويۇۋەتسە، ئاخىرى بېرىپ نابۇت بولىدۇ.

-- قەدىمكىلەر سۆزى

ھېكمەتلەر

▲ ۋاقىت ناھايىتى شەپقەتسىز، شۇنداقلا بەكمۇ رەھىمدىل. ۋاقىت بىزنى نۇرغۇن نەرسىدىن مەھرۇم قىلىدۇ، شۇنداقلا بىزنى نۇرغۇن نەرسىگە ئىگە قىلىدۇ.

▲ كۆپ ھاللاردا بوران - چاپقۇندا بىللە بولغان كىشىلەر ھاۋا ئېچىلىشى بىلەنلا ھەرقايسىسى ئۆز يولىغا راۋان بولىدۇ.

▲ ئادەم — يۈزىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بوينىنىڭ كېسىلىشىگە رازى بولىدىغان بىردىنبىر ھايۋان.

▲ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشتا باشقىلارنى بېسىپ چۈشۈشلا مەقسەت قىلمىغان بولسا، بۇنداق مۇۋەپپەقىيەتنى باشقىلار تەبرىكلىمەيدۇ ھەمدە ئۇ كېيىنكى كۈنلەردە مەغلۇبىيەتكە ئېلىپ بارىدۇ.

▲ قورامىغا يەتكەن بىر كىشى بىر كىچىك بالىنى ھېچبىر كۈچىمەيلا يىقىتالمىشى مۇمكىن، ئۇ بالىمۇ چوڭ بولغاندا ئەينى ۋاقىتتىكى قورامىغا يەتكەن كىشىنى ھېچبىر كۈچىمەيلا يىقىتالمىشى مۇمكىن. بۇ يەردە قۇدرەتلىك ھېسابلىنىۋاتقىنى جىسمانىي كۈچ ئەمەس، ۋاقىت.

▲ ئادەم ياش ۋاقتىدا ساغلاملىق ئارقىلىق پۇل تاپىدۇ، قېرىغاندا بولسا پۇل ئارقىلىق ساغلاملىقنى سېتىۋالىدۇ.

تەييارلىغۇچى: دىلئارام قۇربان (ئوقۇغۇچى)

ۋىكتور ھيوگونىڭ «خارلانغانلار» رومانىدىن ھېكمەتلەر

▲ ئادەمنىڭ دىلى جاھالەت ئىلكىدە قالغاندا، ئۇنىڭدىن جىنايەت تۇغۇلىدۇ. گۇناھ جىنايەت ئۆتكۈزگەن ئادەمدە ئەمەس، بەلكى جاھالەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئادەمدە.

▲ ئەڭ ئۇلۇغ ئىشلارنى كىشىلەرنىڭ چۈشىنىشى ھامان ئەڭ تەس بولىدۇ.

▲ غۇم - ئاداۋەت -- ئوغرى - قاراقچى، رەزىل ئادەتلەر قاتىل دېمەكتۇر. چوڭ خەۋپ ئۆزىمىزنىڭ دىلىدىن كېلىدۇ.

▲ ئىنسانىيەت پەقەت بىلىمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىلا قوبۇل قىلىشى كېرەك.

▲ ئىلغار بولغان زورلۇق كۈچ ئىنقىلاب دەپ ئاتىلىدۇ.

▲ غالىبلار ئۇستىدىن شىكايەت قىلغان كىشىنىڭلا غالىبلارنى سوتلاش ھوقۇقى بولىدۇ.

▲ دۇنيادا ئاتارمەن - چاپارمەنلىرى بولمىغان ھوقۇقدار يوق، مۇرىتلىرى بولمىغان نوپۇز ئىگىسىمۇ يوق.

▲ شەھەر كىشىنى رەھىمسىز قىلىپ تاشلايدۇ. چۈنكى شەھەر كىشىنى چىرىكلەشتۈرۈپ چۈشكۈنلەشتۈرىدۇ. تاغ، دېڭىز ۋە ئورمانلار كىشىلەرنى قوپال ۋە ياۋايى قىلىپ قويىدۇ، پەقەت ياۋايىلىقنى كۈچەيتىدۇ، ئەمما ئادەمنىڭ ئادىمىگەرچىلىكىنى يوقىتىۋەتمەيدۇ.

▲ بەزى ھاللاردا تەلىم - تەربىيە ۋە ئەقىل - پاراسەت قاباھەتلىكنى كۈچەيتىۋېتىش رولىنى ئوينىشى مۇمكىن.

▲ خام خىيالغا بېرىلگەن ئادەم ھەمىشە ئەمەلىيەتكە ئېتىبارسىز قارايدۇ.

▲ ئەڭ ۋەھشىي ھايۋانمۇ ئۆز بالىلىرىنى خەقنىڭ سىيلاپ - سىيپىغىنىنى كۆرگەندە، ياۋاشلاپ ئىتائەتچان بولۇپ قالىدۇ.

▲ بالا ئېھتىياتسىزلىقىنا ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى -- ھۆكۈمەتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىككى خىل خادىمى.

▲ كىتاب -- سوغۇققان، ئىشەنچلىك دوست.

▲ جاھاندىكى غەلىتە ئىشلار باشقىلارنىڭ ئۆزى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى بولمىغان ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈرۈشتىن ئارتۇق بولماس.

▲ قارا نىيەتنىڭ ئۆزىگە يارىشا قارا بەختى بولىدۇ.

▲ ياخشى ئادەم بولۇش ئوڭاي، ئادىل ئادەم بولۇش ناھايىتى تەس.

▲ دۇنيادا دېڭىزدىنمۇ بىپايان مەنزىرە بار، ئۇ -- ئاسمان، يەنە ئاسماندىنمۇ بىپايان مەنزىرە بار، ئۇ — ئىنساننىڭ روھىي دۇنياسى.

▲ ئىنسان قەلبى -- بەتنىيەت، نەپسانىيەت ۋە سۈيىقەستلەر ھاكى، خام خىياللار سەھنىسى، رەزىل ئويلار ماكانى، مەككارلىق مەركىزى، ئارزۇ --

ھەۋەسلەرنىڭ جەڭ مەيدانى.

تەييارلىغۇچى: رەھىم راھمان

چىنگىز ئايىتماتوۋنىڭ «قىيامەت» رومانىدىن ھېكمەتلەر

▲ ئادەملەر تەقدىرنى، تەقدىر ئادەملەرنى ئىزدەپ يۈرىدۇ.

▲ ھەر بىر ئادەم ئۆزىگە ئوخشىغان باشقا بىرەر ئادەم ئۈستىدىن ھاكىملىق قىلىش ئۈچۈن ئۆلۈپ تىرىلىدۇ.

▲ ئىنسان بالىسى ئاچكۆزلۈك، ھوقۇق تەمەسى ۋە شۆھرەتپەرەسلىك ئوتتۇرىسىدا ئاۋارە — سەرسان بولۇپ يۈرىدۇ. مانا مۇشۇ ئۈچ نەرسە ئاممىۋى ئاڭنىڭ ئۈچ لەھەڭ بېلىقى.

▲ شېئىر باشقا نەرسە ئەمەس، ئۇ پايانسىز ئالەم ئالدىدىكى ئىنسان روھىنىڭ ئەركىن پەرۋازى . . .

▲ سەنئەتنىڭ كۈچى خەلق روھىنىڭ تارىخ تەقەززاسى بىلەن تەڭ ئىپادىلەنگەنلىكىدە.

▲ ئىنسان قۇدرىتى ئۆزىنىڭ ئەڭ يۈكسەك نۇقتىسىغا يەتكەن، سانائەت ھۆكۈمران كۈچكە ئايلانغان دەۋردە ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ خۇدا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىقلاپ بىلىۋېلىش پېيىگە چۈشىدۇ.

تەييارلىغۇچى: ئەنۋەر توختى (ئىشچى)

فېرىدرىخ نېتزى ھېكمەتلىرىدىن

▲ بىر ئادەمنىڭ ئۇچرىغان ئازابىنىڭ ئاز - كۆپلىكى ھەمىشە شۇ ئادەمنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنىڭ يۇقۇرى - تۆۋەنلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.

▲ روھىي جەھەتتىكى ئەركىنلىك ۋە ئۇلۇغلۇق بولمىسا، تەبىئەتتىكى يۈكسەكلىكنى بىلەلمەيسەن.

▲ قاسراق تاشلاشنى بىلمىگەن يىلان ئۆلمەي قالمايدۇ.

▲ خىزمەت مەجبۇرىيەت ئۈچۈن بولىدىغان بولسا، ئادەمنىڭ ئۆمرى چەكسىز ئۇزىراپ كەتكەن بولاتتى.

▲ ئۆزىنى يوشۇرۇپ ئۆگەنگەن ئادەم ھەمىشە ئۆزى توغرىلىقلا سۆزلەيدۇ.

▲ ئىمكانىيەت يار بېرىدىغانلا بولسا، ئادەمنىڭ خۇدا بولغۇسى كېلىدۇ.

▲ قانۇن پەقەت ئۆرپ - ئادەت ۋە ئەدەب - ئەخلاقنىڭ سىرتىدىكى ئىشلارغىلا كۆڭۈل بۆلىدۇ.

▲ پەقەت يېڭىچە نام، قىممەت ۋە مۇمكىنلىكنى يارىتالىغاندىلا، يېڭىچە شەيئىلەرنى ئوڭۇشلۇق يارىتىپ چىققىلى بولىدۇ.

▲ ئېتىقاد قىلغۇچى چوقۇم ئۆزىگە تەئەللۇق بولمايدۇ.

▲ ھازىرقى ئادەملەر ئۆزىنىڭ گۈزەللىكنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالدى.

▲ ھەر قانداق مەنىدىكى ھەر قانداق بىر خىل خاتالىق ئىرادە ئاجىزلىقىنىڭ نەتىجىسى.

▲ ئادەم ئۆز قولىدىلا ئۆلىدۇ، ھەرگىزمۇ باشقىلارنىڭ قولىدا ئۆلمەيدۇ.

▲ ئادەم تەنھا ياشىماقچى بولسا، چوقۇم ياۋايى ھايۋان ياكى ئىلاھ بولۇشى كېرەك.

▲ بىر ئادەم ئېرىشىشنى ئويلىغان نەرسە يەنە بىر ئادەم يوقاتقان نەرسىدىن ئىبارەت.

▲ يېڭى نەرسىلەر ھەمىشە رەزىللىكنى بويسۇندۇرۇشنى ئىزدىگەن مۇھىت ئاستىدا پەيدا بولىدۇ.

▲ ھەقىقىي دۇنيا پەقەتلا ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان بولىدۇ.

▲ ئەگەر سەن باشقىلارنىڭ ساڭا مۇتلەق ئىشىنىشىنى ئويلىساڭ، ئالدى بىلەن ئۆزۈڭگە ئىشىنىشىڭ كېرەك.

▲ مەن گىگانت ئادەملەرنى ئىزدەيمەن، ئەمما مېنىڭ تاپقىنىم باشتىن - ئاخىر گىگانت ئادەملەرنىڭ غايىسىدىكى ئادەمسىمان مايمۇندىنلا ئىبارەت بولدى.

▲ مەن پەقەت قىساس ئېلىشقا ئاجىز ياكى قىساس ئېلىش ئىرادىسى يوق ئادەملەرنىلا كەمسىتىمەن.

▲ يېزىقچىلىقتىن باشقا، كۆڭلۈمدىكى نەرسىلەرنى ھەيدەپ چىقىرالايدىغان ئۇسۇلنى تاپالمىغاچقا، يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىمەن.

▲ ئۆزۈڭنىڭ ئەڭ ياخشى ياكى ئەڭ يامان ئارزۇسىنى قاندۇرۇشنى ئويلىساڭ، ئەڭ ياخشىسى بىر مەيدان ئازاب - ئوقۇبەت چېكىپ باق.

توپلىغۇچى: ئېلتېكىن (M1)

بۇ سان 1998 - يىل 20 - فېۋرالدا تىزىشقا يوللاندى، 30 - مارتتا باسمىدىن چىقتى. تەھرىرلىگۈچى: قۇربان مامۇت (M1)، رىسالەت مۇھەممەت (M2)

ئىلتىجا ئەنۋەر ئابدۇھېلىم فوتوسى

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1998 - يىل 2-، 3-سان
(قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال)

《新疆文化》 (维吾尔文)
综合性文学双月刊

ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى تەرىپىدىن چىقىرىلدى
«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى تۈزۈپ نەشر قىلدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھرى غالىبىيەت يولى 193 - قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830001. تېلېفون نومۇرى: 2856942
«شىنجاڭ گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى پوچتىخانىلار مۇشتېرى قوبۇل قىلىدۇ

主办:新疆维吾尔自治区文化厅
编辑出版:《新疆文化》杂志编辑部
地址:乌鲁木齐市胜利路 193 号
邮编:830001 电话:2856942
印刷:《新疆日报》印刷厂
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى CN65—1073/I
ۋەكالەت نومۇرى: 22 - 58 باھاسى: 6 يۈەن

国内统一刊号:CN65——1073/I
本刊代号:58——22 定价:6 元

زەھەرلىك چېكىملىككە قارشى تۇرۇش ھاياتىمىزنى قەدىرلەيلى

قەيسەر ھېسامىددىن سىزغان